

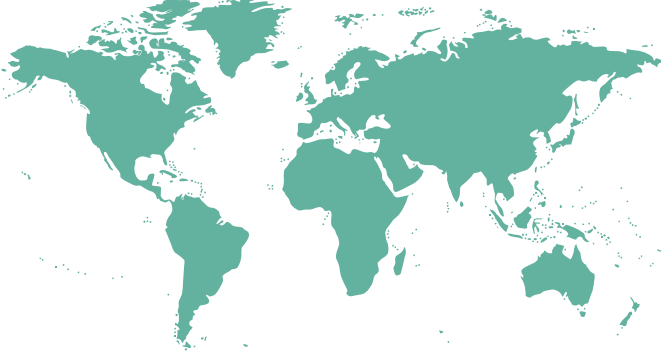

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER
ENSTİTÜSÜ
1982

SBED

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute

Uluslararası
Hakemli Dergi

46

VAN YYÜ SBED

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute

Bu dergideki makaleler *iThenticate* ile taranmıştır.
The articles in the journal were scanned with *iThenticate*.

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
THE JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES
INSTITUE

ISSN: 1302-6879

Dergide yayımlanan makalelerin tüm sorumluluğu yazarlarına; yayın hakları ise Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne aittir. Yayıncının izni olmadan kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz ve çoğaltılamaz. Dergi Yayın Kurulu gönderilen yazıları yayımlayıp yayımlamama konusunda serbesttir. Dergiye gönderilen makaleler iade edilmez. Yayın Kurulu ve editöryal ekip makalelerle ilgili herhangi bir yasal yükümlülük kabul etmez.

All responsibility of the articles published in the journal belongs to the authors and the publication rights belong to the Van Yüzüncü Yıl University Social Sciences Institute. It may not be reproduced or reproduced in any form, in whole or in part, without the permission of the publisher. Editorial board of the Journal is free to publish and publish the articles. Articles submitted to the journal are not returned. Editorial board does not accept any legal liability for articles.

DERGİMİZ

TARAFINDAN TARANMAKTADIR

ULUSLARARASI HAKEMLİ DERGİDİR

YIL/YEAR: 2019 SAYI/NUMBER: 46

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute

Hakemli Dergi, Yıl: 2019 - Kış Sayı: 46
Peer-Reviewed Journal, Year: 2019 - Winter- Issue: 46

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
THE JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES INSTITUTE

Sahibi/Owner

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Adına
Doç. Dr. Bekir KOÇLAR

Editörler/Editors

Doç. Dr. Ömer OBUZ
Arş. Gör. Yunus ÖZDURĞUN

Tercüme ve Dil Editörleri/Translation and Language Editors

Doç. Dr. Aydın GÖRMEZ (İngilizce)
Dr. Öğr. Üyesi Zeki EDİS (İngilizce)
Doç. Dr. Üyesi Ramazan ÖZMEN (Arapça)
Dr. Öğr. Üyesi Süleyman ERATALAY (Almanca)
Doç. Dr. Üyesi Soner İŞİMTEKİN (Farsça)
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa SOLMAZ (Fransızca)

Yayın Kurulu/Editorial Board

Prof. Dr. Abed Elrahim Azzam Mohammad MARASHDEH-
Jadara Üniversitesi, Ürdün
Prof. Dr. Ali J. Al-ALLAQ- el-Ain Üniversitesi, Birleşik Arap Emirlikleri
Prof. Dr. Alfina SİBGATULLİNA- Russian Academy of Sciences- Rusya
Prof. Dr. Faruq MAWASİ- Al Qasimi Academy, Filistin
Prof. Dr. Ivan BALTA- University of Osije, Hırvatistan
Prof. Dr. Hasan ÇİÇEK- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Prof. Dr. Medhat Saad Mohamed ELGAYAAR- Zagazig Üniversitesi, Mısır
Prof. Dr. Kemal YAKUT- Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Şirin ÇIKAR- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Prof. Dr. Munjid Mustafa BAHJAT- International Islamic University, Malaysia
Prof. Dr. Nimetullah HAFİZ- Balkan Tarihi Araştırmaları Merkezi, Kosova
Prof. Dr. Öztürk EMİROĞLU- Varşova Yunus Emre Enstitüsü, Polonya

Prof. Dr. Recai KARAHAN- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Prof. Dr. Salim CÖHCE- İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Samı Alı JABBAR- Basra Üniversitesi, Irak
Prof. Dr. Serbo RASTODER- University of Montenegro, Karadağ
Prof. Dr. Süleyman Turduyeviç KAYIPOV- Sincan Pedagoji Üniversitesi, Çin
Prof. Dr. M. Salih ARI- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Prof. Dr. Yakup CİVELEK - Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Doç. Dr. Abdullah DUMAN - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Bekir KOÇLAR- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Ömer OBUZ- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Recep DEMİR- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Tahir ZORKUL- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Tamer BALCI- The University of Texas, ABD
Doç. Dr. Vitaliy POZNAHİREV- Russian Academy of Sciences, Rusya
Doç. Dr. Veysi SEVİNÇLİ- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Abdurrahman ÇALIK, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Salih Ahmad ABDULVEHHAB- Ezher Üniversitesi, Mısır

Danışma Kurulu/Advisory Board

Prof. Dr. Abdulmenaf TURAN- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Prof. Dr. Alfina SİBGATULLİNA- Russian Academy of Sciences, Rusya
Prof. Dr. Ali Fuat DOĞU- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Prof. Dr. Azmi SÜSLÜ- Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Bayram KODAMAN- Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Cesur PEVLEVAN- Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan BABACAN- Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Prof. Dr. Ivan BALTA- University of Osije, Hırvatistan
Prof. Dr. Mehmet AYGÜN- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Prof. Dr. Metin AYIŞIĞI- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Prof. Dr. Necdet HAYTA- Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Nimetullah HAFIZ- Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Rafet ÇAVUŞOĞLU- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Prof. Dr. Reha SAYDAN- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Prof. Dr. Salim CÖHCE- İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Serbo RASTODER- University of Montenegro, Karadağ
Prof. Dr. Süleyman Turduyeviç KAYIPOV- Sincan Pedagoji Üniversitesi, Çin
Prof. Dr. Tuncay ÖĞÜN- Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Zeki TAŞTAN- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Bülent Cercis TANRITANIR- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. M. Akif ARVAS- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Rahmi TEKİN- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Suvat PARİN- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Doç. Dr. Tamer BALCI- The University of Texas, ABD
Doç. Dr. Zafer KANBEROĞLU- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Üyesi Soner İŞİMTEKİN- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Sekreteryaya/Secretary

Ahmet KÖKLÜ
Murat ÇABAZ

Dizgi-Composition

Ümit OĞUR

Baskı-Print

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Matbaası

Yazışma Adresi/Correspondence Address

Doç. Dr. Ömer OBUZ
Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü/VAN
Tel: 0432 225 11 17- 0432 225 10 24 /2002- Fax:0432 225 10 52
İleti Adresi: yyu.sbe@yyu.edu.tr

Baskı Yılı/Date of Publication

2019

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

DİL VE EDEBİYAT / LANGUAGE AND LITERATURE

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Emin SULAR

Muş'un Bazı Köylerinde *Dirındız ve Telaledâdan*
Gelenekleri Üzerine Bir Değerlendirme
An Evaluation On The Traditions of Dirindiz and
Telaledadan in Some Villages of Muş

11

Dr. Öğr. Üyesi Murat KEKLİK

Fâik Mahmud Dîvânı'nda Zamaneden Şikâyet
Complaint From The Contemporary in
Fâik Mahmud Divan

25

GÜZEL SANATLAR / FINE ARTS

Araştırma Makalesi / Research Article

Öğr. Gör. İlkay AK

Examinations On Ludwig Van Beethoven's Trio,
Op. 11 and Suggestions For Clarinet Players
Ludwig Van Beethoven'ın Op. 11 Üçlü'sü Üzerine
İncelemeler ve Klarnet İcracıları İçin Öneriler

47

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER / ECONOMIC AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Dr. Öğr. Üyesi Abdülkadir ÖZDEMİR

Prof. Dr. Şükrü NİŞANCI

Türkiye'de ve Dünyada Seçim Kavramı ve
Olgusunun Gelişimi
The Development of Election Concept and
Phenomenon in Turkey and in The World

73

Öğr. Gör. Ömer EMİRKADI

Ekonomik Kalkınma ve Beşeri Sermaye İlişkisi:
Türkiye Ekonomisi Üzerine Teorik Bir Değerlendirme
*A Theoretical Evaluation On Turkish Economy:
The Relation Between Economic Development and
Human Capital*

97

Dr. Ünal ACAR

Paylaşım Savaşında Terör Örgütlerinin Kullanılması
The Use of Terrorist Organizations in The Sharing War

117

Arş. Gör. Bilal GÜNER

Prof. Dr. Sabri AZGÜN

Türkiye’de Birincil Enerji Tüketimi ve Ekonomik
Büyüme İlişkisi: Dinamik Bir Analiz
*The Relationship Between Primary Energy Consumption
and Economic Growth in Turkey: A Dynamic Analysis*

139

Cemalettin LEVENT

Doç. Dr. Mehmet Akif ARVAS

Sosyo-Ekonomik Faktörlerin Bölgesel
Yoksulluğa Etkisi:
Düzyey-1 Bölgeleri Üzerine Panel Veri Analizi
*The Impact of Socio-Economic Factors on Regional
Poverty: Panel Data Analysis for The Level-1
Regions of Turkey*

171

İLAHİYAT/ THEOLOGY

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Doç. Dr. Abdulhadi TİMURTAŞ

Hac Seyahatnamelerinde Şiir: İbnu’t-Tayyib
Eş-Şarkî’nin *Er-Rihletu’l-Hicâziyye* Adlı Eseri Örneği
*Poetry in Haj Travel: Ibnu’t-Tayyib Al-Sharqi’s
Work Titled Er-Rihletu’l-Hijâziyye*

195

Öğr. Gör. Murad KAFİ

Prof. Dr. Mehmet Şirin ÇIKAR

Terry Eagleton’ın Eleştirel Düşüncesinin Kasım

Tevfik’in Romanlarına Yansımaları

The Reflections of The Critical Thought of Terry

Eagleton in Qassem Tawfiq’s Novels

211

SANAT TARİHİ / HISTORY OF ART

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet TOP

Gülcan ÖZBEK

Osmanlı Batılılaşma Dönemine Ait Ödemiş’te Bulunan

Duvar Resimli İki Camii

The Two Mosques With Wallpaper Belonging to

Ottoman Westernization Period in Ödemiş

227

Yaşar ÖZRİLİ

Türkiye’deki Müzelerin Öğrenme Amaçlı Olarak

Yapılandırmacı Eğitim Yaklaşımına Katkısı

The Contribution of the Museums in Turkey to

Constructivist Learning Approach in Terms of Education

261

SOSYOLOJİ/ SOCIOLOGY

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Prof. Dr. Zahir KIZMAZ

Suç Nasıl Önlenbilir? Bütüncül Bir Model Gereksinimi

How Can Crime Be Prevented? Requirement of an

Integrated Model

285

Dr. Derya GÜLFİL

Sekülerleşmenin Ateist Tutum Üzerindeki Etkisi

The Effect of Secularization on Atheist Attitude

309

Dr. Habip ULUÇAY

Türkiye’de 1980-2009 Nüfus Hareketi Pratiğine

Foucaultcu Bir Bakış

A Foucaultian View of The Population Movement

in Turkey Between 1980-2009

335

TARİH/ HISTORY

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Prof. Dr. Mehmet KÖÇER

Afganistan'da Taliban Sonrası Sosyal Değişim
Social Change After Taliban in Afghanistan

369

Doç. Dr. Mehmet PINAR

Cevat Dursunoğlu'nun Şark Raporu (Öneriler,
Farklılıklar, Benzerlikler)
*Orient Report of Cevat Dursunoğlu (Suggestions,
Differences, Similarities)*

383

Dr. Öğr. Üyesi Ercüment TOPUZ

Müskirata Mesken Meyhaneden, Balodan
Bozma Baloz: Osmanlı'da Eğlence Mekânlarının
Düşümü, İhlaller ve Tedbirler
*From Residential Taverns to Intoxicating Drinks
From The Ball to The "Baloz": Transformation of
Entertainment Places, Violations and
Measures in Ottoman*

407

Dr. Canan SARIYAR

Turizm Ekseninde Kadın Gazetesi Yazarlarının
Gezi Notları (1950-1960)
*Travel Notes of Women's Newspapers in
Tourism Axis (1950-1960)*

427

Dr. Şeref ÇETİNKAYA

Merkez-Çevre Yaklaşımı Bağlamında Azerbaycanlı
Türklerin İran İslam Devrimine Etkileri
*The Effects of Azerbaijani Turks on The Iranian
Islamic Revolution in The Context of The
Center-Periphery Approach*

447

46. SAYI HAKEMLERİ / REVIEWERS OF THE 46. TH ISSUE

Prof. Dr. Abdullah KESKİN	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr. Ali AKYILDIZ	Başkent Üniversitesi
Prof. Dr. Arda ARIKAN	Akdeniz Üniversitesi
Prof. Dr. Erdal AÇIKSES	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Fatma FERYAL ÇUBUKÇU	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Metin AYIŞIĞI	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ÇEVİK	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Şirin ÇIKAR	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Prof. Dr. Salim GÖKÇEN	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Prof. Dr. Vedat KELEŞ	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Yakup CİVELEK	Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Yıldız AKPOLAT	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Cengiz ATLI	İğdır Üniversitesi
Doç. Dr. Durmuş AKALIN	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Deniz ÖZYAKIŞIR	Kafkas Üniversitesi
Doç. Dr. Gökhan GÖKULU	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Doç. Dr. Haluk YERĞİN	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Hatice Sezgi SARAÇ DURĞUN	Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Mahmut KARA	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Murat SULA	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Murat YILMAZ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Kemal ÖZKURT	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Doç. Dr. Kerim FARUK	Ardahan Üniversitesi
Doç. Dr. Ömer Faruk ALTUNÇ	Muş Alparslan Üniversitesi
Doç. Dr. Reşat AÇIKGÖZ	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Recep DEMİR	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Rezan KARAKAŞ	Siirt Üniversitesi
Doç. Dr. Serkan TAFLIOĞLU	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Ümran AY	Marmara Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Alkan AKINCI	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ali KUYAKSİL	İğdır Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Burak KOCAOĞLU	Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Bülent ÖZGÜL	Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Edip YILMAZ	Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Gönenç HONGUR	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet TOP	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Metin EREN	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Murat KARA	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nur OKUTAN	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Talip ÇUKURLU	Siirt Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Osman AYTEKİN	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sezen KARABULUT	Pamukkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Şaban Mustafa ERSUNGUR	Atatürk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Volkan ERTİT	Aksaray Üniversitesi
Dr. Ayla DENİZ	Ankara Üniversitesi
Dr. Erkan IŞIKTAŞ	Siirt Üniversitesi
Dr. Işıl TUNA	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Kış / Winter Sayı/Issue: 46
Sayfa / Page: 11-24

ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 30.09.2019
Kabul/Accepted: 26.11.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**MUŞ'UN BAZI KÖYLERİNDE
DIRINDIZ VE TELALEDÂDAN
GELENEKLERİ ÜZERİNE BİR
DEĞERLENDİRME**

***AN EVALUATION ON THE
TRADITIONS OF DIRINDIZ AND
TELALEDADAN IN SOME
VILLAGES OF MUŞ***

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Emin SULAR

Muş Alparslan Üniversitesi

İslami İlimler Fakültesi

ORCID: 0000-0002-4673-2544, meminsular65@hotmail.com

Öz

İnançların, tarih aşan özelliği vardır. Bir dine ait bazı kadim uygulamaların, başka din ve kültürlerde varlıklarını korudukları görülebilir. Dolayısıyla bir bölgedeki halk inanışları araştırıldığında eskiye dair birçok ize rastlanılabilir. Bunun bir örneğini, Eskiçağdan itibaren Asur, Urartu, Med ve Pers gibi birçok medeniyete, dine ve kültüre beşiklik etmiş Muş'un bazı köylerindeki halk arasında yakın zamana kadar uygulanan Dırındız ve Telaledâdan adlı geleneklerde görmek mümkündür.

Köy halkı Dırındız geleneğinde şubat ayının son iki haftasına denk gelen bir günün akşamında, bir meşale yakar ve dama çıkardı. Bugüne has sözler söyleyerek eğlenir, meşaleyi bereket vermesi ümidiyle ev ve ahır bacasının içine sarkıtır ve dönderirdi. Telaladâdan'da ise yirmi mart gecesinde damda ateş yakardı. Çalışmada iki geleneğin uygulanma şekli ve kökeni incelenmiştir. Ayrıca Ermenilerde Terintas/Derindas/Dearnıntaraç bayramı ve Zerdüştilerde Pencî denilen törenle benzer ve farklı yönleri üzerinde durulmuştur. Araştırmada nitel yöntem kullanılmıştır. Nitel araştırma olguyu hem anlaşılır kılmak hem de insanların onlara ne gibi anlamlar yüklediğini tespit etmede olayları doğal ortamında incelemeyi esas alır. Muş'ta iki geleneğin uygulamasına şahitlik edenlerle görüşme gerçekleştirilmiştir. İran'da ise Pencî törenine katılımcı gözlemci olarak iştirak edilmiştir. Ayrıca kitap, makale, internet gibi yazılı ve görsel veri kaynaklarından istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dırındız, Terintas, Telale, Muş, Pencî, ateş.

Abstract

Beliefs have a feature that transcends history. Some practices of a religion can be seen to preserve their existence in other religions and cultures. Therefore,

when the folk beliefs in a region are investigated, many traces of the old can be found. An example of this can be seen in the traditions called Dirindiz and Telaledadan, which have been practiced until recently among the people in some villages of Mus that have cradled many religions, cultures, and civilizations such as Assyria, Urartu, Med, Persia and Seljuks.

According to the Dirindiz tradition, the people of the village used to burn a torch and go up to on the roof of their house in the evening of a day that coincided within the last two weeks of February. These people used to have fun saying words specific to the present day, dangling the torch into the house and barn chimney and returning it in the hope of giving fertility. In Telaladadan tradition, on the night of March twenty, the people used to lit fire on the roof of the house. In this study, the application and the origin of the two traditions were examined. Also, the similar and different aspects of these were discussed with the feast called Terintas/ Derindas /Dearnıntarac in Armenians and the ceremony called Penci in Zoroastrians. The qualitative method was used as research method in the study. Because qualitative research is based on analyzing events in natural environment in order to make the phenomenon understandable and to determine what meanings people place on them. In addition, interviews were held with those who witnessed the implementation of the two traditions in Mus. In Iran, as a participant observer participated in the Penci ceremony. Besides, written and visual data sources such as books, articles and the internet were utilized.

Keywords: Dirindiz, Terintas, Telale, Muş, Penci, fire.

Giriş

Toplumsal bir varlık olan insan, geçmişini depolayan hafızaya sahiptir. Ondan ani değişim göstermesi ve bütün geçmişini bir anda silmesi beklenemez. Yeni bir dine girdiğinde önceki inançlarına ait uygulamaları, örf ve âdetlerini tümüyle terk etmez/edemez; bunun yerine ya aynı şekilde ya da isminde ve mahiyetinde bazı değişiklikler yaparak yeni müesses inancının bir özelliğiyle bütünleştirir ve yaşatmaya devam eder. Bunu isteyerek ya da farkında olmadan yapar. Böylece kadim uygulamalar nesiller boyu yaşamaya devam eder; din ve kültürlerin birbirini bu şekilde etkilemesi de olağandır. Dolayısıyla toplumların dinî-toplumsal hayatlarında önceki inanç ve geleneklerinin büyük bir tesiri vardır. Günümüzde Anadolu Müslüman din anlayışında özellikle Tunceli yöresi Alevi inancının birçok unsurunda Şamanizm ve eski Türk inançlarının etkilerini görmek mümkündür (İnan, 1952: 28; Yıldırım, 2010: 18). Bu durum, geçmiş ile yeni din ve kültürün çatışmasından oluşacak gerginliğin giderilmesi açısından insanın toplumsal adaptasyonu için de önem arz etmektedir.

Geçmiş dinlere ait birtakım unsurların sonraki din ve kültüre yerleşerek varlığını uzun yıllar devam ettirmesi, inançların *tarih aşan* özelliği ile açıklanmaktadır. Bir toplumun mevcut dinî uygulamaları, gelenek, âdet ve kültürü incelendiğinde bunlarda uzun bir geçmişe dayanan izler tespit

etmek ve bunların kökenini anlamak mümkündür. Bu yüzden insanoğlunun dinî ve toplumsal tarihi bilinmeyen bir zamana dayanan sembol ve işaretlerle doludur. Bir zamanlar Anadolu’da hüküm sürmüş Asur, Hitit, Urartu ve Pers gibi medeniyetlere ait bazı dinî uygulama ve geleneklere ait izlere arada geçen binlerce yıla rağmen günümüz Müslüman halk inanışında rastlamak mümkündür. Bunun bir örneği, Muş’un bazı köylerinde yakın zamana kadar uygulanan *damda ateş yakma* şeklinde özetlenebilecek *Dırındız* ve *Telaledâdan* gelenekleridir.

Dırındız ve Telaledân gelenekleri, halk inanışları kapsamına giren konular olmasından dolayı esas itibariyle halkbilimin inceleme alanına girer. Halkbilim, bir ülke ya da belirli bir bölge halkına ilişkin maddi ve manevi alandaki kültürel ürünleri konu edinen, bunları kendine özgü yöntemleriyle derleyen, sınıflandıran, çözümleyen, yorumlayan ve son aşamada bireşime varmayı amaçlayan bir bilimdir. Fakat konunun dinî boyutuyla ve dinle ilişkisine değinmez (Örnek, 2000: 15; Arık ve Eroğlu, 2017: 22) İncelendiğinde bu iki geleneğin dinle yakın ilişki içinde olduğu ve dinî boyut göz ardı edilerek konuyu anlamanın zor olacağı düşünülmektedir.

Çalışmada, Muş’un bazı köylerinde unutulmaya yüz tutan iki geleneğin yapılış şekli, dinle ilişkisi, tarihi arka planı, Apostolik Ermeni Kilisesince günümüzde her yıl kutlanan *Terintas/Derindas/Dearnıntaraç* bayramı ve Zerdüşî inancındaki *Penci* denilen törenle benzerlik ve farklılıkları incelenecektir. Muş özelinde yapılan bu çalışmayla amaç, buradaki halk inanışlarını İslam öncesi bir din veya kültürle ilişkilendirmek değildir. Kaldı ki ateş merkezli uygulamalar Orta Asya, başka coğrafya ve dinlerde geçmişte-günümüzde görülmektedir. Türkî Cumhuriyetlerinde Nevruz bayramında ateş önemli bir figürdür. Yahudilerin sinagoglarında sürekli yanan *ner tamid* denilen ışık/ateş ve *menora* adında yedi kollu şamdan vardır (Gürkan, 2010: 155).

Yöntem olarak doğal ortamında insanların bir konuyu, hayatı ve dünyayı nasıl anlamlandırdıklarını inceleyen nitel araştırma kullanılacaktır. Araştırmanın başlıca amacı bu anlamları ortaya çıkarmak ve yorumlamaktır (Merriam, 2013: 24). Veriler, görüşme, gözlem ve veri analizi teknikleriyle elde edilecektir. Yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılacağından katılımcılara konuyu kendi bakış açısıyla anlatmasını sağlayacak önceden hazırlanmış açık uçlu sorular yöneltilecektir. Verilen cevaplar sesli kayıt edilecek, sonradan yazılı olarak çözümlenmesi yapılacaktır. Görüşmecilerden izin alınabilenler gerçek isimleriyle, izin alınamayanlar da müstear isimle belirtilecektir. İran’ın Yezd ve Türkiye’nin Muş şehirlerinde alan çalışması yapılmıştır. İran’da çalışma örneklemini Yezd’in Mezre-i Kelantır, Muş’ta ise katılımcı kişilerin yaşadığı Dokuzpınar, Sarıpınar, Kıyık, Üçsirt ve Bostankent köyleridir. Köylerde *muhacir* denilen göç ederek sonradan

yerleşmiş insanlar ikamet etmektedir. İki geleneğin bu insanlar vasıtasıyla Muş halk inancına getirildiği ifade edilebilir. Veri analizinde kitap, makale ve internet gibi yazılı-görsel veri sağlayan kaynaklardan istifade edilecektir.

1. Dırındız Geleneği ve Terintas Bayramı

1.1. Muş'ta Dırındız Geleneği

Dırındız geleneği, Bulanık ilçesinin bazı köylerinde yakın zamana kadar mevcuttu. Bu köylerden Dokuzpınar'ın¹ eski sakinlerinden Arslan Arslan konuyla ilgili şu bilgileri vermiştir:

Bizim köyde eskiden her mart ayında baharın gelişini karşılamak için Dırındız denilen bir geleneğimiz vardı. Dırındızda ateş yakardık, buna *Dırındız ateşi* derdik. Bir ağacın ucuna bez bağlar, üzerine gazyağı döker tutuştururduk. Bu bir nevi meşaleydi. Köyde Dırındız ateşini yakan aileler ki bunların geneli gençlerden oluşurdu dama çıkarlardı. Damda dolaşır, türküler söyleyerek eğlenirlerdi. Meşaleyi taşıyanlar bugüne has şu satırları tekrar ederlerdi: “Dırındız karvani kız ya kış-ı rız ya kış-ı fış”.² Bunun anlamı, *Dırındız ya kışı uzatacak ya da baharı getirecektir*. Bazı evler de dama çıkmadan evlerinin önünde ateş yakar etrafında dolanırlardı. Köydeki bütün evlerin Dırındız ateşini yakması mecburi değildi. Dırındız kelimesinin anlamı, bu geleneğin bize nereden ve nasıl geldiği konusunda bilgim yok. Kesin olarak bildiğim, bunun İslam'a ait olan bir gelenek/inanış olmadığıdır. Fakat geleneğin, köydeki insanların geneli tarafından eğlence vesilesi olarak olumlu karşılandığını söyleyebilirim. Dırındız çocukluğumdan köyümüz 2008 yılında baraj suyu altında kaldığı zamana kadara mevcuttu ve komşu köylerde de yapıldığını biliyorum (Arslan Arslan, Görüşme: 22/03/2018).

Dokuzpınar Köyü'nden Abdullah ile yapılan görüşmede o, hastalığından dolayı görüşme gerçekleştirilemeyen dedesinin, Dırındız ateşinin eskiden bir ağacın ucuna bağlanılan kuru otları yakıldığını sonradan bunun için çaput ve gazyağı kullanıldığını dediğini ifade etti (Abdullah, Görüşme: 17/03/2017).

Dırındız meşalesini yakarak dama çıkanlar, ayrıca ateşi ev ve ahırların bacasından sarkıtıp dönderirlerdi. Bunun amacı, ateşin eve ve ahırda-

1 Dokuzpınar, Muş'un Bulanık ilçesine bağlı bir köydür ve eski adı Koğak'tır. Muş il merkezine 90, Bulanık merkezine 43 kilometre uzaklıktadır. 2008 yılında yapılan Alparslan-1 barajı suyu altında kalmıştır. <http://www.bulanikbilicannnews.com/kogak-dokuzpinar-koyu/513/>, (22.02.2016).

2 Bunun başka bir varyantı da şöyledir: *Dırındız karvani kız, yan duke kız, yan dibe dız/rız*''dır.

ki hayvanlara bereket getirmesiydi. Köyde Dırındız ateşinin yakıldığı gün iki âdet daha vardı. Bugünde, aileler lahana dolması yaparlardı. Dolmaların birinin içine bir düğme, boncuk veya küçük bir ağaç parçası koyarlardı. Dolma akşam ev halkına servis edilirdi. İçinde düğme olan dolma tanesi kime denk gelirse bu kişi, evin o yıl en şanslı kabul edilirdi. Diğer uygulamada çok sayıda yumurta haşlanır, yarısı kırmızı, yarısı sarıya boyanırdı. Dama çıkanlar birer yumurta alır tokuştururlardı. Yumurtası kırılmayan kazanır, kırılan yumurtayı alırdı. Son dönemlerde köyde gerek Dırındız ateşinin yakılmasını gerekse yumurta boyama ve tokuşturma etkinliğinin İslamî olmadığını söyleyerek buna karşı çıkanlar olmuştur (Cemal Salmazem, Görüşme: 19/03/2018).

Yapılan görüşmelerde Dırındızın tam olarak hangi tarihte yapıldığı ile ilgili net bilgiye ulaşılmamıştır. Bu konuda öne çıkan tarih, şubatın son iki haftası arasında bir zaman aralığıdır. Muş halk inancında Dırındız geleneği hakkında verilenlerden bunun Ermeni Apostolik Kilisesince günümüzde *Terintas* ismiyle her yıl yapılan ritüelle yakın benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır.

1.2. Ermeni Terintas Bayramı

Ermenilerin *Terintas*, *Derindas* ve *Dearnuntaraç* gibi farklı şekillerde isimlendirilen her yıl törenle kutlanan bir bayramı vardır. Bayram, İngilizcede *arınma* ve *temizleme* anlamlarını ifade eden *Purification Feast* şeklinde adlandırılmıştır. Kutlanma zamanı Hz. İsa'nın doğumunun üzerinden kırk gün geçtiği belirtilen on dört şubattır. Bayramın ortaya çıkışı, meşhur hikâyede, Hz. Meryem'in Hz. İsa'yı doğurmasının üzerinden kırk günlük temizlenme süresi geçtikten sonra onu Tanrı'ya sunmak için Kudüsteki Mabet'e götürmesine dayandırılır (Marshall, 2007: 22)³ Luka İncili'nde bildirildiğine göre Mabet'te Simon adında bir Yahudi, bebek İsa'yı kolları arasına alır. Ulusları aydınlatıp İsrail'e yücelik kazandıracak ışığı gördüğünü, artık huzur içinde ölebileceğini söyler (Luka, 2013: II, 25-32).

Bayram, İncil metinlerinde geçen bir olayla ilişkilendirilmesine rağmen gerçekte Terintas'ın kökeni hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. İlk olarak bunun Hıristiyanlık öncesi baharın gelişinin kutlandığı bir pagan geleneği olduğu (Mashall, 2007: 22) diğeri ise kutsal ateşe tapınılan çağların ateş tanrısı Mihr'i anmak için her yıl 14 şubatta kutlanan

3 <https://www.timeanddate.com/holidays/common/candlemas>, (tarihsiz); Yahudilik'te Pidyon Haben denilen bir uygulama vardır. Buna göre insan ya da hayvan, her canlıdan doğan ilk çocuk Tanrı'ya aittir. Fakat çocuk bir aylıktan itibaren Mabet'e götürülür özel bir tören yapılır ve beş şekel fidye karşılığında geri alınır. Yahudi geleneğine tabi olan Hz. Meryem'in Hz. İsa'yı Mabet'e götürmesinin sebebi buydu. Sayılar, 18:15-16; Pidyon Haben için ayrıca bkz. (Altıntaş, 2001: 164-168).

Ateş Gecesi'nin Hıristiyanlaşmış şekli olduğudur (Seropyan, 2003: 43). İster ilki, isterse ikinci görüş doğru kabul edilsin geleneğin Hıristiyanlık öncesine ait bir uygulama olduğu kesin gibidir. Ermenilerin yaşadıkları coğrafyadaki iklim şartları göz önüne alındığında şubat kış ayıdır; baharın gelişi ancak mart ayında gerçekleşir. Dolayısıyla Terintas'ın Mihr tanrısı için yapılan bir bayram olduğu görüşü daha doğru gibi görünmektedir.

Bayrama Terintas isminin verilmesiyle ilgili iki görüş söz konusudur. Birinci görüşe göre, Mihr tanrısı onuruna düzenlenen ayinlerle aynı gün; iyi ile kötü yazgıları gerçekleştirdiği bilinen Giroğ (yazgıcı) lakaplı Tir tanrısının iyi yazgılar yazması için şenlikler düzenlenirdi. Tir adından da *Terintas* ya da *Derindas* türemiştir. Eskiden Ermeni halkı arasında *yazgıcı götürsün* anlamına gelen *giroğidani* denilen bir beddua sözü vardı. Burada Giroğ ile kast edilen Tir tanrısıdır. Bu görüş Ermeni halkının Hıristiyan olduktan sonra önceki çok tanrılı inançlarına ait birtakım gelenek ve uygulamalara yeni anlamlar yükleyerek bunları yeni dinlerinde kullanmaya devam ettikleri anlaşılmaktadır. Tir tanrısının bayramı Terintas sonradan *Dearnıntaraç*'a dönüşmüştür. Bunun nedeni, halkın önceki inançlarından aniden ve tamamen kopamaması gösterilmektedir. Luka'da geçen hikâyede Yahudi Simon'un, İsa'yı ışık olarak nitelemesi, Terintas'ın ateş ve ışıkla olan ilişkisinden kaynaklanmıştır. İkinci görüşe göre ise Terintas aslında İsa Mesih'in Mabel'e girişinin kırkıncı gününü ifade eden *dearnıntaraç* deyiminin halk ağzında değişikliğe uğramış şekli olduğudur (Seropyan, 2003: 44; Matossian ve Villa, 2012: 199). İkinci görüşü ileri sürenler, bayramın Hıristiyanlığa ait olduğunu bir pagan geleneği olmadığını iddia etmiş olmaktadır.

Hıristiyan olmadan önce Ermeni halkının Terintası kutlamak için kışın en soğuk günlerinde harlı bir ateşin etrafında dönerek, üzerinde atlayıp önünde secde ederek Mihr'e minnet ve saygı borcunu ödediği belirtilmektedir (Seropyan, 2003: 43). Halk arasında daha çok *Dearnıntaraç*⁴ olarak bilinen bayramda 1914 yılı öncesindeki kutlamalarda, kilise avlusunda, ağılın damında veya evin önü gibi farklı mekanlarda ateş yakılırdı. Şubat ayının 13. gününde, akşam duasından sonra kilisenin bahçesinde büyük bir ateş yakılır, bütün köy ateşin etrafında toplanırdı. En önde, ellerinde kutsal ateşte yaktıkları mumlarla o yıl içinde evlenmiş olanlar yer alır, bunlar ateşin etrafında üç kez dönerlerdi. Ateşin evlilik yoluyla oluşturulan birliği verimli kılma ve gelecek nesillere sağlık ve mutluluk verme gücüne sahip olduğuna inanılırdı. Yeni evlilerin ardından kucaklarında bebekleriyle anneler, çocuklarını kötü ruh ve hastalıklardan koruması için ateşin etrafında dönerlerdi. Kısır gelinler doğurganlık kazanmak

⁴ *Dear*, Hz. İsa'yı, *ıntaraç*, götürmek ve sunmak anlamlarını ifade etmektedir. Bu anlamda bayram Hz. İsa'nın Mabel'e götürülmesini ifade etmektedir (Özkan, 2009: 57).

için başörtülerinin kenarlarını yakarlardı. Diğerleri de arınmak için ateşin üzerinde atlardı. O yıl içerisinde dileklerinin gerçekleşmesi isteyenler ise giysilerinden bir parçayı ateşe atarlardı. Tören sonunda herkes aile ocağında de ateşi yüceltmek için yanan bir mum alır evine dönerdi. Mumun ateşiyle evin damında bir ateş daha yakılır ve aynı ritüeller aile ocağının etrafında tekrarlanırdı. Yeni evli çiftlerin bulunduğu evlerde tören farklı bir önem taşırdı.

Yeni çiftin evinde *gelini dama çıkarma* şeklinde bir tören icra edilirdi. Tören için akrabalar hediyeler alır çiftin evine gelirlerdi. Damat, dama getirdiği mumla ateş yakar gelinle ateşin etrafında üç kez dönerdi. Bu arada oradakiler şarkılar söyler, çiftin sağlığına içki içerlerdi. Erkekler de arınmak için ateşin üzerinde atlardı. Ateşin, çaresiz insanları iyileştirme etkisi olduğu inancıyla hastalar halatla dama çıkarılırdı. Bazı yerlerde bereket ve uğur getirmesi için tören ateşinin külleri baca deliklerinden içeri atılırdı. Evin reisi, ateş dumanının gittiği yöne bakarak tarlanın en verimli bölümünü belirlemeye çalışırdı. Büyükanne ateşten aldığı bir avuç küllü hayvanların sağlığı ve bereketi için kümes ve ağıllara serperdi. Diğer insanlar da ateşten aldıkları küllü, *tereyağının bol olması için* sözünü tekrar ederek omuzlarının üzerinden arkaya doğru atarlardı. Gecenin sonunda törendekiler ateşten bir parça odun közü alır, bunu meşale niyetine kullanarak yakınlarının mezarını ziyaret ederlerdi (Matossian ve Villa, 2012: 199-200; Seropyan, 2003: 43-45; Özkan, 2009: 57-58).

Günümüzde Ermeni Apostolik Kilisesi, on üç şubat gününde çok sayıda din adamının katılımıyla kilisede Dearnıntaraç yortusunu/törenini düzenler. Akşama doğru din adamlarından biri, kilisenin mihrabındaki ateşten bir mum tutuşturur sonra din adamları kilisenin avlusundaki kuru ot yığının yanına giderler. Getirilen mumla ucu bezle sarılmış meşale şeklindeki uzun çubuk yakılır. Meşaleyi taşıyan din adamı otları tutuşturur ve ortaya büyük bir ateş çıkar. Bu, İsa'nın ateşle gelmesini sembolize eder. İnsanlar ateşin etrafında toplanır, üzerinde atlar ve sevinç gösteriminde bulunurlar. Bazı insanlar ateşten bir mum tutuştur veya bir tabakla teberrük niyetine köz alır, evlerine götürürler (Marshall, 2007: 22; Seropyan, 2003: 44).⁵

5 <https://www.photolure.am/photoset/99766>, (13.02. 2017); https://fa.wikipedia.org/wiki/%D8%AC%D8%B4%D9%86%E2%80%8C%D9%87%D8%A7%DB%8C_%D8%A7%D8%B1%D9%85%D9%86%DB%8C, (25.09.2017).

Fotoğraf 1-2-3. 13 Şubat 2017 Ermeni Terintas Bayramı Kutlaması.

Kaynak: <https://www.photolure.am/photoset/99766>

Terintas, Katolik Kilisesi ve Ermeni Katolik Kilisesi'nde 2 Şubat'ta kutlanır. Katolik Hıristiyanlar bayramı *Candlemas* olarak isimlendirirler. Bugünde kutsanmış mum yakılır. Fransa gibi bazı Avrupa ülkelerinde bayramda krep hazırlanır ve yenir. Krepi hazırlayan, bir elinde madeni para tutar. Bunun bir yıl boyunca sağlık ve mutluluk vereceğine inanılır. Kardelen çiçeğinin tomurcuklanması *Candlemas*'in habercisi kabul edilir.⁶

Muş'ta Dırındız geleneği ile Ermenilerde Terintas bayramı arasında bazı ortak yönler olmakla birlikte icra edilme şekli ve amacı noktasından aralarında ciddi farklar olduğu görülmektedir. Dırındız ile Terintas kelimelerindeki yazımsal benzerlik, iki uygulamanın yakın zaman aralığında icra edilmesi, ateşin ortak obje olması, meşale şeklinde bir düzeneğin kullanılması ve ateşin gece yakılması benzer yönler olarak zikredilebilir.

İkisi arasında en temel fark, Muş halk inanışında Dırındız'ın her ne kadar bereket gibi inançsal bir yönü varsa da eğlence merkezli bir gelenek şeklinde, Terintas'ın ise Ermeni ve Katolik Hıristiyanlarında İncil'de geçen bir hikâyeye ilişkili olarak inancın bir parçası görülmesi ve ritüel şeklinde icra edilmesidir. Dırındız'da ateşin damlarda, Terintas'ta günümüzde kilise avlusunda yakılması iki uygulama arasında diğer bir fark olarak ifade edilebilir.

İran Ermenilerince de kutlanan Terintas Bayramı'nın (Behrâmi, 2016: 96-97) kutlanma şekli ve zamanı açısından Zerdüşti geleneğe ait Sedi Bayramı'na benzerliği dikkat çekmektedir. Sedi, günümüzde İran'da hem Müslüman hem Zerdüştiler tarafından her yıl miladi takvime göre ocağın son haftasında kutlanır. Sedi Bayramı'nın kesin olarak ne zaman ve kimin tarafından ilk defa kutlandığı bilinmemektedir. Fakat Firdevsî, Şahnâme'de bayramın çıkışını Pişdadî Padişahı Hüşeng'in ateşi keşfetmesi olayına dayandırmaktadır (Firdevsî, 2009: 64). Sonuç olarak Sedi'nin ortaya çıkışının İslam öncesi döneme dayandığı anlaşılmaktadır.

Sedi, Zerdüştiler açısından hem dinî hem millî özelliği olan bir bayramdır. Tahran, Yezd, Kirman ve İsfahan gibi birçok şehirde Zerdüşti-

⁶ <https://www.timeanddate.com/holidays/common/candlemas>, (tarihsiz).

ler Sedi için tören düzenlerler. Törene Müslümanlardan da katılımlar gerçekleşir (Sular, 2019: 245-246). Zerdüştiler, Sedi Bayramı için en büyük töreni Kirman şehrinde yaparlar. Gün içerisindeki programdan sonra din adamları güneş battıktan sonra beyaz giyinmiş olarak ateşkededen⁷ getirilmiş kutsal *Behrâm Ateşi*'nden alır, diğer Zerdüştilerle açık alanda önceden toplanmış kuru ot ve odunların yanına gelirler. Yığının etrafında üç defa dolanır bu arada *Avesta'dan Ateş Niyâyiş* bölümünü okurlar. Sonra malzemeyi tutuştururlar ve ortaya büyük bir ateş çıkar. İnsanlar da ateşin etrafında manzarayı izlerler (Niknâm, 2013: 103-104; Sular, 2019: 246).

Fotoğraf 4-5-6. İran'da Zerdüştilerin Sedi Bayramını Kutlama Törenleri.
Kaynak:<http://www.amordadnews.com/neveshtehNamyesh.aspx?Nid=13619>

Verilenlerden Terintas ve Sedi Bayramlarının her ne kadar icra edilme amacı farklı olsa da kutlanma şekillerinin benzerliği dikkati çekmektedir. Ayrıca iki bayramın zamanı da yakındır. Bu da iki bayramın aynı kaynaktan çıkmış olabileceği sonradan ayrı isimler altında farklı din ve kültürlerle yayıldığını akla getirmektedir.

2. Telaledâdan Geleneği ve Pencı Töreni

2.1. Muş'ta Telaledâdan Geleneği

Telaladâdan, halk dilinde ateşi ifade eden *telale* ve *yakmak*, *tutuşturmak* anlamlarına gelen *dâdan* kelimelerinin birleşiminden oluşmuştur. Bu anlamda Telaledâdan, telale ateşini yakmayı ifade etmekte ve belirli zamanda yapılan bir geleneği belirtmektedir. Telaledâdan geleneğinin yakın zamana kadar Muş'un birçok köyünde bulunduğuyla ilgili verilere ulaşılmıştır. Fakat görüşmelerde konuyla ilgili en net veriler Bulanık ilçesine bağlı Sarıpınar, Muş merkez köylerinden Üçsirt, Kıyık ve Bostankent'te elde edilmiştir.

Sarıpınar'da Telaladadân geleneği her yıl yirmi mart gecesinde düzenlenirdi. Bu gece köydeki her ev dama çıkar ateş yakardı. Halk geceyi heyecanla bekler ve birkaç gün öncesinden hazırlığa başlardı. Bir gün öncesinden dama kuru ot istif ederdi; tezek gibi köyde bolca bulunan bir malzemeyi özellikle kullanmazdı. Ateş yakmak için dama çıkanlar aynı

⁷ Ateşkede, Zerdüştilerin mabedinin adıdır.

anda otları tutuştururlardı. Ateşin üzerinden atlar, etrafında döner ve zilgıtlar atarak eğlenirlerdi. Köydeki her evin Telale ateşini yakması zorunluydu yakmayanlar horlanırdı. Aynı zamanda Malazgirt ve Hınısa bağlı çevre köylerden de gece boyunca ateşler yükselirdi (Nevzat Eminoğlu, Görüşme: 15/03/2018).

Sarıpınar'dan Nuri Yünaçtı, Telaledadân geleneğinin kökeni hakkında bilgi sahibi olmadığını fakat eğlence vesilesi olarak insanların bunu olumlu gördüklerini belirtti. Yünaçtı'nın belirttiğine göre, ata geleneği olmasından yaşlılar, gençleri Telale ateşini yakmaları için teşvik ederlerdi. Evde kadın-erkek herkes dama çıkar, ateşin etrafında toplanırdı. Bir eve ait ateş erken sönerse, komşuları o ev halkıyla alay ederlerdi. Sönmemesi için ateş sürekli beslenirdi ve bir-iki saat yanmaya devam ederdi. Ayrıca ateşin başında bekleyenler için önceden suda buğday haşlanırdı. Buna *dâni* denilirdi. Dâni yapan evler, yapmayan komşularına ikram ederlerdi (Nuri Yünaçtı, Görüşme: 17/03/2018).

Kıyık ve Üçsirt köylerinde Telale ateşi sokakta evin önünde yakılırdı (Cazım Çözgen, Görüşme: 17/03/2018). Ateşi yakanlar etrafında dolaşır, üzerinde atlar ve sevinç çığlıkları atarlardı. Köyün gençleri de köyün dışında yüksek bir noktada büyük bir ateş yakarlardı. Komşu köy olan Elçiler ve Mescitli'de aynı zaman aralığında ateş parıltıları görülürdü. Köyün sakinlerinden Ali son zamanlarda ateş yakılmasının İslamî olmayan bir gelenek olduğu gerekçesiyle köyden buna karşı çıkanlar olduğunu ifade etmiştir (Ali, Görüşme: 07/03/2018).

Bostankent'te Telale ateşini damda yakma hazırlığı, *Hevdemal* olarak isimlendirilen martın on yedinci gününde başlardı. Bundan dolayı Telaledadân geleneği aslında Hevdemalla başlayıp yirmi marta kadar devam eden dört günlük süreçti. Akşam ateşin etrafında toplananlar, şu satırları yüksek sesle tekrar ederlerdi: “Nevrûz-ı Sultani, gopal hılanı, zıvıstan û bahar hevdu derânî”. Bunun anlamı, “Nevrûz'un Sultanı, bastonunu salladı kışı ve baharı birbirinden ayırdı”dır. Ateş közlerinden az bir kısmı, bir yangına sebebiyet vermeyecek şekilde bereket vermesi için bacaya atılırdı. Geceye özel şöyle bir oyun da oynanırdı: Bacanın etrafına ailenin her bireyini temsilen bir taş bırakılırdı. Sonraki gün yapılan kontrolde kime ait taşın altında uğurböceği veya başka bir böcek çıkarsa, bu kişi yılın en şanslı kabul edilir ve onu ileride iyi bir talihin beklediğine inanılırdı (Hüseyin Öge, Görüşme: 10/04/2018).

2.2. Zerdüştilerde Pencı Töreni

İran Zerdüşti geleneğinde yirmi mart gecesi dama çıkıp ateş yakma uygulaması vardır. Zerdüştiler *Pencı* olarak isimlendirdikleri bu törenle yeryüzüne inmiş atalarının ruhlarını tekrardan geldikleri yere uğurlarlar.

Pencî'nın yirmi mart tarihinde yapılması takvimden kaynaklanmaktadır. İran'da hicri güneş takvimi kullanılmaktadır. Miladi takvimde yirmi marta denk gelen tarih, hicri güneş takviminde yılın son günüdür (Sular, 2019: 261). Dolayısıyla Pencî töreni yılın son gecesinde düzenlenir.

Zerdüştiler, yeni yılın başlangıç günü olan Nevrûz'dan on gün önce atalarının ruhlarının akrabalarını görmek ve ziyaret için gökyüzünden yeryüzüne indiğine inanırlar. Ruhlar on gün evlerinde kalırlar (Nîknâm, 2009: 69). Hane halkı ruhları kaldıkları sürede memnun etmek için evlerini temizler ve süpürür (Nîknâm, 2013: 112). On gün de beşer şeklinde ikiye ayrılır. İlk beş gün Küçük Pencî son beş gün Büyük Pencî'dir. Pencî töreni, Büyük Pencî'nin son gecesi yapıldığı için bu ismi almıştır (Nîknâm, 2009: 63).

Zerdüştiler, Büyük Pencî boyunca *Hamasetmeydîm Gâhanbâ-rı* denilen insanın yaratıldığına inandıkları bayramı kutlarlar. Beşinci gün olan yirmi martta, törenler bittikten sonra köydeki Zerdüştiler, çevreden topladıkları kuru otları getirip dama istif ederler. Sabah saat dörde doğru insanları uyandırmak için ateşkedenin hoparlöründen bütün köyde duyulacak şekilde fon müziği çalınır. Uyanan insanlar dama çıkar istifledikleri otların başında yönleri doğuya gelecek şekilde beklerler. Bu arada evin hanımı damda çeşitli ürünlerden oluşan Pencî sofrasını kurar. Sofrada bir tepsi içerisinde kesilmemiş bir karpuz ve kavun, içinde mersin ağacı dalı olan cam bir sürahi, gazyağlı lüküs, sebzi denilen bir tabak içinde çimlenmiş buğday ve su dolu bakır bir sürahi olur. Evin hanımı ayrıca yanına biraz kekik alır. Fon müziğinden sonra *Avesta* okunur. Köyün elektriği aniden kesilir. Bütün damlarda aynı anda ateş yakılır ve her taraftan ateş kıvılcımları yükselir. İnsanlar bağırarak sevinçlerini dile getirirler. Zerdüştilikte kutsal kabul edildiğinden kimse ateşin üzerinden atlamaz. Ateş yandığı sırada evin hanımı sofradaki karpuz ve kavunu dilimler. Kekiki bakır sürahideki suyun üzerine serper ve suyu dama saçar. Ateş köz haline gelince közleri kupa şeklindeki ateşdân denilen bir tabağa koyar ve damdakilerle birlikte damdan iner. Ateşdânı bereket vermesi için evde dolaştırır, sonra ateşkedeye götürür. Bütün evlerde aynı işlem yapılır. Ateşkedeye getirilen ateşdân, orada bekleyen bir din adamı tarafından ateşkededeki kutsal ateşe dökülür. Gün aydınlanmaya başlar ve tören biter. Böylece ruhların uğurlanma işi tamamlanır (Sular, 2019: 263; Hurşîdyan, 2015: 193-194).

Fotoğraf 7-8-9. Zerdüştilerin Mezre-i Kelantur Köyü'ndeki Pencı Töreni.

Muş'ta Telaledâdan geleneğiyle Zerdüşti inancındaki Pencı denilen tören arasında birçok benzer nokta göze çarpmaktadır. Telala ile Pencı ateşlerinin aynı tarihte gece vaktinde damda yakılması, kuru ot kullanılması, ateşin etrafında sevinç çığlıklarının atılması ortak yönlerdir.

Zerdüşti geleneğindeki Pencı'nın ruhların uğurlanması gibi dinî bir sebebe dayandırılması Telaladadân'ın inançsal neden olmaksızın eğlence için yapılan bir gelenek kabul edilmesi iki uygulama arasındaki en önemli farktır. Pencı'de damda tören sofrasının hazırlanması, ateşin ateşkedeye götürülüp muhafaza edilmesi ve kutsiyetinden dolayı Pencı ateşinin üzerinde atlanılmaması, Telale ateşinin üzerinden atlanması ise diğer önemli ayrılıklardır.

Hem Pencı hem Telaledâdan'ın, hicri güneş takviminde yılın son günün gecesine denk gelen bir zamanda icra edilmesi iki uygulamanın takvimle ilişkili olduğunu göstermektedir. Büyük ihtimalle bu gelenek, eski tarihlerde geniş bir coğrafyada kullanılmış takvimde senenin son gecesini eğlenerek geçirip yeni yıla sevinçle girmek için oluşturulmuş, sonradan ismi ve mahiyeti farklılaşmıştır. Ayrı takvim sistemlerini kullansalar da hemen hemen her toplumda yeni bir yıla girişte festival, tören ve eğlenceler düzenlenmesi geçmişten günümüze görülmektedir.

Sonuç

Çalışmada, Muş'un bazı köylerinde Dırındız ve Telaledâdan adında tarihleri ve icra edilme şekilleri kısmen farklı ateş merkezli iki geleneğin olduğu ve bunların yakın zamana kadar uygulandığı anlaşılmıştır. Gerek Dırındız gerekse Telaledâdan geleneğinin, *mu hacir* olarak isimlendirilen köye sonradan göç eden insanların olduğu yerlerde görülmesi, iki geleneğin sonradan buraya getirildiğine işaret etmektedir.

Dırındız ve Telaledâdan geleneklerinin farklı köylerde birbirine oldukça yakın uygulandığı görülmektedir. Gerek eğlence vesilesi gerekse ata mirası kabul edilmelerinden insanlar iki geleğene oldukça önem atfetmişlerdir. Fakat son dönemlerde İslamî olmadığı gerekçesiyle karşı çıkanlar olduğu dikkati çekmektedir.

Zerdüştilerde adı Sedi olup Terintas ile aralarında birçok ortak yön olan bayramın, Zerdüştilik öncesi politeist inançlı toplumlara ait bir gelenek olduğu sonradan müesses dine girerek günümüze kadar geldiği söylenebilir.

Çalışmada ortaya çıkan diğer bir sonuç, adı ne olursa olsun hangi amaçla yapılırsa yapılsın ateşle ilgili törenlerin Yahudilik, Zerdüştilik ve Hıristiyanlık öncesi çok eski geçmişe sahip oldukları ortaya çıkmıştır. Muş halk inanışında, Hıristiyanlık ve Zerdüştilikte ateşle ilgili benzer ritüellerin olması, inançların tarih aşan özelliğiyle açıklanabilir. Kadim bir bayram veya geleneğin farklı coğrafya ve kültürlerde benzer veya birbirine yakın şekilde düzenlenmesi bunun delili gösterilebilir.

Kaynakça

- Altıntaş, Y. (2001). *Yahudilikte Kavram ve Değerler*. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basım ve Yay.
- Arık, D. ve Eroğlu, A.H. (2017). (Ed.) *Halkı İnanışları*. Ankara: Grafiker Yay.
- Behrâmî, A. (2016). *İran Bayramları*. Değirmenci, N. (Çev). İstanbul: Demavend Yay.
- Gürkan, S L. (2010). *Yahudilik*. II. Baskı, İstanbul: İSAM Yay.
- Hurşîdyan, E. (2015). *Zîbaşînâsi-yi Reng der Âyînâ-yı İnan-ı Bastân*. Tahran: Şirket-i Çâp-ı Hevâcî.
- İnan, A. (1952) Müslüman Türklere Şamanizm Kalıntıları. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, (4), 19-30.
- Kutsal Kitap, (2013). İstanbul Yeni Yaşam Yay.
- Matossian, M. K. ve Villa, H.V. (2012). *1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı*. Yılmaz, A. (Çev). İstanbul: Aras Yay.
- Marshall, B. C. (2007). *The Flower of Paradise and Other Armenian Tales*. London: Libraries Unlimited.
- Merriam, S.B. (2013). *Nitel Araştırma*. Turan, S. (Çev). Ankara: Nobel Yay.
- Nîknâm, K. (2013). *ez Nûrûz tâ Nûrûz*. Tahran: İntişârat-ı Fraveher.
- _____. (2009) *Âyîn-i İhtiyâr*. Tahran: İntişârat-ı Tîs.
- Örnek, S. V. (2000). *Türk Halk Bilimi*. II Baskı, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Özkan, A. (2009). *Kardeş Bayramları*. İstanbul: İnkılap Yay.

- Seropyan, S. (2003). *Cangülüm Anahit ve Kazben*. İstanbul: Belge Yay.
- Sular, M. E. (2019). *Modern İran'da Zerdüştiler*. Ankara: Eski Yeni Yay.
- Yıldırım, E. (Kış 2010) Tunceli Yöresi Alevilerinde Geçiş Dönemi İnanç ve Uygulamaları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma. *Ekev Akademi Dergisi*. (42), 17-32.
- <http://www.amordadnews.com/neveshtehNamyesh.aspx?NId=13619> (04/02/2015)
- <http://www.bulanikbilicannews.com/kogak-dokuzpinar-koyu/513/>, (22/02/2016).
- <https://www.timeanddate.com/holidays/common/candlemas>, (tarihsiz).
- <https://www.photolure.am/photoset/99766>, (13/02/ 2017).
- https://fa.wikipedia.org/wiki/%D8%AC%D8%B4%D9%86%E2%80%8C%D9%87%D8%A7%DB%8C_%D8%A7%D8%B1%D9%85%D9%86%DB%8C, (25/09/2017).

Katılımcı Kişiler

- Katılımcı 1:** Arslan Arslan, (Gerçek isim, yaş 81, erkek) Dokuzpinar, emekli.
- Katılımcı 2:** Abdullah (Müstear isim, yaş 40, erkek) Dokuzpinar, mühendis.
- Katılımcı 3:** Cemal Salmazzem, (Gerçek isim, yaş 52, erkek) Dokuzpinar, inşaatçı.
- Katılımcı 4:** Nevzat Eminoğlu, (Gerçek isim, yaş 43, erkek) Sarıpınar, akademisiyen.
- Katılımcı 5:** Nuri Yünaçtı, (Gerçek isim, yaş 51, erkek) Sarıpınar, çiftçi.
- Katılımcı 6:** Cazım Çözgen, (Gerçek isim, yaş 54, erkek) Kırıyık, inşaatçı.
- Katılımcı 7:** Ali, (Müstear isim, yaş 24, erkek) Üçsirt, üniversite öğrencisi.
- Katılımcı 8:** Hüseyin (Müstear isim, yaş 55, erkek) Bostankent, çiftçi.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Kış / Winter Sayı/Issue: 46
Sayfa / Page: 25-46

ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 27.08.2019
Kabul/Accepted: 06.12.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**FÂİK MAHMUD DÎVÂN'INDA
ZAMANEDEN ŞİKÂYET***

**COMPLAINT FROM THE
CONTEMPORARY IN FÂİK
MAHMUD DIVAN**

Dr. Öğr. Üyesi Murat KEKLİK

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

ORCID: 0000-0002-8579-772X, muratkeklık@yyu.edu.tr

Öz

XVII. yüzyılın ikinci yarısı ve XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış olan Fâik Mahmud'un doğum yeri Urfa'dır. Şiirlerinde Fâik mahlasını kullanmıştır. Klasik Türk edebiyatı şairi Nâbî'nin akrabalarındandır. Sakatlığından dolayı aksayarak yürüdüğü için yaşadığı devirde Fâik-i leng lakabıyla tanınmıştır. Fâik 1127 (m. 1715)' de vefat etmiştir. Tezkirelerden edinilen bilgilere göre Fâik yaşadığı dönemde şiirleri kadar hoşsohbet, nükteci, zarif kişiliğiyle tanınmış dost sohbetlerinin aranılan kişisi olmuştur. Fâik'in bilinen tek eseri orta ölçekteki mürettep Dîvân'ıdır. Fâik'in yaşadığı dönem Osmanlı İmparatorluğunun siyasi, ekonomik, sosyal, askerî, kültürel anlamda en çalkantılı dönemleridir. O dönemde toplum ve kişi hayatında yaşanan değişim ve olumsuzluklar şairlerin şiirlerine de yansımıştır. Fâik de yaşadığı dönemin siyasi, sosyal sıkıntılarını, acılarını ruhunun derinliklerine kadar hissetmiş dolaylı veya örtülü bir şekilde eleştiri ve şikâyetlerini şiirlerine aksettirmiştir. Ancak o Nâbî gibi şiirlerinde açık açık eleştiri ve hicivlerde bulunmamıştır. Şiirlerinde gönül ehli olduğunu, sert ve yüksek sesle meramını dile getirmenin yaradılışına aykırı olduğunu ifade eder. Çalışmada Fâik Mahmud tanıtılarak XVII. yüzyılın siyasî ve sosyal açıdan genel görünümünden bahsedilmiştir. “Zamaneden Şikâyet” başlığı altında şairin değindiği sosyal konular, bu konuları ele alış tarzı, şair üzerindeki tesirleri ortaya konmuş, şairin özgünlüğü üzerine değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Fâik Mahmud, 17. yüzyıl, Divan, zamane, şikâyet.

Abstract

XVII. Century and the second half of the XVIII. Fâik Mahmud, who li-

* Bu makale 10-12 Mart 2017 tarihlerinde Şanlıurfa'da düzenlenen II. Uluslararası İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu'nda sunulan aynı adlı bildirinin düzenlenmiş ve değiştirilmiş şeklidir.

ved in the first quarter of the 18th century, was born in Urfa. In his poems, he used Fâik nickname. He is one of relatives of Nâbî, the great divan poet of Urfa. He was known for his nickname Fâik-i leng in the period he lived because he was walking limply due to his disability. Fâik died in 1127 (1715 AD). According to the information obtained from the tezkires, Faik became a sought-after person as much as his poems, because of his conversationalist, witty, elegant personality. The only known work of Fâik is the collective divan in the middle measure. The period in which Fâik lived is the most turbulent period of the Ottoman Empire in political, economic, social, military, and cultural terms. At that time, the changes and negativities experienced in society and people's life were also reflected in poems of poets. Fâik also felt the political, social troubles and pains of the period he lived in as much as he could, and he reflected his criticisms and complaints in his poems implicitly or explicitly. However, he did not make explicit criticism and satire in his poems like Nâbî. He tells us in his poems that he is heartfelt, it is contrary to his creation to voice his wishes in firmness and loudness. In work, Fâik Mahmud was introduced and general view of XVII. Century was mentioned from the political and social point of view. Under the headline "Complaint from the Contemporary", the social issues addressed by the poet, the way he dealt with these issues, the effects of these issues on the poet were revealed with the movement from the couples that social life reflected on, and the poet's originality was evaluated.

Keywords: Fâik Mahmud, 17th century, Divan, contemporary, complaint.

Giriş

17. yüzyıl, Osmanlı Devleti tarihinde siyasî, ekonomik, toplumsal değişim ve problemlerin yaşandığı bir yüzyıldır. Bu yüzyılda Osmanlı'nın parlak dönemleri geride kalmış duraklama ve çöküntü birbirini izlemiştir. Yüzyılın ilk yarısı duraklamanın yaşandığı yıllardır; artık imparatorluk genişleyici görüntüsünden uzaklaşmış durgun bir görüntü sergilemeye başlamıştır. İmparatorluğun parlak dönemlerinin geride kalmasında, devlet yönetiminde ve toplumda çöküntünün yaşanmasının altında yatan sebepler üzerine gerek o devrin kaynaklarında gerekse yakın geçmişimizden günümüze kadar tarihçiler tarafından yapılan araştırmalarda detaylı bilgilere ulaşmak mümkündür. Genel görüş Osmanlı imparatorluğunu duraklamaya ardından gerilemeye götüren sebeplerin iç ve dış sebeplerden kaynaklandığı şeklindedir. Avrupa'nın Rönesans ve Reform sonrası 16. yüzyıldan itibaren her alanda gelişmesi ve güç kazanmaya başlaması, Osmanlı'nın dış dünyanın medeniyet ortamına ayak uyduramaması devletin kendi kaderini kendisinin tayin edebilme iradesinin zamanla yitirilmesine yol açmıştır. Avrupa dinin katı dogmalarından, batıl inançlarından sıyrılarak bilim ve teknikte hızla ilerlerken Osmanlı idari, mali, askeri sistemlerinde hiçbir değişime gitmeden asırlık metot ve anlayışlarla idare edilmiştir. Osmanlı'nın dışarıdaki gelişmelere ayak uyduramamasında devlet idaresinin ye-

teneksiz, dirayetsiz, ileri görüşten uzak sultanların eline geçmesi de etkili olmuştur (Akdağ, 1966: 201-247; Kut, 2010: 117; Uzunçarşılı, 1988: 125-136).

1571-1606 yılları arasında yaşanan uzun ve yorucu savaşlar, bütçedeki paranın gittikçe azalmasıyla birlikte Osmanlı siyasi ve ekonomik düzeninin kötüye gitmesine, ilk kriz ve bunalımların baş göstermesine neden olur. Siyasi ve ekonomik düzenin kötüye gitmesinin sonucunda özellikle merkeze uzak yerlerde ortaya çıkan boş, işsiz insan topluluklarının yarattığı kaba kuvvete dayalı olaylar tarihimizde Celâli Olayları olarak adlandırılır. Bu olaylar mal ve can güvenliği açısından oldukça yıkıcı olmuş, canından başka hemen her şeyini kaybetmiş olan halk İmparatorluğun başka taraflarına göç etmeye başlamıştır. Celâli Olayları 1603 yılında Kuyucu Mehmet Paşa gayretleriyle bastırılmış ancak etkileri yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. Celâli olayları ve yaşanan yorucu savaşların siyaset ve ekonomideki yıkıcı etkileri sonucu parlak dönemler geride kalmış, İmparatorluk duraklama dönemine girmiştir. Kanuni'den sonra tahta geçen II. Selim (1566-1574), III. Murad (1574-1595), III. Mehmed (1595-1603), I. Ahmed (1603-1617), II. Osman (1618-1622), IV. Murad (1622-1640) dönemlerinde toprak kayıpları yaşanmakla birlikte Osmanlı tahtı idareci gücünü koruyabilmiştir. 1640'ta Sultan İbrahim'in (1640-1648) tahta geçmesinden başlayarak sırasıyla tahta geçen diğer padişahlar (IV. Mehmed [1648-1687], II. Süleyman [1687-1691], II. Ahmed [1691-1695], II. Mustafa [1695-1703]) devlet işlerine daha az önem vermişlerdir. İmparatorlukta devlet otoritesi sarsılmış; siyasî, ekonomik, sosyal alanlardaki düzensizlik ve karışıklıklar İmparatorluğu huzursuzluğun içine sürüklemiştir. Dini, bürokratik, askerî, mali alanlardaki idari mekanizmayı ellerinde bulunduranlardan çoğu sorumsuz kişiler olup devlet otoritesini kişisel çıkarları için kullanmışlardır (Mengi, 1993: 5-8; Uzunçarşılı, 1988: 126-130).

Devlet yönetimindeki ve toplumdaki bozulmalar klasik Türk edebiyatının her döneminde eserlerde işlenmekle birlikte 17. yüzyıldaki eserlerde önceki yüzyıllara nazaran daha geniş boyutlardadır. Özellikle Nev'îzâde Atâyî (ö.1636) ile Nâbî'nin (ö. 1712) şiirlerinde Osmanlı Devletinin durumu eleştirel bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Atâyî Hamse'si içerisinde yer alan *Nefhatü'l-ezhâr* ve *Sohbetü'l-ebkâr* mesnevilerinde Nâbî ise *Dîvân*'ında ve *Hayriyyesi*'nde devletteki düzensizlik ve bozulmalara ışık tutacak tarihi belge niteliğinde bilgilere yer vermişlerdir (Keskin, 2009: 39-95). Kortantamer, Nev'îzâde Atâyî'nin Hamse'si üzerine yaptığı çalışmada Atâyî'nin mesnevilerinden hareketle 17. yüzyılın ilk yarısında devletin içinde bulunduğu sosyal, iktisadi, siyasi çöküntüyü gözler önüne serer;

İmparatorlukta düzenin bozulması ve yozlaşması, adam kayırma

ve rüşvetin artmasına yol açmaktaydı. Her türlü makam ve memuriyet bedeli ödenerek veya iltimas yoluyla alınır oluyordu. Aziller ve tayinler sık sık birbirini izliyor, tayin edilenler gittikleri yerlerde hemen tayin için harcadıkları parayı çıkarmaya çalışıyorlardı. Verginin alınmasında iltizam usulünün yaygınlaşması, halkın ezilmesine yol açıyordu. Yönetim buhuranlarının artıp otorite boşluğunun büyüdüğü devrelerde adam kayırma, yolsuzluk ve rüşvet korkunç ölçülere varıyordu... Ortalığı karışıklık kaplamıştır. Bütün hayata bilgisizlik hâkim olmuş, mektep medrese çökmüş, onların yerini kahvehaneler almıştır. Eskiden mansıb verilmesinde ilim ölçü iken, o sıralar rüşvet belirleyici hâle gelmiştir. (Kortantamer, 1993: 93-97)

Böylesi tespitlerin bulunduğu *Sohbetü'l-ebkâr*'da değerli kişilerin perişan olmasından onların yerini değersizlerin almasından şair çokça yakınır. Rüşvet ve kayırma yoluyla çocuk yaşta kişilere önemli görevler verilmesini kınar. İmam, vaiz konumundaki fanatik, yaygaracı tiplerin koyu bir taassupla züht ve takva perdesi arkasında kendilerine çıkar sağlamak için mutasavvıflara saldırımlarını teşhir eder. Atâyî, *Nefhatü'l-ehâr* ve *Sohbetü'l-ebkâr*'ın nefha, sohbet ve destanlarında gitgide yaygınlaşan ahlak çöküntüsünü de gözler önüne serer. Özellikle payitaht İstanbul olmak üzere diğer merkezlerde ahlak çöküntüsüne, hem erkekler hem de kadınlar arasındaki bozuk davranışlara ve toplumun bu konudaki çeşitli yaralarına araya çok açık hikâyeler de serpiştirerek uzun uzun değinir. Sapık, gayrı meşru cinsel ilişkiler, gençlerin baştan çıkarılması, yaşlı başlı erkeklerin bile kadınlaşması, kadın avcılığı gibi ahlak dışılıklara örnekler sunulur, toplumun bu ahlaksızlıklara verdiği tepkiler gösterilir (Kortantamer, 1993: 116-134).

Atâyî *Hamsé*'yi oluşturan mesnevilerin çeşitli yerlerinde manevi gücüne inandığı Uryan Muhammad Dede, Sarı Saltuk Baba, Şeyh İbrahim Gülşeni, dedesi Pir Ali ile babası Nev'î'nin hayat hikâyelerinden kesitler aktarır. Kendi devrinde de değerli büyük kişilerin var olduğuna inanır. Bir mürşide bağlanmanın öneminden ve gereğinden bahseder. Böylesi kişilerin sahip olduğu özellikleri anlatır. Ona göre her devirde dünya işlerini yöneten, zamanın sahibi olan kişiler vardır. Ancak Allah'a yakınlığın bu kişilere mahsus olduğu iddiasında değildir. Bazılarının değişik görünüşlerle Allah'a yakın olabileceğine inanır. Dünyaya değer vermeyen, perişan görünüşlü, meyhane köşelerinde yatıp kalkan Melami, Kalenderi, rint karakterli kişilere hoşgörülle yaklaşır (Kortantamer, 1993: 116-119).

Osmanlıyı önce duraklatıp sonra geriletken siyasi, askeri, iktisadi bütün olumsuz gelişmelerin çoğu daha 16. yüzyılın sonunda belirmeye başladığı hâlde 17. yüzyılın ilk yarısında Atâyî'de olduğu gibi ne Osmanlı ne de düşmanları yenilgi ve çöküntüye psikolojik olarak hazır değildir. An-

cak 1683'te yaşanan Viyana bozgunu artık sadece bir yenilgi değildir, aynı zamanda önemli bir dönüm noktasıdır. Bu bozgun sonrası yapılan Karlofça Antlaşmasıyla İmparatorluk bir daha toparlanamamak üzere çöker. Artık Osmanlı, Avrupa'nın ezici gücüne karşı, kendisini savunmak için savaşıacaktır (Mengi, 1993: 6-7). 17. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğunun duraklama ve sonrasında çöküntü yıllarını ruhunun derinliklerine kadar yaşayan imparatorluğun ve şahsının içinde bulunduğu durumu eserlerinde en açık biçimde ortaya seren şair ise Nâbî'dir. 1712 yılında ölen Nâbî; Sultan İbrahim (1640-1648), IV. Mehmed (1648-1687), II. Süleyman (1687-1691), II. Ahmed (1691-1695), II. Mustafa (1695-1703), III. Ahmed'in (1703-1730) saltanatlarını görmüştür. Sanatçılar yaşadıkları zamanın şartlarından, olaylarından bağımsız düşünülemez. Sanatçıların sanatçı kişiliklerinin oluşumunda içinde buldukları toplumun, tanıdıklarının, ilgi alanlarının, geldikleri görevlerin, sorumluluklarının etkileri olduğu şüphesizdir. Nâbî gibi, çalkantılı bir devirde yaşayan hassas yapılı bir insanın çevresinde yaşananlardan etkilenmemesi mümkün değildir. O, şu ya da bu biçimde yaşadığı devrin bozukluklarını, insan karakterlerini, devlet işleyişini ve daha birçok olguyu eserlerine aksettirmiştir. Yaşadığı devir iç ve dış karışıklıkların alabildiğine çoğaldığı, baş ve ayakların belli olmadığı, bozuk düzene ayak uydurmayanların ayıplandığı ve ayak uydurmaya teşvik edildiği bir dönemdir. O, *Divân*'ın birçok yerinde –kaside, gazel, kıtalarda-, oğlu Ebul Hayr'a nasihatlerde bulunduğu *Hayriyye*'de devri hakkında tarihî belge kıymetinde bilgiler vermiştir (Mengi, 1993: 3; Kortantamer, 1993: 153). Nâbî rüşveti, hırsızlığı, gelir dağılımındaki adaletsizliği, kırsal kesimde halka yapılan eziyetleri, genel bozuluşun insanları bozuşunu, iyi insanların dramını, insanlar arası ilişkilerin çürüyüşünü, adaletteki içler acısı durumu, ahlaksızlığın ulaştığı boyutları vs. şiirlerinde bütün açıklığıyla dile getirir. Nâbî sadece anlatmak ve şikâyet etmekle kalmaz bozulmanın sebeplerini de sıralar. Ekonomik dengedeki bozukluk, ehil insanların devlet kademelerinde yer almayışı, dinin istismar edilişi, üretimin yetersizliği, şeriatın gereklerinin yerine getirilmeyişi, devlet otoritesinin yok oluşu saydığı sebeplerin başlıcalarıdır. Nâbî bozuluşun sebeplerini sıralamakla beraber çözüm önerilerini de sunar. Zira o, şairin yol gösterici olması gerektiğine inanır;

Hikmet-âmiz gerekdür eş'âr
Ki meâli ola irşâda medâr

Âb-ı hikmetle bulur neşv ü nemâ
Gülşen-i şi'r u riyâz-ı inşâ (Kortantamer, 1993: 191)

Nâbî, Atâyî gibi iyimser olmayıp her şeyin düzeleceğinden, huzur ve refahın sağlanacağından, eski huzurlu günlere dönüleceğinden ümitli değildir. Bu ümitsizlik ve inançsızlık oğluna ettiği nasihatlere de yön verir.

Oğlundan etliye sütlüye karışmamasını, evinde kendi kabuğuna çekilmesini, ömür boyu aynı kadınla yaşamanın sıkıntısını gidermek için cariyeye edinmesini, yüksek mevkiler peşinden koşmamasını, kimseye borç vermemesini, kişisel rahatı dışında hiçbir şeyle ilgilenmemesini, rahatlık açısından en uygun mesleğin divan kâtipliği olduğunu yani kısacası pasif bir hayat yaşayan bir orta tabaka insanı olması nasihatinde bulunur (Mengi, 1993: 123-130).

Nâbî ve Nev'îzâde Atâyî topluma ve yönetenlere yönelik eleştirilerini, zamaneden şikâyetlerini mesnevi tarzında yazdıkları eserlerinde yoğunluklu olarak dile getirmişlerdir. Mesnevi nazım şekli dışındaki şiirlerinde aynı derecede toplumsal konulara, zamaneden yakınmalara yer vermemişlerdir. Klasik Türk şiirinin temel konuları olan aşk, sevgili, âşık, rakip gibi geleneksel konuları sanatkârane bir üslupla şiirlerinde işlemişlerdir. Fâik Mahmud'un tespit edilebilen tek eseri *Dîvân*'ıdır. Sosyal ve kişisel hayatına dair izleri *Divan*'ında takip edebilmek mümkündür. *Dîvân*'da kaside, mesnevi, gazel, nazm, kıt'a, rubâî, matla, müfred nazım şekillerine ait örnekler bulunmaktadır. Mesnevi nazım şekliyle yazılan şiir methiye türündedir. *Divan*'daki nazım şekilleri içerisinde zamaneye dönük şikâyet ve eleştirilerin daha çok gazel ve kıtalarda dile getirildiği görülür. Bilindiği üzere gazeller merkezinde aşk bulunan sevgili, âşık, tabiat güzellikleri gibi geleneksel konuları işleyen; belirli şekil ve ahenk kurallarına sahip bir nazım şeklidir. İstisnaları olmakla birlikte gazellerde tahkiyeli bir anlatıma rastlanmaz, beyitler kendi aralarında bir anlam bütünlüğüne sahiptir. Mesneviler ise konu bütünlüğüne sahip, genellikle bir olayın anlatıldığı, beyitlerin anlamca birbirine bağlandığı uzun şiirlerdir. Dolayısıyla Nâbî ve Nev'îzâde Atâyî'nin mesnevilerinde toplum ve zamaneye yönelik eleştiriler doğrudan ve daha belirgindir. Fâik Mahmud'un şiirlerindeki zamaneye yönelik eleştiri ve şikâyetlerine ise değişik gazellerin değişik beyitlerinde mecaz örtüsü altında işaret edilmiştir.

1. Fâik Mahmud ve Zamaneden Şikâyet

Tanzimat'tan döneminden itibaren yakın geçmişe kadar kimi çevrelerce klasik Türk edebiyatının yüzyıllar boyunca Türk toplumunu adeta uyutan onun hiçbir meselesini dillendirmeyen, yaşadığı iklim ve coğrafyayı görmeyen bir edebiyat olduğu, toplumsal yarar açısından bir getirisinin olmadığı hem kişi hem de toplumda bir arınma, yarar, bilgi ve estetik yaşantı uyandırmadığı, sadece bu edebiyatla uğraşanlar için fayda ve estetik yaşantının söz konusu olduğu ileri sürülmüştür. Şüphesiz bu iddialar sanat anlayışı ve sanattan beklenenlerle yakından ilgilidir. Tarih boyunca toplumsal kırılmalarla şekillenen farklı sanat anlayışları kendilerinden önceki sanat anlayışlarını acımasızca eleştirmiş, etkisini unutturmaya çalışmış yerlerine kendi sanat anlayışlarını ikame etmeye çalışmışlardır. Öte taraf-

tan klasik Türk edebiyatına bu eleştirilerin yöneltilmesinde bu edebiyata nüfuz edememenin, onu çağlar ötesinden görüp değerlendirmenin; o zamanın sosyal hayat, dünya görüşü, siyaset felsefesini irdelememenin rolü büyüktür. Son yıllarda ağırlık kazanan ilmi çalışmalar klasik Türk edebiyatının iddia edildiği ölçüde toplumdan ve toplumun sorunlarından uzak olmadığını göstermiştir. Konuya yönelik yapılan çalışmalar klasik Türk edebiyatının ne kadar halkın içinden olduğunu, klasik Türk şairlerinin halk kültüründen, folklor öğelerinden ne denli şiirlerinde yararlandıklarını, toplum sorunlarına yabancı kalmadıklarını gösteren örneklerle doludur.¹

Diğer sanat dallarının nasıl kendine özgü bir malzemesi ve anlatış şekli varsa klasik Türk şiirinin de kendine özgü bir yansıtma şekli vardır. Gerçeği şiir diliyle yansıtan klasik Türk şiirinin çok yoğun mecaz dünyası incelendiğinde gerçek hayatın pek çok yönüne ilişkin bilgiler edinilebilir. Klasik Türk şairi iç dünyasına ve kendisi dışındaki çevreye hayal dünyasını, estetik zevkini, kişisel görüşlerini, geleneksel aşk anlayışını somutlaştıran bir araç gözüyle bakar. Şair duygu ve düşüncelerini anlatırken dışarıda-

1 Yapılan çalışmalara örnek olarak: Özkan, Ö. (2007). *Divan Şiirinin Penceresinden Osmanlı Toplum Hayatı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları; Serdaroğlu, V. (2006). *Sosyal Hayat Işığında Zâtî Divanı*. İstanbul: İSAM.; Bilkan, A. F. (2000). Benzer Ki Bir Şikayeti Var Rûzgârdan: Baki'nin Gazellerini-Yeniden Okuma-Denemesi. *Dergâh*, 11 (123), 8-11.; Çöm, E. (2002). Nev'i Divanı'nda Günlük Hayat. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 11, 201-222.; Dilçin, C. (1999). Türk Kültürü Kaynağı Olarak Divan Şiiri. *Türk Dili*, 571, 618-626.; Doğan, M. N.N. (2002). Divan Şiirinin Millî Karakteri. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca (Ed.), *Türkler içinde*, 11, (682-689). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.; M. N. Doğan (2005). Klâsik Türk Edebiyatında Osmanlı Hayatının İzleri. *Eski Şiirin Bahçesinde içinde*, (45-55). İstanbul: Alternatif Yayınları.; Gökyay, O. Ş. (2002). Divan Edebiyatında Şehirler II: İstanbul ve Edirne, Güçlük Nerede?. *Seçme Makaleler içinde*, 3, (243-253). İstanbul: İletişim Yayınları.; İpekten, H. (1999). (Divan) Şairlerin(in) Toplantı Yerleri: Meyhaneler. *Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler içinde*, Mehmet Kalpaklı (Haz.), (224-228). İstanbul: YKY.; Kortantamer, T. (1993). Nabi'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu Eleştirisi. *Eski Türk Edebiyatı: Makaleler içinde* (151-192). Ankara: Akçağ Yayınları.; Kortantamer, T. (1985). Nedim'in Şiirinde İstanbul Hayatından Sahneler. *Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 4, 20-60.; Köksal, M. F. (2002). Klâsik Türk Şiirinde Güneş Tutulması ve Bununla İlgili İnanış ve Âdetler. *Millî Folklor*, 7(53), 2002, 114-125.; Küçük, S. (1999). Baki'nin Şiirlerinde Sosyal Hayatın İzleri. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 1999, 165-179; Mengi, M. (2000). Çağın İnsanı Olarak Nabi. *Divan Şiiri Yazıları içinde* (176-186). Ankara: Akçağ Yayınları.; Sefercioğlu, M. N. (2002). Divan Şiirinin Gerçek Hayatla Bağlantısı. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca (Ed.), *Türkler içinde*, 11, (664-681). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.; Şentürk, A. A. (1993). Klâsik Osmanlı Edebiyatı Işığında Eski Âdetler ve Günlük Hayattan Sahneler I. *Türk Dili*, 495, 174-188.; Şentürk, A. A. (1993). Klâsik Osmanlı Edebiyatı Işığında Eski Âdetler ve Günlük Hayattan Sahneler II. *Türk Dili*, 500, 211-223.; Yeniterzi, E. (1998). Divan Şiirinde Sağlık ve Hastalıkla İlgili Bazı Hususlar. *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4, 87-103. Ayrıca klasik Türk edebiyatı alanında 2007 ve sonrası yapılan sosyal hayat çalışmaları için bkz: Şen, F. M. (2007). Eski Türk Edebiyatında Sosyal Hayat Çalışmaları. *Türkiye Araştırmaları Literatür*

ki malzemenin seçiminde sonsuz özgürlüğe sahip olmakla birlikte bunların şiire uygulanması ve şiirde işlenmesi açısından bazı estetik kurallarla sınırlanmıştır (Dilçin, 2007: 196). Bu estetik kurallar nazım şekillerine göre değişebilmektedir. Mesnevi, kaside, bendlerle yazılan nazım şekillerinde şairler dış çevrelerine daha fazla odaklanırlar. Bu nazım şekilleriyle yazılan eserlerde o zamanın sosyal hayatını, tarihî şahsiyetlerini, siyasî gelişmelerini takip etmek ve bu konular hakkında bilgi toplamak daha fazla mümkün olabilmektedir. Gazel ise şairlerin sanat becerilerini sergiledikleri güzelleri ve aşkı işledikleri nazım şeklidir. Ancak gazelerde işlenen aşkın ve anlatılan güzellerin çok geniş bir yelpazede değerlendirilmesi gerektiği unutulmamalıdır. Çalışmamıza konu olan Fâik Mahmud'un gazelleri âşık-sevgili ilişkisi, tabiat güzellikleri, hikemî konular gibi geleneksel gazel konular zemininde dönemin toplum hayatına ışık tutan bilgilerle doludur.

Fâik Mahmud, XVII. asrın tanınmış şairlerindedir. Kaynaklarda doğum tarihine ilişkin bir bilgi bulunmamaktadır. Belig, Safâyi, Sâlim, Mehmet Nâil Tuman, Müstakimzâde tezkirelerinde şairin doğum yeri Urfa olarak geçer. Yine bu tezkirelerden edinilen bilgilere göre şairin ölüm tarihi 1715'tir. Söz konusu tezkirelerde Fâik'in Nâbî'nin akrabası olması dışında ailesine ait bilgiler bulunmamaktadır. Şairin Urfalı olduğuna ve memleketine duyduğu özleme dair işaretleri *Dîvân*'ında görmek mümkündür. Aşağıdaki beyitlerde Reha, Ruha diye de adlandırılan Urfa'yı kastedecek şekilde Rehâvî kelimesini kullanmıştır.

Hânende-i dil olsa veliyyü'n-niâma hâk
Düşmez yine âheng-i rehâvî deheninden

Dergisi, 5 (9), 467-506.; Çetinkaya, Ü. (2009). Divan Şiirinde Sosyal Hayattan Yansımalar: Necatî ve Hayretî'nin Arpa Kıtılığını Anlatan İki Manzumesi. *Türkbilig*, 17, 47-55.; Demirkazık, H. İ. (2012). Emrî Divanı'nda Âdetler ve Gelenekler. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 9, 49-110.; Erdoğan, M. (2009). Divan Şiirinde Mahallileşme Kavramı ve Bâkî Divanı'nda Bazı Mahallî Unsurlar. *Turkish Studies*, 4 (5), 114-165.; Kaplan, Y. (2012). Emrî Dîvânı'nda Halk Kültürü. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 46 (46), 29-54.; Kaya, B. A. (2011). Atasözleri ve Deyimlerin Divân Şiirinde Kullanımı ile Divânların Bu Söz Varlıklarımız Bakımından Önemi. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 6 (6), 11-54.; Kaya, H. (2010). Azmizâde Hâletî Divanı'nda Âdet ve Gelenekler. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 5 (5), 133-183.; Kılıç, Z. (2009). Klasik Türk Şiirinde Maddiyatçı Tip. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2 (9), 230-236.; Kurtoğlu, O. (2009). Klasik Türk Şiirinde Saçı Geleneği. *Milli Folklor*, 81, 89-99.; Öztoprak, N. (2010). Divan Şiirinde Giyim Kuşam Üzerine Bir Deneme. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 4 (4), 103-154.; Öztürk, M. (2010). Divan Edebiyatı Aynasında Memurlar. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 17 (43), 211-230.; Tanrıbuyurdu, G. (2017). Klasik Türk Edebiyatında Yansıyan Yönleriyle. Galata. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6 (1), 21-42.; Yekbaş, H. (2009). Zâtî Divanında Halk İnanışları. *Turkish Studies*, 4 (2), 1117-1157.

Bir mansıba lütfunla bulur dest-res ammâ
Dûr itme meded Fâik-i zârı vatanından kt.17²

Fâik ile Nâbî arasında akrabalık ilişkisi dışında samimi bir dost-ah-bap ilişkisinin olduğu, gerek Nâbî'nin gerekse Fâik'in manzumelerinden öğrenilebilmektedir. Fâik *Dîvân*'ındaki kıtaların birinde gönlü gibi parçalı tek bir feracesinin olduğundan bahseder. Nâbî de nükteli bir şekilde Fâik'e seslenerek Derzi Muhammed varken neden gönül elbisesinin yırtık olduğunu sorar. Fâik de cevaben yazdığı kıtada Nâbî'den kendisine elbise göndermesini, Derzi Muhammed'e görünmekten utandığını söyler. Nâbî, Halep'ten yazdığı bir mektupta da "Fâik" ve "aksak" kelimelerini tevriyeli kullanarak Fâik'in sakatlığına göndermelerde bulunur (Koçak, 2006: 5-6);

Fasl-ı bahârın zevkini sürsek
Gülzâra Fâik su gibi aksak (Bilkan, 1996: 1150)

Nâbî *Dîvânı*'nda içinde Fâik adı geçen iki muamma da yer almaktadır. Fâik de *Dîvân*'ındaki kimi beyitlerde Nâbî'ye duyduğu hayranlığı, onun şiir vadisinde üstad olduğunu dile getirmiştir;

Nâbî Efendi gibi bir üstâd görmedüm
Fâik bu söz Hudâya 'ayândur riyâ degül g. 83/7

Ayrıca Fâik, Nâbî'nin evi için de tarih düşürmüştür ve bu evde daima mutlu olmasını temenni etmektedir.

Bu tarh-ı 'âfiyet-peymâya Fâik didiler târîh
'Azîz ol dâ'imâ bu hânede ey Yûsuf Nâbî mf. 1

Medrese tahsilinden sonra müderris olan Fâik, Antalya ve Trabzon'da mesleğini icra etmiş, İznik'te kadılık yaparken vefat etmiştir. Anadolu kaleminde tahtabaşılık görevine kadar yükselmiştir. Nükteci, şakacı, zarif, hoşsohbet kişiliğiyle sohbet meclislerinin aranılan kişisi olmuş, devlet büyüklerinin ilgisini çekmiş, onların iyiliklerine mazhar olmuştur. *Dîvân*'ında yer alan tarih manzumeleri ile kasideler yaşadığı yerlerdeki yöneticilerle kurduğu yakın ilişkileri gösteren örnekler ve onların methiyeleriyle doludur (Koçak, 2006: 8-17).

Her ne kadar yöneticilerin ilgi ve iyiliklerini görmüşse de şair gurbet elde kalmaktan, vatanına gidememekten dolayı üzüntü içindedir;

Bir mansıba lütfunla bulur dest-res ammâ
Dûr itme meded Fâik-i zârı vatanından kt. 17/2

2 Koçak, F. (2006). *Fâik Mahmud ve Dîvânı*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 3-4. Fâik Mahmud'un hayatı hakkında vermiş olduğumuz bilgiler bu çalışmadan alınmıştır. Ayrıca verilen beyitlerin sonunda yer alan şiir ve beyit numaraları bu çalışmadaki sıralamaya göredir.

Henüz oldum ser-â-pâ dâğdâr-ı âteş-i gurbet
Görinmez oldı kâlâ-yı vücûdum şimdi tamgadan g. 104/4

Şair diğer taraftan memleketinden uzak olmanın kendisine daha fazla itibar sağladığı inancını da taşır;

Vatandan i'tibâr efzûn olur elbetde kurbetde
N'ola yemden cüdâ gevher girân-kadr olsa kıymetde g. 112/1

Salim ve Safayi tezkirelerinden Fâik'in yaşadığı devirde oldukça şöhret kazandığı, şiir çevrelerinde şiirlerinin okunduğu, şairliğine övgüler yapıldığı öğrenilebilmektedir. Sâlim, Fâik'i Nâbî'yle kıyaslar ve en az Nâbî kadar başarılı bir şair olduğu kanaatini taşır. Safâyi de Fâik'in şiirlerinin methe layık olduğunu, latif, akıcı, güzel şiirler yazdığını, şiirlerinin irfan meclislerini mum gibi aydınlattığını, zevkle dinlenildiğini tezkiresinde ifade etmiştir (Koçak, 2006: 19-20).

Fâik, artık eskilerin söylediklerini tekrarlamanın şiir sayılamayacağını eski tarz şiirleri dinlemekten bıktığını, kendisinin yeni mazmun arayışı içinde olduğunu amacının şiire yeni bir ses, renk ve eda getirmek olduğunu, bu amaçlarını bütünüyle olmasa da şiirde başardığını, o yüzden şiirinin her yerde beğenilerek okunduğu övgüsünü gazellerinin makta beyitlerinde sık sık tekrarlar (Koçak, 2006: 22-28);

Bana bezm-i sühanda şâhid-i mazmûn gerek yohsa
Usandum seyr-i hüsn-i nükte-i mecmu'a-pîrâdan g. 104/5

Fâik, mezhep ve meşrep olarak rint yaratılışlı biri olduğunu, meylinin güzele ve güzelliklere olduğunu, dünyanın mal mülkünde gözü olmadığını söyler;

Secde-güzâr her sanem-i mâh-tal'atım
Bir rind-i reh-rev-i hevesüm mezhebüm budur g. 47/1

Hûn-ı derûnı nûş iderüm bâde olmasa
Mânend-i çeşm-i yâr benüm meşrebüm budur g. 47/3

Kanâ'at kûşesinde nân-ı huşka kâni'üm kâni'
Degüldür meşrebüm h'ân-ı na'îmde hırs u âz üzre g. 128/4

Fâik'in tek eseri *Dîvân*'ıdır. *Dîvân* üzerine Fatma Koçak tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Bu çalışmada beş nüsha üzerinden *Dîvân*'ın tenkitli metni oluşturulmuş, şiirler şekil ve muhteva açısından incelenmiş, şiirlerinden hareketle şair üzerine değerlendirmelerde bulunulmuştur. Bu çalışmaya göre *Dîvân*'da 10 kaside, 145 gazel, 73 kıt'a, 25 rubai, 20 matla, 9 müfred bulunmaktadır (Koçak, 2006: 46-47). Çalışmada şair üzerine yapılan incelemelerde daha çok şairin rintliği, şairaneliği üzerinde durulmuş; toplumsal eleştiri bakımından ise şiirler üzerine de-

ğerlendirmeler yapılmamıştır. Bu çalışmada ise *Dîvân*'daki şiirler toplum eleştirisi ve zamaneden şikâyet bakımından incelemeye tabi tutulmuştur.

Şair, *Dîvân*'ında toplumda gördüğü aksaklıklara yönelik eleştirilerini, zamaneden şikâyetlerini doğrudan dile getirmemiş, geleneksel klasik Türk şiiri estetiği dâhilinde söz hünerleriyle anlatmıştır.

Fâik, “olur olmaz” redifli gazelinde mevki sahiplerinin buldukları makamların birer tuzağa dönüştüğünden bahsederken mevki-makam sahiplerinin yaşadığı huzursuzluğa işaret etmiş olur. Makam sahipleri yaşadıkları huzursuzluk ve sıkıntılar karşısında çaresiz kalmışken kimsesiz Faik'in karışıklıkların olduğu bir dönemde sıkıntılardan azade olması düşünülemez. O bu sıkıntılar karşısında Allah'a sığınır. Yaşadığı devri çok dalgalı bir denize benzetir, geminin kaptanı Allah'tır; dalgalar durulur durulmaz gemi sahile yanaşacaktır;

N'ola olmazsa erbâb-ı menâsıbdâ refâhiyyet
Zamâne nakd-i câhından edâ-yı dâm olur olmaz g. 49/2

Hudâdur nâ-hudâmuz bahr-ı pür-âşûb-ı a'lemde
Olur sâhil-resîde keştimüz eyyâm olur olmaz g. 49/3

Gönül, sevgilinin vuslat dermanını umarken yüzde sakallar belirmiş ve ne yazık ki dert üstüne dert binmiş ayrılık hastası olmuştur. Şair, yardım çılgınlıklarının yankılandığı meydanda da elinden tutacak bir yiğidin kalmamasından dolayı üzüntü duymaktadır. Şairin yaşadığı yıllar ve *Dîvân*'daki genel hava göz önünde bulundurulacak olursa aşağıdaki beyitlerin ilkinde kavuşma dermanından ve siyah tüylerden kastedilenin sevgiliye duyulan aşk ve sevgilinin güzellik hususiyetleriyle ilgili olmadığı anlaşılacaktır. Sonraki beyitte de şair, devrindeki makam sahiplerinden bir beklenti içerisindeyken umduğunu bulamadığını, işlerinin yolunda gitmediğini dile getirir;

Hat zuhûr itdi devâ-cûy-ı visâl iken gönül
Haste-i hicrâna oldu derd üzre derd hayf g. 72/4

Kimden eylersün ümîd-i dest-gîri Fâikâ
Kalmamış meydân-ı istimdâdda bir merd hayf g. 72/5

Andrews, psikolojik gerçeklikle, insanların davranışlarının yorumlanmasında şiiri çok değerli bir kaynak olarak nitelendirir. Ona göre tarihsel bakışla şiirsel bakış sürekli etkileşim içerisinde. Her birinin diğerini şekillendirmesinde payı vardır (Andrews, 2012: 116). Faik Mahmud *Divanı*'nda yer alan bir kıtada (kt. 13) Trabzon valisi Abdullah Paşa'dan firkate ricasında bulunur. Bu da onun Trabzon'da veya Trabzon'a yakın bir yerde görev yaptığını düşündürmektedir (Koçak, 2006: 12). Aşağıdaki

beyitlerde tevriyeli anlatıma uygun düşen “dest-i recâ” ile “Gümüş-hâne emîni” ifadeleri Fâik’in muhatabının diğer bir ifadeyle sevgiliden kastının devrin yöneticileri olduğuna delil teşkil eder;

Olur germiyyet-i hûrşîd rûz-ı mahşere perde
Eger dest-i recâyaya vakf olursa kûşe-i dâmen g. 98/7

Gümüş-hâne emîni oldu sandum kendümi Fâik
İdince nâ’il-i vuslat beni ol şûh-ı sîmîn-ten g. 98/9

Şair nadir de olsa hiçbir benzetmeye başvurmadan yaşadığı devirden hiç kimsenin memnun olmadığını vurgular;

Devlet ricâli de müteellim gedâ gibi
Gamdan bu rûzgârda kimdir emîn olan g. 107/5

Fâik Mahmud siyasi ve sosyal olarak Osmanlının çok çalkantılı bir devrinde yaşamış olmasına rağmen toplumsal eleştirilerini, zamaneden şikâyetlerini doğrudan ve bir manzumenin bütününe yayarak dile getirmez. Ancak birçok beyitte yaşadığı zamanın sıkıntılarının kişiliğine yansıyan boyutunu, etkileniş şeklini, toplumsal bozulmanın öğelerini, şairin şikâyet ve eleştirilerini görmek mümkündür. Şairin yaşadığı topluma ve döneme ilişkin şikâyetlerine çeşitli şekillerde beyitlerde işaret edilir:

1.1. Yönetim ve sosyal yapıdaki bozulma

Çalışıp çabalayıp hak edenler bir yerlere gelemeyen devlet kademeleri sırtını devlete dayamış liyakatsizlerle dolmuştur;

Sa’y ile hak-şinâsâna sa’âdet gelmez
Mesned-i devlete nâ-dâna liyâkat gelmez g. 62/1

Yaşanan sıkıntılardan kimse muaf olmadığı gibi devlet kademelerinde bulunanlar düşkün ve kimsesizlerden daha fazla sıkıntı içerisinde-dirler;

Bu dünyâda fakat ednâ degül a’lâ da mihnetde
Gedâlardan ziyâde muztarib erbâb-ı devletde g. 112/2

Mevki makam sahiplerinin, devlette çalışanların telaş ve kargaşasını görenler sefil olmayı tercih ederler;

Dâ’im gören telâşını erbâb-ı devletün
Tercîh iderse sadra n’ola cây-ı esfeli g.133/3

Fâik, var olduğundan beri dünyanın nasipsizlere gülmediğinden bahsederken, yanlışlıkla da olsa dünyadan şikâyet ve beklenti içinde olmalarını nasipsizlere öğütler. Şair insanlık kitabını okuyup mütalaa ettikten sonra şöyle bir kaniya varır: “Yabancılar, hâlden anlamayanlar doğru

okunurken dost ve yakın kimseler yanlış okunur”;

şekvâda olma çarhdan ey bî-nevâ galat
Devrinde eylemez bu kühen âsiyâ galat

İtdüm kitâb-ı ülfet-i halkı mutâla’â
Bîgâneler dürüst okınur âşinâ galat g. 71/1, 2

şair yaptığı tespitten sonra böylesi bir bozuk düzen içerisinde elinden tutacak bir babayığının bulunmayışını kabullenmek zorunda kalır;

Kimden eylersün ümîd-i dest-gîri Fâikâ
Kalmamış meydân-ı istimdâdda bir merd hayf g. 72/5

Eski zamanlarda erkekler baş açık özgürce dolaşabilirken şairin yaşadığı devirde kılık kıyafet, şekilcilik derdine düşülmüş, insanlar hakkındaki değer yargıları görünüşüyle belirlenir olmuştur;

Âzâde ser-bürehne gezerken zamânede
Biz şimdi kayd-ı cübbe vü destâra düşmüşüz g. 53/3

Devrin âlimlerinin tek düşünceleri şan şöhret sahibi olmaktır;
Dânâyâ iddiâ’-yı ta’ayyün revâ degül

Da’vâ lisân-ı devlete lâıyk edâ degül g. 83/1

Fâik edindiği tecrübeler ışığında hayırsever gibi görünen düşmana güvenilmemesini tavsiye eder;

Budur nasîhatüm ancak sana gözüm nûrı
İnanma hîle-i ağyâra hayr-h’âh ise de g. 122/3

Namık Kemal’in *Hürriyet Kasidesi*’ni ahenk, söyleyiş kısmen içerik olarak da hatırlatan 112. gazelde şair, feleğın kendisini güneş kadar yüksekte görenleri toprak ettiğini sonraki beyitte ise doğruluğu ne kadar da ilke edinse yine de bu vefasız zamanda yalancı ve aldaticılarla hareket etmek zorunda kaldığını söyler;

İder gerdün seni âlûde-i hâk-i siyâh âhir
Olursan da eger hem-sâye-i hûşîd rif’atde g. 112/4

Olur bu rûzgâr-ı bî-vefâda hem-demün kâzib
Çü subh-ı vâ-pesîn olsan ‘alem farza sadâkatde g. 112/5

şair, bir tekinsizlik ve emniyetsizlik duygusu içindedir; rakiple-
rin hile ve fitnelerinden korkar. Zamanında kıymet sahibi-yken şimdilerde eski bir hasır gibi pazara düştüğünden bahseder. Artık belini doğrultacak durumda değildir, döneminin ve dünyanın sıkıntılarının eline düşmüştür;

Âyâ bizi o şûha ne yüzden geçer diyü
Havf u zebân u hîle-i ağyâra düşmüşüz g. 53/2

Efsûs kim metâ'-ı girân-kadr-i dehr iken
Bir köhne büriyâ gibi bâzâra düşmüşüz g. 53/4

Semt-i halâsa Zühre-i tâkat mi var meger
Dest-i 'itâb u çarh-ı sitemkâra düşmüşüz g. 53/5

Oysaki dünya sevgisi Allah'a yönelme yolundaki en büyük engeldir. Nitekim Hz. İsa eteğindeki iğneden dolayı göğün dördüncü katından yukarı yükselememiştir;

Ta'alluk mâ'ni-i pervâz-ı ashâb-ı tecerrüddür
Nasihatdür bu hâlet sûzen-i dâmân-ı 'İsâdan g. 109/4

Fâik yeri geldikçe dini ve şeriatı istismar edip, maksatlarına alet etmeye çalışanları zahit tipinin şahsında kınar ve eleştirir. Gazelleri bu tavrın çeşitli örnekleriyle doludur.

Allah yolunda tek azıkları tevekkül olması gereken kaba sofuların daha fazla gelir elde edebilmek için yapmadıkları dalkavukluk kalmamıştır;

Nedür bu denlü tekâpû ma'âş için zâhid
Reh-i hudâ'da nevâle hemân tevekkül olur g. 29/3

Zahidin çehresi âşığın gönlü gibi saf ve temiz görünse de yalancı fecir kadar nurdan yoksundur;

Derûn-ı 'âşık-âsâ çehre-i zâhid musaffâdur
Degüldür sâdik ammâ subh-ı kâzib nûr-bahşâdur g. 34/1

Şair elindeki asa ile uzaktan gelirken gördüğü kaba sofuyu yükü ikiyüzlülük olan binlerce develik bir kervana benzetir;

Elinde zâhid-i huşkun 'asâ gelür görünür
Hezâr kâfile bâr-ı riyâ gelür görünür g. 31/1

Kaba sofular hiçbir zaman âşıkları aciz bırakamazlar zira aslan tasvirleri yırtıcı olamaz;

Zâhid-i huşk zebûn eyleyemez 'uşşâkı
Şîr-i tasvîrde âsâr-ı şecâ'at mi olur g.48/3

İlim, irfandan yoksun zahitlerde utanma denilen duygudan da eser kalmamıştır;

Ref'itse n'ola zâhid-i bî-'ışk hicâbı
Fânûsda şem' olmasa pîrâheni n'eyler g. 33/5

Zahitlerde azıcık da olsa marifetten eser olsaydı gönül ehli olanlar kokusunu alırlardı;

Elbetde dimâg-ter-i yârâna gelürdi
Zâhidde biraz râyiha-ı ma'rifet olsa g. 113/3

Kaba sofular böyle davrandıkları müddetçe giderek İslamiyetten uzaklaşacak ikiyüzlülükleriyle hiçbir şey elde edemeyeceklerdir;

N'ola alınmasa nakd-i riyâ ile zâhid
Bahâsı hayli girândur metâ'-ı İslâmun kt. 5/2

Zahitlere, dini istismar edenlere olan öfkesi ona veciz sözler söy-
letir. Ateşin en soğuk günlerin meyvesi olduğu söylense de; soğuk, kaskatı
zahitlerin takvalarından hiçbir netice alınmamıştır;

Berûmend olmadı nûr-ı vera'dan zâhid-i bârid
Dimişler gerçi âteş mîve-i hengâm-ı sermâdur g. 34/6

1.2. Zamaneden ve talihinden yakınma

Hükkâma çok şikâyet iderdüm zamânede
Ruhsat olaydı şer'i edebde su'âlûme kt. 16/1

Beyit gerçek hayata ve o dönemin sanat anlayışına dair birçok
ipucu vermektedir. Şairin yaşadığı zamana dair şikâyetleri çok fazladır,
çok şey söyleme isteği içerisinde ancak edep kuralları içerisinde söy-
leyebilecekleri oldukça sınırlıdır. Kendisine izin verildiği takdirde hâkim
konumdakilere içini dökebilecektir.

Öyle zamanlardan geçilmektedir ki husumetle muhabbeti, dost ile
düşmanı ayırt etmek oldukça zor bir hâle gelmiştir;

'Adâvetle muhabbet farkı müşkil şimdi 'âlemde
Bizim temyîz olunmaz oldu â'dâmız ehîbbâdan g. 109/3

Dünya bahçesinin türlü türlü güzelliklerine diyecek laf yoktur ama
ne yazık ki içinde bir tek vefalı gül de yoktur.

Ârâyîş-i rengînine gerçi sühan olmaz
Hayfâ ki vefâlu güli yoh bâğ-ı cihânun g. 75/4

Klasik Türk şairi gerçek hayata, devrine yönelik yakınma ve dü-
şüncelerini klasik Türk şiiri estetiğinin geleneksel malzemesini kullanarak
seslendirir. Beyitte muhtemelen şair, elinden tutan hiç kimsenin bulunma-
yışından yakınmaktadır.

Şair yaşadığı her günü kıyamet günü gibi görür;

Her dem bizi âzürde ider çarh-ı sitemger
Her rûzumuz elbetde bizim rûz-ı cezâdur g. 42/2

Şair çok yer gezip görmüştür ancak hiçbir yerde sevinç, mutluluk

görememiştir;

Eyledüm çok cüst ü cû câm-ı meserret görmedüm
Meclis-i ‘âlemde bilmem kûşe-i râhat mı yok g. 74/4

Şair dert ve sıkıntıdan azade bir gönül görmemiştir;

Dest-i gamdan çâkter ceyb-i dil ü cân görmedük
Hârdan âzâde bu gülşende dâmân görmedük g. 78/1

Hiçbir yerde huzur, neşe, vefa kalmamıştır;

Safâ yok neşve yok bûy-ı vefâ yok bezmgâhında
Sipihrün bu tehî peymânesi âyâ ne devr eyler g. 44/3

Nitekim sel yatağı üzerine kurulu bir evde de huzur olmaz;

Dilde bu girye ile cây-ı selâmet mi olur
Râh-ı seyl üzre olan hânede râhat mı olur g. 48/1

Koca dünyanın çocukça oyunlarını izleyenlerin gönülleri de katı-
laşmıştır;

Bu temâşâgâh-ı nâ-hemvârda dil serd olur
Pîr-i dehrün seyr iden bâzîçe-i tıflânesin g. 110/2

Devrinin çalkantılarını sevgilinin darmadağın saçlarına benzetir, o
saçlar gönlüne benzettiği tarağı da kırmıştır;

Eyledi Fâik dili âzürde zülf-i pür-şiken
Mûy-ı der-hem ‘âkıbet itdi şikeste şânesin g. 110/5

Şair devrinden yakınırken talihinden de şikâyet eder. Zamanında
çok pahalı bir kumaşken şimdi ise eski bir hasır gibi pazara düşmüştür;

Efsûs kim metâ’-ı girân-kadr-i dehr iken
Bir köhne bûriyâ gibi bâzâra düşmüşüz g. 53/4

Şaire dönek dünyanın zevklerini tatmıştır ancak talepleri yerine
getirilmemiş, edilen temenniler yanına kâr kalmıştır;

Metâ’-ı kâmı aldum hâce-i gerdûndan ammâ
Yine pür kaldı hemyân-ı taleb nakd-i temennadan g. 104/2

Dünya sofrasının nimetleri türlü türlü iken bahtsız şaire kuru ek-
mek nasip olmuştur;

‘Âkıbet biz nâ-murâda nân-ı huşk oldu nasîb
Ni’met-i elvân-ı h’ân-ı dehr gün-â-gün iken g. 103/2

Şairin başına gelenler hep kör talihinden dolaydır;

Ne bendendür ne dildendür ne çarh-ı vâz-ı gündendir
Bu vaz'-ı nâ-murâdı tâli'-i nâ-şâddandur hep g. 4/2

Şairde bu bahtsızlık olduğu müddetçe emellerine kavuşamayacaktır;

Bu baht ile yine elbetde nâ-murâd oluruz
Vesîlemüz eser-i âh-ı subhgâh ise de g. 122/4

2. Zamane karşısında Fâik Mahmud

Fâik oldukça hassas bir karaktere sahiptir. Çevresinde olup bitenlere karşı oldukça duyarlıdır. Hassas yapısı onu yaşadığı toplum hakkında söz söylemeye iter. Ancak bu duyarlılığından da şikâyetçidir. Çünkü dünyada yaşananlar, toplumdaki düzensizlikler şairin içini daraltmaktadır. Bu da onu ziyadesiyle sıkıkmaktadır. Ona göre gönül ehli bir insan için en büyük düşman kör talih ya da dünya dertleri değil mizacı ve düşünen ve sorgulayan yapısıdır;

Evzâ'-ı felek itmez idi Fâiki dil-teng
Vüs'atle eger meşrebi deryâ-sıfat olsa g. 113/5

Ne dehr-i cefâ-pîşe ne hod baht-ı zebûndur
Erbâb-ı dile hasm-ı kavî tab' u zekâdur g. 42/3

Fâik fitrat olarak aşka yatkındır, dünyayı elinin tersiyle iterek derişçe yaşamaya meyillidir;

'Abâ-pûşîde bir seyyâh-ı mülk-i 'ışkdur Fâik
Urup dünyâya püşt ü pây dervîşâne devr eyler g. 44/5

Eğer gönül kaptırdığı bir güzel olmuş olsaydı dünya işleriyle, maddi hayatla bu denli meşgul olmazdı;

Felekde âfitâb-âsâ bana bir meh-cebîn olsa
Cihân-sûz olsa şûh olsa ser-â-ser âteşîn olsa g. 114/1

Bu denlü zîr-i bâr-ı imtinân-ı sıhhat olmazdum
Eger der-yûze-i verd itmege bir nâzenîn olsa g. 114/2

Dünya mal ve mevki edinme yeri değil, hakikati kavrama, hakikat üzere olgunlaşma yeridir;

Kişi cihâna ne câha ne mâla gelmişdür
Hakikat üzre hemân bir kemâle gelmişdür g. 46/1

Fâik tok gönüllülüğün eteğinden tutmuştur, kirli dünyadan herhangi bir iyilik beklentisi içinde değildir;

Dest-i der-dâmân-ı istignâ olup âzâdeyem
Senden ey çarh-ı siyeh ümmîd-i ihsân eylemem g. 92/5

Kâmil insan ne kadar da dünyada yaşanan acıları görse ağzından şikâyet sözü çıkmaz;

Merd-i kâmil ne kadar görse sipihrün sitemin
Deheninden haber-i harf-i şikâyet gelmez g. 62/4

Şair Hac için Hicaz'a gidişini anlattığı 128. gazelde Hac görevini yerine getirmenin doğurduğu manevi heyecanın etkisiyle özeleştiride bulunur. Dünya meşgalelerine dalıp kimi zaman dalkavukluk ettiğini belirttikten sonra aslında dünya hayatını dert edinecek bir karakterde olmadığını söyler, ardından İbrahim Paşa'nın övgüsünü yapar;

Kanâ'tat kûşesinde nân-ı huşka kâni'üm kâni'
Degüldür meşrebüm h'ân-ı na'imde hırs u âz üzre g. 128/4

Biraz da reh-neverd-i vâdi-yi semt-i hakîkat ol
Tekâpû tâ-be-key Fâik reh-i mülk-i mecâz üzre g. 128/7

Yine diğer bir beytinde Fâik memduhunu övdükten sonra içinden gelmeyen bir kelimenin bile şiirine girmediğini girdiği takdirde hüner kadehinin kendisine haram olacağını söyler;

Harâm olsun bana keyfiyet-i câm-ı hüner Fâik
Olursa âşinâ eş'âruma bir lafz-ı bîgâne g. 132/4

Fâik kişiliğiyle yetiştirilme tarzının edebiyatla söz söylemeyi gerektirdiğini dolayısıyla sert ve yüksek sesle meramını dile getirmenin yaradılışına aykırı olduğunu, görünüşte de olsa sakalın kendisi üzerinde bir ağırlığı olduğundan sakallılara laf yetiştirmekten imtina ettiğini söyler;

İdemem nâle edeb bend-i zebân olmuşdur
Resm-i âdâb bana mühr-i dehân olmuşdur g. 38/1

Sitem-i ta'ne-i ağıyârı çekerdüm ammâ
Hat-ı nâçîzi bana bâr-ı girân olmuşdur g. 38/2

Adaleti olmayan dünya ona ne kadar eziyet ederse etsin sürekli şikâyetçi olmaz;

Gerdûn-ı kînever ne kadar cevri iderse de
Olmaz zebândâr-ı şikâyet dehânumuz g. 59/3

Tamâm âzürde olsam vaz'-ı nâ-hemvâr-ı a'dâdan
Dehânum eylemem âlûde bûy-ı harf-i şekvâdan g. 109/2

Fâik hiç düşman istemediğinden herkesle iyi geçinmeye çalışır;

Sulh üzredür mu'âmesi halk ile müdâm
Fâik bu rûzgârda hiç düşmen istemez g. 61/5

Ne kadar sıkıntı içinde olsa, perişanlıklar yaşasa da gururu başka-
larına el açtırtmaz; başkalarına el açmak onun için zillettir;

O şûha 'arz idemem hâl-i dil tebâh ise de
Şikâyet itmem eger tâli'üm siyâh ise de g. 122/1

Olma kibâra dest-i güşâde gedâ gibi
Olmaz kişiye mâye-i zillet recâ gibi g. 140/1

Fâik yeri geldiğinde sığınacak sakin bir liman arar, teselli bulmak
için meyhane köşesini seçer. Ancak yaptığıının kendisini sadece avutmak
olduğunun farkındadır çünkü içindeki fırtınalar kopmaya devam edecektir;

Âzâd olurdu kayd-ı gam-ı rûzgârdan
Fâik gideydi bezmgheh-i mey-keşâna dek g. 80/6

Humı penâh idinüp kûşe-gîr-i temkîn ol
Derûndan yine mânend-i bâde pür-cûş olg. 82/3

82 ve 85. gazellerde Fâik devrinde nasıl davranılması, nasıl bir
hayat sürdürülmesi gerektiği hakkında tavsiyelerde bulunur. Yaptığı tav-
siyeler bize Nâbî'nin *Hayriyye* adlı mesnevisinde oğlu Ebu'l Hayr Meh-
med'e yaptığı öğütleri hatırlatır. Fâik de Nâbî gibi beladan uzak kalmak,
rahat yaşamak istiyorsa kişinin etliye sütlüye karışmamasını, sessiz olma-
sını, zamanını evinde geçirmesini tavsiye eder. Ancak Nâbî oğluna sıkı
bir dindarlığı öğütlerken Fâik çevresindekilere teselliyi şarapta aramaları
tavsiyesinde bulunur;

Gam-ı ta'alluka dil-beste olma mey-nûş ol
Misâl-i rind-i sebük-rûh hâne ber-dûş ol g. 82/1

Vücûd-dâde-i güftâr-ı nîk ü bed olma
Biraz da şîşe-i mey gibi penbe der-gûş ol g. 82/2

Dîvân'da "ol" redifli 85. gazel kişinin zamanede tutunması gere-
ken tavrı anlatan beyitlerle örülüdür: Kişi dünyadan el etek çekerek ihlasla
kendini ibadete vermeli, olduğu gibi görünmeli, muhalif olmayı ve kibri
bir tarafa bırakmalı, tesirsiz ahlarla düşmanları sevindirip onlara fırsat ver-
memelidir;

Eşk-rîz ol neşve-i tâ'atle sâhib-şîven ol
Zâhid-i huşk olma ya'ni 'âşık-ı ter-dâmen ol g. 85/1

Sâf meşreb ol kemâl-i 'ışk ile nâzûk-ten ol
Hâne-i âyîne-âsâ her taraftan rûşen ol g. 85/2

Ol perînün ol seg-i kûyıyla dâ'im müttehid
Sen dahı mânende-i a'dâ hemîşe evden ol g. 85/3

Âh-ı bî-te'sîri hıfz it çarhı âgâh eyleme
Dest-i hasma el-hazer ser-rişte virme sen sen ol g. 85/5

Fâik'in yaşadığı devirde gerçekleri dile getirmek, yapıcı fikirler ortaya atmak oldukça sıkıntılıdır; kişi ay ve güneş gibi olsa bile mum kadar sessiz olmalıdır;

Bu rûzgârda izhâr-ı şu'le müşkildür
Karîn-i mihr ü meh olsan da şem'-i hâmûş ol g. 82/5

Kendisini bir avlakta avlanma korkusu yaşayan ürkek bir ceylana benzetir;

Bu saydgâhda biz de senün gibi Fâik
Garîb âhuyuz ammâ remîdeyüz şimdi g. 136/5

Kişinin kendini tutamayıp edeceği ahlar başkalarını mutlu edecek, böylelikle hasımlarının eline fırsat geçmiş olacaktır;

Âh-ı bî-te'sîri hıfz it çarhı âgâh eyleme
Dest-i hasma el-hazer ser-rişte virme sen sen ol g. 85/4

Yaşanılan dönemdeki huzursuzluk ve baskılar öyle bir kerteye varmıştır ki şair artık nasıl davranılacağını şaşırır. Sürekli olumsuzluklarla karşılaşma endişesi şairi statik bir hayata zorlar. Artık ne zahit ne rint gibi davranabilmekte, iyilikle kötülüğün ifade ettiği anlamı bilememekte; suçlanma korkusuyla sevgiliyi bile aklına getirememektedir.

Ne fikr-i zâhidâne eylerüz ne şukl-ı rindâne
Bize bir hâlet el virdi ki hayr u şerden el çekdük g. 77/2

Ferâmûş eyledük biz ta'ne-i ağıyardan yâri
Görüp nîş-i zebân-ı hârı verd-i terden el çekdük g. 77/3

Zamaneden kaynaklanan olumsuzluklar ve hayatın gereksinimleri ruhen ve kişilik olarak Fâik'i darmadağın etmiştir. Gönlü gibi üzerindeki yünden elbise de lime lime olmuştur;

Bu rûzgârda bir sûf ferâcemüz var idi
Misal-i ceyb-i dil ol dahı çâk çâk oldu kt. 1/2

Fâik memnuniyetsizliklerine rağmen yine de ümidini kaybetmek istemez, isteklerine bir gün erişeceği ümidiyle gönlünü avutmaya çalışır;

Gülşen-serây-ı dehrde hîç olma nâ-ümîd
Birgün virür dıraht-ı murâdun semer gönül g. 84/6

Dest-i gamda Fâikâ kalmaz girîbân-ı dilün
Bu diyârun nâm-ı meşhûrî tarab-efzûn iken g. 103/5

Fâik Mahmud'un zamane ve topluma yönelik eleştirisi ve şikâyetlerine dair verilen örneklerin büyük çoğunluğu gazellerden seçilmiştir. Dîvân'da 145 gazelin dışında 10 kaside, 73 kıt'a, 25 rubai, 20 matla, 9 müfred de bulunmaktadır. Gazellerin dışındaki diğer nazım şekillerinde şairin topluma veya zamaneye eleştirilerine, yakınmalarına şahit olunmaz. Kasidelerde, türün tabiatı gereği şair kasidesini sunduğu kişilere övgülerini sıralar, onlardan beklentilerini dile getirir. Diğer nazım şekillerine ait manzumelerde padişahın tahta geçmesi, sadrazamların sadareti, şeyhülislamların fetvası, Anadolu kazaskerlerinin sadareti, reisülküttaplar ve defterdarların göreve gelmesi, yaptırılan saraylar, çeşmeler, devlet adamlarının ve dostlarının çocuklarının doğumu, sünneti, evliliği, sakal bırakması ve vefatlar gibi çeşitli konularda tarih düşürmüştür (Koçak, 2006: 64).

Sonuç

Fâik Mahmud 17. yüzyılın ikinci yarısı ile 18. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamıştır. Devir tezkireleri kendisinden övgüyle bahseder. Osmanlının gerilemeye başladığı dönemde ömür sürmüştür. Kişiliği her ne kadar âşıkaneliğe, rintliğe, dervişçe yaşamaya yatkın olsa da zamanındaki kötü gidişata kayıtsız kalamamıştır. Çağdaşı ve akrabası Nâbî gibi bütün dikkatini bozulan toplum düzenine yöneltmemiş, sert eleştirilerde bulunmamış, bozukluğun nedenlerini sınırlı sayıdaki birkaç beyit dışında teşhis etmeye çalışmamış, çözümler sunmamışsa da gerilemeye sebep olan idari ve sosyal etkenler onun kişiliği ve sanatkârlığı üzerinde belirleyici rol oynamıştır. Şiirleri devir hayatının kişiliğine yansıyan görüntüleriyle doludur. Şair gördükleri yaşadıkları, hissettikleri karşısında kimi zaman kabuğuna çekilir, dünyadan kendisini soyutlamak ister kimi zaman öfkeleir, eleştirir kimi zaman da sığınacak bir liman veya himmet sahibi bir makam arar. İç dünyasında büyük med-cezirler yaşar, çıkmaza girer, yüksek sesle bağırarak ister. Şairin bu samimi, hassas karakteri gazellerinde söz konusudur. Devrin ricaline sunmak için yazdığı kasidelerde ve mesnevide, kıt'a ve müfred tarzındaki tarih manzumelerinde ise memdûhunu abartılı bir şekilde över. Fâik'in bu şiirleri gazelleri kadar sanatkârane olmayıp yer yer tekrarlar ve benzer söyleyişlerle doludur.

Kaynakça

- Akdağ, Y. (1966). Genel Çizgileriyle 17. Yüzyıl Türkiye Tarihi. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 4 (6), 201-247.
- Andrews, W. G. (2012). *Şiirin Sesi, Toplumun Şarkısı*. Güney, T. (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Bilkan, A. F. (1996). *Nâbî Divanı*. 2, İstanbul: MEB Yayınları.
- Dilçin, C. (2007). Türk Kültürü Kaynağı Olarak Divan Şiiri. *Divan Şiiri ve Şairleri Üzerine İncelemeler* içinde. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Keskin, N. İ. (2009). *Sosyal Hayatın 17.Yüzyıl Dîvân Şiirine Yansımaları ve Anlam Çerçeveleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi /Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Koçak, F. (2006). *Fâik Mahmud ve Dîvânı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kortantamer, T. (1993). *Eski Türk Edebiyatı Makaleler*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kut, G. (2010). *Acâibü'l Mahlûkât*. İstanbul: Simurg Yay.
- Mengi, M. (1993). *Divân Şiirinde Hikemî Tarzın Büyük Temsilcisi Nâbî*. Ankara: AKM Yayınları.
- Şen, F. M. (2007). Eski Türk Edebiyatında Sosyal Hayat Çalışmaları. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 5 (9), 467-506.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Tarihi*, 3. Ankara: TTK Basımevi.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Kış / Winter Sayı/Issue: 46
Sayfa / Page: 47-72

ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 31.08.2019
Kabul/Accepted: 04.10.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**EXAMINATIONS ON LUDWIG
VAN BEETHOVEN'S TRIO, OP.
11 AND SUGGESTIONS FOR
CLARINET PLAYERS**

**LUDWIG VAN BEETHOVEN'IN
OP. 11 ÜÇLÜ'SÜ ÜZERİNE
İNCELEMELER VE KLARNET
İCRACILARI İÇİN ÖNERİLER**

Öğr. Gör. İlkay AK

Anadolu Üniversitesi, Devlet Konservatuvarı
ORCID: 0000-0001-8321-1513, iakkoca@anadolu.edu.tr

Abstract

This study examines the Trio, Op. 11 for clarinet, cello and piano in Bb Major by German composer Ludwig van Beethoven. It mainly focuses on the role of the clarinet within the ensemble and offers suggestions for improving performance technique and interpretation of the clarinet player, as well as togetherness of the ensemble. The aim is to help musicians and music students perform the work in a correct manner, in the light of these examinations.

Beethoven composed the Trio, Op.11 upon the request of clarinet virtuoso Joseph Beer and completed it in the first half of 1789. Today, musicians and music students frequently perform and study this work, which is the most important works of clarinet chamber music education repertoire.

First, this study introduces general information on Beethoven's life and musical identity, and shortly touches upon his works with clarinet, along with similar works of other composers in the 19th century. Then, in the light of examinations on the Trio, Op. 11, it determines the sections that may create technical difficulties in clarinet performance, as well as difficulties for ensemble playing, and makes suggestions to overcome these difficulties. This study would help current and future generation musicians, educators, pianists, clarinet and cello players to learn about Beethoven and to improve the quality of their interpretation by providing a more comprehensible view on the subject.

Keywords: Beethoven, chamber music, trio, clarinet, violoncello, piano.

Öz

Bu çalışma, Alman besteci Ludwig van Beethoven'ın klarnet/keman, viyoloncel ve piyano için "Op. 11 Si bemol Majör Üçlü" başlıklı eserini incelemektedir. Çalışma ağırlıklı olarak grup içinde klarnetin rolüne odaklanmakta ve klarnet icracısının eser içindeki performans tekniğini ve yorumunu geliştirmesi ve aynı

zamanda grubun beraberliği için önerilerde bulunmaktadır. Bu doğrultuda amaç, müzisyenlerin ve müzik eğitimi gören öğrencilerin yapılan bu incelemeler ışığında eseri doğru bir şekilde seslendirmelerine yardımcı olabilmektir.

Beethoven Op. 11, Üçlü'yü, klarnet virtüözü Joseph Beer'in isteği üzerine bestelemiş ve eseri 1798 yılının ilk yarısında tamamlanmıştır. Günümüzde, müzisyenler ve müzik eğitimi gören öğrenciler, oda müziği eğitim repertuarının en önemli eserleri arasında yer alan bu eseri sıklıkla konserlerde icra etmekte ve çalışmaktadırlar.

Bu çalışma, ilk olarak Beethoven'ın yaşamı ve müzikal kimliği hakkında genel bilgiler vermekte ve bestecinin klarnetli yapıtları ile 19. yüzyıldaki diğer bestecilerin benzer türdeki eserlerine kısaca değinmektedir. Daha sonra, eser üzerinde yapılan incelemeler doğrultusunda, hem enstrümanların birliktelikleri açısından hem de klarnet çalıcılığında teknik açıdan zorluk oluşturabilecek yerleri ve bu zorlukları azaltmaya yönelik önerileri ortaya koymaktadır. Bu çalışma, günümüz ve gelecek kuşak müzisyenlerinin, eğitimcilerinin, klarnet, viyolonsel ve piyano icracılarının Beethoven'ı tanımalarına ve konu üzerinde daha anlaşılır bir görüş sağlayarak yorum kalitelerini artırmalarına yardımcı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Beethoven, oda müziği, üçlü, klarnet, viyolonsel, piyano.

1. Introduction

Ludwig van Beethoven was born in Bonn, Germany in 1770. His grandfather was one of the court musicians of the governor of Cologne, Germany, and his father, Johann, was one of the members of the choir. He received his first music lessons from his father, who discovered his son's exceptional talent and wanted him to be raised like Mozart. He would lock Beethoven to the practice room for long hours, expecting him to practice, and punish him severely when needed (İlyasoğlu, 2001: 71).

Beethoven, who met music through his father, got advanced in his studies rapidly, and performed on stage for the first time on March 26, 1778. He succeeded to draw public attention by playing piano at such an early age. When Beethoven shared the stage with one of his father's singer students, he mesmerized the notables of Bonn with his talent on the piano (Karlıdağ, 2019: 8). Beethoven's father was very impressed by the success of this concert, and right after the concert, he had Beethoven take piano, violin and organ lessons, with the understanding that he alone would not be enough for his son's music education (Yalçınkaya, 2010: 7). Beethoven's first teacher was the organ player Gilles van den Eeden, who was a close friend of the grandfather Beethoven. His teacher not only taught him about organ, but also gave him information on basic composition. Upon the death of Eeden, Beethoven continued his organ studies with Willibald Koch. He also continued his violin studies with Franz Ries, and at the same time

took French Horn lessons from Nikolaus Simrock. However, throughout Beethoven's time in Bonn, his true mentor was Christian Gottlob Neefe (Karlidağ, 2019: 8).

When Beethoven began studying with Neefe, he had a great development musically, and began to make his first composition attempts. Beethoven kept progressing under Neefe's mentorship. His *Variations in c minor* on a theme by Ernst Christoph Dressler was published in a music journal titled "Cramer," in 1783. Among the other works Beethoven composed between 1782 and 1785 are 3 Electoral Sonatas for Piano, WoO 47 (1784), several songs, and short pieces for piano. When Beethoven was in his 20's, he began to write his most dynamic and striking works (Karlidağ, 2019: 10-11). In November of 1792, he left Bonn and moved to Vienna. In Vienna he studied composition with Haydn, counterpoint with Albrechtsberger, and vocal music composition with Salieri. Beethoven rapidly gained recognition, and the love of nobles such as Prince Lichnowski and Prince Lobkowitz (Say, 1994: 315). He did his first public performance in Vienna, in 1795. The composer played his and Mozart's piano concertos in this concert, and after this successful performance, he performed concerts in Nurnberg, Prague and Berlin (Say, 1994: 315-316). Because of the hepatitis he had between the years 1800 and 1801, he began to have progressive deafness. Because of this incident, Beethoven's temperament was changed and he continuously had depressions (Say, 1994: 316). İlyasoğlu explains Beethoven's days of struggle with the following words:

He was shattered because of understanding that he would be removed from the society, rather than the musical difficulties he would be facing. As a composer, he was hearing the music in his head as soon as looking at the sheet music, and was able to arrange with his inner ear and write down the inspirations rushing in his brain. As a pianist, the disaster began! He would no more be able to receive applause at different halls, conduct his works as a conductor! In addition, it was impossible for him to teach. Thereby, he realised that his social life was over. He withdrew himself from the society and shut himself away in his inner world (İlyasoğlu, 2001: 71).

In 1809, nobles of Vienna, Prince Kinski, Prince Lobkowitz, and Archbishop Rudolph endowed Beethoven with an annual income on the condition of him living in Vienna. Beethoven got out of depression with his own willpower and decided that: "I'm not leaving this world before creating all the works which I sense that I have to compose!" After this decision, Beethoven wrote his *Eroica* symphony, *Fidelio* opera and oratorio titled

Christ on the Mount of Olives. Beethoven composed his last quartet in the fall of 1826. The composer returned home in December and lied sick for 3 months. Doctors were not able to do anything about it, and the composer died in March 26, 1827 (İlyasoğlu, 2001: 71-72).

According to some historians Beethoven is a classical period composer, and according to others, he marks the beginning of Romanticism. His works can be examined in three periods. These are *early*, *middle*, and *late* periods French composer d'Indy (1851-1931) titled these periods as *Imitation*, *Eversion*, and *Reflection*. The composer's works in early period has a classical structure, however they get closer to the Romantic essence (İlyasoğlu, 2001: 70-74). Among his works from this period, many piano sonatas such as *Moonlight* and *Waldstein*, *Kreutzer* sonata for violin and piano, and 3 concertos for piano are the prominent ones (Selanik, 2010: 166). The composer's middle period (1803-1816) was his most prolific period. The series of symphonies that began with *Eroica*, took place in this period until the end of the eighth symphony. His late period compositions are far from dramatic display, and their musical language is more abstract (İlyasoğlu, 2001: 70-74). According to Grout-Palisca: "*Beethoven's music, more than all of the composers before him, has the feature of a direct expression of personality*" (Say, 1994: 319). In addition to this, Pamir states,

According to Beethoven, perfection meant especially simplicity and necessity. He always warned himself with the direction "Always aim to be simpler." Another point is that the artist has not sacrificed spiritual content in the name of his simplicity. On the contrary, as Beethoven simplifies himself, the spirit he brings in his work enriches and intensifies (Pamir, 2000: 37-38).

On the other hand, according to Lockwood, more recent discussions on Beethoven's music suggests that the composer's works from around between 1815-1827, portray "a 'turn toward lyricsm' as a distinctive feature of his later style" (Lockwood, 1992: 209). Kerman's biography of Beethoven in the *New Grove Dictionary* supports this idea and gives the song cycle *An die ferne Geliebte* as a clear example of this lyrical expression (Lockwood, 1992: 209).

2. Beethoven's Music

Similar to majority of the classical period composers, Beethoven wrote mostly for string instruments and piano. Among his works for string instruments, such as violin sonatas, string trios and quintets, some of his string quartets stand out with their groundbreaking features (British Library, 2009). The string quartet is not only the most respected genre of chamber music Beethoven worked with, but it is also the one he aimed

the highest at (Lederer, 2012: 116). As Lederer states, “Beethoven’s place in the history of string quartet is, with Mozart and Haydn, at its pinnacle” (Lederer, 2012: 116). According to Greenberg, the 16 string quartets Beethoven wrote throughout his career also provide a documentation of his ongoing and revolutionary evolution as a composer.

The string quartets of Beethoven are not only great works of art unto themselves, they are also a musical diary of Beethoven’s ever-changing, ever-evolving compositional technique and expressive priorities (Greenberg, 2009: 11).

The six string quartets (Op. 18) Beethoven wrote between 1799 and 1801 are from his early period. These quartets lack the boldness and excitement of his later works, and they make it clear that the composer takes Haydn and Mozart as a model at this time. The later quartets, Op. 59, Op. 74 and Op. 95, are from his middle period. These quartets symbolize a great jump in scope and force, and also their personalities are radically different from each other. On the other hand, the composer’s late quartets Eb Major, Op. 127, A minor, Op. 132 and Bb Major, Op. 130 present his typical diversity, which is apparent in all his creative periods (Lederer, 2012: 118-120).

Beethoven’s another favorite genre, of which he had a large output, was piano works. In *The Classical Style*, Rosen argues that Beethoven’s earlier style of his keyboard works is closer to an early romantic idiom; and that as he got older, he got closer to the forms and proportions of Mozart and Haydn (Keefe, 2009: 485).

The composer’s more advanced piano works, among with other advanced works, drew some complaints from the 18th Century Viennese society at the time. Because of the growing popularity of keyboard playing in upper class and increasingly in middle class, composers created a vast and diverse repertory of keyboard music at this time. The largest market was for works by amateurs that were technically and stylistically more approachable. This caused most 18th century composers to differentiate between more ‘serious’ compositions and works for the popular market, being aware of the restrictions imposed by the demand of the general listener and dilettante. In later stages of his career, Mozart’s popularity was reduced because of his cultivation of more learned and less approachable style. Similar to Mozart, Beethoven also had his share of complaints due to the same reason, especially for his keyboard works (Keefe, 2009: 460). Despite the complaints of the 18th Century audiences, today Beethoven’s piano works are among the most important repertoire for pianists. Lederer talks about this importance with the following words:

When planning recital programs, pianists come back again and again to Beethoven and Chopin as the two most important composers for their instrument, whose music appeals most to the public and best demonstrates the performer's technique and artistry (Lederer, 2012: 10).

In addition, the author suggests that Beethoven's famous piano sonatas titled "Pathétique," "Waldstein," "Appassionata" and "Moonlight" are "unassailable coin of the Western cultural realm" (Lederer, 2012: 10).

Other than the 32 piano sonatas and 5 piano concertos, the composer had written many smaller works for piano in the form of waltz, bagatelle and the like (British Library, 2009). The 5 piano concertos, similar to string quartets, are also significant in the sense that they portray Beethoven's development as a composer in certain aspects:

These concertos reveal the steady development of Beethoven's mastery of pianistic and orchestral resources through his early and middle periods. The first two, No. 1 in C Major, Op. 15 (1795), and No. 2 in B-flat Major, Op. 19 (before 1793), reflect the youthful exuberance of Beethoven's earlier style. No. 3 in C Minor, Op. 37 (1800), is "one of the most successful embodiments of Beethoven's "C Minor mood"" (New Grove Dictionary) and No. 4 in G Major, Op. 58 (1805–1806) is considered a milestone in concerto development. No. 5 in E-flat Major, Op. 73 ("Emperor," 1809), clearly illustrates Beethoven's further innovations in concerto structure (Beethoven, 1983).

3. Beethoven and Clarinet

Although Beethoven did not compose any music for solo clarinet, he often utilized this instrument in his chamber music works and symphonies. Yalçinkaya states,

Although he didn't write large-scale pieces for clarinet, it is well known that he gave importance to this instrument in his chamber music and orchestral works. The number of his works for woodwind instruments is considerably less than the number of his works for strings and piano (Yalçinkaya, 2010: 11-12).

Pino also explains that, "The fact is that Ludwig van Beethoven is the first great composer to include clarinets in all of his symphonies right from the start, beginning with No. 1" (Pino, 1980: 238). The composer often favored clarinet duets in the slow movements of his symphonies. Although Beethoven used clarinet in a masterful way in all of his symphonies, "The most spectacular writing, however, occurs in the even-num-

bered symphonies, especially in Nos. 4, 6, and 8” (Pino, 1980: 239). The composer’s ‘modern’ approach in writing for the clarinet is also apparent in his Symphony No. 6 (1808). In this symphony, the clarinet part is in the key of G major, and it includes modulations to D and A major keys. These key changes require an advanced instrument and playing technique, which would not have been possible at earlier stages of Beethoven’s career (Hoepflich, 2008: 125).

The composer’s friendship with the Bohemian clarinet player Joseph Friedlowsky, who was also “the first professor of clarinet at the Vienna Conservatory” (Hoepflich, 2008: 125), allowed him to learn about the mechanism of the instrument, as well as its tonal and technical characteristics. With this knowledge, he was able to know about the instrument more intimately and compose for it “far more daringly than for other wind instruments” (Rendall, 1957: 67).

Beethoven’s first exposure to the clarinet was probably during his boyhood at the court of the Elector of Cologne. At Elector’s court orchestra, the wind instruments were especially well represented and clarinet was definitely used by 1784. It was also possible to hear this instrument within the Octet that played at the mealtime concerts of the court (Pino, 1980: 238).

Between 1792 and early 1800s, Beethoven wrote a series of chamber works that included the clarinet. In 1792, he wrote two works titled “Octet, Op. 103” and “Rondino” (Rendall, 1957: 66). Although in earlier Octets of the time, it is usually the oboe that takes the main role, in his Octet, Beethoven forces the oboe player to share the leading role with the clarinet. Right around the same time, Beethoven also wrote three duets for Clarinet and Bassoon, which were published later in 1815. The speculation is that these compositions were all written for the mealtime concerts at the Elector’s Court. Also in 1790s, Beethoven wrote a Sextet (Op. 71) for two clarinets, two horns, and two bassoons (Pino, 1980: 238). In 1798, Beethoven composed the Trio, Op. 11 for clarinet, cello, and piano, which is the main topic of this manuscript. Two more works including the clarinet were also composed around the same time period: the Quintet, Op. 16 for oboe, clarinet, horn and bassoon in Eb major, and Septet, Op. 20 for clarinet, horn, bassoon, violin, viola, cello, and double bass (Pino, 1980: 238). Pino claims that these two works are “among the greatest chamber music ever written” (Pino, 1980: 239) and Rendall adds to it with the following words: “one of the most beautiful tunes ever composed for it [clarinet] is contained in the Adagio of the Septet” (Rendall, 1957: 67).

The movements of these works are as follows,

Octet for 2 Oboes, 2 Clarinets, 2 Bassoons and 2 Horns in E-flat Major, Op. 103

Allegro

Andante

Menuetto

Finale: Presto

Rondino for 2 Oboes, 2 Clarinets, 2 Bassoons and 2 Horns in E-flat Major, WoO 25

Andante

Duo for Clarinet and Bassoon No.1, WoO 27

Allegro commodo

Larghetto sostenuto

Rondo: Allegretto

Duo for Clarinet and Bassoon No.2, WoO 27

Allegro affettuoso

Larghetto: Aria

Rondo: Allegretto moderato

Duo for Clarinet and Bassoon No. 3, WoO 27

Allegro sostenuto

Andantino con moto: Aria con Variazioni

Sextet for 2 Clarinets, 2 Bassoons, and 2 French Horns in Eb Major, Op. 71

Adagio: Allegro

Adagio

Menuetto: Quasi allegretto

Rondo: Allegro

Quintet for Piano, Oboe, Clarinet, Bassoon, and French Horn in Eb Major, Op. 16

Grave: Allegro ma non troppo

Andante cantabile

Rondo: Allegro ma non troppo

Septet for Clarinet, Bassoon, French Horn, Violin, Viola, Cello, and Contrabass in Eb Major, Op. 20

Adagio: Allegro con brio

Adagio cantabile

Tempo di Menuetto

Andante: Tema con variazioni (I-V)

Scherzo: Allegro molto e vivace

Andante con moto alla Marcia – Presto

4. Clarinet and Chamber Music in the 19. Century

Solo repertoire for the clarinet began gradually in the 1720s, and during the late 18th and early 19th Centuries, hundreds of composers wrote concertos for this instrument (Rice, 2017: XI). This rapid growth of the repertoire was due to the enormous amount of development clarinet had gone through. At this time, the design of the instrument, its technique and repertoire advanced rapidly. This drastic change and development inspired the composers of the era to write virtuoso works for the clarinet, and to use it in a much more versatile way in chamber and orchestra music (Hoeprich, 2008: 123).

Other than Beethoven, there were many important composers, who wrote chamber music works including clarinet in the 19th Century. Especially, Carl Maria von Weber had a strong impact on the clarinet literature. Other than his two concertos and one concertino, which are among the most important works written for clarinet, he wrote a Quintet, Op. 34 for clarinet and strings (Pino, 1980: 242-243). Other quintets for clarinet and strings were written by Antonin Reicha (op. 89), Sigismund von Neukomm (op. 8), Franz Krommer (op. 95), Joseph Küffner, F. T. Blatt, Heinrich Baermann (opp. 18 and 23), Thomas Täglichsbeck (op. 44), Lous Spohr (opp. 34 and 81), and Andreas Romberg (op. 57). Wind quintet (flute, oboe, clarinet, French horn, and bassoon) was frequently used by the composers of this era. Antonin Reicha and Franz Danzi are the composers often thought to bring this genre to existence. Similarly, larger ensembles with mixed winds and strings following the example of Beethoven's Septet, Op. 20, were also popular at the time. Works by Ferdinand Ries, Louis Spohr (opp. 31, 32), Franz Lachner, Antonin Reicha, J. Nisle, Franz Berwald, J. N. Hummel, Friedrich Witt and especially Franz Schubert (Octet, D803) are good examples of this genre (Hoeprich, 2008: 152).

5. Method

General aim of this study is to help improve ensemble playing, and correct playing of difficult passages in the clarinet part of Beethoven's Trio in Bb Major for Clarinet, Cello and Piano, Op. 11. With this aim, the study focuses on how to resolve specific challenges in the clarinet part, and includes suggestions for achieving an accurate performance. Furthermore,

the study provides information about Beethoven's life, music, and clarinet works of the era, which would help the performers and teachers build a better foundation for correct interpretation of the work.

6. Beethoven's Trio For Clarinet, Cello and Piano in Bb Major, OP.11

The *Trio for Clarinet/Violin, Cello and Piano in Bb Major Op. 11* is among the most important works in clarinet and chamber music repertoire. After Beethoven completed this work in the first half of 1798, T. Mollo publishing company published it for the first time in October of 1798 in Vienna. According to Czerny (1791-1857), this publication also included a violin part, which was transcribed by Beethoven himself. Today, the work is performed both with violin and clarinet. (Aktüze, 2013: 242).

Beethoven's Trio, Op. 11 seems to be more compact, less innovative, less serious in intention, and striving for less depth of emotion compared to the composer's first three trios (Op. 1) (Watson, 2010: 72; Terence, 2013: 352). However, it still contains quite sophisticated aspects such as,

[...]witty solutions to problems of tonality; for example, when writing for the late-eighteenth-century clarinet with its limited range of available keys; the 'democratic' distribution of melodic material, shared with almost unprecedented fairness between all three instruments, clear from the start and consistent throughout; the subtle use of rhythmic motives, the rich textures and beguiling melodic invention (Watson, 2010: 72-73).

Beethoven dedicated the work to Countess Maria von Thun, who was the mother-in-law of the composer's two leading patrons, Prince Lichnowsky and Count (later Prince) Razumovsky. The less adventurous and more classical qualities of the work is understandable, since this style would have been more appealing to the elderly Countess, who had personally known and supported the older generation composers such as Gluck, Haydn and Mozart (Watson, 2010: 73).

Upon having a general look at the Op. 11 Trio, it is apparent that the clarinet part is more prominent than the cello part. Since Beethoven composed the work for the Prussian court chapel clarinetist Joseph Bahr (mentioned as "Joseph Beer" in other sources), who was also a well-known virtuoso of the day, he possibly chose the key (Bb Major) specifically for the ease of playing by the clarinet (Terence, 2013: 351-352).

Upon Bahr's suggestion, Beethoven wrote the last movement of the Trio on a theme from Weigl's comic opera "L'Amour Marinario" (The Corsair in Love), which was wildly popular at the time. This theme choice

of Beethoven was received with enthusiasm by the audiences, and this enthusiasm was documented in a review appeared in the May 1799 issue of the *Allgemeine Musikalische Zeitung*:

This Trio flows more smoothly than some other works of its composer. [With] his uncommon understanding of harmony and his love of profound expression [he] would give us a great deal of value if he would only write always in a more natural than far-fetched manner (Watson, 2010: 73).

However, Beethoven was uncomfortable by this enthusiasm. He even mentioned at some point to his friend Czerny that he was considering replacing the theme of this movement (Terence, 2013: 352).

The work is in three movements:

I. Movement: Allegro con brio

II. Movement: Adagio

III. Movement: Allegretto (Theme: *Pria ch'io l'impegno*, Variation I-IX)

6.1. Allegro con brio

The 1st movement of the work is in 4/4 meter, Bb major key, *Allegro con brio* (joyful and bright) tempo. It has a structure that requires virtuosic playing. The piano part is especially dominant, and it is technically more difficult than the clarinet and cello parts.

Clarinet, cello, and piano perform a 4-measure grand entrance to the movement with the same rhythmic pattern (Figure 1). This entrance includes two opposing motives; the first one is made of 3 slurred long notes, and the second one is made of 7 quarter, staccato notes. The *sforzando* (strong attack) articulation in the second measure of the 4-measure main theme is indicated for all 3 instruments. This section should be carefully performed without disrupting the tempo. The players should not only make sure to start the notes together, but they also need to make sure to end the notes simultaneously. This applies especially to the dotted half note, which is the ending of the first motive. Finishing this note together would ensure togetherness at the beginning of the second motive, create a stronger *sforzando* effect, and make the ensemble playing cleaner.

Figure 1: Ludwig van Beethoven - Trio for Clarinet, Cello and Piano in Bb Major, Op. 11, mvt. 1, mm. 1-4

Reference: (Beethoven, 1864: 1)

Measures 72-76 (Figure 2), and 209-213 are among the sections, where the ensemble playing between clarinet and cello is important. In these sections, there are slurs that continuously connect 2 different 8th notes. The beginning of each slur coincides with the weak beat of the measure, instead of the strong beat. Therefore, these slurs should be performed carefully. While listening to each other, the clarinet and cello players should make the separation of the slurs simultaneously and clearly.

In order to improve this section, before beginning to work with the rest of the ensemble, clarinet and cello players can practice with slur exercises starting on the weak beat, which are illustrated in Figure 3. This way, they can perform the aforementioned sections in an easier manner. Furthermore, the clarinet player can perform the slur exercises using the whole register of the instrument (in various keys), and in 8th notes as written in the original piece (Figure 3).

Figure 2: Ludwig van Beethoven - Trio for Clarinet, Cello and Piano in Bb Major, Op. 11, mvt. 1, mm. 72-76
Reference: (Beethoven, 1864: 3)

Figure 3: Sample exercise for slurs starting on the weak beat

In measures 76-81, the 16th-note passages played by each instrument consequently may be difficult for the performers. These passages first appear in the piano part in measures 76-77, then in the clarinet part in measures 78-79 (Figure 4), and finally in the cello part in measures 80-81. Practicing the 16th notes in this section with a metronome would be helpful in playing these passages rhythmically.

It would be useful for the clarinet player to practice these 16th-note-groups back and forth in a rhythmical manner, which would bring agility and precision to their playing. The exercises in figures 5-9 are designed for this specific goal in mind (Figures 5-9). In these simple exercises, each 16th-note-group is played repeatedly, which would allow the

fingers to move in a more rhythmical way, and to adapt to the fingering positions easier. This kind of practice makes the quick passages clean and precise for the clarinet player. The same method can be applied to the other quick passages that come up within the work. Performance of these kinds of quick passages in a rhythmical way is especially important for the musical unity of the work.

Figure 4: Ludwig van Beethoven - Trio for Clarinet, Cello and Piano in Bb Major, Op. 11, mvt. 1, mm.78-79

Reference: (Beethoven, 1864: 3)

Figure 5: Sample exercise 1 for the 16th note group

Figure 6: Sample exercise 2 for the 16th note group

Figure 7: Sample exercise 3 for the 16th note group

Figure 8: Sample exercise 4 for the 16th note group

Figure 9: Sample exercise 5 for the 16th note group

After the 16th-note passages, there are 8th and quarter *staccato* (playing short and separately) notes between measures 82 and 83. This section is one of the parts, where the ensemble playing is especially important. Every player should perform this *staccato* articulation correctly, in order to achieve the desired effect. The section in measures 76-84 is also repeated with same note values and articulation style in measures 213-220. Same care should also be given to the articulation in this section as well.

6.2. Adagio

The 2nd movement is in 3/4 meter, Eb major key and *Adagio* (Slow) tempo. Throughout movement, clarinet and cello are constantly in a dialogue. Cello plays the emotional opening theme, which is marked *con espressione* (with expression), while being accompanied by the piano. Terence indicates that this theme is a presentation of “another Beethoven’s quintessentially simple, but elegant slow movement melodies” (Terence, 356). Also, it recalls both the previous movement of the Trio, as well as one of Beethoven’s most popular tunes from *Tempo di Menuetto* of the Septet and the Piano Sonata in G major, op. 49, no.2 (Watson, 2010: 74).

Clarinet plays the same theme in measures 8-1 (Figure 10), and this time, cello and piano accompanies to theme together. The 8th, 16th and quarter notes in measures 8-12 of this section should be performed in the correct length. Performing of these notes in the correct length is important for keeping the tempo steady. If the tempo tends to be disrupted during the performance of this section, then the clarinet player can practice with the exercise suggested in Figure 11 with a metronome. This way, it would be possible to move the fingers in a rhythmical way on the keys of the instrument. The clarinet can play the suggested exercises in intervals of thirds starting from the C in the Chalumeau register of the instrument, to the C in the clarion register (Figure 11).

Both cello and clarinet repeat the sentimental opening theme once more between measures 41 and 49. This time cello begins the theme, and clarinet performs the ending. The clarinet and cello players should make sure to play this lyrical melody in the same style, while creating a unity in nuances, articulations and expression.

Figure 10: Ludwig van Beethoven - Trio for Clarinet, Cello and Piano in Bb Major, Op. 11, mvt. 1, mm. 8-16

Reference: (Beethoven, 1864: 11)

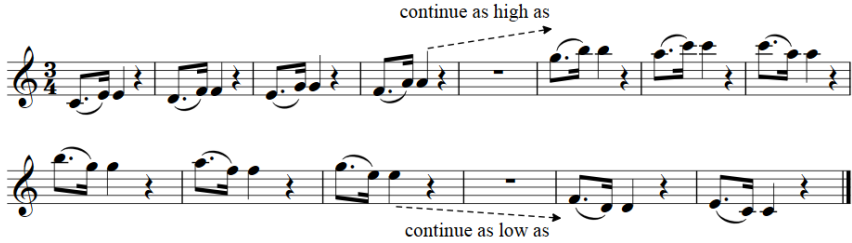

Figure 11: Sample exercise for dotted 8th and 16th notes, quarter notes

In this movement, one of the most important sections, as far as ensemble playing between clarinet and cello, is between measures 50 and 53, where there are 16th-note passages (Figure 12). In this section, it is important for the cello and the clarinet players to make sure to perform each note simultaneously. Since the first two measures of this section is in octaves, the players should also be careful about the intonation as well.

Figure 12: Ludwig van Beethoven - Trio for Clarinet, Cello and Piano in Bb Major, Op. 11, mvt. 2, mm. 50-53

Reference: (Beethoven, 1864: 14)

6.3. Allegretto (Theme: Pria ch'io l'impegno, Variation I-IX)

The 3rd movement is in 4/4 meter, Bb major key, and Allegretto (joyful) tempo. The movement consists of 9 variations on a theme from Weigl's popular opera of the time "L'Amour Marinario" (The Corsair in Love). The main theme is from the song titled "Pria ch'io l'impegno" (Before I begin work I must have something to eat!) (Watson, 2010: 75). While the first 8 variations develop freely, melody of the main theme dominates the 9th variation, which is the ending of the movement (Aktüze, 2013: 243).

In the introduction, piano plays the theme and cello plays the accompaniment. Then in the 4th measure, clarinet starts playing the theme (Figure 13). This time clarinet is accompanied by both cello and piano. Throughout the theme, staccato articulation is dominant in all three parts, starting with piano and cello then continuing with the clarinet. In order to bring out the characteristic of each section, this articulation should not be

overlooked, and the notes should be performed in equal lengths, and in a bold manner.

Figure 13: Ludwig van Beethoven - Trio for Clarinet, Cello and Piano in Bb Major, Op. 11, mvt. 3: Theme, mm. 4-8

Reference: (Beethoven, 1864: 15)

Variation I: In this variation, there are no clarinet and cello parts; instead, the piano part is solo. Throughout the variation, Beethoven intensively uses 16th notes. Playing of these 16th notes in a flowing manner by the pianist is very important for musical unity.

Variation II: In this variation, contrary to the first variation, the piano part is left out. The cello plays the introduction alone. While cello continues the melody, clarinet joins in measure 5 (Figure 14). Then, clarinet and cello continue to play together until the end of the variation.

As far as ensemble playing, it is important for the two players to listen to each other carefully, and keep the tempo consistent while playing the duo passages. Here, dynamics are also important elements of unity. Cello and clarinet players should be careful about keeping the balance in volume while performing in different dynamics. Since the two instruments have completely different nature, creating the balance in dynamics might require some practice.

Figure 14: Ludwig van Beethoven - Trio for Clarinet, Cello and Piano in Bb Major, Op. 11, mvt. 3: Var. II, mm. 1-8

Reference: (Beethoven, 1864: 16)

Variation III: In this variation, first clarinet begins to play the theme, while being accompanied by piano (Figure 15). Towards the end of this theme, there are 16th *legato* (slurred playing) notes in the clarinet part. The clarinet player should be careful about performing these 16th notes clearly in a rhythmical manner, while making sure that every note is being heard. These kinds of 16-note slurred passages always carry the risk of getting unclear and out of control.

Cello starts playing the theme in the last three 8th notes of measure

4, while piano continues to accompany. In the cello part, there are staccato triplets at the end of the theme, instead of the 16-note legato passages in the section played by clarinet.

VAR III

Figure 15: Ludwig van Beethoven - Trio for Clarinet, Cello and Piano in Bb Major, Op.11, mvt. 3: Var. III, mm. 1-5

Reference: (Beethoven, 1864: 17)

Measures 8-12, in variation 3, include the dialogue of clarinet and cello. In measure 9, clarinet begins its dialogue with cello. This dialogue between the two instruments lasts for 5 measures (Figure 16), while being accompanied by the piano. After this dialogue, clarinet plays the theme once more, then the variation concludes.

In this variation, which should be played *con fuoco* (with fire), it is very important for the players to listen to each other, not bustle, and keep the tempo steady for togetherness. If the clarinet player struggles to play these sections in a rhythmical way, they can practice with different 16th and 8th note groups (Figure 17). The clarinet should perform the suggested exercise with a metronome and gradually increase the tempo. This way, the exercise would help performing of each 16th and 8th note clearly and with a steady tempo. After doing this exercise, the player can practice the passage as written in the original work. Again, the tempo of the metronome should be increased gradually for the fingers to adapt to the keys of and to the tempo.

Figure 16: Ludwig van Beethoven - Trio for Clarinet, Cello and Piano in Bb Major, Op. 11, mvt. 3: Var. III, mm. 8-12

Reference: (Beethoven, 1864: 17)

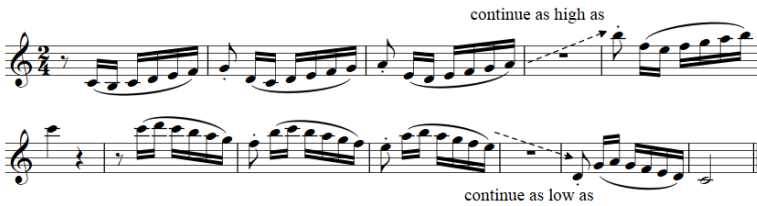

Figure 17: Sample exercise for 16th and 8th notes

These quick passages of clarinet and cello require some virtuoso playing skills. In order to create the desired effect, both players need to make sure to play the passages clearly, while executing the dynamics, articulations and *sforzando* notes in unity. As seen in measures 8-12, the two instruments keep taking turns in playing the quick passages. Clarinet and cello players should be careful not to take the rests too long in order to enter precisely in time to the notes that follow the rests. This would keep a continuous melodic line and create a flowing performance of this section.

Variation IV: This is the first minor-key variation of the movement, which is also brief and carries minimal connection to the main theme (Terence, 2013: 358).

In the first measure of the variation, piano begins a dialogue with clarinet and cello (Figure 18). This mutual dialogue continues until the end of the variation. Throughout the variation, clarinet and cello continue to play together, following the piano. Therefore, the clarinet and cello players should play in great unity, while following the piano rhythmically, creating a flowing dialogue.

VAR IV
Minore

Cl.

Vc.

Pno.

Minore

p

p

p

Figure 18: Ludwig van Beethoven - Trio for Clarinet, Cello and Piano in Bb Major, Op. 11, mvt. 3: Var. IV, mm. 1-7

Reference: (Beethoven, 1864: 19)

The clarinet and cello mainly move in tenths and octaves (Terence, 2013: 358). Therefore, the players should be careful about keeping the intonation under control in these intervals.

Variation V: Piano begins the variation in a *fortissimo* (very loud) dynamic, and then clarinet and cello follow in the same dynamic. In this variation, 16th notes are dominant in the piano part. For the sake of ensemble playing, each player should listen to each other carefully. The dynamics, which vary throughout the variation, should be observed closely and performed meticulously.

Variation VI: In this variation, all three instruments contribute equally to the dialogue between piano and cello-clarinet, dominated by two-note figures (Terence, 2013: 358). Right after piano plays a pair of 8th notes, clarinet and cello also play an 8th-note pair (Figure 19). While piano plays on the 1st and 3rd beats of the measures, clarinet and cello play on the 2nd and 4th beats, responding to the piano. In order to make this conversation of the three instruments a flowing one, all players should listen to each other and make sure to keep the tempo steady. In addition, the players should pay attention to the length of the rests in order to ensure timely entries to the notes that follow.

VAR VI

The image displays a musical score for Variation VI of the Trio for Clarinet, Cello and Piano in Bb Major, Op. 11, mvt. 3. The score is organized into three systems. The first system includes parts for Clarinet (Cl.), Cello (Vc.), and Piano (Pno.). The second system continues the parts for Cl., Vc., and Pno. The third system continues the parts for Cl., Vc., and Pno. Dynamics include *p* (piano) and *p*₃ (piano triplet). The score is in 3/4 time and features a dialogue between the clarinet and cello, with the piano providing accompaniment.

Figure 19: Ludwig van Beethoven - Trio for Clarinet, Cello and Piano in Bb Major, Op. 11, mvt. 3: Var. VI, mm. 1-4
Reference: (Beethoven, 1864: 18)

Variation VII: In this minor-key variation, cello and clarinet are in a dialogue. Similar to the previous variation, the dialogue continues with the interchanging use of short motives. After cello enters the variation, clarinet replies (Figure 20). Throughout the variation, clarinet keeps replying to cello, and piano continues to accompany the two instruments. Looking at the variation generally, we can see that almost all of the rhythmical figures in the cello part are also included in the clarinet part.

Clarinet and cello parts have the same dynamics: the dotted eight-sixteenth notes in the last beats of the measures are marked *fortissimo* (very loud) and the whole notes in the first beat of the measures are marked *fortepiano* (starting the note loud and quickly making it soft). It is a common performance practice to play the last beat of measures softest, since they are normally considered to be the weakest beat. Therefore, the clarinet and cello players need to make sure to play these beats clearly and loudly, since Beethoven intentionally marked them *fortissimo*.

VAR VII

Cl. *ff fp fp*

Vc. *ff fp fp*

Figure 20: Ludwig van Beethoven - Trio for Clarinet, Cello and Piano in Bb Major, Op. 11, mvt. 3: Var. VII, mm. 1-4

Reference: (Beethoven, 1864: 20)

Variation VIII: In this variation, the theme starts in the cello part, while the piano accompanies. In the 4th measure, the melody in the cello part continues in the clarinet part (Figure 21), while piano still acts as the accompaniment. In measure 14, the introduction theme is now heard from clarinet and cello together, while still being accompanied by piano.

According to Terence, the *crescendo* (increasing the volume) and *decrescendo* (decreasing the volume) effects in the second half of this variation is meant to create a “more passionate effect, but without much success” (Terence, 2013: 358).

VAR VIII

Cl. *p dolce*

Vc. *p dolce*

Pno. *sempre staccato e forte*

Figure 21: Ludwig van Beethoven - Trio for Clarinet, Cello and Piano in Bb Major, Op. 11, mvt. 3: Var. VIII, mm. 4-8

Reference: (Beethoven, 1864: 20-21)

Variation IX: In Variation IX, the melody of the main theme is dominant. While remaining faithful to the theme, the variation is heard in

the form of a canon. The theme initially appears in the piano part. Then it is played by clarinet and cello with the accompaniment of the piano (Figure 22). In the later measures, as the coda begins, piano repeats the melody alone. In the *Allegro* (lively, joyful and fast) section, which marks the end of the variation, piano repeats the main theme in a syncopated rhythm group, and the movement comes to a conclusion (Yalçinkaya, 2010: 17).

Since the cello and clarinet parts play the same theme in a canon, the two players should make sure to play the theme in the same lively and joyful style. Also, in order to keep the canon intact, the players should especially be careful about the length of the slurred notes in the cello part and the dotted quarter notes in the clarinet part, and make sure that they do not come in late for the note that follows.

Figure 22: Ludwig van Beethoven - Trio for Clarinet, Cello and Piano in Bb Major, Op. 11, mvt. 3: Var. IX, mm. 4-8

Reference: (Beethoven, 1864: 22)

Conclusion

Beethoven's chamber music work, *Trio for Clarinet, Cello, and Piano Op. 11*, is one of his early period works. Although the composer had not written any large-scale works for clarinet, he often utilized this instrument in his chamber music and orchestra works.

Trio, Op.11 is among the most important works in chamber music education repertoire in several aspects. First of all, since the instrumentation includes different instrument families (piano, strings and woodwind), while still being compact, it is an ideal ensemble to introduce students of different instrument families to each other in a chamber music setting. Compared to the other works of the genre, the difficulty level of the Trio can be considered as medium, and this, allows the piece to be played by all levels of players and in different periods of music education (undergraduate and graduate). Also, for the same reason, it can be considered as an ideal introduction to the more advanced works of the 19th Century chamber music repertoire, such as chamber music works of Brahms. Since the clarinet part is more dominant in this work, it would be an especially productive chamber music study for the clarinet students.

There are certain considerations, all the performers should be careful about while performing or studying the work. In this aspect, several points stand out for creating musical unity and a clean performance. The unity can be created by means of rhythmic playing, articulation, intonation and style. For rhythmical unity, especially the length of notes is important. The dotted notes, notes connected with slurs or preceded by rests are important, since inaccurate execution of these kinds of notes are usually common. Especially, in the sections where the instruments play these kinds of rhythms simultaneously, or successively, incorrect performance of them can harm the rhythmical unity greatly. An important tool for accurate performance of rhythmically challenging sections is a metronome, which can be used both as an ensemble, and in individual practice sessions.

The three instruments used in this work are all from different instrument families; therefore, levels of dynamics, considerations of intonation, articulation, and playing style can have vast differences between them. So, the most important thing for the performers is to listen to each other meticulously and make sure to create unity in these aspects, which may be different while playing in ensembles of their own instrument families. This way, it would be possible to create an ideal ensemble sound. Furthermore, being aware of the role of each part within the ensemble, and sections where the part is solo or accompaniment, as in performance of all chamber music, is a very important point, which would contribute creating the correct balance between the instruments.

There are sections in the Trio, which may create some technical challenges for the performers. In the individual parts of each instrument, there are rapid 16th note passages that require some level of virtuosity and agility. Also, in some sections, these passages are passed on from one

instrument to the other. If all the players make an effort to make these passages flowing and well connected, this would not only greatly contribute to the aforementioned musical unity, but it would also make the performance sound much professional.

Within this study, there are also specific suggestions and sample exercises for the clarinet players. Some of the exercises are for improving the agility of the fingers of the player; these mainly include repetition of quick motives within the work, requiring the use of difficult finger positions at different registers of the clarinet. When practiced rhythmically and with a metronome, these exercises would not only allow the clarinet player to perform difficult passages with ease, but they would also improve overall fingering technique of the player. It is important for the clarinet player to increase the tempi of these exercises gradually and not play them at a fast tempo from the beginning. Other exercises included in the study are designed for acquiring ease in performing slurs. The slurs can create some difficulty, especially in quick passages and when starting on the weak beats. These two kinds of difficulties are addressed in several exercises, which include execution of slurred motives, once again at different registers of the instrument.

The Trio, Op. 11 by Beethoven is one of the most important works in clarinet chamber music repertory. It is a great addition to any kind of classical music concert, as well as a very good way of introducing the music students to 19th Century chamber music works in a mixed ensemble setting. Performing or studying this work would contribute greatly to musical improvement of any musician or music student.

References

- Aktüze, İ. (2013). *Müziği Okumak*. (Cilt 1). İstanbul: Pan Yayıncılık.
- Beethoven, L. Van. (1864). *Ludwig van Beethoven Trio für Pianoforte, Clarinette oder Violine und Violoncell. Op. 11. B dur*. (Serie 11, Nr. 89). Leipzig: Breitkopf und Härtel.
- Beethoven L. van. (1983). *Complete Piano Concertos in Full Score*. New York: Dover Publications.
- British Library, (2009). <http://www.bl.uk/onlinegallery/onlineex/music-manu/beethoven/index.html> (Accessed on: 01.10.2019).
- Greenberg, R. (2009). *The String Quartets of Beethoven*. Chantilly, Virginia: The Great Courses Teaching Company.
- Hoeplich, E. (2008). *The Clarinet*. New Haven and London: Yale University Press.

- İlyasoğlu, E. (2001). *Zaman İçinde Müzik*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Karlıdağ, M. S. (2019). *Ludwig van Beethoven'in Op. 5 No. 1 ve Op. 102 No. 2 Viyolonsel – Piyano Sonatları'nın Sonat Formunun Gelişimi Bakımından Karşılaştırılarak Tarihsel, Teknik ve Yapısal Açılardan İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Sanatta Yeterlik Tezi). İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Keefe, S. P. (2009). *The Cambridge History of Eighteenth-Century Music*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lederer, V. (2012). *Beethoven's Chamber Music: A Listener's Guide*. United States, Milwaukee: Hal Leonard Corporation.
- Lockwood, L. (1992). *Beethoven: Studies in the Creative Process*. Cambridge, Massachusetts, and London, England: Harvard University Press
- O'Grady, T. (2013). *Beethoven's Early Chamber Music: A Listening Guide*. Smashwords Edition.
- Pamir, L. (2000). *Müzikte Geniş Soluklar*. İstanbul: Boyut Yayıncılık.
- Pino, D. (1980). *The Clarinet and Clarinet Playing*. New York: Dover Publications, inc.
- Rendall, F. G. (1957). *The Clarinet*. London: Published by Ernest Benn Limited.
- Rice, A. R. (2017). *Notes For Clarinetists A Guide to the Repertoire*. New York: Oxford University Press.
- Say, A. (1994). *Müzik Tarihi*. Ankara: Müzik Ansiklopedisi Yayınları.
- Selanik, C. (2010). *Müzik Sanatının Tarihsel Serüveni*. İstanbul: Doruk Yayıncılık.
- Watson, A. (2010). *Beethoven's Chamber Music in Context*. Woodbridge: The Boydell Press.
- Yalçınkaya, B. (2010). *Ludwig van Beethoven Op. 11 Klarinet, Viyolonsel ve Piyano için Trio, Claude Debussy Première Rhapsodie, Igor Stravinski 3 Parça ve Carl Nielsen Fantasy'nin Klarinet Edebiyatındaki Yerlerinin İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Kış / Winter Sayı/Issue: 46
Sayfa / Page: 73-96

ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 09.07.2019
Kabul/Accepted: 04.11.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**TÜRKİYE'DE VE DÜNYADA
SEÇİM KAVRAMI VE
OLGUSUNUN GELİŞİMİ***

***THE DEVELOPMENT OF
ELECTION CONCEPT AND
PHENOMENON IN TURKEY
AND IN THE WORLD***

Dr. Öğr. Üyesi Abdülkadir ÖZDEMİR

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Tercan Meslek Yüksekokulu, Büro Hizmetleri ve Sekreterlik Bölümü
ORCID: 0000-0002-7306-6196, ozdemir.kadir@hotmail.com

Prof. Dr. Şükrü NİŞANCI

Atatürk Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü
ORCID: 0000-0003-4520-4421, snisanci@hotmail.com

Öz

Seçimlerin yapılmadığı bir ülkede demokrasiden bahsedebilmek mümkün değildir. Ne var ki seçim olgusu tek başına demokrasiyi garanti etme de yeterli olmayacağı gibi seçimlerin belli ilkelerden yoksun olarak yapılması da seçimlerden beklenen amacın tahakkukunun önünde bir engeldir. Şu halde bir siyasal sistemin, demokratik sayılabilmesinin şartlarından birisi de, seçimlerin belli ilkeler doğrultusunda yapılmasıdır. Seçim kavramı ve olgusu bilindiği kadarıyla ilk olarak yüzyıllar önce Antik Yunan site devletlerinde ortaya çıkmış ve bu kavram ve olgu günümüze ulaşınca kadar birçok değişikliğe uğrayarak, gelişmiş ve değişmiştir. Tarihsel araştırma yöntemi ile hazırlanmış olan bu çalışma üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda, seçim ve demokrasi kavramlarının ilk kez ortaya çıktığı Antik Çağ'daki düşünce ve pratikler ele alınmış, ikinci kısımda Orta Çağ'daki uygulamalar incelenmiştir. Bu çerçevede Orta Çağ'daki seçim olgusu, Batı coğrafyası ile İslam ve Ortadoğu coğrafyası karşılaştırılarak incelenmiştir. Orta Çağ'da Batı'da kilisenin ve Hıristiyanlığın seçim ile ilgili konulara bakış açıları değerlendirilmiş, daha sonra ise aynı dönemde İslam coğrafyasında, seçimler ile ilgili "Sünni", "Şii" ve "Harici" ekollerin benzerliklerine ve farklılıklarına yer verilmiştir. Son kısımda ise modern dönemde Batı dünyasında ve Osmanlı'da seçimlerin nasıl ve hangi ilkeler doğrultusunda yapıldığı ve seçim olgusunun Tür-

* Bu Makale Prof. Dr. Şükrü Nişancı danışmanlığında, Abdülkadir Özdemir tarafından yazılmış olan "Türkiye'de Çok Partili Dönemde Seçim Sistemleri ve Siyasal İstikrar" adlı yüksek lisans tezinden yararlanılarak yazılmıştır.

kiye'deki gelişimi anlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: seçim, antik çağ, orta çağ, modern dönem, Sünniler, Şiiler.

Abstract

It is not possible to talk about the democracy in a country where elections are not held. However, the phenomenon of election is not enough to guarantee democracy by itself and the fact that elections are held without certain principles is an obstacle to the realization of the intended purpose of elections. In this case, one of the conditions for a political system to be considered democratic is that elections are held in accordance with certain principles. As far as is known, the concept and phenomenon of election first emerged centuries ago in the ancient Greek city states and this concept and phenomenon has undergone many changes, developed and changed until today. This study prepared with historical research method consists of three sections. In the first section, the ideas and practices in the Ancient Age, where the concepts of election and democracy first appeared, were discussed. In the second section, the implementations in the Middle Ages were examined. Within this scope, the phenomenon of election in the Middle Ages was examined by making a comparison between the Western geography and Islamic and Middle Eastern geographies. In the Middle Ages, the view points of the church and Christianity in the West on election-related issues were evaluated, and the similarities and differences of the "Sunni", "Shiite" and "Kharijites" schools related to elections in the Islamic geography in the same period were discussed. In the last section, how and with what principles elections were held in the Western world and Ottoman in the modern period and the development of the phenomenon of election in Turkey were expressed.

Keywords: election, ancient age, middle age, modern period, Sunnis, Shiites.

Giriş

Bir sistemin demokratik olup olmadığının veya bir yönetimin meşru olup olmadığının tespit edilmesindeki en önemli göstergelerin başında seçim gelmektedir. Seçimlerin yapılmadığı bir ülkede demokratik bir düzenin varlığından söz edebilmek pek de mümkün değildir. Seçimlerin amacı, bir ülkenin temel erklerinden olan yasama ve yürütmede veya sadece yasamada yer alan siyasi aktörler ile yerel yönetimlerin halk tarafından belirlenmesidir. Bu belirleme ve belirlenme hakkı, daha açık bir ifadeyle seçme ve seçilme hakkı geçmiş dönemlerde; etnik köken, din, mezhep, cinsiyet veya vergi verme vb. kısıtlayıcı ilkelere tabi iken, günümüz uygulamalarında bu hak "genel oy", "eşit oy" ilkelerinin yaygın kabul görmesiyle daha demokratik bir niteliğe kavuşmuştur.

Bu yargıyı biraz daha açmak gerekirse, örneğin Antik Yunan'da seçme ve seçilme hakkı sadece belirli özelliklere sahip kişilere verilmişken

(Heywood, 2012: 108; Tanilli, 1981: 262) veya Osmanlı'da halkın siyaset yapması ve devlet işlerine karışmasının cezası idam olarak belirlenmişken (Alkan, 2006: 133-165), günümüze doğru geldikçe demokratik olmayan bu tür uygulamalar yerini zamanla genel ve eşit oy ilkesine bırakmıştır. Tarih boyunca seçmen olmanın, yurttaşlık, yaş, cinsiyet, eğitim, ikametgah, ırk, toprak sahipliği ve sosyo-ekonomik statü gibi ölçütleri olmuştur. Alkan'a göre (2006: 137) demokrasinin tarihi, bir bakıma seçmenliğin ve meşru olarak siyaset yapma hakkının eşitlik temelinde, ayrımların kalkmasına koşut genişleyen tanımının tarihidir. Yani, Alkan'a göre demokrasi tarihini incelemek ile seçmenlerin meşru bir ortamda siyaset yapma hakkını; yani seçim tarihini incelemek, eşdeğer olarak görülebilir.

Özellikle Fransız İhtilali'nin etkisi ile birlikte mülkiyet, cinsiyet, vergi verme veya statü gibi kriterler yavaş yavaş ortadan kalkarak, 20. yüzyılda eşit ve genel oy hakkı anayasalarda yer almaya başlamıştır. Oy hakkının genişletilmesi çoğulcu demokrasiler için oldukça önemlidir (Gözübüyük, 2006: 26).

Türk siyasal hayatında da seçmen olmanın bazı kıstaslarla sınırlandığı dönemler olmuştur. Örneğin, I. ve II. Meşrutiyet'te seçmen olabilmek için, cinsiyet, meslek, yaş ve mülkiyet gibi bazı kıstaslar getirilmiştir. Bununla birlikte pek çok Avrupa ülkesine göre (Fransa, İtalya, Belçika ve İsviçre gibi) erken denebilecek bir zamanda kadınlara 1930 yılında Belediye seçimlerinde seçme ve seçilme hakkı, 1933 yılında muhtar seçme ve köy heyetine katılma hakkı, 1934 yılında genel seçimlerde 22 yaşında seçme ve 30 yaşında seçilme hakkı, 1924 Anayasası'nın 10 ve 11. maddelerinin değiştirilmesiyle tanınmıştır.

Seçim kavramı ve olgusunun dünyada ve Türkiye'de gelişimi bu çalışmada üç ayrı dönem olarak incelenmiştir. Bu dönemler; "Antik Çağ", "Orta Çağ" ve "Modern Dönem"dir.

1. Antik Çağ'da Seçim Kavramı ve Olgusu

Antik Çağ, Batı uygarlığı ile ilgili olarak düşünüldüğünde genel olarak M.Ö. 6.ve 5. asırlardan başlayarak, Ortaçağı başlatan Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşüne kadar ki dönemi kapsamaktadır. Antik dönemi şekillendiren ilk fikirlerin kaynağı olarak Sokrates, Platon ve Aristoteles gibi, önemli filozofları saymak mümkündür. Bu filozofların görüşleri kendilerinden sonra gelen birçok düşünür üzerinde etkili olmuştur. Ancak bazı görüşlere göre, Antik Yunan filozofları siyaset bilimi literatürüne çok sayıda kavram kazandırmış olsa da, bütün siyasi varsayımları Platon ile başlatmak da, bütün siyasi fikirlerin sadece Avrupa ve Amerika'da ortaya çıktığını ileri sürmek de hatalıdır (Atalay, 2002: 1516).

Demokrasinin ve demokrasinin temel şartı olan seçimlerin Antik Çağ'da en yaygın olarak görüldüğü yer Yunan dünyasıdır. Siyasal düşüncelerini neredeyse tamamen antik Yunandan tevarüs eden Roma siyasal hayatı seçimler konusunda bazı özgün uygulamalar içerdiği için, antik Yunanla birlikte bu dünyaya da göz atmak yararlı olacaktır.

Devletin henüz ortaya çıkmadığı ilkel toplumlarda dahi, kabile üyelerinin karar alma sürecine katılması gibi bazı demokratik unsurlara rastlansa da günümüzdeki yönetime katılmanın temel aracı olarak kabul edilen seçimlerin menşei Antik Yunan'a dayanmaktadır. Bilindiği kadarıyla kamusal işleri deruhte etmek anlamında kullanılan siyasetin yönetsel boyutu olarak seçim olgusuna ilk kez Antik Yunanda yer verilmiştir. Ne var ki, Antik Yunan'da hiçbir zaman yönetimde tüm toplum söz sahibi olmamıştır. Söz konusu dönemlerde yabancıların, kadınların ve kölelerin oy hakları yokken, sadece yerli olma, erkek olma, toprak sahibi olma veya din adamı olma gibi belirli özelliklere sahip kişiler oy hakkına sahip olabilmişlerdir. Bu kısıtlar Antik Yunanda nüfusun büyük bir kısmının seçme ve seçilme hakkına sahip olmadığını göstermektedir (Tilly, 2011: 53).

Bu dönemde ülke ile ilgili kararlar "Ecclesia" adı verilen, yılda 40 kez toplanan halk meclislerinde alınmakta ve bu meclislere, oy hakkı olan herkes katılmaktaydı. Antik Yunan'da nüfusun az olması bu meclislerde belirli şartlara haiz olan herkesin yer alabilmesine yani doğrudan demokrasiye imkan tanımaktaydı. Bu meclisler daha sonra yetkilerini yasama komisyonuna devretmiştir. Bu komisyon ise her yılın başında kura ile belirlenen 30 yaş üzeri kişilerden oluşmaktaydı (Uygun, 2011: 21). Bu kişilerin kura ile belirlenmesi, herhangi bir liyakat veya başka özellik şartı aranmadığının açık göstergesidir.

Yürütme yetkisi ise "Beş Yüzler Konseyi" adı verilen bir kurulun elindeydi. Bu kurulun üyeleri de tıpkı yasama organı gibi kura ile belirlenmekteydi. Antik Yunan'da Atina'yı oluşturan 10 kabileden kura yoluyla 50'şer kişi belirlenir, devlet başkanı ise 24 saatliğine bu konseyden kura ile tayin edilirdi. İdari yapı organı ise çoğunluğunun kura ile belirlendiği kişilerden oluşmaktaydı. "Dikasterion" adı verilen Halk Mahkemeleri'nin üyelerinin belirlenmesinde de tıpkı yasama ve yürütmede olduğu gibi kura usulü uygulanmakta, yani Halk Mahkemesi jürileri de 30 yaşını doldurmuş Atinalı yurttaşlar arasından kura yöntemi ile belirlenmekteydi (Uygun, 2011: 30). Kamu hizmetlerinin uzmanlık gerektirecek kadar karmaşık olmaması ve ülke topraklarının az olması, kura usulünün o dönemde uygulanabilirliğine zemin hazırlamıştır. Kura usulünün bu kadar yaygın olmasından anlıyoruz ki Atinalılar özellikle idari alanlarda kura usulünü demokrasiye aykırı görmemekteydiler (Uygun, 2011: 29). Özel beceriler gerektiren ve olağanüstü askeri durumlarda ise kura yerine kısa süreli

seçimler yapılmaktaydı (Tilly, 2011: 53).

Roma'da ise devlet başkanlığı makamı seçimle belirlenmezdi; kral olacak kişiyi önceki kral belirlerdi. Eğer önceki kral kendinden sonraki kralı belirlemeden önce ölürse bu durumda kralı, Roma şehrini oluşturan grupların reisleri belirler ve onun krallığını kabul ettiklerini bildirirlerdi (Umur, 1984: 15).

Antik Dönem'deki doğrudan demokrasi anlayışı Makedonyalıların Yunan kent devletlerini ele geçirmesiyle son bulmuş, Antik Yunan'dan önce kurulsaydı bile ondan sonra kurumsallaşmasını tamamlayan Roma ise başta krallıkla, sonra da oligarşi ile yönetilmiştir. Bu devirlerde doğrudan demokrasinin uygulanamayışının asıl nedeni ise Antik Yunan şehir devletlerinin yıkılması ve daha sonra sınırları daha büyük devletlerin veya imparatorlukların oluşmasıdır. Bu gelişmelerle birlikte doğrudan demokrasi kavramı yerini zamanla "temsil" kavramına bırakmıştır.

Demokrasi ve seçim kavramları her ne kadar Antik Yunan veya Avrupa'da şekillenmiş olsa da; Antik Çağ'da doğu toplumlarında da bu kavramlara rastlamak mümkündür. Antik Çağ'da Türklerin "törelere" (yazılı olmayan kanunlar) ve "yasalara" göre yönetildiğini Türk devlet gelenekleri ile ilgili bilgilerin yer aldığı Türk yazıtlarından çıkarabilmek mümkündür. Ancak devlet başkanı halk tarafından değil oymak reisleri tarafından seçilmekte ve bu siyasi iktidarın Tanrı tarafından verildiğine inanılmaktaydı. Tahtın varisi her ne kadar hükümdarın oğlu olsa da bu kişi kurultayda seçilmekteydi. Bu inanış Türk Töresinden gelmekteydi (Niyazi, 2006: 69-72). Eski Türk devletlerinde "Kağan" olarak da adlandırılan devlet başkanları, devleti ilgilendiren önemli kararları; toy, kengeş, ternek ve kurultay adı verilen devlet meclislerinde alırlardı. Bu meclisler ise seçilmişlerden değil hanedan üyelerinden ve kendi başarılarından dolayı yüksek makamlara ulaşabilmiş askeri veya idari yöneticilerden oluşmaktaydı. Bu meclislerin örneklerine hem Asya kıtasındaki eski Türk devletlerinde hem de Avrupa'daki Türk devletlerinde rastlamak mümkündür. Bizans elçisi Priskos, Atilla'yı ziyaret ettiği zaman bu meclisi görmüş ve meclisi "seçkinler meclisi" (logades) olarak tanımlamıştır (Koca, 2002: 1463).

Bu bilgiler ışığında Antik Çağ'da demokrasinin sadece Batı'da veya Antik Yunan'da olmadığını, eski Türklerde de ülke yönetiminde, seçimler olmasa dahi demokrasinin bazı özelliklerinin olduğunu söyleyebilmek mümkündür. Bunun en kesin göstergesi eski Türk devletlerinde, ülke ile ilgili kararların meclis veya kurultaylarda alınmasıdır. Demokrasilerin temel kurumları olan meclislere eski Türklerde de karşılaşılmaya rağmen bu meclislerin çağdaş anlamda kurulmuş olan parlamentolara dönüştürülemediği bir gerçektir.

Sonuç olarak Orta Çağ ve Modern Dönem'deki demokrasi fikirlerinin temelleri, genel olarak Antik Yunan site devletlerinin yönetim anlayışlarına ve bu dönemdeki düşünürlerin fikirlerine dayanmaktadır. Bu nedenle Antik Yunan site devletlerinin yok olmasıyla demokrasi ve seçim kavramları uzun yıllar askıda kalmıştır.

2. Orta Çağ'da Seçim Kavramı ve Olgusu

“Orta Çağ” kavramı geçmiş ile bugün arasındaki bir dönemi anlatsa da bu çağın başlangıç ve bitiş tarihleri bazı yazar veya tarihçilere göre farklılıklar gösterebilmektedir. Bu dönemi bazı tarihçiler Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden (476), Amerika kıtasının keşfine (1492) kadar olan dönem olarak tanımlanırken; en yaygın olan görüş Orta Çağ'ın, Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşü ile başlayıp 1789 Fransız İhtilali ile sona erdiği'dir. Türklere göre ise Orta Çağ 1453 İstanbul'un Fethi ile sona ermiştir (Ateş, 2004: 7). Konumuz açısından, Orta Çağ, Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden 1789 Fransız İhtilali'ne kadar olan dönem olarak ele alınacaktır. Bu dönemlerde sadece Batıda değil, aynı zamanda İslam ve Orta Doğu coğrafyasında da seçimlere, seçme ve seçilme hakkı gibi kavramlara rastlamak mümkündür. Orta Çağ'da Batı dünyasındaki seçimler ile İslam ve Ortadoğu coğrafyasındaki seçimler, benzerlikleri ve farklılıkları bakımından aşağıdaki gibidir.

2.1. Orta Çağ'da Batı'da Seçim Kavramı ve Olgusu

Orta Çağ'da büyük imparatorlukların kurulması doğrudan demokrasi olanağını ortadan kaldırmış, temsil kavramı ortaya çıkmış, temsilci seçme ve temsil etme yetkileri dönemin egemen gücü olan toprak aristokrasisinin eline geçmiştir. Daha sonra ise temsilci seçme hakkı bazı kriterlere sahip olan vatandaşlara tanınmıştır.

Orta çağın dinsel, kültürel, iktisadi ve siyasi anlamda bazı tanımlayıcı özellikleri vardır. Diğer yönlerinden sarf-ı nazar ederek konunun sıklet noktasını teşkil etmesi bakımından siyasi anlamda ortaçağ, “merkezi otoritenin parçalanması” olarak tanımlanabilir. Orta Çağ'da Avrupa toplumu asiller (soylular), ruhbanlar (rahipler), köylüler ve serfler olmak üzere dört sınıftan oluşmaktaydı. Bu sınıflardan asiller ve rahipler ayrıcalıklı olsalar da tabakanın en üst sınıfını asiller oluşturmaktaydı. Toprakların büyük bir kısmı asiller ve ruhban sınıfının elindeydi ve bu topraklarda köylüler çalışmaktaydı (Armaoğlu, 2006: 72).

Bu dönemde Batı siyasi hayatında Hıristiyanlık dini etkili olmuştur. Hıristiyanlıkta, her insanın eşit olduğu görüşü tüm insanların yönetime katılma hakkını desteklemektedir. Bu durum ise krallıkların aleyhinedir. 13. yüzyıla gelindiğinde kilisenin önemi iyice arttığından, kilisenin fikirleri

bu dönemin siyasi tarihinde etkili olmuş ve kilise, bu gücünü başka bir güç ile veya halkla paylaşmak istememiştir. Örneğin, dönemin din adamı ve düşünürlerinden Thomas Aquinas'a (1225-1274) göre demokrasi kamusal yararı sağlamak açısından uygun bir sistem değildir, akıllı insanlar idareyi ele almalıdırlar ve idareciler kesinlikle kilisede yetişmelidirler. Ancak bu dönemde kiliseye karşı olan kişiler de vardır. Kiliseye karşı ilk çıkışlar 15. yüzyılda başlamış, dönemin Martin Luther (1483-1546) gibi reformcuları, din adamlarının yani Katolik papazların ruhbanlık uygulamalarına karşı çıkmışlar ve özgürlük yanlısı bir tavır sergilemişlerdir. Katolikliğin kiliseyi siyasi bir merkez haline getirme çabalarına karşı çıktıkları için, yani onları protesto ettikleri için, Protestanlık olarak adlandırılan bu anlayışın ortaya koyduğu reform hareketlerinin, bir süre sonra kralın otoritesinin mutlak olmadığını savunan bir düşünce akımının, yani monarkomarkların ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Monarkomarklara göre zorba olan yöneticiler işbaşından uzaklaştırılmalıdır. Genellikle sosyal sözleşme kavramına dayanarak yönetimin iktidarını sorgulayan Monarkomarklar iktidarın yönetilen kesimlerin rızasına bağlı olmaları düşüncesinin yolunu açarak seçim olgusunun altyapısını hazırlamışlardır. (Nişancı, 2013: 49-52). Bu sözleşmecî yaklaşımlar ve görüşler 17. yüzyıllara kadar devam etmiş; ancak seçim kavramı hala tam anlamıyla ortaya çıkmamıştır.

1215 yılında Magna Carta'nın kabulü ile halk (asiller) ülke yönetimine yavaş yavaş girmeye başlamış olsa da sosyal sözleşme ve rıza kavramlarını da içeren "seçim" kavramı Antik Yunan'dan sonra ilk kez Thomas Hobbes (1588-1679) ile ortaya çıkmıştır. Hobbes'a göre devlet kurumlarının oluşumu vatandaşların onayıyla olmalıdır. Buradaki onay kavramı bugün kullanılan seçim kavramını akla getirmektedir.

Orta Çağ'da feodal beyler ile krallar arasındaki fikir alışverişinin sağlanması için meclisler oluşturulmuştur. Consillium olarak adlandırılan bu meclislerin kuruluşundaki temel amaç vergi koyma işinin denetlenmesidir. Bu nedenle consillium üyelerinin seçilmesinde, vergi vermeyen veya mülk sahibi olmayan kişilerin temsil edilmesine ihtiyaç duyulmamaktadır. Bu görüşü John Locke (1632-1704) da desteklemektedir (Heywood, 2012: 108). Yani Locke'a göre vergi vermeyen bireylerin oy haklarının olmaması doğaldır. Temel amacı vergi koyma işini denetlemek olan bu meclisler bugünkü parlamentoların ilk örnekleri sayılabilir.

Modern demokrasinin olmazsa olmazlarından birisi olan kuvvetler ayrılığı ilkesi, ilk olarak Orta Çağ'da John Locke tarafından ileri sürülmüş ve Montesquieu (1689-1755) tarafından daha da geliştirilerek sistemleştirilmiştir. Liberal düşüncenin bu iki ünlü temsilcisine göre kuvvetlerin bir elde toplanması demokrasiye tamamen aykırıdır (Locke, 1660: 95-97 ve Montesquieu, 1748: 156-165). Ayrıca Montesquieu'ya göre toplumun

tamamının yasama faaliyetlerine katılmasının imkansız oluşu “temsil” konusunu zorunlu hale getirmiştir (Uygun, 2011: 125). Bu görüşten, Montesquieu’nün doğrudan demokrasi yerine temsili demokrasi fikrine daha yakın olduğunu çıkarmak mümkündür. Ayrıca Montesquieu mutlak monarşi yerine anayasal monarşiyi savunmaktadır. Ancak bu dönemde de her vatandaşın seçme ve seçilme hakkı yoktur. İngiliz halkı parlamento seçimlerinde sadece oy hakkına sahiptir; yani halkın seçilme hakkı yoktur. Bu durum Jean Jacques Rousseau (1712-1778) tarafından Toplum Sözleşmesi’nde şiddetle eleştirilmiştir. Rousseau’ya göre halkın seçme hakkı gibi seçilme hakkı da olmalı ve bu hak yasalarla koruma altına alınmalıdır. Dönemin fikir adamlarından Voltaire (1694-1778), kiliseye saldıran fikir hürriyeti konularında, Diderot (1713-1784) ise özellikle vergi adaletsizliği ve diğer adaletsizlik konularında halkı bilinçlendirmeye çalışmıştır (Armaoğlu, 2006: 73).

Tüm bu düşüncelerin oluşmasında, monarşinin aşırılıkları ve aşırı vergi yükünün etkili olduğunu söylemek mümkündür. Ülkenin giderlerinin artması ve bu giderlerin vergilerle karşılanamaması daha fazla vergi toplanmasını gerekli hale getirmiş ancak bu aşırı vergiler orta sınıfın monarşiyeye savaş açmasına neden olmuştur (Sander, 2011: 162-164). Bu düşünceler Fransız Devrimi için zemin hazırlamıştır; ancak yukarıda adı geçen hiçbir düşünür devrimi görememiştir. Devrim sadece Fransa’yı değil; aynı zamanda Avrupa’yı ve dünyanın birçok ülkesini, sosyal düzenin değişmesi açısından etkilemiştir (Üçok, 1975: 13).

2.2. Orta Çağ’da İslam ve Ortadoğu Coğrafyasında Seçim Kavramı ve Olgusu

610 yılında dünya İslam dini ile tanışmış, İslam Devleti’nin hem din hem de devlet yöneticiliğini 632 yılına kadar Hz. Muhammed yapmıştır. Yani din ve devlet yönetimi tek kişi tarafından yürütülmüştür. Hz. Muhammed’in ölümünden sonra ortaya çıkan mezhepler arasında, devlet başkanının gerekliliği ve buna bağlı olarak da seçim vb. konularda görüş farklılıklarına rastlanmaktadır. Örneğin “Ehl-i Sünnet”, “Mürcie” ve “Şia” Mezhepleri devlet başkanının gerekliliğini savunurken; Haricilere göre sürekli bir devlet başkanı olmasa da olur (Korkmaz, 1995: 106).

İlk dönem İslam düşüncesinde, genellikle, devlet başkanlığına geliş yolları, “seçim” (biat), “tayin” ve “zorlama” olmak üzere üç şekildedir. Biat usulünde “ehli-hal ve akd” (çözen ve bağlayan) adı verilen kişiler devlet başkanını seçerler. Bazı İslam alimlerine göre sadece ehl-i hal ve akd’in biat etmesi yeterliyken; bazılarına göre halkın tamamının biat etmesi gerekmektedir. Tayin usulünde devlet başkanı hayatta iken kendinden sonra gelecek kişiyi belirler. Zorla devlet başkanı olma ise sadece zorunluluk

halinde gerçekleşebilir. Aksi takdirde devlet başkanının belirlenmesindeki en iyi yöntemler seçim ve tayin usulüdür (Niyazi, 2005: 68-76). Bu usuller mezheplerde farklılıklar göstermektedir. Devlet başkanlığının sona ermesi ise üç durumdan birisinin gerçekleşmesiyle sona erer. Bunlar, ölüm, devlet başkanının kendi kendini azletmesi ve durumunun değişmesi dolayısıyla azledilmesidir (Zuhayli, 1994: 427).

İslam tarihinde seçim kavramı ve olgusu ilk olarak, Hz. Muhammed'in 632 yılında vefatı ile ortaya çıkmıştır. Hz. Muhammed'in ölümü ile Dört Halife Dönemi başlamıştır. Ancak bu dönemde kimin halife(yönetici) olacağı konusunda bazı problemlerle karşılaşmıştır. Bu problemler, İslam toplumunun Sünnilik ve Şiilik olarak mezhepsel bölünmesinin ilk kıvılcımını oluşturmuştur. Hz. Muhammed'in vefatından sonra, dört halifenin de belirlenmesinin doğru yollarla yapıldığına inanan Sünni inancı karşısında, ilk halifenin Hz. Ali olması gerektiğine inanan Şii inancı vardır. Bu inanç günümüzde devam etmektedir.

Dört Halife Dönemi'nden sonra İslam coğrafyasına Emeviler hakim olmuşlar, bu hakimiyetle birlikte halifelik makamı da Emevilere geçmiş ve Muaviye kendini halife ilan etmiştir (Gazali, 1995: 157). Halifelik makamının Emevilere geçmesiyle birlikte iktidarın babadan oğula tevarüs etme dönemi başlamıştır. Yani Muaviye hilafet sistemini saltanata dönüştürmüş ve bu yüzden de halife seçiminde şura ve seçim prensipleri unutulmuştur (Nişancı, 2013: 46-52). Savaşlarla birlikte sürekli el değiştiren halifelik makamı 16. yüzyılda Osmanlı Devleti'ne geçmiştir. Ancak Osmanlı "hilafet" unvanını ihtiyaç duymadığı için, sadece 1789'dan itibaren kullanmaya başlamıştır (İslamoğlu, 2010: 95). Osmanlı Devleti'nden sonra da Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte artık halifelik makamına ihtiyaç duyulmamış ve bu makam 3 Mart 1924 tarihinde TBMM tarafından kaldırılmıştır.

İslam'da farklı mezheplerin ortaya çıkması, seçim ile ilgili farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu görüşlere Sünnilerde, Şiilerde ve Haricilerde Seçim Kavramı ve Olgusu başlıklarında yer verilmiştir.

2.2.1. Orta Çağ'da Sünnilere Göre Seçim Kavramı ve Olgusu

Sünni ve Şii ayrımı Hz. Muhammed'in 632 tarihinde vefatıyla başlamıştır. Hem dini hem de siyasi önder olan Hz. Muhammed'in ölümü, yeni bir önder belirleme ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Sünni siyasal düşünce formasyonunun oluşumu, peygamberden sonraki ilk yönetici olarak belirlenen Ebubekir'in bu makamı elde etme pratikleriyle ilgilidir. Sünnilere göre Hz. Muhammed kendisinden sonraki yöneticinin kim olacağını belirlemediği yani bu konuda bağlayıcı herhangi bir emir ve tavsi-

yede bulunmamıştır. Bundan Peygamberden sonraki yöneticinin o günkü Müslüman toplum tarafından belirlenmesi sonucunu çıkaranlar, İslam'ın Sünniler olarak bilinen ekolüdür.

Sünniliğin genel kabulüne göre Hz. Muhammed'in vefatından sonra ilk halifenin seçimi Medineli Müslümanların ileri gelenleri tarafından yapılmış ve Hz. Ebubekir'in seçimiyle sonuçlandırılmıştır (Öz, 2010: 111-114). Peygamberin ölümünden sonra bazı ilkelerin rehberliğinde toplanan ve kendilerine Sünni denilen ekole göre devlet başkanının veya yöneticinin belirlenmesinde ve yönetimin icrasında meşruluk kriterleri olarak, biat, icma ve şura temel ilkeler olarak kabul edilmektedir. Buna göre yöneticinin iş başına gelmesinde "biat" (halkın seçimi), yöneticinin adaletle yönetmesinde gerek şart olarak icma ve şura kıstasları esas alınmalıdır. Biat ile gelmeyen ve adaletle yönetmeyen iktidarların meşruluğu sorunludur, bu durumların herhangi birisinde veya ikisinin aynı anda gerçekleşmediği durumlarda yönetime karşı halkın itaat yükümlülüğü düşer (Nişancı, 2013: 68).

Sünni ekole göre Peygamberden sonra gelen halifeler - Sünnilikte halife, ardıl, sonradan gelen anlamındadır - peygamberin dini yönünün değil, siyasi misyonunun takipçileridir. Bu temsil yetkisinin de peygamberin kendisinden sonraki yöneticiyi atama emriyle değil, o günkü Müslümanların tercihiyle (seçimle) belirlenmesi gerekir (Korkmaz, 1995: 111). Bununla birlikte Sünni görüşe göre, devlet başkanı seçilirken yeryüzündeki tüm Müslümanların biat etmesi beklenemez. Bu nedenle seçmenlerin büyük bir çoğunluğunun tercihi, bir devlet başkanının seçilmesi için yeterlidir. Devlet Başkanı gibi, seçmenlerin de belli özelliklere sahip olması gerekmektedir. Bu özelliklerin başında ilim, olgunluk ve adalet gelmektedir. Seçmenler için belirli bir sayı yoktur. Eğer yukarıdaki özellikleri haiz olan kişi sayısı az dahi olsa devlet başkanlığı için seçim yapılabilir (Korkmaz, 1995: 119).

Ne var ki Sünniliğin seçimle ilgili görüşleri, tarihsel zorluklar altında çok kısa bir süre içinde değişime uğramış başta kabul edilen ilkeler yarım yüzyıl bile geçmeden revizyona uğramıştır. Emevilerin siyasal iktidarı saltana dönüştürmesi karşısında fiili bir durumla karşı karşıya kalan Sünni fakihler, yöneticinin iş başına gelmesinde meşruluğun yegane kriteri olan biattan vazgeçmişlerdir.

Anlaşılan o ki ta en başından beri Sünni ulemanın fikir ve görüşü, görüş ayrılıkları ile bölünme olmaması için mevcut yönetimin halifelik otoritesine itaat edilmesi yönünde temerküz etmiştir.

Sünni İslam anlayışında zaman içerisinde pek bir değişmeye uğramadan kalan hatta günümüze kadar fıkıh kitaplarında yer bulan bir meseleye burada yer vermek ilgi çekici olacaktır. Maverdi ve Gazali gibi

Sünni İslam'ın en büyük temsilcilerinde de görüleceği gibi yöneticilik yeterlilik şartları arasında sayılan ilkelerden birisi de “kureyş soyundan” olmaktır (Ebu'l Hasan El-Maverdi, 2004: 70). Peygamberin bir sözüne dayandığına inanılan bu ilkeyi (Korkmaz, 1995: 113) Sünniliğin genel teorisıyla bağdaştırmak hiç de kolay değildir. İbn Haldun, yöneticiliğin kureyşiliği konusunda son derece çarpıcı bir yorum getirmiştir. Ona göre yöneticilerin kureyşten olmasına dair bir hadis olsa bile bunu kan bağı vurgusu olarak değil, asabiye (motivasyon) ve liyakata yapılmış bir vurgu olarak değerlendirmek gerekir. Zira ona göre “kureyş” kabilesi uzunca bir zamandan beri yönetim yetenekleri gelişmiş bir topluluktur. Ehl-i Sünnet açısından hilafet makamının kureyşiliği meselesinde İmam-ı Azam Ebu Hanife, İmam-ı Şafi, İmam-ı Ahmed ibn Hanbel, El Maturidi, gibi İslam alimlerinin farklı yorumlarına rastlayabilmek mümkündür (Hatiboğlu, 2015: 88-91).

2.2.2. Orta Çağ'da Şiilere Göre Seçim Kavramı ve Olgusu

Taraftar, destekçi anlamına gelen “şeyea” kökünden türeyen Şia, Sünniliğin biat düşüncesinin yanlış olduğu ve Hz. Muhammed'den sonraki meşru yöneticinin Hz. Ali olduğuna inananları ifade eden bir terimdir. Şia düşüncesine göre Müslümanların siyasal organizasyonu o kadar önemlidir ki, yöneticinin kim olacağını belirleme işlemi sıradan insanlara bırakılmaz. Müslüman toplumun idaresinin nasıl şekilleneceği ilahi iradenin kontrolü altındadır; buna göre nasıl ki peygamber seçimle iş başına gelmemişse, peygamberden sonraki yöneticinin belirlenmesi de seçimle yapılamaz. Yani Müslümanların peygamberden sonraki yöneticisini belirlemek aklın değil, nassın (vahyin) konusudur. Şia inancına göre Peygamber Allah'tan aldığı bir vahiyle kendisinden sonra Hz. Ali'nin Halife olarak göreve gelmesini, Gadirhum denilen mevkide emir olarak bırakmıştır. Bu inanca göre Hz. Ali de vakti zamanı geldiğinde kendisinden sonra ilahi bir işaretle kimin halife olacağını belirleyecek - ki bu kişi peygamber gibi masum ve günahsız biri olmalıdır - ve bu atama yöntemi silsile olarak kıyamete kadar devam edecektir. Dolayısıyla Şia müntesiplerine göre, ilk iki halifenin belirlenmesi nassa aykırıdır, bu vebal başta Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman olmak üzere tüm Müslüman bireylere aittir. Kısaca, Şiilere göre, yöneticinin seçilmesini aklın bir konusu olarak ele alan Sünniler, peygamberin emri dışına çıkmışlardır. Şiiler, Hz. Ebubekir ve ondan sonra gelen iki halifenin de meşruluğuna inanmamaktadırlar. Çünkü onlara göre Hz. Muhammed'den sonra halifelik makamı Hz. Ali'ye geçmeliydi.

Atama yoluyla bir silsile olarak yönetici olacak kimseler Şiilikte “12 imam” olarak bilinir ve onların inancına göre bu halkanın son temsilcisi mehdi-yi muntazırdır. Günümüzde, beklenen yönetici için şartları hazırlamak amacıyla Şiiliğin günümüzdeki önemli temsilcilerinden biri olan

İran’da “velayet-i fakih” kurumu oluşturulmuştur.

Yukarıda da belirtildiği gibi, Hz. Muhammed’in vefatı ile birlikte boş kalan din ve devlet başkanlığı makamına, bir grup Müslüman’ın Hz. Ebubekir’i seçmesi ve bazılarına göre bu makamın Hz. Ali’ye ait olması gerektiği düşüncesi “Şiilik” mezhebinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Halifelik makamının Hz. Ali’ye ait olduğuna inanan ve bunu savunan kişilerin görüşleri Şiilik mezhebini oluşturmuşlardır. Yani Hz. Ali’ye taraftar olan kişilere “Şii” denir (Öz, 2010: 111-114). İslam dininde ilk mezhep ayrımı bu şekilde başlamıştır.

Şiilere göre meşru siyasi lider, seçimle değil, veraset ile işbaşına gelmelidir (Nişancı, 2013: 74-75) ve bu lider Hz. Ali’nin soyundan gelenlerden birisi olmalıdır. Yani Şiiler, sadece “nassa dayalı tayin” usulünü benimsemişlerdir. İslam Dinindeki devlet başkanı atama usullerinden sadece nassa dayalı tayin usulünü kabul eden tek İslam mezhebi Şiiliktir (Korkmaz, 1995: 110). Şiilerin nassa dayalı tayin usulünü benimsemesi, Şiilik inancında seçim kavramının olmadığını göstergesi olarak kabul edilebilir.

2.2.3. Orta Çağ’da Haricilere Göre Seçim Kavramı ve Olgusu

Kelime olarak çıkanlar, ayrılanlar anlamına gelen Haricilik, Hz. Ali ile İslam Devleti’nin Suriye Valisi Muaviye Bin Ebu Sufyan arasında yapılan ve hakem olayı ile sona eren Sıffin Savaşı sonucunda ortaya çıkan bir İslam Dini mezhebidir (Yazıcı, 2006: 3). 657 yılında gerçekleşen Sıffin Savaşı’nda Muaviye birlikleri savaşı kazanamayacağını anlayınca, bazı hilelere başvurmuş ve sonucunda Hz. Ali Kur’an-ı Kerim hükümlerine göre karar verecek bir hakem heyetinin kurulmasına razı olmuştur. Hz. Ali’nin bu tutumu, bazı grupların Hz. Ali’den ayrılmasına neden olmuştur. İşte Hz. Ali’nin bu tutumu karşısında ondan ayrılan grubun adı haricilerdir. Haricilere göre Hz. Ali ve hakem olayını kabul eden herkes dinden çıkmıştır (Yiğit, 2009: 107; Fırlı, 1997: 172-175). Hariciler ilk İslam anarşistleri olarak kabul edilmektedir (İslamoğlu, 2012: 167). Bu savaş ve kargaşadan önce Şia-Harici ayrımı olmadığı için; bir başka deyişle bu kişilerin tümü aynı tarafta (Hz. Ali tarafında) yer aldığı için, haricilerin düşünsel temelini, Şia mezhebinden sonra oluştuğunu söylemek mümkündür.

Sünnilik ve Şiilikte kabul gören, yöneticinin iş başına gelme ve yöneticilik vasıflarına fazla önem vermeyen haricilere göre önemli olan, şeriatın (dini hükümlerin) uygulanmasıdır. Müslümanların başında bir yöneticinin sembolik olarak bulunması yeterlidir. Hatta dinin hükümlerinin yerine gelmesinde bir sorun teşkil etmeyecekse Müslümanların başında bir yöneticinin olması zorunlu bile değildir. Bir yöneticiyi çok önemli görmediklerinden hatta ona bile gerek olmayacağını düşündüklerinden, haricileri İslam’ın anarşistleri olarak değerlendirmek hiç de yanlış olmaz.

Haricilere göre, bir imam halife gerekliyse, bu kişi hür seçimlerle iş başına gelmelidir. Seçme hakkı ise Müslümanlıkla sınırlandırılmıştır (Korkmaz, 1995: 106). Yani Müslüman olmayan bir kişinin oy hakkı yoktur. Bu yönleriyle Haricilerin ve Sünnilerin seçme ve seçilme konusundaki görüşlerinin birbirine benzediğini söylemek mümkündür.

Haricilere göre, imam Kureyş soyundan gelmek zorunda değildir. Ehlisünnet ehline göre ise, imam Kureyş soyundan gelmelidir. Şia'da imam, nassa göre atanmaktayken; Haricilere göre imam hür seçimlerle seçilmelidir. Eğer seçilen imam haktan saparsa azledilir veya öldürülebilir, zalim imama karşı çıkmak da vaciptir. Onlara göre halife o günkü İslam ümmetinin tamamı tarafından seçim ile iş başına gelmeli ve halk isterse tekrar tahttan indirilmelidir. Tahta çıkmak isteyen kişi ister Kureyş soyundan olsun, isterse köle olsun, eğer yöneticilik anlamında yetenekli ise, devlet başkanı olarak seçilmesinde herhangi bir sakınca yoktur. Bazı haricilere göre ise halifelik makamı yoktur ve İslam toplumu, başında bir yönetici olmadan da varlığını sürdürebilir (Fırlalı, 1997: 172). Ayrıca Onlara göre hüküm Allah'ındır ve bu nedenle Hariciler kimsenin hakimiyetini kabul etmezler.

3. Modern Dönemde Seçim Kavramı ve Olgusu

Siyaset bilimi açısından "Modern Dönem" 1789 Fransız İhtilali'nden günümüze kadar uzanan dönem olarak tanımlanmaktadır. Fransız Devrimi'nin etkisiyle artık yurttaşlar siyasete daha etkin bir şekilde katılmaya başlamışlardır. Orta Çağ Avrupası'nda belirli kişi veya zümrelere tanınmış olan seçme ve seçilme hakkı Fransız Devrimi ile artık halka yayılmış olsa da bu dönemde de hala tüm yurttaşların eşit ve genel oy hakları yoktur. Yani seçme ve seçilmede, cinsiyet, mülkiyet gibi demokrasinin ruhunu zedeleyen ayrımlar Orta Çağ'dan sonra da yani modern dönemlerde de belli bir süre devam etmiştir.

Modern Dönem demokrasilerini, Antik Dönem demokrasilerinden ayıran en önemli fark demokrasi uygulamasının doğrudan değil, dolaylı olmasıdır. Doğrudan demokrasinin günümüzde uygulanamamasının birçok nedeni vardır. Bu nedenlerin başında devletlerin büyümesi ve nüfuslarının artması gelir. Modern dönemde batı ülkeleri gibi Osmanlı da seçim kavramıyla tanışmış ve Türkiye'deki seçim ile ilgili olguların temelleri yavaş yavaş atılmaya başlamıştır. Bu başlıkta modern dönemde Batı'da, Osmanlı'da ve Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde seçim kavramının tarihsel gelişimi incelenmiştir.

3.1. Modern Dönemde Batı'da Seçim Kavramı ve Olgusu

Fransız İhtilali'nin etkisiyle, egemenliğin artık halka ait olduğu

görüşü hızla yayılmaya ve Yunan Site Devletleri'ndeki demokrasi anlayışının temsili modeli insanlar tarafından içselleştirilmeye başlamıştır. İhtilalin sonucunda oluşturulan İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nde özgürlük ve eşitlik kavramlarına önem verilmiş ve insanlar hiçbir ayrıma tabi tutulmaksızın kamu görevi, rütbe ve makamlara eşit olarak kabul edileceği anlatılmıştır. Bu nedenle Fransız İhtilali demokrasi açısından bir dönüm noktasıdır ve oy hakkının genelleşmesinde de Fransız İhtilali'nin etkisini göz ardı etmek mümkün değildir.

17. Yüzyıldan günümüze kadar geçen süreçte Fransız İhtilali'nden sonra üç büyük demokratikleşme dalgası yaşanmıştır. Bunlardan birincisi 19. Yüzyılın başlarından Amerika Birleşik Devletleri'nde erkek nüfusun büyük bir bölümüne oy hakkının tanınması ve bundan etkilenen 30'a yakın devletin demokratik rejimi benimsemesi; ikincisi: İkinci Dünya Savaşı'ndan demokrasi cephesinin üstün gelmesiyle demokratik rejime geçen devlet sayısının 36'ya yükselmesi ve üçüncüsü: sosyalist bloğun çözümlenmesiyle Doğu Avrupa'daki birçok ülkenin bağımsızlığını ilan ederek demokratik rejimi benimsemesidir (Uygun, 2011: 118).

Modern Dönem'deki temsil ile ilgili en büyük sorun kimin temsil edileceğinin belirlenmesiydi. Genel oy fikri 18. yüzyılın sonlarından itibaren ilk olarak Jeremy Bentham (1748-1832) ve James Mill (1773 - 1836) tarafından geliştirilmiştir (Heywood, 2012: 108). Bu nedenle Modern Dönemden önceki hiçbir seçimin, demokratik seçim ilkelerine uygun olarak yapılmadığını söylemek mümkündür. Bu dönemde seçme ve seçilme hakkının tüm vatandaşlara tanınması görüşü yaygın olarak kabul görmüştür. Ancak Modern Dönemin ilk zamanlarında halkın tamamının yönetime katılmasını savunan görüşler varken, 19. yüzyılda zıt görüşler de ortaya çıkmıştır. Örneğin Vilfredo Pareto (1848-1923), Gaetano Mosca (1858-1941) ve Robert Michels (1876-1936) gibi kişiler yönetimin sadece belirli kişiler elinde olması gerektiğini savunmuşlardır. Bu görüşün adı "elitizm" veya "seçkincilik"tir (Heywood, 2012: 116). Benzer bir görüş Emmanuel Sieyès'e aittir. O, siyasi hakların kullanımı bakımından halkın tümünü yetkili görmemiştir. Aydınlanmanın bu ünlü düşünürü, burjuva zihniyetinin çarpıklığını aktif - pasif vatandaş ayrımıyla meşrulaştırmaya çalışmıştır. O'na göre toplum soylular, rahipler ve halk olmak üzere üç sınıftan oluşmakta, "üçüncü sınıf" (halk) ise aktif - pasif vatandaş olarak ikiye bölünmektedir. Üçüncü sınıfı oluşturan herkesin pasif vatandaşlık hakkı vardır; ancak siyasi hakların kullanımında siyasal sistemin kuruluşuna katkı verenler, yani "aktif vatandaşlar" rol alabilir (Sarıca, 1977: 99-102). Bu demek oluyor ki seçme ve seçilme haklarına sadece burjuva elitleri sahip olabileceklerdir. Bu durum ünlü bir sosyolog olan Cemil Meriç'in tarifıyla, "burjuvazinin soylular ve kiliseyi alt etmek için halkı yanına alması; ancak bu amaca

ulaştıktan sonra ziyafet sofrasına tek başına oturması”dır.

Günümüzdeki genel, eşit, gizli, serbest oy ve yargı denetimine tabi seçim ilkelerine gelinceye kadar oy hakkı ve seçim ilkeleri birçok evreden geçmiştir. Hatta kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınması 20. yüzyıla kadar uzamıştır. Çoğul oy kullanma İngiltere’de 1949 yılında kaldırılırken, İsviçre’de kadınlara oy hakkı 1971 yılında verilmiştir. Güney Afrika’da ise oy verme hakkı için ırkçı ayrımlar 1994 yılında kaldırılmıştır (Heywood, 2012: 292).

Fransız Devrimi seçme ve seçilme hakkı ile demokratik seçim ilkelerinin gelişmesini sağlamıştır. Fransız Devrimi’nden sonra insanlar arasındaki ayrımcılığın en aza indirilmeye çalışıldığını ve bu ayrımcılığın birçok ulusal veya uluslararası mevzuatlarla güvence altına alındığını görmek mümkündür. Evrensel Haklar Beyannamesi ve Paris Şartı bu gelişmelere örnek gösterilebilir. 1948 yılında kabul edilen Evrensel Haklar Beyannamesi, herkesin doğrudan veya seçilmiş temsilciler aracılığıyla yönetime katılmasını, herkesin kamu hizmetlerinden eşit bir şekilde yararlanmasını, genel ve eşit oy ilkelerini kanuni güvence altına almıştır. 1990 yılında imzalanan Paris Şartı’nda ise daha çok hukuk devleti ve demokrasi konuları üzerinde durulmuş ve demokratik bir yönetimin “düzenli aralıklarla yapılan özgür ve adil seçimlerle ifadesini bulan halk iradesi” olduğu belirtilmiştir. Ayrıca, Paris Şartı’nda her vatandaşın hür ve adil seçimlere katılmaya hakkının olduğuna yer verilmiştir.

Sonuç olarak seçme ve seçilme hakkı Antik Çağ’da başlamış ve çeşitli aksamalar ve değişiklikler ile günümüze kadar ulaşmıştır. Antik ve Orta Çağ’da, bu hak bazı kişilere veya bazı özellikleri olan zümrelere tanınmışken; Modern Dönemde evrensel bir hak haline gelmiştir. Günümüzde, evrensel seçim ilkelerine göre yapılmayan bir seçimin demokratik olduğunu söylemek mümkün değildir. Evrensel olarak da kabul edilen bu demokratik seçim ilkeleri ise şunlardır:

Serbest Oy: Seçmenler, oylarını hiçbir baskı altında kalmadan ve özgürce kullanabilmelidirler.

Genel Oy: Hiç bir vatandaş, başta servet olmak üzere, ırk, dil, din, cinsiyet gibi özelliklerinden dolayı seçme ve seçilme hakkından mahrum edilmemelidir.

Eşit Oy: Hiçbir seçmenin oyu, statü, servet, ırk, dil, din, cinsiyet gibi özelliklerinden dolayı diğer bir seçmenden fazla olamamalıdır. Eşit oy ilkesine “tek kişi tek oy” ilkesi de denilebilir. Bu ilkenin zıttı katmerli oy veya çoğul oydur (Karamustafaoğlu, 1970: 130).

Gizli Oy: Seçmenler tercihlerini yaparlarken oylarını kime ver-

diklerini söylemek zorunda değillerdir ve seçmenlerin, oylarını rahatlıkla kullanabilecekleri bir ortamın oluşturulması şarttır.

Açık Sayım: Seçimler bittikten sonra, oyların sayım işlemi, izlemek isteyen vatandaşlardan gizlenmeden, açıkça yapılmalıdır.

Yargı Denetimine Tabi Seçimler: Yapılan seçimlerin herhangi bir şaibe içerip içermediğinin denetlenmesi için bağımsız bir yargı organı tarafından kontrol altına alınmalı ve şikayetler değerlendirilmelidir.

3.2. Modern Dönemde Osmanlı'da Seçim Kavramı ve Olgusu

Osmanlı Devleti'nde seçim olgusunun ilk olarak 1876 Kanun-u Esasi ile ortaya çıktığı, genel bir bilgi olsa da, 1840 yılında kurulan muhassıllık meclisleri için de seçimlerin yapıldığını gözden kaçırmamak gerekir. Bu nedenle, Cumhuriyet Öncesi Dönem'deki seçimler, Muhassıllık Meclisi Seçimleri ve Mebus Seçimleri olarak iki başlıkta incelenmiştir.

3.1.1. Muhassıllık Meclisi Seçimleri

Osmanlı siyasal hayatına, genel seçimler açısından bakıldığında 1876 yılına kadar halkın siyasi hayata girmesi mümkün değildi. Ancak konuya yerel seçimler açısından bakıldığında muhassıl meclisleri için yapılan üye seçimlerinin 1876 seçimlerinden daha eskilere dayandığını söyleyebilmek mümkündür.

1840 yılında kurulan muhassıllık (Muhassıl: Vergi toplamakla görevli, yüksek rütbeli maliye memurları) meclislerinin görevi sancaklardan toplanacak vergilerin miktarını belirlemek ve bu vergilerin düzenli bir şekilde toplanmasını sağlamaktır. Bu meclislerde hakim, müftü, asker zabiti, ruhani reisler ve memleketin ileri gelenlerinden altı kişi bulunmaktaydı ve bu meclisler seçimle iş başına gelmekteydi. Ancak yörede yaşayan her vatandaş seçmen değildi. Seçmenler kazaya bağlı köylerden kura ile saptanan beşer kişi ve kaza merkezlerinde de yerleşme yerinin büyüklüğüne göre akıllı, söz anlar, emlak sahiplerinden 20-50 kişiden oluşmaktaydı. Bu nedenle Türkiye'de ilk seçim uygulaması, seçme hakkına sahip olan kişilerin muhassıl meclislerine üye seçmeleri ile başlamıştır. Bu meclislere seçilmek isteyen adaylar il merkezlerindeki salonlarda toplanır ve seçmenler de direkt olarak adayı isteyip istemediklerini belirtirlerdi. Böylece yerel mali meclisler olan muhassıllık meclislerinin adayları seçilmiş olurdu (Ortaylı, 2006: 159).

Muhassıllık meclislerinin kuruluşundaki amaç Batı'yı taklit etmek değil; devletin vergi toplama konusundaki problemlerini azaltmak veya bu problemleri tamamen ortadan kaldırmaktır (Alkan, 2006: 133).

Osmanlı Devleti'nde mali işlerin mahalli meclislere verilmesi,

1840 muhassıllık meclisleri ile ilgili nizamnameler ile başlayıp, 1864 Vilayet Nizamnameleri ve 1871 İdare-i Umumiye-i Vilayet nizamnameleri ile düzenlenerek devam etmiştir. Bu üç düzenleme ve gelişme her ne kadar mahalli olsa da Osmanlı'nın parlamenter hayata geçişine katkıda bulunduğunu söylemek mümkündür (Ortaylı, 2006: 161).

3.1.2. Mebus Seçimleri

Genel seçim anlamında “seçim” kavramı ilk olarak 1876 Anayasası ile Türk siyasal hayatına girmiştir. 1876 yılında ilan edilen Kanun-u Esasi'ye göre Meclis-i Umumi'nin toplanması gerekiyordu. Meclis-i Umumi, Meclis-i Ayan ve Meclis-i Mebusan olmak üzere iki kanattan oluşmaktaydı. Yani iki meclisli bir yapı söz konusuydu. Meclis-i Ayan üyelerini padişah kendi atamaktaydı. Ancak Meclis-i Mebusan üyelerinin seçimi için herhangi bir seçim kanununun düzenlenmemiş olmasından dolayı meclis üyelerinin seçilme ve atanmalarına ilişkin geçici bir talimat (Talimat-ı Muvakkate) hazırlanmıştı (Tuncer, 2003: 25).

Hazırlanan bu talimat, gücünü Kanun-u Esasi'den almaktadır. Kanun-u Esasi'nin 19. maddesine göre Talimat-ı Muvakkate yalnızca birinci parlamentonun görev süresinin sonuna kadar devam edecek ve daha sonra yürürlükten kalkacaktır. Kanun-u Esasi'nin 119. maddesi şöyledir: “Meclis-i Umûmî'ye dair olan fi 1- Şevval sene 93 tarihli Talimat-ı Muvakkate'nin cereyan-ı ahkâmı yalnız birinci defa içtima edecek Meclis-i Umûmî'nin müddet-i inikadiyesi hitâmına kadar olup ondan sonra hükmü câri değildir”.

Aynı zamanda Kanun-u Esasi'nin Heyet-i Mebusan başlığı altında da (65-80. maddeler) mebus sayısı, seçilme yaşı, meclisin süresi, seçme yeterliliği ve seçim yöntemi hakkında bilgiler verilmiştir; ancak Meclis-i Mebusan seçimleri Talimat-ı Muvakkate hükümlerine göre yapılmıştır. Kanun-u Esasi'ye göre her elli bin erkeğe bir temsilcilik düşmektedir. Yani nüfusa dayalı bir aday sayısı öngörüldüğünden Meclis-i Mebusan'daki aday sayısı sabit değildir. Bu hükümlerden çıkarılacak diğer bir sonuç ise sadece erkeklerin seçme ve seçilme hakkı olduğudur.

1877 yılındaki ilk mebus seçimleri Kanun-u Esasi'ye göre değil; tam adı “Meclisi Mebusan Azasının Sureti İntihap ve Tayinine Dair Talimatı Muvakkate” olan bu geçici talimata göre yapılmış ve ilk Meclis-i Mebusan seçilmiştir. Talimatı Muvakkate'ye göre 130 bin erkek için bir aday seçilmiştir. Bu talimat 7 maddeden oluşmasına rağmen uzun süre kullanılmıştır (Kılıç, 2011: 27-40). Bunun sebebi ise, Meclis-i Mebusan'ın, seçimin hemen ardından seçim kanunu ile ilgili çalışmalar yapmasına rağmen başarılı bir sonuca ulaşamamasıdır (Tuncer, 2003: 25).

Birçok yönüyle 1876 Kanun-u Esasi ile Talimatı Muvakkate (Geçici Talimat) birbirlerinden farklıdır. Bu farklılıklardan bazıları seçme seçilme yeterlilikleriyle alakalıdır. Kanun-u Esasi'ye göre seçme ve seçilme yaşı 30 iken Talimatı Muvakkate'ye göre bu yaş 25 olarak belirlenmiştir. Ayrıca Talimatı Muvakkate seçilme yeterliliği olarak emlak sahibi olmayı önkoşul olarak görürken, Kanun-u Esasi böyle bir ayırım yapmamıştır. Ancak sadece erkeklere seçme seçilme hakkı vermesi yönüyle hem Talimatı Muvakkate hem de Kanun-u Esasi'de sınırlı oy ilkesinin kabul edildiği görülebilir.

Talimatı Muvakkate'ye göre seçimler iki dereceli ve tek turlu bir seçim sistemi ile yapılmıştır. Bu sisteme göre seçme yeterliliğine sahip olan vatandaşlar önce milletvekillerini belirleyecek kişileri seçmekte, seçilen bu kişiler ise milletvekillerini seçmektedir. 1877 seçimlerine siyasi partiler katılmamış ve Meclisi Mebusan'a seçilmek isteyenler bireysel olarak adaylıklarını açıklamışlardır. Kanun-u Esasi hükümlerine göre kurulan meclis içerisinde on farklı milletten gelen, 115 mebusun 69'u Müslüman, 46'sı ise Hıristiyan ve Yahudi'ydi (Berkes, 2008: 336). Bu seçim sonucunda oluşturulan Meclisi Mebusan, İntihabı Mebusan Kanunu'nu çıkaramadığı gerekçesiyle, Talimatı Muvakkate hükümleri gereğince Abdülhamit tarafından feshedilmiş ve dağıtılmış; bunun sonucunda ise aynı yıl tekrar seçimler yapılmıştır. 1877 yılında yapılan iki seçim de gerek uygulamalar gerekse dayandığı belgeler açısından farklılık göstermemektedir. Ayrıca iki seçimin sonucunda kurulan meclisleri padişah feshetmiştir (TBMM, 1982: 75). Padişahın meclisi feshetme yetkisinin olması, Osmanlı'da hala tam anlamıyla bir parlamenter düzenin kurulamadığının göstergesidir (Soysal, 1968: 41).

Yaklaşık 30 yıllık bir aradan sonra 1908 yılına gelindiğinde, padişah meclisin toplanmasına karar vermiş, mevcut bir seçim kanununun olmamasından dolayı, ilk Meclis-i Mebusan tarafından hazırlanıp; ancak yürürlüğe konulamayan "İntihab-ı Mebusan Kanunu" padişah onayı ile yürürlüğe girmiş ve 1942 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. Yani seçim sistemleri açısından, Türk siyasal hayatı, Cumhuriyet öncesi ve Cumhuriyet sonrası dönemler olmak üzere ikiye ayrılacak olursa, Cumhuriyet Öncesi Dönem'deki tüm seçimler (1908, 1912, 1914, 1919 ve 1920 seçimleri) İntihab-ı Mebusan Kanunu hükümlerine göre ve iki dereceli olarak yapılmıştır. İki dereceli seçim sisteminde seçimler iki aşamalı olarak yapılmakta, her iki aşamada da çoğunluk sistemi uygulanmaktadır (Tuncer ve Danacı, 2003: 4). Bu sistemde, seçmenler milletvekillerini seçecek kişileri seçmektedirler. 1908, 1912, 1914 ve 1919 yıllarında yapılan seçimlerde iki dereceli basit çoğunluk sistemi, 1920 seçimlerinde ise iki dereceli mutlak çoğunluk sistemi uygulanmıştır.

İntihab-ı Mebusan Kanunu hükümlerine göre yapılan ve ilk seçim olan 1908 seçimlerini 1877 seçimlerinden ayıran en önemli fark 1908 seçimlerine siyasi partilerin katılmasıdır. Bir başka deyişle, Türk siyasal hayatında, siyasi partilerin katıldığı ilk seçim 1908 seçimleridir. Seçimlere katılan partiler ise İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ahrar Fırkası'dır. Bu seçimleri İttihat ve Terakki Cemiyeti kazanmıştır.

1920 seçimlerinde ve Türkiye Büyük Millet Meclisi döneminde yapılan 1923 seçimlerinde de İntihab-ı Mebusan Kanunu hükümleri uygulanmış ve seçimler iki dereceli yapılmıştır. Bu kanun 1942 yılındaki 4320 sayılı Mebus Seçim Kanunu'nun onaylanmasına kadar bazı değişikliklere uğrayarak yürürlükte kalmıştır. Bu değişiklikler 1923 yılında 385 Sayılı Kanun, 1927 yılında 1079 Sayılı Kanun ve yine 1927 yılındaki 1112 Sayılı Kanun ile yapılmıştır.

Avrupa 14-15. yüzyıllarda seçim ve temsil kavramları ile tanışmış olmasına rağmen; Osmanlı Devleti'nin bu kavramlarla 19. yüzyılın ikinci yarısında tanışmasının, bir başka deyişle seçim ve temsil konularında çağın çok gerisinde kalmasının temel nedenleri Osmanlı'nın toplum ve siyasal düzeninde yatmaktadır (TBMM, 1982: 67).

3.3. Cumhuriyet Döneminde Seçim Kavramı ve Olgusu

Cumhuriyet döneminde seçimler üzerine ilk değişiklik 1946 tarihinde yapılmış, öncesinde iki dereceli olarak yapılan seçimler 1946 yılında yapılan değişikliklerle birlikte yerini tek dereceli seçimlere bırakmıştır. Cumhuriyetin ilanından sonraki 1923, 1927, 1931, 1935, 1939 ve 1943 milletvekili seçimleri iki dereceli olarak yapılmış, 1943 yılı öncesindeki seçimlerde İntihab-ı Mebusan Kanunu uygulanmışken, 1943 seçimleri 1942 yılında çıkarılan 4320 Sayılı Mebus Kanunu'na göre yapılmıştır. Bu kanun Cumhuriyet Dönemi'nde çıkarılan ilk seçim kanunudur (Nişancı ve Özdemir, 2017: 729).

Bu dönem içerisinde 1935 seçimleri öncesi 2598 Sayılı Kanun ile İntihab-ı Mebusan Kanunu'nda değişiklikler yapılarak seçilme yaşı 18'den 22'ye yükseltilmiş, kadınlara da milletvekili seçme ve seçilme hakkı tanınmıştır. Yani 1935 seçimlerinin 1923, 1927 ve 1931 seçimlerinden tek farkı, kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesi ve seçmen yaşının 22'ye yükseltilmesidir.

1946 yılında çıkarılan 4918 Sayılı yasa ile Türkiye'de 1946 seçimleri ve sonrasındaki bütün genel seçimlerde tek dereceli sistem uygulanmıştır. 1946-1960 yılları arasında (1946, 1950, 1954 ve 1957 seçimlerinde) liste usulü çoğunluk sistemi; 25 Mayıs 1961 tarihinde 306 Sayılı Milletvekili Seçim Kanunu'nun kabulüyle birlikte 1960'dan günümüze olan tüm

seçimlerde (1961, 1965, 1969, 1973, 1977 1983, 1987, 1991, 1995, 1999, 2002, 2007, 2011, 2015 ve 2018 seçimlerinde) ise nispi temsilin farklı türleri uygulanmıştır.

Sonuç ve Tartışma

Modern bir devletten bahsedebilmenin ilk şartı belli ilkeler üzerine dayalı demokrasidir. Bu ilkelerin en önemlilerinden birisi etkin siyasal makamların seçimle işbaşına gelmesidir. Seçimlerin demokrasi açısından önemi bu konuda, birden çok ilkenin kabulünü ve uygulanmasını gerekli kılmıştır. Yani tek başına seçim olgusu, demokrasiyi garanti etmez. Hatta bütün ilkelerin eksiksiz uygulanması bile bazı durumlarda elitizm gerçeğini ortadan kaldırmaz. Her şeye rağmen demokrasinin kalbi seçimlerde atar. Başka bir deyişle, seçimler pür anlamda demokrasinin garantörü değildir ama seçimlerin yokluğu, diktatörlüğün en açık karinesidir. Günümüz şartlarında, serbest oy ilkesi, genel oy ilkesi, eşit ve gizli oy ilkesi, açık sayım ilkesi, yargı denetimi ilkelerinden birinin veya bir kaçının olmadığı bir seçimin ise demokratik olmasından söz etmek mümkün değildir.

Antik Çağ'dan günümüze kadar geçen süreçte seçim olgusu dönemden döneme ve coğrafyadan coğrafyaya farklılıklar göstermiştir. Ancak her zaman seçimin amacı halkın kendilerini yönetecek kişileri belirlemesi veya kısmen de olsa yönetimde yer alabilmesinin sağlanmasıdır. Doğrudan demokrasi kavramının yerini zamanla "temsil" kavramına bırakmasındaki en önemli etkenler Antik Yunan şehir devletlerinin yıkılması ve daha sonra sınırları daha büyük devletlerin veya imparatorlukların oluşmasıdır.

Antik Çağ'da belirli kişilerin seçme ve seçilme hakkı varken, Modern Döneme gelindiğinde özellikle Fransız İhtilali'nin etkisiyle seçme ve seçilme hakkı vatandaşların geniş bir kitlesini kapsayacak şekilde genişlemiş, demokratik hakların kullanımı ve buna bağlı olarak seçme ve seçilme hakkı daha adil hale gelmiştir. Bu nedenle seçim olgusunun daha adil hale gelmesindeki en önemli gelişmenin Fransız İhtilali olduğunu söyleyebilmek mümkündür.

Demokrasi ve seçim kavramları her ne kadar Antik Yunan veya Avrupa'da şekillenmiş olsa da; Antik Çağ'da doğu toplumlarında da bu kavramlara rastlamak mümkündür. Antik Çağ'da Türklerin "törelere" (yazılı olmayan kanunlar) ve "yasalara" göre yönetildiğini Türk devlet gelenekleri ile ilgili bilgilerin yer aldığı Türk yazıtlarından çıkarabilmek mümkündür. Ancak devlet başkanı halk tarafından değil oymak reisleri tarafından seçilmekte ve bu siyasi iktidarın Tanrı tarafından verildiğine inanılmaktaydı. Bu bilgiler ışığında Antik Çağ'da demokrasinin sadece Batı'da veya Antik Yunan'da olmadığını, eski Türklerde de ülke yönetiminde, seçimler olmasa dahi demokrasinin bazı özelliklerinin olduğunu söyleye-

bilmek mümkündür. Bunun en belirgin göstergesi eski Türk devletlerinde, ülke ile ilgili kararların meclis veya kurultaylarda alınmasıdır.

Antik Yunan site devletlerinin yıkılması ile birlikte demokrasi kavramı Orta Çağ'a kadar gündeme gelmemiştir. Orta Çağ'daki demokrasilerde Antik Yunan demokrasilerindeki gibi seçme ve seçilme hakkı, sadece bazı ayrıcalıklara sahip olan kişilere tanınmıştır. Bu çağda sadece Batı'da değil, aynı zamanda İslam ve Orta Doğu coğrafyasında da seçimlere, seçme ve seçilme hakkı gibi kavramlara rastlamak mümkündür. 632 yılından sonra ortaya çıkan mezhepler arasında, devlet başkanının gerekliliği ve nasıl belirleneceği hususlarında, farklılıklara rastlanmaktadır.

Modern Dönem demokrasisini etkileyen en önemli olay Fransız Devrimi olmuş ve bu devrim seçme ve seçilme hakkı ile demokratik seçim ilkelerinin gelişmesini sağlamıştır. Osmanlı Devleti ise 19. yüzyılın ortalarında seçim kavramı ile tanışmıştır. Osmanlı Devleti'nde seçim olgusunun ilk olarak 1876 Kanun-u Esasi ile ortaya çıktığı, genel bir bilgi olsa da, 1840 yılında kurulan muhasıllık meclisleri için de seçimlerin yapıldığını gözden kaçırmamak gerekir.

Sonuç olarak seçme ve seçilme hakkı Antik Çağ'da başlamış, çeşitli aksamalar, değişiklikler ve gelişmeler ile günümüze kadar ulaşmıştır. Antik ve Orta Çağ'da, bu hak bazı kişilere veya bazı özellikleri olan zümrelere tanınmışken; Modern Dönemde evrensel bir hak haline gelmiştir.

Kaynakça

- Alkan, M. (2006). Türkiye'de Seçim Sistemi Tercihinin Misyon Boyutu ve Demokratik Gelişime Etkileri. *Anayasa Yargısı*, 23. Erişim: <https://www.anayasa.gov.tr/media/4583/alkan.pdf>
- Armaoğlu, F. (2006). *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi*. İstanbul: Alkım Yayınları.
- Atalay, B. (2002). Türk Devlet Geleneğine Göre Devlet Adamlarında Bulunması Gereken Asgari Hususiyetler. *Türkler Ansiklopedisi* içinde. (Cilt. 2, ss. 1513-1527). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Ateş, T. (2004). *Siyasal Tarih*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Berkes, N. (2008). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ebu'l Hasan, El-Maverdi. (2014). *Siyaset Sanatı - Nasihatü'l Mülük*, Sarııbyık. M. (Çev.). İstanbul: Özgü Yayınları.
- Fığlalı, E. N. (1997). Hariciler. *İslam Ansiklopedisi I-XLIV* içinde. (Cilt. 16, ss. 169-175). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Gözübüyük, Ş. (2006). *Anayasa Hukuku*. Ankara: Turhan Kitapevi.
- Hatiboğlu, M. S. (2015). *Hilafetin Kureyşiliği İslam'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik*. Ankara: Otto Yayınları.
- Heywood, A. (2012). *Siyaset*. (7. Baskı), Özipek, B., Şahin, B., Kopuzlu, Z., Seçilmişoğlu, B. ve Yayla, A. (Çev.). Ankara: Adres Yayınları.
- İmam-ı Gazali. (1995). *Devlet Başkanlarına Nasihatler*. Şekerci, O. (Çev.). İstanbul: Sinan Yayınevi.
- İntihabı Mebusan Kanunu Muvakkatinin Bazı Mevaddını Muadil Kanun, (1923). *Meclis Zabıt Ceridelerindeki Müzakerat Fihristi*, Cilt: 28, s. 311-341, Kanun No: 320, Kabul Tarihi: 3 Nisan 1339 (1923).
- İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, (1949), *T.C. Resmi Gazete*, 7217, 27 Mayıs 1949, <http://www.ombudsman.gov.tr/contents/files/688B1--Insan-Haklari-Evrensel-Beyannamesi.pdf>. Erişim Tarihi: 12.05.2019
- İslamoğlu, M. (2010). *İslami Hareketler ve Kıyاملar Tarihi*. İstanbul: Düşün Yayıncılık.
- _____. (2012). *İmamlar ve Sultanlar*. İstanbul: Düşün Yayıncılık.
- Kanun-u Esasi. (1876). Kabul Tarihi: 23 Aralık 1876, <http://www.anayasa.gen.tr/1876ke.htm>. Erişim Tarihi: 17.05.2019
- Karamustafaoğlu, T. (1970). *Seçme Hakkının Demokratik İlkeleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Sevinç Matbaası.
- Kılıç, S. (2011). 1876 Meclis-i Mebusanı ve Seçim Hazırlıkları. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 30. Erişim: <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1694/18080.pdf>
- Koca, S. (2002). Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı. *Türkler Ansiklopedisi* içinde. (Cilt. 2, ss. 1448-1489). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Korkmaz, F. (1995). *Gazali'de Devlet*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Locke, J. (2012). *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*. Bakırcı, F. (Çev.). (Eserin orijinali 1660'da yayımlandı). Ankara: Ebabil Yayınları.
- Mebus Seçim Kanunu, (1942), *T.C. Resmi Gazete*, 5258, 14 Aralık 1942.
- Milletvekilleri Seçim Kanunu, (1946), *T.C. Resmi Gazete*, 6326, 5 Haziran 1946.

- Milletvekili Seçim Kanunu, (1961), *T. C. Resmi Gazete*, 306, 25 Mayıs 1961.
- Montesquieu, C. L. S. B. (2004). *Kanunların Ruhü Üzerine*. Baldaş, F. (Çev.). (Eserin orijinali 1748'de yayımlandı). İstanbul: Seç Yayınevi.
- Nişancı, Ş. (2013). *Sivil İtaatsizlik*. İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Nişancı, Ş. ve Özdemir, A. (2017). Dünyada Uygulanan Seçim Sistemleri Işığında Türkiye İçin Alternatif Seçim Sistemi Önerileri. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21 (2), 723-745.
- Niyazi, M. (2005). *İslam Devlet Felsefesi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- _____. (2006). *Türk Devlet Felsefesi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2006). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Alkım Yayınları.
- Öz, M. (2010). Şia. *İslam Ansiklopedisi içinde*. (Cilt. XXXIX, ss. 111-114). İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Paris Şartı, (1990). Erişim Tarihi: 14.04.2019, http://www.tbmm.gov.tr/ul_kom/agit/paris_sarti.htm
- Rousseau, J. J. (2011). *Toplum Sözleşmesi*. Savaş, Z. (Çev.). Ankara: Nilüfer Yayıncılık.
- Sander, O. (2011). *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*. Ankara: İmge Yayınevi.
- Sarıca, M. (1977). *100 Soruda Siyasi Düşünce Tarihi*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- _____. (1968). *Anayasaya Giriş*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Tanilli, S. (1981). *Devlet ve Demokrasi*. İstanbul: Say Yayınları.
- TBMM Kütüphane ve Dokümantasyon Müdürlüğü Yayınları. (1982). *Seçim, Seçim Sistemleri ve Türkiye'deki Uygulamalar*. Ankara: TBMM Basımevi.
- Teşkilat-ı Esasiye Kanunu (1924 Anayasası), (1924). *T. C. Resmi Gazete*, 491, 20 Nisan 1924.
- Tilly, C. (2011). *Demokrasi*. Arıcan, E. (Çev.). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Tuncer, E. ve Danacı, N. (2003). *Çok Partili Dönemde Seçimler ve Seçim Sistemleri*. Ankara: TESAV Yayınları.

- Tuncer, E. (2003). *Osmanlı'dan Günümüze Seçimler (1877 - 2002)*. Ankara: TESAV Yayınları.
- Türkiye Cumhuriyeti 1924 Anayasası (1924), *T. Düstur*, Cilt 26, s.170, 4695, 10.01.1945, <http://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm>. Erişim Tarihi: 15.05.2019.
- Türkiye Cumhuriyeti 1961 Anayasası (1961), *T.C. Resmi Gazete*, 10859, 09 Temmuz 1961.
- Türkiye Cumhuriyeti 1982 Anayasası (1982), *T. C. Resmi Gazete*, 17863, 07 Kasım 1982.
- Umur, Z. (1984). *Roma Hukuku*. İstanbul: Filiz Kitapevi.
- Uygun, O. (2011). *Demokrasi*. İstanbul: On İki Levha Yayınları.
- Üçok, C. (1975). *Siyasal Tarih (1789-1960)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Yazıcı, N. (2006). *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yiğit, İ. (2009). Siffin Savaşı. *İslam Ansiklopedisi I-XLIV* içinde. (Cilt. XXXVII, ss. 107-108. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Zuhayli, V. (1994). Yüksek Yürütme Organı: İmamet. *İslam Fıkıh Ansiklopedisi I-X* içinde. Efe, A., Eryarsoy, B., Ulus, F., Ural, A., Yavuz, Y. V., Yıldız, N. (Çev.). İstanbul: Risale Yayınevi, İstanbul.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Kış / Winter Sayı/Issue: 46
Sayfa / Page: 97-116
ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 02.09.2019
Kabul/Accepted: 21.11.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**EKONOMİK KALKINMA VE
BEŞERİ SERMAYE İLİŞKİSİ:
TÜRKİYE EKONOMİSİ
ÜZERİNE TEORİK BİR
DEĞERLENDİRME**

***A THEORETICAL EVALUATION
ON TURKISH ECONOMY: THE
RELATION BETWEEN
ECONOMIC DEVELOPMENT
AND HUMAN CAPITAL***

Öğr. Gör. Ömer EMİRKADI

Karadeniz Teknik Üniversitesi

Araklı Ali Cevat Özyurt Meslek Yüksek Okulu

Yönetim ve Organizasyon Bölümü

ORCID: 0000-0001-5808-249X, emirkadi@ktu.edu.tr

Öz

Ekonomi yazınında büyüme ve kalkınma kavramları benzer birer kavramlarmış gibi düşünülmektedir. Oysa kalkınma kavramı, reel gelirden oluşan artışlarla beraber, toplumsal yapıda meydana gelen bir değişim ve dönüşüm süreci biçiminde tanımlanmaktadır. Nitekim kalkınma süreci, büyümeyi de kapsayan ve elde edilen büyümeden daha kapsamlı bir kavram olarak ifade edilebilir.

Ekonomilerin arzulanan gelişmişlik seviyesine erişmelerinde iktisadi bakımdan kalkınmaları büyük önem taşımaktadır. Bunun gerçekleşebilmesi için de o toplumun bilgi ve teknoloji üretmesi ve elde edilen bu kazanımları da en iyi biçimde kullanması kaçınılmaz bir zorunluluktur. Bilgiyi üretebilmek içinde eğitim seviyesi yüksek ve sağlıklı bireylere gereksinim duyulmaktadır. Çalışmanın özünü oluşturan beşeri sermaye kavramı; klasik üretim faktörlerinin başında gelen ve üretim sürecine somut katkılar sağlayan emeğin, süreç içerisinde edindiği bilgi, yetenek ve deneyim gibi birikimlerinden meydana gelmektedir. Aynı zamanda tüm söz konusu bu unsurlar üretim sürecini kolaylaştırarak, üretim artışlarına yol açacak yeni teknolojik uygulamaların bulunup, etkin bir şekilde kullanılmaları ile ekonomik büyüme sürecine de katkı sağlamaktadırlar.

Çalışmada; ekonomik kalkınmanın sağlanabilmesinde, tek faktör olarak yalnızca fiziki sermayenin kâfi gelemeyeceği düşüncesiyle, kalkınma ve çeşitli beşeri sermaye göstergeleri arasındaki ilişkinin ortaya konularak oluşan etkileşimin, Türkiye ekonomisi özelinde bir değerlendirilmesi yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: ekonomik kalkınma, beşeri sermaye, Türkiye.

Abstract

Growth and development in the jargon of economics are thought to have the same meaning. However, development is defined as an alteration and transformation process, emerging in social structure with the increases in real income. Therefore, development may be defined as a more comprehended process including growth.

In reaching the desired level of economic progress, development plays a crucial role. In order to achieve development, the society has to produce information and technologies and also has to utilize from the gains in the best manner. In order to produce and process information, high level of education and healthy individuals are needed. The Human capital notion, constituting the main structure of this study and which is the main factor in conventional production, occurs from the accumulation of information, ability, and experiences that are gained during the process by the labor that makes concrete contributions to the production process. At the same time, all these elements facilitate the production process and contribute to the economic growth process by finding new technological applications that will lead to production increases and using them effectively.

The aim of this study is to suggest that real capital, as a capital factor, is not sufficient alone, and, by putting forward the relationship between development and human capital indicators, to analyze this relationship in the context of Turkish economy.

Keywords: economic development, human capital, Turkey.

Giriş

Üretim süreci sonunda çıktı elde edilebilmesi için gerekli olan klasik üretim faktörleri; fizikî (ve beşerî) sermaye, emek ve doğal kaynak vb. girdiler müteşebbislerce birbirinden farklı oranlarda ve farklı teknik bilgi kullanımı ile bir araya getirilmektedir. Bununla beraber çalışma yaşamında emeğin niteliğinin gerek okullarda ve gerekse de işyerlerinde verilen eğitimler yoluyla artması, ülkelerin beşeri sermayesinin de artmasına destek olmaktadır. Bu boyutuyla beşeri sermaye kavramı, emeğin kullandığı tüm bilgi ve becerilerdir.

Temel olarak beşeri sermaye kavramı, üretim süreci içerisinde yer alan emeğe ait olan ve geride kalan üretim faktörlerinden hem daha fazla randıman elde edebilmek, hem de bunların daha etkin kullanılmasına olanak sağlayan bilgi, yetenek, deneyim gibi tüm olumlu değerlerin toplamıdır (Bal vd., 2014: 1) şeklinde tanımlanabilir. Beşeri sermayenin gelişimine dönük yapılan yatırımlar, aynı zamanda bir taşma-yayılma etkisi meydana getirerek fiziki sermaye yatırımlarını da artırdığından, büyüme süreci üzerinde de pozitif bir etki yapabilmektedir (Barro, 1991: 409). Aynı zamanda beşeri sermayeye yatırımları, bireylerin öncelikle sağlığını koruyarak akabinde gelirlerini arttırmakta ve zincirleme bir etki ile eğitime-

rine ve becerilerine de destek olmaktadır. Böylelikle bireylerin artan yetenekleri, üretimde kalite ve verimlilik artışını da beraberinde getirmektedir (Şahin ve Durmuş, 2019:405).

Saxton vd. (2000: 30), beşeri sermaye kavramının tanımını; bireylerin emek piyasalarında çalışmaları sonucunda kazandıkları ücretlerin piyasa değerinin artırılabilmesi için, elde ettikleri her türlü beceri, deneyim ve birikim olarak yapmıştır. Bontis'e göre (1999:445) de bu kavram; firma çalışanlarının bireysel olarak edindikleri ve üretim yapabilmek için gereken performans işlevlerini içeren tüm bilgi, beceri, yetenek ve tecrübelerin toplamıdır. Bir başka tanıma göre beşeri sermaye; toplumsal beklentilerin karşılandığı koruyucu ve tedavi edici nitelikli bir sağlık sisteminin varlığı ile teknolojiyi üreten ve onu kullanan, insan haklarının gelişmiş olduğu, bir diğer anlatımla büyük ölçüde gelişimini tamamlamış durumda olan bir ekonomideki en mühim üretim stokudur (Van den Berg, 2013: 82-91).

Beşeri sermaye stokunun meydana gelmesinde ve artışında ön plana çıkan belli başlı unsurlar, beşeri sermaye faktörleri olarak kabul edilmekte olup bu faktörler beş grupta ifade edilmektedir. Buna göre: (1) fertlerin yaşam beklentisi ile yaşama güçleri ve enerjileri üzerinde etkisi olan sağlık hizmetleri; (2) firmalarca düzenlenen hizmet içi eğitim etkinlikleri; (3) temel ve yükseköğretim seviyesinde verilen formel eğitim; (4) tarımsal gelişmeye dönük programları içeren ve yetişkinler için firmalar tarafından organize edilmeyen çalışma programları; (5) değişken iş fırsatlarına uyum sağlamak için yapılan bireysel veya ailece yapılan göçlerdir. Esasında eğitim ve sağlık, kategorize edilen bu unsurlardan en önemlileridir. Bunun da nedeni sağlıklı, eğitilmiş ve bir o kadar da donanımlı durumdaki emeğin, kapsamlı ve verimli sermayeyi oluşturuyor olmasıdır (Schultz, 1961:9). Eğitim, beşeri sermayenin gelişmesinde kilit öneme sahip ve ön planda olan bir kriterdir. Dolayısıyla da iktisadi kalkınmanın sağlanması ve sürdürülebilirliği açısından bireylerin bilgilendirilmesi başka bir söylemle eğitilmesi bir zorunluluktur. Bir ülkede eğitim seviyesinin belirlenmesinde kullanılan faktörler arasında; eğitim kayıtları, eğitim düzeyi, mali ve fiziki kriterler ile okuryazarlık durumu yer almaktadır.

Beşeri sermayenin diğer bir önemli unsuru da sağlıktır. İnsanların, gerek eğitim alabilmeleri gerekse iktisadi faaliyette bulunabilmeleri ancak ve ancak onların sağlıklı olmalarına bağlıdır. Dolayısıyla sağlık alanında gerçekleştirilen yatırımlar beşeri sermayenin gelişiminde büyük önem taşımaktadır. Doğum, ölüm ve toplam doğurganlık oranları, bebek ölüm hızı, doğumda beklenen yaşam süresi, sağlık harcamalarının GSYH'ye oranı ve kişi başına düşen sağlık harcamaları vb. uluslararası ölçekte yapılan değerlendirmelerde kullanılan en önemli sağlık göstergeleri arasında yer

almaktadır.

Neredeyse 20. yüzyılın ortalarına dek pek fazla önem arz etmeyen ve üzerine yeterince argüman geliştirilmeyen beşeri sermaye kavramı, bu dönemle beraber giderek daha da anlaşılır olurken, birçok araştırmada da kendisine yer edinmeye başlamıştır. Genel geçer kuramların ortaya koyduğu ekonomi politikası uygulamalarının, problemlerin çözümünde yeterli olamaması, beşeri sermaye içerikli yeni yaklaşımlar üzerinde düşünülme-ye başlanmasının da önünü açmıştır. 1800'lü yıllara gelinceye dek ekonomik kalkınma açısından yalnızca fiziki sermayenin kâfi olduğu düşünülürken, 1950'li yıllarla birlikte ekonomilerin kalkınma açısından yaşadıkları problemlerin çözümlenmesinde beşeri sermaye kavramı ön plana çıkmaya başlamıştır. Yine hemen hemen aynı dönemde ortaya çıkan içsel büyüme teorileri de, beşeri sermayenin iktisadi kalkınmayı destekleyen bir kavram olduğunu ifade etmiştir.

Beşeri sermaye birikimi özellikle fiziki sermayenin etkinliğini artırırken, aynı zamanda teknolojik gelişmeler üzerinde de uyarıcı bir rol oynamaktadır. Fiziki ve beşeri sermaye birikiminin birlikte kullanımı ile ortaya çıkan teknik bilgi, verimlilik artışı ile uzun dönemde ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkileyerek, uygulanacak iktisat politikalarının da daha fonksiyonel olmasına katkı sağlayacaktır. Bununla beraber günümüz üretim koşullarında fiziki sermaye yatırımları, önemini hâla korurken, gereken fakat ne var ki tek başına yeterli olmayan bir faktördür. Çalışma yaşamı ve üretim süreci boyunca elde edilen bilgi ve birikim sonucu ulaşılan nitelikli işgücünün/beşeri sermayenin, iktisadi faaliyetlere sağladığı olumlu katkılarının yanında, söz konusu kavramın kalkınma üzerindeki etkilerini değerlendirmeye dönük yapılan, teorik ve ampirik çalışmalarda yaşanan dikkat çekici artış ve bu çalışmalardan elde edilen sonuçlar, beşeri sermayenin iktisadi kalkınmanın gerçekleştirilmesinde önemli bir kriter olduğunu ortaya koymaktadır. Beşeri sermaye kavramı, iktisadi ajanların hem bireysel, hem de sosyal gelişmelerini destekleyen ve üretimde kullanabilecekleri bilgi, beceri ve deneyimlerinin tümü olarak tanımlanabilir. Son yıllarda üretim fonksiyonunun vazgeçilmez unsurlarından birisi durumuna gelen beşeri sermaye, gerek miktar gerekse de verimlilik bakımından, çıktı kalitesinin pozitif şekilde gelişmesine imkân sağlamıştır. Beşeri sermayenin olumlu yönde gelişmesi için; eğitim ve sağlık alanlarında gerçekleştirilen yatırımlar, kalkınma hızında da artışları beraberinde getirmiştir. Bu çeşit yatırımların kamu sektörü kadar özel sektörde de gerçekleştirilmesi, ekonomide pozitif dışsallıkların meydana gelmesine katkı sağlamaktadır (Emirkadı, 2019: 136).

1. Ekonomik Kalkınma Kavramı

Kalkınma kavramının tanımı için çağdaşlaşma, sanayileşme ve özellikle de küresel ölçekte yaşanan bilgi ve üretim teknolojisindeki yeniliklerin takibi gibi toplumsal yaşam üzerinde etkili dolayısıyla da önemli bir değişim ve dönüşüm sürecini yansıtmakta olan diğer kavramların tanımlanmasında olduğu gibi bir uzlaşma bulunmamaktadır. Bu durumun ana sebebi, ülkelerin gösterdikleri değişim ve dönüşüm süreçlerinin, birbirlerinden önemli ölçüde ayrışması ve değişik dinamiklerden etkileniyor olmasıdır. Aynı zamanda kalkınma ifadesine, toplumların değişimi üzerinde etkili olan öğelerin etkinliklerine göre şekillenmekte olan ve sosyal yaşamda görülen dönüşümleri, bunların nedenleri ile ortaya çıkan sonuçları irdeleyen sosyal bilimcilere göre birbirinden farklı anlamlarda yüklenebilmektedir (Yavilioğlu, 2002: 60).

Söz konusu kavram, kişi başına düşen milli gelirden oluşan reel artışlar olarak da tanımlanırken, ekonomik kalkınma ile kişi başına düşen milli gelirin reel olarak artması ve bu artışın bireyler arasında adil bir biçimde dağıtılması sonucunda, insanların yaşam standardı ve kalitelerinde olumlu yönde değişimleri de beraberinde gelecektir. Böylelikle elde edilen milli gelirin giderek artan bölümü yatırımlara yönlendirilebilecek ve bu gelişimde sermaye birikiminde artış yaşanmasını sağlayacaktır (Türk, 2007: 236). Nihayet kalkınma kavramı, elde edilen gelir artışı ile beraber ekonomik, sosyal, politik ve kültürel yapılarıdaki dönüşümler olarak da tanımlanabilmektedir (Pınar, 2006: 162). Ekonomik büyümeden elde edilen kazanımların tümünün toplumun tamamına yansımaları toplumsal kalkınmayı sağlarken; bireysel yansımaları da beşeri kalkınmayı oluşturmaktadır (Kunduracı, 2010: 60)

2. Beşeri Sermaye ve Ekonomik Kalkınma İlişkisi

Sermaye kavramı hem fiziki hem de beşeri sermayeyi içermektedir. Fiziki sermayeye örnek olması açısından bir işletmenin kurulmasını, üretimde kullanılacak araç gereçleri, her türlü değerli kâğıt ve para benzeri menkul kıymetleri örneklendirmek mümkündür. Beşeri sermayeden kasıt ise bireye yapılan katkı ve kazandırılan her türlü eğitim anlayışlarıdır. Bu açıdan bakıldığında ekonomik büyümeyi, sadece fiziksel şartları iyileştirerek gerçekleştirilmenin mümkün olmadığını anlayabiliriz. Becker, Murphy ve Tamura'nın 1990 yılındaki "Beşeri Sermaye, Doğurganlık ve Ekonomik Büyüme" isimli makalelerinde, fiziki sermayeye oranla diğer beşeri sermaye göstergeleri ve eğitimden elde edilen getirinin, gelişmekte olan ülkelere göre gelişmiş ülkelerde daha yüksek olduğunu ifade etmişlerdir. Malthusgil değerlendirmelere göre; kişi başına gayrisafi yurt içi hâsıla (KGSYH) ve nüfus artışı arasındaki pozitif yönlü ve teknolojik gelişmeyle

olan sabit ilişki, durağan durumu izah etmektedir. İlerleyen dönemlerde yapılan çalışmalar göstermiştir ki beşeri sermaye, ülkelerin daha hızlı büyümelerine neden olmuş, ancak ülkelerin nüfus artış hızları azaltılmıştır (Deliktaş, 2001: 19).

Neo klasik bakış açısına göre teknolojide yaşanan ilerlemelerin, hızlı nüfus artışı sonucu meydana gelen sorunları ortadan kaldırdığı ve neredeyse artan nüfusun da iktisadi gelişmeleri olumlu yönde etkilediği düşüncesi egemendi (Güneş, 2005: 124). Oysa bugün anlaşılmaktadır ki iktisadi büyüme de nüfus büyüklüğü değil, insana yapılan yatırımlar daha önemlidir. Aynı zamanda 1950'li yıllarda yaşanan bilgi toplumuna dönüşüm aşamasında, ekonomilerin fiziki sermaye kadar eğitim düzeyi yüksek işgücüne de hassasiyetle yaklaştıkları görülmektedir (Doğan ve Şanlı, 2003: 173-196). Kremer de; (1993) teknoloji sürecini nüfusun artan bir fonksiyonu olarak kabul etmekte, nüfusun çoğalmasıyla beraber icat yapacak insanların sayısının, dolayısıyla da bilgi birikiminin artacağını ifade etmektedir.

Lucas, fertlerin kendi üretkenliklerini çoğaltması için farklı etkinliklere vakit ayırması gerekliliğini belirterek, beşeri sermaye teorisinin bireylerin yeteneklerini artırılabilceği vurgulamıştır (Lucas, 1988: 36). Tüm bunlar da beşeri sermayenin niteliğinin artmasına önemli katkılar sağlamaktadır. Ekonomik büyüme ve beşeri sermaye arasında karşılıklı etkileşimin önemli bir sonucu olarak bilgi birikiminin ve teknolojik gelişmelerin kullanıcısı durumundaki beşeri sermayenin edindiği kazanımlar, ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilerken, aynı zamanda ekonomide yaşanan pozitif gelişmelerde beşeri sermayenin kalitesi üzerinde etkili olmaktadır (Genç vd., 2009: 49).

Bilgi birikiminin elde edilmesine ilişkin yaşanan tüm süreç (üretim, işlenmesi ve kullanımı) sadece ve sadece işgücü, başka bir anlatımla insan eliyle mümkün olmaktadır. Dolayısıyla da insana yapılan her tür yatırımın gerek kısa, gerekse de uzun vadede, ülkelerin kalkınma çabalarına olumlu yansımaları olacaktır. Beşeri sermayenin temel unsurlarından olan eğitime dönük harcamalar işgücünün niteliğini artırırken, yapılan sağlık harcamaları da işgücünün verimlilik ve etkinliğinin artmasına imkân sağlayacaktır. Beşeri sermaye yatırımları bir yandan beşeri sermaye birikimini arttırırken, diğer yandan da teknolojinin gelişmesine katkı sağlayarak büyüme sürecine de destek olmaktadır. Öte yandan araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin de kaynağını oluşturan bilgi, işgücünün sahip olduğu beşeri sermaye birikimi aracılığıyla elde edilmektedir.

Beşeri sermayenin ekonomi üzerindeki etkisi mikro ve makro ölçekte gerçekleşmektedir. Buna göre mikro etki fertler, aileler ve şirketler

üzerinde görülmektedir. Söz konusu bu etkiler belli alanlarda yoğunlaşarak, ülkenin makroekonomik alanlarına etki etmektedir. Örneğin eğitime yapılan harcamalarla öncelikle bireysel boyutta alınan eğitim, hem beşeri sermayenin niteliğini, hem de kişisel gelirden bir artış sağlayacak, daha sonrada toplumun tüm kesimlerinde olumlu etkilere neden olurken bu durumun yaygınlaşması gelir dağılımını, teknolojinin gelişimini, verimliliği ve bölgesel kalkınma arasındaki farklılıkları çeşitli düzeylerde etkileyecektir. Söz konusu etkileşimler zaman zaman doğrudan doğruya olmakta iken, bazen de sosyal, politik ve demografik unsurlar aracılığıyla gerçekleşebilmektedir (Yumuşak ve Bilen, 2000: 82).

3. Beşeri Sermayenin Fiziki ve Sosyal Sermaye ile Olan İlişkisi

Solow'un 1956 yılında yayınlanan çalışmasından beri, yalnızca fiziki sermaye birikimine dayanan büyüme modellerinin sürdürülebilirliği tartışma konusu olmuştur. Bununla beraber günümüz iktisadi büyüme yazını başta eğitim, bilgi ve diğer sosyal altyapı harcamalarıyla ulusal gelir artışı arasında güçlü bir ilişki olduğunu vurgulamaktadır. Eğitime yapılan yatırımlar, emek verimliliğini arttırmakta ve büyümenin sürdürülebilirliği açısından pozitif dışsallıklar yaratmaktadır (Yeldan, 2012: 23).

1960'lı yıllara dek sermaye sözcüğü denildiğinde akla fiziki sermaye gelmekteydi. Fakat beşeri sermayeye yapılan yatırımların uzun dönemli ekonomik büyüme ve gelişmeyi sağlayacağı fikrinin ortaya atılmasıyla birlikte, iktisatçılar çalışmalarında fiziki sermaye ile birlikte beşeri sermayeyi de kullanmaya başlamışlardır. Böylece zamanla insana yatırım, gelişmiş ülkelerin kalkınmalarında önemli bir kaynak haline gelmiştir. Şüphesiz gelişmiş ülkelerin şuan ki seviyelere gelmelerinde altyapı ve fiziki yatırımlarının yanında beşeri sermaye yatırımlarının da büyük rolü vardır.

Tıpkı fiziki sermaye gibi üretime önemli katkısı bulunan beşeri sermayenin, fiziki sermaye ile arasında bir takım benzerlikler ve farklılıklar bulunmaktadır. Öncelikle beşeri sermaye kalite ve sayısı nispetinde üretime pozitif katkıda bulunmaktadır. Bu yönüyle fiziki sermaye beşeri sermayeye benzemektedir. Fiziki sermayenin oluşturulması ve üretime sunulması ciddi bir maliyet içermektedir ve bu yönüyle de aralarında bir benzerlik görülmektedir. Beşeri sermaye yatırımlarının üretimle olan ilişkisi ayrıca insanların yaşam kalitesini ve çevreleriyle olan ilişkilerini de etkilemektedir. Bu anlamda sağlıklı ve eğitilmiş bireyler üretime yaptığı katkı kadar kendi özel hayatına da katkı sağlamaktadırlar (Karagül, 2002: 29). Her iki sermaye türü arasındaki bir diğer benzerlik ise, eğer beşeri sermaye boş kalırsa bu durumdan bireyin zarar görebilecek olmasıdır. Bu boyutuyla işsizlik, bireylerin elde ettikleri becerileri ve bilgi birikimleri üzerinde negatif etkiye sahip olmaktadır. Benzer biçimde fiziki sermaye de

kullanılmadığı takdirde üretime katkısı azalmaktadır (Schultz, 1972: 34).

Beşeri sermaye sürekli olarak değişken bir yapıda olup, bu yönüyle fiziki sermayeden ayrılmaktadır ve bu özelliğinden ötürü beşeri sermaye stoklanamamaktadır. Bu anlamda beşeri sermayeden yararlanılmadığı sürece birey için bu durum bir kayıptır ve beşeri sermayenin fiziki sermayeden ayrıldığı başka bir tarafı da nötr olmamasıdır. Öyle ki fiziki sermaye kullanıp kullanılmama, nerede kullanılacağı ve kullanılma zamanı itibariye tümüyle yansızdır (Karagül, 2002: 30). Fiziki sermayenin kullanımı, sermayedarın kişisel kararlarının yanı sıra başka kararlara da bağlıdır. Ancak beşeri sermaye fiziki sermayeye göre daha esnektir ve bireysel bir varlık olması bakımından kullanıp kullanılmayacağı kararı tamamen bireyin kendi kararlarına bağlıdır (Gençoğlu, 2006: 15). Ayrıca fiziki sermayeye beşeri sermayeden daha kolay ulaşılabildiğinden borç ile kolayca finanse edilebilmektedir. Ancak beşeri sermaye bu özelliğe sahip değildir.

Beşeri sermayenin üretimde etkin olarak kullanılmasının şartlarından birisi de fiziki sermayeyle birlikte üretime etkin bir şekilde katılmasıdır. Ulaşılması gereken üretim miktarını elde etmek için fiziki sermaye ile beşeri sermayenin belli ölçülerde birlikte kullanılması şarttır. Sadece tek bir sermaye kullanımı ile üretim yapmak gerçekçi değildir. Her iki sermayenin de yine hem miktar, hem de nitelik olarak birbirini dengelemesi gerekmektedir. Bir ülkenin üretim alanı ne ise, fiziki sermaye yatırımlarının da beşeri sermaye yatırımlarının da aynı alanda yoğunlaşması gerekmektedir (Karagül, 2002: 91-92).

Beşeri sermaye, fiziki sermayenin yanında sosyal sermayeyle de ilişkilidir. Beşeri sermayenin etkin olabilmesi için sosyal açıdan bir takım ilişkilerin sağlanması zorunludur. Öyle ki, toplumu oluşturan fertler, sivil toplum örgütleri ve kamu kurumları arasındaki koordinasyonu kolaylaştırarak toplumun üretkenliğini arttıran ve güven, norm ve iletişim ağı özellikleri olarak tanımlanan sosyal sermaye, beşeri sermayenin gelişmesine destek veren önemli bir kavramdır (Karagül ve Masca: 39). Bu grup ve birimler arasındaki güçlü ve güvenli iletişim, söz konusu toplumun sağlıklı olduğunun ispatıdır. Bu durum bir bakıma toplumda sosyal sermayenin yeterli olduğu düşüncesinin de bir göstergesidir. Dolayısıyla bir toplumda sosyal sermayeyi oluşturan yapılar sağlanmadığı sürece beşeri sermaye verimliliğinin sağlanması mümkün olmayacaktır (Karşıyakalı, 2008: 20). Sosyal sermayenin ülke ekonomisi üzerine etkisi beşeri sermayenin oluşumuna bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Bilgi ve yeteneklerin gelişimine bağlı olarak artan beşeri sermaye, sosyal sermayenin tamamlayıcı unsurudur. Bu anlamda bir ülkedeki eğitim, sağlık, kişi başına gelir oranlarının yüksekliği, bireylerin ülkenin kaynaklarından adaletli bir

şekilde yararlandıklarını göstermektedir. Böylelikle de toplumda bireylerin gelecek kaygısı yaşamadan hayatlarını sürdürmeleri ve bireyler arasında güven duygusunun artırılması sağlanmaktadır (Karaman, 2007: 71).

4. Beşeri Sermaye Göstergeleri

Beşeri sermayeyi ölçmek için çeşitli göstergeler kullanılmaktadır. Beşeri sermaye göstergelerinin belirlenmesinde de, daha çok eğitim üzerinde durulduğu görülmektedir. Bireylerin sahip olduğu bilgi ve yeteneklerin temelinde eğitim olduğundan, beşeri sermaye genel olarak eğitim göstergeleriyle ifade edilmektedir (Atik, 2006: 24).

Beşeri sermaye birikimine en çok etki eden göstergenin eğitim olduğu ileri sürülmektedir. Bunun temel nedeni beşeri sermayeye etki eden diğer faktörlerin etkisini ölçmedeki zorluk olduğu düşünülmektedir. Bununla beraber var olan insan gücünün sahip olduğu bilgi birikimine yeni bilgiler eklemesi sonucu ulaşılabilecek bilgi artışı ise beşeri sermayeye yapılan yatırımlarla mümkün olabilmektedir. Bu sebeple beşeri sermayenin verimliliğini arttıracak en etkin yatırım, eğitime yapılan yatırımlardır. Dolayısıyla da beşeri sermaye girdileri içinde en önemlisi eğitim olarak kabul edilmiştir (Bowen, 1964: 183).

Eğitimin ekonominin üretim kapasitesini arttırarak, ekonomik kalkınmayı desteklediği görüşü Adam Smith'e kadar uzanmaktadır (Wigley ve Akkoyunlu, 2011: 375). Bireysel becerilerin geliştirilmesiyle, fertlerin bilgi ve tecrübe kazanmaları ve toplumsallaşmalarına yardımcı olan süreç olarak adlandırılabilir eğitim, ekonomik kalkınma ile doğrudan ilişkisi bulunmaktadır. Ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilmesi için gereken insan gücünün üretken bir konuma gelebilmesi büyük ölçüde eğitim yoluyla gerçekleştirilmektedir (Arabacı, 2011: 101). Bireyin sahip olduğu beşeri sermaye birikimi, elde edeceği ücret miktarını belirlemede temel unsurlardan biridir. Dolayısıyla insanlar o güne kadar edindikleri beşeri sermaye stokunu arttırabilmek amacıyla geride kalan hayatlarının ve birikimlerinin belli bir kısmını eğitime ayırma ve bir tercih yapma durumu ile karşı karşıya kalacaklardır. Bu tercih de bireyler açısından, o yaşa gelinceye kadar edindikleri beceri ve yetenek seviyesine denk gelen ücret haddinde çalışmayı kabul etmeleri veya bu gelirden vazgeçip bilgi ve yeteneklerini daha da arttırabilmek adına bir takım yeni eğitim masraflarına katlanmak şeklinde olacaktır (Canpolat, 2000: 270).

Gerek beşeri sermaye, gerekse de ekonomik kalkınma açısından büyük önem taşıyan eğitim ve topluma verilen bu eğitim hizmetinin seviyesinin değerlendirilmesinde kullanılmakta olan uluslararası nitelikte bazı kıstaslar bulunmaktadır. Buna göre toplumların eğitim düzeyinin değerlendirilmesinde kullanılan kıstaslar; okuryazarlık ve okullaşma oranları,

eğitim ve öğretime ulusal gelirden ayrılan pay, eğitim kurumlarındaki personel sayısı (öğretmen ve teknik eleman gibi), öğrenci sayısı vb. ölçütleri sıralamak mümkündür (Karagül, 2012: 93). Eğitim göstergelerine bakıldığında, okullaşma oranı, okul başına öğretmen/öğrenci oranı ile eğitim harcamaları göze çarpmaktadır (Karataş ve Çankaya 2010: 40). Bu değişkenler bir ülkenin gelişmişlik düzeyini göstermek için kullanılan göstergelerdendir. Eğitim ülkenin ekonomik açıdan kalkınmasında önemli bir rol oynamaktadır. Ülkedeki nitelikli ve eğitilmiş insanların artması, ülkenin gelişmesi ile doğru orantılıdır ve eğitimin getirisi, sadece ekonomi ile sınırlı değildir. Bu getirileri şu şekilde sıralayabiliriz (Akça, 2014: 21).

- Kişilerin iyi eğitilmesiyle beraber sadece kendi dönemleri değil, gelecek kuşaklarda bu durumdan olumlu etkilenir. Mevcut kuşakların daha iyi eğitilmesi ile gelecek kuşaklar daha fazla gelir elde edecek ve daha rahat bir hayat yaşayabileceklerdir.

- İyi eğitilmiş işgücü işe daha uyumlu olabilmekte ve mesleki akışkanlığı sağlayabilmektedir.

- İstihdam piyasasındakilerin daha iyiyi arama, araştırma ve yetenekleri ile bu yöndeki çabaları artarken, doğal olarak teknolojide de yeni gelişmeler ortaya çıkmaktadır.

- Bireylerin sosyal sorumluluklarının bilincine varmasını sağlamakta, bu durum bireylerin suç işlemesini azaltmaktadır.

- Kültürel değerlerin iletilmesini ve beslemesini sağlamaktadır.

- Demokratik terbiyenin yaygınlaştırılmasını ve bireylerde sağduyu yaratarak katılımın teşvik edilmesini sağlamaktadır.

Beşeri sermaye kuramı, bireylerin bilgi ve yeteneklerinin geliştirilmesinin, ekonomik faaliyetlerdeki verimliliklerinde bir artış sağlayacağını ifade etmektedir. Fakat burada dikkat çekilmesi gereken bir konu bireyin iktisadi faaliyetlerini verimli bir şekilde gerçekleştirmesi ve iyi bir eğitim alması için öncelikle sağlıklı olması gerektiğidir. Bu yüzdendir ki tıpkı eğitim gibi sağlık da, üzerinde hassasiyetle durulması gereken bir ölçüttür. Çalışan bireylerin sağlıklı olmasıyla verimli olması arasında güçlü bir bağlantı vardır ve böyle bir toplumda beşeri sermayeyi artırabilmek kolaylıkla mümkün olabilecektir. Şayet toplumun bir ferdi gerek zihinsel ve mental, gerekse de bedenen sağlıklı bir durumdaysa kendisine verilecek olan eğitim çok daha kolay olacaktır. Dolayısıyla beşeri sermaye kapsamında eğitilecek bireyin sağlıklı olması zorunlu hale gelmektedir (Karagül, 2002: 70-71).

Beşeri sermaye birikimini artırmak amacıyla tüm topluma sunu-

lan eğitimin getiri oranı; bireylerin yaşamları süresince yaptıkları eğitim masraflarının bir karşılığı olarak, elde ettikleri gelirlerinin bugünkü değeri toplamını, yapılmış olan eğitim harcamalarının tutarına eşit kılan iskonto oranı biçiminde tanımlanmaktadır.

Tanım aşağıdaki şekilde formüle edilebilir (Atik, 2006: 25).

$$I = R_1/(1+r) + R_2/(1+r)^2 + \dots + R_n/(1+r)^n$$

Formülde:

I: Eğitim yatırım harcamasını,

R: Yatırımlardan her yıl elde edilmesi beklenen geliri,

r: Eğitimin getiri oranını,

n: Yatırımın faydalı ömrünü temsil etmektedir.

Eğitim harcamalarındaki bir artışla beraber eğitimin getiri oranı da artmakta, dolayısıyla da yatırımlardan beklenen gelirden o ölçüde artış göstermektedir. Beşeri sermayenin en önemli belirleyicisi olan eğitimle birlikte, sağlık faktörü de beşeri sermayenin gelişmesine katkıda bulunan unsurlardan birisidir. Sanayileşmiş toplumlarda, sağlığa ayrılan yatırım miktarı daha fazla olduğundan bu toplumlarda yaşayan bireylerdeki sağlık bilinci ve verimlilikleri de doğal olarak fazla olmaktadır (Taban, 2006: 43).

Bir toplumdaki bireylerin sağlık seviyelerini arttırmadan, o ülkenin kalkınmış ülke olarak tanımlanabilmesi mümkün olamamaktadır. Sağlık hizmetleri bir ülkenin ne denli kalkınmış olduğunu gösteren ve benzeri diğer göstergeleri de etkileyerek kalkınmayı hızlandıran bir faktördür. Aynı zamanda bir ülke sağlık hizmetlerinin kalitesine bağlı olarak artan beşeri sermaye stokuna sahip olmaktadır (Mazgit, 1998: 92). Dolayısıyla daha verimli, yeni fikirler üreten bireylerin yetişmesine olanak sağlayarak, ekonomik gelişmeye katkıda bulunmaktadırlar. Bununla beraber sağlık açısından bilinç düzeyi yükselen toplumlarda planlanan ya da arzu edilen nüfus miktarına da daha rahat biçimde ulaşılabilir. Böylece sağlık kriteri yukarıda sayılan ve sağladığı bütün katkılarla beşeri sermaye birikimini arttırırken, aynı zamanda da iktisadi kalkınmayı hızlandırmaktadır.

Beşeri sermayenin değerlendirilmesinde kullanılan bir diğer kıstas, nüfus ve göçtür. Bu faktörün göstergeleri arasında nüfus artış hızı, kadın-erkek nüfus oranları, kırsal ve kentsel bölgelerde yaşayan nüfus bulunmaktadır. Nüfus artışı oranlarında görülen aşırılık, ülkenin iktisadi gelişimini olumsuz etkileyebilmektedir. Çünkü artan nüfus, istihdam edilmediği takdirde ülke beşeri sermaye ihracatçısı olabilmektedir ve bu duruma beyin göçü denilmektedir. Beyin göçü, belli vasıflara sahip bireyin

yaşamını sürdürdüğü ülkeden ayrılıp, daha iyi bir yaşam için, eğitim sürecine başka bir yerde devam etmesine denir. Bu göçe, ekonomik nedenler, politik nedenler, eğitim sistemi ve işsizlik gibi göstergeler neden olabilmektedir (Akça, 2014: 28).

Aşağıdaki Şekil 1’de Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı’na hazırlanan Beşeri Kalkınma Endeksinin (HDI) oluşumu gösterilmektedir.

	Uzun ve Sağlıklı Bir Yaşam	Bilgi		Kaliteli Yaşam Standardı
KRİTERLER	Doğumda yaşam beklentisi	Yetişkin Okur yazar oranı	Ortalama okullaşma oranı	Satın alma gücü endeksi Kişi başına GSYH
GÖSTERGELER	⇓	⇓	⇓	⇓
ALT ENDEKSLER	Ortalama yaşam beklentisi	Eğitim endeksi		GSYH Endeksi

Beşeri Kalkınma Endeksi

Şekil 1: Beşeri Kalkınma Endeksinin (HDI) Oluşumu

Kaynak: <http://hdr.undp.org>

Yukarıdaki Şekil 1 incelendiğinde Beşeri Kalkınma Endeksinin eğitim ve sağlık göstergelerini içeren sosyal boyut ve ekonomik boyut olmak üzere temelde iki ana başlıktan oluştuğu görülmektedir. Dolayısıyla da Beşeri Kalkınma Endeksi (BKE), bu göstergelerin bir fonksiyonu olmakta ve aşağıdaki şekilde formüle edilmektedir (Karataş ve Çankaya, 2010: 44)

$HDI = f(\text{Okur-yazarlık oranı, ortalama yaşam beklentisi, kişi başına GSYH})$

$\text{Endeks} = (\text{Gerçekleşen Değer} - \text{En Düşük Değer}) / (\text{En Yüksek Değer} - \text{En Düşük Değer})$

5. Türkiye’de Beşeri Sermayenin Görünümü

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı tarafından düzenli olarak yayınlanan başlıca endekslerinden birisi durumundaki ve İnsani Gelişme Endeksi’ni de (İGE) içeren “İnsani Gelişme Endeksleri ve Göstergeleri: 2018 İstatistiksel Güncellemesi” iktisat politikası uygulayıcılarına var olan durumu ve uzun vadeli eğilimleri özetleyecek biçimde beşeri ve toplumsal gelişmeler hakkında bilgi sağlamaktadır. 2015 yılında yayınlanan raporda bulunan İGE’ye göre Türkiye, 0.761 puan ile 188 ülke ve bölge arasında

72. sırada iken, 2016 yılında yayınlanan rapordaki İGE’de ise 0.767 puanla 188 ülke ve bölge içerisinde 71. sırada yer almıştır. Son olarak yayınlanan istatistiksel güncelleme sonrasında ise Türkiye, 0.791 puan ile 189 ülke içerisinde 64. olmuştur. Türkiye’nin İnsani Gelişme Endeksi değeri 1990 yılından itibaren % 6,6’lık bir artış göstererek 0.579’dan 0.791’e yükselmiştir. Aynı dönem itibariyle doğumda beklenen yaşam süresi 11,7 yıl, beklenen öğrenim süresi 6 yıl brüt milli gelir artışının da %121, 2 olduğu görülmektedir¹.

Aşağıdaki Tablo 1’de eğitim ve sağlıkla ilgili olarak öne çıkan İnsani Gelişme Göstergelerinden yararlanılarak hazırlanmış Türkiye ekonomisine ilişkin veriler yer almaktadır.

Tablo 1: Yıllar İtibariyle Türkiye’nin Çeşitli (Eğitim/İlköğretim ve Sağlık) İnsani Gelişme Göstergeleri

Yıllar	Net Okullaşma Oranı	Öğretmen Başına Düşen Öğrenci Sayısı	Okul Başına Düşen Öğrenci Sayısı	Toplam Sağlık Kurumu Sayısı	Toplam Yatak Sayısı	1000 Kişi Başına Düşen Yatak Sayısı	Top. Sağlık Harcamasının GSYH Oranı (%)
2008	97.37	23	307	13.818	183.183	2.56	5.8
2009	96.49	22	316	15.205	188.638	2.60	5.8
2010	98.17	21	322	26.993	200.239	2.72	5.3
2011	98.41	20	323	27.997	194.504	2.60	4.9
2012	98.67	20	192	29.960	200.072	2.65	4.7
2013	98.86	19	195	30.116	202.031	2.64	4.7
2014	99.57	18	197	30.176	206.836	2.66	4.6
2015	96.30	18	202	30.449	209.648	2.66	4.6
2016	94.87	17	195	32.980	217.771	2.73	4.6
2017	91.50	17	204	33.587	225.863	2.79	4.5

Kaynak: TÜİK (2019). (Erişim Tarihi: 05.08.2019).

TÜİK tarafından en son yayınlanan 2017-2018 eğitim-öğretim dönemine ait ve ilgili yıldan geriye dönük olarak yaklaşık on yıllık verilerden yararlanılarak oluşturulan yukarıdaki Tablo 1’e göre, net okullaşma oranının neredeyse % 100’e yaklaştığı görülmektedir. İlköğretimde, öğretmen ve okul başına düşen öğrenci sayısındaki çarpıcı iyileşmeler de düşünüldü-

¹ Undp.org, Erişim: 04.08.2019

ğünde, var olan manzaranın ilerleyen yıllar açısından ümit verici olduğunu ifade etmek mümkündür.

Bilindiği üzere beşeri sermayeye ilişkin önemli kriterlerden birisi de sağlıktır. Literatürde, eğitim her ne kadar en önemli beşeri sermaye göstergesi olarak kabul ediliyor olsa da, sağlık da bireylerin nitelikli bir eğitimi alabilmelerindeki bir ön şarttır. Dolayısıyla toplumların ilk olarak sağlık sistemlerini iyileştirmeleri bir gerekliliktir. Sağlıkla ilgili birkaç temel kriter bir toplumun sağlık konusunda gösterdiği gelişmelerin takibi açısından önemli olup bu göstergelerden bazıları; sağlıkla ilgili toplam kurum sayısı, yataklı ve yataksız (ayakta tedavi) kurum sayısı, hasta başına ve 1000 kişi başına düşen yatak sayıları ile toplam sağlık harcamalarının milli gelir içindeki payı şeklinde sıralanabilir. Aynı tablonun sağlıkla ilgili verilerine bakıldığında 2008–2017 yılları arasındaki dönemde toplam sağlık kurumu sayısının yaklaşık 3,8 kat oranında, toplam yatak sayısının ise aynı dönemde yüzde 25 oranında arttığı görülürken, 1000 kişi başına düşen yatak sayısı da yüzde 10 civarında artarak 2,56'den 2,79'a ulaşmıştır. Türkiye'de ki kamu sağlık harcaması düzeyinin OECD ülke ortalamasının oldukça altında olduğu gerçeğinden hareketle, devletin sağlık alanına daha çok kaynak ayırması gerekmektedir. Ayrıca, hekim sayısının ve yataklı tedavi kurumu sayısındaki artışın insani gelişim üzerindeki pozitif etkisi düşünüldüğünde, daha fazla sağlık personeli ve daha fazla yataklı tedavi kurumu yatırımı beşeri sermayenin gelişimine olumlu katkılar sağlayacaktır. Bununla birlikte elimizdeki verilere göre, sağlık alanında nicel boyutta gerçekleşen bu olumlu gelişmelerin yanında, söz konusu dönem itibarıyla toplam sağlık harcamalarının milli gelir içindeki payında yaşanan %20'ler civarındaki çarpıcı azalış, üzerinde ivedilikle durulması gereken bir husus olarak dikkat çekmektedir. Dolayısıyla, daha yüksek bir insani gelişim için devletin kamu sağlık harcamalarının nicelik yönünden olduğu kadar nitelik yönünden de arttırması bir zorunluluktur.

Nüfus beşeri sermayenin özellikle de miktarını etkileyen unsurlardan birisi olup, gelişmekte olan ülkelerde bağımlı nüfusun toplam nüfusa oranının yüksek olması, aynı zamanda tüketim artışına da yol açtığından fiziki sermaye birikimi zorlaşmaktadır. Çalışma çağındaki nüfusun istihdamı açısından zaman zaman sorun yaşayan ekonomiler beşeri sermayelerini dışarı gönderirken, istihdam etme açısından işgücüne gereksinim duyan ekonomiler ise beşeri sermayeyi ülke dışından getirmektedirler (Çankaya, 2009).

Tablo 2: Yıllar İtibariyle Türkiye’deki Kurumsal Olmayan Nüfusun İş Gücü Durumu (2008-2019)

Yıllar	15 ve daha yukarı yaştaki nüfus (milyon)	İşgücü	İstihdam Edilenler	İşsiz	İşgücüne Katılma Oranı (%)	İşsizlik Oranı	İstihdam Oranı
2008	50 982	22 899	20 604	2 295	44.9	10.0	40.4
2009	51 833	23 710	20 615	3 095	45.7	13.1	39.8
2010	52 904	24 594	21 858	2 737	46.5	11.1	41.3
2011	53 985	25 594	23 266	2 328	47.4	9.1	43.1
2012	54 961	26 141	23 937	2 204	47.6	8.4	43.6
2013	55 982	27 046	24 601	2 445	48.3	9.0	43.9
2014	56 986	28 786	25 933	2 853	50.5	9.9	45.5
2015	57 854	29 678	26 621	3 057	51.3	10.3	46.0
2016	58 720	30535	27 205	3 330	52.0	10.9	46.3
2017	60 148	31 932	28 645	3 287	53.1	10.3	47.6
2018	60 654	32 274	28 738	3 537	53.2	11.0	47.4
2019*	61 342	32 426	28 269	4 157	52.9	12.8	46.1

Kaynak: TÜİK (2019), * 2019 Mayıs ayı itibari ile (Erişim Tarihi: 21.08.2019).

Türkiye ekonomisi açısından 15 ve daha yukarı yaştaki nüfusun 2008-2019 yılları arasında yüzde 20 oranında artarak 61.342 kişiye ulaştığı, iş gücünde ise bu sayısının yaklaşık % 41 oranında arttığı görülmektedir. Söz konusu dönemde istihdam edilenlerin sayısında % 37’lik bir artış olmasına rağmen, aynı dönem itibariyle işsiz sayısında (istihdam edilenlerden daha fazla) yüzde 80’nin üzerinde çok dramatik bir artış yaşanmıştır. Bununla beraber iş gücüne katılım oranının dönem boyunca artmakta olduğu ve 2019 yılı itibariyle 15 ve daha yukarıdaki yaştaki nüfusun %52,9’nun iş gücüne dâhil olduğu anlaşılmaktadır. İşsizlik oranındaki artışın en fazla olduğu dönemler olarak 2008 Küresel Finans Krizi’nin etkisinin yoğun bir biçimde hissedildiği 2009 yılı ile 2018 yılındaki kur şoku sonrasında görülen tüketim ve üretim hacminde yaşanan daralma sonucu 2019 yılları olurken, işsizliğin en düşük olduğu dönem ise %8,4 ile 2012 yılı olmuştur.

İşgücüne ilişkin veriler topyekûn ele alındığında mevcut tablo özellikle işsiz sayısı itibariyle oldukça karamsar gözükmektedir. Bununla beraber Türkiye’nin önünü açacak, istihdam yaratacak bilgi teknolojisi

sektörünün, istihdam üzerindeki vergiler düşürülerek ve diğer teşviklerle desteklenmesi bu bakımdan önemlidir. Bilgi teknolojisinden ülke ekonomisinin mümkün olan en yüksek yararı elde edebilmesi için üniversite-sanayi işbirliği, bu amaca hizmet edecek teknoparkların kurulması, devletin bilgi teknolojisine yönelik faaliyetleri koordine edecek bir bürokratik yapının oluşturulması önemli adımlar olacaktır. Dolayısıyla beşeri sermayeden, beyin göçüne neden olmadan, en üst düzeyde faydalanabilmenin yolları mutlaka aranmalıdır.

Sonuç

İktisadi kalkınma süreci kısa ve uzun vadede beşeri sermaye üzerinde olumlu etkilere sahiptir ve beşeri sermaye de kalkınma sürecini uzun vadede pozitif yönde etkilemektedir. Aynı zamanda beşeri sermaye birikimi, iktisadi kalkınma hedefine erişmede tek başına yeterli olmamakla beraber önemi de büyüktür. Toplumsal yaşamın düzenli işlemesine engel olan bir takım sorunların varlığına karşın yalnızca eğitim ve sağlık hizmetlerinin geliştirilmesine dönük tedbirler istenilen düzeyde sonuç vermeyecektir. Gelişmekte olan ülkeler, içerisinde buldukları bu açmazdan kurtulabilmek adına beşeri sermayeye yatırım yapmak durumundadırlar. Hazırlanan kalkınma planlarının, ekonominin yönünü büyük oranda tespit eden iktisat politikaları ile uyum içinde olması, eğitilmiş ve sağlıklı işgücünün doğru iş alanlarına kanalize edilmesini sağlayacak ve sonuç olarak iktisadi faaliyetlerde etkin bir biçimde istihdamı gerçekleştirilen işgücü de, ekonomiye önemli oranda katma değer katacaktır.

Ülkeler arasında ekonomik açıdan görülen önemli farklılıklardan birisi kalkınmışlık seviyesidir. Buna göre, nispeten daha az gelişmiş ekonomilerin kalkınmaları açısından eğitim seviyesindeki düşüklük, yetersiz sağlık harcaması ve koşulları ile yoğun olarak yaşanan beyin göçü karşılaşılan temel sorunlar arasındadır. Bu sorunlar az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde çoğunlukla kaynak israfına neden olurken, aynı zamanda beşeri sermaye birikiminin de önüne geçmektedir. Eğitim düzeyinde görülen artışlara paralel olarak, daha sağlıklı yetişen bireylerin yaşadığı toplumlarda, bilginin üretimi ve etkin kullanımı ekonomik kalkınma seviyesini yükseltmektedir. Emeğin bilgi, birikim ve ilgili alandaki yeteneklerindeki artışlar, teknolojik gelişmeyi hızlandırırken bu gelişme faktör verimliliğini de artırmakta ve kalkınma sürecinde beşeri sermayenin önemli bir misyon üstlenmesini sağlamaktadır.

Kalkınmanın iyileşme veya ileri gitme tanımından yola çıkarak; ülkelerin ilerleyebilmesi için üretime önem vermeleri gerektiği bilinen bir gerçektir. Teknolojik ilerlemeler ve ülkeler arası koordinasyonun artmasıyla birlikte üretimde insan unsurunun önemi, bilgi ve deneyim akseni-

ne kaymaktadır. Başka bir deyişle kişilerin kazanımlarının üretime kattığı değer daha net gözlenebilir olmuştur. Toplumların uzun vadeli kalkınmalarında beşeri sermaye önemli bir misyon üstlenmiştir. Bireylerin eğitim ve sağlık alanlarında bilinçlenmesi, ekonomilerin kalkınma amaçlarına varabilmelerinde ekonomilere ciddi katkı sağlayacaktır. Bununla beraber ekonomik kalkınmanın istikrar sağlaması, karşılıklı bir etkileşim içerisinde beşeri sermayeyi de olumlu yönde etkileyecektir.

Türkiye ekonomisi 2008-2019 yılları arası dönemde, beşeri sermaye göstergeleri açısından belli ölçüde ilerlemeler kaydetse de, bu göstergelerinin iyileştirilmesi adına daha fazla yatırım yapılmasının gerekliliği de ortadadır. Beşeri sermaye yatırımlarının toplumsal getirisi kısa vadeli olmayıp tam tersine, uzun vadede görülmektedir. Dolayısıyla da beşeri sermayenin gelişmesi için gerçekleştirilecek yatırımların ilerleyen yıllarda Türkiye'nin gelişmesini önemli oranda destekleyeceği aşikârdır. Belli ölçüde yol kat etmiş olsa da henüz tam olarak sanayi toplumu aşamasına geçememiş olan Türkiye, bilgi toplumunun sonuçlarından etkilenmekle birlikte bilgi toplumuna erişimde önemli virajları dönme durumundadır.

Günümüzde verilecek nitelikli bir eğitim sonucu, bilim ve teknoloji alanlarında elde edilecek başarılar aracılığıyla erişilecek bilgi toplumu, Türkiye'nin uzunca bir süredir beklediği yapısal dönüşümün ardındaki en önemli faktörlerin başını çekmektedir. Ancak ülkemizin özellikle bilim ve teknoloji alanında üretici bir ülke olmaktan ziyade, kullanıcı pozisyonunda bulunması, araştırma- geliştirme ve eğitim harcamalarının bütçeden aldığı payın olması gereken seviyede olmaması ve toplumun geniş çaplı bir kültürel ve zihniyet değişimine yeterince açık olmaması başlıca sorunlar arasında yer almaktadır. Tüm bu sorunların asılması için Türkiye'nin eğitim yatırımlarını arttırması, bölgesel farklılıkları en aza indirmesi, bu yatırımlardan da herkesin eşit biri de yararlanmasını sağlaması ve teknolojik alt yapıyı hazırlaması gerekmektedir.

Kaynakça

- Akça, F. (2014). *Beşeri Sermayenin Ekonomik Büyümeye Etkisi: Türkiye Üzerinden Bir Uygulama*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü/Sivas.
- Akkoyunlu, W. A. ve Akkoyunlu, B. (2011). Türkiye'de Eğitimin Değerinin Ölçülmesi. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 40, 375 - 385.
- Arabacı, İ. B. (2011). Türkiye'de ve OECD Ülkelerinde Eğitim Harcamaları. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (35), 100- 112.
- Atik, H. (2006). *Beşeri Sermaye, Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme*, Bursa:

Ekin Kitabevi.

- Bal, H., Algan, N., M., M. ve Kandır, E. (2014). Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: BRICS Ülkeleri ve Türkiye Örneği, *International Conference on Eurasian Economies*, 1-9.
- Barro, R. J. (1991). Economic Growth in a Cross Section of Countries. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 106, No. 2, 407-443.
- Becker, G. S. ve Tamura, R. (1990). Human Capital, Fertility, and Economic Growth. *The Journal of Political Economy*, (October), 12-37, Erişim: https://www.ntaccounts.org/doc/repository/Becker_et_al.pdf Erişim Tarihi: 10.07.2019.
- Berg V, D, H. (2012). *Economic Growth and Development*, World Scientific Publishing, Second Edition, Singapore.
- Bontis, N. (1999). Managing Organizational Knowledge By Diagnosing Intellectual Capital:Framing and Advancing the State on the Field. *International Technology Management*, 18, Nos: 5/6/7/8, 433-463.
- Bowen, W.G. (1964). Assessing the Economic Contribution of Education: an Appraisal of Alternatives Approach Harris, S.E. (ed), *The Economics Aspect Higher Education*, 177-201, OECD, Paris
- Canpolat, N. (2000). Türkiye’de Beşeri Sermaye Birikimi ve Ekonomik Büyüme. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18 (2), 265-281.
- Çankaya, E. (2009). *Türkiye’de Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü/Muğla.
- Çankaya E. ve Karataş, M. (2010). İktisadi Kalkınma Sürecinde Beşeri Sermayeye İlişkin Bir İnceleme. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (3), 29-55.
- Deliktaş, E. (2001). Malthusgil Yaklaşımdan Modern Ekonomik Büyüme-ye. *Ege Akademik Bakış*, 1 (1), 1-19.
- Doğan, S. ve D. Şanlı (2003). İktisadi Kalkınmada Beşeri Sermaye. *Süleyman Demirel Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 8 (1), 173-196.
- Emirkadı, Ö. (2019). Türkiye’de Beşeri Sermayenin Önemi, İktisadi Büyüme ile İlişkisi ve Sosyal Boyutu Üzerine Teorik Bir İnceleme. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 11 (2), 131-148.
- Genç, M. C., M. K. Değer ve Berber, M. (2009). Beşeri Sermaye, İhracat ve Ekonomik Büyüme: Türkiye Ekonomisi Üzerine Nedensellik

Analizi, *Uluslar Arası 7. Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildiriler Kitabı*, 48-60.

- Gençoğlu, P. (2006). *Ekonomik Gelişmede Beşeri Sermayemin Rolü ve Türkiye: Ampirik Bir Analiz*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü/Kayseri.
- Güneş, Ş. (2005). Türkiye’de Nüfus Artışının Ekonomik Büyümeyle İlişkisi Üzerine Ekonometrik Bir Analiz. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 60 (3).
- Karagül, M. (2002). *Beşeri Sermayenin İktisadi Gelişmedeki Rolü ve Türkiye Boyutu*, Afyon: Anıt Matbaa.
- Karaman, E. (2007). *Beşeri Sermaye ve İktisadi Kalkınma Üzerine Etkileri: Türkiye Üzerine Bir Analiz*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Karşıyakalı, B. (2008). *Türkiye’de Ekonomik Büyümenin Kaynaklarının Analizi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü/İzmir.
- Kremer, M. (1993). Population Growth and Technological Change: One Million B.C. to 1990. *The Quarterly Journal of Economics*, (August), Volume:108 (3), 681-716, <https://www.ssc.wisc.edu/~walker/wp/wp-content/uploads/2012/01/kremer1993.pdf> Erişim Tarihi: 14.07.2019.
- Kunduracı, N. F. (2010). *Yoksullukla Mücadele - Beşeri Sermaye İlişkisi*, (Yayımlanmış Sosyal Yardım Uzmanlık Tezi). T.C. Başbakanlık Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Lucas, R. E. (1988). On The Mechanics of Economic Development. *Journal of Monetary Economics*, North-Holland, 22, 3-42.
- Mazgit, İ. (1998). *Ekonomik Kalkınma Sürecinde Türkiye’de Sağlık Sektörünün Yeniden Yapılanması*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü/İzmir.
- Pınar, A. (2006). *Maliye Politikası (Teori ve Uygulama)*. Ankara: Naturel Yayıncılık.
- Saxton, Jim, (2000), Investment In Education: Private and Public Returns, Joint Economic Committee, *United States Congress*, 1-13.
- Schultz, T. (1961). Investment in Human Capital. *The American Economic Review*, 51(1), 1-17.
- Schultz, T. (1972). Human Capital: Policy Issues and Research Opportuni-

ties. *NBER Working Papers*, Vol. 6, No. 4126, 1-84.

Taban, S. (2006). Türkiye’de Sağlık ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedenlilik İlişkisi. *Sosyo Ekonomi Dergisi*, (2), 31-46.

Türk, İ. (2007). *Maliye Politikası Amaçlar-Araçlar ve Çağdaş Bütçe Teorileri*, Ankara: Turhan Kitabevi.

Yavilioğlu, C. (2002). Kalkınmanın Anabilimsel Tarihi ve Kavramsal Kökenleri. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 3 (1), 59-77.

Yeldan, E. (2012). Ekonomi-tek Volume / Cilt: 1 No: 2 May / Mayıs 2012, 21-60, http://ekonomitek.org/pdf/ile/no2_08_erinc_yeldan.pdf, Erişim Tarihi: 10.07.2019.

Yumuşak, İ. G. ve Bilen, M. (2000). Gelir Dağılımı-Beşeri Sermaye İlişkisi ve Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (1),77-96.

<http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi> Erişim Tarihi: 04.08. 2019.

http://tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1018, Erişim Tarihi: 05.08.2019.

İşgücü İstatistikleri, Mayıs 2019, <http://tuik.gov.tr/HbGetirHTML.do?id=30691>, Erişim Tarihi: 21.08.2019.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Kış / Winter Sayı/Issue: 46
Sayfa / Page: 117-137

ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 18.08.2019
Kabul/Accepted: 14.10.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**PAYLAŞIM SAVAŞINDA TERÖR
ÖRGÜTLERİNİN
KULLANILMASI**

***THE USE OF TERRORIST
ORGANIZATIONS IN THE
SHARING WAR***

Dr. Ünal ACAR

İçişleri Bakanlığı (Emekli)

ORCID: 0000-0002-6144-7186, uacar1@hotmail.com

Öz

Günümüzde terör örgütleri var oluş nedenlerini ülkede yaşanan etnik, dini ve ekonomik sorunları çözecekleri varsayımına dayandırırlar. Terör örgütlerine destek veren küresel güçler de hedef olarak gördükleri ülkelerdeki etnik, dini farklılıkları, ekonomik sorunları ve halkın memnuniyetsizliğini amaçları doğrultusunda yönlendirmeleri için terör örgütlerine taşeronluk görevi verirler. Bu nedenle terörizmle mücadele eden ülkelerin, sadece terörizmin nedeni olarak sunulan sosyo ekonomik, sosyo kültürel tedbirlerle başarıya ulaşması güçtür. Terörizme karşı halkı bilgilendiren, iç ve dış faktörleri dikkate alan uluslararası işbirliğine önem veren bir mücadele yönteminin uygulanması önemli bir zorunluluktur. Soğuk Savaşın sonrası dönemde ABD'ye göre komünizm tehdidinin yerini "İslami Terör" almıştır. Bunun en güçlü kanıtı da 11 Eylül 2001 saldırıları olmuştur. 11 Eylül saldırıları ile ABD tarafından simgeleştirilen "İslami Terör" ve "İslami Terörist" kavramları İslam ülkeleri tarafından da kullanılmıştır. ABD, "İslami Terörle" mücadele etmek ve totaliter yönetimlere son vererek demokrasiyi getirmek gerekçesi ile Afganistan, Irak, Libya ve Suriye başta olmak üzere birçok İslam ülkesini işgal etmiştir. Bu ülkelerdeki etnik ve dini çatışmaların gerekçelerinin aynı olması, senaryonun küresel güçler tarafından yazıldığı ve uygulamaya konulduğu iddialarını da güçlendiriyor. Makalede küresel güçler tarafından ülkelerin işgal gerekçeleri olarak sunulan ve küresel güçlerin istihbarat servisleri tarafından oluşturulan, stratejistler tarafından servis edilen projeler incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: terörizm, küresel güç, demokrasi, insan hakları, işgal.

Abstract

Today, the terrorist organizations have based their reasons of for existence to the assumption that they can solve the ethnic, religious and economic events

experienced in the country. Global powers that support terrorist organizations use ethnic and religious differences, economic problems, and the dissatisfaction of the public in the target country to achieve their aims and use terrorist organizations as subcontractors. Therefore, it is difficult for countries combating terrorism to achieve success only through socio-economic and socio-cultural measures presented as the cause of terrorism. It is an essential obligation to implement a method of struggle against terrorism that informs the public and takes into account international and domestic factors. With the end of the Cold War, according to the US, the threat of communism was replaced by Islamic terrorism. The most definite proof of this was the September 11, 2001 attacks. The “Islamic Terror” and “Islamic Terrorist” concepts, which are symbolized by the US with the September 11 attacks, are also widely used by Islamic countries. The United States, in order to combat Islamic terrorism and to bring democracy by ending the totalitarian administrations, with the support of many Islamic countries has occupied many Islamic countries, like Afghanistan, Iraq, Libya, and Syria. The fact that the reasons for ethnic and religious conflicts in these countries are the same reinforces the claims that the scenario was written and put into practice by global powers. In this article, the projects, that are presented by the global powers as reasons of occupation of the countries, and that are formed by the intelligence services and served by the strategists are examined.

Keywords: terrorism, global power, democracy, human rights, occupation.

Giriş

Terör eylemlerinin zamanla önemini yitirdiğini terör bitti denildiği bir zamanda insanlık dışı acımasız şiddet eylemlerinin yeniden hız kazandığını görmekteyiz. Terörizmin yaygınlaştığı ve şiddetini artırdığı bu dönemlerde küresel, bölgesel ve ülke düzeyinde yaşanan sosyo-ekonomik sorunlar arasında yakın ilişki dikkat çekmektedir. Çünkü olağanüstü dönemlerde çıkar elde eden kişi ve ülkeler bir şekilde terörden nemalanır. Kimisi silah satar, kimisi uyuşturucu ticareti yapar, kimisi hukukun üstünlüğü ve insan haklarını gerekçe göstererek doğal kaynak bakımından zengin bölgeleri işgal eder ve siyasi baskı konusu olarak terör örgütlerini kullanır (Yıldız, 2017: 30).

Bu nedenle günümüzde terörizmin nedenlerini anlayabilmek için sadece iç dinamikleri bilmek yetersiz kalmaktadır. Uluslararası güç mücadelesini, enerji kaynakları üzerindeki hâkimiyet savaşlarını ve tarihi süreci dikkate almadan yapılan günü birlik yorumlar yanıltıcı olur. Birinci Dünya Savaşının üzerinden yüz yıl geçmesine rağmen okullarımızda savaşın nedeni olarak Avusturya veliaht prensinin bir Sırp tarafından öldürülmesi olarak öğretiliyorsa, günümüzdeki gelişmeleri anlamamız da dolayısıyla zorlaşmaktadır. Çünkü I. ve II. Dünya Savaşlarının nedenlerini öğrenmeden günümüzdeki terör olaylarını doğru anlamak ve yorumlamak son de-

rece zordur. Terörizmin nedenlerini anlayabilmek için dünya genelinde yaşanan gelişmeleri bilmek gerekir. Dünyada yaşanan gelişmeler tarihi süreç dikkate alınmadan analiz edildiğinde, terörizmin sorumlusu olarak Afgan dağlarındaki eğitimsiz insanları, Orta Doğu sorununun nedeni olarak da Saddam Hüseyin ve Kaddafi'nin baskıcı rejimleri görülebilir. Suriye ve Irak'ın komşuları dahil dünyanın değişik bölgelerindeki baskıcı rejimlere karşı niçin sessiz kaldığı açıklanamaz. Sorunun kaynağı olarak gösterilen Saddam'ın ve Kaddafi'nin ölümü sonrası Orta Doğu bölgesinin huzura kavuşması beklenirken, tam tersine bölgenin neden kan gölüne dönüştüğü sorusuna cevap verilemez. Bu nedenle birçok faktöre bağlı ulusal ve uluslararası olayları tek bir nedene bağlayıp, o nedeni ortadan kaldırarak sorunların çözüleceğine inanmak gerçeklerden uzaklaşmak ve sorunu daha da ağırlaştırmak anlamına gelir. Küresel Güçler menfaatlerini sürekli kılmak ve yaptıkları işgalleri haklı göstermek için tarihin her döneminde algı operasyonları gerçekleştirmişlerdir. Yakın tarihimizde; 15.yy “Sömürgecilik Dönemi” 19.yy “Emperyalist Dönem” 21.yy ise “Terörizm Dönemi” olarak tanımlanmıştır (Acar, 2012: 13).

Küresel Güçlerin Enerji Bölgelerindeki Hakimiyet Mücadelesi

“Güç” başkalarının davranışlarını etkileyebilme, taraflardan birinin diğerine istemediği bir şeyi yaptırabilme kapasitesidir (Hunt, 1994: 18). Planlananı gerçekliğe dönüştüren hareketi başlatacak ve sürdürecektir temel enerji olarak da ifade edilmektedir (Quigley, 1993: 35). Bu nedenle güç, fiziksel şiddetten psikolojik baskıya kadar her türlü ilişkiyi içermektedir (Palmer ve Hyman, 1993: 36). Kullanılan yöntemler, “zorlama”, “korkutma”, “ikna etme” ve “yönlendirme” olarak özetlenebilir. Birbiri ile iç içe geçmiş bu dört unsur birbirinden bağımsız değildir.

Sanayi Devriminin öncüsü olan İngiltere, kendisine tek rakip olarak gördüğü Fransa'ya karşı tarihte Yüzyıl Savaşları olarak anılan ve İngiltere'nin zaferi ile sonuçlanan savaşlarda kazandığı başarı ve sömürge imparatorluğundan elde ettiği hammadde gücüyle 1815-1914 yılları arasında dünyanın en güçlü devleti konumuna yükseldi (Polanyi, 2000: 35). “Pax Britannica” olarak anılan bu dönemde İngiltere, sahip olduğu üstün deniz gücü ile önemli deniz ticaret yollarını da kontrol ederek, deniz aşırı ticarete hakim oldu. Güçlü donanma, korsanların gemileri ele geçirmesini de önleyerek deniz ulaşımının güvenli olmasını sağlıyordu. İngiltere'nin askeri ve ekonomik gücü, İngiliz Kraliyet Donanmasını okyanus ve denizlerde egemen konuma getirdi. Böylece Çin gibi Uzak Doğu piyasalarını da kontrol edebiliyordu. Ayrıca İngiltere, “Evrensel Posta Sistemi”ni kurdu ve geliştirdi. İlk telgraf hattı 1835 yılında ABD’de açıldı (Kodaman, 2002: 166). Bu gelişme, “İngiliz Ölçü Sistemi” ve “İngiliz Genel Yasaları” esas alınarak dünya ticari kuralların oluşmasına, mal ve sermayenin dünya

genelinde serbestçe dolaşımına olanak verdi. Dünya pazarlarını ele geçirmek için her türlü yöntemi uygulayan İngiltere, rakibi olan Fransa ile de zaman zaman işbirliği yaptı. Dönemin daha güçsüzü sayılan ABD ve Almanya gibi ülkeler ise İngiltere'nin dünya egemenliğine karşı önlemler geliştirmeye başlıyordu. 1914 yılında Alman ticaret filosu İngiltere'den sonra dünyanın ikinci büyük filosu konumuna geldi (Kennedy, 1993: 246).

Bu dönemde sanayi devriminin başında olan Almanya ve ABD, sanayilerini geliştirebilmek için İngiliz mallarına karşı ekonomilerini korumak zorundaydılar. Bu nedenle İngiliz mallarının ülkelerine girişini önlemek için yüksek gümrük vergisi koydular. ABD ve Almanya'nın sanayilerini geliştirmek için aldıkları bu ve buna benzer önlemler "Pax Britannica"nın zayıflamasına neden oldu. Almanya ve ABD pazarına girmekte zorlanan İngiltere, Latin Amerika'dan Çin'e kadar birçok ülke ile ticaret anlaşmaları imzaladı ve sıra Osmanlı Devletine geldi. Osmanlı Devletinin çöküşünün 20. yüzyılın başlarına kadar sürmesinin bir nedeni de petrolün günümüzdeki kadar önemli olmamasından dolayı, Batı Avrupalı devletlerin sömürülmesi daha kolay olan Afrika ve Güney Amerika ülkelerini tercih etmesidir. 1838 yılına gelindiğinde, Amerika'yı terk etmek zorunda kalan Avrupalı devletlerinin, Osmanlı'ya yöneldiğini görüyoruz. İngiltere ile 1838 yılında imzalanan "Balta Limanı Anlaşması" Osmanlı Devletinin çöküşünü hazırlayan ve hızlandıran bir anlaşma olmuştur (Kodaman, 2007: 20).

18 ve 19'uncu yüzyıllarda dünya siyasetinin belirlenmesinde etkili olmaya başlayan ABD, petrol-doğalgaz bakımından zengin jeostratejik bakımdan önemli bölgelere nüfus etmeye başladı. Bu dönemde olayları doğru okuyamayan ve gerekli önlemleri alamayan Osmanlı Devleti gelişmelerin dışında kaldı. Uluslararası gelişmeleri doğru okuyamayan ülkeler önce istikrarsızlaşır, sonra yarı sömürge konumuna gelir ve sonunda parçalanır ve yıkılır. Osmanlı Devleti bu süreçlerin tamamını yaşamıştır. Osmanlı Devleti bu süreçleri yaşarken Osmanlı Devletinden 477 yıl sonra kurulan ABD'nin küresel güç olma yolunda stratejiler geliştirdiğini görüyoruz. Kissinger (2010:7) bu konuda;

21. yüzyılda bir taraftan dünyada bölünmeler yaşanacak, diğer taraftan da küreselleşme yaygınlaşacaktı. Dünyada devletlerarası düzen, Soğuk Savaş kalıplarından çıkarak, yeniden 18 ve 19. yüzyıl Avrupa devlet sistemine dönüşecekti. Yeni düzende ABD, AB, Çin, Japonya, Rusya, Hindistan önemli aktör konumuna gelirken küçük ve orta büyüklükte birçok devletten oluşacak bölgesel güçler de, uluslararası siyasetin belirlenmesinde önemli bir pozisyona sahip olacak ve uluslararası ilişkiler gerçekten küreselleşecekti.

Haberleşme, ekonomi alanlarındaki eş zamanlı çevrim yanında, nükleer yayılma, çevre duyarlılığı, nüfus artışı ve ekonomik bağımlılık gibi pek çok yeni konular gündeme gelerek dünya kamuoyunun ilgisini çekeceğini ve bu sorunlarla baş edebilmenin ön koşulunun da küresel işbirliği ve etkileşimden geçtiğini... ifade etmektedir.

Küreselleşme olgusu devletin temel aktör olma konumunu da tartışılır hale getirmektedir. Küresel güçlerin sahip olduğu değişik finans kuruluşları ve düşünce merkezleri üzerinden ülkelerin iç işlerine müdahil olmaları ulus devletin hareket alanını dolayısıyla etkisini sınırlamaktadır. Tarihin her döneminde ekonomik gelişmeler siyasal değişimin de yönünü belirlemiştir. Ulus devletin de uzun bir tarihsel süreç içinde yaşanan ekonomik dönüşümün sonucu ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu nedenle küresel gelişmeleri doğru anlayabilecek ve etkili önlemler alabilecek yapılanmaya gidebilmek önemlidir. Küreselleşmenin getirdiği ekonomik rekabetle birlikte günümüzde güvenlik kavramı sadece askeri anlamda değil yaşamın her alanı için söz konusudur (Zedner, 2015: 13). Bu nedenle güvenlik kavramı farklı perspektiflerden değerlendirilmelidir (Tirab, 2016: 102). Ekonomik, finans ve teknolojik sektörde yaşanan değişimlerden istenilen sonuçların alınabilmesi için stratejistler, ulus-devletin parçalanması gerektiği görüşünü savunuyorlar. Bunun için de hedef ülkelerdeki etnik ve mezhepsel farklılıklar istismar edilerek çatışma konusu yapılmaktadır. Sömürü hedeflerine ulaşmak için küresel güçler, mezhepsel ve etnik kimliği hayatın tüm alanında yaygınlaşmasını teşvik etmişlerdir (Giddens, 2008: 540). 1945 yılında 51 olan Birleşmiş Milletlere üye ülke sayısı 75 yıl sonra 200 olmasının bir nedeni de bu politikaların yaygınlaştırılmasıdır. Bu gün için devletlerini kuramamış on beş bin ulus olduğu dikkate alındığında yirmi yıl sonra BM'nin üye ülke sayısını tahmin etmek zorlaşmaktadır. Küresel güçler ülkelerin mezhepsel ve etnik farklılıklarını istismar eden terör örgütlerini kullanarak güç savaşını sürdürmektedir.

Terör Örgütlerinin Etnik ve Mezhepsel Farklılıkları İstismarı

İnsanlar tarihin her döneminde kendilerini tanımlarken etnik ve dini kimliklerini ön planda tutmuşlardır. Öyle ki dini mensubiyetini tanımlarken mezhebine, etnik konumunu tanımlarken de boy ve kabile kimliğine vurgu yapmıştır. Bunun en önemli nedenlerinden biri de toplumdaki diğer sosyal gruplara karşı kendi konumlarını güçlendirmek anlayışı etkili olmuştur. Bu anlayış devleti oluşturan farklı sosyal grupların kaynaşmasını zorlaştıran ve sosyal gruplar arasında gerginliği artıran etkenlerin en önemlisi olmuştur (Sarınay, 1995: 74). Günümüzde de küresel güçler amaçlarını gerçekleştirmek için etnik ve mezhepsel açıdan yaşadığı ülke-

de kendisini farklı hisseden grupların sorunlarını istismar ederek şiddet eylemlerine yöneltmeyi amaçlar (Yılmaz, 1994: 97). İnsanların birbirini düşman olarak algılamasını sağlamak için kendilerini farklı bir kimlikle tanımlarlar. Ayrılıkçı terörizm olarak tanımlanan bu tür şiddet eylemleri ile amaç kültürel farklılık, düşmanlık ve sonuçta farklı kimlik yaratmaktır. Etnik ve mezhepsel farklılıkları olan insanlar genelde ülkenin belirli bir bölgesinde varlıklarını sürdürdükleri için nihai hedef yaşadıkları bölgenin bağımsızlığa kavuşmasıdır. Bu motivasyon ile harekete geçirilen gruplar, küresel güçlerin kontrolündeki terör örgütlerine bilinçli veya bilinçsiz katkı sağlarlar. Ayrılıkçı terörist örgütler bu hedeflerine ulaşmak için iki yöntemi uygularlar. Birinci yöntem acımasızca gerçekleştirdikleri şiddet eylemleri ile devlete bölgeyi kontrol altında tutmanın çok zor olduğunu göstermek ve bölgeyi terk etmeye zorlamaktır. Diğer yöntem ise iç ve dış kamuoyunu etkilemektir (Yayla, 1990: 361). Hangi ideoloji benimserse benimsesin bölücü terör örgütleri ulusların kendi kaderini tayin etme (self-determinasyon) hakkını savunur. Bu isteğinde haklı olduğunu kanıtlamak için mezhepsel, kültürel ve dil farklılıklarını gündeme getirerek kasıtlı olarak geri bırakıldıklarını ve baskı altında tutulduklarını iddia ederler. Bu iddialarını ekonomik verilerle desteklerler. Bu nedenle bazı ülkeler ayrılıkçı hareketleri terör eylemi olarak değil bağımsızlık mücadelesi olarak kabul ederler. Bu bakış açısı bölücü terör örgütlerinin uluslararası kamuoyunda taraftar bulmasını da kolaylaştırmaktadır.

Soğuk Savaş sonrası dönemde, küreselleşme ile “ulus-devletin” etkisinin zamanla azalacağı ve etnik ve mezhepsel temele dayalı küçük devletlerin kurulacağı görüşleri dünya kamuoyuna servis edilmiştir (Tatlıdil, 2000: 121). Ulus-devletin tartışıldığı bu dönemde 1980’li yılların sonuna kadar demokratikleşme sorunu kapsamında iç sorun olarak değerlendirilen siyasal Kürtçülük hareketi, küresel güçlerin desteği ile uluslararası bir sorun haline getirilmiştir. Bazı ulusal ve uluslararası medya organlarında “Kürtlerin bağımsızlığı” konulu sempozyumlar, tartışma programları sık sık yapılır olmuştur. Geline nokta terör örgütü PYD’nin ABD’nin koruması altında devlet kurma süreci içerisinde olduğu bilinmektedir. PKK’yı terör örgütü ilan eden ve örgütün üç militanı için 12 milyon dolar ödül veren Amerika’nın PYD’yi bir terör örgütü olarak görmediğine dair yaptığı en üst seviyedeki açıklamalar terörizm tanımı ile çelişmektedir. Aynı gün içerisinde birbirleriyle çelişen terörizm tanımı yapan ABD, her yıl terör örgütü listesi yayınlamaktadır. Özellikle 1990’lı yıllardan sonra yayınladığı terör örgütleri listesine baktığımızda, terör örgütlerinin tamamına yakını İslami olarak tanımlanan örgütler olduğunu ve bu örgütlerin petrol ve doğalgaz zengini ülkelerde bulunduğunu görüyoruz. ABD ayrıca her yıl terörizme destek veren ülkelerin de listesini yayınlamaktadır. Bu listede

yer alan ülkelerin de çoğu İslam ülkeleridir.

Çünkü İslam ülkelerine gerektiğinde yapılacak askeri operasyonların dünya kamuoyu tarafından desteklenmesi için hem bu ülkelerin yönetim şekli eleştirilmeli, hem de terörizmi desteklemekle suçlanmaları gerekiyordu. Bunun sonucu Soğuk Savaşın sona ermesinden hemen sonra “İslami Terör” kavramı ABD’li stratejistler tarafından terörizm literatürüne sokulmuş ve benimsetilmiştir. Öyle ki Müslüman ülkelerde bile İslam, terörle birlikte anılır olmuştur. 11 Eylül 2001 saldırıları ile birlikte “İslami Terör” olarak adlandırılan yeni dönem, ABD’nin teröre karşı ilan ettiği “Küresel Terörizme Karşı Savaş” sloganı ile yeni bir sürece girmiştir ve halen devam etmektedir. 11 Eylül ile simgeleşen yeni terör döneminin en önemli özelliği, terörün kaynağının “İslami” olduğuna vurgu yapılmasıdır (Laqueur, 2004: 450). “İslami Terör” kavramının ortaya çıkışı da petrol ve doğal gaz kaynaklarına sahip ülkelerin tamamına yakınının Müslüman olmasından kaynaklanmaktadır. “İslami Terör” kavramının yaygınlık kazandığı 11 Eylül 2001 saldırılarından sonra terörizmin öne çıkan dört özelliği dikkat çekmektedir.

- Terörün küreselleşmesi, kitleselleşmesi ve sembol hedeflere yönelmesi.
- İnsanların her an her yerde küresel terörün kitlesel hedefi olması.
- Eğitimli teröristlerin en son teknolojiyi kullanarak eylem gerçekleştirilmesi.
- Terör eylemlerinin büyük çoğunluğunun “İslami Terör” eylemi gerçekleştirenlerin de “İslami/Müslüman Terörist” olarak tanımlanmasıdır.

Stratejistlerin Ürettiği “İslami Terör” Kavramı

Din, tarihin her döneminde, insanları etkilemiştir. Aynı dinin değişik zaman ve bölgelerde farklı yorumlanması sonucu aynı dine mensup kişiler arasında farklı dini anlayışlar vardır. Dini istismar eden kişi ve grupların değişik yorumları, terörü kullanan küresel güçlerin gizli emellerini saklayan bir kalkan gibidir (Onat, 2003: 146). Günümüzde Avrupa’da Asya’da Amerika’da Afrika’da Japonya’da özetle dünyanın her yerinde sadece İslam değil her türlü dini kendi çıkarları doğrultusunda yorumlayarak, insanların dini duygularını istismar eden kişi, grup ve terör örgütleri varlıklarını sürdürmekte, insanlığı tehdit etmektedir. Son yıllarda ülkemizde, bölgemizde ve dünyada en yıkıcı projeler stratejistlerin ürettiği etnik kimlik ve İslam dini üzerinden uygulamaya konuluyor. Bu nedenle kavramları anlamlandırırken, tarihsel süreç içerisinde hegomen güçlerin, kavramların anlamlandırılmasındaki etkilerini ve niyetlerini de dikkate almak gerekir. Örneğin; Naziler’de terörün gerekçesi “üstün Alman ırkının korunması,”

olarak tanımlanmış, milyonlarca kişi bu nedenle öldürülmüştür.

Günümüzde yaygın olarak kullanılan ve ülkeleri işgal gerekçesi olan “İslami Terör” kavramının geçmişi yüz yıl öncesine, Toynbee’ye dayanmaktadır. Toynbee, Hungtinton, Fukuyama ve Bernard Lewis ülkemizde en çok tanınan stratejistlerdir. Öngörülerinin gerçekleşmesi büyük bir hayranlıkla izlenerek referans merkezi yapılır. Fukuyama ve Hungtinton’ın hocası ve fikir babası Toynbee’dir. Toynbee’ye göre her medeniyet çözülme, gerileme ve yıkılma sürecini yaşamak zorundadır. Ancak bu süreç Batı uygarlığı için söz konusu değildir (Toynbee, 2008: 19). Adeta bir bayrak yarışı gibi Toynbee’nin başlattığı medeniyetler çatışması fikri, Fukuyama ve Hungtinton tarafından sürdürüldü. Fukuyama’ya göre Batı, akli ve ekonomik gücü ile kendilerine uygun sosyal ve kültürel düzeni sürdürebilir (Fukuyama, 2009: 185). Hungtinton ise 1996 yılında “Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması” başlığı ile yayınladığı kitabında, Toynbee’nin görüşlerini daha da geliştirdi. Ülkemizde ve dünyada büyük etki yaratan kitap üzerinden binlerce yorum ve analiz yapıldı. Dünyanın geleceği bu kitapta öne sürülen görüşler üzerinden yorumlandı. 1900’lü yılların başında Toynbee ile başlayıp, Hungtinton, Fukuyama, Udo Steinbach ve Bernard Lewis gibi düşün adamlarının analizleriyle dünyada meydana gelen olaylar anlaşılmaya çalışıldı. Gelişmekte olan ülkelerin uzmanları bölgeyi ve dünyayı bu analizlerin etkisinde kalarak yorumladı. Mevlana’nın yaklaşık 800 yıl önce söylediği

Bir lafa bakarım laf mı diye bir de söyleyene bakarım adam mı diye” sözünü dikkate almadan sadece lafa bakıldı söyleyenin kimliği ve niyeti sorgulanmadı. Bu kişiler söylediği için mi bazı şeyler gerçekleşiyor? Yoksa bazı şeylerin gerçekleşmesi istendiği için mi bu kişiler dünyayı meşgul eden bu analizleri yapıyor?

soruları genellikle sorulmadı. Bu soruların birkaçının cevabı bulunabilirse bölgemizde ve dünyada yaşanan olayları ve küresel stratejistlerin gerçek niyetlerini anlama ihtimali de yüksek olacaktır.

Yukarıda ismi geçen stratejistlerin istihbarat servisi bağlantıları spekülasyon olarak değerlendirilse de medeniyetler çatışması fikrini başlatan Arnold J. Toynbee’nin, kişisel araştırmalar yapan bir tarihçi değil İngiliz İstihbarat servisi için çalışan, İngiltere’nin çıkarlarına hizmet eden resmi bir görevli olduğu bilinmektedir. Genç yaşta dünyanın en etkili İngiliz propaganda örgütünün üyesi olan Toynbee, 1912, 1921, 1923, 1929, 1948, 1962 ve 1968 yıllarında defalarca yaptığı Türkiye ziyaretlerinde Anadolu’nun çeşitli bölgelerini gezme, Atatürk ve İnönü dahil birçok devlet yöneticisi, siyasetçi, gazeteci ve akademisyenlerle tanışma, görüşme ve tartışma fırsatını elde etmişti. İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşturulan

delegasyonlarda da yer alan Toynbee'nin barış görüşmelerine katılması istihbarat hizmetlerinde tecrübeye ve sürekliliğe verilen önemi de göstermektedir.

Küresel güçlerin uluslararası politikaları belirleme ve dünya kamuoyunu yönlendirmede bu stratejistlerin önemleri yadsınmaz. Küresel aktörlerin iletişim kaynakları üzerindeki hâkimiyeti, ekonomik, teknolojik ve askeri gücü devam ettiği sürece, uluslararası politika onların çıkarlarına göre şekillenir, suçlu ve suçsuz onların kararlarına göre belirlenir. Gelişmekte olan ülkelerin uymak zorunda oldukları kurallar, uluslararası kuruluşları da devreye sokarak onların çıkarlarına göre belirlenir. “Yeni Dünya Düzeni” bu stratejistlerin ürettiği “İslami Terör”, “İslami Terörist”, “demokratikleşme” ve “özgürlük” kavramları üzerinden kurulur. Bu kavramlar üzerinden konjonktüre uygun olarak bazı bölgelerde mezhepsel farklılıkları bazı bölgelerde ise etnik farklılıkları kullanarak milyonlarca insanın mağdur olmasına neden olunur.

“İslami Terör” kavramının Batı kaynaklı olmasına karşın birçok İslam ülkesi tarafından da gerek bilinçli gerekse bilinçsiz kullanılması, “İslam” ile “terörün” birlikte anılmasına, “İslami Terör” kavramının yaygınlık kazanmasına sebebiyet vermiştir. Kavramın bu derece kabul görmesi ve benimsenmesi ne ölçüde doğruyu yansıttığı ve olayları anlamamıza ne kadar yardımcı olduğu konusunda, günümüzde de devam eden, “İslamiyet ve Terör” konulu tartışmalar yapılmaktadır. “İslami Terör” kavramı üzerindeki tartışmanın başlıca iki tarafının olduğu söylenebilir. Bu saldırıların Müslüman kişiler tarafından yapıldığı için mutlaka “İslami Terör” olarak nitelenmesi gerektiğini savunanlar, diğer tarafta ise İslam'ın terör ile birlikte anılmasını doğru bulmayanlar. “İslami Terör” kavramı konusunda ısrarcı olanlara göre; terörle mücadelenin başarılı olabilmesi için ilk önce terörün tanımının doğru yapılması gerekir. Çünkü terörle mücadele sadece adli bir konu değil, fikir planında da mücadele yapılması gerekir. İşte bu nedenle terörün başına bir sıfat koymak zorunludur, terörizmle mücadelede ancak böyle başarılı olunur görüşünü savunurlar. Terörün dini olmaz gerekçesiyle “İslami Terör” kavramına karşı çıkanlar ise; Kendisini Müslüman olarak tanımlayanlar arasında, teröre ve şiddete başvuranlar dün de vardı, bugün de var ve büyük ihtimalle yarın da olacak. Ancak bu İslamiyet'in terör ile birlikte anılmasını haklı çıkarmaz. Çünkü bu yalnızca İslamiyet'e özgü bir durum değildir. Her dine mensup insanların içinde, kendi dini inancı ile şiddet arasında doğrudan bir ilişki kuran ve buna dayanarak terörist faaliyetlere girişenler olmuştur. Ama bu tür kişilerin/grupların varlığı, onların bağlı olduğu dini inanışın, terör ile mahkûm edilmesini gerekli kılmaz. Hıristiyan/Yahudi bir kişinin/grubun, şiddete başvurusu durumunda, *Hıristiyan/Yahudi Terörizmi* ifadesini kullanmak ne kadar yanlış ise, Müslüman

bir kişinin/grubun gerçekleştirdiği şiddet eylemleri nedeniyle *İslami Terör* kavramını kullanmanın yanlış olduğu görüşünü ifade ederler.

Gerçekten terörizmle etkin mücadele edebilmenin ön koşulu, terörizmi doğru tanımlamak ve nedenlerini doğru tespit edebilmektir. Hangi dine mensup olursa olsun, bir inanç grubunu potansiyel terörist ve o insanların yaşadıkları devletleri terörist devlet ilan etmenin terörizmle mücadele yöntemi olmadığı, sadece o ülkeleri işgal gerekçesi olduğu Afganistan, Irak, Libya, Suriye'nin işgali ile anlaşılmıştır. Yapılan algı operasyonları sonucu 11 Eylül'den sonra, Batılı Devletler, kendilerine yönelik terörist saldırılara "karşılık veren, misilleme de bulunan", bunu da bir meşru savunma zeminine oturtan taraf oldular (Güzel, 2002: 13). Aralarında terörizm uzmanı Paul Wilkinson'un da bulunduğu bazı yazarlar, terör eylemlerinin Batı'ya karşı olduğunu ve Batılı demokrasileri hedef aldığını savunurken, Noam Chomsky gibi terör uzmanları ise "devlet destekli terörün" söz konusu olduğunu savunurlar (Güzel, 2002: 16-19). Özellikle Amerikalı terör uzmanlarının büyük bir çoğunluğu, ülkelerinin sahip olduğu değerler ve gelişmişlik düzeyi nedeniyle, "İslami Terörizmin" hedefi olduğunu iddia ederek, ABD istihbarat servislerinin yön verdiği devlet destekli terörizm yaklaşımına karşı çıkarlar. ABD'nin terör örgütüne destek veren konumunda olamayacağını savunan uzmanların (Arı, 2004: 544) ABD'nin, her yıl Irak, İran, Kuzey Kore başta olmak üzere birçok ülkeyi teröre destek veren ülke olarak suçlamasına ve terörist ülke olarak ilan ettiği Irak ve Afganistan'ı işgal etmesine karşı çıkmadıkları bilinmektedir. ABD, birçok devleti terörizme destek olmakla suçlarken, "devlet destekli terörizmi" kabul etmekte, ancak kendisi süper güç olarak dünyaya yön verirken, terör örgütlerini kullanmadığını ve terör örgütleri ile mücadele ettiğini iddia etmektedir. Bu noktada, "terörizm nedir, kim tarafından, kime karşı uygulanır" sorusuna doğru cevap bulmak önemlidir. Bu nedenle terörizmin nedeni mi? Yoksa terörü kullanan güçlerin nedeni mi? Sorusu önemlidir. Bu soruya doğru yanıt bulmak, terörizmle mücadelede başarının en önemli koşuludur (Öktem, 2004: 29).

Küresel Güçlerin Taşeronu: PKK Terör Örgütü

Belirledikleri hedeflerine daha az riskli yoldan ulaşmak isteyen küresel güçlerin terör örgütlerini kullandıkları bilinmektedir. İstihbarat örgütü güçlü olmayan devletlerin terör örgütlerine yön verebilmesi hem çok güçtür hem de çok risklidir. Güçlü bir istihbarat servisine sahip olmayan gelişmekte olan ülkelerin terör örgütleri ile olan ilişkileri küresel güçlerin istihbarat servislerinin radarına takılmaması mümkün değildir. Bu durumda gelişmiş ülkelerin bu ilişki üzerinden gelişmekte olan ülkeleri baskı altına alması söz konusu olur. Uluslararası destek almak zorunda olan terör

örgütlerinin yurt dışı büroları küresel güçlerin desteğini almak zorunda olan terör örgütleri için bir zorunluluktur. Terörist A. Öcalan'ın Vatikan'ın desteğini almak amacıyla Papa'ya yazdığı ve 23 Kasım 1988 tarihli La Republica'da yayınlanan mektubunda "...Aziz Peder, Hristiyanlığa çok yakınlım. Sizin şahsınıza ve dininize duyduğum saygı benim savaşımın ve düşüncelerimin merkezindedir..." diyerek Vatikan'ın desteğini almak arayışındadır.

PKK terör örgütü, kitlesel eylemlerine başladığı 1984'ten günümüze değin yarattığı terör eylemleriyle ülkemizde derin bir güvenlik endişesi yaratmış, maddi ve manevi enerjisinin önemli ölçüde boşa harcanmasına neden olmuştur. Yeni bir Kürt kimliği oluşturmayı amaçlayan (Volkan, 1999: 197) PKK terör örgütü nihai amacının bağımsız bir Kürt devleti kurmak olduğunu açıklamalarına rağmen, terör uzmanları tarafından soruna kesin teşhis koymak mümkün olamamıştır. Makalenin yazıldığı günlerde ABD, PKK'lı 3 teröristin başına toplamda 12 milyon dolar ödül koyuyor. Türkiye Öcalan'ın tesliminden ders almış olmalı ki konuya temkinli yaklaşmayı tercih ediyor. ABD ve Rusya, PKK'yı terör örgütü ilan etmesine karşın PYD'yi terör örgütü olarak kabul etmiyor ve bunu en üst seviyedeki yetkililer Suriye iç savaşının başladığı 2011 yılından itibaren defalarca dünya kamuoyuna açıklamakta bir sakınca görmüyorlar.

Kırk yıldır her gün medya organlarında tartışan uzmanlar, örgütün amacının Türkiye'yi bölmek mi? Yoksa bütün ülkenin sorunu olan demokratik hakların kazanımı mı? Olduğu sorusuna net bir cevap bulamamışlardır. Bir kesim örgütün amacının ülkeyi bölmek olduğunu ifade ederken, diğer bir bölüm örgütün ülkeyi bölmek gibi bir niyeti olmadığını, demokratik hakların kazanımı için mücadele ettiğini, ancak demokratik hakların kazanımı için neden demokratik olmayan yolları denediğini açıklayamıyorlar. Yine bir grup uzman, terörizmin nedenini bölgenin geri kalmışlığı ile açıklarken, diğer grup, bölücü örgütün yabancı istihbarat servislerinin senaryosunu uygulamakla görevli bir piyon olduğunu iddia ediyorlar. Olaya daha geniş açıdan bakıp, sorun bir Kürt milliyetçiliği mi? Ülkenin sosyo ekonomik geri kalmışlığın bir neticesi mi? En az 150 yıldır Batılı Devletler tarafından uygulanan "Şark Meselesinin" doğal bir sonucu mu? Enerji kaynaklarının paylaşımı mı? Ya da demokratikleşme, insan hakları ve özgürlükleri geliştirme mücadelesi mi? Yoksa bunların tamamı mı olduğu konusundaki tartışmalar hala devam etmektedir. Terörizmle mücadele konusunda farklı görüşleri savunan bu gruplar birbirlerini ikna edip ortak bir paydada buluşamamışlardır. Terörizmi size karşı kullanan ülke sizden güçlü ise terörizmle mücadelede başarı şansınız doğal olarak azalmaktadır. PKK terör örgütü ile mücadelenin bu kadar uzun sürmesinin nedeni uygulanan yanlış politikalar olsa da küresel güçlerin terör örgütüne

verdiği destek terör örgütünün her geçen gün güçlenmesine neden olmuştur. Başta ABD olmak üzere küresel güçlerin örgüte verdiği destek artık kamuoyundan da saklanmamaktadır. Kamuoyunun gözü önünde televizyonlarda ABD'nin terör örgütüne verdiği on binlerce tır dolusu silah ve mühimmat canlı yayın ile örgüte teslim edilmektedir. Bu durum tehlikenin geldiği noktayı göstermesi açısından önemlidir. ABD, AB ve Rusya başta olmak üzere birçok gelişmiş ülkenin PYD terör örgütünü muhatap alması ve görüşmesi Türkiye'nin işinin ne kadar zor olduğunu göstermektedir.

Terör Örgütlerinin Küreselleşmesi

Küresel güçler doğal kaynak bakımından zengin ülkeler üzerindeki çıkarlarını sürdürmek için her türlü yöntemi denemişler, gerektiğinde yıllarca süren savaşlar yapmışlardır. Savaşın hem ekonomik hem de insan kaybı açısından maliyetinin çok yüksek olması günümüzdeki güçlü ülkeleri, hedef aldıkları ülkelerde ekonomik ve siyasal baskı uygulayabilmek için terörün her çeşidini kullanarak hedeflerini gerçekleştirme yönüne sevk etmiştir.

Çünkü terör ülkeyi maddi ve manevi zarara uğratan birçok açıdan ülkenin geri kalmasına neden olan bir faktördür. Terörü kullanan ülkeye büyük güç, teröre muhatap olan ülkeye ise büyük zarar vermektedir. Şöyle ki; terörizmle mücadele eden ülkeler bir taraftan mali kaynaklarının büyük bir kısmını terörizmle mücadelede kullandıkları için ülkenin gelişmesi engellenmekte diğer taraftan gelişmiş ülkeler hem terör örgütlerine hem de terörizmle mücadele eden ülkelere silah satarak büyük gelir elde etmekte. Ayrıca terör örgütlerini kullanarak uyuşturucu ticareti, insan kaçakçılığı vb. birçok yasadışı işlerini terör örgütünü kullanarak gerçekleştirdikleri bilinmektedir. Ayrıca doğal kaynak bakımından zengin eğitimli insan açısından fakir ülkeleri terörü destekleyen ülke listesine alarak uyguladıkları ekonomik ve sosyal yaptırımların dünya kamuoyu tarafından desteklenmesini sağlarlar. Terörün ve iç savaşların yoğun olarak yaşandığı ülkelerin doğal kaynak bakımından zengin İslam ülkeleri olması tesadüf değildir. ABD Başkanı Harry S. Truman, 1946 yılında ABD'nin Orta Doğu politikasını şu şekilde açıklamaktadır;

Gözlerimizi Yakın ve Orta Doğu'ya çevirdiğimiz zaman vahim meseleler arz eden bir bölge ile karşılaşyoruz. Bu bölgede geniş tabii kaynaklar vardır. En işlek kara, hava ve deniz yolları buradan geçmektedir. Bu bakımdan büyük iktisadi ve stratejik önemi vardır. Böyle olunca da Yakın ve Orta Doğu'nun bölge dışı büyük devletler arasında kuvvetli bir rekabet alanı olduğunu ve bu rekabetin birdenbire bir çatışma doğurabileceğini kestirmek kolaydır (Ülman, 1991: 74).

Bu rekabet savaşında ABD, Sovyetler Birliği'nin Orta Doğu'ya yayılmasını önlemek amacı ile Orta Doğu ülkeleri arasında bir ittifak kurma projesi geliştirmiş bu proje Türkiye öncülüğünde gerçekleştirilmiştir. 1955 Şubat ayında Türkiye ile Irak arasında Bağdat'ta bir ittifak anlaşması imzalanmıştır. Nisan 1955'te İngiltere, Eylül 1955'te Pakistan ve Kasım 1955'te İran, "Bağdat Paktına" katılarak ittifak genişletilmiştir. Bağdat Paktı'nın amacı Türkiye'nin öncülüğünde Ortadoğu'nun SSCB'ye karşı savunulmasıydı. SSCB'ye karşı oluşturulan Bağdat Paktı, Orta Doğu ülkelerini üçe bölmüştür. Birinci grup, Pakta katılan Türkiye, Irak, İran ve Pakistan; ikinci grup Bağdat Paktına karşı olan Mısır, Suriye, Suudi Arabistan ve Yemen, her iki grubun dışında kalan Ürdün ve Lübnan ise üçüncü grubu oluşturmuştur. Bağdat Paktı, Orta Doğu'yu Sovyetler Birliği'ne karşı birleştirmek amacı ile kurulmasına karşın (Armaoğlu, 2017: 491) Orta Doğu ülkeleri arasında bölünmeye neden olmuş, bu bölünme Sovyetler Birliği'nin Orta Doğu'ya girmesini kolaylaştırmıştır. Orta Doğu'da yaşanan bu gelişmeler, Sovyetlerin kontrol ve iradesi dışında ortaya çıkmış, fakat Orta Doğu ülkeleri arasındaki bu bölünmüşlük, Rusya'ya Deli Petro zamanından beri Orta Doğu'ya girmek için aradığı fırsatı vermiştir.

II. Dünya Savaşı süresince Batılı Devletler kendi sorunlarıyla uğraştıkları ve Orta Doğu petroleri ile ilgilenemedikleri için, Orta Doğu devletleri bu dönemde en sakin dönemini yaşamıştır. Batının, Orta Doğu petroleri ile yeniden ilgilenmesi II. Dünya Savaşı sonrasında başlar. II. Dünya Savaşı sonrası Batılı Devletlerin kendi aralarındaki sorunları kısmende olsa çözmeleri, SSCB'nin giderek nüfuzunu arttırması ve Orta Doğu ile ilgilenmesi bu bölgenin, yeniden savaşlar, çatışmalar, kanlı iktidar değişiklikleri, diktatörler ve darbelerle anılır olmasına neden olmuştur. Bu bölgede önceden İngiltere, Rusya, ABD, Fransa ve Almanya çıkar mücadelesi verirken, günümüzde ABD bölgenin ve dünyanın rakipsiz en büyük gücü olarak görülmesine rağmen Çin, Japonya, İran ve Türkiye gibi aktörlerin bölgenin şekillenmesinde haritaların yeniden çizilmesinde etkili roller üstlendiği bilinmektedir. İşte böyle bir ortamda bölge üzerinde egemenlik mücadelesi veren özellikle küresel güçlerin gerektiğinde terör örgütlerinin kullanmaktan çekinmediklerini ve bunu dünya kamuoyundan gizlemeden gerçekleştirdiklerini medyaya intikal eden haberlerden de biliyoruz.

Küreselleşen illegal örgütler, teknolojik olanakları da kullanarak dünyanın her noktasında taraftar bulmaya ve eylem gerçekleştirme gücüne ulaşmışlardır. Birçok terör örgütünün 2001 yılından önce sınır aşan eylemlerine karşın, 11 Eylül 2001 saldırılarından sonra terörizm, "küresel" sözcüğü ile birlikte anılmaya başlanmıştır (Çitlioğlu, 2007: 81). 2001 saldırıları bir dönüm noktası olmuş, dünyadaki tüm güvenlik algılamala-

rı değişmiş ve devletler de politikalarını bu değişime göre düzenlemeye başlamışlardır. Güvensizlik, belirsizlik duyguları yaşamın her alanında kendini hissettirmiş, güvenlik adına, özgürlükler ve demokratik haklardan vazgeçilebileceğini savunan yeni bir sürece girilmiştir (Keyman, 2006: 8). Hızla küreselleşen dünya sistemi ile paralel olarak karmaşık suç ilişkileri şeklinde karşımıza çıkan terör örgütleri, bireysel, toplumsal ve uluslararası sorunlar meydana getirmekte, toplumun huzur ve güvenliği üzerinde büyük bir tehdit oluşturmaktadır.

Terör örgütlerini de kullanarak yeni bir dünya düzeni kurmayı amaçlayan ülkelerin, karşılaştığı en önemli sorun, terör örgütlerinin büyümesi ve kontrolünün zorlaşmasıdır. El-Kaide gibi örgütlerin birçok ülkede taraftar bulması, militanların dünyanın herhangi bir bölgesinde meydana gelen çatışmalara gönüllü olarak katılması, geçmişe oranla radikal ve eğitilmiş militanların sayısının her geçen gün artması, örgüt liderinin ve istihbarat servislerinin terör örgütlerini kontrol altında tutmasını zorlaştırmaktadır. Günümüzde terör örgütü lideri, örgütünü sevk ve idare eden yöneten bir kişi olmaktan ziyade, örgütün ruhani lideri, ideoloğu veya sözcüsü konumuna gelmiştir. Bunun sonucunda örgüt liderinin bilgisi dışında örgütün daha alt seviyedeki radikal militanların verdiği kararlar sonucu ani gelişen sürpriz eylemlerin sayısı her geçen gün artmaktadır. Bu durum istihbarat servislerinin de örgütün eylemlerini önceden öğrenmesini zorlaştırmaktadır (Acar, 2012: 70).

Küreselleşen Terör Örgütlerinin Sevk ve İdaresi

Terör örgütleri Soğuk Savaş döneminde, örgüt liderinin kontrolündeki “Merkez Komite” tarafından sevk ve idare edilen, bölümler arasında katı bir hiyerarşik ilişki olan bir yapı görünümündeydi. Bu dönemdeki örgüt anlayışına göre; azınlık çoğunluğa, yerel birimler merkeze, alt birimler üst, birimlere bütün örgüt mensupları da örgüt liderine itaat etmek zorundadır (Lenin, 1968: 73). Soğuk Savaş’ın sona ermesi ile birlikte terör örgütleri de gerek ideoloji, gerekse yapılanma olarak büyük değişim yaşadılar. Dikey otoriter yapı yerine, daha gevşek yatay örgütlenme modeline geçtiler. Teknolojinin ve demokrasinin sunduğu imkânlardan da yararlanarak birbirinden bağımsız hücreler şeklinde örgütlenerek, daha hızlı hareket edebilecek konuma geldiler. Geleneksel liderlik anlayışının yeterli olmadığı, yeni bir liderlik anlayışının gerekliliği bu değişim sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Soğuk Savaş sonrası dönemde lider, örgüt eylemlerini sevk ve idare eden bir kişi olmaktan çok, örgüt militanlarını, örgüt amaçları doğrultusunda yönlendiren, güdüleyen ve etkileyen, propaganda yönü öne çıkan sembolik kişi konumuna gelmiştir. 1990’lı yılların başına kadar terör örgütü liderini etkisiz konuma getirdiğinizde örgüt dağılma sürecine

girebiliyordu. Bu dönemde güvenlik güçlerinin öncelikli hedefi de örgüt liderini ele geçirmektir. Günümüzde ise terör örgütü liderinin yakalanması ya da öldürülmesi durumunda örgütün dağılmasından ziyade “Deniz Yıldızı” gibi birden fazla örgüte bölündüğünü ve eylemlerini artırarak sürdürdüğünü görüyoruz. Örneğin Osama bin Laden’in ölümünden sonra örgüt dağılmamış, El Kaide’den onlarca terör örgütü çıkmıştır. Burada Osama bin Laden’in 2 Mayıs 2011 günü ABD’nin gerçekleştirdiği operasyon sonucu ölü ele geçirilmesinden 47 gün önce 15 Mart 2011 günü Suriye iç savaşının başlamasını tesadüf olarak açıklamak ne derece isabetli bir analiz olduğu tartışılır. Laden’in ölümünden sonra Irak ve Suriye’de El-Kaide’den türemiş onlarca terör örgütünün ortaya çıkması ve bölge haritalarının yeniden çizilmesinde bu terör örgütlerinin eylemlerinin etkili olduğu dikkate alındığında, ABD’nin 2001 saldırılarını gerçekleştirmekle suçladığı Laden’i ele geçirme operasyonunu on yıl sonra gerçekleştirmesi, bu süre zarfında son derece gelişmiş teknolojik imkân ve insan istihbaratına sahip olan ABD’nin Laden’i bulamamasından değil, Laden’in son kullanma tarihinin Suriye iç savaşının başlaması ile birlikte dolduğunun bir açıklaması olabilir mi?

Abdullah Öcalan’ın da 1999 yılından itibaren hükümlü olmasına rağmen cezaevinde iken Suriye’de PYD, İran’da PEJAK vb. birçok terör örgütünü kurduğu bilinmektedir. Normal şartlarda cezaevindeki bir hükümlünün ABD ile müttefik ilişkileri kuracak konuma gelen bir terör örgütü kurmasının mantıklı bir açıklaması olamaz. Ancak ABD gibi küresel güçler istediği takdirde cezaevindeki bir hükümlüye değil terör örgütü, devlet bile kurdurmayı başarabilecek güçleri olduğunun bir göstergesi olduğu unutulmamalıdır. Öcalan’ın ülkemize teslim edilmesinin üzerinden yirmi yıl geçmesine rağmen hala niye teslim edildiğini tam olarak anlayabilmiş değiliz. Bülent Ecevit vefatından bir ay önce, ABD, Öcalan’ı niye teslim ettiğini hala anlayabilmiş değilim diyerek samimi bir itirafta bulunmuş, televizyonlarda uzman sıfatıyla konuşanlar ise Ecevit’i hala anlamamış diye eleştirerek, Öcalan’ın niye teslim edildiğini ne kadar iyi anladıklarını! anlatmışlardı. Olayın üzerinden geçen yirmi yılda, Öcalan’ın yakalanması ile ilgili çok makaleler, kitaplar yazıldı. Her gelişme ayrıntılı olarak anlatıldı. Ancak her yıl yazılanlar, bir önceki yılda yazılanlardan farklı şeyleri öğrenmemizi sağladı. Teslim edilmesinin yirminci yıl dönümünde yaşananlar ise hepimize yeni bilgiler veriyor, gelişmeleri daha sağlıklı inceliyor ve daha da önemlisi bildiklerimizden daha farklı verileri karşımıza çıkarıyor. Muhtemelen on yıl sonra yazılanlara baktığımızda ise bugün yazılanların ne kadar eksik ve değerlendirmemizin ne kadar yanlış olduğunu göreceğiz. Özetle, Öcalan’ın teslim edilmesinin üzerinden yirmi yıl geçmesine rağmen, hala niye teslim edildiğini anlayabilmiş değiliz. Buna rağmen istih-

barat servisleri başta olmak üzere hiçbir ilgili kurumun, Öcalan'ın neden teslim edildiğine dair ciddi bir araştırma yapmadığı anlaşılmaktadır. Eğer ciddi bir çalışma yapılsaydı her yıl Öcalan'ın niye teslim edildiğine dair farklı senaryolar okumazdık. Bu yirmi yıllık süre sonunda sadece Öcalan'ın neden teslim edildiğini anlamadığımızı anladık.

Bu nedenle Öcalan Batılı Devletler tarafından yazılan siyasal Kürkçülük senaryosunun küçük bir figüranıdır diyebiliriz. Bölgede yaşanan gelişmelerin Öcalan'ın kontrolünde olduğunu kabul etmek, Batılı Devletlerin gizli servislerinin bölge üzerindeki hâkimiyetini görmemektir. Kürt sorunun çözümünü Öcalan'da görmek, Öcalan'ı olduğundan farklı bir konumda değerlendirmek ve sorunun boyutlarını anlamamak demektir. Örgütün üzerindeki gizli servislerin kontrolünü Öcalan'ın teslimi sürecinden biliyoruz. Öcalan'ın niye teslim edildiğini bugünkü bilgilerimizle değerlendirdiğimizde; İki binli yılların başında Irak'ın bölünme sürecinde Talabani ve Barzani'ye yeni görevler bulundu Öcalan'a boş kadro bulunamadı. Öcalan'a Suriye'de boş kadro bulunana kadar Türkiye'de ceza evinde tutulması gerekiyordu. ABD, Öcalan'ı teslim ederken idam edilmeyeceği garantisini de ABD'nin idama karşı olduğu için değil Suriye'de PYD, İran'da PEJAK'ı kurmak için Öcalan'dan daha iyi bir figüran bulamadığından idam edilmesini istemediğini anlıyoruz. Son yıllarda Öcalan, teröre son vermek için iki temel koşulu deklare etmektedir: Bunlardan birincisi Kürt kimliğinin anayasada yer alması; ikincisi ise serbest bırakılmasını ve siyaset yapabilmesinin koşullarının yaratılmasıdır. İlk talep, gelecekte iki halklı bir devlet yapısının hukuksal ve siyasal olarak tescili anlamına gelirken; ikinci talep, bu amacı gerçekleştirecek Öcalan'ın liderliğinde siyasal kadronun oluşması anlamına gelmektedir. Küresel güçlerin istihbarat servisleri bu mantıkla çalıştıkları için bazı olayların gerçek nedenini anlayabilmek için en az yirmi sene beklemek gerekiyor.

Terörizmle Mücadelede Millilik Unsuru

Millilik, istihbari bilginin üretilmesinde, korunmasında ve paylaşımında en önemli kuraldır (Shulsky, 1991: 53). İstihbarat servislerinin görevi, kendi ulusal çıkarlarını, diğer ülkelerin çıkarları üzerinde tutmak amacıyla, ihtiyaç duyulan her konuda bilgi edinme faaliyetlerini yürütmektir. Ulusal çıkarların korunması temelinde çalışan istihbarat servisleri, bunu gerçekleştirmek için gizli, örtülü, acımasızca bir mücadele sürdürürler. Burada dostluk ve müttefik olmanın hiç bir önemi yoktur. Gizlilik istihbarat servislerinin en temel unsurudur (Shulsky, 1991: 122).

Düşmanını gördüğünde saldıran, bağırان ya da kaçan diğer canlıların tersine, insan içinde bulunduğu koşullara göre, eğer çıkarları gerektiriyorsa düşmanına çok samimi bir dost gibi davranabilir. İstihbarat ser-

vislerinin bu anlayışla çalıştıklarını unutmamak gerekir (Acar, 2011: 271). İstihbarat çalışması her ülkenin ulusal politikalarının belirlendiği, gerçek niyetlerin perdelendiği oyun alanıdır. İstihbaratın en güvenli olanı, kendi ulusal imkânlarınızla sağladığınız istihbarattır. Yabancı istihbarat servislerinin verdiği istihbaratın, yanıltıcı, yönlendirici olma riski taşıyabileceğini her zaman hatırdan tutmak gerekir. Bu nedenle istihbarat servislerimizin önceliği, ABD'nin verdiği bilgi ile operasyon yapmadan önce, bu bilgiyi veren ABD'nin, neyi amaçladığını deşifre edecek çalışma yapmaları gerekiyor.

Millilik, istihbari bilginin üretilmesinde, korunmasında ve paylaşımında en önemli kuraldır. Bilgiyi paylaşım ancak karşılıklı çıkar ortamında gerçekleşebilmektedir. Eğer bilgiyi paylaşmıyor, sadece bilgi alıyorsanız o zaman da karşılıklı çıkar değil bilgiyi veren ülkenin çıkarı ve yönlendirmesi söz konusudur. Hiçbir istihbarat servisi sahip olduğu bilgiyi ülkesinin çıkarı olmadan paylaşmaz. Aynı istihbarat servisi içerisindeki farklı birimler bile birbirinden bilgi saklarken, ABD'nin Türkiye'nin çıkarları için istihbarat verdiğini düşünmek fazlasıyla iyimserlik olur. Bilimsel istihbaratın üretimini ve koordinasyonunu yetersiz bulan Amerika bu eksikliği gidermek amacıyla, 1949 yılının Ocak ayında "Bilimsel İstihbarat Ofisi" adındaki istihbarat birimini kurmuştur. "Bilimsel İstihbarat Ofisi" teknolojiyi kullanarak en az riskle en çok bilginin toplanabilmesi için özel yüksek irtifalı uçakların gelişimini başlatarak, uçakların istihbarat hizmetlerinde daha etkin kullanılma sürecini başlattı. Teknolojik gelişmenin sağladığı imkanlar istihbarat servislerinin etki alanlarını da genişletti (Eker, 2015: 44). Başta ABD olmak üzere birçok Batılı Devletler, 1940'lı yıllarda teknik istihbarat alanına yatırım yaparken, ülkemizde 1990'lı yıllardan sonra teknik istihbarat çalışmaları başlamıştır. Bu nedenle istihbarat çalışmalarını sürdürürken kullanılan teknolojiden başlamak üzere her alanda yerli ve milli olmak son derece önemlidir.

Sonuç

Makalede terörizmin nedenlerini incelerken amacımız terörizmi yaygınlaştıran nedenlerle, terörizmin gerçek nedenlerini doğru bir şekilde tespit etmeye çalışmaktır. Çünkü nedenleri doğru bir şekilde tespit edemediğimiz taktirde, alınacak önlemler terörizmi önlemekten ziyade yaygınlaşmasına neden olabilmektedir. Günümüzde terörizmin nedenlerini kesin bir şekilde tanımlamak olanaksızdır. Terörizmin nedenlerinin tek tek belirlenerek ortaya konulması ve bu koşulların bulunduğu ülkelerde terörizm olur veya bu koşulların bulunmadığı ülkelerde terörizm olmaz gibi bir sonuca ulaşmak terörizm gibi çok faktörlü ve çok karmaşık bir olgu için olanaksızdır. Terörizmin olması için bütün koşulları taşıyan ülkelerde

terör eylemleri görülmezken, bazen bunun tam tersi de olabilmekte, koşulları terörizmin oluşumuna olanak vermeyeceği değerlendirilen ülkelerde terör eylemlerine rastlamaktayız. Bu nedenle terör olayları tek bir neden ile açıklanamaz. Her terör olayı için birden çok neden sayılabilir. Terörizmin nedeni birden fazla olduğu için çözümü de birden fazla önlemi gerektirir. Bu çalışmada da terörizmin nedenlerini ortaya koyarken kesin ifadelerden kaçınıp, gelişmekte olan ülkelerdeki ekonomik, siyasal, kültürel, hukuki koşulları terörizmin nedeni olarak değil, “terörizmi yaygınlaştıran nedenler” olarak. Terör örgütünün şiddet eylemi gerçekleştirmek için öne sürdüğü sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel koşulları, Nevruz’u, 1 Mayıs İşçi Bayramını ve benzeri günleri gerekçe göstererek gerçekleştirdikleri şiddet eylemlerini de “terör örgütünün nedenleri” olarak. Meselenin görünen, yansıtılan boyutu dışındaki görünmeyen ve kökleri küresel güç mücadelesine uzanan nedenleri de “terörizmin gerçek nedeni” olarak incelenmeye çalışıldı. Çünkü terörizmle mücadelede terörizmin nedenlerini doğru tespit etmek çok önemlidir. Ülkemizde terörizmin yıllardır artarak sürmesi, terör örgütlerinin çok güçlü olmasından değil, terörizmin nedenlerinin doğru olarak tespit edilememesinden kaynaklandığı değerlendirilmektedir. Bu nedenle terörizmle mücadele eden ülkelerin, sadece terörizmin nedeni olarak sunulan sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel tedbirlerle başarıya ulaşması güçtür. Terörizme karşı halkı bilgilendiren, iç ve dış faktörleri dikkate alan uluslararası işbirliğine önem veren bir mücadele yönteminin uygulanması huzur ve güven ortamının sağlanması açısından önemli bir zorunluluktur.

Petrol ve doğalgaz zengini ülkelerin küresel güçler tarafından ya diktatörlükle ya da terörizme destek veren ülkeler olarak suçlandığını ve işgal edildiğini biliyoruz. Gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkelere aldıkları silahlarla terörizme destek verdiğine dünya kamuoyu inandırılırken, istihbarat servisleri güçlü gelişmiş ülkelerin terörizme destekleri tartışma konusu bile yapılmamaktadır. Oysa silah, uyuşturucu kaçakçılığı ve terör ayrılmaz bir bütün oluşturmakta terör örgütlerinin eylemlerinde kullandıkları silah ve patlayıcılar ile uyuşturucu madde imalinde kullanılan kimyasallar da gelişmiş Batılı Devletler tarafından üretilmektedir. Bütün bunlar süper devletlerin, terörün önlenmesi konusunda samimi olmadıkları, terörizmin yaygınlaşmasına doğrudan veya dolaylı katkı sağladıkları düşüncesinin güçlenmesine neden olmaktadır. Teröristlerin eylemlerinde kullandıkları plastik patlayıcılar, küresel güçler tarafından askeri birlikler için üretilmesine karşın, bu patlayıcıların teröristlerin eline nasıl geçtiği konusunda bir çalışma yapılmamaktadır. Çok sıkı kontrollere tabi bir askeri patlayıcının, teröristlerin eline hangi yollardan geçtiğini tespit edebilmek için patlayıcının üretildiği fabrikadan başlayarak güzergâhını takip etmek gerekir. Patlayıcıların teröristlerin eline geçiş noktalarını tespit etmek, te-

rörist eylemlerdeki sis perdesini aralayacaktır.

Terör örgütlerinin en önemli gelir kaynağı olan uyuşturucu kaçakçılığında da durum farklı değildir. Eroini üretebilmek için asetik anhidrit'in kullanılması zorunludur. Dünyada bunu üreten ülkelerin tamamı gelişmiş ülkelerdir. Asetik anhidritin hangi yollardan uyuşturucu tacirlerinin eline geçtiğini tespit edebilmek, günümüzdeki teknoloji ile çok basit olmasına karşın, tıpkı plastik patlayıcılarda olduğu gibi bugüne kadar tespit edilememiştir. Çünkü imalatçı firma bu hammaddeyi kime sattığını bir sır gibi saklamaktadır.

Teröristlerin kullandıkları giysiden ağır silahlara kadar her şey gelişmiş ülkelerin üretimi olmasına karşın teröre destek veren ülke olarak doğal kaynak bakımından zengin ülkelerin suçlanması, küresel güçlerin de teröre destek veren ülkelerle savaşan güç olarak algılanması bir paradokstur. Bu noktada, “terörizm nedir, kim tarafından, kime karşı kullanılır” sorusuna doğru cevap bulmak önemlidir. Bu nedenle terörizmin nedeni mi? Yoksa terörü kullanan güçlerin nedeni mi? Sorusu önemlidir. Bu soruya doğru yanıt bulmak, terörizmle mücadelede başarının en önemli koşuludur.

Kaynakça

- Acar, Ü. (2011). *İstihbarat*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- _____. (2012). *A'dan Z'ye Terörizm*. Ankara: Kripto Yayınları.
- Arı, T. (2004). *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Armaoğlu, F. (2017). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Çitlioğlu, E. (2007). Terörizm ve Küreselleşme. *Stratejik Analiz*, (92), 77-85.
- Eker, S. (2015). Savaş Olgusunun Dönüşümü: Yeni Savaşlar ve Suriye Krizi Örneği. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi, Turkish Journal of Middle Eastern Studies*, 2 (1), 31-66.
- Fukuyama, F. (2009). *Büyük Çözülme*. Kaya, H. (Çev.). İstanbul: Profil Yayınları.
- Giddens, A. (2008). *Sosyoloji*. Güzel, C. (Çev.). İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Güzel, C. (2002). *Korkunun Korkusu: Terörizm, Silinen Yüzler Karşısında Terör*. Ankara: Ayraç Yayınevi.
- Hunt, J. W. (1994). *Yönetici İçin Örgüt İçindeki Davranış Kılavuzu*. Od-

- man, M. (Çev.). Ankara: Öteki Yayınları.
- Kennedy, P. (1993). *Büyük Güçlerin Yükselişleri ve Çöküşleri*. Karanakçı, B. (Çev.). İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Keyman, E. F. (2006). Küreselleşme, Uluslararası İlişkiler ve Hegemonya. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 3 (9), 1-20.
- Kissinger, H. A. (2010). *Diplomasi*. Kurt, H. (Çev.). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kodaman, B. (2002). II. Meşrutiyet Dönemi (1908–1914). *Yeni Türkiye, Türkler Özel Sayısı*, (13), 165-192.
- Kodaman, B. (2007). Osmanlı Devleti'nin Yükseliş ve Çöküş Sebeplerine Genel Bakış. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (16), 1-24.
- Laqueur, W. (2004). The Changing Face of Terror. R. J. ART ve K. N. Waltz (Ed.), *The Use of Force* içinde (s. 450-457). New York: Rowman&Littlefield Publishers.
- Lenin, V. İ. (1968). *Ne Yapmalı*. Ankara: Sol Yayınları.
- Onat, H. (2003). *Türkiye'de Din Anlayışında Değişim*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Öktem, E. (2004). *Stratejik Boyut*. Ankara: İDB Yayınları.
- Palmer, M. ve Hyman, B. (1993). *Yönetimde Kadınlar*. Öner, V. (Çev.). İstanbul: Rota Yayıncılık.
- Polanyi, K. (2000). *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*. Buğra, A. (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Quigley J.V. (1993). *Vizyon: Oluşturulması, Geliştirilmesi ve Korunması*. Çelik, B. (Çev.). İstanbul: Epsilon Yayıncılık.
- Sarıнай, Y. (1995). *Atatürk'ün Millet ve Milliyetçilik Anlayışı*. Ankara: MEB Yayınları.
- Shulsky, A. N. (1991). *Silent Warfare Understanding the World of Intelligence*. Washington, Brassey's, A Division of Maxwell Macmillan, Inc.
- Tatlıdil, E. (2000). *Globalleşme Sürecinde İnsan Kaynaklarının Değişimi: Türkiye Örneği*. Prof. Dr. Eyüp Kemerlioğlu'na Armağan. Sivas: Önder Matbaacılık.
- Tirab A. T. (2016). *Çok kültürlülük ve Güvenlik: Sudan Örneği*. Ankara: Sonçağ Yayınları.

- Toynbee, A. J. (2008). *Tarihçi Açısından Din*. Canan, İ. (Çev.). İstanbul: Ufuk Kitapları.
- Ülman, H.(1991). *Türk-Amerikan Münasebetleri*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Volkan, D.V. (1999). *Kanbağı Etnik Gurudan Etnik Teröre*. İstanbul: Kardeşler Matbaası.
- Yayla, A. (1990). Terör ve Terörizm Kavramlarına Genel Bakış. *AÜ.SBF Dergisi*, XLV (1-4), 335-385.
- Yıldız, S. Ö. (2017). Makarenko'nun "Kara Delik Sendromu" Teorisi ve Terörizm Finansmanında Sınırşan Organize Suçlar. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*. 25 (13), 27-64.
- Yılmaz, A. (1994). *Etnik Ayrımcılık*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Zedner, L. (2015). *Güvenlik*. Orhun, D. (Çev.). İstanbul: Optimist Yayın Grubu.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Kış / Winter Sayı/Issue: 46
Sayfa / Page: 139-169
ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 08.08.2019
Kabul/Accepted: 24.10.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**TÜRKİYE’DE BİRİNCİL
ENERJİ TÜKETİMİ VE
EKONOMİK BÜYÜME
İLİŞKİSİ: DİNAMİK
BİR ANALİZ***

***THE RELATIONSHIP BETWEEN
PRIMARY ENERGY
CONSUMPTION AND
ECONOMIC GROWTH IN
TURKEY: A DYNAMIC ANALYSIS***

Arş. Gör. Bilal GÜNER
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İİBF İktisat Bölümü
ORCID: 0000-0003-0981-7490, bguner@erzincan.edu.tr

Prof. Dr. Sabri AZGÜN
Atatürk Üniversitesi, İİBF İktisat Bölümü
ORCID: 0000-0002-3349-2158, sabriazgun@atauni.edu.tr

Öz

Enerji, sanayi devrimi ile birlikte talebi ve önemi sürekli artan, günümüzde mal ve hizmetlerin üretiminde zorunlu bir girdi olarak kullanılan önemli bir kaynaktır. Türkiye’de de son yıllarda artan talep ve enerji ihtiyacına bağlı olarak, enerji tüketimi ve büyüme arasındaki ilişkinin incelenmesi ülke ekonomisine yön veren politikaların belirlenmesi hususunda son derece önem arz etmektedir. Bu çalışmanın amacı; Türkiye’de enerji tüketiminin büyüme üzerindeki etkisini 1970-2016 dönemi itibari ile yıllık birincil enerji tüketimi (BET), reel gayri safi yurtiçi hasıla ve reel sermaye birikimi verileri kullanılarak araştırmaktır. Analizde yapısal kırılma altında, serilerin uzun dönemli ilişkileri Hatemi-J eş-bütünleşme ve FMOLS testi, kısa dönemli ilişkileri ise VECM modeli ile ortaya konulmuş, analiz sonucunda BET ile RGSYH arasında hem kısa hem de uzun dönemde pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Bununla birlikte, değişkenler arasındaki ilişkinin yönü Toda-Yamamoto nedensellik testi ile incelenmiş ve BET’den RGSYH’ya doğru tek yönlü bir nedensellik olduğu görülmüştür. Son olarak değişkenler arasındaki dinamik ilişki, Kalman Filtresi yöntemi ile tahmin edilmiş ve analiz neticesinde BET’in büyüme üzerindeki etkisinin pozitif yönlü olduğu ancak zamanla azaldığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: birincil enerji tüketimi, ekonomik büyüme, yapısal kırılmalı eş bütünleşme, kalman filtresi.

* Bu çalışma Bilal Güner’in “Türkiye’de Birincil Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Dinamik Bir Analiz” isimli yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

Abstract

Energy, with its increasing importance and demand from industrial revolution and its compulsory characteristic for commodity produce process, is a source. Depending on Turkey's increasing demand and energy need, it is important to examine the relationship between energy consumption and growth in order to determine the policies that direct Turkey's economy. The aim of this study is to examine the effect of economic growth between 1970 and 2016 by using data of primary energy consumption, real GDP and real capital stock. This work presents both the long term relationship of series under structural breaks with Hatemi-J cointegration analysis and FMOLS analysis, the short term relationship of series under structural breaks with VECM model. As a result of analysis, the study finds positive and significant relationship between primary energy consumption and real GDP not only in short term but also in long term. In addition, the relationship among variables has been examined using Toda-Yamamoto causality test which shows one-way causality from primary energy consumption to real GDP. After these tests, as a final remark, dynamic relation among variables has been estimated by time-varying parameter method known as Kalman Filter. As a result of dynamic test, the study found that primary energy consumption affects the growth in a positive direction but this positive influence gradually decreases in time.

Keywords: primary energy consumption, economic growth, cointegration with structural break, kalman filter.

Giriş

Enerji, sanayi devrimi ile birlikte büyük ölçekli, seri üretimlere geçilmesine paralel olarak toplumlar ve ekonomiler için vazgeçilmez bir faktör olmuştur. Sanayi devriminde yaşanan teknolojik iyileşmeler, beraberinde yeni buluş ve keşifleri meydana getirmiş, bu ise üretimi, emek yoğun olan kas gücünden çıkararak, makineleşen büyük ölçekli sanayi yoğun endüstrilere dönüştürmüştür. Sanayi devriminde yaşanan bu gelişmeler ışığında, insanlar kırdan kente doğru göç etmiş ve hızlı nüfus artışı, enerjiye olan ihtiyacı daha da artırarak, ekonomileri enerjiye bağımlı hale getirmiştir.

Yaşanan petrol krizleri ile birlikte, enerji tüketimi ve iktisadi büyüme arasındaki ilişki, iktisat literatüründe de sıkça tartışılan ve ele alınan konuların başında yer almakta ve küresel ekonomik sitemin de etkisi ile giderek önemini artırmaktadır. Bu bağlamda 1978 yılında Kraft ve Kraft tarafından yapılan çalışma ile başlayan teorik ve uygulamalı literatürde, enerji tüketimi ve iktisadi büyüme arasındaki ilişkinin varlığı tespit edilmeye çalışılmış, ele alınan çerçevede ülkelerin enerji politikalarının, büyüme performanslarını ne yönde ve nasıl etkileyeceği tespit edilmeye çalışılmıştır.

Türkiye açısından enerji tüketimi incelendiğinde 1970'li yıllarda

kendi kendine yetebilen enerji, ülkenin son yıllarda girdiği büyüme trendine bağlı olarak artış göstermektedir. Nüfus artışı ve kalkınmanın etkisi ile artan talep, enerji kaynakları bakımından oldukça yetersiz olan Türkiye'yi dışa bağımlı hale getirmektedir. Bu da enerjiyi; Türkiye'nin sürdürülebilir büyüme hedefleri açısından dikkat edilmesi ve doğru politikalar alınması gereken stratejik bir etken yapmaktadır.

Yapılan açıklamalar doğrultusunda bu çalışmanın temel amacı, Türkiye ekonomisinde, birincil enerji tüketimi (BET) ile iktisadi büyüme arasındaki dinamik ilişkiyi orta koymaktır. Bu ilişkinin belirlenmesi, Türkiye için uygulanacak politikaların seçiminde yol gösterici olacaktır. Uygulamalı literatürde, enerji tüketimi ile büyüme arasındaki ilişkiyi analiz eden çok sayıda çalışma yer almasına rağmen enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki dinamik ilişkiyi inceleyen çok az sayıda çalışmaya rastlanmıştır. Bu sebeple çalışmanın literatüre önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Bu kapsamda çalışmanın ilk bölümünde Türkiye'de enerjinin mevcut görünümü ortaya konulmaya çalışıldıktan sonra, çalışmada bir bütünlük sağlamak maksadı ile ülke ve ülke gruplarıyla ilgili yapılan, konu ile iniltili daha önceki çalışmalar kronolojik sıraya göre incelenerek, çalışmanın uygulamalı yönelimi ile ilgili bazı sonuçlar verilmektedir. Son olarak ise Türkiye ekonomisinde BET ve ekonomik büyüme ilişkisi 1970-2016 yılları arasındaki dönem için analiz edilerek bu analizin sonuçları açıklanmaktadır.

Türkiye'de Birincil Enerji Görünümü

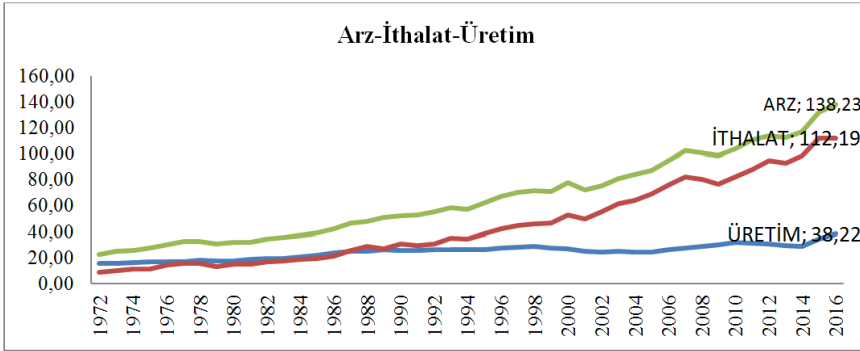
Belirlenen makroekonomik hedefler çerçevesinde Türkiye; ekonominin lokomotifi konumunda yer alan mal ve hizmet ihracatını 500 milyar dolara çıkarmayı amaçlamaktadır. Türkiye'nin bu amaç doğrultusunda teknoloji yoğun sektörlerde ve sektöründe dünya markası haline gelecek ürünlerin üretimi ve ihraç edilmesine yönelik hedeflerine ulaşabilmesi için gerekli üretim faktörlerinden biri olan enerjiye de ihtiyacı artmaktadır ve artacaktır (Tiftikçigil ve Yesevi, 2015: 17-18). Fakat yıllar itibari ile ülkenin enerji üretim ve tüketimine bakıldığında, enerji üretiminin talebi karşılama oranı da gün geçtikçe düşmektedir.

Tablo 1: Türkiye'nin Genel Enerji Denge Seyri

	1973	2016	Değişim
Toplam Nüfus (Milyon)	37.472	79.512	%112↑
Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (Milyar)	23.935	131.272	%448↑
Toplam Enerji Talebi (MTEP)	24,49	138,23	%464↑
Toplam Yerli Üretim (MTEP)	15,65	38,22	%144↑
Toplam Enerji İthalatı (MTEP)	9,97	112,19	%1025↑
Üretimin Talebi Karşılama Oranı (%)	%64	%28	%36↓

Kaynak: EİGM, World Bank (Yazar tarafından oluşturulmuştur)

Ekonomik büyüme ve nüfus artışının, enerji talebinin artmasında en önemli iki faktör olduğu, yapılan birçok çalışmada yer almaktadır. Tablo 1'de Türkiye'nin enerji alanındaki, yerli üretim talebini ne ölçüde karşıladığı bilgisi yer almaktadır. Bu bağlamda; Türkiye'nin 1973 yılından 2016 yılına kadar nüfusu 2,12 katına, GSYH'sı 5,5 katına çıkarken; enerji tüketimi 5,64 katına ulaşmıştır. Önümüzdeki yıllarda da; Türkiye'nin büyüme hedefleri, genç ve artan nüfusu göz önüne alındığında, enerji tüketiminin de hızlı bir şekilde artması öngörülmektedir. Ancak geçen onca süreye ve hızla artan tüketime rağmen, nispi olarak 2,44 kat artan yerli üretim, Türkiye ekonomisinin hedefleri ve geleceği açısından büyük bir risk oluşturmaktadır.

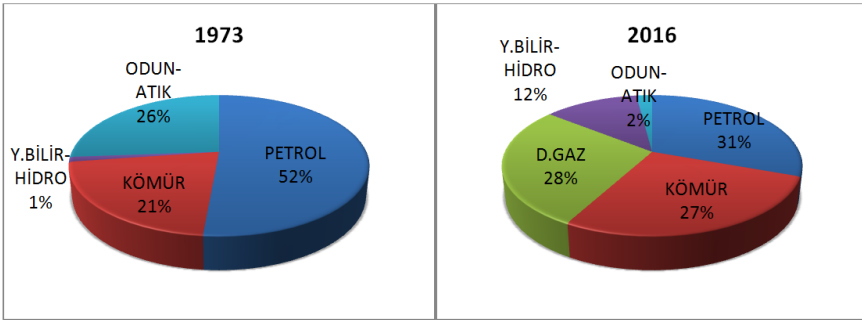
Şekil 1: Türkiye Birincil Enerji Arzı ve Yerli Üretim (MTEP)

Kaynak: EİGM Denge Tablolari 1972-2016 (Yazar tarafından oluşturulmuştur)

Türkiye'de enerji arzı büyüme ile birlikte artarken; ithalat yerli üretimden daha fazla artarak, ülkenin dışa bağımlı bir ekonomik görünüm ortaya koymasına neden olmuştur. Şekil 1'de Türkiye'nin yıllar itibari ile yerli üretim, arz ve ithalatının seyri görülmektedir. 1987 yılına kadar enerji

ithalatından daha fazla olan yerli üretim, artan taleple birlikte gelişim gösterememiş ve ülkenin, enerji ihtiyacının küçük bir kısmını karşılamakla yetinmiştir.

Üretimde girdi olarak kullanılan enerjinin, ucuza ve yerli kaynaklardan temin edilmesi son derece önemlidir. Çünkü enerji maliyetlerindeki bir artış, girdisi olarak kullanılan ürünün maliyetini artırarak, karlılığın azalmasına neden olacaktır (Ozdemir ve Mercan, 2012: 112). Aynı zamanda enerji fiyatlarının artması; enflasyon ve toplam talebi olumsuz etkileyeceğinden, iktisadi bir durgunluğa ve hatta krize neden olacaktır (LeBlanc ve Chinn, 2004: 8).

Şekil 2: Yakıt Türlerine Göre Türkiye Birincil Enerji Tüketimi (%)
Kaynak: EİGM Denge Tabloları (Yazar tarafından oluşturulmuştur)

Şekil 2’de Türkiye’nin 1973 ve 2016 yılları BET payları verilmiştir. Buna göre 1973 yılında %52 ile birinci sırada yer alan petrol, 2016 yılında özellikle doğalgaz gibi daha yeni olan kaynakların ve alternatif enerji kaynaklarının kullanılmaya başlanması ile birlikte %31’lere gerilemesine rağmen zirvedeki yerini korumuştur. 1973 yılında kullanılmayan doğalgaz, 2016 yılında %28’lik pay sahibi olarak ikinci en büyük kaynak olmuştur. Kömür %27 ile üçüncü sırada yer alırken, 1973 yılında %1 ile son sırada yer alan yenilenebilir ve hidrolik enerjisi %12’lik pay ile dördüncü sıraya yükselmiştir. 1973 yılında %26 ile en büyük ikinci kaynak türü olan odun ve hayvansal-bitkisel atıklar ise %2 ile son sıraya gerilemiştir.

Enerji Tüketimi Ve Ekonomik Büyüme İlişkinin Literatür Taraması

1970’li yıllarda yaşanan iki büyük petrol krizi neticesinde, enerjinin büyüme üzerinde önemli bir faktör ve ekonomik kalkınma için kiilit rol üstlenen girdilerden bir tanesi olduğu anlaşılmıştır. Bu tarihlerden sonraki dönemlerde ise; bu iki değişken arasındaki ilişki bir çok çalışmaya konu olmuştur (Eren, vd., 2016: 277).

Öztürk, (2010) yılında yaptığı enerji ve büyüme üzerine literatür çalışmasında enerji ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisinin, dört test edilebilir hipoteze dayandığını belirtmiştir. Bunlar; büyüme, saklama, tarafsızlık ve geri besleme hipotezleridir (Apergis ve Payne, 2012: 734). Büyüme hipotezi; enerji tüketiminden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedenselliğin olduğu hipotezdir. Bu hipotezde enerji tüketimi doğrudan büyümeyi etkilemekte ve/veya emek ve sermaye üzerinden tamamlayıcı bir rol oynamaktadır. Saklama (korumacılık) hipotezi; ekonomik büyümeden enerji tüketimine doğru bir nedensellik ilişkisinin olduğu hipotezdir. Bu durumda enerji tasarruf politikaları büyümeyi etkileyecektir. Tarafsızlık (yansızlık) hipotezi; değişkenler arasında bir nedensellik ilişkisinin olmadığı durumları ifade etmektedir. Bu durumda enerji tüketimindeki bir tasarruf veya artış büyümeyi etkilemeyecektir. Geri besleme hipotezi; enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında iki yönlü, birbirine bağlı bir ilişkinin varlığını ifade eden hipotezdir. Bu durumda enerji tüketimindeki bir değişim büyümeyi etkilerken, büyümedeki bir değişim ise enerji tüketimini etkilemektedir (Apergis ve Payne, 2012: 734).

Çalışmanın bu bölümünde araştırmanın konusuna uygun olarak geçmiş çalışmalar, belirli bir sistem içerisinde incelenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda kronolojik sıraya uygun olarak, ülke ve ülke gruplarına göre yapılan çalışmalar sınıflandırılmaktadır.

Tablo 2: Enerji ve Büyüme İlişkisine Yönelik Tek Ülke İçin Yapılan Çalışmalar

Araştırmannın Yazarı/ Yılı	İncelemeye Konu Ülke/Ülke Grubu	İncelenen Dönem	Analiz Yöntemi	Analiz Sonucu
Akarca ve Long, 1980	ABD	1947-1972	Sims NT	Yansızlık H.
Hamilton, 1983	ABD	1948-1972	Granger NT	Büyüme H.
Yu ve Hwang, 1984	ABD	1947-1979	Sims NT	Yansızlık H.
Yu ve Choi, 1985	5 Ülke	1950-1976	Sims NT, Granger NT	Yansızlık H. (ABD, UK, Polonya), Büyüme H. (Filipinler), Saklama H. (Kore)
Hwang ve Gum, 1991	Tayvan	1961-1990	Granger NT	Geri B. H.
Masih ve Masih, 1998	Sri Lanka ve Tayland	1955-1991	VECM	Büyüme H.
Stern, 2000	ABD	1948-1994	VECM	Büyüme H.
Soytas ve Sari, 2003	G-7 Ülkeleri	1950-1992	VECM	Geri B. H. (Arjantin), Saklama H. (İtalya, Kore), Büyüme H. (Türkiye, Almanya, Japonya, Fransa)
Ghali ve El Sakka, 2004	Kanada	1961-1997	VECM	Geri B. H.
Altınay ve Karagol, 2004	Türkiye	1950-2000	Granger NT	Yansızlık H.
Wolde-Rufael, 2005	Şangay	1952-1999	TY NT	Büyüme H.
Şengül ve Tuncer, 2006	Türkiye	1960-2000	TY NT	Büyüme H.
Böhm, 2007	15 Büyük Enerji Tüketen Ülke	1978-2005	ECM Testi	Büyüme H. (Çin, AB), Geri B. H. (Brezilya, Meksika, ABD, eski SSCB)
Ang, 2007	Fransa	1960-2000	VECM	Büyüme H.
Narayan ve Smyth, 2008	G-7 Ülkeleri	1972-2002	Panel Granger NT	Büyüme H.
Olesegun, 2008	Nijerya	1970-2005	TY NT	Büyüme H.
Zhang ve Cheng, 2009	Çin	1960-2007	TY NT	Saklama H.
Nondo ve Kahsai, 2009	19 Afrika Ülkesi	1980-2005	Panel ECM Testi	Büyüme H.
Apergis ve Payne, 2009	O. Amerika	1980-2004	Panel ECM Testi	Büyüme H.
Belke ve vd., 2010	OECD ülkeleri (25)	1981-2007	Panel Granger NT	Geri B. H.
Ozturk ve Acaravci, 2010	Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya, Macaristan	1980-2006	VECM	Geri B. H. (Macaristan)
Bowden ve Payne, 2010	ABD	1949-2006	TY NT	Büyüme H.
Özata, 2010	Türkiye	1970-2008	Granger NT	Saklama H.
Tsani, 2010	Yunanistan	1960-2006	TY NT	Büyüme H.
Apergis ve Payne, 2010	G. Amerika	1980-2005	Panel NT	Büyüme H.
Kaplan vd., 2011	Türkiye	1971-2006	Granger NT	Geri B. H.
Uzunöz ve Akçay, 2012	Türkiye	1970-2010	Granger NT	Saklama H.
Akpolat ve Altıntaş, 2013	Türkiye	1960-2009	Granger NT	Geri B. H.
Sancar ve Polat, 2015	Türkiye	1984-2011	Granger NT	Büyüme H.
Savaş ve Durğun, 2016	Türkiye	1984-2011	Granger NT	Büyüme H.
Korkmaz ve Güngör, 2016	Türkiye	1970-2014	Granger NT	Büyüme H.

Enerji tüketimi ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen ilk çalışma Kraft ve Kraft (1978) tarafından yapılan öncü çalışmadır. Kraft ve Kraft, (1978) yılında yaptıkları çalışmada, 1947-1974 dönemleri arası ABD'nin büyüme ve enerji ilişkisini Sims testi ile incelemiş ve GSYH'dan enerji tüketimine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulmuştur. Bu çalışmanın ardından bu iki değişken arasındaki ilişki büyüme yazınında incelenen popüler bir konu haline gelmiştir.

Enerji ve büyüme arasındaki ilişki, için yapılan nedensellik analizleri; incelemeye konu olan ülkenin alacağı politikalar hususunda belirleyici olmaktadır. Bu çalışmalarda en dikkat çekici husus ise; elde edilen bulguların sonuçlarında genel itibari ile bir ilişki olduğu, ancak ilişkinin yönü hakkında fikir birliğinin olmamasıdır. Bu durumu Oh ve Lee (2004) yaptıkları çalışmada, enerji ve büyüme ilişkisine yönelik yapılan çalışmaların, birbirine yakınsamasını beklerken, iraksadığı şeklinde açıklamaktadırlar.

Birincil Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme İlişkisine Yönelik Bir Uygulama

Enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki 1970'li yıllardan beri gerek zaman serileriyle tek ülkeli, gerekse panel veri analizleri ile çok ülkeli olarak incelenmektedir. Değişkenler arasındaki ilişkiyi ele alan literatür değerlendirildiğinde, son dönemde yapılan çalışmalarda, geleneksel ekonometrik yöntemlerden ziyade, ileri düzeyde ekonometrik analizlerin tercih edildiği görülmektedir. Enerji tüketiminin büyüme üzerindeki etkisinin incelendiği bu çalışmada, ulusal ve uluslararası literatürden yola çıkılarak, yapısal kırılma modellerinin ve değişkenler arasındaki dinamik ilişkinin incelendiği çalışmaların yok denecek kadar az olduğu görülüp, çalışmanın bu yönde literatüre önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Veri Seti Yöntem Metodoloji

Çalışmada; Türkiye ekonomisine ait makroekonomik değişkenler, 1970-2016 yılları arasındaki yıllık veriler şeklinde kullanılmıştır. Uygulamada modele dâhil edilecek verilerin seçiminde ya da modelin doğru fonksiyonunun belirlenmesi hususunda, arka planda iktisadi kuramların bulunması gerekmektedir. Ancak bu her zaman mümkün olmayabilir. Böyle bir durumda araştırmacı en uygun model için literatürdeki istatistiki ve ekonometrik yöntemlerden veya gözlem yoluyla modeli belirlemek durumunda kalabilir (Gujarati ve Porter, 2012: 67).

Çalışmada, teorik açıklamalardan yararlanılarak, 1970-2016 dönemi arası ekonomik büyümeyi açıklarken; yıllık birincil enerji kullanımı ve gayrisafı sabit sermaye oluşumu serileri kullanılmıştır. Modelleri oluştura-

bilmek için Gauss 9, Rats 8 ve Eviews 9 paket programlarından yararlanılmıştır.

Çalışma dönemi için kullanılan verilerde, ekonomik büyümeyi temsil eden GSYH ve GFI verileri Dünya Bankası'ndan (World Development Indicators) ABD doları cinsinden temin edilerek kullanılmıştır. BET değişkeni ise Enerji İşleri Genel Müdürlüğü veri tabanından bin ton petrol eşdeğeri olarak elde edilmiştir. Enerji tüketimini temsilen birincil enerji kaynaklarının kullanılma nedeni ise artan enerji talebinin, büyük ölçüde birincil enerji kaynaklarından karşılanmasındandır. Bununla birlikte, nominal serilerin reel seriler haline getirilmesi için GSYH deflatörü (2005 = 100) kullanılmıştır. BET ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin analiz edildiği ekonometrik modelde kullanılacak seriler ve bu serilerin tanımlayıcı istatistikleri ile korelasyon ilişkisi tablo 3'de verilmektedir.

Tablo 3: Değişkenlerin Tanıtılması, Tanımlayıcı İstatistikleri ve Korelasyon İlişkisi

Değişkenler	Tanımlamalar		
	Reel Gayrisafi Yurtiçi Hâsıla (\$)		
RMG	Reel Gayrisafi Sabit Sermaye Birikimi (\$)		
RGFI	Birincil Enerji Tüketimi (Bin tep)		
BET	RMG	RGFI	BET
Ortalama	4.68E+11	1.12E+11	40824.32
Medyan	3.97E+11	8.89E+10	37043.34
Standart Sapma	2.70E+11	8.57E+10	17462.49
Çarpıklık	0.865786	1.031528	0.503925
Basıklık	2.782816	3.142463	2.410346
Gözlem	47	47	47
Jarque-Bera	0.0506	0.0151	0.2631
Korelasyon	RMG	RGFI	BET
RMG	1.000.000		
RGFI	0.990415	1.000.000	
BET	0.98293	0.966547	1.000.000

Analiz edilen dönem aralığında, RGFI serisi hariç, diğer serilerin normal dağılıma sahip olduğu söylenebilir. Hem RMG hem de BET serisinde ortalama ve medyan değerlerinin birbirine nispeten yakın olduğu göze çarpmaktadır. Çarpıklık ve basıklık değerleri incelendiğinde ise her üç serisinde dağılımının sola çarpık ve sivri yapıda olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu durum, serilerin asimetrik dağıldığını ve ortalama etrafında aşırı yoğunlaştığını ifade etmektedir. Bununla beraber, Jarque-Bera değerleri, RMG ve BET serilerinin normal dağılıma sahip olduğunu; RGFI serisinin ise normal dağılmadığını göstermektedir.

Analiz dönemi olan 1970-2016 tarihleri arasında ele alınan makro-ekonomik değişkenlerin zaman serisi incelendiğinde ise serilerin, konjonktürel dalgalanma altında artış yönünde bir trende sahip olduğu göze çarpmaktadır. Bu açıdan, incelenen bütün serilerin hem kesişime hem de

trende sahip olduğu kanısına varılmaktadır.

Korelasyon analizinde, iki ya da daha fazla örneklem arasındaki etkileşimin seviyesine bir katsayı yardımıyla bakılmakta ve bu katsayıya korelasyon katsayısı denilmektedir. Regresyonla yakından ilişkili olan korelasyon analizinin yapılmasındaki amaç ise rassallık varsayımı altında iki değişken arasındaki doğrusal ilişkinin gücünü ya da derecesini ölçmektir (Gujarati ve Porter, 2012: 21). Buna göre gayrisafit sabit sermaye oluşumu ve birincil enerji kullanımının, RGSYH ile pozitif yönlü kuvvetli bir ilişkisi olduğu tablo 3’de görülmektedir.

Gecikmenin belirlenmesi uygulamada kullanılacak testler için çok önemlidir. Bunun sebebi, çalışmada kullanılacak testlerin gücünün gecikme sayısına duyarlı olmasıdır. Çalışmada, Schwert tarafından öne sürülen formülasyon kullanılmakta olup; otokorelasyon ve değişen varyans sorununun olmadığı en uygun gecikme sayısı, tümünden gelim yoluyla, maksimum gecikme uzunluğunun birer birer azaltılmasıyla bulunmuştur. Buna göre maximum gecikme uzunluğu 10, tümünden gelim yöntemi ile optimal gecikme uzunluğu ise 6 olarak bulunmuştur.

Birim Kök Testleri

Çalışmada Türkiye ekonomisinin yapısal kırılma konusunda hassas olmasından dolayı yapısal kırılmaları dikkate alan birim kök testleri tercih edilmiştir. Yapısal kırılmaların dikkate alındığı birim kök testlerinde, tek kırılmaya izin veren Zivot-Andrews birim kök testi ile iki kırılmaya izin Lee-Strazicich birim kök testleri kullanılmıştır. Türkiye ekonomisi iktisadi teoriler çerçevesinde düşünülecek olursa; iki kırılmalı birim kök testlerinin kullanılmasının durağanlık analizi açısından daha doğru sonuçlar vereceği düşünülmektedir.

Zivot-Andrews Birim Kök Testi

Zivot-Andrews (ZA) 1992 yılında, yapısal kırılmaların dışsal olarak ele alındığı Perron testinin aksine kırılmaların içsel olarak tahmin edilmesine olanak sağlayan ZA birim kök testini geliştirmiştir. ZA birim kök testi, tek kırılmaya izin veren üç ayrı model çerçevesinde incelenmektedir. Birinci model (Model A) düzeyde tek kırılmaya, ikinci model (Model B) eğimde tek kırılmaya ve üçüncü model (Model C) ise hem eğimde hem de düzeyde tek kırılmaya izin veren modellerdir (Zivot ve Andrews, 1992: 254).

Modellerde yer alan kukla değişkenler, D ve DT olmak üzere, sırasıyla düzeyde ve eğimde kırılmayı ifade etmektedirler. Zivot-Andrews birim kök testinde D ve DT kukla değişkenlerinin anlamlılığına göre uygun model seçimi yapılmaktadır. Her iki kukla değişkenin parametresi anlamlı

ise düzeyde ve eğimde tek kırılmaya izin veren Model C; gölge değişkenlerden sadece DT anlamlı ise Model B ve son olarak sadece D kukla değişkeni istatistiksel olarak anlamlı ise Model A'nın uygun olduğu sonucuna varılmaktadır. ZA birim kök testinde kullanılan bu üç modelden hangisinin daha üstün olduğu konusunda bir anlaşma yoktur ancak literatürde genellikle Model A ve Model C kullanılmaktadır (Yavuz, 2006: 166-167).

Tablo 4: Zivot-Andrews Birim Kök Testi Sonuçları

	Sabit (Model A)		Trend (Model B)		Sabit ve Trend (Model C)	
	t-istatistik	Kırılma Tarihleri	t-istatistik	Kırılma Tarihleri	t-istatistik	Kırılma Tarihleri
RMG	-2,1317	2009	-2,9111	2001	-3,0873	2000
RGFI	-3,1160	2010	-3,4720	2002	-3,7528	1998
BET	-2,2864	2010	-3,5000	2010	-3,5409	2010
ZA Birim Kök Testi Uygun Model Seçimi						
	t-istatistik	Olasılık	t-istatistik	Olasılık	t-istatistik	Olasılık
D(RMG)	4,0525	0,0002	-	-	-1,7072	0,0953
DT(RMG)	-	-	3,5992	0,0008	3,7090	0,0006
D(RGFI)	3,6238	0,0007	-	-	-2,4848	0,0171
DT(RGFI)	-	-	3,5933	0,0008	3,9774	0,0002
D(BET)	2,5716	0,0137	-	-	-0,7939	0,4317
DT(BET)	-	-	4,1508	0,0001	3,1179	0,0033

ZA testi Model A'ya göre, makroekonomik değişkenleri; 2009 (RMG) ve 2010 (RGFI, BET) tarihlerinde kırılmaya uğramışlardır. Model B'ye göre 2001(RMG), 2002(GFI) ve 2010(BET) tarihlerinde yapısal kırılmaya maruz kalmışlardır. Son olarak, Model C'ye göre ise; 2000 (RMG), 1998 (RGFI) ve 2010 (BET) tarihleri kırılmaya uğramış yıllardır.

Tablo 4'e göre RMG ve BET serileri için Model A, RGFI serisi için Model C uygun model olarak bulunmuştur. ZA yapısal kırılmalı birim kök testine göre, söz konusu makroekonomik değişkenlerin kırılma yılları; RMG için 2009, RGFI için 1998 ve son olarak BET için 2010 yılları yapısal kırılma tarihleridir.

Uluslararası sermaye hareketlerinin serbest olduğu küresel dünya ölçeğinde son yıllarda yaşanan kriz ve şokların; sayısı, etkileri ve sıklığı giderek artmaktadır (Işık, vd., 2004: 46). 24 Ocak 1980 kararları neticesinde liberal bir yapıya sahip olan Türkiye ekonomisinde; yabancı sermayenin ülke içerisindeki hareketlerinin serbestleşmesi ile beraber krizlerin de önünün açıldığını söylemek mümkündür (Polat, 2017: 306). Dolayısıyla Türkiye ekonomisi için, ZA birim kök testinde çıkan kırılmaların kriz yıllarına ve/veya hemen önceki ya da sonraki yıllara denk gelmesi; test sonuçlarının anlamlı sonuç verdiğini ve bahsedilen dönemlerin, Türkiye ekonomisi ile bağdaştığını söylemek mümkündür.

Lee ve Strazicich Birim Kök Testi

Yapısal kırılmanın birden fazla olması halinde eğer dikkate alınmayan bir yapısal kırılma bulunuyorsa yapılan analizler hatalı sonuçlar üretecek ve gücü düşük olacaktır. Lee ve Strazicich (2003) yılında; hem yapısal kırılmayı içsel olarak belirleyen hem de iki kırılmaya izin veren bir test geliştirdiler. Bu testin hesaplanması için yine tek kırılmalı birim kök testlerinden biri olan; Perron (1989)'daki Model (A) sabitte kırılmaya izin veren, Model (B) eğimde kırılmaya izin veren ve Model (C) sabitte ve trendin eğiminde kırılmaya izin veren, modeller dikkate alınmıştır. Lee Strazicich (LS) testi sadece Model (A) ve Model (C) ile çalışmaktadır. Çünkü Model (B)'nin trendde bir kerelik kırılmaya izin vermesinden dolayı, çalıştırılması çok fazla anlamlı olmamaktadır.

LS birim kök testinde, LM test istatistiği yardımıyla hesaplanan istatistiklerin minimum olduğu noktalar belirlenmektedir. Hesaplanan değerler Lee ve Strazicich'in (2003) çalışmalarındaki, ilgili tabloda yer alan kritik değerlerle karşılaştırılmaktadır. Buna göre, hesaplanan t istatistiği, tablodaki kritik değerden büyük ise hipotezi ret edilir ve yapısal kırılmalar altında, seride birim kök vardır kararına varılır.

Tablo 5: Lee-Strazicich Birim Kök Testi Sonuçları

	Sabit (Model A)			Sabit ve Trendli (Model C)		
	t-istatistik	Kritik Değerler	Kırılma Tarihleri	t-istatistik	Kritik Değerler	Kırılma Tarihleri
RMG	-1,6047	-3.56,-3.29 (2)	2004-2010	-4,2395	-6.15,-5.79 (4)	1986-2004
GFI	-2,3989	-3.56,-3.29 (0)	2005-2010	-5,3453	-6.18,-5.82 (2)	1985-1999
BET	-2,6025	-3.56,-3.29 (0)	1993-2010	-5,4133	-5.91,-5.54 (5)	1984-2010

Not: Tabloda parantez içinde verilen değerler AIC kriteri tarafından belirlenen gecikme sayılarını ifade etmektedir. Kritik değerler Lee-Strazicich (2003)'ten alınmıştır, sırasıyla %5 ve %10 anlamlılık düzeylerinde ki değerleri göstermektedir.

LS testi, sabitli model ile sabit ve trendli model olmak üzere iki model üzerine kurulmaktadır. Buna göre, sabit içeren Model (A)'da ilk kırılma tarihleri 1993(BET), 2004(RMG) ve 2005(RGFI) , ikinci kırılma ise ele alınan makro değişkenler için 2010 tarihini göstermektedir. Model (C)'ye göre; ilk kırılma tarihleri 1984 (BET), 1985 (RGFI) ve 1986 (RM-G)'yı gösterirken, ikinci kırılma tarihleri ise; 1999(RGFI), 2004(RMG) ve 2010 (BET) olarak göstermektedir.

Tablo 5'e göre her iki modelde, inceleme dönemi içerisinde yer alan bütün seriler için hesaplanan t istatistik değeri hem %5 hem de %10 kritik değerlerinden büyük olduğundan dolayı, iki kırılmalı birim kökün varlığını ifade eden boş hipotez kabul edilmektedir. Bununla beraber, Lee-Strazicich (2003)'e göre Model (C) hem sabitte hem de trendde kırılmaya izin verdiği için Model (A)'ya göre daha üstündür (Tıraşoğlu, 2014: 75). Bu nedenle çalışma, Model (C) dikkate alınarak devam edecektir.

Model (C)'ye göre ilgili seriler için yapısal kırılma tarihleri 1984, 1985, 1986, 1999, 2004 ve 2010 yılları olarak bulunmuştur. Bu açıdan değerlendirildiğinde, söz konusu tarihlerde yaşanan şokların etkisinin sonraki dönemlerde de devam ettiği sonucuna ulaşılmaktadır.

Eş-Bütünleşme Testleri

Çalışmada, yapılan birim kök testleri sonucunda serilerin analiz dönemi boyunca yapısal kırılmalara maruz kaldığı görülmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, eş-bütünleşme testlerinden yapısal kırılmayı dikkate almayan ve eş-bütünleşme vektörünün katsayılarının zaman içinde değişmediği varsayımına dayanan Engle-Granger (1987) ve Johansen-Juselius (1990) eş-bütünleşme testleri analize dahil edilmemiştir (Tıraşoğlu ve Yıldırım, 2012: 114). Çalışmada, tek yapısal kırılmayı dikkate alan Gregory-Hansen eş-bütünleşme testi ile iki kırılmaya izin veren Hatemi-J eş-bütünleşme testlerinden yararlanılmaktadır.

Gregory-Hansen Eş-Bütünleşme Testi

Gregory ve Hansen, (1996) yılında yaptıkları çalışmada, eş-bütünleşme vektörünün katsayılarında, kırılma dönemlerinde değişme meydana gelebileceğini ve bu kırılmanın da içsel olarak belirlendiğini ifade etmektedir. Gregory-Hansen (GH) eş-bütünleşme testinde, tek kırılmanın bulunduğu serilerle oluşturulan regresyonun kalıntılarında yapısal kırılma araştırılmaktadır (Yılancı ve Özcan, 2010: 26).

GH testinde, yapısal değişime izin verildikten sonra eş-bütünleşme ilişkisinin varlığını araştırmak için standart model haricinde üç tane model geliştirilmiştir. GH testinde kırılma tarihleri; en küçük kareler yöntemi ile hesaplanan artıklara, ADF testi uygulanması sonucunda bulunmaktadır. Elde edilen test sonucunda, istatistik değerlerinin en küçük olduğu tarihler, kırılma tarihi olarak belirlenmektedir (Gregory ve Hansen, 1996: 103). Hesaplanan t-istatistik değerleri Gregory ve Hansen'in çalışmasında verdiği istatistiki tablo değerleri ile karşılaştırılmaktadır. Hesaplanan değerlerin mutlak anlamda tablo değerinden büyük olması durumunda, temel hipotez reddedilerek, yapısal kırılma altında serilerin eş-bütünleşik olduğuna karar verilmektedir.

Tablo 6: Gregory-Hansen Eş-Bütünleşme Testi Sonuçları

Sabitte Kırılma(Model C)					
	t-istatistik	Kritik Değerler (%1-%5-%10)			Kırılma Tarihi
ADF	-4,29	-5,44	-4,92	-4,69	2009
ZA	-4,7	-5,44	-4,92	-4,69	
ZT	-30,44	-57,01	-46,98	-42,49	
Sabitte ve Trendde Kırılma(Model C/T)					
	t-istatistik	Kritik Değerler (%1-%5-%10)			Kırılma Tarihi
ADF	-3,95	-5,80	-5,29	-5,03	1985
ZA	-4,06	-5,80	-5,29	-5,03	
ZT	-23,53	-64,77	-53,92	-53,92	
Rejim Değişimi(Model C/S)					
	t-istatistik	Kritik Değerler (%1-%5-%10)			Kırılma Tarihi
ADF	-5,26	-5,97	-5,50	-5,23	2006
Za	-5,36	-5,97	-5,50	-5,23	
Zt	-35,18	-68,21	-58,33	-52,85	

Yapısal kırılma altında değişkenlerin durağanlık düzeyi belirlendikten sonra, seriler arasındaki uzun dönemli ilişkiyi tespit edebilmek adına, tek kırılmaya izin veren Gregory-Hansen eş-bütünleşme testi sonuçları yukarıdaki tabloda verilmektedir. Birinci ve ikinci modelin minimum ADF değerleri, kritik değerlerden büyük iken; rejim değişimine izin veren üçüncü modelde, minimum ADF değeri %10 seviyesinde, tablo kritik değerinden daha küçüktür. Bu durumda seriler arasında koentegrasyon ilişkisinin olmadığını ifade eden temel hipotez reddedilerek, değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığı kabul edilmektedir.

Tablo 6 incelendiğinde birinci modele göre kırılma tarihi; 2008 finansal krizinin etkilerinin ülkemizde de görüldüğü; dolayısıyla negatif büyümenin gerçekleştiği 2009 yılı olarak bulunmuştur. İkinci modele göre kırılma tarihi; 1985, rejim değişikliğinin gerçekleştiği üçüncü modele göre ise kırılma tarihi; 2006 yılı olarak bulunmuştur. Tabloya göre ekonomik büyüme ve enerji tüketimi arasında uzun dönemli ilişki bulunması; ekonomik büyüme ve enerji tüketimi arasında yapısal kırılmaların dikkate alınması ile birlikte eş-bütünleşme ilişkisinin varlığı, ülke ekonomisinde zaman içerisinde yaşanan yapısal değişikliklerin önemli olduğunu açıklamaktadır.

Hatemi-J Eş-Bütünleşme Testi

Gregory-Hansen eş-bütünleşme testinde, sadece tek bir içsel kırılmaya izin verilirken; 2008 yılında Hatemi-J tarafından geliştirilen eş-bütünleşme testinde iki içsel kırılmaya birlikte izin verilmektedir. Bir başka ifadeyle, Hatemi-J eş-bütünleşme analizi GH testinin geliştirilmiş halidir (Hatemi-J, 2008: 499)

Hatemi-J eş-bütünleşme analizinde, olası yapısal kırılma tarihleri EKK Yöntemiyle test edilmekte; tahmin sonucu elde edilen kalıntılara ADF testi uygulanmaktadır. Test istatistik değeri, en küçük olan model tercih edilerek; yapısal kırılma tarihleri bulunmaktadır. Hesaplanan t-istatistik değerleri Hatemi-J'nin çalışmasında yer alan tablo değerleri ile karşılaştırılmakta; eğer hesaplanan değerler tablo değerinden küçük ise temel hipotez reddedilerek yapısal kırılma altında serilerin eş-bütünleşik olduğuna karar verilmektedir (Eren vd., 2016: 285).

Tablo 7: Hatemi-J Eş-Bütünleşme Testi Sonuçları

Sabitte Kırılma(Model C)			
	t-istatistik	Kritik Değerler (%1-%5-%10)	Kırılma Tarihi
ADF	-6,372	-6.92, -6.45, -6.22	1998-2001
ZA	-5,530	-6.92, -6.45, -6.22	
ZT	-38,72	-99.45, -83.64, -76.806	
Sabitte ve Trendde Kırılma(Model C/T)			
	t-istatistik	Kritik Değerler (%1-%5-%10)	Kırılma Tarihi
ADF	-5,647	-6.92, -6.45, -6.22	1998-2001
ZA	-5,049	-6.92, -6.45, -6.22	
ZT	-35,56	-99.45, -83.64, -76.806	
Rejim Değişimi(Model C/S)			
	t-istatistik	Kritik Değerler (%1-%5-%10)	Kırılma Tarihi
ADF	-7,445	-6.92, -6.45, -6.22	1985-1999
ZA	-7,436	-6.92, -6.45, -6.22	
ZT	-50,95	-99.45, -83.64, -76.806	

Not: Tablo kritik değerleri Hatemi-J'nin (2008) yılındaki makalesinden alınmıştır. Kritik değerler m=2 için hesaplanan değerlerdir

Hatemi-J eş-bütünleşme testi sonuçları tablo 7'de görülmektedir. Eş-bütünleşme testi için analiz edilen üç model içerisinde sabit ve eğimde yapısal kırılmayı kapsayan rejim değişimi modeli, ADF test istatistiğinin en küçük olduğu modeldir. Rejim değişimi modeli incelediğinde ise ADF test istatistik değerinin, tablo kritik değerlerinden küçük olduğu görülmektedir. Bu durumda değişkenler arasında eş-bütünleşme ilişkisinin olmadığını ifade eden temel hipotez reddedilerek, seriler arasında uzun dönemli ilişkinin olduğu kabul edilmektedir.

Burada elde edilen yapısal kırılma tarihleri olan 1985 ve 1999 yılları, önceki testlerde olduğu gibi, yaşanan kriz dönemlerinin hemen önceki yıllarına, denk gelmesi Türkiye ekonomisinin içinde bulunduğu durumla örtüşmekte, anlamlı ve dikkat çekici bir husus olmaktadır.

Uzun Dönem Katsayı Tahmini

Seriler arasında uzun dönemli ilişkinin tespitinden sonra, bu değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkisine ait katsayılar ve etkilerin yönü,

kırılma yılları dikkate alınarak Philips ve Hansen (1990) tarafından geliştirilmiş olan FMOLS testi ile tahmin edilmiştir. Bu yöntemin tercih edilmesinin sebebi, bağımsız değişkenler ile hata terimi arasında otokorelasyon ve değişen varyans sebebiyle, model sonuçlarında oluşabilecek sapmaların, ortadan kaldırılmasında etkin bir yöntem olmasındandır (Polat, 2017: 308).

Yapısal değişimlerin etkisinin belirlenebilmesi için 1985 ve 1999 yıllarını temsilen, modele D1 ve D2 kukla değişkenleri dâhil edilmiştir.

Tablo 8: FMOLS Eş-Bütünleşme Uzun Dönem Katsayı Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistik	Olasılık
RGFI	2,124930	0.212849	9,9832	0,0000
BET	4424287	1379671	3.2430	0,0024
D1	-1.44E+10	1.42E+10	-1.0109	0,3180
D2	4.36E+10	1.60E+10	2.7256	0,0094
C	4.03E+10	2.60E+10	1.5481	0,1293

Uzun dönemli analiz sonuçlarına bakıldığında, RGFI ve BET'in RGSYH üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi olduğu görülmektedir. Buna göre, RGFI'deki 1 birimlik artış, RGSYH'yı 2,12 kat artırmaktadır. Sermaye birikiminin, RGSYH üzerindeki bu pozitif etkisi teorik açıdan da uygundur.

Tablo 8'e göre, BET'in bir ton petrol eşdeğerliliğinde artış göstermesi, RGSYH'yı 4,424 bin \$ artırmaktadır. Buna göre birincil enerji kullanımının artması, milli gelir üzerinde pozitif bir etki oluşturmaktadır.

1985 ve 1999 yıllarını temsil eden kukla değişkenlere bakıldığında ise, 1985 yılını temsil eden D1 kukla değişkeni istatistiksel olarak anlamsız iken; 1999 yılını temsil eden D2 kukla değişkeninin anlamlı olduğu görülmektedir. Bu sonuçla birlikte, eş-bütünleşme katsayı tahminlerinde kullanılan D2 kukla değişkeninin anlamlı çıkması, belirlenen tarihte Türkiye ekonomisinde önemli değişimlerin yaşandığı yıl olduğunu da doğrulaması açısından önemlidir.

Kısa Dönem Katsayı Tahmini

İlk aşama olan uzun dönem araştırmasında değişkenlerin eş-bütünleşik olmaları halinde, ikinci aşamada kısa dönem analizi olan hata düzeltme modeli yapılmaktadır. Hata düzeltme modeli; uzun dönem regresyonun tahminlerinden elde edilen hata terimlerinin gecikmesinin (Error Correction Term: *ECT_{t-1}*), hata düzeltme terimi olarak regresyona dâhil edilip, standart EKK ile tahmin edilmesidir.

Tablo 9: Hata Düzeltme Modeli Sonuçları

Değişkenler	Katsayılar	Standart Hata	t-istatistik	Olasılık
D(RGFI)	1,298904	0.066106	1,964873	0,0000
D(BET)	807535.1	333996.6	2,417794	0,0205
D1	8.74E+09	3.46E+09	2,528116	0,0157
D2	5.37E+09	3.67E+09	1,463487	0,1516
Ect(-1)	-0,097515	0.04457	-2,187938	0,0349
C	5.67E+09	1.18E+09	4,803948	0,0000

Model sonucuna göre, hata düzeltme katsayısının; negatif işaretli, sıfır ile bir arasında ve istatistiki olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Buna göre, yaşanan dengesizliklerin etkisi giderilerek, uzun dönem denge değerine yaklaşıldığı görülmektedir. Bir başka değişle, kısa dönemli sapmaların her yıl % 9 oranında ortadan kaldırılarak; uzun dönem değerine yakınsadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Serilerin kısa dönemli ilişkisi incelendiğinde, uzun dönemli ilişkiye benzer bir sonuç elde edilmektedir. Hem RGFI hem de BET'in, RGS-YH'yı pozitif yönde etkilediği gözlenmektedir. Kısa dönemde, reel sermaye birikimde ortaya çıkan 1 birimlik bir artış, reel milli geliri 1,2 kat artırırken, BET'in bir ton petrol eşdeğerliliğinin artması, hasılayı 807 bin \$ artırmaktadır. Bu durum uzun dönem analizinin güvenilir olduğunu da ispat etmektedir.

Toda-Yamamoto Nedensellik Testi

İki değişken arasındaki nedensellik analizini belirlemede duruma göre ya hata düzeltme modeli ya da geleneksel Granger (1969) nedensellik testi kullanılmaktadır. Eğer değişkenler durağan değil, ancak eş-bütünleşik ise standart Granger nedensellik testi kullanmak uygun değildir. Bu şartlar altında en uygun test vektör hata düzeltme modeli olacaktır (Sevüktekin ve Nargeleçekenler, 2010: 4). Çalışmada, literatürde yaygın olarak kullanılan Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testinin kullanılması tercih edilmiştir. Toda-Yamamoto (TY) nedensellik testinde; serilerin birim köke sahip olup olmamalarının ve seriler arasında eş-bütünleşme olup olmamasının önemli olmaması, bu testin tercih edilmesinin sebebi olmaktadır (Toda ve Yamamoto, 1995: 227).

Düzeltilmiş VAR modelin tahminine dayalı bir yöntem olan Toda-Yamamoto testi için; öncelikle serilerin düzey durumlarında tahmin edilen VAR modelindeki gecikme uzunluğu (k) ve serilerin maksimum bütünleşme derecesinin ($dmax$) belirlenmesi gerekmektedir. Serilerin gecikmesi belirlenirken otokorelasyon ve değişen varyanslar dikkate alınmalıdır. Serilerin düzey değerlerinin kullanılmasının sebebi ise, seriler arasındaki bütünleşme derecelerinin yanlış belirlenmesinden kaynaklanabilecek sorunların dikkate alınması içindir (Mavrotas ve Kelly, 2001: 100).

Gecikme uzunluğu ve maksimum eş-bütünleşme derecesi belirlendikten sonra VAR ($k+dmax$) modeli tahmin edilmekte; modele parametre sınırlamalarının eklenmesi ile nedensellik analizi yapılmaktadır. Toda ve Yamamoto çalışmalarında, $d=1$ olduğu durumda belirlenen gecikme uzunluğunun her zaman asimptotik olarak geçerli olduğunu ifade etmişlerdir. Bu nedenle, TY süreci $k \neq 1$ olduğu sürece geçerliliğini sürdürmektedir (Toda ve Yamamoto, 1995: 245).

Tablo 10: Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi Sonucu

Değişkenler			χ^2	Olasılık
GFI	→	RMG	4,768663	0,5738
BET	→	RMG	17,27703	0,0083
RMG	→	RGFI	4,614427	0,5941
BET	→	RGFI	13,64836	0,0338
RMG	→	BET	5,362135	0,4983
RGFI	→	BET	3,904853	0,6896

Not: Değişkenler için gecikme uzunluğu 10 bulunmakta birlikte, bu gecikme uzunluğunda otokorelasyon ve değişen varyans sorunları ortaya çıkmıştır. Tümden gelim yöntemiyle gecikme uzunluğu birer birer azaltılmış; ve optimal gecikme uzunluğu 6 olarak belirlenmiştir. Maksimum eş-bütünleşme derecesi 1'dir.

TY nedensellik analiz sonuçları tablo 10'da verilmiştir. Analiz sonucuna göre, reel milli gelir ve sermaye birikiminden BET'e nedensellik mevcut değilken; BET'den hem RGSYH'ya hem de RGFI'ya doğru tek yönlü nedensellik bulunmuştur. Bir başka deyişle, BET'in artışı, hem reel gayrisafi yurtiçi hasılanın hem de sermaye birikimi artışlarının nedenidir.

Bu nedensellik ilişkisi literatürde 'büyüme hipotezi' olarak adlandırılmaktadır. Bu hipoteze göre, BET'deki bir artış, büyümeye olumlu bir katkı sağlayabilirken, enerji tüketimindeki sınırlamaların ters etkiye sahip olabileceğini de göstermektedir. Aynı zamanda, enerji tüketiminin; sermaye ve emek gibi faktörlerin tamamlayıcısı olarak, hem doğrudan hem de dolaylı yönden üretim sürecine katkı sağlayarak ekonomik büyüme üzerinde önemli bir rol oynadığını da göstermektedir. Bu doğrultuda politika yapıcıların etkin enerji kullanımına yönelik atacağı adımlar büyümeye de olumlu olarak yansıtacaktır.

Durum Uzay Modellemesi Ve Kalman Filtresi

Zaman serisi analizlerinde tahmin edilen model sonuçları örneklem farklılaştığı zaman değişebilmektedir. Değişkenler arasındaki ilişkinin şekli değişirse de, bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etkisi zamana bağlı olarak farklılık gösterebilmektedir. Başka bir ifade ile; zaman serisi analizlerinde parametre tahminleri, zamana bağlı olarak değişiklik gösterebilir (Berk ve Ediger, 2018: 558-559).

Durum uzay modelleri; geleneksel ekonometrik modellerin, gerçekçi olmayan statik parametre katsayı tahminlerinin, dinamik bir yapıda

tahmin edilebilmesi için geliştirilmiştir. Üstelik bu modeller, parametrelerin zamana bağlı değişmesine izin verdiği için, ekonometrik modellerdeki yapısal değişimi incelemede daha etkilidir (Song, vd., 2003: 131).

Durum uzay modellemeleri, mühendislik alanında geliştirilmiş olup, 1980'li yıllardan itibaren ekonomik analizlerde kullanılmaya başlanmıştır. Modellerdeki ayırt edici unsur, sistemin özelliklerinin, değişkenlerin gözlenemeyen verileri tarafından belirlenmesidir (Harvey, 2009: 100-104). Bu modellerin üzerinde durduğu ana tema; gözlenmiş zaman serilerinin, rassal süreç izleyen olası gözlenemeyen başka bir duruma bağlı olmasıdır. Durum uzay modellerinde var olan gözlemlerin bilgisinden faydalanılarak; bilinmeyen değişkenlerin özellikleri tanımlanıp, sistem tahmin edilmektedir.

Standart doğrusal bir durum uzay modellemesi iki denklemle ifade edilmektedir. Bunlar:

$$y_t = Z_t \alpha_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

$$\alpha_t = \Phi \alpha_{t-1} + R_t \vartheta_t \quad (2)$$

Bu denklemlerden ilki; gözlem denklemi, ikincisi ise geçiş denklemi olarak adlandırılmaktadır.

- y_t : $T \times 1$ zaman boyutlu bağımlı değişken vektörü
- Z_t : $T \times k$ zaman boyutlu açıklayıcı değişken vektörü
- α_t : $k \times 1$ zaman boyutlu parametreler vektörü
- Φ : $k \times k$ matrisi
- R_t : $k \times g$ matrisi
- ε_t : $T \times 1$ zaman boyutlu, sıfır ortalamaya ve sabit kovaryansa sahip hatalar vektörü
- ϑ_t : $k \times 1$ zaman boyutlu, sıfır ortalamaya ve sabit kovaryansa sahip hatalar vektörü

1 ve 2 nolu denklemlerle belirtilen gözlem ve geçiş denklemlerindeki ε_t ve ϑ_t hata terimleri ilişkisizdir. Bununla beraber, Kalman, çalışmasında α_t 'nin gelişimini birinci dereceden Markov süreci ile açıklamaktadır (Harvey, 2009: 100-104).

Gözlem denklemi; gözlenebilen değişkenler ile bilinemeyen değişkenler arasındaki ilişkiyi açıklamaya çalışan denklemdir. Değişkenlerin zaman içindeki değişimlerine izin verilen ve en küçük kareler yöntemiyle hesaplanan bir regresyondur. Geçiş denklemi ise; değişkenlerin zaman içinde hareketlerini tanımlamak için kullanılan bir denklemdir. Aslında, birinci dereceden fark denklemi formuna sahip olan geçiş denklemi, gözlem denkleminde ki zamana bağlı değişikliği açıklamak için kullanılmaktadır (Harvey ve Shephard, 1993: 267; Lütkepohl, 2005: 611).

Durum-uzay modellerinde, yapısal değişimler önceden kestirilemeyeceğinden; katsayıları zamanla değişen parametrelerin rassal bir yürüyüşe sahip oldukları varsayılmaktadır (Song ve Witt, 2000: 128).

Kalman Filtresi

1960 yılında matematikçi Rudolf Kalman tarafından geliştirilen Kalman Filtresi; bir örneklem içinde t zamanında var olan bütün verileri kullanarak, geçiş vektörünün en uygun tahmincilerini ve bu tahminlerin hassaslık ölçütlerini hesaplamak için kullanılan algoritmik bir yöntemdir (Grenidge, 2001: 102-103; Harvey ve Shephard, 1993: 269; Lütkepohl, 2005: 612-626).

Kalman filtresinin tahmin güncellemesi ve ölçüm güncellemesi adı verilen iki aşaması vardır. Öncelikle ilk aşamada, t zamanına kadar olan mevcut tüm bilgi kullanılarak t+1 zamanı için hata kovaryansı tahmin edilir. İkinci aşamada ise bağımlı değişken olan y_t 'nin yeni değeri, bir sonraki durumu tahmin etmek için kullanılmaktadır (Refan, vd., 2003: 3).

b_t ve P_t geçiş denklemindeki α_t 'nin kovaryansının en uygun tahmin edicileri olmak üzere, t-1 zamanı için $b_{t|t-1}$ ve $P_{t|t-1}$ şöyle hesaplanmaktadır:

$$b_{t|t-1} = \Phi b_{t-1} \quad (3)$$

$$P_{t|t-1} = \Phi P_{t-1} \Phi' + R_t \theta_t R_t' \quad (4)$$

3 ve 4 numaralı denklemler göz önünde bulundurulduğunda y_t ve y_t 'nin tahmin hatası ile ortalama hata karesi denklemleri elde edilebilmektedir.

$$y_{t|t-1} = Z_t b_{t|t-1} \quad (5)$$

$$r_t = y_t - y_{t|t-1} = \Phi(\alpha_t - b_{t|t-1}) + \varepsilon_t \quad (6)$$

$$F_t = \Phi P_{t|t-1} \Phi' + H_t \quad (7)$$

Yeni gözlemler elde edildiğinde, geçiş denklemini güncelleştirilerek süreç devam etmektedir. b_t ve P_t 'nin ilk değerleri bilindiğinde, her gözlem için geçiş vektörünün optimal tahmin edicileri bulunabilmektedir. Bu açıdan, Kalman Filtre yönteminin en önemli adımlarından biri b_t ve P_t 'nin ilk değerlerinin belirlenmesidir. Bu ilk değerleri belirlemek için en sık kullanılan yaklaşım, 5 numaralı denklemi EKK yöntemiyle tahmin etmektir. Bu yöntemle tahmin edilen parametreler b_t ve P_t 'nin ilk değerleri olarak kabul edilmektedir (Harvey, 2009: 104-105).

Kalman Filtresi yaklaşımı ile Durum-Uzay Modellemesinde parametre tahminiyle varyans ve ortalamalar için şartlı dağılımlar hesaplanmaktadır. Bu yaklaşım sayesinde, model tahmin edilmeden önce serilerin

durağanlık analizinin yapılmasına gerek bulunmamaktadır. Birim kök analizlerinin yapılamaması, model spesifikasyonunu basitleştirmektedir (Song ve Witt, 2000: 129-130).

Kalman Filtresi Analiz Sonuçları

Çalışmada, RGSYH ile BET arasındaki ilişki, durum uzay modellemesi çerçevesinde kalman filtresi kullanılarak tahmin edilmiştir. Kalman filtresinin uygulandığı ölçüm ve geçiş denklemleri aşağıdaki gibidir:

$$Lrmg = \alpha_{0,t} + \alpha_{1,t}lrgfi_t + \alpha_{2,t}lbet + \varepsilon_t \quad (8)$$

$$\alpha_t = \Phi\alpha_{t-1} + R_t\vartheta_t \quad (9)$$

$$\alpha_{1,t} = \Phi_1\alpha_{1,t-1} + R_{1,t}\vartheta_{1,t} \quad (10)$$

$$\alpha_{2,t} = \Phi_2\alpha_{2,t-1} + R_{2,t}\vartheta_{2,t} \quad (11)$$

Bu çalışmada, Kalman filtresi için kullanılacak geçiş ve ölçüm denklemlerindeki seriler, yorum kolaylığından dolayı logaritmik formda kullanılmıştır. Serilerin tanımlamaları aşağıda verilmektedir:

Tablo 11: Logaritmik Serilerin Tanımlamaları

LRMG	Logaritmik Reel Gayrisafi Yurtiçi Hâsıla
LRGFI	Logaritmik Reel Gayrisafi Sermaye Birikimi
LBET	Logaritmik Birincil Enerji Tüketimi

Nelson ve Ploser, (1982) üretim dahil birçok makro ekonomik değişkende yaşanan değişimlerin çoğunun kalıcı olduğunu, rassal yürüyüş olarak ifade edilen bir istatistiki süreç içerisinde hareket ettiklerini gözlemlemişlerdir (Nelson ve Plosser, 1982: 139-141). Bu açıklama doğrultusunda hem GFI değişkeninin hem de BET değişkeninin, rassal yürüyüş süreci içinde oldukları göz önüne alınarak analize dahil edilmiştir. Kalman filtre yöntemiyle elde edilen parametre sonuç ve grafikleri tablo 12’de verilmektedir.

Tablo 12: Kalman Filtre Sonuçları

	Katsayı	Standart Hata	Z-istatistik	Olasılık
C(1)	17,79627	1,069130	16,64556	0,0000
C(2)	-12,46610	45,09058	-0,276468	0,7822
C(3)	-16,49212	89,47824	-0,184314	0,8538
C(4)	-11,62605	4,152558	-2,799732	0,0051
	Son Durum Katsayısı	Kök Ortalama Kare İstatistiği	Z-istatistik	Olasılık
SV1	0,232715	0,040454	5,752543	0,0000
SV2	0,333406	0,094703	3,520534	0,0004
Log Likelihood -73,43080			Akaike -2,954502	

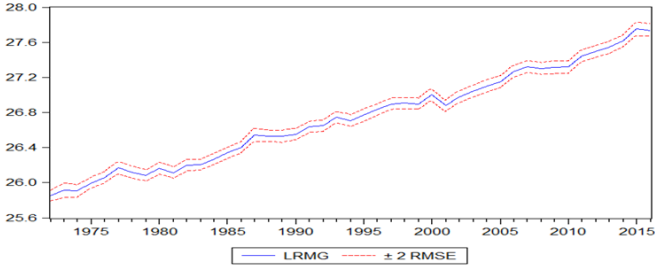
Tablo 12’de gösterilen; C(1) sabit katsayısı, C(2) ölçüm denkleminin varyansını, C(3) ve C(4) ise sırasıyla RGFI geçiş denkleminin ve BET geçiş denkleminin yenilik varyansını temsil etmektedir. SV1 katsayısı RGFI’nın, SV2 ise BET’in, RGSYH ile dinamik ilişkisinin tahmin edilmesi için kullanılan değişen parametre katsayılarını ifade etmektedir. Kalman filtresi; geçiş değişkenlerinin gözlem üzerindeki etkisini; ya son zaman biriminin değeri ya da analize konu dönemin her noktasındaki tahminlerinin ortalama değeri olarak ölçmektedir (Cihangir, 2018: 8). Modelde değişkenler arasındaki ilişki; son zaman değeri göz önüne alınarak açıklanmıştır. Bununla beraber değişkenler, modele rassal yürüyüş süreci dikkate alınarak eklendiğinden, değişen parametre katsayılarının ortalama değerleri de hesaplanarak, analiz genişletilmiştir.

Modele göre, RGFI’daki %1’lik bir değişim, RGSYH’yı %0,23 artırmaktadır. Sermaye birikiminde gözlenen bu etki literatüre uygundur. Bununla beraber, modelin yapısı itibarıyla, ortaya çıkan pozitif yönlü ilişkinin rassal bir süreçte olduğu göz önüne alındığında; 1970-2016 arası dönemde sermaye birikiminin reel milli gelire etkisi; ortalamada %0,11 seviyesinde kalmaktadır. Diğer bir ifadeyle; RGFI’daki %1’lik değişim RGSYH’yı ortalama olarak %0,11 artırmaktadır.

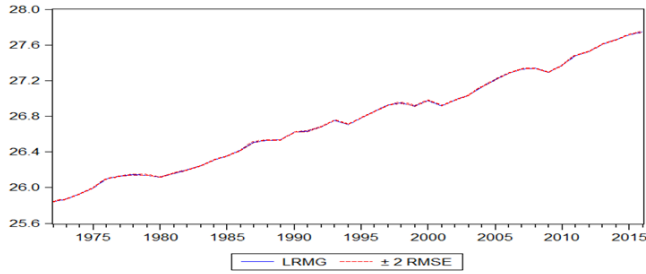
Enerji kullanımını temsil eden, BET ile reel gayrisafi yurtiçi hâsıla arasındaki ilişkiye odaklanıldığında ise; iki seri arasında pozitif yönlü rassal bir ilişki gözlemlenmektedir. BET’deki %1’lik bir artış RGSYH’yı %0,33 oranında artırmaktadır. Reel büyüme ile enerji tüketimi arasında, hata düzeltme modeline benzer bir şekilde aynı yönlü bir ilişki bulunmuştur. BET’in milli gelire ortalama etkisi ise yaklaşık %0,54 olarak hesaplanmıştır. Dolayısıyla, 1970-2016 arası dönem için BET değerinde %1’lik bir artış, RGSYH değerini ortalama %0,54 artırmaktadır.

Kalman filtresi, gözlem ve geçiş değişkenleri için filtrelenmiş ve düzleştirilmiş olmak üzere iki çeşit tahmin seçeneği sunmaktadır. Filtrelenmiş tahminleme; bir örneklem içinde t zamanına kadar olan mevcut tüm bilgileri kullanarak durum değişkenlerini tahmin etmektedir. Öte yandan düzleştirilmiş tahminleme ise; t zamanına kadar sistemdeki mevcut ve mevcut olmayan tüm bilgileri kullanmaktadır. Düzleştirilmiş tahminler daha çok bilgi kullanmalarından dolayı, filtrelenmiş tahminlere göre daha küçük standart hataya sahiptirler.

Filtrelenmiş RGSYH Serisi

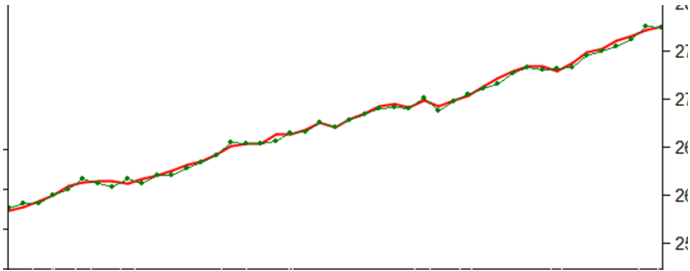

Düzleştirilmiş RGSYH Serisi

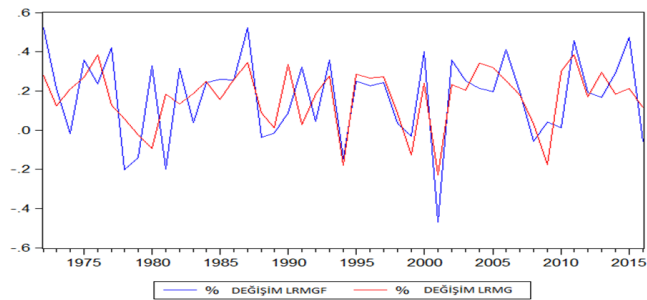

Şekil 3: Filtrelenmiş ve Düzleştirilmiş Tahmin Grafiği

Gerçekleşen RGSYH - Optimal RGSYH İlişkisi (a)

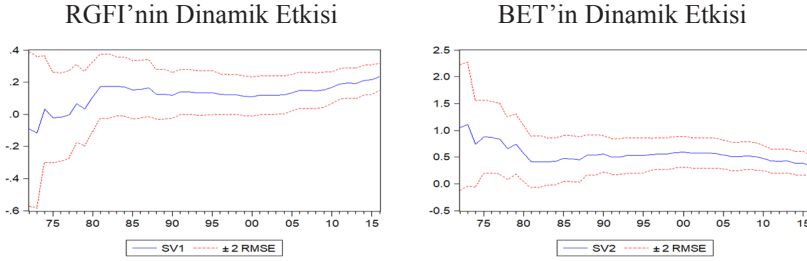
Gerçekleşen RGSYH-Optimal RGYH İlişkisi Yüzdesele Değişim (b)

Şekil 4: Gerçekleşen ve Filtrelenen Hâsıla Değerleri Karşılaştırılması

Şekil 3’de Kalman yöntemiyle, RGSYH’nın filtrelenmiş ve düzeltilmiş tahmin grafiği verilmiştir. Grafikler incelendiğinde, RGSYH’nın filtrelenmiş ve düzeltilmiş değerlerinin, gerçekleşen değerlerden farklılaştığı görülmektedir. Filtrelenmiş RGSYH değerleri, kök ortalama hata kare değerleri arasında yer alırken, serinin özellikle Türkiye ekonomisinin yaşadığı kriz dönemleri dalgalanmalarını doğru yansıttığı gözlenmiştir.

Şekil 4’te ise gerçekleşen hâsıla değeri ile filtrelenmiş hâsıla değerleri birlikte gösterilmiştir. Şekil 4(a)’da RGSYH’nın gözlenen ve filtrelenmiş logaritmik değerleri kıyaslanırken; Şekil 4(b) filtrelenmiş hasıla değerleri ile gözlenen değerlerinin yüzdesel değişimini kıyaslamaktadır. Her iki grafik açısında da filtrelenmiş hâsıla değerlerinin ciddi biçimde farklılaştığı görülmektedir. Tablo 13 ve Şekil 5’te ise bağımsız değişkenlerin dinamik etkileri gösterilmektedir. Modelin bağımsız değişkenleri olan, RGFI ve BET’in, 1970-2016 arası dönemdeki dinamik etkisi incelendiğinde; sermaye birikiminin milli gelir üzerindeki etkisi değişiklik gösterse de zamanla arttığı görülmektedir. 1971 yılı itibariyle sermaye birikimindeki %1’lik artış, RGSYH’yı % 0,02 etkilerken; 2016’ya gelindiğinde bu etki % 0,23’e çıkmaktadır. Buna karşın, BET’deki değişimin reel hâsıla üzerindeki etkisi pozitif yönde olmakla birlikte genel itibariyle zamanla azalmaktadır. Örneğin 1972 yılında BET’de meydana gelen %1’lik bir artış, RGSYH üzerinde %1,05’lik bir artışa neden olurken; 2016 yılına gelindiğinde bu etkinin sadece %0,32 olduğu görülmektedir.

Şekil 5: RGFI ve BET’in Yıllar İtibari ile Dinamik Etkisi

Tablo 13: Bağımsız Değişkenlerin Dinamik Etki Değerleri

RGFI'nın 1970-2016 Dönemi Dinamik Etki Değerleri									
1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979
0,0000	0,0286	-0,0937	-0,1160	0,0319	-0,0209	-0,0192	-0,0029	0,0666	0,0337
1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989
0,1082	0,1736	0,1734	0,1724	0,1710	0,1511	0,1554	0,1624	0,1239	0,1240
1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
0,1177	0,1404	0,1403	0,1325	0,1322	0,1325	0,1241	0,1219	0,1224	0,1132
2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
0,1084	0,1174	0,1190	0,1187	0,1209	0,1333	0,1492	0,149	0,145	0,151
2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016			
0,1657	0,1886	0,1939	0,1907	0,2107	0,2143	0,2341			
BET'in 1970-2016 Dönemi Dinamik Etki Değerleri									
1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979
0,0000	0,0116	1,0541	1,1070	0,7424	0,8728	0,8685	0,8327	0,6608	0,7428
1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989
0,5684	0,4061	0,4114	0,4138	0,4211	0,4725	0,4636	0,4484	0,5380	0,5379
1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
0,5537	0,5058	0,5056	0,5272	0,5289	0,5282	0,5493	0,5565	0,5580	0,5838
2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
0,5968	0,5732	0,5730	0,5743	0,5683	0,5413	0,5090	0,5109	0,5210	0,5100
2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016			
0,4741	0,4250	0,4156	0,4258	0,3840	0,3788	0,3289			

Sonuç

Yapılan bu çalışmada; Türkiye’de enerji tüketimi ve ekonomik büyüme ilişkisinin varlığını ve yönünü tespit ederek, ele alınan çerçevede ülkenin enerji politikalarının; büyüme performansını ne yönde ve nasıl etkileyeceğinin tespit edilmesi ve uygulanacak ekonomik/siyasi politikalara yön vermesine yardımcı olması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda, Türkiye açısından enerji tüketimi büyüme ilişkisinin incelendiği çalışmada; 1970-2016 arası dönem için; enerji tüketimini temsilen BET ile ekonomik büyüme göstergesi olan RGSYH arasındaki ilişki analiz edilmiştir.

Çalışmada öncelikle, sonuçların istatistiki olarak doğru yorumlanabilmesi bakımından serilere durağanlık testi yapılmıştır. Bununla birlikte Türkiye’nin tarihsel süreci göz önünde bulundurulduğunda, serilerin yapısal kırılmaya maruz kalabileceği düşünülmüş, bu nedenle yapısal kırılmalı birim kök testleri uygulanmıştır. Bu sonuçlar ışığında yapılan yapısal kırılmalı birim kök testlerinde; kırılma tarihlerinin, yaşanan kriz yıllarına ve/veya hemen önceki ya da sonraki yıllara denk gelmesi; test sonuçlarının anlamlı sonuç verdiğini ve bahsedilen dönemlerin Türkiye ekonomisi ile bağdaştığını söylemek mümkündür. Aynı zamanda söz konusu tarihlerde yaşanan şokların etkisinin sonraki dönemlerde de devam ettiği sonucuna ulaşılmıştır.

Değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkiler ise yapısal kırılmalı eş-bütünleşme testleri ile incelenmiş ve seriler arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmuştur. Çalışmada uzun dönemli katsayılar, 1985 ve 1999 kırılma tarihleri de dikkate alınarak FMOLS yöntemi ile tahmin edilmiş ve hem BET’in hem de RGFI’nın büyüme üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisinin olduğu görülmüştür. Uzun dönem araştırmasından sonra ikinci

aşama olan kısa dönem katsayılar hata düzeltme modeli ile tahmin edilerek, modelde hata düzeltme katsayısının istatistiki olarak anlamlı olduğu sonucuna varılmıştır. Buna göre kısa dönemli sapmalar her yıl %9 oranında ortadan kalkarak, uzun dönem dengesine yakınsadığı bulunmuştur. Bu durum uzun dönem analizinin güvenilir olduğunu da ispat etmektedir.

Yapılan Toda-Yamamoto nedensellik analizi sonuçlarına göre, BET'den; hem RGSYH'ye hem de RGFI'ya tek yönlü bir nedensellik bulunmuştur. Literatürde 'büyüme hipotezi' olarak adlandırılan bu ilişki; BET'deki bir artış, büyümeye olumlu bir katkı sağlayabilirken, enerji tüketimindeki sınırlamaların ters etkiye sahip olabileceğini göstermektedir. Aynı zamanda, enerji tüketiminin; sermaye ve emek gibi faktörlerin tamamlayıcısı olduğu, hem doğrudan hem de dolaylı yünden üretim sürecine katkı sağlayarak ekonomik büyüme üzerinde önemli bir rol oynadığını da göstermektedir. Bu doğrultuda politika yapıcıların etkin enerji kullanımına yönelik atacağı adımlar büyümeye de olumlu olarak yansiyacaktır.

Son olarak da değişkenler arasındaki dinamik ilişki zamana göre değişen parametreler yöntemi olan Kalman Filtresi ile incelenmiştir. Uygulamalı literatürde enerji tüketimi ve büyüme ilişkisini yönelik yapılan çok sayıdaki çalışmada, genellikle statik modeller kullanılmakta ve ortalama eğilimler üzerine yoğunlaşmaktadır. Ancak değişkenler arasındaki dinamik ilişkiyi inceleyen çok az çalışmaya rastlanmıştır. Literatürdeki bu eksikliği doldurmak amacıyla yapılan dinamik analiz neticesinde; bu çalışmada uygulanan diğer ekonometrik tahmin yöntemlerine uygun olarak, hem BET'in hem de RGFI'nın büyüme üzerinde pozitif yönlü rassal bir etkisinin olduğu bulunmuştur. Analizin bir diğer dikkat çekici sonucu ise incelenen dönem itibari ile RGSYH'nin milli gelir üzerindeki etkisi giderek artarken, BET'in milli gelir üzerindeki etkisi zamanla azalmaktadır.

Yapılan bu analizler ışığında Türkiye ekonomisinde enerji tüketimi ve ekonomik büyüme ilişkisi bir bütün olarak ele alındığında pozitif yönlü bir ilişkinin varlığından bahsedilebilir. Yani enerji tüketimi arttıkça büyümeyi de arttıracaktır. Bununla beraber ülke ekonomisinde enerji üretiminin, talebin çok gerisinde kalması Türkiye'nin enerji bağımlılığının da artmasına neden olmaktadır. Ülkenin dış ticaret açığının büyük bir kısmını, enerji ithalatının oluşturduğu göz önüne alındığında, ekonomik büyümesini sürdürülebilir kılmak için enerji alanında çeşitli politika önerileri yapılabilir. Bu bağlamda Türkiye enerji alanında dışa bağımlılığını azaltabilmesi için öncelikle yerli üretime önem vermeli, enerji etkinliğini artırılmalıdır. Önümüzdeki birkaç yıl daha fosil kaynakların egemenliğinde geçecek olan enerji sektöründe, mevcut kaynaklar modernize edilmeli ve yeni kaynak rezervlerinin artırılmasında stratejiler belirlenmelidir. Türkiye yenilenebilir enerji kaynak bakımından potansiyeli oldukça yüksek bir ülkedir. Bu

açından değerlendirildiğinde, yenilenebilir enerji kaynakları, enerji arz güvenliği ve sürdürülebilir bir büyüme için büyük önem arz etmektedir.

Sonuç olarak bu çalışmanın ışığında Türkiye gibi gelişmekte olan bir ülkede, dış ticaret açıklarının önemli bir kısmına neden olan enerji sorununun giderilmesi için; ya enerjide dışa bağımlılığın azaltılması, ya da ekonomik büyümenin, enerji tüketimine olan bağımlılığının azaltılması gerekmektedir.

Kaynakça

- Akarca, A. T., ve Long, T. V. (1980). On the Relationship Between Energy and GNP: A Re-Examination. *Journal of Energy Development*, (5), 326-331.
- Akpolat, A. G., ve Altıntaş, N. (2013). Enerji Tüketimi ile Reel GSYİH Arasındaki Eşbütünleşme ve Nedensellik İlişkisi:1961-2010 Dönemi. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 8(2), 115-127.
- Altınay, G., ve Karagol, E. (2004). Structural Break, Unit-Root, and The Causality Between Energy Consumption and GDP in Turkey. *Energy Economics*, 26(6), 985-994.
- Ang, J. B. (2007). CO2 Emissions, Energy Consumption, and Output in France. *Energy Policy*, (35), 4772-4778.
- Apergis, N., ve Payne, J. E. (2009). Energy Consumption and Economic Growth in Central America: Evidence From A Panel Cointegration and Error Correction Model. *Energy Economics*, (31), 211-216.
- _____. (2010). Energy Consumption and Growth in South America: Evidence From A Panel Error Correction Model. *Energy Economics*, (32), 1421-1426.
- _____. (2012). Renewable and Non-Renewable Energy Consumption-Growth Nexus: Evidence From A Panel Error Correction Model. *Energy Economics*, (34), 733-738.
- Belke, A., Dreger, C., ve Haan, F. (2010). Energy Consumption and Economic Growth - New Insights into the Cointegration Relationship. *Ruhr Economic Papers*, (190), 1-24.
- Berk, İ., ve Ediger, V. Ş. (2018). A historical Assessment of Turkey's Natural Gas Import Vulnerability. *Energy*, (145), 540-547.
- Bowden, N., ve Payne, J. E. (2010). Sectoral Analysis of the Causal Relationship Between Renewable and Non-Renewable Energy Consumption and Real Output in the US. *Energy Sources, Part B: Economics, Planning, and Policy*, 5(4), 400-408.

- Böhm, D. C. (2007). The Causal Relationship between Energy Prices, Energy Consumption and Economic Growth: A Panel Co-integration Analysis. *European Economics and Finance Society*, 1-20.
- Cihangir, Ç. K. (2018). Küresel Risk Algısının Küresel Ticaret Üzerindeki Etkisi. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 6(1), 1-10.
- Eren, M. V., Polat, M. A., ve Aydın, H. İ. (2016). Türkiye’de Yapısal Kırılmalı Testlerle Elektrik Tüketimi ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Analizi. *Akademik Bakış Dergisi*,(56), 275-289.
- Ghalı, K. H., ve El-Sakka, M. (2004). Energy Use and Output Growth in Canada: A Multivariate Cointegration Analysis. *Energy Economics*,(26), 225-238.
- Greenidge, K. (2001). Forecasting Tourism Demand An STM Approach. *Annals of Tourism Research*, 28(1), 98-112.
- Gregory, A. W., ve Hansen, B. E. (1996). Residual-Based Tests For Cointegration in Models With Regime Shifts. *Journal of Econometrics*, (70), 99-126.
- Gujarati, D., ve Porter, D. C. (2012). *Temel Ekonometri*. Şenesen, Ü ve Şenesen, G.(Çev.). İstanbul: Literatür Yayınları.
- Hamilton, J. D. (1983). Oil and The Macroeconomy since World War II. *Journal of Political Economy*, 91(2), 228-248.
- Harvey, A. C., ve Shephard, N. (1993). Structural Time Series Models. *Elsevier Science Publisher*, (11), 261-302.
- Harvey, A. C. (2009). *Forecasting, Structural Time Series Models and The Kalman Filter*. New York: Cambridge University Press.
- Hatemi-J, A. (2008). Tests For Cointegration With Two Unknown Regime Shifts With An Application To Financial Market Integration. *Empir Econ*, (35), 497-505.
- Hwang, D. B., ve Gum, B. (1991). The Causal Relationship Between Energy and GNP: The Cause of Taiwan. *The Journal of Energy and Development*, 16(2), 219-226.
- Işık, S., Duman, K., ve Korkmaz, A. (2004). Türkiye Ekonomisinde Finansal Krizler: Bir Faktör Analizi Uygulaması. *D.E.Ü. İ.İ.B.F.Dergisi*, 19(1), 46-69.
- Kaplan, M., Ozturk, İ., ve Kalyoncu, H. (2011). Energy Consumption and Economic Growth in Turkey:Cointegration and Causality Analysis. *Romanian Journal of Economic Forecasting*, (2), 31-41.

- Kraft, J., ve Kraft, A. (1978). On the Relationship between Energy and GNP. *Journal of Energy and Development*, 3(2), 401-403.
- Korkmaz, S., ve Güngör, Ö. (2016). Türkiye’de Ekonomik Büyüme İle Enerji Tüketimi Arasındaki Nedensellik İlişkisi. *Sosyal Bilimler Metinleri*, (2), 37-50.
- Lee, J. ve Strazichich, M.C. (2003). Minimum Lagrange Multiplier Unit Root Test With Two Structural Breaks. *The Review of Economics and Statistics*, 85(4), 1082-1089.
- LeBlanc, M., ve Chinn, M. (2004). Do High Oil Prices Presage Inflation? The Evidence From G-5 Countries. *UC Santa Cruz Economics Working Paper*, (561), 1-25.
- Lütkepohl, H. (2005). *New Introduction to Multiple Time Series Analysis*. Berlin: Springer-Verlag.
- Masih, A. M., ve Masih, R. (1998). A Multivariate Cointegrated Modelling Approach in Testing Temporal Causality Between Energy Consumption, Real Income and Prices With An Application to Two Asian LDCs. *Applied Economics*, (30), 1287-1298.
- Mavrotas, G., ve Kelly, R. (2001). Old Wine in New Bottles: Testing Causality Between Savings And Growth. *The Manchester School Supplement*, 1463(6786), 97-105.
- Narayan, P. K., ve Smyth, R. (2008). Energy Consumption and Real GDP in G7 Countries: New Evidence From Panel Cointegration With Structural Breaks. *Energy Economics*, (30), 2331-2341.
- Nelson, C. R., ve Plosser, C. I. (1982). Trends And Random Walks in Macroeconomic Time Series. *Journal of Monetary Economics*, (10), 139-162.
- Nondo, C., ve Kahsai, M. (2009). Energy Consumption and Economic Growth: Evidence from COMESA Countries. *Annual Meeting*, (3), 1-17.
- Oh, W., ve Lee, K. (2004). Causal relationship between energy consumption and GDP revisited: The case of Korea 1970-1999. *Energy Economics*, (26), 51-59.
- Olesegun, O. A. (2008). Energy Consumption and Economic Growth in Nigeria: A Bounds Testing Cointegration Approach. *Journal of Economic Theory*, 2(4), 118-123.
- Özdemir, A., ve Mercan, M. (2012). Türkiye’de Enerji Sektöründe Yapısal Bağınlama: Girdi Çıktı Analizi. *Business and Economic Research*

Journal, 3(2), 111-133.

- Öztürk, İ. (2010). A Literature Survey on Energy–Growth Nexus. *Energy Policy*, (38), 340-349.
- Öztürk, I., ve Acaravcı, A. (2010). The Causal Relationship Between Energy Consumption and GDP in Albania, Bulgaria, Hungary and Romania: Evidence From ARDL Bound Testing Approach. *Applied Energy*, (87), 1938-1943.
- Özata, E. (2010). Türkiye’de Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkilerin Ekonometrik İncelemesi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (26), 1-14.
- Perron, P. (1989). The Great Crash, The Oil Price Shock, And The Unit Root Hypothesis. *Econometrica*, (6), 1361-1401.
- Polat, M. A. (2017). Yapısal Kırılmalar Altında Türkiye’de Enerji Tüketiminin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri. *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 299-313.
- Refan, M. H., Mosavi, M. R., ve Mohammadi, K. (2003). Time Varying Kalman Filter Processing to Predict the Future Errors of a GPS Receiver, Map India Conference, 1-6.
- Sancar, C., ve Polat, M. A. (2015). Türkiye’de Ekonomik Büyüme, Enerji Tüketimi ve İthalat İlişkisi. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, (12), 416-432.
- Savaş, B., ve Durğun, B. (2016). Elektrik Tüketimi ile Ekonomik Büyüme Arasında Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği. *Dicle Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 6(11), 213-244.
- Sevüktekin, M., ve Nargeleçekenler, M. (2010). *Ekonometrik Zaman Serileri Analizi EViews Uygulamalı*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Stern, D. I. (2000). A Multivariate Cointegration Analysis Of The Role Of Energy in The US Macroeconomy. *Energy Economics*, 22(2), 267-283.
- Song, H., ve Witt, S. F. (2000). *Tourism Demand Modelling and Forecasting Modern Econometric Approaches*. Pergamon An Imprint of Elsevier Science.
- Song, H., Witt, S. F., ve Jensen, T. C. (2003). Tourism Forecasting: Accuracy Of Alternative Econometric Models. *International Journal of Forecasting*, (19), 123-141.
- Soytas, U., ve Sari, R. (2003). Energy Consumption and GDP: Causality Relationship in G-7 Countries and Emerging Markets. *Energy*

- Economics*, (25), 33-37.
- Şengül, S., ve Tuncer, İ. (2006). Türkiye’de Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme: 1960-2000. *İktisat, İşletme ve Finans*, (21), 69-80.
- Tsani, S. Z. (2010). Energy Consumption and Economic Growth: A Causality Analysis For Greece. *Energy Economics*, (32), 582-590.
- Tiftikçigil, B. Y., ve Yesevi, Ç. G. (2015). *Türkiye’nin Enerji Görünümü Stratejiler ve İlişkiler*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Tıraşoğlu, M., ve Yıldırım, B. (2012). Yapısal Kırılma Durumlarında Sağlık Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Üzerine Bir Uygulama. *Electronic Journal of Vocational Colleges*, 111-117.
- Toda, H. Y., ve Yamamoto, T. (1995). Statistical Inference in Vector Autoregressions With Possibly Integrated Processes. *Journal of Econometrics*, (66), 225-250.
- Uzunöz, M., ve Akçay, Y. (2012). Türkiye’de Büyüme ve Enerji Tüketimi Arasındaki Nedensellik İlişkisi: 1970-2010. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(2), 1-16.
- Wolde-Rufael, Y. (2005). Energy Demand and Economic Growth: The African Experience. *Journal of Policy Modeling*, (27), 981-903.
- Yavuz, N. Ç. (2006). Türkiye’de Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyümeye Etkisinin Testi: Yapısal Kırılma ve Nedensellik Analizi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 7(2), 162-171.
- Yılandı, V., ve Özcan, B. (2010). Yapısal Kırılmalar Altında Türkiye İçin Savunma Harcamaları İle GSMH Arasındaki İlişkinin Analizi. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 11(1), 21-33.
- Yu, E. S., ve Choi, J.-Y. (1985). The Causal Relationship Between Energy and GNP: An International Comparison. *The Journal of Energy and Development*, 10(2), 249-272.
- Yu, E. S., ve Hwang, B.-K. (1984). The Relationship Between Energy and GNP: Further Results. *Energy Economics*, (6), 186-190.
- Zhang, X.-P., ve Cheng, X.-M. (2009). Energy Consumption, Carbon Emissions, and Economic Growth in China. *Ecological Economics*, (68), 2706-2712.
- Zivot, E., ve Andrews, D. W. (1992). Further Evidence on the Great Crash, the Oil-Price Shock, and the Unit-Root Hypothesis. *Journal of Business and Economic Statistics*, 10(3), 251-270.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Kış / Winter Sayı/Issue: 46
Sayfa / Page: 171-194

ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 21.08.2019

Kabul/Accepted: 28.11.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**SOSYO-EKONOMİK
FAKTÖRLERİN BÖLGESEL
YOKSULLUĞA ETKİSİ:
DÜZEY-1 BÖLGELERİ
ÜZERİNE PANEL VERİ
ANALİZİ**

***THE IMPACT OF
SOCIO-ECONOMIC FACTORS
ON REGIONAL POVERTY:
PANEL DATA ANALYSIS FOR
THE LEVEL-1 REGIONS OF
TURKEY***

Cemalettin LEVENT

Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
İktisat ABD, Doktora Öğrencisi

ORCID: 0000-0001-7147-1027, cemalettin_65_@hotmail.com

Doç. Dr. Mehmet Akif ARVAS

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü

ORCID: 0000-0002-0866-8860, aarvas@yyu.edu.tr

Öz

Yoksulluk günlük temel ihtiyaçların tamamını ya da önemli bir bölümünü karşılayacak yeterli gelirden yoksun olma durumudur. Daha çok eğitim düzeyinin düşük olmasından kaynaklı niteliksiz işgücüne sahip olunması, yoksulluğun en önemli nedeni olarak görülmektedir. Dolayısıyla, kişi başı gelirin düşük olması diğer yandan düşük düzeyli tasarruf, tüketim ve bununla bağlantılı olarak (veya buna bağlı olarak) yetersiz yatırım düzeylerine de yol açmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın amacı, Türkiye örneğinde İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflandırması (İBBS) Düzey-1 bölgelerinde yoksulluk üzerine etkili olan sosyo-ekonomik faktörlerin etkilerini 2008-2017 yılları için araştırmaktır. Bağımlı değişken olan yoksulluk; Hanehalkı Kişi başı Medyan Gelirin %60'ına Göre Yoksulluk Oranı (%) olarak ölçülmüştür. TÜİK'ten elde edilen verilere göre Kuzeydoğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yoksulluk oranları en fazla düzeyde iken, bu oranın İstanbul ve Doğu Marmara bölgelerinde en düşük düzeyde seyrettiği görülmüştür. Bu çalışmada yoksulluk üzerine daha etkili olduğu düşünülen kişi başı gelir, eğitim, göç ve işsizlik gibi faktörler açıklayıcı değişken olarak analize dâhil edilmiştir. Yatay kesit bağımlılığının ve serilerde olası birim kökün varlığının kontrol edildiği Panel veri analiz sonuçlarına göre, Türkiye'de eğitim düzeyinin ve net göç hızının artması yoksulluğu azaltırken, kişi başı gelirin düşük olması bölgesel yoksulluğu arttıran önemli faktörler olmuştur.

Anahtar Kelimeler: bölgesel yoksulluk, sosyo-ekonomik faktörler, panel veri analizi.

Abstract

Poverty is the lack of sufficient income to meet all or a significant portion of daily basic needs. Having the unqualified labor force due to the low level of education is seen as the most important cause of poverty. Therefore, low per capita income also leads to low levels of savings, consumption and associated insufficient investment levels. In this context, the purpose of the study is to investigate the effects of socio-economic factors on regional poverty in Turkey for the years 2008-2017. The dependent variable, poverty is proxied as poverty rate (%) according to 60% of Households' Median Income. According to the data obtained from TURKSTAT, while the poverty rates are seen the highest in Northeast Anatolia and Southeast Anatolia regions, it is observed that this rate is the lowest in Istanbul and East Marmara regions. In this study, factors such as per capita income, education, migration and unemployment rate which are thought to be more effective on poverty were included as explanatory variables. After controlling for cross section dependence and possible unit roots in time series, the estimation results from panel data regression model show that low levels of per capita income and education in Turkey are the key factors that most increase regional poverty.

Keywords: regional poverty, socio-economic factors, panel data analysis.

Giriş

Yoksulluk günlük temel ihtiyaçların tamamını ya da önemli bir bölümünü karşılayacak yeterli kuşam gibi temel ihtiyaçları karşılamada güçlüklerin olması ya da bu ihtiyaçları karşılamamanın mümkün olmaması durumudur. Dünyanın neredeyse her bölgesinde çözüme muhtaç olan ve insanların karşı karşıya kaldığı beşeri ve toplumsal sorunların başında yoksulluk gelmektedir. Yoksulluk, daha çok az gelişmiş ülkelerde olmak üzere, bütün ülkeler için çözülmesi gereken temel problemdir. Gelişmekte olan ülkelerde yoksulluk az gelişmiş ülkelere kıyasla düşük bir orandadır. Ancak az gelişmiş ülkelerde yoksulluk ciddi bir problem haline gelmiştir. Bu bağlamda yoksulluk sorunu geliştirmekte ve gelişmiş olan ülkelerde çok daha az bulunur. Bunun temel nedeni sanayinin gelişmiş olması ve eğitim seviyesinin iyi düzeyde olmasıyla birlikte kişi başına düşen gelirin yüksek olmasıdır.

Yoksul kesimler, düşük gelir düzeyine sahip olma ve temel hizmetlerden faydalanma imkânına sahip olmama ile kentsel yaşam alanlarından uzak kalma, yurttaşlık haklarından yeterince faydalanmama, şiddette maruz kalma ve olumsuz hayat şartlarından dolayı büyük sorun yaşamaktadırlar. Çünkü yoksulluğa maruz bırakılan bireylerin suç işleme olasılıkları yüksektir. Dolayısıyla yoksulluk bir yandan da suç eğilimini artıran önemli

bir faktördür.

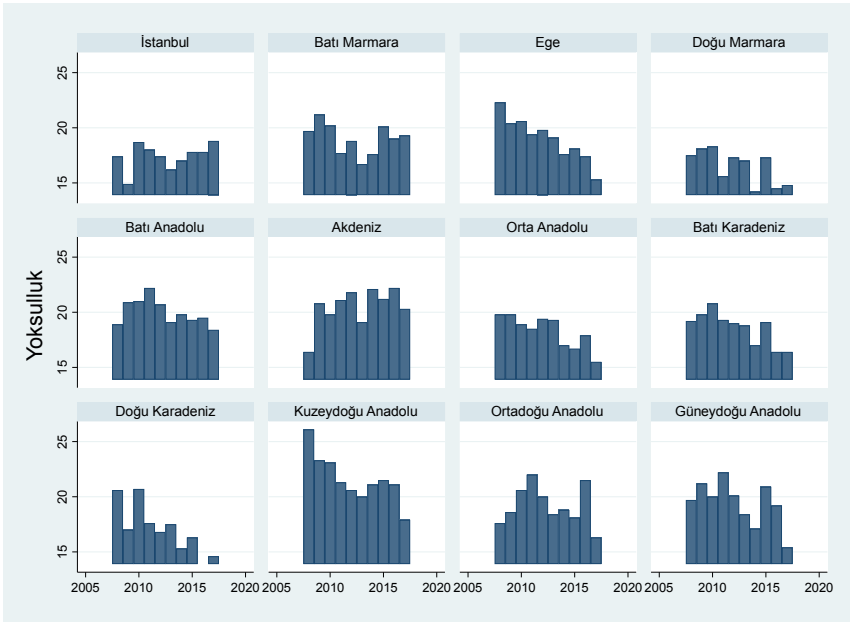
Türkiye, günümüz dünyasında gelişmekte olan bir ülke konumundadır. Türkiye cumhuriyetin kuruluşundan bugüne önemli ekonomik gelişim süreçleri yaşamasına rağmen birçok önemli problemler giderek artmıştır. Örneğin; Türkiye’de belli zamanlardayaşanan bazı ekonomik krizler ile meydana gelen işsizlik, yoksulluk üzerinde ciddi bir şekilde etkili olmuştur. Çünkü ekonomik krizler işsizliğin artmasında en önemli nedenlerin başında geldiği için haliyle yoksulluğu da beraberinde getirmektedir. Özellikle kent merkezlerinde eğitim düzeyi düşük olan insanlarda yoksulluk önemli bir problemdir. Çünkü kırdan kente göç eden insanlar kent yaşamının gerektirdiği niteliklere sahip olmadıkları ve eğitim düzeyleri düşük olduğu için iş bulmada ciddi sorunlar yaşamaktalar ve bu durum beraberinde kent yoksulluğunun oluşmasına yol açmaktadır.

Bu çalışmanın amacı; 12 bölge (Düzyey-1 bölgeleri) için 2008-2017 dönemine ait veri seti kullanarak Türkiye’de bölgesel yoksulluk üzerine etkileri olduğu düşünülen sosyo-ekonomik faktörlerin etkilerini panel veri analizi ile araştırmaktır. Çalışmada öncelikle, yoksulluğun çeşitli tanımları ve yoksulluk üzerinde etkili olan sosyo-ekonomik faktörler açıklanmaktadır. Daha sonra konuyla ilgili Türkiye ve dünyada yapılan literatür çalışmalarının taraması yapılarak analiz için önemli olan değişkenler saptanmıştır. Literatüre göre gelir, eğitim, göç ve işsizlik gibi değişkenler yoksulluk üzerine etkili olan faktörlerin başında gelmektedir. Çalışmanın son kısmında veri seti ve yöntemle değinildikten sonra elde edilen sonuçlar yorumlanmıştır.

1. Bölgesel Yoksulluk ve Sosyo-Ekonomik Faktörlerle İlişkisi

Dünya tarihinin her zaman karşılaştığı üretim zorluğu şeklinde meydana gelen yoksulluk, tüm toplumların karşı karşıya olduğu en önemli sorun olmakta ve dünyanın neresinde olursa olsun her ülke yoksullukla mücadele etmek zorunda kalmaktadır. Özellikle küresel bir sorun haline gelen yoksulluk, neredeyse bütün ülkeleri yakından ilgilendiren bir konu olmuştur. Bu sorun gelişmiş ülkelerde az olsa bile varlığını sürdürmektedir (Ak, 2016: 296). Yoksulluk genel anlamıyla; giyinme, barınma ve gıda gibi temel ihtiyaçlara erişilememesi sonucu oluşan düşük refah düzeyidir. Buna aynı zamanda mutlak yoksulluk denilmektedir (Sarısoy ve Koç, 2010: 158). Yoksulluk, insanların gelir, tüketim, gıda, barınma gibi temel ihtiyaçlara erişmemesi olduğu gibi ayrıca eğitim, sağlık, ulaştırma v.b hizmetlerden de yoksun kalmasıdır (İbrişim, 2008: 3). Yoksul kitlenin içinde bulunan insanlar genellikle kentlerden uzak ve olumsuz yaşam koşullarıyla karşı karşıyadır. Bunun yanında yoksul insanlar yurttaşlık haklarından yeterince yararlanmadıkları gibi şiddete maruz kalma ve güvenlik eksikliği

gibi sosyal sorunları yaşamaktadırlar (Kule, 2004: 6). Yoksulluğu tanımlamak için araştırmacılar arasında kullanılan birbirinden farklı iki yaklaşım vardır: (i) mutlak yoksulluk yaklaşımı ve (ii) göreceli yoksulluk yaklaşımı (Fırat, 2015: 195). Mutlak yoksulluk, yoksulluk ile ilgili yapılmış tanımlar içerisinde en eski geçmişe sahiptir. İngiltere’de 19. yüzyıl sonlarında yapılan yoksulluk çalışmaları esnasında geliştirilen mutlak yoksulluk görüşüne uygun yapılan ilk tanımlama Seeböhm Rowntree tarafından yapılmıştır. Rowntree’ye göre mutlak yoksulluk “Toplam kazançların, biyolojik varlığın devam etmesi için lazım olan yiyecek, giyim vb. temel fiziki ihtiyaçları karşılamaya yetmemesi” şeklinde ifade edilmiştir (İbrişim, 2008: 8). Göreceli yoksulluk kavramı ise, mutlak olarak temel ihtiyaçlarını karşılayabilen, ancak kişisel kaynaklarının az olmasından dolayı tüm toplumun refah düzeyinin aşağısında olan ve topluma sosyal yönden katılmalarının önü kapalı olanlar olarak adlandırılır (Yanar, 2013: 60). Bölgesel yoksulluk üzerinde etkili olan başat sosyo-ekonomik faktörler aşağıdaki şekilde açıklanmıştır.

Şekil 1: Düzey-1 Bölgelerinde Yoksulluk Oranı (%) (2008-2017 Yılları)

Kaynak: TÜİK verilerinden derlenerek oluşturulmuştur.

2008-2017 yılları arası yoksulluk verileri incelendiğinde yoksulluğun en çok yaşandığı bölge Kuzeydoğu Anadolu bölgesidir (2008, %26,1 oranında). Kuzeydoğu Anadolu bölgesinde yoksulluk giderek azalmıştır. 2017 yılında yoksulluk oranı % 17,9 oranına kadar gerilemiştir. Şekil 1

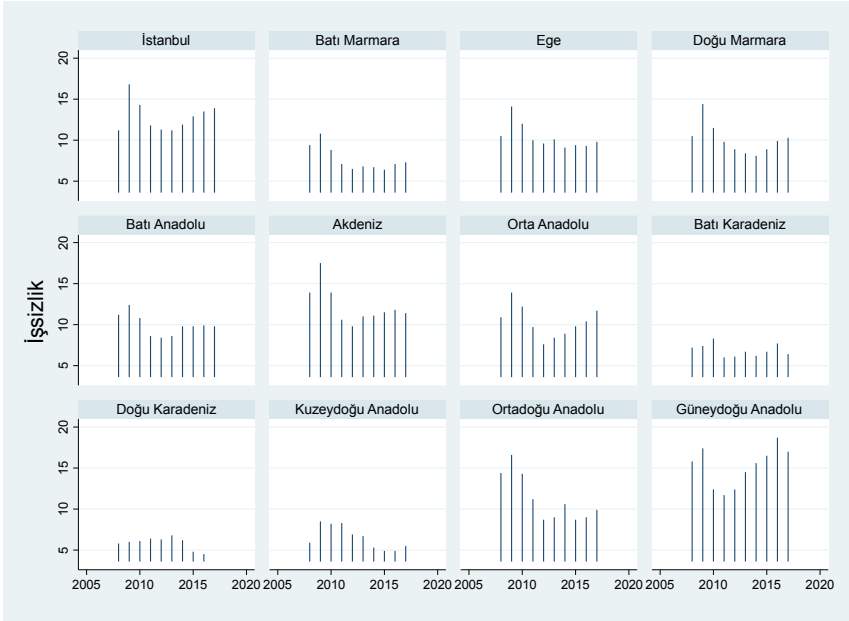
incelendiğinde yoksulluğun en az görüldüğü bölge Doğu Marmara bölgesidir (2014, %14,2 oranında). Yoksulluk oranı Doğu Marmara bölgesinde giderek azaldığını ve çok düşük oranlarla belli yıllarda artışın olduğu gözlemlenmiştir. Diğer bölgeler incelendiğinde, İstanbul’da yoksullun en az olduğu yıl 2009 iken (14,9) 2017 yılında yoksulluk zirve noktasına ulaşmıştır (18,8). Batı Marmara bölgesinde yoksullun en fazla olduğu yıl 2010 yılı iken (%20,2) 2013 yılında yoksulluğun en az olduğu yıl olmuştur (16,7). Ege bölgesinde yoksulluğun en fazla olduğu yıl 2008 yılıdır (%22,3). Ege bölgesinde yoksulluğun giderek azaldığı ve 2017 yılında en düşük oranı yakaladığı görülmektedir (%15,3). Batı Anadolu bölgesinde yoksulluğun 2008’den 2011 yılına kadar sürekli olarak arttığı gözlemlenirken 2014 yılından 2017 yılına kadar yoksulluğun düştüğü gözlemlenmiştir. Batı Anadolu bölgesinde yoksulluğun en az olduğu yıl 2017 yılı olmuştur (18,4). Akdeniz bölgesinde yoksulluğun en az olduğu yıl 2008 yılında iken (%16,4) 2016 yılında en yüksek orana ulaşmıştır (%22,2). Orta Anadolu bölgesinde yoksulluğun en fazla olduğu yıl 2008-2009 yılları olmuştur (%19,8). Yoksulluk son yıllarda giderek azalmış ve 2017 yılında en düşük oranı bulmuştur (%15,5). Batı Karadeniz bölgesinde yoksulluğun en fazla olduğu yıl 2010 yılı iken (%20,8) yoksulluğun en az olduğu yıllar 2016-2017 yılları olmuştur (%16,4). Doğu Karadeniz bölgesinde yoksulluğun en yüksek olduğu yıl 2010 yılı olmuştur (%20,7). Ancak doğu Karadeniz bölgesinde son yıllarda yoksulluğun giderek azaldığı ve 2016 yılında en düşük orana gerilediği görülmüştür (%13,9). Son olarak Güneydoğu Anadolu bölgesine bakıldığında yoksulluğun 2011 yılında en yüksek orana ulaştığı (%22,2) ve 2017 yılında en düşük orana gerilediği görülmüştür (%15,4).

1.1. İşsizlik

Yoksulluk ve işsizlik birbirinden bağımsız olarak düşünölmeyecek kavramlardır. İşsizlik yoksulluğun temel kaynağıdır. Çünkü işsizliğin var olması yoksulluğu beraberinde getirmektedir. Aynı şekilde işsizliğin olduğu yerde yoksulluk da vardır. Yoksulluğun kısır döngüsünde olan ölkelerde gelir yetersizliğinden dolayı yeni yatırımların olması pek mümkün olmadığından dolayı işsizlik sorunu ortaya çıkmaktadır (Ayyıldız, 2013: 23). Dünya’da küresel bir sorun haline gelen işsizlik, günümüzde neredeyse toplumun tamamını etkilemektedir. İşsizlik, eğitim düzeyi düşük kişileri etkilediği gibi eğitim düzeyi yüksek ve kendi alanlarında yetenekli kişileri de etkilemektedir. Özellikle günümüzde diplomalı işsizlerin sayısı giderek artış sağlamaktadır (Açıkgöz ve Yusuföglu, 2012: 90). Yapılan bazı araştırmalara göre işsizlik, kentsel alanda yaşayan yoksul insanları daha fazla etkilediği gibi aynı şekilde umutsuzluğa da sürüklemektedir. Kentsel alanlarda yoksul olan insanlar niteliksiz işgücü olarak sayıldığı için formal sektörlerde iş bulamamaktadırlar. Çünkü belirli bir eğitim düzeylerinin ol-

maması ve mesleki anlamda yetersiz oldukları için işgücünde çok fazla tercih edilmemektedirler. Bu durum kentsel alanda yoksul olan insanlar belli bir beceri istemeyen ve ekonomiye artı değer katmayan enformel sektörlerde çalışmaktadırlar (Kule, 2004: 125).

Türkiye, 1960'lerden beri işsizlikle mücadele etmektedir. Özellikle 1980'lerden sonra, küreselleşme ve teknolojik ilerlemelerden dolayı yükselen işsizlik, 1990'larda evrensel ölçülere göre yüksek sayılan seviyelere çıkmıştır. 2001 kriziyle beraber, işsizlik çok daha fazla derinleşmiş ve kriz sonrası istihdamdaki toparlanma ekonomik büyümedeki toparlanmanın aksine çok yavaş ve sınırlı bir hal almıştır. Öte yandan hızlı nüfus artışı, eğitim politikasındaki problemler, yatırımın düşmesi, siyasi ve ekonomik istikrarsızlıkların artması gibi nedenler bu sorunun daha da büyümesine sebep olmuştur (Ay, 2012: 322).

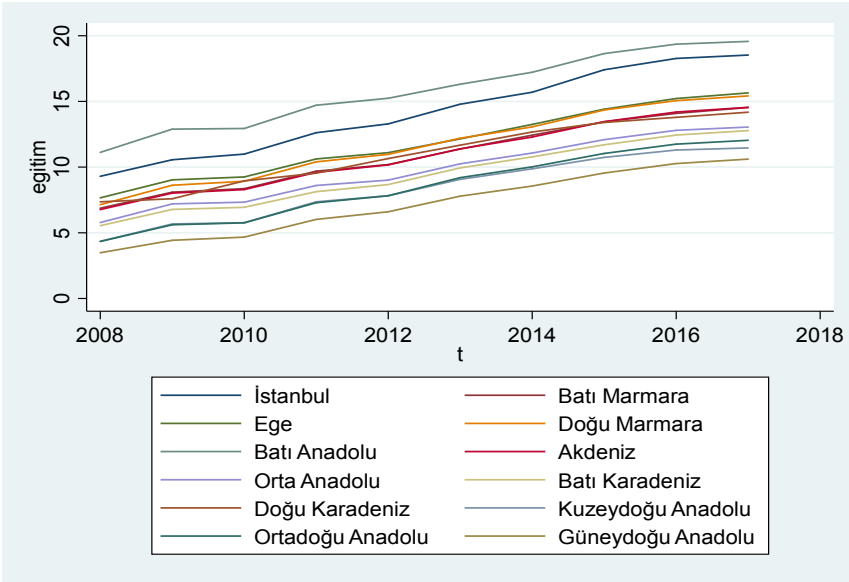
Şekil 2: Düzey-1 Bölgelerinde İşsizlik Oranının Seyri (2008-2017 Yılları)

TÜİK'den alınan 12 bölgeye ait 2008-2017 verileri Şekil 2'de incelendiğinde işsizliğin en fazla yaşandığı bölge Güneydoğu Anadolu bölgesidir (2016: %18,7 oranında). İşsizliğin 2011 yılından 2016 yılına kadar sürekli arttığı ve 2017 yılında azaldığı görülmektedir. İşsizliğin en az yaşandığı bölge ise 2017 yılında Doğu Karadeniz bölgesidir (%3,6). Öte

yandan bu bölgede 2013'den 2017 yılına kadar işsizliğin sürekli düştüğü görülmüştür. İstanbul'da işsizliğin en çok olduğu yıl 2009 olup (%16,8) en az olduğu yıllar 2008 ve 2013'tür (%11,2). Batı Marmara bölgesinde işsizliğin 2016-2017 yıllarında arttığı ve işsizliğin en fazla olduğu yıl 2009 yılı olmuştur (%10,8). Ege bölgesinde işsizliğin en düşük olduğu yıl, 2014 yılıdır (%9,1). Bu bölgede işsizliğin son dört yıl da artış gösterdiği görülmüştür. Doğu Marmara bölgesinde işsizliğin en fazla olduğu yıl 2009 olmuştur (%14,4). İşsizliğin bu bölgede 2009'dan 2014 yılına kadar düşüş gösterdiği 2014 yılından itibaren istikrarlı bir artış gösterdiği saptanmıştır. Batı Anadolu bölgesinde işsizliğin 2009 yılında en yüksek oranda olduğu (%12,4) ve 2012 yılında ise en düşük oranda seyrettiği (%8,4) veriler ışığında anlaşılmaktadır. Akdeniz bölgesinde işsizliğin 2009 yılında zirve noktaya ulaşmış (%17,5) ve son üç yılda işsizlik oranlarında istikrarlı düşüş görülmekte olup en düşük oranı 2012 yılında yakalamıştır (%9,8). Orta Anadolu bölgesinde işsizliğin en yüksek olduğu 2009 yılı olmuştur (%13,9). Bu bölgede işsizliğin son beş yılda sürekli arttığı görülmektedir. Batı Karadeniz bölgesinde işsizliğin 2011 yılında en düşük oranda olduğu (%6) ve son üç yılda işsizliğin arttığı görülmektedir. Kuzeydoğu Anadolu bölgesinde işsizliğin 2011 yılından 2016 yılına kadar düştüğü görülmektedir. Bu bölgede işsizlik 2009 yılında en yüksek oranı yakalamıştır (%8,5). Son olarak Ortadoğu Anadolu bölgesinde işsizliğin 2009 yılında zirveye çıktığı (%16,6) ardından 2012 yılında en düşük orana indiği görülmektedir (%8,7).

1.2. Eğitim

Bir ülkenin sosyal ve ekonomik gelişim seviyesi ile ülkedeki kişilerin genel eğitim düzeyi arasında çok yakın bir bağ vardır. Yoksulluk, bireyin yetersiz eğitim düzeyine sahip olmasıyla istihdam olanaklarından faydalanamamasıdır. Öte yandan eğitimsizlik bireylerin güvenceli ve yüksek ücretli işlerde çalışmasını engellemektedir (İbrişim, 2008: 70). Bundan hareketle gelirin kaynağı bilgi birikimidir. Bilgi birikimi ise eğitim düzeyi ile doğru orantılı olmaktadır. Eğitim seviyesi düşük olan bireyler için istihdam alanlarının kısıtlı olması işsizliğin artmasına neden olduğu gibi yoksulluğu da beraberinde getirir. Bundan dolayı yoksulluğun en önemli nedeni eğitim düzeyinin düşük olmasıdır (Çalışkan, 2007: 293).

Şekil 3: Düzey-1 Bölgelerinde Eğitim Düzeyi (2008-2017 Yılları)

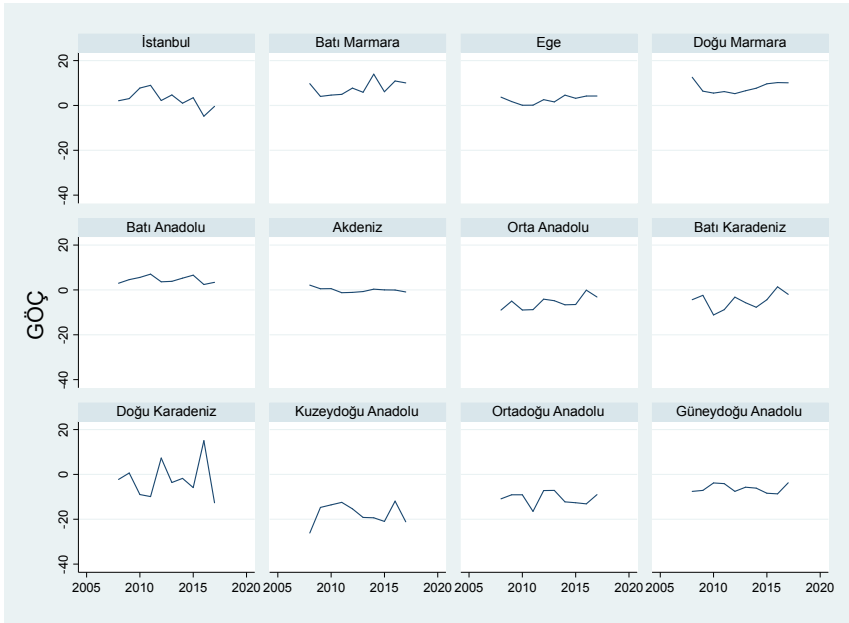
Şekil 3'e göre eğitim düzeyinin en düşük olduğu bölge 2008 yılında Güneydoğu Anadolu bölgesi olmuştur (%3.48). Fakat buna rağmen Güneydoğu Anadolu bölgesinde eğitimin yıllar boyunca istikrarlı bir artış gösterdiği ve 2017 yılında %10.61 oranını yakaladığı görülmektedir. Eğitim düzeyinin en yüksek olduğu bölge 2017 yılında Batı Anadolu bölgesinde görülmektedir (%19,57). Diğer 10 bölge incelendiğinde eğitim düzeyinin 2008-2017 yılları arasında bu bölgelerde sürekli arttığı görülmektedir. Eğitim düzeyinin artması hükümet politikalarının eğitim programlarını teşvik etmesi ve bu kapsamda okumak isteyen bireylerin maddi olanaklarla desteklenmesi ile açıklanabilir.

1.3. Göç

Yoksulluğun en çok yaşandığı yerler, şüphesiz kentler olarak bilinmektedir. Ayrıca büyük kentler, istihdam kaynağı olmasının yanı sıra istihdam olanaklarının fazla olduğu yerlerdir. Hayata dair belli bir yaşama planına sahip olmadan kentlerde yaşayan yüz binlerce insan, haliyle kentsel yaşama, onun mevcut kurallarına uyum sağlayamamasının dışında, kentlerde belli bir gelecek için planlama yapacak araçlardan da faydalanamamaktadırlar. Bundan dolayı, belli bir 'iş' için gerekli niteliğe sahip olmadığından dolayı işsiz duruma düşen ve dışlanmışlık duygusunu çok derin bir şekilde yaşayan yeni kentli kesimlerin, mevcut şartlarda yaşamlarını devam ettirecek imkânların da bulunması söz konusu olamamaktadır. Kentlerde asgari yaşam standartlarının altında kalan ve barınmadan beslenmeye kadar bir-

çok sorunla karşılaşan insanlar yoksulluk ile karşı karşıya kalmaktadırlar (Yıldız ve Alaeddinoğlu, 2011: 440).

Türkiye’de kent yoksulluğu 1950’lerden sonra tarımda makinalaşma sonucu meydana gelmiştir. Sanayileşmeyle birlikte köyden kente doğru göçlerin başlaması kent nüfusunda artış meydana getirmiştir. Cumhuriyetin kuruluş döneminde nüfusun sadece dörtte biri kentlerde yaşıyorken, sonrasında kent nüfusu giderek artmıştır. Günümüzde bu hızlı artış sonucu ülke nüfusunun %70’i kentlerde yaşamaktadır (Açıkgöz ve Yusufoglu, 2012: 94). Kırsaldan kente göçün olması ve farklı yerleşim alanları arasındaki göçler yoksulluk üzerinde önemli bir etkiye sahiptir (Erdem, 2008: 65). Kentleşmenin önem kazanması insanların kırdan kente göç etmesi sonucu kentlerde oluşan nitelsiz işgücü yoksulluk üzerinde etkili olmaktadır (Kömürcü, 2014: 10).

Şekil 4: Düzey-1 Bölgelerinde Net Göç Hızı (%) (2008-2017 Yılları)

Şekil 4 incelendiğinde net göç hızının en fazla yaşandığı bölge 2014 yılı ile Batı Marmara bölgesidir (%13,96). Batı Marmara bölgesinde net göç hızının en az yaşandığı 2009 yılıdır (%4,03). Net göç hızının en az yaşandığı bölge Kuzeydoğu Anadolu bölgesidir. Kuzeydoğu Anadolu bölgesinde 2009 yılında -%26,12 oranında net göç hızı ile göçün en az yaşandığı bölgedir. İstanbul bölgesinde net göç hızının son iki yılda önemli derecede azaldığı görülmektedir. Ege bölgesinde net göç hızı 2010 yılında en düşük oranı yakalamıştır (%0,1). Doğu Marmara bölgesinde net

göç hızının en çok yaşandığı 2008 yılı olmuştur (%12,57). Doğu Marmara bölgesinde diğer yıllarda net göç hızında azalma olsa da son iki yılda ciddi oranda yükselmiştir. Batı Anadolu bölgesinde net göç hızının en fazla yaşandığı 2011 yılı olmuştur (%7,05). Batı Anadolu bölgesi net göç hızı artışında 2016 yılında en düşük oranını yakalamıştır (%2,42). Akdeniz bölgesinde net göç hızının ilk üç yıla oranla önemli düşüşlerin yaşandığı görülmektedir. Orta Anadolu bölgesi net göç hızında en düşük oranını 2010 yılında yakalamıştır (-%8,95). Orta Anadolu bölgesinde net göç hızı çok düşük oranlarda artsa da genel olarak net göç hızının çok düşük olduğu bir bölgedir. Batı Karadeniz bölgesinde net göç hızının en düşük olduğu yıl 2010 yılı olmuştur (-%11,16). Doğu Karadeniz bölgesinde net göç hızının en fazla olduğu 2016 yılıdır (%15,03). Doğu Karadeniz bölgesinde net göç hızının diğer yıllarda genel olarak düşük olduğu görülmektedir. Ortadoğu Anadolu bölgesinde net göç hızının genel olarak düşük olduğu ve en düşük olduğu yıl 2011 yılı olmuştur (-%16,49). Son olarak Güneydoğu Anadolu bölgesi incelendiğinde net göç hızının diğer bölgeler gibi çok düşük oranda olduğu görülmektedir.

1.4. Kişi Başına Gelir

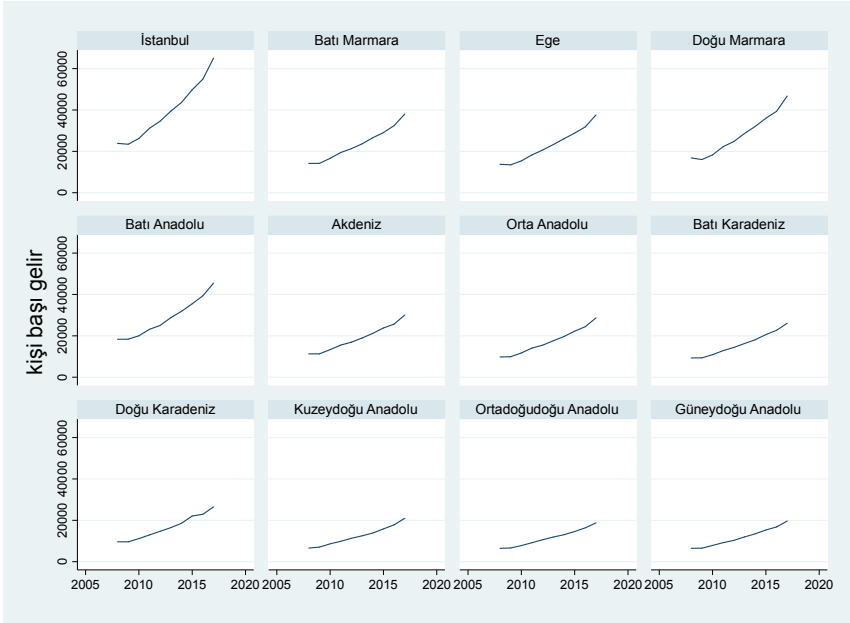
Adam Smith'in zamanından bugüne gelirin nasıl paylaşıldığı iktisat çalışmalarında büyük önem taşımaktadır. "Genel tanımıyla gelir dağılımı bir ülkede belli bir dönem içerisinde oluşturulan milli gelirin kişiler veya gruplar ve üretim faktörleri arasında nasıl paylaşıldığını açıklamaktadır" (Aydın, 2012: 148). Başka bir deyişle gelir, bir bireye, bir topluluğa belli zamanlarda belli yerlerden gelen para olarak değerlendirildiği gibi üretim ve hizmet süreçleri sonucu elde edilen parasal yada nesnel getiri olarak da ifade edilir (Tanrıverdi, 2007: 3).

Gelir dağılımındaki eşitsizlik, çok sayıda ekonomik unsuru etkilemektedir. Gelir dağılımını etkileyen ya da belirleyen unsurları değerlendirirken yoksulluk unsuru da göz ardı edilmemelidir. Gelir dağılımı, nüfusun tamamı için yapıldığından yoksulluktan daha fazla kapsayıcıdır. Dolayısıyla gelir dağılımı ve yoksulluk arasında pozitif bir sonucun olduğu söz konusudur (Kuştepe ve Halaç, 2004: 3). Dolayısıyla gelir dağılımındaki eşitsizliğe göre yoksulluk düzeyi de aynı derecede etkilenmektedir (Erdem, 2008: 188).

Yoksulluk ve gelir dağılımındaki adaletsizlik günümüzde ülkelerin karşılaştığı en büyük problemlerdendir. Örneğin; Türkiye'de kişi başına gelir seviyesinin düşük olması ve gelir dağılımındaki eşitsizlik yoksulluk sorunun ortaya çıkmasına neden olmaktadır (İbrişim, 2008: 88).

TÜİK'den alınan 12 bölgeye ait 2008-2017 veriler incelendiğinde kişi başına düşen yıllık gelir düzeyinin en yüksek olduğu bölge İstan-

bul'dur (2017 yılında, 65.041 TL). İstanbul'da gelir düzeyinin yıllara göre artış gösterdiği görülmektedir. İstanbul'da kişi başına gelir düzeyinin en düşük olduğu yıl 2008 yılıdır (23.852). Ortadoğu Anadolu bölgesinde gelir yıllara göre artış göstermekte olup, 2017 yılında en yüksek düzeye çıkmıştır (18.757 TL). Öte yandan Ortadoğu Anadolu bölgesi kişi başına yıllık gelir düzeyini en düşük olduğu bölgedir (2018 yılında, 6.456 TL). Kişi başına gelir düzeyini 12 bölgede yıllara göre genel olarak istikrarlı artış gösterdiği görülmektedir (Şekil 5).

Şekil 5: Düzey-1 Bölgelerinde Kişi Başına Düşen Gelir Düzeyi (1000 TL) (2008-2017 Yılları)

2. Literatür Taraması

Yoksulluk üzerine yazılmış hem ulusal hem de uluslararası ölçekte çok sayıda teorik ve ampirik çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmaların odağında yoksulluğun üzerinde etkili olan faktörlerin başında göç, eğitimsizlik, kayıt dışı istihdam, düşük ücretler ve nitelsiz işgücü gibi değişkenler gelmektedir. Bu çalışmalardan bazılarında aşağıda yer verilmiştir.

Bu çalışmalardan biri Çalışkan (2007) tarafından Türkiye örneğinde yapılmıştır. Bu çalışmanın amacı TÜİK'den alınan işgücü ve yoksulluk verilerinden faydalanılarak, Türkiye'de eğitim düzeyi ile işgücüne katılım, işsizlik ve yoksulluk oranları arasındaki ilişkilerin analizini yapmaktır. Eğitim seviyesi ile işgücüne katılım ve yoksulluk oranları arasında teorik

beklentileri karşılayan bulgulara rastlanılmıştır. Fakat işsizlik oranları açısından eğitim sisteminin beklentileri karşılamadığı sonucuna varılmıştır. Türkiye’de, eğitimin bireysel getirilerinde cinsiyete göre önemli farklılıkların mevcut olduğu sonucu bulunmuştur.

Konuyla ilgili diğer bir çalışmada (İbrişim, 2008) kalkınma ekonomisinin önemli bir alanı olan yoksulluk konusu ile ilgili kavramlar ve yoksulluk alanında bulunan çalışmalar araştırılmış; “Hanehalkı Bütçe Anketi” ve diğer istatistiksel sonuçlardan faydalanılan verilerden yola çıkarak Türkiye’de kentsel, kırsal ve birçok farklı sosyo-ekonomik analizler uygulanmıştır. Çalışmada yoksulluk üzerinde etkili olan faktörlerin bölgesel bir analizi yapılmıştır. Yoksulluk analizinde kullanılan bu göstergeler; göç, konut, taşıt, eğitim, kütüphane, sağlık, suç, işgücü ve milli hasıla değişkenleridir. Yapılan analizlerin sonucunda yoksulluk göstergeleri içinde İstanbul ve Ege bölgelerinin bütün bölgeler içinde belirgin olduğu görülmüştür. Yani yoksulluğu en az olduğu bölgeler olarak ortaya çıkmaktadır.

Şeker (2008)’in çalışmasının amacı, Türkiye’de sosyal transferler ile gelir arasındaki ilişkiyi inceleyip, sosyal transferlerin yoksulluğu ne derecede etkilediği, yoksul kesime ne kadar ulaştığını ve yoksul kitlenin kimler olduğunu araştırmaktır. Çalışmada Hanehalkı Bütçe Anketi verileriyle yoksulluk ile sosyal transferler arasındaki ilişki analiz edilmiştir. Çalışmanın sonucunda Türkiye’de sosyal transferlerin gelir eşitsizliğini azalttığı görülmüştür. Yoksulluk sınırı altında bulunan kişilerin aldığı transferlerin, genellikle yoksulluğu azaltmayı hedefleyen transferler olduğu sonucu ortaya çıkmıştır.

Anthony (2008)’nin çalışmasının amacı, kentsel alanda yoksul olan 157 genç arasındaki örnekleme koruyucu ve risk faktörlerini araştırmaktır. Üç kentsel toplu konut gelişiminde ikamet eden 6. ve 8. sınıflar arasındaki ilişki belirlenmiş risk ve koruma kalıpları ile eğitim ve davranış sonuçları arasında değerlendirilmiştir. K-ortalamlar kümeleme tekniği kullanılarak, benzersiz risk ve koruma kalıplarıyla karakterize edilen dört küme profilini ortaya çıkardı. Çalışmanın sonucu, risk ve koruma modellerinde önemli farklılıklar olduğunu göstermektedir. Bu farklılıkların yoksulluk içinde yaşayan genç insanlar arasında ve eğitimde belirgin oldukları bulgusuna ulaşılmıştır.

Adeoti (2014) tarafından yapılan çalışmada, Nijerya için 2004 ve 2010 yıllarındaki yoksulluk düzeylerini etkileyen faktörler analiz edilmiştir. Analiz için Alkire-Foster metodolojisi ve Logit modeli kullanılmıştır. Sonuç olarak, kırsaldaki hanelerin% 70’inin erkekler tarafından yönetildiğini, hala ekonomik olarak aktif yıllarında olduğunu ve tarımı uyguladığını göstermiştir. Ayrıca sağlık ve eğitim değişkenlerinin yoksulluk üzerinde

en fazla etkiye sahip oldukları bulgusuna ulaşılmıştır. Kadının aile reisi olduğu bir hanede olmak, hanehalkının büyüklüğü, tarım sektöründe çalışılması ve kuzey bölgelerde ikamet etmesi, Nijerya örneğinde fakir olma olasılığını artırmaktadır.

Ayvaz Kızılgöl ve Demir (2010)'in çalışmalarının amacı, 2002-2006 yılları arasında gelir durumlarına ve tüketim harcamalarına göre Türkiye'deki hanehalklarının yoksulluğunu etkileyen faktörleri belirlemektir. Çalışmada kullanılan veriler, TÜİK 2002-2006 yılları arası Hanehalkı Bütçe Anketleri'nden faydalanılmıştır. Elde edilen veriler logit model ile analiz edilmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre, hanehalkı liderinin eğitimi ve yaşı yükseldikçe yoksulluk oranının azaldığı, kırsal kesimde ikamet eden hanehalkının yoksulluktan daha fazla etkilendiği ve yoksulluk oranının en çok 2002 yılında ve en az da 2006 yılında olduğu görülmüştür.

Yanar ve Şahbaz (2013) çalışmalarında gelişmekte olan ülkelerde yoksulluk, gelir eşitsizliği ve küreselleşme arasındaki bağı araştırmayı amaçlamışlardır. Çalışmada hem küreselleşmeyi hem de küreselleşmenin alt bileşenlerinden, sosyal, politik ve ekonomik küreselleşmenin yoksulluk ve gelir eşitsizliğinin etkileri irdelenmiştir. Gelişmekte olan 102 ülkenin 2010 yılı verilerinden faydalanılarak yatay kesit analizi uygulanmıştır. Ampirik sonuçlara bakıldığında yoksulluk, küreselleşme ve gelir eşitsizliğinin azaltılmasına neden olmaktadır.

Temel (2017)'in çalışmasının amacı TR33 Bölgesinde bulunan Manisa iline Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinden gelen göçün önemli nedenlerini belirlemek, göçün neden ve sonuçlarını açığa çıkararak yoksulluk ve sosyal dışlanma boyutunu araştırmaktır. Manisa merkezinde 7 farklı mahallede yaşayan 50 Doğu ve Güneydoğu illerinden göç eden bireyler ile görüşme yapılmıştır. Yapılan bu görüşmelerden olasılığa dayalı olmayan örnekleme türlerinden "kartopu" yöntemi uygulanmıştır. Çalışmanın sonucunda göçün en önemli nedeninin işsizlik olduğu ve ailelerin ve bireylerin düzenli bir gelire sahip olmak için göç ettikleri sonucu elde edilmiştir.

Yayla (2018)'nin çalışmasının amacı Sakarya'da yaşayan yoksul kesimlerin yoksulluktan kurtulmasına yardımcı olmak ve yoksul kesimlerin refah düzeylerinin iyileştirilmesine yönelik uygulanan çalışmalara katkı sağlamaktır. Çalışmada, anket, mülakat ve gözlem teknikleri ile uygulama yapılmıştır. Çalışma, Sakarya ilinin 4 merkez ilçesinde (Adapazarı, Serdivan, Erenler, Arifiye) yaşayan 230 kişiye 50 sorudan oluşan anket uygulanmıştır. Anket sonuçlarından toplanan veriler SPSS.23.0 istatistikî paket program ile analiz edilmiştir. Çalışmanın sonucunda yoksulluk üzerinde aile yapısı ve gelir gibi faktörler etkili olurken bireylerin çoğunun

okur-yazar olmayan kesimden meydana gelmesi ve kişilerin yoksulluk kültürü içinde bulunmasının yanı sıra eğitim düzeyinin yoksulluğu birebir etkileyen faktörlerin başında geldiği tespit edilmiştir.

Koca (2018)'nin çalışmasının amacı, seçilmiş ülkeler genelinde birtakım sosyo-ekonomik faktörlerin yoksulluk açığı üzerine etkilerini araştırmaktır. Çalışmanın analizinde Çok Değişkenli Regresyon modeli uygulanmıştır. Çalışmada yapılan analizler sonucunda, bağımsız değişkenlerin yoksulluk açığı üzerinde anlamlı, açıklayıcı bir etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmada kullanılan bağımsız değişkenlerden 'bebek ölüm oranı, anne ölüm oranı, yeni doğan ölüm oranı, beş yaş altı ölüm oranları, doğurganlık oranı, bulaşıcı hastalıklar ve beslenme' şartlarından kaynaklı faktörlerin, yoksulluk açığı üzerine negatif etkileri olmuştur. Öte yandan 'gayri safi yurt içi hasıla, kişi başına milli gelir, gayri safi milli gelir, tarımsal alan ve ortalama yaşam süresi gibi değişkenlerin yoksulluk açığını pozitif yönde etkilediği sonucuna varılmıştır.

3. Veri Seti, Model ve Yöntem

3.1. Veri Seti ve Model

Çalışmada Türkiye'nin İstatistikî Bölge Sınıflandırması Düzey-1 bölgelerine (TR1 İstanbul, TR2 Batı Marmara, TR3 Ege, TR4 Doğu Marmara, TR5 Batı Anadolu, TR6 Akdeniz, TR7 Orta Anadolu, TR8 Batı Karadeniz, TR9 Doğu Karadeniz, TRA Kuzeydoğu Anadolu, TRB Ortadoğu Anadolu, TRC Güneydoğu Anadolu) ait 2008-2017 dönemi panel veri seti kullanılmıştır. Çalışmada, bağımlı değişken olan yoksulluğu açıklamak amacıyla, işsizlik, eğitim, göç ve gelir değişkenleri kullanılmıştır. Burada yoksulluk bağımlı değişken iken işsizlik, eğitim, göç ve gelir bağımsız değişkenlerdir. Değişkenlerden eğitim verileri fakülte ve yüksekokul mezun grubuna aittir. Değişkenlerin tanımı ve veri kaynakları tablo 1'de, tanımlayıcı istatistikler ise tablo 2'de özetlenmiştir.

Tablo 1: Değişkenler ve Veri Kaynakları

Değişkenlerin Adı	Değişkenlerin Tanımı	Kaynak
Yoksulluk	Eşdeğer Hanehalkı Kullanılabilir kişi Gelirine Göre Yoksul Sayıları ve Yoksulluk Oranları Medyan Gelirin %60'ına Göre/ Yoksulluk Oranı (%)	TÜİK
Kişi başı gelir	Kişi Başına Gayrisafi Yurtiçi Hâsıla oranı (2009) (Türk Lirası)	TÜİK
Göç	Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemine (ADNKS) göre Düzey-1 Bölgelerinin (12 bölge) net göç hızı (%)	TÜİK
İşsizlik	Yaş Gurubuna Göre İşsizlik Oranı (15 yaş ve üzeri, (Toplam) (%)	TÜİK
Eğitim	Eğitim Seviyesine Göre Nüfus (15 yaşında ve üzerinde olanlar) Eğitim Grubu: Yüksekokul veya Fakülte Mezunu Oranı (%) / (Toplamı)	TÜİK

Tablo 2: Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	Gözlem	Ortalama	Std. Sap.	Min	Maks.
Kesit	120	6.5	3.466527	1	12
Zaman	120	2012.5	2.884324	2008	2017
Yoksulluk	120	18.87083	2.159342	13.9	26.1
Kişi başı gelir	120	20572.95	10917.67	6456	65041
Göç	120	-1.78675	8.137766	-26.12	15.03
İşsizlik	120	9.919167	3.220217	3.6	18.7
Eğitim	120	10.7725	3.508951	3.48	19.57

Türkiye’de Düzey-1 bölgelerindeki bölgesel yoksulluk üzerine etkili olan faktörleri belirlemeyi amaçlayan bu çalışmada kullanılan ekonometrik model, literatürdeki çalışmaları baz alarak aşağıdaki gibi biri sıradan en küçük kareler yöntemi, diğer ikisi ise panel veri yöntemi uygulanarak 3 farklı model aşağıdaki şekilde oluşturularak tahmin edilmiştir:

$$\text{Yoksulluk}_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 \text{Gelir}_{i,t} + \beta_2 \text{Göç}_{i,t} + \beta_3 \text{İşsizlik}_{i,t} + \beta_1 \text{Eğitim}_{i,t} + u_{i,t} \quad (1)$$

$$\text{Yoksulluk}_{i,t} = \alpha_i + \beta_1 \text{Gelir}_{i,t} + \beta_2 \text{Göç}_{i,t} + \beta_3 \text{İşsizlik}_{i,t} + \beta_1 \text{Eğitim}_{i,t} + \gamma_t + u_{i,t} \quad (2)$$

$$\text{Yoksulluk}_{i,t} = \alpha + \beta_1 \text{Gelir}_{i,t} + \beta_2 \text{Göç}_{i,t} + \beta_3 \text{İşsizlik}_{i,t} + \beta_1 \text{Eğitim}_{i,t} + \gamma_t + u_{i,t} \quad (3)$$

Modellerde Betalar tahmin edilecek parametreleri, α_i ; kesit kukla değişkenini, γ_t zaman kukla değişkenini; $u_{i,t}$ hata terimini ifade etmektedir. (1) nolu model EKK yöntemiyle, (2) nolu model sabit etkiler yöntemiyle ve (3) nolu model rassal etkiler yöntemiyle tahmin edilmiştir.

3.2. Yöntem

Mevcut İktisadi değişkenlerin nedensellik durumları irdelenirken istatistiksel ve ekonometrik olarak birbirinden farklı üç veri türüyle çalışma yapılmaktadır. Bu üç farklı tür; yatay kesit verileri ile zaman serileri ve iki değişkenin bileşiminden olan panel verilerdir. Öte yandan panel veriler, birçok sayıdaki kesite ait zaman serileri ya da zaman boyutuna sahip kesit veriler şeklinde ifade edilebilir (Özer ve Çiftçi, 2009: 41). Panel veri modeli şu şekilde ifade edilmektedir:

$$Y_{it} = \alpha + \beta_{1it} X_{1it} + \dots + \beta_{kit} X_{kit} + e_{it}$$

$$i = 1, 2, \dots, N \quad t = 1, 2, \dots, T$$

Bireyler, ülkeler, firmalar, hane halkları gibi birimlere ait yatay kesit gözlemlerin, belli bir dönemde bir araya getirilmesi olarak tanımlanmaktadır. Panel veri, N sayıda birim ve her bir birime karşılık gelen T sayıda gözlemden oluşmaktadır. Öncelikle panel veri modellerinde yatay kesit ve zaman serisi verilerinin her ikisinin de kullanılmasından dolayı gözlem sayısı oldukça artmaktadır. Gözlem sayısının yüksek olması serbestlik derecesini yükseltmekte ve açıklayıcı değişkenler arasında yüksek derecede doğrusal ilişki bulunma olasılığını azaltmaktadır. Bu nedenle ekonomik tutum ve ilişkilerin modellenmesinde zaman serisi ve yatay kesit analizlerine kıyasla çok daha geniş imkân vermektedir (Ağavey, 2010: 168).

Panel veri analizi temel olarak rassal etkiler ve sabit etkiler modeli olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Rassal etkiler modelinde yatay kesit birimlerindeki hata terimi gibi rassal olarak kabul görmektedir. Ayrıca bu tür modellerde, yatay kesit birimlerindeki farklılıklar modelde hata teriminin bir faktörü şeklinde bulunmaktadır. Bu bağlamda bu durumun temel nedeni, sabit etkiler modelinde oluşan serbestlik derecesi kaybının önüne geçmek içindir (Çalışkan, 2009: 125).

4. Tahmin Sonuçları

Panel verilerinde birim kökün olduğunu test edebilmek için yatay

kesit bağımlılığı test edilmelidir. Panel veri setinde bulunan yatay kesit bağımlılığının varlığı kabul edilmezse 1. nesil birim kök testleri uygulanır. Eğer panelde yatay kesit bağımlılığının varlığı kabul ediliyorsa o zaman 2. nesil birim kök testlerini uygulamak daha doğru ve etkili tahminlerin yapılmasına neden olur (Çınar, 210: 594).

Yatay kesit bağımlılığı, aynı panelde yer alan kesitler arasında, bir kesitte (örneğin bir ülkede) meydana gelen bir şokun panelde ki diğer kesit üzerine bir etkisini ifade etmektedir. Örneğin bir panelde 3 ülke olduğu varsayalım. Bu ülkelerden birinin büyük ülke olduğu ve diğer iki ülke ile ticari ilişkilerinin güçlü olduğu durum dikkate alınsın. Büyük ülkede ortaya çıkacak bir kriz doğal olarak panel veri kompozisyonu içerisindeki diğer iki ülkeyi de etkileyecektir.

Eğer veri setinde yatay kesit bağımlılığı varsa, serilerin durağanlığı için kullanılan birim kök testlerin içeriği de değişecektir. Dolayısıyla durağanlık için birinci mi yoksa ikinci nesil birim kök testlerinin kullanılacağı, panelde yatay-kesit bağımlılığının var olup olmadığına göre değişecektir. Bu açıdan yatay kesit bağımlılığına neden olan gözlenemeyen ortak stokastik trend, gözlenemeyen ortak unsurlar, genel olarak makroekonomik şoklar ve mekansal otokorelasyon gibi unsurların hatalı analiz sonuçlarına neden olma olasılıkları açısından yatay kesit bağımlılığını dikkate alan birim kök testleri ve tahminleri kullanılması gerekmektedir. Ancak modelin yer alan değişkenlerinde yatay kesit bağımlılığı mevcutsa, yatay kesit bağımlılığını dikkate alan 2. Nesil birim kök testleri kullanılmalıdır dolayısıyla 1. nesil birim kök testleri yatay kesitler arasında bağımlılığın bulunmadığı varsayımına bağlıdır (Karabıyık ve Dilber, 2016: 320). Birim kök testi, değişkenin durağan olup olmadığını veya durağanlık derecesini tespit etmede uygulanan en doğru yöntemdir (Torun, 2015: 54).

Literatürde $T < N$ durumunda yatay kesit bağımlılığı test edebilmek için üç farklı test uygulanmaktadır: (i) Pesaran testi (2004), (ii) Friedman istatistiği (1937) ve (iii) Frees testi (1995). Bu çalışma sabit etkiler ve rassal etkiler panel tahminleri altında sağlam sonuçlar ürettiği için literatürde de sıkça başvurulan Pesaran CD test istatistiği uygulanmıştır.

Bu test için hipotezler

H_0 =Yatay kesit bağımlılığı bulunmamaktadır

H_1 =Yatay kesit bağımlılığı bulunmaktadır

şeklinindedir. Test sonucu Tablo 3’de sunulmuştur.

Tablo 3: Pesaran Yatay Kesit Bağımlılığı Testi

Pesaran's Yatay Kesit Bağımsızlığı Testi	2.837	Prob = 0,004
Köşegen olmayan elemanların ortalama mutlak değeri	0.353	

Pesaran test istatistiğinin olasılık değeri istatistiki olarak %1 düzeyinde anlamlı (prob=0,004) bulunduğu için kesitler arasında “yatay kesit bağımlılığı yoktur” yönündeki boş hipotez reddedilmektedir. Dolayısıyla panel veride yatay kesit bağımlılığın olduğuna kanaat getirilip bundan hareketle paneli oluşturan birimler arasında yatay kesit bağımlılığının olduğunu gösteren (Taylor ve Sarno 1998; Breuer vd., 2002; Pesaran 2007; Hadri ve Kurozumi, 2012 vb.) ikinci nesil Panel Birim Kök Testleri uygulanabilmektedir.

Literatürde en sık kullanılan ikinci nesil testlerinden biri Pesaran (2007) tarafından geliştirilen CADF testidir. Bu test, bireysel serilerin birincil farkları ve gecikme düzeylerinin yatay kesit ortalamaları ile ADF regresyonunun genişletilmiş şeklidir. Testte hem CADF istatistiği ile her bir yatay kesite ait bireysel sonuçlar elde edilirken hem de kesit ortalamaları alınarak genişletilen CIPS (Cross sectionally IPS) istatistiği ile panelin geneline ilişkin sonuçlar elde edilmektedir. CADF testi, yatay kesit (N) ve zaman (T) boyutunun nispeten küçük olduğu durumlarda bile oldukça tutarlı sonuçlar vermektedir. Ayrıca bu test hem $T > N$ hem de $N > T$ olduğu durumlarda kullanılabilir (Koçbulut ve Altıntaş, 2016: 154).

Tablo 4: Panel Birim Kök testi (Pesaran)

Değişken	CADY Sabitli				CADY Sabitli-Trendli			
	CADF İst.	Kritik Değerler			CADF İst.	Kritik Değerler		
		%1	%5	%10		%1	%5	%10
Yoksulluk	-3.253***	-2.22	-2.4	-2.76	-3.693***	-2.89	-3.11	-3.61
Kişi başı gelir	-1.954	-2.22	-2.4	-2.76	-2.485	-2.89	-3.11	-3.61
Göç	-2.681**	-2.22	-2.4	-2.76	-3.285**	-2.89	-3.11	-3.61
İşsizlik	-1.626	-2.22	-2.4	-2.76	-2.403	-2.89	-3.11	-3.61
Eğitim	-2.158	-2.22	-2.4	-2.76	-1.830	-2.89	-3.11	-3.61

***, ** sırasıyla %1 ve %5 istatistiki önem düzeylerini ifade etmektedir.

Tablo 4'teki sonuçlara göre Yoksulluk ve Göç değişkenleri hariç, diğer değişkenlerin birim kök içerdikleri ($I(1)$) sonucuna varılmıştır. Serilerin birinci farklarının alınması sonucu serilerin durağan hale geldikleri görülmüştür.

Tablo 5: Panel Veri Analizi Tahmin Sonuçları (Bağımlı Değişken: Yoksulluk)

Değişken	EKK (1)	Sabit Etkiler (2)	Rassal Etkiler (3)
Sabit	19.103*** (1.074)	23.249*** (1.371)	22.172** (1.309)
Kişi Başı Gelir	-0.007** (0.000)	0.001 (0.005)	1.030 (0.004)
Göç	-0.064** (0.025)	-1.107*** (0.039)	-0.086*** (0.032)
İşsizlik	0.053 (0.058)	-1.115 (0.087)	-0.059 (0.077)
Eğitim	0.064 (1.204)	-3.353** (1.149)	-0.267*** (0.138)
Zaman Kukla Değişkenleri	Evet	Evet	Evet
Kesit Kukla Değişkenleri	Evet	Hayır	Evet
Gözlem Sayısı	108	108	108
R-kare	0.760	0.534	0.760
F-istatistiği	18.27 (0.000)	8.03 (0.000)	---
Wald Ki-Kare	---	---	266.26 (0.000)
Hausman Test	---	Ki-Kare: 0.75 Prob > chi2: 0.9452	

Notlar: (i)***, **, *, %1, %5 ve %10 istatistiki anlamlılık düzeyini açıklamaktadır.

(ii) Standart hatalar parantez içerisinde yer almaktadır.

Sabit etkiler modeli parametre tahminçileri ile tesadüfi etkili modelin parametre tahminçileri arasındaki farkın istatistiki bir şekilde anlamlı olup olmadığının anlaşılması için elde edilen Hausman test sonucuna göre, Rassal etki modelinin uygun olduğunu söyleyen boş hipotez reddedilememektedir (prob değeri: 0,14). Bundan hareketle sabit etki modeli yerine rassal etki modeli tercih edilip esas yorumlar bu modele göre yapılmıştır. Ayrıca hata terimlerindeki olası değişen varyans ve otokorelasyon sorunla-

rına karşılık yatay kesit ağırlık yöntemi seçenек olarak kullanılmıştır.

Rassal etki modeline göre kişi başı gelir ve işsizlik değişkenleri istatistiki olarak anlamsız bulunurken Göç ve Eğitim değişkenleri %1 düzeyinde istatistiki olarak anlamlı bulunmuşlardır. Bu sonuçlara göre hem göç hem de eğitim değişkenlerinin yoksulluk üzerinde azaltıcı etkilere sahip oldukları bulgusuna ulaşılmıştır. Katsayıların mutlak büyüklüğü dikkate alındığında yoksulluğu azaltmada eğitim değişkeninin daha güçlü bir etkiye sahip olduğu görülmektedir (eğitim değişkeni katsayısı: -0.267). Buna göre, eğitim düzeyinde meydana gelen yıllık artış, yoksulluk oranı üzerinde 0.267 birim bir azalış meydana getirmektedir. Bu da yoksullukla mücadelede eğitimin önemli bir yere sahip olması açısından dikkat çekici bir sonuçtur. Göçün yoksulluk üzerine etkisinin analizinde ise yorumu güçleştiren bir durum ortaya çıkmaktadır: Katsayının negatif işaretli olması bölgeye göçlerin yoksulluğu azalttığı sonucunu doğurmaktadır ki bu durum ancak göç edenlerin devletin maddi yardımlarından faydalanarak yoksulluk girdabına girmemeleri şeklinde açıklanabilmektedir.

Benzer etkilerin sabit etki modelinden de çıkarılabileceği Tablo 4’de görülmektedir. Sabit etki modelinden elde edilen katsayılar rassal etki modelinde elde edilen katsayılardan daha büyük çıkmıştır. Eğitim değişkeninin yoksulluk üzerine etkisi sabit etki modelinde daha güçlü şekilde ortaya çıkmaktadır (eğitim değişkeni katsayısı -3.353). Eğitim değişkeni sadece Havuzlanmış En Küçük Kareler (EKK) modelinde istatistiki olarak anlamsız çıkmıştır.

Kişi başına gelir ve işsizlik değişkenlerinin hem katsayıları istatistiki olarak anlamsız bulunmuş hem de katsayılarının işaretleri beklentinin aksine çıkmıştır. Bu değişkenin katsayısı sadece EKK modelinde anlamlı bulunmuş ve işareti beklenen yönde çıkmıştır. Apriori olarak, kişi başına gelir düzeyi artınca yoksulluk oranının düşmesi beklenen bir durumdur. Fakat, panel veri modellerinde bu etki ampirik olarak anlamlı bulunmamıştır.

Keza İşsizlik oranı ile yoksulluk arasında, apriori, ters orantı beklemek iktisat teorisine aykırı bir durum teşkil etmemektedir. İşsiz sayısının artması, satın alma gücünün düşmesi anlamına geleceğinden bu durumun medyan geliri azaltarak yoksulluğa neden olacağını öngörmek yanlış olmaz. Ancak, Düzey-1 bölgeleri açısından işsizlik ile yoksulluk arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

Sonuç

Türkiye’de yoksulluk çözüme kavuşması gereken en önemli sosyo-ekonomik sorunların başında gelmektedir. Yoksulluk genel olarak kırdan kente göre daha fazla olmaktadır. Ancak kentlerde meydana gelen

yoksulluğun en önemli nedeni kırsaldan göç eden bireylerin kentte iş bulamaması nitelsiz işgücünü oluşturmasını sağlamaktadır. Bundan hareketle hanehalkı büyüklüğü arttıkça ve eğitim düzeyi düştükçe yoksulluk oranı artmaktadır. Eğitim düzeyinin düşük olması işsizliği beraberinde getirdiği için yoksulluk üzerinde önemli bir etkiye sahip olmaktadır. Refah düzeyinin yükseltilmesi açısından yoksulluğa neden olan faktörler ortadan kaldırılmalıdır.

Bu çalışmada Türkiye'nin İstatistikî Bölge Sınıflandırması Düzey-1 bölgelerine ait 2008-2017 dönemi panel veri seti kullanılmıştır. Çalışmada, bağımlı değişken olan yoksulluğu ölçmek amacıyla, işsizlik, eğitim, göç ve gelir değişkenleri kullanılmıştır. Çalışmanın amacı, düzey-1 bölgelerinde yoksulluk üzerine etkili olan sosyo-ekonomik faktörlerin etkilerini araştırmaktır (bölgesel yoksulluk).

Analiz sonuçlarına bakıldığında eğitim seviyesinin yükselmesinin yoksulluğu azalttığı görülmüştür. Dolayısıyla eğitim durumu düşük düzeyde olanlar ile belli bir niteliği olmayanlara nitelikli bir şekilde gelişimlerini destekleyecek eğitim programları yaygınlaştırılıp uygulamaya geçilmelidir. Öte yandan bu eğitim programları kapsamında mesleki yetenek kazandırılacak kişilerin, mesleğin yeteneklerine uygun olup olmadığına dikkat edilmelidir. Mesleki eğitim programlarının yaygınlaştırılması sonucu nitelikli işgücü arzının artışına yol açacağı çıkarsamasıyla birlikte, kişi başı gelirden artışa yol açarak özellikle Güneydoğu Anadolu gibi bölgelerde yoksulluğun azaltılmasında olumlu katkılar yapacağı beklenebilir.

Kaynakça

- Adeoti, I. A. (2014). Trend and Determinants of Multidimensional Poverty in Rural Nigeria. *Journal of Development and Agricultural Economics*, 6 (5), 220-231.
- Ağayev, Ş. (2010). Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Geçiş Ekonomileri Örneğinde Panel Eşbütünlük ve Panel Nedensellik Analizleri. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12, 159-184.
- Ak, M. (2016). Toplumsal Bir Olgu Olarak Yoksulluk. *Akademik Bakış Dergisi*, 54, 296-306.
- Alaeddinoğlu, F. ve Yıldız, M.Z. (2011). Göç ve Yoksulluk: Hakkari Örneği. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (1), 437-462.
- Anthony, E.K. (2008). Cluster Profiles of Youths Living in Urban Poverty: Factors Affecting Risk and Resilience. *Social Work Research*,

32(1), 6-17.

- Ay, S. (2012). Türkiye’de İşsizliğin Nedenleri: İstihdam Politikaları Üzerine Bir Değerlendirme, *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19 (2), 321-341.
- Aydın, K. (2012). Türkiye’de Kişisel Gelir Dağılımının Sosyo-Ekonomik ve Demografik Belirleyicileri, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 148.
- Ayyıldız, S. (2010). *İşsizlik ve Yoksullukla Mücadelede Mikro kredi Uygulaması ve Türkiye İçin Bir Model Önerisi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara
- Çalışkan, Ş. (2007). Eğitim-İşsizlik ve Yoksulluk İlişkisi. *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 7(13), 285-308.
- Çalışkan, Z. (2009). OECD Ülkelerinde Sağlık Harcamaları: Panel Veri Analizi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 34, 117-137
- Çınar, S. (2010). OECD Ülkelerinde Kişi Başına GSYİH Durağan mı? Panel Veri Analizi. *Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi*, 29 (2), 591-601
- Çiftçi, N. ve Özer, M. (2009). Ar-Ge Harcamaları ve İhracat İlişkisi: OECD Ülkeleri Panel Veri Analizi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23, 39-50.
- Dilber, İ. ve Karabıyık, C. (2016). Gelir Eşitsizliği ve Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları İlişkisi: Panel Veri Analizi. *Journal of Yasar University*, 11(44), 316-325.
- Erdem, B. (2008). *Çalışan Yoksulluğu: Nedenleri, Boyutları ve Çözüm Önerileri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Fırat, M. (2015). Yoksulluk ve Suç İlişkisinin Sosyolojik Analizi: Bir Referans Çerçevesi (Elazığ Örneği). *Birey ve Toplum Dergisi*, 5(9), 193-224.
- İbrişim, N. (2008). *Yoksulluk, Yoksulluğun Ölçülmesi ve Türkiye Üzerine Bir Analiz* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çukurova Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana
- Halaç, U. ve Kuştepe, Y. (2004). Türkiye’de Genel Gelir Dağılımının Analizi ve İyileştirilmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(4), 3-22.
- Kızılgöl, Ö.A. ve Demir, Ç. (2010). Türkiye’de Yoksulluğun Boyutuna

İlişkin Ekonometrik Analizler. *İşletme ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 21-32.

Koca, G.Ş. (2018). Seçilmiş Ülkeler Genelinde Çeşitli Sosyo-Ekonomik Faktörlerin Yoksulluk Açığı Üzerine Etkisi. *Social Sciences Studies Journal*, 4(26), 5681-5686.

Koç, S. ve Sarısoy, İ. (2010). Türkiye’de Kamu Sosyal Transfer Harcamalarının Yoksulluğu Azaltmadaki Etkilerinin Ekonometrik Analizi. *Maliye Dergisi*, 158, 326-348.

Kömürcü, M. (2014). Türkiye’de Yoksulluk Olgusu, *Yoksullukla Mücadele Politikaları ve Gelir Dağılımı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Balıkesir Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.

Kule, H. (2004). *Kentsel Yoksulluk ve İzmit’te Yoksulluk Yansımaları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kocaeli Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.

Şahbaz, A. ve Yanar, R. (2013). Gelişmekte Olan Ülkelerde Küreselleşmenin Yoksulluk ve Gelir Eşitsizliği Üzerindeki Etkileri. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(3), 55-70.

Şeker, S.D. (2008). *Türkiye’de Sosyal Transferlerin Yoksulluk Üzerindeki Etkileri*. (Planlama Uzmanlığı Tezi). Sosyal Sektörler Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Ankara.

Tanrıverdi, P. (2007). *Gelir Dağılımı ve Vergilerin Gelir Dağılımı Üzerine Etkileri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

Temel, R. (2017). *Doğu ve Güneydoğudan Göç Eden Bireylerin Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma Boyutunda İncelenmesi (Manisa İli Örneği)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

Torun, N. (2015). *Birim Kök Testlerinin Performanslarının Karşılaştırılması*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Yayla, R. (2018). *Türkiye’de Yoksulluk ve Yoksulluk Kültürü: Sakarya İli Örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Yusufoğlu, Ö.Ş. ve Açıkgöz, R. (2012). Türkiye’de Yoksulluk Olgusu ve Toplumsal Yansımaları. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 90-94.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Kış / Winter Sayı/Issue: 46
Sayfa / Page: 195-210

ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 28.08.2019
Kabul/Accepted: 26.11.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**HAC
SEYAHATNAMELERİNDE
ŞİİR: İBNU'T-TAYYİB
EŞ-ŞARKÎ'NİN
ER-RİHLETU'L-HİCÂZİYYE
ADLI ESERİ ÖRNEĞİ***

**POETRY IN HAJ TRAVEL:
IBNU'T-TAYYİB
AL-SHARQI'S WORK
TITLED
ER-RİHLETU'L-HİJÂZİYYE**

Doç. Dr. Abdulhadi TİMURTAŞ

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi

ORCID: 0000-0002-6887-6223, atimurtas@yyu.edu.tr

Öz

İslam öncesi dönemde, Araplar seyahat anılarını sözlü olarak iletmekle yetiniyorlardı, bu yüzden onları yazılı metinlere kaydetmediler. İslamiyet'in gelmesiyle Araplar devletleştirdiler ve yazı diline ilgi duyup bilgi ve kültürlerini yazılı metinlere dönüştürdüler. Böylece daha önce sözlü olarak anlatılan ve kuşaktan kuşağa geçen kültür, yavaş yavaş yazıyla tanıştı. Bunun üzerine, farklı amaçlar için yapılan yolculukların hatıraları, bulgular ve yolcuların yaşadığı olaylar, seyahat döneminden bu yana yazılı bir metin olarak ortaya çıkmaya başladı ve seyahatnameler ortaya çıktı. Farklı amaçlar için hazırlanan seyahatnameler arasında Hac Seyahat Turları öncü oldu. Arap edebiyatı hac seyahatlerinin örnekleri bakımından zengin olarak kabul edilir. İslam coğrafyasının pek çok yerinde, özellikle El-Mağribu-Arabî olarak bilinen Kuzey Afrika'da ve Andalus'ta örnekler bulmak mümkündür. Bu yolculuk isimleri, bazıları yazarın kendisi tarafından yazılmış çok sayıda şiir içerir. Öte yandan, baştan sona sadece ayetler olan az sayıda seyahatname örneği vardır. 1756 yılında ölen İbnu'l-Tayyib'e ait er-Rihletü'l-Hicâziyye, şiir ve beyitler açısından çok zengin bir malzemeye sahiptir. Bu örnek üzerinde seyahatnâmelerde nazım sanatı ve ilgili kasidelerin yer alışı amacı ve kullanım biçimleri ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: hac seyahatnameleri, şiir, İbnu't-Tayyib eş-Şarkî, Hicaz.

* Bu makale, 2016 yılında Konya'da düzenlenen Ortaçağ İslam Dünyasında Seyyahlar ve Seyahatnâmeler adlı bilgi şöleninde sunulup özeti yayınlanan bildirinin genişletilmiş tam metnidir.

Abstract

In the pre-Islamic period, the Arabs were contented of transmitting their traveling memoirs verbally so they were not recording them into written texts. With the arrival of Islam, Arabs became nationalized and interested in written language and transformed their knowledge and culture into written texts. Thus, the culture, which was spoken orally and passed from generation to generation, was introduced to writing slowly. Thereupon, the memories of the journeys made for different purposes, the findings, and the events which the passengers experience, had begun to appear as a written text form since the period of travel, and travelogues emerged. Among the travelogues prepared for different purposes, the Hajj Travel Tours have become the leading. It is possible to find examples in many parts of the Islamic geography, especially in North Africa which known as el-Mağribu'l-Arabî, and Andalus. In these travel books, there are many poems and sample couplets, some of which are written by the author himself. On the other hand, there are few examples of travelnâme, which are only verses from beginning to end. The er-Rihletu'l-Hijâziyye belonging to Ibnu't-Tayyib, who died in 1756, has a very rich material in terms of poetry and couplets. In this example, the purpose and usage of the verse art and the related odegals in travel books are tried to be put forward.

Keywords: hajj travel records, poetry, Ibnu't-Tayyib el-Sharqi, Hijaz.

Giriş

Yazı dilinin yaygın olmadığı İslamiyet'ten önceki dönemlerde Araplar gerçekleştirdikleri seyahatlerde gördüklerini, yaşadıklarını ve anılarını sözlü olarak aktarırlardı. İslamiyet'in gelmesiyle yazı diline önem verildi ve tedvin dönemiyle yazı hızlı bir şekilde gelişti. Böylece Kur'an-ı Kerim, hadis-i şerif gibi dini metinler başta olmak üzere daha önce sözlü olarak anlatılan kültür yazıya aktarılmaya başlandı. Binaenaleyh siyasi, iktisadi, askeri, içtimai, ilmi ve dini amaçlarla yapılan seyahatlere dair hatıralar da artık yazılı olarak aktarılır oldu.

Bir kısım seyahatnâmeler, bölge ve şehirlerin fiziki özelliklerine, enteresan yapılarına dikkatleri çekerken, bazı âlim ve bilginlerle görüşmeye ve onlardan bilgi almaya yoğunlaştı. Kimi seyahatnâmeler ise seyahat, ticaret ve arkadaşlık gibi hususları ön planda tuttu ve kimisi de araştırmamızın da konusu olan hac gibi kutsal mekânlara ve dini merkezlere dikkatleri çekti. Dikkat çektiği konu ne olursa olsun tüm seyahatnâmeler, farklı milletlerin örfüne, âdetine, karakterine dair önemli bilgiler içermenin yanı sıra İslam medeniyetinin seviyesini de canlı belgelerle ortaya koymaktadır. (Acar, 2004: 128)

Yukarıda anlatılan amaçlarla gerçekleşip hakkında bize bilgi ulaşan ilk seyahatler Abbasi dönemine dayanır. Bunlar arasında şunları saymak mümkündür: Selâm et-Tercumân (227/842), Süleyman et-Tâ-

cir (237/851), İbn Vehb el-Kuraşî (257/871), İbn Musa el-Munecim (277/890), el-Ya'kûbî (296/ 908). (Crachkovskı, 1963: I, 141-142.) Ne var ki bu seyyahlar seyahatlerine dair verdikleri bilgileri çevrelerine sözlü olarak aktarmış olup yazıya dökmemişlerdir. Ancak bazı tarihçiler, gerçekleştirilen seyahatlerine dair onlardan naklettikleri bazı bilgileri kendi eserlerine almış hatta onların seyahatlerine dair kimi bilgileri seçkiler şeklinde kayda almışlardır. (Bkz. Crachkovskı, 1963: I, 142.). Süleyman et-Tâcir veya diğerlerine atfedilen eserler ise sonradan tarih kitaplarından yapılan derlemelerden ibarettir.

Elimizdeki verilere göre yazılı olarak bize ulaşan ilk Arapça seyahatnâme İbn Fadlân'ın (ö. 922'den sonra) 309/921 tarihinde dini tebliğ amacıyla Bulgar diyarına gerçekleştirdiği seyahattir. (Hasan, 2013: 12.)

Bundan sonra daha sistematik seyahatnâmeler ortaya çıktı. Bunların önemli bir kısmı aşağıdaki şahıslar tarafından kaleme alınmıştır:

el-Kâdî Ebû Bekr b. el-'Arabî el-Ma'âfirî (ö. 543/1149). Eserinin adı, *er-Rihle li't-terğîb fi'l-mille* olup iki husus üzerinde durulmuştur. a- İlim talebinde bulunurken uğradığı yerler, ilim ve kültür merkezleri, b- Babasıyla birlikte Bağdat Hilafet merkezine düzenlediği siyasi seyahat.

Muhammed b. Ahmed b. Cubeyr el-Kinânî (ö. 617/121). Eserinin adı, *Risâletu i'tibâri'n-nâsik fi zikri'l-âsâri'l-kerîme ve'l-menâsik* olup *Rihletu İbn Cubeyr* ismiyle şöhret bulmuş bir hac seyahatnamesidir.

İbn Ruşeyd (ö. 721/1321). Eserinin adı, *Mil'u'l-'aybe bima cumi'a bi tûli'l-ğaybe fi'l-vicheti'l-vecîhe ile'l-Harameyn Mekke ve Taybe* olup bir hac seyahatnâmesidir.

Muhammed el-'Abderî (ö. 700/1300). Eserinin adı, *er-Rihletu'l-Mağribiyye* olup bir hac seyahatnamesidir.

İbn Battûta (ö. 779/1377). Eseri, *Rihletu İbn Battûta* olarak şöhret bulmuş ve genel bir seyahatnamedir. (Kurdî, 2013: 10-12.)

Ardından seyahatnâmeler gelişerek ilerledi ve farklı türler¹ şeklinde belli bir tasnife tabi tutuldu.² Aynı zamanda İslam coğrafyasında yaşayan Fars (Dilek, 2007: 214-215) ve Türkler³ gibi Arap dışındaki milletler de kendi dilleriyle seyahatnâmeler yazdılar.

1 Seyahatnâme türleri için bkz. (Nassâr, 1991: 97)

2 Arapça'da seyahatnâme ve seyahatnâmelere dair yazılan basılı ve el yazma eserler için bkz. (el-Hamed, 2007)

3 Türk seyyahlar, Türkçe yazılan seyahatnâmeler ve bu seyahatnâmelere dair yapılan çalışmalar için bkz. Ağaoğlu, B. (1981). *Türkiye Seyahatnâmeler Kaynakçası*. İstanbul.

Seyahatnâmeler arasında başta Endülüs ve Kuzey Afrika ülkeleri olmak üzere İslam dünyasının birçok yerinde en çok yaygın olanı hac seyahatnâmeleridir. Buna göre seyyahların gerçekleştirdiği seyahatlerin gerekçeleri arasında en başta hac ibadetini gerçekleştirmek için Mekke seyahati ile Hz. Peygamberin ravza-i mutahharasını ziyaret için de Medine seyahati ve kısmen de Mescidi Aksa'da namaz kılmak için Kudüs'e seyahat etmek gelir. Şüphesiz her Müslümanın gönlünde bu üç kutsal yerleri ziyaret etmek vardır. Bu kutsal yerlere gitmeden önce yüreklerinde tutuşan özlem ve hasretten ötürü, oralara gidildiğinde içlerinde taşan aşırı duygular ve vuslattan sonraki firakın ağırlığından dolayı içlerindeki duygular harekete geçer ve beyit ile kasidelere dönüşür. İşte bu mübarek yerlere seyahat eden seyyahlar da bu duygu baskınını kasidelere ve beyitlere yansıtarak dışa vurmaya çalışmışlardır. Bu yüzden yazdıkları seyahatnâmeleri farklı uzunluklardaki kasidelerle veya birkaç beyitle süslediklerini görmekteyiz.

Seyahatnâmelerde kaside ve beyitlere yer verilmesinin temel amacı ileri sürülen bir fikri veya söylenen bir sözü desteklemek olduğunu söylemek mümkündür. Bunun yanında seyyahın karşılaştığı herhangi bir durumu tespit etmek, duygu ve düşüncelerini o anda ifade etmek için de nesir yerine nazmı tercih ettiği de nadir bir durum değildir. Buna göre söz konusu kaside ve beyitler şiirin her türünden olabilmektedir. Bu kaside ve beyitlerin tür ve konuları ağırlıklı olarak şunlardır: Naat-i şerif, şehirlerin tasviri, hac ve hacılar, züht ve hikmet, methiyeler, hiciv, mersiye, cihat, zamandan yakınmak, ayrılık ve gazel.

Bunun yanı sıra baştan sona kadar manzum olarak yazılmış seyahatnâmeler de yok değildir. Hacim olarak küçük olsa da manzum seyahatnâmeler oldukça ilgi çekicidir. Bunlara örnek olarak şunları zikretmek mümkündür:

1- Ebû 'Ali el-Hasan b. 'Ali el-Kusantînî İbn Fekûn'un (ö. 602/1205'ten sonra) seyahatnamesi. İbn Fekûn 32 beyitten oluşan bu manzum seyahatnamesini iki konuya ayırmıştır. Şöyle ki her beytin ilk mısraında uğradığı şehirlerin özelliklerini anlatırken ikinci mısraında ilgili şehrin kadınlarının güzelliklerini ve kalbinde bıraktıkları etkiyi anlatmıştır. Ancak bu seyahatnâme mutlaktır, hac ile alakası yoktur.⁴

2- Muhammed el-'Abderî'nin (ö. 725/1325) seyahatnâmesi. Nesir olarak yazdığı seyahatnamesinin sonuna manzum bir özet yerleştiren müellif, ölçü ve kafiye hususunda İbn Kenûn'u takip etmiş olsa bile, seyahatnâmesi büyük ölçüde farklılık arz eder. el-'Abderî'nin manzum seyahatnâmesi 105 beyitten oluşur ve içerik itibarıyla tetkik edildiğinde haddi

⁴ Seyahatnâmenin yer aldığı kaynakların bir kısmı şunlardır: (el-'Abderî, 1999: 97-99; el-Makkarî, 1979: IV, 304-307.)

zatında bir hac seyahatnâmesi olduğu görülmektedir. Hicaz ve Şam bölgelerinde geçtiği şehirleri anlatsa da öğüt, züht ve ibret alma gibi dini konular ağırlıklıdır. (el-‘Abderî, 2007: 214)

3- Muhammed b. Mesayib et-Tilimsânî (Hicrî 12. yüzyılda yaşamış) Medine yoluna dair bir kaside yazmıştır. Bu kasidede Medine’ye varıncaya dek yolda yer alan ve ziyaret edilmesi gereken yerleri, salihlerin türbelerini ve tarikat zaviyelerini tek tek anlatmakta ve yol göstermektedir. (Velîd, 2012: 162-163.)

4- Abdullah b. Ömer b. Musa el-Beskerî el-Mağârevî (Hicrî 8. Yüzyılda yaşamış) yerine getirdiği hac farızasından sonra Medine’ye yerleşmiş ve “Dâru’l-Habîb/ Sevgilinin Şehri” isimli bir kaside yazmıştır. Bu kasidesinde Mekke ve Medine’yi anlatmıştır. (Velîd, 2012: 163-164.)

Nesir hac seyahatnâmelerinde yer alan şiirler genellikle sayılı beyitlerden oluşur, kimi yerde bir tek beyit verilirken, iki, üç, dört ve daha fazla beytin verildiği de vardır. Bazı yerlerde de kaside denilen bir şiir yer almaktadır. Kaside veya beyitlerin konusu ise genellikle, kutsal topraklara olan özlem, Hz. Peygamber’e duyulan sevgi, haccın şiarları olan, Kâbe, Haceru’l-Esved, Arafat, Mina, Müzdelife, Safa, Merve ve ihramın vasfı, öğüt, hikmet ve tavsiye olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵

Şöhret bulmuş hac seyahatnamelerinden birkaçı şöyledir:

1- Ahmed b. Muhammed el-Makkarî (ö. 1041/1631) *Rihle fi’l-Maş-rik ve’l-Mağrib*.

2- Abdurrahman b. Harûb el-Mecâcî (Hicri 11. Yüzyıl), *Rihletu ‘Abdurrahman b. Harûb el-Mecâcî*. (manzum)

3- Huseyn el-Verselânî (ö. 1193/1779), *Nuzhetu’l-enzâr fi fadli ‘il-mi’t-târih*

4- İbn ‘Ammâr el-Cezâ’irî (ö. 1205/1790), *Rihletu nihletu’l-lebîb fi ahbari’r-rihleti ila’l-habîb*.

5- Ebu’r-Re’s Muhammed b. Ahmed el-Celîlî el-Mu’askerî, *Rihletu Muhammed b. Ahmed el-Celîlî*.

6- el-Kâsim b. Yûsuf et-Tücîbî (ö. 730/1329) *Mustefâdu’r-rihle ve’l-iğtirâb*,

7- Ebu’l-Hesen el-Kalsâdî (ö. 891/1486) *Temhîdu’t-tâlib ve munteha’r-râğib ila a’la’l-menâzili ve’l-menâkib*.

8- Mevlâye eş-Şerîf Muhammed b. Abdillâh el-Velâtî (ö. 1101/1689)

⁵ Genel olarak seyahatnâmelerdeki şiirlere dair bkz. (Haddâdî, 2003: 418)

Rihletu Mevlâye eş-Şerîf.

9- Muhammed b. ‘Ali er-Râfi‘î el-Lahmî (ö. 1109/1697) *el-Ma‘â-ricu’l-merkıyye fi’r-rihleti’l-Maşrikiyye.*

10- Ebu’l-‘Abbâs Ahmed b. Muhammed ed-Dır‘î (ö. 1129/1716), *er-Rihletu’n-nâsırıyye.*

11- Ebu’l-‘Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Cezûlî el-Heştûkî (ö. 1127/1715), *Hidâyetu’l-Meliki’l-‘Allâm ila Beytillahi’l-Haram* ve’l-vukûf bi’l-meşâ‘iri’l-‘izâm.

12- ‘Abdulmecîd b. ‘Ali ez-Zebâdî el-Menâlî el-Fâsî (ö. 1163/1749) *Bulûğu’l-merâm ila Beytillahi’l-Haram.* (bkz. Kandîl, 2002: 85 vd.; İbnu’t-Tayyib, 2014: 53 vd.)

Bu arada Muhammed b. Hasan b. ‘Akîl Mûsa eş-Şerîf, Arapça yazılan hac seyahatnamelerinden 24 tanesini seçerek bir hac seyahatnamesi antolojisi hazırlamıştır. Ayrıca çalışmasının sonunda çağımızda yazılan küçük hacimli 8 seyahatnameye de yer vermiştir. (Bkz. eş-Şerîf, 2000.)

1. İbnu’t-Tayyib ve *er-Rihletu’l-hicâziyye* Adlı Eseri

Ebû ‘Abdullah Muhammed b. et-Tayyib, 1110/1698 yılında Fas şehrinde doğdu. 1170/1756 yılında da vefat etti. Dindar ve ilim ehli bir ailede yetişti. İlk eğitimini Fas’ta gördü ve burada çok sayıda âlimden ders aldı. İbnu’t-Tayyib, eğitimini tamamladıktan sonra müderrislik yaptı, bu görevinin yanında bir âlimin ulaşabileceği en yüksek makam olan kadılık görevine getirildi. Böylece tam olarak bilinme se de uzun müddet Fas kadılığını yürüttü.

İbnu’t-Tayyib, İslami ilimlerden tefsir, hadis, fıkıh, akaid, siyer, tasavvuf ve tarih, dil ilimlerinden nahiv, sarf ve belagete dair 60’ı aşkın eser yazdı. Bu geniş bilgisi ve farklı kişiliğinden dolayı ilim talebelerinin teveccühüne mazhar olmuş, her taraftan kendisine öğrenci gelmiştir. Aynı zamanda şair olan İbnu’t-Tayyib’in bir de şiir kitabı bulunmaktadır. (bkz. İbnu’t-Tayyib, 2014: 14-vd.) Ancak ne yazık ki bu eseri kayıptır. Bize ulaşan şiirlerinin azımsanmayacak bir bölümü, üzerinde çalıştığımız *er-Rihletu’l-Hicâziyye* adlı eserinde korunmuştur. Nitekim ‘Abdul‘alî el-Vedgîrî, İbnu’t-Tayyib’in farklı kitaplarında yer alan şiirlerini bir araya getirerek “Şi‘ru İbni’t-Tayyib eş-Şarkî el-Fâsî” ismiyle yayınlamıştır. (el-Vedgîrî, 1996.)

İbnu’t-Tayyib’in önemli eserlerinden biri de hiç kuşkusuz *er-Rihletu’l-hicâziyye* adlı hacimli hac seyahatnâmesidir. Seyahat bölümüne girmeden önce bir dibace, dört mukaddime ve bir hatime şeklinde başlıklar koymuştur. Önsöz olarak nitelendirebileceğimiz dibaceyi Allah’a hamd,

Peygamber'e salat ve selam ve haccın dindeki yerine tahsis etmiştir. Birinci mukaddimeyi, hacca dair âyet ve sahih hadislerle, ikinci mukaddimeyi Hz. Peygamber'in ravza-i mutahharasının ziyareti ile bu ziyaretin sağladığı faydalara, üçüncü mukaddimeyi yolculukla ilgili istişare etmeye ve istihare namazını kılıp Allah'tan hayırlısını dilemeye, borç ve zimmetinde bulunan mal ve mülkü devretmeye, ailesinin ihtiyaçlarını giderecek kimseleri tespit etmek ile çevre ve dostlarından helallik istemeye, dördüncü ve son mukaddimeyi ise yolculuk yapmanın faydaları, adabı ve insan hayatındaki etkisine, hatimeyi ise yolculuk için alınması gereken sağlık ve benzeri tedbirlere, hac kabile başkanının görevleri ile yolculuk yapacak kişinin yanında bulundurması gereken temel ihtiyaçlara tahsis etmiştir. Bu mukaddimelerden sonra seyahate başladığı yerden itibaren başından geçenleri seyahat nihayete erinceye dek yazmaya başlamıştır.

İbnu't-Tayyib'in hac seyahati, ikamet yeri olan Fas'tan başlar, âdet olduğu üzere Tarablus'a oradan Kahire ve Hicaz'a doğru devam eder. Buradan da Mekke'ye gidip hac farızasını yerine getirdikten sonra seyahati Medine'de son bulur. Dönüş yolu ise, Medine'den başlar, Kahire'ye doğru yol alır ve en son Fas'ta nihayet bulur.

İbnu't-Tayyib, gerek bahsi geçen dört mukaddimedeki gerekse seyahate dair verilen bilgiler olsun, hepsinde yeri geldikçe şiirlerden yararlanır. Bu şiirlerin büyük bir kısmı kendisine ait iken diğer bir kısmı ise ortaya koyduğu fikir ve düşüncelerini teyit için başkasına ait şiir alıntıları olduğu anlaşılmaktadır. Beş yüz sayfalık seyahatnâmenin neredeyse üçte biri nazım diğer kısmı ise nesirden oluşmaktadır. Yaptığımız tespite göre eserde yer alan kaside ve beyitlerin toplam sayısı 1509 beyittir. Bu vesileyle başka yerde bulunamayacak gerek kendisine ait gerekse başkasına ait olan şiirler yok olmaktan korunmuş ve muhafaza edilmiştir. Başkasına ait beyit ve şiirleri sahiplerine atfederek isimlerine yer vermektedir.

Şiirlerin konuları seyahatnâmenin muhtevasına paralellik arz eder. Buna göre, Mescid-i Haram, hac, Hz. Peygamber ve nâ't-ı şerif, salavat, hikmet, öğüt, gurbet, özlem, yolculuk, yazı gereçleri, Mısır, Nil, Mekke, Medine, mersiyeler, kahvenin vasfı, fetva, manzum mektuplar gibi konular şiirlerde büyük bir yer alır.

2. İbnu't-Tayyib'in er-Rihletu'l-Hicâziyyesinde Şiir

2.1. Mescid-i Haram

Hac farızasının gerçekleştiği mekân hiç şüphesiz kutsal üç mekânın ilki olan Mekke'dir. İbnu't-Tayyib, Hucûn tarafından Mekke'ye yaklaşıp onu gördüğü anda duygulanır ve bu duygularını şiire dökerek bir kaside inşa eder. Kasidenin ilk iki beytinde Mekkey'i ve Haremi Şerifi görmeyi

bir nimet sayar ve bu nimetin şükürü olarak Allah'a hamd ederek şöyle der:

لقد فزنا والله الثناء * وأدركتنا من المولى العطاء
وأشرفنا على حرم أمين * له من كل ناحية يُجاء

Başardık, Allah'a hamd olsun, bize Mevla'dan ikram nail oldu.
Her taraftan kendisine gelinen güvenli Harem'e yaklaştık. (İbnu't-Tayyib, 2014: 373)

Yine İbnu't-Tayyib Mekke'ye girmesine ramak kalmışken Ebû Talib Vadisini gördüğü anda şair Ebû Hacle'nin (ö. 776/1374) gözyaşı cömertliğinin mal cömertliğinden daha üstün olduğunu belirten şu beyitlerini hatırlayıp dilinden döküldüğünü söyler:

بذل كنوز الدمع في مكة * يغلب بذل المال في الغالب
ككيف أخشى في الورى مهلكا * ومطلبى شعب أبي طالب

Mekke'de gözyaşı hazinelerini vermek, genellikle malı vermekten üstündür

Hedefim Ebû Talib'in Vadisi iken, âlemde tehlikeden nasıl korkarım. (İbnu't-Tayyib, 2014: 372)

2.2. Hikmet

İbnu't-Tayyib'in seyahatnâmesindeki beyit ve şiirlerin büyük bir kısmı hikmet içeriklidir. Şair, Allah'ın kulunu imtihan ettiği bela ve musibetlerin içinde nimetler sakladığını belirttikten sonra şu iki beytine yer verir:

فكم من نعمة في طي نعمة * وكم من نعمة في طي نعمة
وكم من شدة صارت رخاء * وأعقب ضيقها فرجا ورحمة

Azap görünümünde nice nimet vardır, nimet görünümünde nice azap vardır.

Bolluk ve rahatlığa dönüşmüş nice zorluk vardır ve sıkıntının yerini rahmet ve çözüm almıştır. (İbnu't-Tayyib, 2014: 94)

İbnu't-Tayyib, kişinin kendisini zillet yerine sokmasının helal olmadığını belirten bir hadisi şerife yer verdikten sonra hikmet şiirleriyle tanınan Abbasi Dönemi şairlerinden Ebû Tayyib el-Mutenebbî'nin (ö. 945/1538) haricinde farklı şairlerin birkaç beytine yer verir:

من يهون يسهل الهوانُ عليه * ما يجرح بميت إلام
ذل من يغبط الذليل بعيش * رُب عيش أخف منه الحمام

Kim zillete razı gelirse ona tahammül etmek kendisine kolaylaşır, çünkü hiçbir yara ölüye acı vermez.

Alçağa gıpta eden alçalar, ölümün bile daha hafif geldiği hayat şekli vardır. (İbnu't-Tayyib, 2014: 126; el-Mutenebî, 1983: 164.)

Her bela ve musibetin ardından nimet ve bolluğun, her bolluktan sonra da belanın geleceğini ifade eden bir hadisi şerife yer verdikten sonra İbnu't-Tayyib, şair Ebû Temmâm'ın (ö. 846/1442) şu beytine yer vermek yerinde olur der:

قد ينعم الله بالبلوى وإن عظمت * ويبتلي الله بعض الناس بالنعمة

Büyük olsa dahi Allah musibetle nimet vermiş olabilir, kimi insanların Allah nimetlerle sınar. (İbnu't-Tayyib, 2014: 96; Ebû Temmâm, 1994: II, 142).

2.3. Öğüt

Şiirinde öğüte büyük bir yer ayıran İbnu't-Tayyib, Hz. Peygamberin yolunda gitme ve onun sünnet-i seniyyesine bağlı kalma sadedinde Kur'an'dan iktibasın yer aldığı şu iki beytine yer verir:

فليقتفِ الآثارَ من رامَ العلا * وليستمع آثارَ أحمد طه
وليعتزم طاعاته تبعاً فمن * يطع الرسول فقد أطاع الله

Yüksek mertebeye ulaşmak isteyen kimse sünnet-i seniyyenin izinden gitsin ve Ahmed Taha'nın sözlerini dinlesin.

Ona uyarak ibadet etmeyi fırsat bilsin, zira kim Peygamber'e itaat ederse Allah'a itaat etmiştir. (İbnu't-Tayyib, 2014: 96-97)

2.4. Hz. Peygamber'e Salavat Getirmek

Nasıl ki her kitabın önsözünde Allah'a hamd etmek güzel bir âdet ve her işin başında Allah Resulünün tavsiyesi ise, aynı şekilde Allah'a hamd etmekten sonra Hz. Peygambere salat ve selam getirmek, güzel bir âdet ve Allah Resulünün tavsiyesidir. (el-'Aclûnî, 1988: II, 119) İbnu't-Tayyib de kitabının başında Allah'a hamd ettikten sonra Allah Resulüne salat getirmiş ve meçhul bir şaire ait Allah Resulüne salat getirmenin faziletine dair şu beyitleri zikretmiştir:

فمن صلى على المختار عشرين * عليه الله صلى ألف مرة
وحرمه على النيران ربي * وكان لعينه في الخلد قرّة

Kim seçilmişse (Hz. Muhammed'e) on salat getirirse Allah ona bin salat eder,

Ve rabbim ateşi ona haram kılar, getirdiği salat da onun için cennette göz nuru olur. (İbnu't-Tayyib, 2014: 97)

2.5. Hz. Peygamber'in Sevgisi

Hz. Peygamber'in sevgisi İbnu't-Tayyib'in kalbinde o kadar yer alır ki Ravza-i Mutahharayı ziyaret etmekten bahsederken İbnu't-Tayyib, Allah Resulünün kabri şerifinin başında duyulanan bir bedevinin söylediği şu övgü dolu methiye beyitleri zikreder:

يا خير من دفنت في القاع أعظمه * فطاب من طيبهن القاع والأكم
نفسى الفداء لقرّ أنت ساكنه * فيه العفاف وفيه الجود والكرم

Ey kemikleri yere defnedilenlerin en hayırlısı! Yer ve tepeler kemiklerinin güzel kokusuyla güzel koktu.

Senin içinde bulunduğun kabre canım feda olsun, o kabirde iffet, cömertlik ve asalet vardır. (İbnu't-Tayyib, 2014: 118)

Allah Resulünün sevgisinin bir tezahürü de müminin Medine'de yaşama isteğidir. İbnu't-Tayyib bu mânada başkasına ait olan ve sevgisinin kalpte yer edindikten sonra bedenen uzak kalışın uzaklık sayılmadığını ancak Peygamber'e yakın olmak için Medine'de yaşamının daha iyi olduğunu açıklayan şu beyitlere yer verir:

يا شفيع العصاة أنت رجائي * كيف يخشى الرجاء عندك خيبة
وإذا كنت حاضرا بفؤادي * غيبة الجسم عنك ليست بغيبة
ليس بالعيش في البلاد انتفاع * أنفع العيش ما يكون بطيبة

Ey asilerin şefaathçisi! Ümidim sensin. Ümitli olan kimse senin yanında nasıl hayal kırıklığına uğramaktan korkar ki?

Eğer ki kalbimde hep hazır isen, cismin senden uzak olması uzaklık sayılmaz

Yeryüzünde yaşamakta fayda yoktur. En faydalı hayat Taybet'te (Medine'de) yaşamaktır. (İbnu't-Tayyib, 2014: 481)

2.6. Gurbet ve Sefer

Seferin ve gurbete çıkmanın faydalarını anlatma sadedinde İbnu't-

Tayyib, İmam Muhammed b. İdris eş-Şafi‘î’ye (ö. 204/819) ait şu beyitlere yer verir:

تغرب عن الأوطان في طلب العلا * وسافر ففي الأسفار خمسُ فوائد
تفرج همَّ واكتسابُ معيشة * وعلمٌ وآدابٌ وصحبةٌ ماجد
فإن قيل في الأسفار همٌّ وغربة * وقطعُ الفيافي وارتكابُ الشدائد
فموتُ الفتى خيرٌ له من حياته * بدار هوانٍ بينِ واشٍ وحاسدٍ

Yüksek mertebeler elde etmek için vatanından uzaklaş ve yolculuk yap; zira yolculuk yapmakta beş fayda vardır.

Sıkıntının gitmesi, kazanç, ilim, edep ve iyilerle sohbet etmek.

Eğer seferde dert, yabancılık, çölde yürümek ve meşakkat vardır denilse,

Fesatçılık yapanlar ve haset edenler arasında zilletin yaşandığı yerde yaşamaktansa, kişinin ölmesi daha hayırlıdır. (İbnu’t-Tayyib, 2014: 129; eş-Şafi‘î, 2005: 49).

Yine İbnu’t-Tayyib, aynı konuda muhtaç duruma düşüp de başka bir çare bulunamadığında kişinin bulunduğu yeri terk edip yer değiştirmesi gerektiğini ifade eden şair el-Buhturî’ye (ö. 898/1492) ait şu beyti zikreder:

وإذا الزمانُ كسالك حُلَّةٍ مُعَدِّمٍ * فالبسْ له حُلَّ النَّوى وتغرب

Zaman fakirlik elbisesini sana giydirdiğinde, sen de ona karşılık gurbet elbisesini giy ve uzaklaş. (İbnu’t-Tayyib, 2014: 132; el-Buhturî, 1921: I, 20).

İbnu’t-Tayyib, sefer ve yolculuğa dair zikrettiği birçok beytin yanı sıra hayatta olan birinin evde oturmasını ölünün mezardaki kalışına benzetilmesini konu alan Ebu’l-Feth İbn Kalâkıs’ın (ö. 576/1172) şu beyitleri de ilgi çekicidir:

إن مقام المرء في بيته * مثلُ مقام الميت في أخده
فواصل الرحلة نحو الغنى * فالسيفُ لا يقطع في غمده
والنار لا يحرق مشبوبها * إلا إذا ما طار عن زنده

Kişinin evinde oturması ölünün kabrindeki durumu gibidir.

Zenginliğe doğru yoluna devam et, çünkü kılıç kınında iken kesmez.

Kendisinden kıvılcımlar uçmadıkça ateş kendisine temas eden

yakmaz. (İbnu't-Tayyib, 2014: 135)

Ebu'l-'Arab es-Sakallî'den (ö. 1112/1700) de her yerin vatan ve herkesin akraba olduğu anlamındaki şu beyte yer verir:

إذا كان أصلي من تراب فكلها * بلادي وكل العالمين أقاربي

Eğer aslım topraksa, biliniz ki her yer vatanım ve tüm kâinat da akrabamdır. (İbnu't-Tayyib, 2014: 138)

2.7. Hac

İbnu't-Tayyib, Kâbe, Harem, Haceru'l-Esved, Arafat, Mina, Muzdelife, Safa, Merve ve zemzem gibi haccın neredeyse bütün şiarlarına dair kısa uzun şiirler yazmıştır. Bunun yanı sıra haccın usul ve adabına dair şiirleri de vardır. İbnu't-Tayyib haccın adabına dair bilgi verirken müminin helal mal ile hacca çıkması gerektiğini aksi durumda haccın kabul olunamayacağı bağlamında kaili bilinmeyen şu iki beyti zikreder:

إذا حججت بمال أصله سُحْتٌ * فما حججت ولكن حجبت العير
لا يقبل الله إلا كل طيبة * ما كل من حج بيت الله مبرور

Kaynağı haram olan bir mal ile hac yaptığında, sen değil eşekler/kervan hac yapmıştır.

Allah temiz ve helalinden başkasını kabul etmez, her Beytullah'ı ziyaret edenin haccı kabul olmaz. (İbnu't-Tayyib, 2014: 153)

Hac yolculuğunda kafil başkanlarının hacılarıyla nasıl davranmaları gerektiği sadedinde ise kimi kafil başkanlarının hacılara eziyet ettiğini ve çok sayıda gizli ve aleni haramları işlediğini belirttikten sonra böyleleri hakkında söylenen şu beyitlere yer verir:

حجبت البيت ليتك لا تحج * ومنك الركب في الأفق ضجوا
وَرَحْتُ بِحَمْلِ أَوْزَارٍ ثِقَالٍ * فَعُدْتُ وَفَوْقَ ذَلِكَ الْحَمْلِ خُرْجُ

Beytullah'a hacca gittin keşke gitmeseydin, yol boyunca kervan senden rahatsız olup bıktı,

Sen ağır bir günah yüküyle gittin, döndüğünde o yükünün üzerinde bir de fazlası vardı. (İbnu't-Tayyib, 2014: 172)

2.8. Medine-i Münevvere ve Mescid-i Nebi

Uzak diyardan hac farızasını yerine getirmek üzere sefere çıkan hacı müminler, Mescid-i Nebî'de ibadet etmek ve Hz. Muhammed'in rav-

za-i mutahharayı ziyaret etmek için mutlaka Medine'ye uğrarlar. İbnu't-Tayyib de hac seyahatinde aynı şeyi yapmıştır. Medine'yi ve Mescid-i Nebî'yi anlatırken onlar hakkında söylenen kaside ve beyitlere yer verir. Bunun bir örneği de Medine'ye övgü ve orada medfun bulunan Allah Resulünü na't amaçlı söylenen şu beyitlerdir:

يا حبذا المسجد من مسجد * وحبذا الروضة من مشهد
وحبذا طيبة من بلد * فيها ضريح المصطفى أحمد
صلى عليه الله من سيد * لولاه لم نفلح ولم نهْد
قد قرن الله به ذكره * في كل يوم فاعتبر ترشد

O cami ne güzel camidir, o ravza ne güzel ziyaretgâhtır!

Taybet (Medine), ne güzel şehirdir! Onda Ahmed el-Mustafa'nın kabri vardır.

Allah o efendiye salat etsin. O olmasaydı ne kurtulurduk ne de hidayete ererdik.

Allah onun adının kendi adıyla her gün anılmasını takdir etmiştir. İbret al doğruyu bulursun. (İbnu't-Tayyib, 2014: 481-482)

2.9. Kabir Ziyareti

Hac seyahatlerinde hacılar yol güzergâhlarında bulunan salih, âlim, zahit ve veli olarak bilinen zatların mezarlarını ziyaret etmeyi ve kabirlerinin başında dua etmeyi ihmal etmezlerdi. İbnu't-Tayyib de bu hac seyahatinde ziyaretgâh sayılan birçok veli ve âlimin mezarını ziyaret eder ve onlarla ilgili duygularını manzum ifadelerle dile getirir: Bunun bir örneği de ariflerin imamı olarak nitelendirdiği Ebubekir isimli bir zatın mezarını ziyaret ederken yazdığı şu beyitlerdir:

ووافيت ما بين الظهيرة والعصر * ضريح إمام العارفين أبي بكر
وجدت في الوادي الطهارة سائلا * من الله تطهيري من الذنب والوزر
وصليت فيه الظهر وارتحت ساعة * وصليت أيضا فيه ركعتي العصر
وأقبلت أدعو الله جل بجاهه * ييسر لي في كل ما أرتجي أمري
ويمنحني التيسير منه فضلا * فربي تعالى يبدل العسر باليسر

Öğlen ve ikinci vakitleri arasında ariflerin imamı Ebubekir'in türbesine vardım.

Vadide abdestimi tazeledim ve Allah'tan beni günah ve hatalardan arındırmasını diledim.

Orada öğlen namazını kıldım, bir saat kadar dinlendim, aynı yerde ikinci namazının da iki rekâtını kıldım.

Onun makamı hürmetine Allah'a yönelip dua ettim ki; gerçekleşmesini umduğum her işimi kolaylaştırsın.

Kendi katında bana kolaylık nasip etsin. Nitekim Yüce Rabbim zoru kolaya çevirir. (İbnu't-Tayyib, 2014: 204)

2.10. Nil

İbnu't-Tayyib, hac seyahati yolunda Kahire'ye girip oradaki ziyaretgâhları dolaşip hepsinden gereken feyzi aldıktan sonra Nil nehrini görme fırsatını da bulur. Nil'in güzelliğini gördüğü zaman, duygularını Nil hakkında söylenen birkaç beyitle ifade eder ve bunlar arasında Nil'in taşkınlığını kendi döktüğü gözyaşlarına ve onun çarpmasını kendi kalbine benzettiği şu beyitlere de yer verir:

انظر إلى النيل الذي * ظهرت به آيات ربي
فكأنه في فيضه * دمعي في الخفقان قلبي

Rabbimin ayetlerinin kendisiyle zuhur olduğu Nil'e bir bakı ver.

Sanki o, taşkınlığıyla gözyaşlarım ve çarpmasıyla da kalbimdir. (İbnu't-Tayyib, 2014: 296)

2.11. Piramitler

İbnu't-Tayyib, yolculuk boyunca karşılaşip önemli gördüğü ve karşılarında şaşkınlığını gizleyemediği yerlerden biri de bugün dünyanın yedi harikasından biri kabul edilen Mısır Piramitleridir. Tam olarak tarihini belirtmediği bir Perşembe günü piramitleri ziyaret ettiğini belirten İbnu't-Tayyib, Celâluddîn 'Abdurrahman es-Suyûtî'nin (ö. 911/1505) piramitler hakkındaki beyitlerinden yer verdiklerinden aşağıdakiler ilgi çekicidir:

ومن العجائب والعجائب جمّة * دقت عن الإكثار والإسهاب
هرماناً قد هرم الزمان وأدبرت * أيامه وتزيد حسن شباب
لله أي بقية أزلية * تبغي الزمان بأطول الأسباب

Harikalar çok olduğu halde öyle harikalar vardır ki, açıklamakla ve hakkında çok şey söylemekle hakikati ortaya çıkmaz.

Piramitler ki, zaman ihtiyarlayıp çok geride kaldığı halde onlar daha da güzelleşip daha da gençleşiyor.

Allah aşkına söyleyin, en uzun sebeple zamanın üstesinden gelen ne kadim kalıntıdır bu! (İbnu't-Tayyib, 2014: 293)

Ayrıca İbnu't-Tayyib, Mısır'ın methine dair söylenen aşağıdaki

beyte özellikle vurgu yapar. Söyleyeninin kim olduğunu belirtmediği beyit şöyledir:

لعمرك ما مصر بمصر إنما * هي الجنة الدنيا لمن يتبصر

Ömrüne yemin olsun ki Mısır sıradan bir şehir değildir. Kuşkusuz o, bilenler için dünyadaki cennettir. (İbnu't-Tayyib, 2014: 524)

Sonuç

Hac seyahatnâmeleri, başta Endülüs ve Kuzey Afrika olmak üzere İslam dünyasının farklı dönem ve coğrafyalarında yaygın bir şekilde görülen bir olgudur. Söz konusu seyahatnâmeler genelde nesir olarak yazılmalarına karşın az da olsa manzum hac seyahatnâmelere de rastlamak mümkündür. Kaldı ki nesir seyahatnâmeler dahi farklı şairlere ait kaside ve beyit örnekleriyle doludur. Bu kaside ve beyitler ilgili eserlere renk vermiş ve aynı zamanda başka yerde bulunamayacak şiirlerin korunmasına da vesile olmuştur.

İlgili hac seyahatnâmeleri arasında İbnu't-Tayyib'in *er-Rihletu'l-Hicâziyye* adlı eseri içerdiği şiirler bakımından büyük önem arz etmektedir. Seyahatnâmede kaside ve beyitlere yer verilmesinin temel amacının ileri sürülen bir fikri veya söylenen bir sözü desteklemek olduğunu tespit ettik. Bunun yanında seyyahın karşılaştığı herhangi bir durumu tespit etmek, duygu ve düşüncelerini o anda ifade etmek için de nesir yerine nazmı tercih ettiği de nadir bir durum olmadığını gördük. Buna göre söz konusu kaside ve beyitler şiirin her türünden olabilmektedir. Bu kaside ve beyitlerin tür ve konuları ağırlıklı olarak şunlardır: Mescid-i Haram, hac, Hz. Peygamber ve nâ't-ı şerif, salavat, hikmet, öğüt, gurbet, sefer, yazı gereçleri, Mısır, Nil, Mekke, Medine, mersiyeler ve manzum mektuplar.

Kaynakça

- el-'Abderî, M. (2007). *er-Rihletu'l-Mağribiyye*. el-Cezâir: Menşûrât Bûneli'l-Buhûs ve'd-Dirâsât.
- el-'Abderî, M. (1999). *Rihletu'l-'Abderî*. Ali, K. (thk), Dimaşk: Dâru Sa'duddîn.
- Acar, A. (2004). İbn Cubeyr Seyahatnamesinde Dinsel Hoşgörü. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 17 (2), 128-138.
- el-'Aclûnî, (1988). İsmâ'îl b. Muhammed, *Keşfu'l-hafâ'*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- el-Buhturî, E. (1921). *Dîvânu'l-Buhturî*. Mısır: Matba'a Hindiyeye.
- Crachkovski, I. (1963). *Târîhu'l-edebi'l-cuğrâfî*. Haşim, S. (çev.), Kahire: Menşûratu Câmîati'd-Duveli'l-Arabiyye.

- Dilek, K. (2007). İran Seyyahları ve Farsça Seyahatnameler. *Kebikeç*, (24), 211-218.
- Haddâdî, A. (2003). *Rihletu İbn Ruşeyd es-Sebtî dirâse ve tahlil*. Fas: Menşûrâtu Vezâreti'l-Evkâf.
- Ebû Temmâm, H. (1994). *Dîvânu Ebî Temmâm*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî.
- el-Hamed, M. (2007). *Mevsû'atu'r-rihlâti'l-'Arabiyye ve'l-mu'arrabe el-mahtûta ve'l-matbû'a mu'cem bibliyografî*. Kahire: Mektebet el-Mevsû'âtu'l-'Amme.
- Hasan, . M. (2013). *er-Rahhâletu'l-Muslimûn fi'l-'usûri'l-vustâ*. Kahire: Muessesetu Hindâvî.
- İbn et-Tayyib, E. M. Ş. (2014). *er-Rihletu'l-Hicâziyye*. Şevbed, N. (thk), Ebuzabi: Dâru's-Suveydî.
- Kandîl, F. (2002). *Edebu'r-rihle fi't-turâsi'l-'Arabî*. Kahire: Mektebetu'd-Dâri'l-'Arabiyye.
- Kurdî, A. İ. (2013). *Edebu'r-rihel fi'l-Mağribi ve'l-Endelus*. Dimaşk: el-Hey'etu'l-'Ammetu's-Sûriyye li'l-Kitâb.
- el-Makkarî, A. (1979). *Ezhâru'r-Riyâd fi ahbâri'l-Kâdî 'iyad. es-Sakkâ*, M. (thk. vd.), ed-Dâru'l-Beydâ': Sundûku İhyâ'i et-Turâsi'l-İslâmî.
- el-Mutenebî, E. (1983). *Dîvânu'l-Metenebbî*. Beyrut: Dâru Beyrut.
- Nassâr, H. (1991). *Edebu'r-rihle*. Kahire: eş-Şeriketu'l-Mısıriyyetu'l-'Ale-miyye li'n-Neşr.
- eş-Şâfi'î, M. (2005). *Dîvânu'l-İmâmi's-Şâfi'î*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- eş-Şerîf, M. M. (2000). *el-Muhtâr mine'r-rehelâti'l-hicâziyye ilâ Mekke ve'l-Medîbeti'n-Nebeviyye*. Cidde: Dâru'l-Endelusi'l-Hadrâ'.
- el-Vedgîrî, A. (1996). *Şi'ru İbni't-Tayyib eş-Şarkî el-Fâsî*. el-Kunaytira: Matbaat el-Bûkîlî.
- Velîd, Z. (2012). Edebu'r-rahhâleti'l-Cezâiriyyîn ila Mekke ve'l-Medîne: Dirâse vesfiyye tahlîliyye. *Mecelletu'd-dirâsati'l-edebiyye ve'l-luğeviyye*, (1), 149-169.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Kış / Winter Sayı/Issue: 46
Sayfa / Page: 211-225

ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 20.10.2019

Kabul/Accepted: 22.11.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

تجلیات الفكر
النقدي لـ (تيري إيجلتون)
في روايات
قاسم توفيق

TERRY EAGLETON'IN
ELEŞTİREL
DÜŞÜNCEİNİN
KASIM TEVFİK'İN
ROMANLARINA
YANSIMALARI

THE REFLECTIONS
OF THE CRITICAL
THOUGHT OF TERRY
EAGLETON
IN QASSEM
TAWFIQ'S NOVELS

Öğr. Gör. Murad KAFİ

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Arap Dili ve Belağatı ABD

ORCID: 0000-0003-1101-7257, muradkafi@yyu.edu.tr

Prof. Dr. Mehmet Şirin ÇIKAR

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Arap Dili ve Belağatı ABD

ORCID: 0000-0002-5798-0439, msirin@yyu.edu.tr

ملخص البحث

تتناول هذه الدراسة علماء من أعلام النقد الغربي الحديث المتمثل في شخص الناقد البريطاني تيري إيجلتون (Terry Eagleton)، وذلك عبر استقراء أفكاره النقدية، ورؤاه التنظيرية في مجالات الأدب، والنقد، والثقافة، وعلم النفس، وعلم الاجتماع من خلال دراسة تطبيقية، اخترنا لها روايات الروائي الأردني "قاسم توفيق". وستحاول هذه الدراسة أن تقرأ انعكاسات التصورات النقدية والاجتماعية لهذا الناقد المعاصر في عدد من روايات "قاسم توفيق"، وكأنّ واحدهما قرأ الآخر تأثر به وأثر فيه.

كما ستحاول الدراسة أن تقرأ المتن السردي لهذه الروايات من منظور الفلسفة النقدية التي يتبنّاها إيجلتون؛ لنرصد القيم الجمالية للمتن الروائي المبني على أسس نقدية واجتماعية تنظر إلى المجتمع والإنسان من جانب تخيلي يرتبط - من قريب أو بعيد- بالواقع. وستسعى هذه الدراسة إلى الإجابة عن عدد من الأسئلة الجوهرية من مثل: هل يقمّ المتخيل الروائي (الحكائي) معرفة صادقة لا تعوزها الموضوعية؟ هل النص الروائي يقمّ حقائق زائفة عن المجتمع والبشر؟ ما مدى ارتباط الثقافة بالموجات السياسية والاجتماعية التي تعصف بالمجتمعات؟ وما هي نقاط التقاطع بين الإيديولوجية النقدية لـ (إيجلتون) والإيديولوجية الفكرية الأدبية لـ (قاسم توفيق)؟.

الكلمات المفتاحية: تيري إيجلتون، قاسم توفيق، النقد الأدبي، العتبة، الشخصية، القيمة

Öz

Eleştiri biliminin önde gelen temsilcilerinden Terry Eagleton, Edebiyat

Nasıl Okunur? adlı eseriyle okuyucuyu daha derin yorumlara yönlendirdiği gibi yazarlara da yol göstermektedir. Zira, eserin giriş cümleleri, kişilikler, anlatı ve edebi değer hem okuyucu hem de yazar için temel öğeler olduğu açıktır. Eagleton'un edebiyat eleştirisi, sahip olduğu Marksist düşünce ile birlikte etkisini tüm dünyaya yaymıştır. Eagleton'un etkilediği en önemli çevrelerden birisi de Modern Arap Edebiyatı olmuştur. Zira bu dönemde öne çıkan edebiyatçıların çoğu fıkirselsel olarak kendilerine yakın görmektedirler. Eagleton etkisinin görüldüğü Arap Edebiyatçılarından birisi de Filistin asıllı Ürdünlü romancı Kasım Tevfik'tir. Toplumsal eleştiri üzerine kurduğu anlatılarla öne çıkan Tevfik, edebiyatı, toplumda var olan ancak kimsenin dile getiremediği çarpıkları cesaretle yazmakla övünmektedir. Yazmış olduğu romanlarının Arap toplumunda meydana getirdiği etkiye bakıldığında, bunda başarılı olduğu söylenebilir.

Bu çalışmamızda, Tevfik'in, Sahab/Haykırışlar, Mira, Hanetun fevka turab/Toprağın Üstündeki Meyhane romanları başta olmak üzere, romanlarındaki Eagleton'un edebi eleştiri düşüncesinin izlerini bulmaya çalışıp ikili arasındaki etkiyi ortaya koymaya çalışacağız. Bunu yaparken şu sorulara cevap bulmaya çalışacağız: Romancı, dürüst ve tarafsız bilgiye dayanmak zorunda mıdır? Anlatı insan ve toplum hakkında yanlış bilgiler verip bir algı oluşturur mu? Kültürün, toplumları sarsan toplumsal ve siyasal etkisi nereye kadardır? Eagleton'un edebi eleştirisi ile Tevfik'in edebi yazınları arasında ideolojik kesişme noktaları nelerdir?

Anahtar Kelimeler: Terry Eagleton, Kasım Tevfik, edebi eleştiri, roman, kişilik, değer.

Abstract

Terry Eagleton, one of the leading representatives of the science of criticism, guides the reader to deeper interpretations with his book "How to Read Literature?" In addition, he directs the reader to deeper interpretations and guides the authors. It is clear that the introductory sentences, personalities, narrative and literary value are essential elements for both the reader and the author. Eagleton's literary critique, along with his Marxist thought, spread his influence all over the world. One of the most important circles influenced by Eagleton was Modern Arabic Literature. Because most of the prominent writers of this period regard themselves as intellectually close to themselves. One of the Arab writers with the influence of Eagleton is the Palestinian-born Jordanian novelist Qassem Tawfiq. Tawfiq, who stands out with his narratives on social criticism, prides himself on boldly writing literature, the distortions that exist in society but which no one can say. When we look at the impact of his novels on Arab society, we can say that he was successful in this.

In this study, we will try to find the traces of Eagleton's idea of literary criticism in his novels, especially the novels of Tawfiq, Sahab/Screams, Mira, Hanetun Fevke Turab/Alehouse on the Earth and try to reveal the effect between the two. In doing so, we will try to find answers to the following questions: Does the novelist provide honest and impartial information? Does the narrative give false information about people and society and create a perception? Where is the social

and political impact of culture that shook societies? What are the ideological intersections between Eagleton's literary criticism and Tawfiq's literary writings?

Keywords: Terry Eagleton, Qassem Tawfiq, literary criticism, novel, personality, value.

مقدمة

"تيري إيجلتون" واحد من أهم الباحثين والكتّاب في النظرية الأدبية في العصر الحديث، وُلد عام 1943، وهو من أكثر النقاد الأدبيين تأثيراً بين المعاصرين في بريطانيا. عمل في عدد من الجامعات الأوروبية والأمريكية، وله مؤلفات كثيرة نذكر منها:

شكسبير والمجتمع 1976، النقد والإيديولوجية: دراسة في النظرية الأدبية الماركسية 1976، النظرية الأدبية: مقدمة 1983، وظيفة النقد 1984، ضدّ الذوق: مقالات مختارة 1986.

إلى جانب هذه المؤلفات كتب عدد من الكتب في حقول الأدب، والنقد، والحياة، والفلسفة. ونظرته الماركسية ترى في المشروع الماركسي وسيلةً لإلغاء الاغتراب بين الإنسان والإنسان، وبين الإنسان وعالمه، وبين الإنسان ونفسه. لكن مع ظهور الرأسمالية انبثق عدد هائل من أشكال التواصل الاجتماعي، وحصل تحوّل حاسم في العلاقات الطبيعية بين البشر؛ وسبب ذلك - حسب رأيه- نوعاً من التشويش والاضطراب والاغتراب بين البشر وعالمهم. ويرى أنّ التغلّب على أوضاع الاغتراب تتمّ ببناء المجتمع الإنساني، وهو المشروع الذي تضطلع بتحقيقه الثورة الاشتراكية. وتنهض كثير من دراساته النقدية بتفسير العلاقة الكامنة بين الأدب والإيديولوجية، فهو يرى في الإيديولوجية وسيلة تفسّر الطرائق التي يحيا بها البشر في مجتمعاتهم، وهي- أي الإيديولوجية- تشير إلى أدوار البشر في المجتمع الطبقي وإلى القيم والصور التي تربطهم بوظائفهم الاجتماعية، وتمنعهم من المعرفة الحقيقية لمجتمعهم ككلّ. كما يرى أنّ ثمة علاقة تربط الإيديولوجية بالفن؛ لذلك يصل في دراساته - في هذا الصدد- إلى أنّ الأعمال الأدبية مجرد انعكاسات للإيديولوجيات السائدة. (إيجلتون، 8: 1992).

إيجلتون هو من أنصار حزب العمال الاشتراكي، كما يميل إلى تبني الفكر الماركسي، وهو الفكر نفسه الذي يتبنّاه الروائي الأردني "قاسم توفيق". ويرى إيجلتون أنّ الدراسات التي تمزج بين الأدب والثقافة والمجتمع تفتح مجالاً واسعاً للبحث في مواضيع جدلية كثيرة منها: قضية المطلق والاحتمائي؛ إذ يرى أنّ المطلق لا وجود له، والمطلق (الاحتمائي) بالنسبة إليه هو الموت الذي لا بدّ للبشرية أن توجّه اهتمامها به. وانطلاقاً من الماهية الفلسفية التي تحكم ذهنية إيجلتون، وبعد استقراء التبلور الإيديولوجي المضمّن مؤلفاته، وجدت الدراسة أنّ هناك رابطاً وثيقاً يجمع بينه وبين "قاسم توفيق" الذي يسخر إيديولوجيته في المتن الروائي اعتماداً على الفكر الماركسي الذي يميل إليه.

قاسم توفيق، روائي وقاص، أردني الجنسية، ولكن أصوله فلسطينية، ولد في جنين بتاريخ 27 أيار من عام 1954م، قضى طفولته وشبابه في عمّان، وإلى الآن ما زال يقيم فيها، وكان قد درس في مدارسها ابتداءً من المرحلة الابتدائية والمتوسطة والثانوية، ودخل بعدها الجامعة الأردنية وتخرج فيها عام 1978 وهو يحمل درجة الإجازة في الأدب. لمع نجم الروائي، قاسم توفيق بشكل قوي وملحوس في العقد الأول من الألفية الثانية، وفرض أسلوبه الروائي الجريء كمذهب جديد من مذاهب الفن الروائي. وامتازت كتاباته بجرأة الطرح والمضمون والعرض، وتجاوز اللامسوح، وتخطى الأعراف المفروضة دون وجه حق، قاصداً من وراء ذلك ملامسة أوجاع المجتمعات العربية التي سنّت خطوطاً حمراء لنفسها، مانعة الخوض فيها. فما كان منه إلا أن سخر لغته الأدبية بما تحويه من فنّيّات التقدير والمحاكاة. ليقدّم لنا الواقعية الاجتماعية العربية من منظور إيديولوجيته الخاصة. ومن أهم أعماله الروائية نذكر:

ماري روز تعبر مدينة الشمس 1984، ورقة التوت 2000، صخب 2015، نرف

بعد هذه المقدمة نأتي إلى مقارنة الفكر النقدي لـ(إيجلتون) مع الفكر الروائي لـ(قاسم توفيق)؛ لنرصد القيم الجمالية للأسس النقدية والاجتماعية التي يبني عليها هذا الناقد البريطاني نظريته الخاصة في الأدب والنقد، وستعتمد هذه المقارنة دراسة مجموعة نصوص روائية للكاتب بعد عرضها على الفكر النقدي والفلسفي لإيجلتون.

يقول إيجلتون في مقدمة كتابه الموسوم بـ(كيف نقرأ الأدب) واصفاً القيمة الفنية المرجوة من مصطلح النقد: «إنّ في وسع التحليل النقدي أن يكون متعة، فيساعد بذلك في هدم الخرافة القائلة إنّ التحليل عدو المتعة» (إيجلتون، 14: 2013). هذا الرأي الشخصي يحور عملية النقد؛ أي يبعد النقد عن السمة الوظيفية المجردة، ويدخله في حقل التلقّي الجمالي الإبداعي الذي ينظر إلى المادة الأدبية بمنظار التحليل الجمالي الفني؛ ليقف على البعد الروحي للمادة عبر تقانات التحليل واستنطاق الفضاء التخيلي للنص لاستنباط مكامن الفنية الجمالية فيه. هذا التوجّه نقرأه -كذلك- في الشخصية الأدبية لقاسم توفيق، إذ تتجلى هذه الشخصية بمقولة: «ماذا يريد الكاتب؟ لا شيء سوى أن يُقرأ». فهو من الشخصيات الأدبية التي تكتب لكي تُقرأ، يكتب لأنه يستمتع وهو يكتب لأنه يعشق الكتابة كعمل، ويرجو به تحقيق المتعة للقارئ عند قراءة أعماله؛ أي لا يكتب من أجل الجوائز، وهذا المبدأ طرحه قاسم توفيق في العديد من المقالات واللقاءات على وسائل الإعلام المرئية والمسموعة والمقروءة. هو يؤمن بأن قيمة النقد تتجسد كوسيلة ناجعة في النهوض بالأدب بغية تحقيقه الغاية المثلى له ألا وهي تحقيق المنفعة الذاتية والاجتماعية؛ أي إنه من الروائيين الذين يؤمنون بدور النقد في الكشف عن فضاءات دلالية وفنية وجمالية للعمل الروائي ممّا قد لا يكون صاحبه قد التفت إليه وهو منشغل بتوظيف إمكاناته على الفكرة المحورية للرواية أو ما يُعرف بالعدّة².

وإذا ما نظرنا في مذكرات إيجلتون التي وضعها في كتابه المعنون بـ(حارس البوابة)، نجده يتحدث عن نفسه مبرراً غزارة نتاجاته بقوله: «إنني أكتب بغزارة لأنني أستمتع بذلك... ففكرة الاستمتاع بممارسة العمل هي أشد ما يمكن تخيله من طوباوية سامية...» (إيجلتون، 64: 2015). إذن، ثمة تقاطع فكري يُلحظ بين الناقد إيجلتون والروائي توفيق، يكمن في توافق النظرة التشريحية لمهمة النقد، حيث تُناط وظيفة الأديب -عندهما- بأداء رسالته الاجتماعية تجاه الفرد والمجتمع عبر موادّ أدبية تتضح بالأسس الجمالية والفنية يستشعرها القارئ وهو يمارس عملية التلقّي، وينسحب هذا الاستشعار -أيضاً- على الناقد الذي يجعل من آلية تحليل النصّ الأدبي مدخلاً يلجّ به إلى حقول دلالية جمالية للنصّ المقروء، آلة استنباطها هي عملية النقد.

يهتمّ إيجلتون بالغ الاهتمام بالافتتاحيات الأدبية، ويرى أنّ معظم الأعمال الأدبية تقريباً تبدأ باستعمال كلمات سبق استعمالها مرّات ومرّات، وإن لم يكن في هذا الميدان بعينه. ويشترط إيجلتون على القارئ أن يتحلّى بمرجعية ثقافية كافية تحوّله فهم الافتتاحيات. وليس ثمة استهلال أدبي مطلق؛ لأن كل القراءات تستلزم أن تكون أشياء كثيرة في موقعها مسبقاً كي يفهم النصّ. ومن وجهة نظره يبدو مستهمل القصيدة أو الرواية متأتياً من نوع من الصمت لأنه يفتتح عالمًا خاليًا لم يسبق له وجود من قبل. (إيجلتون، 23: 2013). يمكن أن نقارب بين المفهوم التصوري لإيجلتون حول قيمة المستهمل في الرواية، وعناية توفيق باختيار كلماته التي يستهمل به رواياته، ونخصّ بالذكر ضرورة إحاطة القارئ بخلفية ثقافية واجتماعية ومعرفية على درجة لا بأس بها، إضافة إلى جهورية فكره لتلقّي معطيات سردية تخيلية، وهذا بدوره يفترض مقولة إيجلتون في أن تكون عدد من الأشياء في موقعها مسبقاً لكي يستطيع القارئ الإحاطة بجملة الأحداث السردية التي ستواجهه بعد كلمات الاستهلال.

1 ينظر: يعقوب، أبريل/ 10.11.2019، www.thaqafat.com.

2 لقاء تلفزيوني مع "قاسم توفيق" موجودة على صفحة اليوتيوب بتاريخ 19.09.2016، <https://www.youtube.com/watch?v=9ZaSoHvcaOI>

ويعرّف الناقد والمؤرخ الأمريكي جيرالد برنس Gerald Prince مصطلح التهيئة أو الاستهلال في معجمه (مصطلحات السرد) بقوله: «التهيئة عنصر سردي لا تظهر أهميته عندما يُذكر لأول مرة، ولكنها تظهر فيما بعد، والتهيئة يجب ألا يحدث خلط بينها وبينها التمهيد؛ فالأولى لا تمثل حالة توقع، بينما الثاني ينتمي إلى هذه الحالة، والأولى لا تلمح بيّ شكل إلى ما سيحدث، بينما الثاني يفعل ذلك عمدًا. فالتمهيد وحدة سردية تشير مسبقًا إلى مواقف أو أحداث ستحدث، وتُحكى فيما بعد؛ أي هي استباق متكرر ومتوقّع.» (برنس، 3002: 12-22). ففي رواية توفيق المعنونة بـ (ميرا) يستهلّ اللقاء الأول له مع قارئه بافتتاحية تقول كلماتها العائدة إلى مؤلف الرواية:

«تبدأ عزلتك، عندما يعزل من حولك عن إنسانيتهم... الحقيقة موجهة... الحقيقة هنا، في هذه الرواية، والتي سوف تتكشف تفاصيلها من الصفحة الأولى وحتى النهاية، تسرد الحياة القصيرة والمثيرة التي عاشتها «ميرا» المرأة المسيحية اليوغسلافية في «عمان»، والتي ظلت بعد الزواج من المسلم الأردني «رعد» على مسيحيتها باتفاقهما وتراضيهما... بعد مرور أكثر من ربع قرن على هذا الزواج، الذي أثمر عن ولد وبنت، تندلع الحرب الأهلية في يوغسلافيا. يُصاب رعد بفوبيا الرعب من أن يُقتل بسبب ديانتها. ترسخ زوجته لقراره بالهروب إلى وطنه الأصلي الأردن، ويتطوع ابنهما «شادي» للحرب مع جيش بلاد أمه «صربيا» المسيحية ضدّ شعب أبيه اليوسني المسلم... الحقيقة المختصرة المثيرة، أنّ الابن الذي قاتل المسلمين في وطن أمه يُقدم بعد سنوات قليلة من حياته في «عمان» على طعن أمه بسكين المطبخ عشرات الطعنات... أهذه هي الحقيقة؟ أم أنّ الحقيقة فيما لانجرؤ على كتابتها؟» (توفيق، 2018: 8-10).

يرى إيجلتون أنّ الاهتمام بالمكان في مستهلّ الروايات يضيف إحساسًا مختلفًا على القارئ، إذ ينهض المؤلف بالاستهلالية كي يعدّ مشهدًا إعدادًا صوريًا، ويستنفر كلّ طاقاته كي يكون في أفضل حالاته في مستهلّ الرواية، و مستهلّ الفصل الأول، يتوق إلى التأثير في القارئ ولفت نظره، متعمدًا - أحيانًا - اقتلاع كل علامات الوقف، ومع ذلك ينبغي له أن يكون حذرًا - على حدّ تعبير إيجلتون - كي لا يبالغ في ذلك. ويردف قائلاً بأنّ النبذة في المستهلّ تكمن بوصفها إشارة إلى مواقف واضحة في الرواية نفسها. (إيجلتون، 2013: 24-26).

ثمّة لقاء توافقيّ بين التأويل النقدي لأثر الافتتاحية عند إيجلتون ومضمونها في رواية (ميرا)؛ إذ أطلع المؤلف قارئه على حبكة الرواية انطلاقًا من عتبتها الأولى التي تقابل فيها القارئ مع المؤلف، واستنبط الحدث الجوهري للرواية المتمثل بقتل الابن (شادي) أمه (ميرا) بعد أن بدأ أهل الحيّ يلوكون أقبح الكلام بحق شرفها وعفتها؛ فلم يتحمل قباحة ما قيل بحق أمه، واختار أن ينهي حياتها لكي يرتاح من قذف الناس لها.

والمكان له حضور في المستهل، حيث يقوم الكاتب بتشريح المشهد العام الحاكم لمجمل مشاهد الرواية، فالابن ذو ثقافة وتربية عربية، متعصب لمسيحيته؛ ولذلك أثر البقاء في يوغسلافيا لقتال المسلمين اليوسنيين، وحين رجع إلى عمان تأثر بالفكر الذكوري العربي الذي يرى في المرأة مصدر تهديد لرجولته وشرفه، وهو لا يتوانى أبدًا عن قتلها إن أساءت سمعتها إلى مكانته بين ذكور المنطقة. وهذا ما حصل مع (شادي) وأمّه، فالمكان، والحدث السياسي، والحرب الأهلية العرقية، وتبعيات الغربية، وغيرها من الأشياء تستلزم - كما قال إيجلتون - أن تكون في مكانها مسبقًا في ذهنية القارئ الذي لا بدّ له أن يتحلّى بمعرفة تاريخية عن حرب الصرب واليوسنة.

هذه الافتتاحية كانت ذا تأثير تشويقيّ حادّ على القارئ، فقد أطلعتة - بشكل مباشر وواضح - على الحقيقة التي يستعرضها المؤلف في روايته، فلم يؤخّر ذكرها، بل على العكس من ذلك تمامًا، بدأ بشرحها، وعُني بتقسيم الأحداث تبعًا لعوامل الزمان، والمكان، والجغرافيا، والدين، والعادات... إلخ. فالافتتاحية كانت فاعلة، ومؤثرة، وواضحة، واقتضت - إلى جانب ما ذكر - أن يحلّل القارئ شفرات النص، ويسعى إلى فكّها لكشف ملامبات الحدث العام الروائي، ويفرزه بما يتواءم والغرض التوصيفي للشخصيات ضمن البيئة التخيلية للرواية، فيعمل التأويل

في مخيلته الذهنية وهو يقرأ مستهلّ الرواية؛ ليستقصي حجم المعاناة التي ألمّت بـ (شادي) ودفعته لقتل أمّه، وهذا من شأنه أن يجعله شريك الكاتب، ورافداً له، فيشعر بمتعة التحليل والتأويل التي تدفعه إلى استباق الحدث، وتخمين التّطوّرات عبر قراءة فنيّة لا تخلو من اللذة والاستمتاع.

ومن الجدير بالذكر أنّ توفيق لا يخلط بين الشخص والشخصية، على اعتبار أنّ الشخص إنسانٌ حيّ وواقعي من لحم ودم، والشخصية كائن رقي إبداعي وتخيلي؛ بمعنى أدقّ، الشخص إحالة مرجعية واقعية وسيكولوجية، بينما الشخصية علامة خيالية. فالظهور الأوّلي للشخصية في السرد الكلاسيكي سيشكل شيئاً شبيهاً بالضبابية الدلالية، فتأتي المحمولات المختلفة لملئه وإعطائه مدلوله عن طريق إسناد الأوصاف والحديث عن الانشغالات الدالة للشخصية أو دورها الاجتماعي الخاص (حمداوي، 2011: 181-183)، لذلك يمايز توفيق بين شخص (ميرا) الأنثى الغربية الفاتنة، وشخصيتها الخيالية في الرواية التي تتكشف للقارئ على هيئة امرأة تعاني صعوبة في التأقلم مع مجتمع جديد عليها، ويكشف للقارئ معالم شخصيتها بشكل أوضح بعد تعلقات وتعارضات سردية تعصف بهذه الشخصية وبقية الشخصيات الأخرى، وكأنه يطبق مفهوم (النظام الخيالي) كما يعرفه إيجلتون بقوله: «إنّ النظام الخيالي هو عالم تُعيد فيه الأشياء نفوسنا إلينا، إنّ كانت لدينا ذاتٌ عازمة بدرجة كافية على تقديره؛ فهو مجال نقيّ تكون فيه المعرفة سريعة وقاطعة كالإحساس» (إيجلتون، بدون تاريخ: 15).

ويُدخِل إيجلتون مفهوم (الأخلاق الخيالية) في دائرة النظام الخيالي، ويراهما سابقة على الأخلاق، معتبراً وجود ما سماه بـ (النظام الخيالي اللاكاني)، فالأخلاق بمجملها عبارة عن نسخة علمانية من التناغم والانسجام والتوافق التي أُرسيت جميعها- في وقت سابق- في الفردوس، أو في عوالم فلاسفة العصور الوسطى، يرى أنّ الروابط الإنسانية في زماننا هذا بحاجة إلى استرجاع؛ لأنّ العالم الراهن محروم منها في ظلّ انسلاخ كثير من البشر عن الالتزام الأخلاقي، وانشغالهم بخدمة تصرفاتهم ورجباتهم التي تطغى عليها اللذة الأنانية الخاصة بالفرد على حساب الآخر أو الجماعة (إيجلتون، بدون تاريخ: 70-71). هذه القراءة المقارنة لمفهوم النظام الأخلاقي الخيالي والواقعي تُرى جليّة في المتن الروائي لِقاسم توفيق، إذ كثيراً ما يقدّم الصورة الأخلاقية المطروحة في عمله بشكل متناقض عبر شخوصه المتنازعة الساعية إلى إثبات الذات والأنا، وتحقيق اللذة الفردية لها على حساب الآخر، وكأنّه يقصد تقديم نموذجين للنظام الأخلاقي، الأول هو نظام أخلاقي خيالي سامي تنشده الفئة المغلوبة أو المسحوقة في الرواية، والثاني هو نظام أخلاقي أناني يعيشه واقع الرواية، وتدعمه الفئة الأقوى في مجتمع الرواية؛ فيحدث صدام أخلاقي بين النموذجين، فيغدو النظام الأخلاقي الخيالي متشبهاً باسمه (الخيالي)؛ لأنه بعيد التحقق في الرواية.

لذلك؛ إنّ الغوص في تفاصيل المشاهد السردية يجعل القارئ داخل الفضاء التخيلي للرواية، فيجد نفسه مضطراً إلى استدراك ماهية النزعة الذكورية لدى الرجل في بعض المجتمعات العربية التي ترى في المرأة عورة، ومصدر تهديد لمركزية الرجولية في بيئة متناقضة بعاداتها وتقاليدها، حيث تقتل الأنثى بحجة غسل شرف العائلة أو القبيلة، فلا بدّ للقارئ من أن يمتلك دراية مسبقة بخصوصيات بعض المجتمعات العربية وهو يتلقّى عتبه الرواية التي تفترض وجود قارئ استناداً إلى ضمير الخطاب في قول الكاتب (تبدأ عزلتك عندما يعزل من حولك عن إنسانيتهم...); أي الخطاب موجه من طرف الكاتب للقارئ، أو لكلّ متلقٍ قد يكون عايش أو يعايش عزلة ما وهو داخل أسرته أو وطنه عندما يُحاط بمجتمع فاقد لأسس الإنسانية. والقول السابق- من وجهة نظر إيجلتون- يُعدّ بمنزلة خطاب موجه إلى القارئ، ومن شأنه أن يفضح اللعبة القصصية، وهو من جهة مقابلة، اعتراف بوجود طرف متلقٍ يمثله القارئ؛ ممّا يعني - بالضرورة- الإقرار بأنّ هذه الرواية، وهو ما تتردّد الروايات الواقعية في الإقدام عليه، والتصريح به (إيجلتون، 2013: 24).

فالروايات ذات الصبغة الواقعية تسعى إلى التظاهر أنّها لا تمسّ الرواية أبداً كجنسٍ

أدبي، بل هي تميل لإيهام المتلقي أنها تقارير تحاكي الواقع، هي توطّر بالعالم التخيلي الذي ينسج أبعاده الكاتب، فإدراك وجود قارئ يعني مغامرة صاحب الرواية بتهديد مسحتها الواقعية. هذه الدراية تسعف القارئ في مقاربة جريمة قتل الابن (شادي) أمه (ميرا)، وربطها بمسبباتها ضمن البيئة المكانية التخيلية المفترضة في النص. عملية القراءة أشبه بحركتي المدّ والجزر، فتارة يسبق القارئ الحدث عندما ينجح في تأويله مخرجه الذي سيفضي إليه، وتارة ينسحب إلى الوراء لينظر ما تخفيه سطور السرد في طياتها إن خالف تأويله المقروء، وفي المستهلّ فطن القارئ وهو يقرأ عبارة المؤلف عن العزلة المقرنة بمعيشة مجتمع فاقد للإنسانية، فطن إلى العزلة الاجتماعية التي ضربت (ميرا) في بيئة مكانية تخيلية مؤطرة بمدينة (عمّان) بعد تركها وطنها (يوغسلافيا) ومرافقة زوجها إلى بلده (عمّان)، فعاشت عزلة روحية جعلتها ضحية وسط ذكوري عربي يرى في الأنثى محرّصًا على استثارة شهوته، ويسعى لأن يقضى وطره منها متجرّدًا من إنسانيته وأخلاقه، وهذا ما جعل (ميرا) تشعر بعزلتها في عالم مأهول بعقول ذكورية. وعزلة (ميرا) وعزلة (شادي) سيان، فتقاطعتما الغربية اصطدمت بثقافة عربية تشوّه صورة الأنثى، وتراها الطرف الأضعف، وإن هي هدّدت القيمة الرجولية تلقى حتفها كما حصل مع بطة الرواية، وكلاهما تقاسم العزلة في الوطن الجديد، ورأى نفسه معزولاً ومقيّدًا بعقول ذكورية صلبة وأدت الإنسانية لصالح أعرافها البالية، ولكن المفارقة أنّ الابن تأثر بأعراف محيطه الذي حاول فكّ عزلته معه عبر محاولات التأقلم، ولكن النتيجة كانت وخيمة عندما تشرّب الفكر الذكوري الذي لا يتردد في أن يجهض الروح الأنثوية إن هي لطّخت هالته الرجولية. هذا التعلق بين القارئ والكاتب عبر الوسيط (المتن السردية) يقرب الأول من بنية العمل، ويشركه فيه، ويمنحه لذة مضاعفة مضافة إلى لذة التمتع بمضمون المحتوى. هذا التقارب يحيلنا إلى مفهوم (صيغة الإنتاج الأدبية) التي يعرفها إيجلتون بقوله: «هي وحدة بين قوى معينة والعلاقات الاجتماعية للإنتاج الأدبي في تشكيل اجتماعي محدّد... وتتفصل الصيغ المميزة للإنتاج الأدبي، بصورة متبادلة، ضمن علاقات متغيرة من التناظر والتعارض والتناقض، وستشكل هذه الصيغ كئيّة غير متناظرة؛ لأنّ صيغة منها ستدفع بالصيغ الأخرى إلى مواقع الإخضاع والإقصاء» (إيجلتون، 1992: 61).

هذه القراءة المعمّقة لمفهوم صيغة الإنتاج الأدبية بدت واضحة في البنية الاجتماعية لرواية (ميرا)، حيث اهتمّ توفيق بتقديم المناخ الاجتماعي للرواية ضمن أطر العلاقات الاجتماعية والتعلقات الاجتماعية بين شخص (ميرا) ككيان أنثوي مستقلّ يحمل فكرًا عربيًا متحرّرًا والعقلية الذكورية الحاكمة لبيئة اجتماعية-تخيلية-جديدة مؤطرة بالمجتمع العربي، اضطرت (ميرا) لأن تكون جزءًا منها، فعاشت صراعات وتناقضات كثيرة مع الفكر الحاكم لهذه العقلية، وهي لا تنفك تحاول أن تتأقلم مع مجتمعها الجديد الراض لها، والناظر إليها نظرة شهوانية، ورأت نفسها في مواجهة تعارضية مع ابنها (شادي) الذي تأثر- بدوره- سلبيًا بمنظور الذكورية إلى الأنثى، وشرّب عادات مجتمعه العربي الجديد على حساب فطرته الغربية التي تبيح للمرأة حرية أوسع ممّا هي عليه في الوسط العربي؛ فعاش هو الآخر تناقضات وتعاركات فكرية بين ذهنيته الغربية والعربية، انتصرت فيها النزعة الذكورية العربية على فكره الغربي؛ وكانت نتيجة غلبة هذه النزعة أن أقصى الابن أمه بعد أن غلبت الصيغة الذكورية الصيغة الأنثوية في معادلة غير متناظرة غالبًا ما تؤول فيها الغلبة للاقوى، والأقوى في مثل هذه البيئات الاجتماعية هو الصيغة الذكورية التي تهمش شخص الأنثى لحمًا ودمًا، وكيانًا، وفكرًا، فقتل أمه (ميرا) ليغسل عاره حين شعر بأن سمعته ملطّخة بسمعة أمه الموسومة بالعار والرذيلة والفحش.

يهتمّ إيجلتون كثيرًا بمسألة القيمة الفنيّة للعمل الأدبي، ويجد نفسه مضطرًا لأن يهتم- كذلك- بمسألة التقييم الفنّي في هذا المجال؛ ويعزو ذلك إلى «ارتباط تعريف الأدب ومفهومه وغايته ارتباطًا وثيقًا بقيم إيديولوجية محددة، ينقلها هذا الأدب ويروج لها. (إيجلتون، وآخرون، 2000: 15).

له على من يفاضل بين الأعمال الفنية لتمييز رديتها من جودها بشرط أن تُخصَّص الأسس التي تقوم عليها المفاضلة من منطلق مادي. ويستعين إيجلتون بمثال لتوضيح المنهجية التي تقوم عليها عملية المفاضلة، يقوم مثاله على دراسة العلاقات المتداخلة بين إيديولوجية القارئ والأنظمة الإشارية الساندة ومدلولاتها، ومن جهة أخرى لا يُغفل عن دراسة الحالة النفسية للقارئ في أثناء عملية القراءة أو التلقّي، ويصل من هذا المثال إلى نتيجة مفادها: غياب عدد من الحقائق تتعلق بالقارئ.

فالقارئ بما يحمل من إيديولوجية خاصة قابلٌ للتأثر بمحتوى العمل الأدبي، وليس بالضرورة أن يكون تأثيره إيجابياً دائماً، والعكس صحيح؛ ولذلك نهض بهذه النتيجة ليفسر الأسباب التي تجعل الناس يفضلون بعض الأعمال الفنية على غيرها. فالقيمة الجمالية ليست بالأمر المطلق، بل هي مرهونة بشخص معين في موقف معين، ولا يمكن أن نزلها عن ظروفها التاريخية والثقافية والاجتماعية، ويتمثل بأعمال (شكسبير) التي يرى أنها لن تفقد قيمتها الفنية إذا ما قرأها المتلقّي في ظرف تاريخي وثقافي معين، وهذا بدوره يفضي إلى وجوب النظر في الطرف التاريخي المناسب حتى تُقِيم الأعمال الأدبية تقييماً صحيحاً، فقد يحمل العمل الأدبي قيمة دلالية عالية، ومغزى عميقاً إذا ما قُرئ ضمن ظروفه التاريخية والثقافية المتأني منها. ويشير إلى حلقة مفقودة في عملية التقييم الفني للعمل الأدبي تكمن في تبنّي اقتراح الاحتفاظ بالعمل الأدبي إلى حين مجيء ظرفه التاريخي المستقبلي، حيث يضمن له هذا التوقيت نجاعة القراءة الفنية السليمة، ونجاح التقييم الفني. (إيجلتون، وآخرون: 15-17).

وفي كتابه (فكرة الثقافة) يعرض إيجلتون مفاهيمه عن الثقافة، ويرى أنّ أولى مبادئها العناية بتهديب النفس، وهو مبدأ يحتمل أن يحمل وجهين، إذ توحى كلمة (تهديب النفس) بوجود انقسام داخل الذات بين كيان يُشَدُّب وآخر أشبه بمادة خام موضوعاً للصفل والتشذيب، وهنا تكون الثقافة- كمفهوم- انتصاراً على النفس، بقدر ما هي تحقّق للذات. (إيجلتون، 2012:7). وفي مسألة التطور الثقافي والاجتماعي للمجتمعات يتبنّى إيجلتون حقيقة كون بعض المشكلات الأساسية التي تواجه الإنسان في الألفية الجديدة ليست ذات سمة ثقافية على الإطلاق، كمشاكل الحروب، والمجاعات، والمرض، والمخدرات، واستعباد الشعوب، وغيرها من المشاكل، ويرى أنها ليست مشاكل خاصة بالقيمة أو الرمزية أو اللغة أو التقليد أو الانتماء أو الهوية، فالثقافة- من وجهة نظره- ليست فقط ما نعيش به، بل هي ما نحيا من أجله، من مثل: الوجدان، العلاقة، الحرية، استقلالية الكيان، الذاكرة، المجتمع المحلي، الإشباع العاطفي، البهجة الفكرية، الإحساس بمعناه الأساسي والجوهري، وهذه أقرب إلى النفوس من موثيق حقوق الإنسان. (إيجلتون، 2012:10-12).

الثقافة عند إيجلتون قادرة على أن توحد بين الواقع والقيمة؛ لأنّ كليهما تفسيرٌ للواقع الفعلي وتوقّع للمنبود، « فالثقافة هي المظهر اللاوعي لوجه الحياة المتحضرة، المعتقدات والنزعات المُسلم بها، التي يجب أن يكون حضورها غائماً بالنسبة لنا حتى نستطيع أن نشرع في العمل. إنها ما ياتي طبيعياً، وهي تسري في النخاع، ولا يدركها المخّ عن وعي بها. ومن ثمّ لا غرابة إذا صادف المفهوم مكانة مهمة في مجتمع ما لا يجد حرجاً في تبنّيه وتسميته ثقافة عرفية سائدة، أو عادة اجتماعية معمولاً بها بعيداً عن مدى ملائمة هذا المفهوم للفكر العام السائد، أو الحريات الشخصية، أو كينونة الفرد واستقلالية قراره. وشيوع مثل هذه الأنواع من المفاهيم بخصوص الثقافة يجعل من الثقافة مصطلحاً أقرب إلى النقد مثلما يرى إيجلتون، فتغدو ثقافة الفرد الحرّ الواعية نقيضاً لثقافة الآخر في المجتمع ذاته، وكأنّ أبعاد ثقافة هذا الفرد تصطدم بثقافة الآخر وتفتدها، وتنفدها، وتقف في وجهها معارضة لها، وتحاول إقناع هذا الآخر أنّ الفكر الثقافي له لا يتوافق والحقوق الإنسانية، والحريات الفردية، ويصير إلى أن تغلب الثقافة السائدة المعمول بها كدستور على ثقافة الأقلية المضطهدة ذات التوجه الإنساني السامي. ولكن، لكي تبرز الثقافة- على اختلاف مشاربها وأنصارها ومجتمعاتها- وتكون لها السيادة الفكرية، لا بدّ لها من قوة تدعمها، هذه القوة قد تكون سياسية، اقتصادية، اجتماعية، عرفية، دينية، عاداتية... (إيجلتون، 2012:41).

بعد هذا التقديم للمفاهيم النقدية والثقافية التي يتبناها إيجلتون حول موضوعات: الأدب وقيمتها الفنية، والمفاضلة بين الأعمال الأدبية، والثقافة كمفهوم سائد لجملة من الأيديولوجيات السلوكيات والطبائع والعادات، تنتقل إلى قراءة تبلور هذه المفاهيم -كما صورها إيجلتون- في بعض من أعمال الروائي قاسم توفيق، إذ يتبنى قاسم أيديولوجية خاصة تقرّبه إلى صفّ إيجلتون، فكلهما يرى أنّ إطلاق الحكم على عمل أدبي يستوجب قراءة الظروف التاريخية والثقافية والاجتماعية للبيئة المكانية التي تحتضن العمل الأدبي، ولا بدّ من استحضار الأبعاد الفكرية للعمل حتّى وإن خالف المنطق السائر في زمان صناعة العمل، إذ قد يكون زمانه غير ملائم لقراءة عمق مغزاه ودلالاته. وتوفيق اعتاد على أن يسرد رواياته بطريقة جريئة ضمن الحقل التخيلي الذي يفترضه مع مقارنته إلى نماذج معينة موجودة في الواقع العربي، ويتضح التقديم الفكري السابق الخاص برؤية إيجلتون لقيمة العمل الأدبي ضمن الإطار الثقافي والتاريخي له، يتضح لدى قراءة رواية (صخب)، ورواية (حانة فوق التراب) على سبيل التمثيل لا الحصر. فالروائي توفيق، يقدّم في هاتين الروايتين صراعاً ثقافياً بين أطراف متنازعة في مفاهيمها عن الحرية والسلوكيات الاجتماعية، وغالباً ما يكون طرفا النزاع الذكر والأنثى؛ لذلك لا يمكن استقراء القيمة الفنية للعمل إلا بموجب قراءة الظرف الثقافي والتاريخي والاجتماعي للعمل التخيلي المطروح للوقوف على الفكر الثقافي السائد في العمل الروائي، وقد يصادف أن تكون الغلبة لصالح الذكر الذي تدعمه قوى كثيرة من مثل: الأعراف، والعادات الاجتماعية، وتسخير الذين يشكل مغلوط، والثقافة الرائجة المعمول بها لدى شريحة واسعة من أفراد مجتمع معين يعيشون في بيئة معينة، وزمان معين، تحكمهم التبعية للأقوى، وهذا ما يجعل العمل الأدبي- بما يحمله من دلالات وإشارات- مرفوضاً لدى البعض، ومقبولاً لدى البعض الآخر؛ وتختلف إثر هذا التفاوت عملية التقييم الفني للعمل.

في رواية (صخب) يعالج توفيق بيئة قروية اجتماعية تحكمها ثقافة ذكورية صارمة تهتمّش دور المرأة، وتنتقص من حقوقها الشرعية والاجتماعية، وتسعى إلى تسليعها وجعلها أداة للمتعة واللذة الجنسية، أو وسيلة للتكاثر واستمرار النسل الذكوري ضمن الثقافة الشائعة في القرية التي تصادق على نظرة الرجل للمرأة كما وضّح أعلاه. بينما نجد ثقافة أخرى مناقضة للثقافة الشائعة تمثلها بطلة الرواية (هند) ذات الفكر الأنثوي المتحرر المنسلخ عن عادات قريتها وأعرافها البائدة، ونتيجة لتصادم هاتين الثقافتين تنجح (هند) إلى الهروب من تسلّط الثقافة الذكورية التي يغلب عليها الفكر الجنسي الشهواني، وتجد في مجتمع المدينة ملاذاً آمناً لها. فقد عانت (هند) من سطوة جدّها بعد وفاة أبيها، وتعرّضت لمضايقاته وتحرشاته الجنسية بها وهي طالبة عنده في مدرسة القرية التي يقوم على إدارتها والتعليم فيها الجدّ (فرج)، وقبلها كانت أمّها (كريمة) قد عانت - كذلك- ما عانتها البنات من الجدّ (فرج) الذي نصّب نفسه وصيّاً على الاثنتين بحكم ثقافة المجتمع القروي- التخيلي- للرواية، إذ تقتضي مصلحة الأسرة أن يقوم وصيّ-ذكر قريب- على رعاية شؤون الأم وابنتها بعد وفاة الأب.

يصور الكاتب الظرف الثقافي الذي حكم مصير الأم وابنتها، وبدون معاينة هذا الظرف الثقافي لا يمكن تقييم رواية (صخب) فنياً، فقد تنالها أسهم النقد بحجّة أنها رواية ذات صبغة جنسية عننية، فالظرف الثقافي للرواية هو من تحكّم في مجريات أحداثها، إذ غلبت الهيمنة الذكورية على طباع أفراد القرية وطبائعها وأعرافها وعاداتها، وهُمّست الأنثى، وحُرمت حقوقها الفردية والاجتماعية. والرواية صاحبة- كعنوانها- بمواقف كثيرة تُسمع فيها صرخات أنثوية رافضة لثقافة الذكر الحاكم الساعي إلى جعل الأنثى وسيلة للمتعة. ولعلّ أوضح شاهد على هذه الطبقية الجنسية هو الحديث الصريح والجريء للأُم (كريمة) مع ابنتها الطفلة (هند) وهي تحترّها من أفعال الجدّ (فرج) الذي استمدّ سلطته الذكورية من جانبين اثنين: الأول يعتمد على صلة القرابة، فهو حمو (كريمة) والموكل شرعياً بأمورها وأمور ابنتها (هند) بعد وفاة الزوج، والجانب الثاني تمثله الصفة الوظيفية التي شغلها في مجتمع القرية كمعلّم للقرآن واللغة والكتابة، ما عرفت القرية سواء على مدى سنين طوال؛ فاكنتسب من هذين الجانبين ما يخولّه إصدار قرارات نافذة بحقّ كلّ من يقبع تحت سلطته الذكورية على مستوى طلابه وأتباعه بحكم القرابة الدموية. يقول الراوي:

« لم تكن لتفلق توسلات أمي إليه بنظراتها الكسيرة الضعيفة أن يبتعد عنها ويتركها لتعيش عمرها الصغير الجميل المثير من دون أن يحفز غرائزه وشهواته الحيوانية عليها، ومن دون أن يشوه براءتها مثلما فعل فيها جسدها المثير الذي نضج بسرعة وسطا على طفولتها فجأة، كانت ترجوه بصمت أن يعاقبها بالعصا مثل بقية الأولاد المخطفين، لكنه لم يكن ليرضخ أو ليبصر ما في عينيها البرينتين من هزيمة واستسلام... أمي كانت واحدة من تلاميذ جدي مثل كل بنات القرية، كان يستعذبا ويحبها منذ بلوغها الصف الخامس، وعندما بلغها النضوج مبكراً عن زميلات صفها اللاتي كن يقارننها بالسن وهي لا تزال في الصف السادس، وبدت عليها علامات المرأة مسرعة فبرز صدرها وانتصبت قامتها، ونعم صوئتها، صار صوتها وحده لجدي نايًا مغناجًا يحرك فيه رجولته التي كانت تذوي مع الأيام. حكّت لي وأنا ما زلت صغيرة غير بالغة أنها كانت ترى في عيني جدي نظرات مبهمة لم تكن لشدة طفولتها أن تفهم معناها، كانت وكأنها تحذرنني منه أنا حفيدته لكن دون أن تفصح عما في داخلها. لقد عرفت أنّ أمي قد أبعدت هذا الرجل عن كل مواضع القيم والأخلاق، وأنه لم يكن يمثل لها سوى إنسان مهووس لن يتوانى عن فعل أي شيء مقابل أن يحصل على ما يرغب في الاستحواذ عليه. الشرف أو الأخلاق كانت تقول لي إنها كلمات لم تدخل قط في ثقافة أو حياة هذا الرجل، كانت تراه إنساناً محتلاً أو واحداً من المجرمين المرضى الذين يقتلون ضحاياهم يمثلون بجنتهم للتلذذ والمتعة». (توفيق، 2015b: 42-91).

لم تنسَ (هند) كيف قتلت نزوات الرجال ورغباتهم وشهواتهم المتأججة في مجتمع منغلق طفولتها وهي التي لم تكن قد بلغت بعد على المستوى الهرموني والجسدي، فشرعياً هي ليست مكلفة بلبس الحجاب، ولكن أمام نظرات مجتمع ذكوري يكون الحجاب حلاً ناجعاً يلجم سهام الشهوة المرمية من عيون ذكّر لم يراع براءة الطفولة الأنثوية. ومن جهة أخرى كانت الأم (كريمة) ذات التجربة المرة مع رغبات الرجال في القرية، كانت مرغمة على تحجيب ابنتها الطفلة حماية لها ولمستقبلها، يقول الراوي:

« كانت أمها تهيوها للبلوغ وللاختباء عن أعين رجال القرية المتبطلين المتفجرين بالرغبة قبل أن تنهي المرحلة الابتدائية عندما ألبستها الحجاب. أحست حينها بفرح عظيم، فلقد فهمت أنّ هذه هي علامات تكوين المرأة على الرغم من أنها لما تكن قد بلغت بعد، وإن بدت عليها بعض العلامات التي تنبئ بقدوم دورة النساء الشهرية... كريمة كانت تعرف بأنها إن سمحت لابنتها بخلع الحجاب فسوف تُنعت هي وابنتها بكل الصفات القاسية من أهل القرية، إضافة إلى ما سيقدم عليه فرج من فعل سيجعل حياتهما جيماً أخرى. قالت لابنتها: - هذا قبرنا ويجب أن نعيشه. » (توفيق، 2015: 48-49).

وفي رواية (حانة فوق التراب)، نفع على صورة ذكورية أخرى تشربت ثقافة المجتمع العشائري الذي تعيش فيه، حيث يغدو كل فرد يحمل ثقافة مغايرة لثقافة هذه العشيرة أشبه بمعارض أو خصم تمثل ثقافته الخاصة الحرّة نقداً صريحاً موجّهاً للثقافة الأغلبية. هذه الشخصية هي شخصية والدبطل الرواية (عايد)، والتي ترى في امتداد النسل وضمان دوام اسم العائلة إحدى مبررات السلوك التعنيفي المُمارَس بحق التابعين الخاضعين لسلطته ضمن محيط مصغر تمثله العائلة، وضمن محيط أوسع يمثلّه مجتمع (البلدة) الشاهد على جزء كبير من أحداث هذه الرواية. فالمختل الروائي لم يأت على ذكر اسم البلدة واكتفى بتسميتها بهذه الكلمة، وشخصية الأب هنا يجسدها والد بطل الرواية (عايد الكهان).

غادر (عايد) دائرة الصحة في مدينة نابلس وتغيّر اسمه ليصبح من عائلة (البهلول) بعد أن كان من عائلة (الكهان)، ولم يقتصر الأمر على تغيير خطي في دائرة النفوس بل تعداه إلى تغييرات تابعة شملت الهوية، والديانة، والعمر، وجميعها حصلت في دقائق قليلة رمز بها الكاتب قاسم توفيق إلى سهولة طمس تاريخ الأفراد في البيئة العربية الحاضرة لوقائع الرواية. وقد نتج عن هذا التحول الديموغرافي الشخصي جملة من التطورات لحقت بصاحب العلاقة

الذي كان أردنيًا مسلمًا، فال به المأل لأن يصبح فلسطينيًا مسيحيًا، فتغيّر كل شيء: الأرض، والعنوان، والزمان، والمكان، والأصل، والهوى، والانتماء، والتوجهات. هو انسلاخ عن المنبت في سبيل بدء حياة جديدة لا يترك فيها القدر للإنسان فرصة التفكير قبل الاختيار، دقائق قليلة كانت كفيلة برسم خارطة مستقبل جديدة ل (عايد البهلول) - الكهلان سابقًا - لتبدأ معركة بين الذات الجديدة والذات القديمة، بين جدلية العودة واللاعودة، بين التأقلم مع الواقع الجديد والانسلاخ عن الماضي، فكل ما تلا عملية تحول (عايد الكهلان) إلى شخص جديد فرض عليه اتباع قواعد جديدة في الحياة تتلاءم وما هو عليه من حلّة جديدة؛ فقواعد الحبّ سنتغيّر، وطريقة العبادة سنتغيّر، والمنطق والحديث والانصهار الاجتماعي و... كل شيء سيتغيّر. أجبر (عايد) - من قبل أبيه - على الزواج من ابنة عمّه لضمان استمرار نسل أبيه، ولأجل تكثير نسل آل (الكهلان) كما جرت العادة في الثقافة العشائرية لأهل البلدة، و(عايد) واحد ممن عارضوا الأعراف الثقافية والاجتماعية لعشيرته، إذ كان يرى فيها قتلاً للذات، والحرية الفردية، والحقوق الإنسانية، ولكنه بحكم غلبة الثقافة الجماعية اضطرّ لمسايرة الأعراف، وقيل بأن يتزوج بابنة عمّه نزولاً عند رغبة أبيه.

في يوم عرسه المشؤوم يصوّر (عايد) طيف والده يلحق به وهو يهيم بزوجه في ليلة الدخلة، وقد لفته تعليمات العملية، في مشهد يظهر تبعية الولد لأبيه في مثل هذه المجتمعات حتى في أشدّ المواقف خصوصية وسريّة. يقول (عايد) واصفًا ليلته تلك:

« عاركت نفسي وجسدي حتى أكون لائقًا لهذه الليلة، ليس من السهل احتمال انتظار الحكم على رجولتي من عشرات النساء والرجال والأولاد والدفوف والبنادق الواقعة خلف الباب الذي يفصلنا عنهم، ومنها هي بالتأكيد، وضعت في أذنيها وعلى جسدها تعليمات التي تلقيتها ممن سبقوني بالزواج، ومن أبي... هي تعرف مثلما أعرف بأنهم مجتمعون خلف باب غرفتنا ينتظرون علامة الدم...». (توفيق، 2015a: 55). إن رمزية (الدم) في ليلة الدخلة في مجتمع الرواية المنغلق على أعراف واهية بالية ترتبط بمفهوم إثبات رجولة الرجل، والمصادقة على عذرية المرأة ونقاء شرفها. يبدو (عايد) هائمًا في زحمة الأصوات الذكورية المُسدية له نصائح تضمن إتمام عملية الدخلة وإتقانها؛ لكون هذه الأصوات ذات تجربة سابقة، وأولها صوت أبيه الذي رافقه وهو يستجمع تركيزه وسط انتظار من الخارج علامة الدم التي سسكت الشبهات كلها.

كان هدف الأب من تزويج ابنه (عايد) بابنة عمّه ذا توجهين اثنين، كلاهما يحقق لـ (الأنا) الذكورية الأبوية سطوتها التي تحكم سلوكيات هذا الأب، التوجه الأول: يكمن في ترجمة مساعيه الرامية إلى مدّ نسل العائلة البعيدة لآل (الكهلان) وتكثيره؛ فابنة عمّه تحمل اللقب نفسه، أمّا الثاني: فهو انتظار نسل (عايد) من ابنة عمّه؛ ممّا سيرفد سلالة العائلة القريبة بأرواح جديدة، ويحفظها من الاندثار، وبهذا التوجه يطمئن الأب على استمرارية العرق (الكهلاني) في العشيرة. في زحمة التفكير الأبوي هذا كان (عايد) على الجهة المقابلة يقاسي عناد زوجته وقد فطنت لمرامي أبيه، فحاولت عرقلة مشروع الأب بتأجيل موضوع الإنجاب انتقامًا من قبحها، وانتقامًا من نفور زوجها منها، واضعة إياه على محك الاختبار الرجولي أمام أبيه الذي كان يمني نفسه بخلفة نسل ابنه، ولكن الموت كان أعجل إليه. يصف (عايد) هذه المحنة التي واجهته من طرف أبيه وزوجته بقوله:

« كان قد مضى على زواجنا سنتان عندما مات أبي. كعادته في حياته كذلك في مماته ظلّ يلعنني إلى آخر دقيقة في حياته إذ لم أجلب له حفيدًا يطمئنه على بقاء سلالته. متعة ساجدة كانت بنجاح محاولاتها في إفسال محاولاتي في أن أجعلها حُبلى، كانت تتمّعها رؤيتي ولذا ملعونًا. كلما زاد همّ أبي عندما يسألني إن كانت زوجتي قد حبّلت وأردّ عليه بالنفي كان يسقط عليّ لعناته ويصفي بالعاجز، أزه وجه ساجدة وازداد فرحها. لم أكن معنيًا بأيّ ارتباط بها ولا حتى بالأولاد، كنت أسعى لنيل رضا أبي وإسكات هذا العجوز الذي ظلّ يقول لي أمامها، أنت لست رجلاً، ولا تساوي امرأة من عشيرة الكهلان. لكثرة ما كان يتكلم أبي عن هذا الأمر، ولشدّة غضبه

وتعنيفه لي حتى تهديده بجلدي مثلما كان يفعل معي كلما أغضبته في تأخري بإجابة شيء ما يطلبه مني... مخالفة أبي في أي مسألة حتى لو كانت عن شيء قرأته أو درسته في المدرسة وأعرفه أكثر منه كانت تعرّضني للجلد بخيزرانة يخفيها تحت فراشه. صرت أشك بأن أبي سيصل إلى اللحظة التي سببني فيها معنا في السرير لبعلمي كيف أصنع ولداً». (توفيق، 2015a: 59-60)

يرى بعض علماء الاجتماع أنّ الثقافة لا تتغير إلا بمقدار ضئيل، وليس كل شخص يشترك بنفس الثقافة وبنفس المقدار، والثقافة ليست مشتركة بين النخبة والجمهور، بل إنّ معظم أفراد المجتمع يجب أن يشتركوا في معظم المظاهر لثقافة معينة إذا أريد للمجتمع أن يدوم. في المجتمعات البسيطة تكون القيم المرتبطة بالطبقة المسيطرة مادياً أو سلطوياً هي القيم النافذة والناظمة، حيث يتم تقييم الأفراد طبقاً لانتمائهم، فالأفكار المسيطرة في هذه الحالة ليست أكثر من كونها التعبير الفعلي عن العلاقات المادية المسيطرة. فمثلاً الأفراد يساعدون الآخرين أو يوفرون لهم الوظائف لأنهم أعضاء في العائلة نفسها أو العشيرة.

والثقافة الإنسانية ذات أصل اجتماعي حسب مفهوم ماركس لمصطلح الثقافة، وليست انبثاقاً مباشراً من الطبيعة أو من الغريزة الفطرية في الكائن البشري؛ لذلك تطبع الظروف المادية والفعالية والاقتصادية والاجتماعية والعرفية... الوعي الإنساني، وتخلق لنفسها مساحة واسعة في عقول أفراد هذه المجتمعات البسيطة. (وهولبورن، 2010: 24). وعليه، نجد عشيرة الكهلان قد تعاونوا من منطلق ثقافتهم التي تحكمهم على معاونة (عايد) في ليلة دخلته، منظرين شارة الرجولة والشرف التي سيرفعها لهم بعد نجاح عملية الزواج وفقاً لتوصياتهم المقدّمة له؛ ممّا سيحقّق لهم إشهاره منديل الدم المصادقة الفعلية على رجولة فرد منهم. فالمفهوم الثقافي لفكرة الزواج والتناسل تطبع أفراد عشيرة الكهلان إلا قلة قليلة منهم، و(عايد) هو واحد من هذه القلة التي لم تأتمّ- ضمنياً- بثقافة عشيرتها وعلى رأسها أبيه، ولكن فعلياً لا مناص من الرضوخ لثقافة أبوية ترى في التناسل عملية ضمان للسلالة العائلية المحدّدة بقلب العشيرة أو العائلة. ومن جهة أخرى لا يمكن قراءة البعد الثقافي للرواية بدون الإحاطة بمصطلح النظام الأبوي- البطريركي (Patriarchy)، وقد عرّفها الباحث الاجتماعي الفلسطيني هشام شرابي بأنّها: «هيمنة الأب على واقع العائلة وما يتفرع عن ذلك من علاقات اجتماعية واقتصادية وسياسية، فإنّي أشرتُ إليها باستخدام مفهوم الأبوية على أنها اندثرت وإلى الأبد، مدرّكاً أنّ المصطلح الوافد إلينا من الغرب يحتاج إلى عقود حتى يستوي وقعه في النّصّ العربي. فالترجمة لا تتفصل عن قراءة الواقع، ثمّ تصحيح تلك القراءة بموازاة التجربة الحياتية ونضجها. ومثالي على ذلك ترجمة النّصّ الماركسي والمصطلح الفرويدي في دنيا العرب». (شرابي، 1992: 10-11).

هاتان الروايتان (صخب، حانة فوق التراب) تعكسان التقارب الفكري بين الناقد إيجلتون وقاسم توفيق، إذ نلاحظ انعكاسات التصوّرات النقدية لدى إيجلتون في بنية المتن الروائي في هذين العملين الأدبيين، ولا يمكن الحكم على قيمتها الفنية دون ربطهما بالظرف التاريخي والثقافي الناظم لبيئة الحدث السردى الجاري فيهما كما أشار إيجلتون في مقام سابق، ولا يمكن- كذلك- تجاهل الأيديولوجية الثقافية للكاتب والقارئ على حدّ سواء، وفي الوقت نفسه لا بدّ من معاينة الأيديولوجية السائدة لدى الشخص المحورية لكلّ رواية، كما في شخصية (الجدّ فرج) في (صخب) في مجتمع القرية، وشخصية (عايد) ووالده في مجتمع العشيرة في (حانة فوق التراب). فالقارئ قد تتغير إيديولوجيته التي يحملها بعد قراءة هذين العملين مع ضرورة معرفته المسبقة بالأيديولوجية الثقافية التي تحكم المجتمعين السابقين. كما لاحظت الدراسة توافقاً جلياً بين إيجلتون وتوفيق بخصوص فكرة غاية الثقافة، فالأول يرى أنّ الثقافة ليست ما نحيا به، بل هي ما نعيش لأجله، والثاني صوّر كلّ من (هند) و(عايد) على أنّهما باحثان عن موطن يضمن لهما ممارسة ثقافتهم الحرّة بعيداً عن هيمنة الطرف الأقوى في المجتمع الذي يعيشان فيه تحت قيود الأعراف الصارمة، وهاتان الشخصيتان التقتا عند غاية مُتلى هي الحرية؛ ولأجلها كلاهما ترك بيته وأهله ومجتمعه سعياً إلى

معايشة أبعاد هذه الغاية على المستوى الواقعي والفعلي، إذ رأى كلاهما أنّ الحرية غاية تستحق أن يُعاش من أجلها؛ لأنها هي غاية الوجود، وهذه الغاية نقرأها في كتاب إيجلتون الموسوم بعنوان (معنى الحياة)، ويقول فيه: «إذا كنت مرغماً على التحقيق في معنى الوجود على نطاق موسع، فمن المحتمل أن تسير الأمور في اتجاه الفشل. أما التحقيق في معنى وجود المرء نفسه فأمر مختلف». (إيجلتون، 2014: 27). وبناءً على هذا؛ يمكن القول إنّ بعضاً من ملامح الانحياز ظهرت لدى توفيق وهو يظهر هاتين الشخصيتين بدور الضحية، وكأنّه يميل إليهما، ويبرز أفعالهما وقراراتهما، مع أنّ الموضوعية تفترض عكس ذلك، لكن القراءة النقدية للشخصيتين وفق المتن السردي المقدم من قبل المؤلف يظهر شيئاً من الانحياز والتعاطف مع الضحية إزاء إيديولوجية المجتمع المتعنت الذي أقصاهما؛ ممّا اضطرّها إلى ارتكاب جملة من السلوكيات الخاطئة- المُبرّرة لدى المؤلف-، لذلك سعت إلى الهروب من العوائق التي تحول بينها وبين تحقيق ذاتها وثقافتها التي تؤمن بها.

خاتمة:

حاولت هذه الدراسة الموجزة أن تقارب بين الفكر النقدي والثقافي للناقد البريطاني تيري إيجلتون والفكر الروائي التخيلي للروائي الأردني قاسم توفيق، وسعت الدراسة إلى إلقاء الضوء على نقاط التقاطع بينهما على المستوى التصوري لمفاهيم العمل الأدبي وأسسه ومضامينه. وتوصلت البحث إلى وجود مفاهيم مشتركة بين الاثنين، وظهر ذلك عند الحديث عن وجوب تحلي القارئ بثقافة جيدة تخوله قراءة العمل الأدبي قراءة صائبة مع مراعاة الظرف التاريخي والثقافي للعمل كما في رواية (صخب)، ولذلك قد يختلف تقييم العمل فنياً من قارئ لآخر استناداً إلى مجموعة معطيات تهتم بتوازن الثقافات؛ بمعنى آخر، هي معطيات تُعنى بثقافة القارئ، وثقافة المؤلف، والثقافة المُقدّمة في البيئة الحاضنة للعمل الأدبي. ومن جهة أخرى، استطاعت الدراسة أن تجمع الناقد إيجلتون والروائي توفيق على منصة واحدة وكأنهما في مناظرة تفترض أنّ أحدهما يعرف الآخر معرفة تأثرية، وما يجمعهما من نقاط مشتركة أكثر من نقاط الاختلاف بينهما ضمن الحدود المُوطّرة للبحث. فالثقافة- مثلاً- مصطلح اجتماعي قرئت أبعاده التصورية- كما يراها إيجلتون- بشكل جليّ في بعض من أعمال توفيق كما مرّ سابقاً في متن البحث، الأمر الذي يعزّز فكرة التقارب الفكري والأيدولوجي بينهما.

وأظهرت الدراسة أنّ الكاتب قد انحاز عن موضوعيته في بعض الأحيان، ويميل إلى طرف ما على حساب آخر، واستشقت الدراسة هذا الانحياز لدى توفيق لصالح الشخصيتين (هند) و(عايد) كلّ منهما على حدّيه، وقدم لهما جملة من المبررات والمسوّغات لما صدر عنهما من سلوكيات وقرارات مثل ما مرّ في متن البحث. وكشف البحث- أيضاً- عن تبلور استثنائي لمفهوم (المستهلّ أو العتبة) عند إيجلتون الذي خالف العرف الناظم للعمل الروائي من حيث كونه يتجاهل أن يكون موجّهاً إلى متلقٍ، فصرّح بوجود بعض الروايات التي تصرّ على وجود مخاطب (قارئ) منذ عتباتها الأولى، ولمسنا هذا الاستثناء التأليفي في رواية (ميرا) عندما واجه المؤلف توفيق قارئه بعبارات موجّهة إليه لا تحتتمل أن تكون لغيره، ممّا يعني أنّ الرواية قد تستلزم- في بعض الأعمال المعيّنة- مخاطبة مباشرة صريحة للقارئ، وهذا قلّ ما يُصادف عند كثير من النقاد والروائيين.

المصادر والمراجع:

إيجلتون، تيري، (2012). *فكرة الثقافة*، تر: شوقي جلال، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة.

_____. (2015). حارس البوابة، ترجمة: أسامة منزلجي، الطبعة الأولى، دار المدى، بغداد.

_____. (3102). *كيف نقرأ الأدب*، تر: محمد درويش،، الدار العربية للعلوم ناشرون، بيروت.

- _____ . (بدون تاريخ)، مشكلات مع الغرباء (دراسة في فلسفة الأخلاق)، تر: عبد الرحمن مجدي، مصطفى محمد فؤاد، مؤسسة هنداوي للتعليم والثقافة، القاهرة.
- _____ . (2014). معنى الحياة (مقدمة قصيرة جدًا)، تر: شيماء طه الريدي، مؤسسة هنداوي للتعليم والثقافة، القاهرة.
- _____ . (1992). النقد والإيديولوجية، تر: فخري صالح، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت.
- _____ . سو- إلين كيس، وآخرون. (2000). التفسير والتفكيك والأيديولوجية، ترجمة واختيار وتقديم: نهاد صليحة، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة.
- _____ . برنس، جيرالد. (2003). المصطلح السردي (معجم مصطلحات)، تر: عابد خزندار، المجلس الأعلى للثقافة، القاهرة.
- _____ . توفيق، قاسم. (2015a). حانة فوق التراب، دار الأهلية للنشر والتوزيع، عمان-الأردن.
- _____ . (2015b). رواية «صخب»، دار الفارابي، بيروت.
- _____ . (2018). رواية «مير»، مؤسسة الآن ناشرون وموزعون، عمان.
- _____ . شرابي، هشام. (1992). النظام الأبوي وإشكالية تخلف المجتمع العربي، نقله إلى العربية: محمود شريح، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت.
- _____ . وهوليورن، هارلمبس. (2010). سوشيلوجيا الثقافة والهوية، ترجمة: حاتم حميد محسن، دار كيوان للطباعة والنشر والتوزيع، دمشق.

Kaynakça

- Eagleton, T. (2012). *Fikretü's-sekafeti*. Celal, Ş. (Çev.). Kahire: el-Heyetu'l Mısıriyyetu'l Amme li'l-Kitab.
- _____ . (2015). *Harisu'l-bevvabe*. Menzilci. U. (Çev.). Bağdat: Daru'l-Meda.
- _____ . (2013). *Keyfe nekreu el-edeb*. Derviş, M. (Çev.). Beyrut: Daru'l-Arabiyye li'l-Ulum.
- _____ . (2015). *Edebiyat Nasıl Okunur*. Ersavcı, E. (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____ . (1992). *en-Nakd ve'l-idelojiya*. Salih, F. (Çev.). Beyrut: el-Muesesetu'l-Arabiyyeli'd-Dırasat ve'n-Neşr.
- _____ . (2014). *Ma'ne'l-Heyat*. er-Ridi, Ş. (Çev.). Kahire: Müessesetu Hendavi li't-te'lim ve's-sekafeti.
- _____ . (2000). *et-Tefsir ve'tefkik ve'l-idolojiya*. Saliha, N. (Çev.). Kahire: el-Heyetu'l-Mısıriyyetu'l Amme li'l-Kitab.
- _____ . (2014). *Edebiyat Kuramı*. Birkan. T. (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Kasım, T. (2015). *Hanetun fevke 't-turab*. Amman: Daru'l-Ehliyye li'n-neşr vet'tevzi'.

_____. (2015). *Sahab*. Beyrut: Daru'l-Farabi.

_____. (2018). *Mira*. Amman: Muessetu'l-Ane.

Şerabi, H. (1992). *en-Nizam el-ebeviyye ve işkaliyyetu tehellufi'l-muctemi'Arabi*. Beyrut: Merkezi Diraseti'Vahdeti'l-Arabiyye.

<https://www.youtube.com/watch?v=9ZaSoHvcaOI> (Erişim Tarihi: 19. 09. 2019)

<https://www.alukah.net> (Erişim Tarihi: 10.10.2019)

<https://www.thaqafat.com>. (Erişim Tarihi: 01.10.2019)

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Kış / Winter Sayı/Issue: 46
Sayfa / Page: 227-260

ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 04.09.2019
Kabul/Accepted: 07.10.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**OSMANLI BATILILAŞMA
DÖNEMİNE AİT
ÖDEMİŞ'TE BULUNAN
DUVAR RESİMLİ İKİ CAMİİ**

***THE TWO MOSQUES WITH
WALLPAPER BELONGING TO
OTTOMAN WESTERNIZATION
PERIOD IN ÖDEMİŞ***

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet TOP

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
Sanat Tarihi Bölümü
ORCID: 0000-0001-6018-6271, mtop@yyu.edu.tr

Gülcan ÖZBEK

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sanat Tarihi ABD, Doktora Öğrencisi
ORCID: 0000-0002-6864-9792, gulcanozbekk65@gmail.com

Öz

19. yüzyılda bir gelenek halinde devam eden cami duvarlarının benzer süslemeler kullanılarak kalem işi süslemelerle zenginleştirilmesinin İzmir İli'nin Ödemiş İlçesi'nde de sürdürüldüğü görülmektedir. İzmir İli Ödemiş İlçesi Bademli Mahallesi'nde bulunan Kılıczade Mehmet Ağa Camii; harim kapısının üzerinde yer alan kitabesine göre H.1226/M.1811 tarihlidir. Lübbey Camii, ise tarihi bilinmemekte olup, XIX. yüzyıla ait olduğu tahmin edilmektedir. Her iki yapı da Osmanlı dönemine ait olup, ait olduğu dönemin sanatsal özelliklerini bünyesinde barındırmaktadırlar. Duvar resimleri, her iki camide de son cemaat mekânlarında, mihrap nişlerinde, pencere açıklıklarının aralarında, harimde, kapı ve pencere aralarında, üst katta mahfil bölümlerinde bulunmaktadır. Kompozisyon çeşitliliği gösteren bu duvar resim örnekleri, döneminin estetik beğenisine göre düzenlenmiş olup, geçmiş dönemlerde gerçekleştirilen yeni eklemeler ve onarımların izini de bünyesinde taşımaktadırlar. Osmanlı Devleti'nin geç dönemlerine tarihlenen söz konusu yapılarda görülen duvar resmi örnekleri; ağırlıklı olarak stilize bitkisel, geometrik, yazı, natüromort, Mekke, Medine ve Kâbe tasvirleri, günlük kullanım eşyalarından verilen kesitleri içermektedir. Anadolu'nun diğer illerinde söz konusu dönemler arasına tarihlenen yapılarda görülen süsleme unsurlarına ender de olsa karşılaşmak olasıdır.

Bu makalede; 19. Yüzyıl Osmanlı Geç dönemine ait; Kılıczade Mehmet Ağa Camii (H.1226/M.1811) ve Lübbey Camii'ne ait yapılarda bulunan duvar resmi örnekleri; konu, üslup ve malzeme açısından sanat tarihi disiplini içinde

detaylı olarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: batılılaşma dönemi, Ödemiş, duvar resimleri, Kılıczade Mehmet Ağa Camii, Lübbey Camii.

Abstract

It is observed that the enrichment of the walls of the mosque, which has continued as a tradition in the 19th century, with pencil ornaments by using similar ornaments, was continued in Ödemiş District of İzmir Province. According to the inscription on the gate of the sanctuary Kılıczade Mehmet Ağa Mosque located in Bademli Neighborhood of Ödemiş District of İzmir Province; dates back to a.h.1226 / a.d 1811. Lübbey Mosque, whose date is unknown, is predicted to belong to XIX. Century. Both buildings belong to the Ottoman period and contain the artistic features of the period. The wall paintings are found in both mosques in the last congregation spaces, in the chancels, between the window openings, in the sanctuary, between the doors and windows and in the upstairs sections. These wall paintings, which show a variety of compositions, are arranged according to the aesthetic taste of the period and carry the traces of new additions and repairs carried out in the previous periods. The examples of wall paintings seen in these buildings dated to the late periods of the Ottoman Empire, mainly contain stylized vegetative, geometric, writing, still life, depictions of Mecca, Medina and Kaaba, and cross-sections of daily use items. It is possible to come across the ornamental elements seen in the buildings dated between these periods in other provinces of Anatolia.

In this article; the wall paintings belonging to late 19th century Ottoman and found in the buildings of Kılıczade Mehmet Ağa Mosque (A.H.1226 / A.D.1811) and Lübbey Mosque have been discussed in detail in art history discipline from the perspective of the subject, style and material.

Keywords: westernization period, Ödemiş, wall paintings, Kılıczade Mehmet Ağa Mosque, Lübbey Mosque.

Giriş

Ödemiş, Küçük Menderes Havzası'nın merkezinde yer alan bir yerleşim yeridir. Kent Aydınogulları Beyliği'nin ilk başkenti Birgi'nin güney batı eteklerinde yer almaktadır. Bugünkü konumu ile Ödemiş, doğuda Kiraz (Keles), batıda Tire ve Bayındır, güneyde Beydağ (Balyanbolu) kuzeyde ise Alaşehir ve Salihli ile komşudur. Ödemiş Ovası, tarihte Assuwa olarak adlandırılmıştır (Yavuz, 2007: 42). Bölge sırasıyla, Lidyalılar, İskender İmparatorluğu, Roma ve akabinde Doğu Roma İmparatorluğu, Aydınoglu Beyliği ve Osmanlı Devleti dönemlerinde egemenlik altına alınmıştır (Yavuz, 2007: 129-131). Birçok kültüre ev sahipliği yapmış olan Ödemiş, geçmişe tanıklık yapmış maddi kültür varlıklarıyla günümüzde de önemini korumaktadır.

Tarihsel süreç içerisinde bölge de hüküm sürmüş çeşitli medeni-

yetlere ait ve devamında Osmanlı döneminde görülen sivil, dini mimari örnekler’ de bu kültürel ve sanatsal devamlılığı görmek mümkündür. Anadolu Türk dini mimarisinde ayrı bir öneme sahip olan ve inceleme kapsamına alınan; duvar resimli iki adet cami örneği olan; Kılıczade Mehmet Ağa Camii ve Lübbey Camii özgün duvar resimlerine sahip olmaları bakımından ayrı öneme sahiptirler. Bu yapılarda Osmanlı’nın Batılılaşma dönemi ile birlikte gelişen ve Türk sivil mimarisinin önemli süsleme teknikleri arasında yer alan “kalem işi” olarak adlandırılan duvar resmi tekniği göze çarpmaktadır. Türk sivil mimarisinde duvar resminin gelişimine geçmeden önce, Türk resim sanatı hakkında kısaca bilgi verilerek konunun daha anlaşılır hale gelmesi hedeflenmektedir. Osmanlıların Batılılaşma Dönemi olarak bilinen 18.-19. yüzyıllarda, Türk sanatının hemen her dalında Avrupa etkileri görülmektedir. Bu yüzyıllarda ortaya çıkan duvar resimleri mimari süsleme alanında yeni bir türdür. Geç devir Anadolu Türk mimarisinde; İstanbul ve Anadolu’da 18. yüzyılım ikinci yarısına tarihlenen duvar resimleri, geleneksel minyatür sanatından Batı anlayışında Türk resim sanatına geçiş evresi ürünleri olarak değerlendirilmektedir (Kuyulu, 1997: 5).

Batılılaşma dönemi resim sanatında ilk başta minyatürlerde görülen değişiklikler, nakkaşların Batılı sanatçılardan bir nebze de olsa etkilendiklerinin göstergesi olabilir. Ancak bu etkileşim gelenek ve yenilik arasında bocalayan bir sanat ortamını da beraberinde getirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu’nun Batılılaşma Dönemi’nde Avrupa ile arasında resim sanatı açısından kültür alışverişi olmuştur. Bu dönem minyatür sanatı’nın en parlak ve verimli dönemi olarak tarihteki yerini almıştır.

Lale Devri’nde başlayan bu değişim, zaman içerisinde çeşitli duraklamalar yaşasa da tarihi süreç içerisinde mevcut sanat ortamında yeni gelişmelere neden olmuştur. Dönemin nakkaşları bu değişen sanat ortamından etkilenmiş ve üslup olarak yeni akımların tesiri altında kalmışlardır. Önceleri saray çevresinde görülen daha sonra ise giderek saray dışına yayılan yeni bir sanat ortamı oluşmaya başlamıştır. Meydana gelen bu değişimler mimari ve resim alanında da etkisini göstermeye başlamıştır. Bu bağlamda, mimari ve resim alanında batılı anlamda yeni sanat üsluplarının denendiği görülmektedir. Bu dönemde dini ve sivil yapıların tezyinatındaki en büyük yenilik duvar resminin ortaya çıkışı olmuştur (Arık, 1999: 423).

Böylece 18. yüzyılda artık Osmanlı Batılılaşma dönemi resim sanatı bir atılım dönemine girmiştir. III. Ahmed Dönemi Osmanlı Resim Sanatı’ndaki gelişmeler açısından oldukça önem taşımaktadır (Altınay,1912: 24). Osmanlı imparatorluğunun Avrupa ile kültürel ilişkilerinde resim sanatı önemli bir yer tutmaktadır (Bağcı, 2006: 262). Duvar resimleri Ana-

dolu'da da aynı dönemlerde kullanılmış, hızla benimsenmiş ve yayılmaya başlamıştır. Geleneksel bir sanat dalı olan kalemîşi duvar nakkaşlığı yeni bir programa uymuş ve duvar ressamlığına dönüşmüştür (Günsel, 1977: 46-52). Duvar Resimleri' nin ortaya çıkışı, 18. yüzyılın son çeyreğine, rastlamaktadır. Duvar resimlerinin bugün bilinen en erken tarihli eserleri, 18. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da görülmektedir. Topkapı Harem Dairesi'nde I.Abdülhamit (1774-89) dönemine ait konular, ağırlıklı olarak Boğaz ve Haliç görünülerinden kesitler olduğu saptanan resimlerle karşılaşmaktayız (Günsel, 1977: 83). Türk- İslam mimarisindeki mimari yapıların yüzeylerinde kullanılan süslemeler önemli estetik unsurlardan birini oluşturmaktadır. Bu süsleme teknikleri içinde "kalem işi" olarak da adlandırılan duvar nakışları, yapının inşa edildiği tarih ve mimari üsluplarının özelliklerini taşıması, dönemin sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel değerlerini yansıtması, Türk-İslam sanatı içindeki gelişimini aktarması açısından büyük öneme sahiptir. Özellikle 19. yüzyılda yapılmış, Batı sanatının etkisi ile gelişmiş olan duvar resimleri Osmanlı resim sanatında dekorasyonun önemli örneklerini oluşturmaktadır. Bu duvar resimlerine çalışmamız kapsamında ele aldığımız Kılıczade Mehmet Ağa Camii ve Lübbey Camii örneklerinde rastlamak mümkündür.

Bu camilerde yer alan bezemeler Osmanlı Batılılaşma Dönemi'nde Anadolu'daki dini mimari yapılarının duvar süslemeleri arasında önemli bir yer tutmaktadır. Günümüze ulaşan ve bu iki camide yer alan duvar resmi örneklerinin daha çok yapıların iç mekânlarında yer aldığı görülmektedir.

Yapıların cephelerinde yer alan resimlerin ise, onarımlar ve aşınmalardan dolayı yok olduğu tahmin edilmektedir. Kılıczade Mehmet Ağa Camii, dış cephe resimleri ile günümüze ulaşan nadir yapı örneklerindedir. Lübbey Camii sade mimari kuruluma sahip, harimi çeşitli duvar resimleri ile bezeli olduğu görülmektedir. Bu yapılarda yer alan süslemeler konu bakımından; manzara tasvirleri, bitkisel ve geometrik süslemeler, yazılar, bayrak, natüremortlar ve kullanım eşyaları gibi resimlerden oluşmaktadır.

1. Kılıczade Mehmet Ağa Camii

Cami, İzmir İli, Ödemiş İlçesi, Bademli Mahallesi Aşıklaroba mevkiinde yer almaktadır. Cami'nin inşa tarihi tam bilinmemekle birlikte harim girişinde yer alan kitabesinden Hicri 1226/ Miladi 1811 yılında Kılıczade Mehmet Ağa tarafından büyütülerek yenilendiği anlaşılmaktadır (Kuyulu, 1994: 156) (Fotoğraf 1-2-3).

Mimari

Cami kareye yakın dikdörtgen planlı bir harim ve kuzeyinde yer

alan son cemaat yerinden oluşmaktadır (Plan:1). Arazinin eğiminden dolayı son cemaat yeri yüksekte kalmıştır. Kâgir yapının üst örtü sistemi içten düz ahşap tavan şeklinde olup, dıştan kiremit ile kaplanmış bir çatıya sahiptir. Tavan ortasındaki kare göbek kısmı tavanı üç bölüme ayrılmaktadır. Caminin cepheleri tamamen sıvalıdır. Caminin 19 pencere açıklığı bulunmaktadır. Yapının son cemaat yerinde ahşap malzeme kullanılmıştır. Son cemaat yeri revakı içten düz ahşap tavanla örtülmüştür. Altı basamaklı bir merdivenle çıkılan giriş sahanlığından son cemaat yerine ulaşılmaktadır.

Cami'nin hariminde kuzey duvarı boyunca kadınlar mahfili uzanmaktadır. Bu bölüme, harimin kuzeydoğusundaki ahşap merdivenle çıkılmaktadır. Caminin Mihrap kısmı, ana ibadet mekânına girişi sağlayan giriş kapısı ile aynı hizada bulunmaktadır. Mihrabın batısında ahşap minber, doğusunda ise vaiz kürsüsü yer almaktadır. Caminin batı cephesinde düzgün bir plan yapısına sahip olmayan küçük bir avlu bulunmaktadır.

Duvar Resimleri - Bezemeleri

Yapının dış cephe duvarlarında, iç duvarlarında ve harim girişinde çeşitli bezemeler görülmektedir. Cami ilk bakışta ön cephesindeki duvar resimleri ve kalem işleri ile dikkat çekmektedir. Yapının tamamıyla sıvalı cephelerinde boya ile yapılmış renkli nakışlar bulunur. Doğu, batı ve güney cephelerinde, üst ekseninde yer alan pencerelerin arasında kalan kısımlara, dikdörtgen şeklinde çerçevelerle sınırlandırılmış çeşitli kompozisyonlar işlenmiştir. Yapının doğu cephe duvarında üç adet pencere bulunmaktadır. Bu pencerelerin arasına panolar yerleştirilmiştir. Bu panoların üst kısmında, cephe boyunca kıvrık dallar ve çiçek motiflerinden oluşan bir süsleme şeridi uzanmaktadır. Bu düzenleme panonun üst ekseninde merkezden asılan bir kılıç ve topuz benzeri iki bezeme ile diyagonal bir form ile sınırlandırılmıştır. Bezeme kompozisyonu, bahsi geçen panonun alt ekseninde yoğun bir şekilde görülürken, panonun üst ekseninde bezeme programı açısından sade tutulmuştur (Kuyulu, 1994: 140) (Fotoğraf. 4). Güney cephenin orta kısmında, iki pencere arasında natürmortlarla bezenmiş üç pano yer almaktadır. Orta ekseninde yer alan enine dikdörtgen şeklindeki panonun sarı renkte boyanmış ve barok tarzını yansıtan kıvrımlı süsleme şeridi ile çevrili olduğu görülmektedir. Panonun içinde, sarı tonunda yayvan bir kâsenin içinde bulunan kırmızı, sarı, mavi renkli çiçekler resmedilmiştir. Sağında ve solunda bulunan iki düşey dikdörtgen panoda ise ince uzun formlu, kıvrımlı vazoların içinde pastel tonlarda çiçekler yer almaktadır (Fotoğraf.5-6). Cephenin batısında fazlasıyla tahrip olmuş bir manzara resmi yer almaktadır. Manzaranın sağında ve solunda koyu yeşil yapraklı ağaçlar vardır; tahribat dolayısıyla ağaçların alt bölümlerinin yok olduğu görülmektedir. Orta bölümde açık mavi tonlarıyla arka plan olarak kullanılmış deniz, denizin bittiği yerde, renk perspektifinin tam olarak

uygulandığı mavi adacıklar yer almaktadır. Ufuk çizgisi denizin bittiği, adaların başladığı noktada görülmektedir. Mavi ve beyaz renk tonlarıyla tasvir edilen bulut kümeleri ile zenginleştirilen gökyüzü, deniz ve kara görünümüleriyle ufuk çizgisinde birleşmiş bir şekilde görülmektedir. Gökyüzü ve bulutlar oldukça gerçekçi bir üslupla resmedilmiştir (Fotoğraf.7). Güney cephede yer alan panonun içindeki manzara tasviri bugün neredeyse tamamı yok olmuş; geriye sadece sağ köşesindeki ağacın üst bölümünden bir parça kalmıştır (Fotoğraf.8).

Caminin son cemaat yeri revak kemerlerinde çeşitli çiçek kompozisyonları görülmektedir. Bu resimlerin bazılarının üzerleri bugün sıvalıdır. Kemerlerin iç ve dış yüzeylerinde irili ufaklı yeşil yaprakları arasında kırmızı, mavi, tonlarıyla boyanmış karanfil, lale, gül ve kasımpatı gibi farklı çiçeklerden oluşan çiçek kompozisyonları demetler halinde resmedilmiştir (Fotoğraf. 9,10). Caminin harim kısmının kuzey cephe duvarında çeşitli süslemeler bulunmaktadır. Harim kapısı kıvrımlı yuvarlak kemeri ile içinde bulunduğu yuvarlak kemerli çökertme arasında, kenarları kahverengiyle gölgeli sarı zeminli yüzey, kitabe levhasını da üç taraftan kuşatan kıvrık dallar, yapraklar ve güllerden oluşan bir kompozisyonla bezenmiştir. Kapı üzerinde girift kıvrımlar oluşturan yeşil renkli, koyu konturlu yapraklar ve dallar ile koyu sarı renkli zemin ile kompozisyonun görünümü belirgin bir şekilde ayırt edilebilmektedir. Bu kompozisyonun iki tarafında, pembe güller ve koyu yeşil yapraklardan oluşan süslemeler yer almaktadır. Bu bezemeler arasında kalan kitabe levhasının üzerinde de, üç dilimli bir çerçeve içine boyayla yazılmış 1291 tarihi bulunmaktadır (Kuyulu, 1994: 153). Ayrıca kitabenin dış çerçevesi de asma yaprakları ve üzüm salkımları ile bezenmiştir (Fotoğraf.11-12). Harimin kuzey cephe duvarında bulunan ve pembe güller ile goncalardan oluşan birer çiçek demeti, alt eksende yer alan pencerelerin üst kısmında da görülmektedir (Fotoğraf.13). Mihrap nişi birer sütünce ile sınırlandırılmıştır. Yeşil renkli silindirik sütuncelerin küçük başlıklarının üzerine yerleştirilmiş bir atkı taşı dikkat çekmektedir. Atkı taşı, pembe renkli bir perde şeklinde yapılmıştır.

Kuzey cephede son cemaat yerindeki giriş kapısının her iki yanında minyatür tarzında yapılmış iki resim görülmektedir. Kapının Sağ tarafında Kâbe (Mekke), sol tarafında ise Medine'de Mescid-i Nebevi resmedilmiştir (Fotoğraf. 14-15). Çöl içinde resmedilen Mekke tasvirine yer verilmiştir. Bu tasvirde sivri ve yuvarlak formlarda yedi adet minare ve düz damlı evlerden oluşan yapı toplulukları resmedilmiştir. Arka fonda çölün de rengi olan kiremit, krem tonları ile boyanmış sıra dağlar görülmektedir. Resimde ağırlıklı olarak kullanılan mavi ve kiremit kırmızısı renkler ile renk uyumu görülmektedir. Mekke tasviri ile aynı renk tonlarının kullanıldığı Medine tasvirinde merkezde Mescid-i Nebevi ve 3 minarenin külah-

ları Arap tarzında yuvarlak; ön tarafta bulunan iki minarenin külahları ise Türk mimarisinde görülen üsluba uyacak şekilde sivri formudur. Büyük yeşil kubbenin (Ravza-ı Mutahhara) sağında ondan daha küçük yuvarlak kubbeli başka bir yapı görülmektedir. Bu tasvirde de duvarların bittiği yerde düz damlı yapı toplulukları yan yana istiflenmiş şekilde resmedilmiştir. Arka fonda gökyüzü diğer tasvire oranla küçültülmüş, dağlar ise daha geri planda görülmektedirler. Caminin içindeki resimler ise harimde ve kadınlar mahfilinin güneyinde kalan bölümde bulunmaktadır. Bunların dışında tavan duvarlarında da bezemler mevcuttur.

Caminin ana ibadet mekânında kuzey cephe duvarı hariç, diğer cephelerin yüzeyi iki süsleme şeridi ile bezenmiş durumdadır. Doğu ve batı cephe duvarında, kadınlar mahfili'nin olduğu kısma kadar bu ikili süsleme şeridi; üst ekseninde yer alan pencerelerin alt ve üst kısımlarında yer almaktadır. Stilize kıvrık dallardan oluşan krem renkli bezemeler; üstte kırmızı altta yeşil zemin üzerine işlenmiş bir durumda görülmektedir. Harim kısmının duvarlarını süsleyen bu iki şeridin, sınırlandırdığı alanda bulunan ve bu alanın üst ekseninde yer alan pencerelerin arasındaki yüzeylerde çeşitli yazı panolarına yer verilmiştir. Bu yazı panoları, çiçekli dallardan oluşmuş birer çerçeve içinde görülmektedir (Kuyulu, 1994: 154). Harimin güney duvarının alt ekseninde yer alan pencerelerin aralarındaki yüzeylerde, kırmızı ve mavi renge sahip çeşitli çiçek demetlerinden oluşan süslemelere yer verilmiştir. Bu tür süslemeler, güney duvarının yalnızca batı ucunda yer alırken, doğu duvarının güney ucunda ağaç üzerinde güllerden oluşan bir kompozisyon görülmektedir (Kuyulu, 1994: 154) (Fotoğraf.16-17). Harim mekânındaki en yoğun bezeme programı, güney cephe duvarında yer almaktadır. Bu cephenin doğusundan itibaren minbere kadar olan kısım, yoğun olarak çeşitli süslemelerle bezenmiştir. Bu yoğun bezeme kompozisyonunda, yeşil renkli ağaçlar ve orman manzarası yer almaktadır. Ağaçlardan bazıları kırmızı çiçeklerle bezeli olup, mihraba doğru eğilmiş bir şekilde resmedilmiş büyük bir selvi ağacı ile son bulmaktadır (Fotoğraf.18). Yarım daire planlı mihrap nişi tamamen süslemelerle bezeli olup her iki tarafında sütunlar mevcuttur. Mihrabın üst kısmına kırmızı renkli kıvrık akant yapraklarından oluşan bir ayet panosu ve iki tarafında ise kırmızı renkli konturlarla mavi zeminli yuvarlak madalyon içine alınmış birer yazı panosu bulunmaktadır. Mihrap duvarında etrafı yeşil dallardan oluşan süslemeyle çerçevelenmiş bu madalyonlar, diğer duvardakilerle benzer özellikler gösterir. Yeşil renkli mihrap kemeri pembe ve mavi zemin üzerinde krem renkli bezemeler bulunmaktadır. Kavsarada iki yana açılmış bir perde resmedilmiştir. Perdenin iki yana açılmış kesimlerinde çiçek kompozisyonları bu çiçeklerin ortasından aşağı doğru sarkmış bir kandil görülmektedir. Nişin alt kesimine uzaktan görünen bir orman manzarası

işlenmiştir. Bu manzaranın iki yanına ön planda yer alan karanfile benzer simetrik çiçekler yerleştirilmiştir (Fotoğraf.19). Tavan yüzeyi, çok renkli ve çok ayrıntılı bir işçilikle bezenmiştir (Fotoğraf.20). Caminin güney duvarında yer alan orman tasviri, tavan yüzeyinde yer alan tasvir ile aynı olup, büyük bir orman resmi şeklinde görülmektedir. Tavanın bütün kenarlarında yoğun olarak koyu yeşil ağaçlar, kırmızı ve sarı renkli çiçekler tüm yüzeyde resmedilmiş olup, ağaçlar ve çiçekler, renk tonlarıyla ayrıntılı bir şekilde verilmiştir (Fotoğraf.21).

2. Lübbey Camii

Lübbey Cami; İzmir İli, Ödemiş İlçesi, Çamyayla Köyü içinde bulunmaktadır. Yapı Osmanlı döneminden kalma bir yapı olmakla birlikte kesin tarihi bilinmemektedir. Fakat cami'nin iç duvar yüzeylerinde yer alan resimlerden dolayı 19. yüzyıla ait olduğu tahmin edilmektedir (Fotoğraf.22).

Mimari

Fazla büyük olmayan cami, enine dikdörtgen plan şemasına sahiptir (Plan.2). Kayalık zemin üzerine, kayrak taşlardan inşa edilmiş, ahşap hatıllarla güçlendirilmiş ve duvarları yer yer sıvanmıştır. Üstü çatı ile örtülü ve alaturka kiremitlidir. Yapının minaresi yoktur. Kuzey cephesinde yer alan son cemaat yerinin merkezinde yapının ana ibadet mekânına geçişi sağlayan giriş kapısı bulunmaktadır. Kapıya betonarme üç basamaklı bir merdivenle çıkılmaktadır.

Caminin kuzey cephesinde ilk dikkati çeken ahşap çift kanatlı olan harimin giriş kapısıdır. Kündekari tekniği ile yapılmış olan ahşap kapının kanatları üçer panoya ayrılmıştır. Kapının her iki kanadında yer alan panolarda geometrik şekillerde geçmeler yer almaktadır. Panolarda yer alan geometrik süslemeler, şekil itibarıyla birbirine benzememektedir. Sadece orta kısımda yer alan panoların üzerindeki süslemeler benzerdir. Kapının üst kısmında da süslemeler yer almaktadır.

Duvar Resimleri-Bezemeleri

Caminin iç duvar yüzeyleri çeşitli duvar resimleri ile bezenmiştir. Bu duvar süslemeleri genel itibarıyla, manzara tasvirleri, bitkisel ve geometrik süslemeler, hat yazıları, bayrak, natürmortlar ve günlük kullanım eşyalarından oluşmaktadır. Mihrabın sağında ve solunda bulunan birer kare çerçeve içerisinde Sultan Ahmed ve Sultan Selim isimlerinin yazılı olduğu görülmektedir. Mihrap nişi içinde manzara tasviri işlenmiştir. Mihrap kemerinin iç yüzeyinin üst kısmında kayalıklar, deniz ve denizde bayraklı bir gemi resmedilmiştir. Kayalıklarda selvi ağaçları ve çiçek motifleri resmedilmiştir. Deniz yeşil renk ile gemi ise tek siyah renk ile betim-

lenmiştir. Mihrabın alt bölümünde iki yana açılmış perdenin resmedildiği görülmektedir. Bu perdeler; sağda ve solda perde iğnesi ile büzülmüş bir şekilde olup kenarlarından sarı renkli püsküller sarkmaktadır. Ayrıca perde'nin ortasından zincirle aşağıya sarkan bir kandil resmedilmiştir. Kandil, üç ayrı noktadan zincirlerle üst kısımda bulunan bir diğer zincir halkasına bağlanmış olarak resmedilmiştir. Mihrabın üstünde ise asma yaprakları ve üzüm salkımları tasvir edilmiştir (Fotoğraf.23-24).

Genel olarak değerlendirildiğinde, ele alınan duvar resimleri içinde en sık tekrarlanan bezemeler, vazoda içinde yer alan çiçek resimlerinden oluşan bitkisel kompozisyonlardır. Karanfil ve güllerden oluşan bu resimler duvara baskı tekniği ile yapılmışlardır. Kompozisyonda yer alan çiçeklerin renkleri genelde kırmızı, dalları, yaprakları yeşil olup ve siyah bir vazoda içinde resmedilmişlerdir. Tüm duvarlarda bu bezeme programına rastlamak mümkündür (Fotoğraf.25-26-27-28-29). Ayrıca mihrap nişi içindeki perde resminin yanında bulunan selvi ağaçları, harim duvarının başka yerlerinde de sıkça tekrarlanmıştır. Bunlar resimli duvar bezemelerinin dışında yapının genelinde benzer olarak bitkisel süslemelerin tekrarlanmasıyla oluşturulmuş küçük çiçeklerden oluşan bitkisel kompozisyonlardır.

Geometrik süslemeler genelde diğer bezemeleri çerçeve içine almak için kullanılmıştır. Kible duvarında tek başlarına kullanıldıkları örnekler de bulunmaktadır. Hat yazıları harim duvarlarının üst kısımlarında, belli aralıklarla tüm yapıyı çevrelemektedir. Bu hat yazıları ile genelde "Allah, Muhammed, Ebubekir, Ömer, Osman, Ali, Hasan, Hüseyin, Zübeyr, Sa'd" isimleri yazılmıştır. Harimin batı duvarının yüzeyine birbirine çaprazlamasına yerleştirilmiş iki sancak çizilmiştir. Sancaklardan biri kırmızı, diğeri yeşil renkte olup içleri boş bırakılmıştır (Fotoğraf.30).

Meyve ve natürmort olarak mihrapta kullanılan üzüm salkımı motifinin dışında, mahfil katı duvarında bir karpuz resmi yer almaktadır. Bu resimde karpuzun bir dilimi kesilerek çıkartılmış ve çıkmış olan dilim üzerinde bıçak iki boyutlu olarak tasvir edilmiştir (Fotoğraf.31). Kullanım eşyası olarak kandil, seccade ve ibrik tasvir edilmiştir. Kandil daha önce bahsedildiği üzere mihrapta bulunmaktadır. Baskı tekniği ile yapılan halı tasviri kible duvarının doğu bölümüne yapılmıştır. Tek mihraplı seccade-halıda kırmızı, sarı, mavi, gri, yeşil renkleri kullanılmıştır. Seccade zeminini üç bordür ve çiçekler, çeşitli bitkisel ve geometrik motifler, koçboynuzu şeklinde motifler oldukça stilize bir şekilde resmedilmişlerdir (Fotoğraf. 32).

Yukarıda değindiğimiz bezemeler dışında, camide yer alan duvar resimlerinden farklı olarak ibrik tasvirleri yer almaktadır. Kible duvarının batısında siyah konturlu çerçeve içine yapılmış, ibrik resimleri'nin içinde

“Allah” yazmaktadır. Bunların ortasına kapaklı birer şekerlik çizilmiştir. Minber sahanlığının arka duvarında da çapraz yatay olarak betimlenmiş kılıç resmi bulunmaktadır.

3. Değerlendirme

İlk örneklerinin İslam öncesi dönemlerde görüldüğü duvar resimlerinin, Anadolu mimarlığında kullanımı tarihsel süreçte önemli bir gelişim çizgisi kaydettiği anlaşılmaktadır. Türk İslam mimarisinde iç mekân dekorasyonunda tercih edilen duvar süslemeciliğini etkin kılan sebeplerden biri de, kolay uygulanabilmesi ve maliyetinin az olması ile ilişkili olduğu düşünülmektedir. 19. yüzyılda başkent İstanbul, Anadolu ve Balkan şehirlerinde yer alan sivil ve dini mimari öğelerinde duvar süslemeciliğinin yaygın olarak kullanıldığı bilinmektedir. Yine, Anadolu ve Balkanlarda görülen dini yapılarda yer alan duvar resimleri İstanbul’daki örnekler kadar ustaca olmasa da, yerel sanatkârlar tarafından yapılan bu resimlerin halk sanatı içinde kendine has estetik yaklaşımları olduğunu söyleyebiliriz.

İncelenen örneklerden hareketle duvar resimlerinin dini mimari-de kullanımı, bani ve usta tercihinine göre şekillenebildiği anlaşılmaktadır. Böylelikle, incelenmiş olan duvar resimleri, özellikle dini yapıların inşasında etkin bir rol oynayan banilerin veya yapılara adını veren önemli şahsiyetlerin toplumdaki statülerinin de bir göstergesi olmuşlardır. Zamanla buldukları şehrin ve bölgenin de sosyo- kültürel ve sosyo- ekonomik yapısını ifade eden simgeler olmuşlardır.

Çalışma kapsamında, Türk İslam sanatında ayrı bir öneme sahip olan duvar resminin yer aldığı örneklere yer verilmiştir. Batı Anadolu’da Kılıczade Mehmet Ağa Camii ve Lübbey Camii süslemeleri ile önemli duvar resimli cami örnekleri olarak dikkat çekmektedirler.

Kılıczade Mehmet Ağa Camii; güney cephesinde bir çerçeve içerisinde ağaçlarla sınırlandırılmış bir deniz manzarası ve tepelerin yer aldığı bir kompozisyon yer almaktadır. Duvar resimlerinin genellikle çerçeve içinde, çerçevesiz, tek ya da şeritler halinde yapıldığı görülmektedir. Bu özellik, Anadolu’da bilinen örnekler arasında ilk kez bu yapıda karşımıza çıkan özgün bir duvar süsleme tarzıdır. Kılıczade Camii’nde Mekke ve Medine tasvirlerinde başarılı renk tonları ve uygulamadan söz edilebilir. Soma Hızır Bey Camii son cemaat yerinin doğu ve batı yönlerindeki pencere alınlıklarında Mekke ve Medine tasvirlerine yer verilmiştir (Fotoğraf.33-34). Cami, özellikle alçı ve duvar resimleri ile de dikkat çekmektedir. Üst örtüde ve beden duvarlarında yoğun olarak görülen duvar resimleri, manzara ve vazo içinde yer alan çiçekler ile bitkisel süslemelerden oluşmaktadır. Bu süsleme özellikleri ile Balıkesir Burhaniye’de bulunan Şahinler Köyü Camii (Yıldırım, 2013: 295) ile benzerlik göstermektedir

(Fotoğraf.35). Harimdeki süsleme kompozisyonu açısından Soma Hızır Bey Camii (Şener, 2014), Denizli Acıpayam Yazır Köyü Camii (Fotoğraf.36), Soma Damgacı Camii, Aydın Cihanoğlu Camii (Fotoğraf.37), Yozgat Başçavuşoğlu Camii (Fotoğraf.38) ve Muğla Şeyh Camii (Fotoğraf.39) ile benzer özellikler sergilemektedir.

Lübbey Camii günümüzde de kullanılmaktadır. İçinde yer alan duvar resimleri, herhangi bir onarım görmemiştir. İç mekânda bulunan bu resimler üzerinde bugün sıva çatlakları ve pullanma görülür. Caminin ana ibadet mekânının duvarlarını süsleyen ve baskı tekniğiyle yapılmış olan ağaç resimleri, gerçekçi üsluplarıyla dikkat çekmektedirler. Resmedilen ağaç türleri arasında Selvi, nar ve mandalina ağaçları yer almaktadır¹. Caminin içinde yer alan bezemeler genelde ulaşılabilir yükseklikte olduğu için insan faktörünün neden olduğu tahribat gözle görülebilir derecededir. Çatının akması sonucu içeri sızan su sıva üstü bezeme yüzeylerine zarar vermiştir. Ayrıca zamanın oluşturduğu kir is ve tozun boyalı yüzeyleri kapladığı anlaşılmaktadır. Bezemelerin bozulmasındaki en büyük etkenlerinden biri de yapıların bakımsız oluşudur.

Kılıczade Mehmet Ağa Camii ve Lübbey Camii duvar süslemeleri kalemişi ve baskı tekniği ile yapılmış olup, malzeme olarak toprak ve kök boyalar kullanılmıştır. Bu yapıların duvar resimlerinde yer alan tasvirler, Anadolu'daki bazı yapılarda yer alan tasvirlerle benzerlik göstermektedir. Ayrıca bu yapılarda sanatçılar tabiat resimlerini, hayali manzaraları ve bina resimlerini duvar bezemelerinde süsleme olarak resmetmişlerdir. Soma Hızır Bey Camii ve Yozgat Başçavuşoğlu Camii örneklerinde tasvirlerin çerçevelerle sınırlı olduğu görülürken, Kılıczade Mehmet Ağa Camii ve Lübbey Camii örneklerinde tasvirlerin genel olarak çerçeveye yer verilmeden anıtsal kompozisyonda tasvir edildiği görülmektedir (Karaaziz, 2014: 738) . Kılıczade Mehmet Ağa Camii ve Lübbey Camii natürmort bezemeleri ile bilinen ve diğer cami bezemelerine göre daha anıtsal resimlere sahip olmaları bakımından farklılık gösterirler. Bazı duvar resimlerinin, tasvir amacının yanında, bir takım sembolik ifadeler içeren kompozisyonlarda işlendiği de dikkat çekmektedir.

Kılıczade Mehmet Ağa Camii ve Lübbey Camii mihraplarında bulunan, alçıdan yapılmış perde resmi, Burhaniye'deki Şahinler Köyü Camii mihrabında da yer almaktadır (Yıldırım, 2013: 281-284). 19. yüzyılın başından itibaren kullanılmış olan, Barok- Rokoko ve Ampir üslupta ele alındığı bilinen perde resmi, 20. yüzyıl duvar resimlerinde de kullanım alanı bulmuştur. Kılıczade Mehmet Ağa Camii ve Lübbey Camii mihraplarında,

¹ Baskı tekniği örnekleri İzmir'de Yahya Paşa Köşkü'nde ve Yukarı Halil Ağa Camii'nde de görülmüştür.

bezeme amaçlı kullanılan perde resimlerinin insanda yarattığı derinlik ve hareketlilik duygusunun kalem işi tekniği ile verilmiş olması, bu bezemeleri diğer örneklerden ayıran bir özellik olarak ele alınabilir.

İzmir dışında, yine; İstanbul'da Topkapı Sarayı harem dairesi, Anadolu'da, Muğla Kurşunlu Camii (Çakmak, 2013: 19) (Fotoğraf.40), Koçarlı Cihanoğlu Camii (Ülkü, 2016: 293) (Fotoğraf.41) ile Balkanlar'da; Kosova Emin Paşa Camii (Karaaslan, 2018: 40) (Fotoğraf.42), Bulgaristan'da; Samokov Cami (İbrahimgil, 2007: 43) (Fotoğraf.43), Makedonya'da; Üsküp İsa Bey Cami, Kalkandelen Alaca Camisi (Fotoğraf.44), Arnavutluk'ta; Berat Bekarlar Cami (Fotoğraf.45) ve Ahçahisar Dolma Tekkesinde, Batı Anadolu'da Boğaziçi Kasabası Eski Camii (Baklan/Denizli) (Fotoğraf.46), duvar süsleme örnekleri ile karşılaşılmaktadır.

Sonuç

Tarih içinde duvar resmi, insanların yaşadıkları mekânları süsleme, düşünce duygu ve inançlarını yansıtabildikleri; yapıldıkları dönemin özelliğini seyirciye sunan bir iletişim aracı olmuştur. 18. ve 19. yüzyılda Osmanlı sanatında İstanbul ve Anadolu'da görülen duvar resmi, 19. yüzyılın ikinci yarısında yağlıboya kullanımı ile birlikte ortaya çıkmaktadır. Ödemiş'te yer alan Osmanlı dönemine ait iki cami mimari ve özellikle duvar bezemeleriyle ön plana çıkmaktadır. Bu camiler; Osmanlı geç dönemi özelliğinde yapılmış uygulamalarla son şekillerini almıştır. Camilerin mimarları hakkında herhangi bir belgeye ulaşılamamıştır. İncelediğimiz camilerin harim mekânları, içeriden düz, ahşap tavanlı, dışarıdan kırma çatıyla örtülmüştür. Geç döneme özgü olan "S" ve "C." kıvrımları, akanus yaprakları, perde motifleri, natürmort süslemeler, vazo içerisinde çiçekler, sembolik motifler Ödemiş'te oluşan bezeme anlayışını yansıtmaktadır. Ödemiş'te Osmanlı Geç Dönemi camilerinde yer alan duvar süslemeleri, ahşap başta olmak üzere, taş, alçı, boyalı nakışlar ve şeklinde duvar yüzeyine uygulanmıştır. Bu camiler Osmanlı geç dönemine tarihlenmekte olup, mimari ve bezemesinde batılılaşma dönemi yansımaları görülmektedir. Günümüzde halen ayakta olan bu camiler, özgün mimari özellikleriyle oldukça dikkat çekmektedirler.

Ödemiş'te Türk dönemi dini mimarisinde tespit edilen duvar resimli iki cami batılılaşma dönemi bezemelerini yansıtmaları açısından bezeme programı içinde önem arz etmektedir. Camiler sade bir mimari kuraluma sahip iken, iç ve dış duvar yüzeyleri yoğun olarak duvar resimleri ile bezeli oldukları görülmektedir.

Sonuç olarak incelediğimiz camilerden Kılıczade Mehmet Ağa Camii, sade mimari yapısı ve bütün cephelerinde yoğun olarak görülen duvar süslemeleri açısından dikkat çeken bir yapıdır. Gerek duvar resim-

lerinde işlenen konular, gerekse resimlerin boyutları ve yapı içerisindeki ve konumlandırılışları Batılılaşma Döneminde Batı Anadolu'da yaygın olarak görülen duvar resimlerinin 19'uncu yüzyılda ulaştığı anlayışı sergileyen özgün örnekler olarak değerlendirilebilirler.

Selçuklu döneminden başlayarak Osmanlı devletin son dönemlerine kadar Anadolu'da devam eden ahşap direkli ve ahşap tavanlı cami geleceğini sürdüren Lübbey Camii, Batılılaşma dönemi kalem işi süslemelerini de yansımasıyla ayrı bir öneme sahiptir. Yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya olan terk edilmiş durumdaki caminin eski güzelliğine kavuşturulması ve orijinal süslemelerin bir an önce ortaya çıkarılması gerekmektedir.

Kaynakça

- Arık, R. (1975). *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- _____. (1999). Osmanlı Sanatında Duvar Resimleri. *Osmanlı-Kültür ve Sanat*, XI, 423-435.
- Bağcı, S. ve Çağman, F. (2006) *Osmanlı Resim Sanatı*. İzmir: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü.
- Cezar, M. (1971). *Sanatta Batıya Açılış ve Osmanlı Hamdi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Çağlıtütüncügil, E. (2012). Eski Mordoğan İzmir Köyü Camii Süslemeleri. *Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 25, 139-162.
- Çakmak, Ş. (1995). Boğaziçi Kasabası Eski Camii (Baklan/Denizli). 9. *Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi*, 1, 529-540.
- _____. (2013). *Muğla Cami ve Mescitleri*. Muğla: Muğla Belediyesi Kültür Yayınları.
- Erzen, J. (1997). Duvar Resmi. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*. (Cilt, I, 488-490). İstanbul.
- İbrahimgil, M, Z. (2007). Bulgaristan'daki Türk Eserlerinde Duvar Süslemelerinden Örnekler. *Gazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Dergisi*, 43, 107-115.
- Karaaziz, Ş, D. (2014). Soma Hızır Bey (Çarşı) Camii Duvar Resimleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Electronic Turkish Studies*, 10, 715-738.
- Kaya, K. (2007). Tanzimat'tan Önce Belediye Hizmetleri ve Voyvodalar.

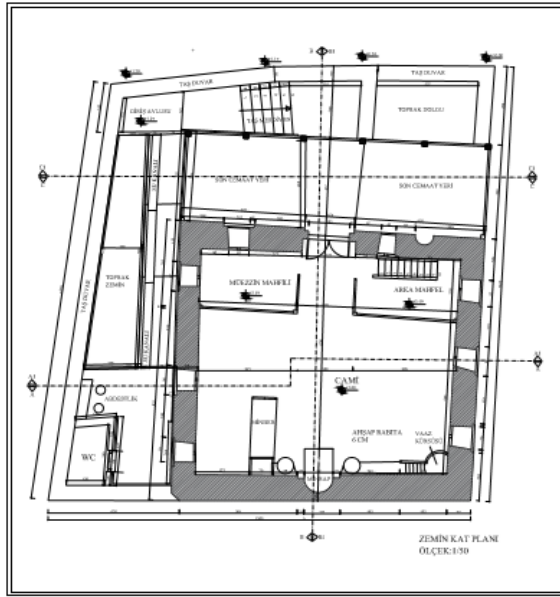
Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, 26, 101-113.

- Kılıç, O. (2002). Klasik Dönem Osmanlı Taşra Teşkilatı: Beylerbeylikler/ Eyaletler, Kaptanlıklar, Voyvodalıklar, Meliklikler (1362-1799). *Yeni Türkiye Yayınları Dergisi*, 9, 887-897.
- Kuban, D. (1954). *Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme*. İstanbul: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Kuyulu, İ. (1994). Bademli Kılıczade Mehmet Ağa Camii (Ödemiş/İzmir). *Vakıflar Dergisi*, 24, 147-158.
- _____. (1988). Geç Dönem Anadolu Tasvir Sanatında Yeni Bir Örnek: Soma Damgacı Camii. *Arkeoloji Sanat Tarihi Dergisi*, IV, 767-78.
- _____. (1994). Bademli Kılıczade Mehmet Ağa Camii (Ödemiş/İzmir). *Vakıflar Dergisi*, 24, 147-156.
- _____. (1998). İzmir ve Çevresinde Bir Grup Duvar Resminin Düşündürdükleri. *2.Uluslararası İzmir Sempozyumu* içinde, 1, 59-78.
- _____. (1997). Batı Anadolu'da Resimli Bezemeler, *Ege Üniversitesi Araştırma Fon Saymanlığı VII*, 11-133.
- Renda, G. (1977). *Batılılaşma Dönemi'nde Türk Resim Sanatı 1700-1850*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınevi.
- _____. (1985). 19.Yüzyılda Kalem İşi Nakış-Duvar Resmi, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*. (Cilt. 6, 1350-1354).
- _____. (1975). Türk Resminde Manzara Geleneği Üzerine, *Sanat Edebiyat Dergisi*, 3, 36-39.
- Ülkü, O. (2016). Osmanlı Mimarisinde Manzara Resimleri Süslemeciliği Bağlamında Koçarlı-Cincin Köyü Cihanoğlu Hacı Abdülaziz Efendi Camii Duvar Süslemelerinin Değerlendirilmesi. *Sanat Tarihi Dergisi*, XXV, 277-293.
- Yavuz, B. G. (2007). *Ödemiş'in Tarihi, Ödemiş, İzmir: Atatürkçü Düşünce Derneği Yayınları*.
- Yıldırım, S. (2013). Burhaniye Şahinler Köyü Cami Duvar Resimleri. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29, 281-284.

FOTOĞRAF VE PLAN LİSTESİ

Fotoğraf 1: Kılıczade Mehmet Ağa Camii harim kapısı üzerinde yer alan kitabe

Plan 1: Kılıczade Mehmet Ağa Camii Zemin Kat Planı (Mimar Emine Armağan Ağar)

Fotoğraf 2: Kılıczade Mehmet Ağa Camii ön cephesi

Fotoğraf 3: Kılıczade Mehmet Ağa Camii doğu cephesi

Fotoğraf 4: Kılıczade Mehmet Ağa Camii doğu cephe bezemesi

Fotoğraf 5: Kılıczade Mehmet Ağa Camii gúney cephesindeki vazolu çiçek bezemeleri

Fotoğraf 6: Kılıczade Mehmet Ağa Camii güney cephesinde vazolu çiçek bezemesi

Fotoğraf 7: Kılıczade Mehmet Ağa Camii batı cephesindeki manzara tasviri

Fotoğraf 8: Kılıczade Mehmet Ağa Camii güney cephesindeki manzara tasviri

Fotoğraf 9: Kılıczade Mehmet Ağa Camii son cemaat yeri kemer bezemesi

Fotoğraf 10: Kılıczade Mehmet Ağa Camii son cemaat yeri kemer

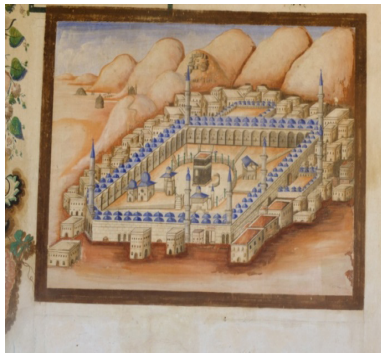
Fotoğraf 11: Kılıczade Mehmet Ağa Camii harim kapısı

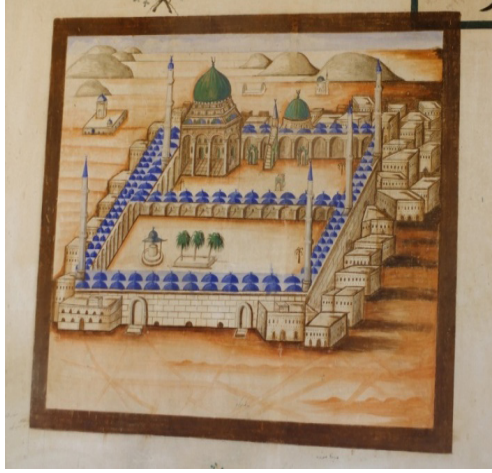
Fotoğraf 12: Kılıczade Mehmet Ağa Camii son cemaat yeri bezemesi ayrıntı

Fotoğraf 13: Kılıczade Mehmet Ağa Camii son cemaat yeri bezemesi

Fotoğraf 14: Kılıczade Mehmet Ağa Camii Son cemaat yerinde bulunan Mekke Tasviri

Fotoğraf 15: Kılıczade Mehmet Ağa Camii Son cemaat yerinde bulunan Medine Tasviri

Fotoğraf 16: Kılıczade Mehmet Ağa Camii harim güney duvarı bezemeleri

Fotoğraf 17: Kılıczade Mehmet Ağa Camii harim doğu duvar bezemeleri

Fotoğraf 18: Kılıczade Mehmet Ağa Camii güney duvarında bulunan manzara tasviri

Fotoğraf 19: Kılıczade Mehmet Ağa Camii Mihrap ve bezemeleri

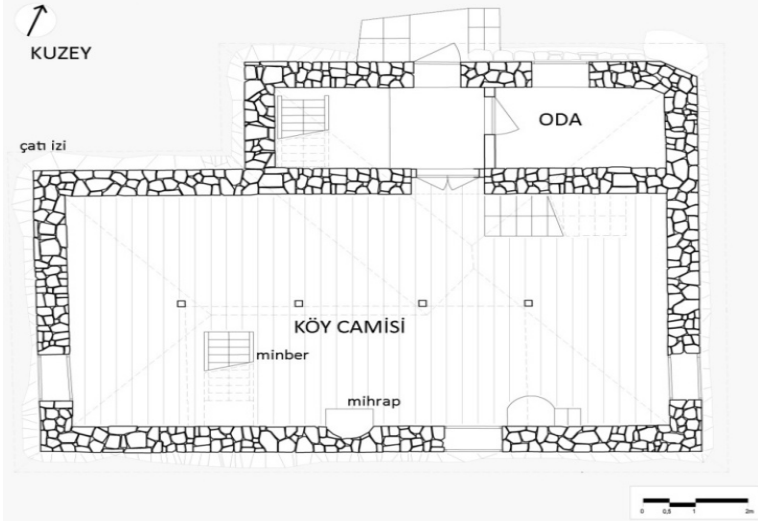
Fotoğraf 20: Kılıczade Mehmet Ağa Camii tavanı

Fotoğraf 21: Kılıczade Mehmet Ağa Cami tavan bezemesi detay

Fotoğraf 22: Lübbey Camii genel görünüş

Plan 2: Lübbey Camii Planı (Yüksek Mimar, Koray GÜLER)

Fotoğraf 23: Lübbey Camii mihrabı

Fotoğraf 24: Lübbey Camii mihrap nişi içindeki manzara tasviri

Fotoğraf 25:
Lübbey Camii duvar bezemesi

Fotoğraf 26:
Lübbey Camii duvar bezemesi

Fotoğraf 27: Lübbey Camii Duvar bezemesi

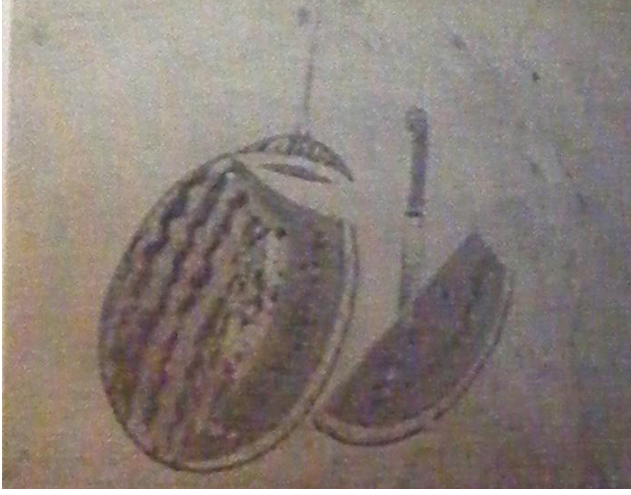
Fotoğraf 28: Lübbey Camii Duvar bezemesi

Fotoğraf 29: Lübbey Camii Duvar bezemesi

Fotoğraf 30: Lübbey Camii hünkâr mahfili, minber ve harimin batı duvarında yer alan sancaklar

Fotoğraf 31: Lübbey Cami mahfil katı duvarındaki karpuz tasviri

Fotoğraf 32: Lübbey Cami kible duvarının doğu bölümündeki seccade

Fotoğraf 33: Soma Hızır Bey Camii, son cemaat yeri, doğu yönündeki pencere alınışındaki tasvir(1791-1792)

https://www.google.com/search?q=soma+h%C4%B1z%C4%B1r+bey+camii&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwj8s2g_57kAhUNYVAKHcfx-Cu4Q_AUIEigC&biw=1366&bih=662# (Erişim Tarihi: 06.09.2019)

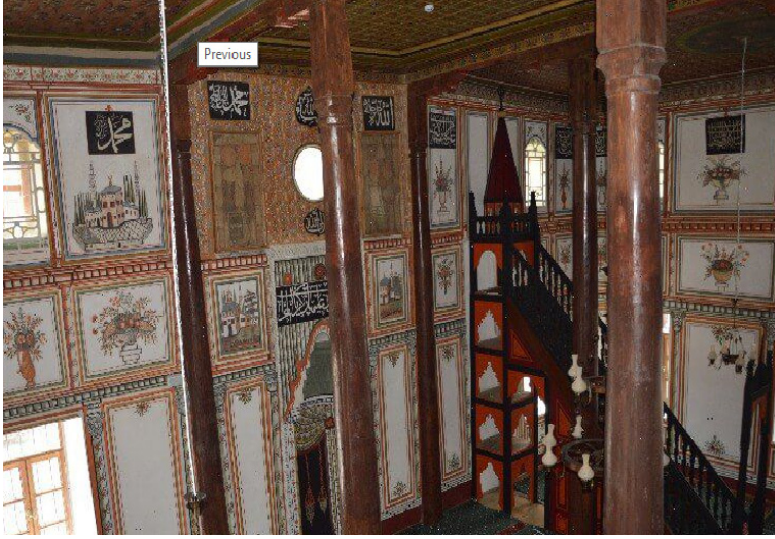

Fotoğraf 34: Soma Hızır Bey Camii, son cemaat yeri, batı yöndeki pencere alınışındaki tasvir (1791-1792)

https://www.google.com/search?q=soma+h%C4%B1z%C4%B1r+bey+camii&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwj8s2g_57kAhUNYVAKHcfx-Cu4Q_AUIEigC&biw=1366&bih=662# (Erişim Tarihi: 06.09.2019)

Fotoğraf 35: Burhaniye Şahinler Köyü cami Kible Duvarı Mihrap süslemeleri (Balıkesir) (1895) <https://www.facebook.com/trtavaz/posts/1429086663826197/> (Erişim Tarihi: 06.09.2019)

Fotoğraf 36: Denizli Acıpayam Yazır Köyü Camii (1801) Duvar Süslemeleri <https://acipayam.bel.tr/yazir-camii/> (Erişim Tarihi: 06.09.2019)

Fotoğraf 37: Aydın Cihanoğlu Camii Mihrap(1785) <https://www.ensonhaber.com/aydinin-233-yillik-koy-camisi> (Erişim Tarihi:06.09.2019)

Fotoğraf 38: Yozgat Başçavuşoğlu Camii (1800 – 1801) <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/yoztat/gezilecekyer/bascavus-camii> (Erişim Tarihi:06.09.2019)

Fotoğraf 39: Muğla Şeyh Camii (1565) <https://www.flickr.com/photos/sinandogan/5931211210> (Erişim Tarihi:06.09.2019)

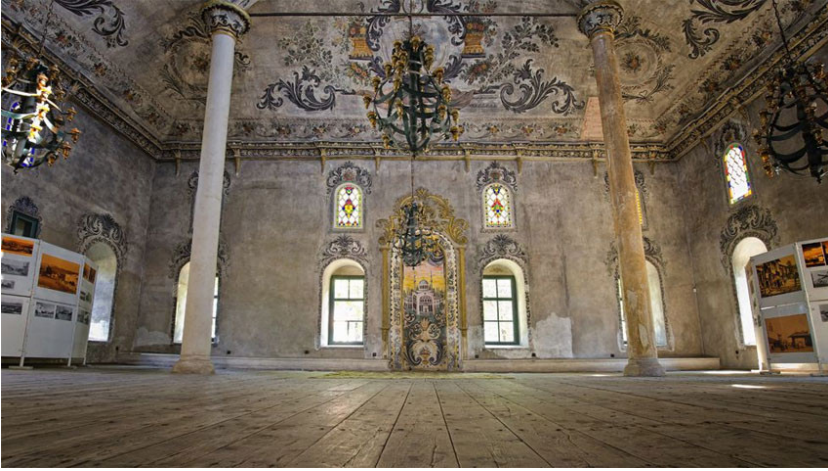
Fotoğraf 40: Muğla Kurşunlu Camii (1495) <http://wowturkey.com/forum/view-topic.php?t=5481&start=20> (Erişim Tarihi:06.09.2019)

Fotoğraf 41: Koçarlı Cihanoğlu Camii (1753-1756) <https://edebiyatmedebiyat.wordpress.com/foto/resim/kocarli-cihanoglu-camii/#jp-carousel-4066> (Erişim Tarihi:06.09.2019)

Fotoğraf 42: Balkanlarda; Kosova Emin Paşa Camii <https://www.dunyabulteni.net/balkanlar/prizren-emin-pasa-camii-restore-edildi-h336666.html> (Erişim Tarihi:06.09.2019)

Fotoğraf 43: Bulgaristan'da; Samokov Camii <http://bnr.bg/tr/post/101081925/samokov-bayrakli-camiyi-bulgar-ustalari-kurdu> (Erişim Tarihi:06.10.2019)

Fotoğraf 44: Makedonya’da; Üsküp İsa Bey Camii, (1833) <https://makturk.com/alaca-camii-diger-adi-renkli-camii/> (Erişim Tarihi: 06.10.2019)

Fotoğraf 45: Arnavutluk’ta; Berat Bekarlar Camii (1828) <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/arnavutlukta> (Erişim Tarihi: 06.10.2019)

Fotoğraf 46: Batı Anadolu'da Boğaziçi Kasabası Eski Camii (Baklan/Denizli) <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/denizli> (Erişim Tarihi.06.10.2019)

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Kış / Winter Sayı/Issue: 46
Sayfa / Page: 261-284
ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 15.08.2019
Kabul/Accepted: 08.12.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**TÜRKİYE'DEKİ MÜZELERİN
ÖĞRENME AMAÇLI OLARAK
YAPILANDIRMACI EĞİTİM
YAKLAŞIMINA KATKISI**

***THE CONTRIBUTION OF THE
MUSEUMS IN TURKEY TO
CONSTRUCTIVIST LEARNING
APPROACH IN TERMS OF EDU-
CATION***

Yaşar ÖZRİLİ

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi ABD, Doktora Öğrencisi

ORCID: 0000-0003-4495-0705, yozrili@gmail.com

Öz

Son yıllarda üzerinde titizlikle durulan konulardan birisi, müzelerin toplumsal sorumlulukları üstlenme noktasında kendilerini nasıl konumlandıkları meselesidir. Müzeler, insanlık gelişimini sosyolojik, psikolojik ve felsefi açılarından ele alan özel ve resmi kurumlardır. Müzeler ziyaretçilerine bünyesinde barındırmış olduğu eserlerle aynı zamanda eğitime görevini de yerine getirmektedir. Müzelerden eğitim, öğretim ortamı olarak faydalanmanın temel gerekçelerinden biri, ziyaretçilerinin birden fazla duyu organına hitap edecek sayıda çok uyarıcının varlığıdır. Müzeler, okul dışı eğitim öğretim etkinliklerini, atölye, sınıf ve galeri bölümlerindeki ciddi çalışmalarla ortaya koymaktadırlar. Bu çağdaş oluşum, ziyaretçilerinde anlamlı öğrenme ve derin duygular bırakarak eğitmek misyonu üstlenen yeni müzecilik tutumudur. Günümüz çağdaş eğitim anlayışında, öğretmen merkezli ezbere dayalı, öğrencinin pasif olarak katıldığı, klasik eğitim anlayışının giderek terk edilmektedir. Çağdaş eğitim anlayışında ise bireylerin öğretim sürecinin merkezinde olduğu kendi deneyimleri ile aktif rol aldığı, duyuşsal, bilişsel özellikleri ele alan, kalıcı öğrenmenin sağlandığı yapılandırmacı eğitim metodu öne çıkmaktadır. Bu eğitim modeli ile müzelerde, insana dair her türlü kültür varlığı, olgu, olay, kavram, vb. unsurlar somutlaştırılarak etkin öğrenme ortamı oluşturulmaktadır. Çalışmada yapılandırmacı eğitim çerçevesinde müzelerin ziyaretçilerinin nitelikli eğitimine olan katkıları Türkiye'deki Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Çorum Müzesi, Adana Müzesi, Kırıkkale Müzesi, Aydın Müzesi, Mersin Müzesi, Çankırı Müzesi, Pera Müzesi, İstanbul Modern Sanat, Sakıp Sabancı Müzesi örnekleri ekseninde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: müze, eğitim, yapılandırmacı metot, eser, öğrenci.

Abstract

One of the issues that has been meticulously discussed in recent years is the question of how museums have positioned themselves to assume social responsibilities. Museums are private and official institutions that deal with human development from a sociological, psychological and philosophical perspective. The museums also carry out the task of educating the visitors with the works it contains. One of the main reasons for using museums as an educational and teaching environment is the presence of many stimuli that appeals to multiple sensory organs of its visitors. Museums exhibit their extracurricular activities in workshops, classrooms, and galleries with serious studies. This contemporary formation is the new museum attitude that undertakes the mission of educating visitors leaving meaningful learning and deep emotions. In today's contemporary understanding of education, based on teacher-centered memorization, the passive participation of students, the classical understanding of education is increasingly abandoned. On the other hand, in the modern education approach, the constructivist education method, in which the individuals take an active role with their own experiences, which are at the center of the teaching process, addressing the affective and cognitive characteristics and providing permanent learning, comes to the fore. With this educational model, in museums, all kinds of cultural assets, phenomena, events, concepts, etc. elements are concretized and an effective learning environment is created. Contribution to the quality education of museum visitors in the framework of constructivist education at Work Museum of Anatolian Civilizations in Turkey, Çorum Museum, Adana Museum, Kırıkkale Museum, Aydın Museum, Mersin Museum, Çankırı Museum, Pera Museum, Istanbul Modern Art, are discussed in the Sakıp Sabancı Museum examples axis.

Keywords: museum, education, constructivist method, work, student.

Giriş

Müzelerin kuruluş amaçlarından olan koleksiyonculuk, medeniyetlerin kültürlerini, ait oldukları uygarlığın yaşam biçimini yansıtan oluşumlardır. Müzeler, barındırdıkları sergiler ve koleksiyonlar ile kitlelere kültürel açıdan, geçmiş olayları bilimsel bir perspektiften süzerek, araştırarak, muhafaza ederek, teşhir etme amacıyla hareket eden sürekliliği olan kurumlardır. (Schommer, 1963: 16) Müze, göreceli bir yorumla farklı bakış açılarıdır. Basit uluslararası ya da etnolojik yaklaşımlar yerine evrensel, insanüstü düşünmeyi vurgular. Yöresel görüşleri yansıtmak yerine karşılıklı dönüşüm ve ortaklık söz konusudur. Uzak yabancı bir halkın tarihine ve kültürel geleneklerine odaklanmak kendi bünyesinde gereği kadar düşünmeyi de zorlar. Müze, geleneksel çerçevelerden (bilimsel, estetik, etnolojik vb.) diğer sektörlerle işbirliğine (eğitim, sosyal, çalışma ve mimarlık, kent planlama) geçmiştir (Torch, 2010: 41).

Toplumun değer yargıları niteliğinde, kıymetli eserler barındıran oluşumlardır (Duncan ve Wallach, 2006: 47). Geçmişten günümüze kadar

olayların yarattığı farklı safhalardaki oluşumları, değişik sosyal yapılarıdaki gruplara, algılayabilecekleri bir seviyede sergileme anlayışıyla hizmet eden müzeler, donanımlı modern eğitim kuruluşlarına dönüşmüşlerdir. ICOM (Uluslararası Müzeler Konseyi) Müzeleri, çok amaçlı kurumlar olarak değerlendirdikten sonra toplumsal hassasiyeti dikkate alan bir sloganla, değer üreten müzelerin bilgilenme yeri olduklarına vurgu yapmaktadır¹ UNESCO (Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim, Kültür Örgütü), gibi kuruluşlar tarafından da kültürel faaliyetleri destekleyen, teşvik eden, yatırımlar yapan örgütlerce de dünyanın bazı bölgelerinde ki müzelere yardımlar yapılmıştır. (Basu ve Modest, 2015:22)

(ICOM)'un belirli aralıklarla güncel ve kapsayıcı müze tanımlarını izlemek önemlidir. ICOM, ilk kez 1946'da yaptığı müze tanımında müzenin, bünyesinde sanatsal, teknik, bilimsel, tarihi veya arkeolojik malzeme bulunduran, hayvanat ve botanik bahçelerinin koleksiyona dâhil edildiği bir mekân olduğunu vurgulamış, genel olarak halka açık tüm koleksiyonları içeren kültür kurumlarını müze olarak tanımlamıştır. Konsey, 1951'de müzeyi, “toplumun faydalanması adına elde tutma ve özellikle sanat, tarih, bilim ve teknoloji içerikli eserleri, tabiat varlıkları (sualtı canlıları, bitkiler, vb.) objeler gibi toplum hizmetine sunan istikrarlı bir kurum olarak tanımlamış ve ilk kez “toplum” ile “eğitim” sözcüklerine tanımda yer vermiştir. Günümüzde, müzeler çağdaş eğitimi anlayışı ile birlikte farklı eğitim ortamı olarak önemsenen mekanlar olarak ele alınmışlardır (Karadeniz ve Özdemir, 2018: 160). 21-22 Temmuz 2019 tarihlerinde Paris'te gerçekleşen 139. ICOM Yönetim Kurulu oturumunda müze kavramı için yeni bir tanım duyurdu. Yeni Müze Tanımı: “Müzeler, geçmiş ve gelecek hakkında kritik diyaloglar için demokratikleştirici, kapsayıcı ve çok sesli alanlardır. Günümüzün çatışmalarını ve zorluklarını kabul edip ele alarak, topluma olan güvende eserler ve örnekler tutar, gelecek nesiller için farklı hatıraları güvence altına alır ve eşit haklar sağlar ve tüm insanlar için mirasa eşit erişim sağlar. Müzeler kâr amaçlı değildir. Katılımcıdır, saygıdır ve insan onuruna ve sosyal adalete, küresel eşitlik ve küresel refah düzeyine katkıda bulunmayı amaçlayan, dünyadaki anlayışları toplamak, muhafaza etmek, araştırmak, yorumlamak, sergilemek ve geliştirmek için aktif ortaklıklar ile çalışırlar²

Son yıllardaki müzecilikte, nesne odaklı çalışma anlayışı yerine insan odaklı sergileme ve koleksiyon yönetimine doğru adımlar atılmaktadır. Müzelerdeki yapısal fonksiyonlara ve yönetim politikalarına eleştirel

1 <http://network.icom.museum/icofofom/meetings/previousconferences/icofofom-annual-symposium,2010/>,(Erişi:Tarihi:07.08.2019)

2 OECD Joint Sessio, <https://icom.museum/en/news/icom-kyoto-2019-museums-and-local-development-an-icom-oecd-joint-session/>(Erişim Tarihi:07.08.2019)

bakış açısıyla yaklaşmaktadır. Müze eğitimi, tümevarımsal metotla, kapsayıcı, kültürel çeşitliliği baz alan yöntemlerle kurgulanmaktadır. Müzeler, mutabakata vardıkları bazı okullarla birlikteliklerine öngörülerini çerçevesinde bir uygulama modeliyle hazırlık planını hayata geçirmektedirler. Ayrıca dijital ortamlarda görsel malzemeleri ziyaretçilerin hizmetine sunarak sanal platformlarda buluşturmaktadırlar (Özmen, 2018: 301).

Müzeler ve eğitim işlevleri üzerine çok sayıda araştırma yapılmıştır. Bu araştırmaların genellikle müze eğitimi konulu program geliştirme, modül hazırlama ve proje tasarıları olduğu dikkat çekmektedir. Müzelerde ilköğretim ve ortaöğretim programlarından yola çıkılarak eğitim modelleri geliştirilmesi, müzelerin koleksiyonları bağlamında incelenmesi ve değerlendirilmesi, müze ve toplum ilişkisi, ziyaretçi araştırmaları ve müzede öğrenme olgusu en sık karşılaşılan araştırma konularıdır (Karadeniz, 2015: 6).

Türkiye müzelerinin birçoğunda devam eden eğitim çalışmaları, müzedeki uzmanlar tarafından belli dönemlerde kısa süreliğine gerçekleştirilen aktiviteler iken, son yıllarda biraz daha sistemli planlamalarla bilimsel metotlar halinde düzenlenmeye gayret edilmiştir. Milli Eğitim Bakanlığı ile Kültür ve Turizm Bakanlığı arasında imzalanan protokolde resmi okullarda görev yapan öğretmenlere, müze eğitimi alanında uzman akademisyenler tarafından hizmetiçi eğitimler verilmeye başlanmıştır. Bu çalışmada da müzelerde uygulanan mevcut eğitim faaliyetlerinin yapılandırıcı eğitim yöntemi yaklaşımı prensiplerinin mahiyetinde, daha anlamlı ve kalıcı öğrenmelerle sonuçlanacağı inancı doğrultusunda Türkiye'deki birkaç müze örneğinden yola çıkılarak mevcut uygulamalara katkısı amaçlanmaktadır.

Yapılandırıcı Eğitim Metodu

Yapılandırıcı eğitimde öğretmenin rehberliğinde bilginin bireyler tarafından anlamlandırılması amaçlanmaktadır. Bu eğitim metoduyla öğrenciler çevrelerindeki uyarıcılara verilen gözlenebilen ve ölçülebilen davranışları zihinsel aktiviteleriyle süzgeçten geçirip nasıl oluşturduklarını açıklamaya çalışırlar. Öğrenci bilgiyi edinme sürecinde harekete geçmezse ezberleme olayı gerçekleşir ki bu son derece vasat ve geçici öğrenmeye sebep olacaktır. Yapılandırıcı eğitimde öğrencinin bilgiyi yapılandırması, yorumlaması ve hayata uyarlaması önemlidir. (Malatyalı ve Yılmaz, 2010: 320).

Yapılandırıcılık bir kuram olarak ortaya çıkmadan önce yapılandırıcı anlayışın ilkeleri önemli düşünürler tarafından ortaya konulmuştur. Sokrates direkt aktarmak yerine sorular sorarak öğrencisinin bilgiye kendi düşüncesiyle ulaşmasını ister. Ardından Aristoteles ile Platon'un

bilgi anlayışlarını uzlaştırmaya çalışan Farabi, yapılandırmacı kuramının bilgi anlayışına oldukça yakın bir anlayış ortaya koymuştur. Yapılandırmacılığı deneylerle yola çıkılarak etkinleştirme gayretinde olan Immanuel Kant ise aynı zamanda anlamlaştırma faktöründen bahseder. Jean Jacques Rousseau doğal bir yapı olan insan zihninin çalışma mekanizmasını belirlemeye çalışır ve bu mekanizmanın işleyiş yöntemi ortaya çıktıkça onun ürünü olan bilginin yapısı ve nasıl öğretileceği hakkında önerilerde bulunur (Öztürk, 2014: 29-30).

Yapılandırmacı eğitim, yirminci yüzyılın son çeyreğinde başlatılarak eğitim uygulamalarındaki olumsuzluklara bir alternatif yöntem ve bakış açısı getirerek geleneksel eğitim modellerini eleştirmektedir. Batılı ülkelerde mantık, soyut işlemlerle muhakeme edebilme yeteneği kazandırma, konularında yetersiz kaldıklarını göstermektedir (Pisa ve Schock, 2002: 44) Uzmanların, eğitim sistemindeki negatif unsurları tespit ettikten sonra çözüm arayışlarına girmeleri yapılandırmacı eğitim modelinin daha faydalı olacağı kanaatini güçlendirmiştir (Powell vd., 1985: 28). Öğrencilerin zihinsel şemalarında bulunan mevcut bilgilerin daha sonra karşılaştıkları yeni bilgiler ile ilişkilendirilmesi ve aralarında anlamlı bir bağ kurulması yapılandırmacı eğitimin en belirgin özelliğidir. Ziyaretçiler eserlere yakından ilişki kurabilmeli temas edebilmeli mimari yapıları keşfedebilmeli tabloların nasıl muhafaza edildiklerini görüp anlayabilmelidir. (Hooper ve Greenhill, 1992: 30) Bilgiyi kavratarak öğretmek adına bireylere, bilişsel olarak temel yapısal özelliklerini oluşturan kavramları sınıflandırama analiz etme ve bir senteze varma çabalarıyla içselleştirerek öğretmek amaçlanmaktadır (Malatyalı ve Yılmaz, 2010: 320). Yapılandırmacı eğitimin en önemli ilkelerinden biri öğrencinin, eğitim öğretim ilişkisinde merkezde olmasıdır. Ezberci klasik eğitimde ise öğretmen merkezlidir. Yapılandırmacı eğitimde öğrenci ezberci eğitimde olduğu gibi deneyimleri öğrenmek yerine eğitim etkinliğine katılarak deneyimler elde eder ve sonuç çıkarır. Öğretmen ise geçmiş deneyimleri aktarmak yerine öğrencinin aktif olarak rol alması için ortamı yaratır. Öğrencilere sorular hazırlatarak kafa yormalarına, zihinlerini çalıştırmalarına yarayacak tarzda metot geliştirir. Öğrenciler kendi başlarına kaldıkları için fikir yürüterek sorun çözmeye gayret ederler. Böylece öğretmen sadece rehberlik yapmış olur (Fox, 2001: 24). Yapılandırmacı eğitim kuramının ilham kaynağı ilerlemeci eğitim ekolüdür. Bu sisteme göre nitelikli, amaçlanan öğrenmelerin ortaya çıkması için güncel ve yaşamın kendi maddi verileri ışığında yeni deneyimler edinmekle kavuşulabilir. Bu bağlamda gerçek bilgi hazineleri konumundaki müzeler oldukça faydalı olabilmektedirler. Öğretim metotlarından birçoğunu uygulayarak etkin öğrenmelerin gerçekleştirilebileceği bir atmosferde istedik sonuçlar elde edilebilmektedir. En çok üzerinde

durulan öğretim yöntemlerinden beyin fırtınası, akıl yürütme ve drama gibi teknikler müze ortamında sergilenerek öğrencilerle keyifli anlar paylaşılabilir. Sonucunda öğrenciler kendi yorumunu katarak hem iletişim kurma hem de sosyal yönden gelişme konusunda ilerleme kaydetmektedirler. Türkiye’de yapılandırmacı eğitim yöntemiyle çalışmaların yapılabileceği okul dışı kurumlardan bir diğeri de müzelerdir. Bu bilgiler ışığında çalışmamızda Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Çorum Müzesi, Adana Müzesi, Kırıkkale Müzesi, Aydın Müzesi, Mersin Müzesi, Çankırı Müzesi, Pera Müzesi, İstanbul Modern Sanat, Sakıp Sabancı Müzesi yapılandırmacı eğitime sağlayacakları imkânlar ölçüsünde örnek olarak seçilmiştir.

Yapılandırmacı Eğitim Metodunun Uygulanabileceği Türkiye’deki Müzeler

Öğrenci toplulukları müzeler için en önemli hedef kitlelerdir (Hooper ve Greenhill,1999: 39). Müzeler, öğrencilere sergiledikleri nesnelere ve koleksiyonlarla iletişim geçerek ve gelecekle ilgili bir köprü görevi üstlenmektedirler. Olay, yer, kavram öğrenmelerine, beceriler geliştirmelerine katkıda bulunmayı amaç edinmektedirler (Tezcan, 2012: 198). Türkiye’de son yıllarda sürekli gündem de olan etkin eğitim politikaları arayışları içerisinde yapılandırmacı eğitim yöntemi prensipleri ışığında, konular ele alınmaktadır. Bu hedefler ekseninde birçok branş için etkili olabileceği düşünülen yapılandırmacı eğitim uygulama metotları, yeni müzelerin fonksiyonel sistemleri için göz önünde bulundurması gereken unsurlar olarak önem arz etmektedir.

Bu yöntemle öğrencilerin eğitiminde anlamlı ve tam öğrenmenin gerçekleşmesi için yaparak yaşayarak, başkasına anlatarak, dolayısıyla eğitim öğretim etkinliğinde aktif olarak görev almaları gerekmektedir. Ancak Türkiye’deki okulların birçoğu bu faaliyetlerin gerçekleşmesi için yeterli teknik, eğitim ve ekonomik şartlardan uzak olduğu için arzu edilen hedeflere ulaşmak bir takım sıkıntılar doğurabilmektedir. Bu sebeple müzeler bu sıkıntılarının bir bölümünü gidermek adına alternatif eğitim ortamı yaratmaya yardımcı olabilmektedirler.

Anadolu Medeniyetleri Müzesi

Türkiye’nin en köklü müzelerinden olan Anadolu Medeniyetleri Müzesi, çok sayıda ziyaretçi ağırlamaktadır. Müzenin öğretmenleri ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretim kademelerinden öğrenci gruplarına rehberlik ederek müzenin atölye ve dersliklerinde eğitime tabi tutmaktadırlar. Anadolu da Demirçağı uygarlıklarına ait çok önemli eserleri barındıran bu müzede, dönemsal sergileriyle de Ortaçağ Anadolu’sunun kadim geçmişine ışık tutmaktadır. Çok sayıda değerli eserleriyle sanat eğitimi

alanında da her yaştan bireyi bilgilendirmektedir.

Atölye çalışmalarında kendisini gösteren eğitim uygulamaları okul grupları arasında önemli bir yer tutmaktadır. Sağır, Demirdelen ve Alpagut, a göre“ Müze gezisi sonrasında ve müze eğitim programları çerçevesinde uygulanacak atölye çalışmaları, çağdaş eğitimde etkin rol oynamaktadır. Karşılıklı 6 atölyeden oluşan Müze Eğitim Atölyesi’nde, müzenin sahip olduğu koleksiyonlardaki içerikle bağlantılı olarak seçilmiş olan atölyelerden oluşmaktadır. Atölye çalışmaları çeşitli ziyaretçi grupları ile yapılmakla birlikte hedef kitle okul gruplarıdır. Okul gruplarının (3 yaş-20 yaş) gelecekte müzelerin potansiyel ziyaretçileri olduğu gerçeğinden yola çıkarak, ülkemizin sahip olduğu doğal ve kültürel varlıkları koruma bilincini etkili bir biçimde geliştirmek için hedef kitle olarak bu yaş grubu seçilmiştir” (Sağır vd., 2017: 386). Anadolu Medeniyetleri Müzesi eğitim uygulamalarından örnekler;

1-Tablet Çalışması; Müzede Anadolu’da, yazının uygulamaya başlamasıyla Anadolu’ya geliş öyküsü ve o dönemden günümüze gelene kadar bizlere miras kalan yazılı tabletler ve kullanılan alfabe konularında bilgilendirilen öğrenci gruplarına, tablet şeklinde hazırladıkları ıslak kil üzerine, Eski Asurca ve Hititçe çivi yazısı hecelerini kullanarak yazı yazmaları sağlanmaktadır.

2-Kalıp Çıkarma Çalışması; Anadolu Medeniyetleri Müzesi’ndeki vitrinlerde yer alan bazı eserlerden hazırlanan alçı kalıplardan, kilden malzeme ile kalıp alma tekniği gösterilmektedir. Öğrenciler süreçte aktif oldukları için eleştirel düşünme stratejilerini geliştirirler.

3- Seramik Çalışması; Çocukların yaratıcı düşüncelerini ve el becerilerini geliştirmek amacıyla Müzede yer alan pişmiş toprak eserlerden ilham alınarak, çocuklara kilden seramik objeler yaptırılmaktadır. Bu atölye çalışmasında, seramik çarkı veya elde şekillendirme yöntemi uygulanmaktadır.

4-Sikke Çalışması; Anadolu’da sosyal ve ekonomik ilişkileri bağlamında, para kullanılmadan önceki ve sonraki alış-verişin nasıl yapıldığına ilişkin bilgilerin bulunduğu bu bölümde, ön yüz ve arka yüzünde Anadolu Medeniyetleri Müzesi’nin logosu olan Hitit Krallarının mührünün olduğu kalıp ile hatıra sikke (para) basmaları sağlanmaktadır.

5-Onarım-Koruma Çalışmaları; Eğitim Atölyesinde uygulamalı laboratuvar çalışmaları için hazırlanan mekan iki bölümden oluşmaktadır. Bölümlerden biri metal ve seramik objelerin uygulama alanı, diğeri ise mozaik uygulama alanı olarak belirlenmiştir. Her iki çalışma süresince büyük bir sabır, ilgi ve beceri sergileyen çocuklarla keyifli, verimli paylaşım-

lar yaşanmaktadır.

6-Cıvalı Taş Çağı Güncel Hayat Çalışması: Yerleşik yaşamın başlamasıyla gerek tarım hayatında gerek günlük yaşamda kullanılan aletlerin birer örneklerinin yer aldığı atölyede; tarımda ilk evcilleştirilen buğday ile un elde edebilmekte, ilk el matkabını kullanarak deriyi delebilmekte, deniz kabuğu, kemik ve ahşaptan kolyeler yapabilmektedir. Müze salonlarında Çatalhöyük Evi'ni gören çocuklar, bu atölye çalışması ile öğrendiklerini uygulamaya dökmektedirler.

7-Özel Eğitim İhtiyacı Olan Çocuklara Yönelik Çalışmalar; Müzenin eğitim birimi tarafından, fiziksel ve bilgi erişimi açısından müze olanaklarına ulaşmada dezavantajlı gruplara yönelik projeler hazırlanmıştır. Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde özel öğrencilere yönelik atılan ilk adım, 2001 yılında, müze bahçesine ve sergi salonlarına rampalar yerleştirilmesi ve böylece bedensel engelli öğrencilerin müzenin salonlarını daha rahat gezebilmeleri sağlanmasıdır. Özellikle görme engelli öğrenciler için dokunarak hissedebilmeye yönelik farklı uygulamalar yapılmaktadır (Sağır vd., 2017: 387).

Bu yedi çalışmanın, etkinliklerde aktif rol alan öğrenciler, önce gerçek eserleri, sergilendikleri alanlarda görüp kısa bir bilgi sahibi olduktan sonra bu eserlerin, malzeme türünü, nasıl oluşturuldukları, hangi uygarlığa ait oldukları gibi daha geniş bilgileri de yakından inceleyerek öğrenme fırsatı yakalamaktadırlar³ (Fotoğraf 1,2). Müzede devam eden mevcut eğitimler yapılandırmacı metotla daha sistemsel bir hüviyete bürünerek, öğrencilerin aktif katılımı sayesinde kolay kolay unutamayacakları bilgilere dönüşebilmektedir. Müzede interaktif sergilemenin uygulandığı ekran karşısında, bireylerin ilkçağ uygarlıklarının yaşam tarzlarını kendi yönlendirmeleri yani ekrandaki yönlendirme butonunun komutlarını yerine getirerek aktif olarak süreçte görev alarak anlamlı öğrenmelere ulaşabilmektedirler. Yapılandırmacı modelde en önemli amaç öğrencilerin öğretim sürecinde aktif bir rol üstlenmesidir.

Fotoğraf 1

Fotoğraf 2

Anadolu Medeniyetleri Müzesi atölye çalışmalarından örnekler

3 <https://kvmmgm.ktb.gov.tr/TR>, (Erişim Tarihi:05.05.201)

Çorum Müzesi

2013 yılından bu yana 13 bin öğrenciye eğitim hizmeti sunan Türkiye'nin tek yatılı öğrenci konaklayan müzesi olan Çorum Müzesinde son zamanlarda dijital sergileme uygulamaları da gerçekleştirilmekte olup bu interaktif sistemle de üç boyutlu eğitimler verilmektedir.

Çorum müzesinde son yıllarda başlatılan bahar mevsimi döneminde uygulamaya konulan, belirli sayıdaki öğrenciye belirli tarihlerde gerçekleştirilmek üzere önceden hazırlanan program çerçevesinde, Türkiye Eğitim Gönüllüleri vakfı ile ortaklaşa hareket ederek müze çalışmaları gerçekleştirmişlerdir. Çeşitli oyunlar tertiplenerek çocukların alışma süreci sağlanmıştır. Çocuklara tarihi karakterlerin elbiseleri giydirilerek yaratıcı drama etkinlikleri ile gösteriler düzenlenmiştir. Bunun yanı sıra projeler kapsamında dereceye giren öğrencilere ödülleri dağıtılmıştır. Yine bazı liselerle birlikte, gruplara ayrılarak gece eğitimleri de sağlanmıştır. (Fotoğraf 3) Seramik boyama çalışmaları, Hitit çivi yazısı ile kil tabletlere işlem yapma, kumdan şekiller meydana getirme, süs eşyaları, renkli taşlarla mozaik çalışmaları, statik görsel ifade çalışmaları, cam vb. nesnelere objeler oluşturma, yapılan etkinlikler arasındaydı. Ayrıca tüm öğrencilere "Unesco (Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü), Dünya Miras Alanları" ve "Kültürel Değerlerimiz" konulu seminer ödevleri verilmiştir. Öğrencilere kültür varlıklarımızın önemi bağlamında değerler eğitimi verilmiştir (Fotoğraf 4).⁴ Hitit Üniversitesi arkeoloji bölümü öğrencileriyle Çorum merkeze bağlı iki ilkokulun öğrencileri, Çorum müzesi bahçesinde arkeolojik kazı eğitimleri gerçekleştirmişlerdir. Çorum Müzesi ve Çevre ve Kültür Değerlerini Koruma ve Tanıtma Vakfı tarafından yürütülen bu proje ile Çorum ve bazı ilçeleri katılmışlardır. Bu çalışmaların temel gerekçesi doğa ve tarihi değerlerimizin anlamını kavrayarak somut öğrenmeler gerçekleştirilmek hedeflenmektedir. Daha sonra müzedeki sergiler gezilerek galerilerde eğitimler gerçekleştirilmiştir (İpek, 2014: 5-6).

Bu çalışmalarda öğrencilere sanat, estetik, kültür gibi soyut kavramların ne anlama geldiği, hangi parametrelerden geçtiği ve boyutlarının ne olduğunu gösteren özellikler öğretilmektedir. Tüm bu Müze etkinliklerinde öğretmenler, öğrencilere önceki deneyimleriyle ilişkilendirmek adına, ipuçları vererek, akıl yürüterek ve yapılandırarak kavramalarına yardımcı olmaktadır. Yapılandırıcı sistemde amaç öğrencilerin deneyim kazanmasıdır. Bir resmi öğrenciye nasıl çizmesi gerektiğini göstermekten ziyade sergileri gezdirdikten sonra neyi ve nasıl çizmesi konusuna kendisinin karar vermesi sağlanmalıdır. Ya da müze gezisinden hemen sonra yaratıcı

4 <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-178532/corum-muzesi-egitim- etkinlikleri.html>, (Erişim Tarihi:05.05.2019)

drama etkinliğinde müzede gördüğü tarihi bir kahramanı canlandırması sağlanmalıdır.

Fotoğraf 3: Çorum Müzesi Eğitim Etkinlikleri

Fotoğraf 4: Çorum Müzesi Eğitim Etkinlikleri

Adana Müzesi

Müze müdürlüğünce gerçekleştirilen müze eğitimi çalışmaları kapsamında; Adana'daki Resmi ve Özel bir takım okullarda çocuklara ve gençlere, Adana Müzesi'nde; Türk İslam Sanatlarının önemli dallarından olan ebru, ney, cam işleme ve kumaş baskı eğitimleri verilmiştir. Öğrenciler, Türk kültür sanatlarına ait konuların yapılandırıcı eğitim yöntemiyle, yaparak-yaşayarak anlamlı ve kalıcı etkinliklerle öğrenirler. Sorular sorarak neden sonuç ilişkisi kurarak etkinliklerde aktif roller üstlenmekte-

dirler ⁵(Fotoğraf 5-6-7). Burada amaç hem Türk islam sanatlarının (Ebru, minyatür, hat vb.) nasıl yapıldıklarını öğrenerek ne anlam ifade ettiğini kavramak hem de bu yola sanat, estetik gibi soyut kavramlarla yaratıcılık yeteneği edinmektir. Uygulama olanağına sahip müze atölyesinde müze gezisi sonrasında sergilenen eserlerin ne işe yaradığı eleştirel bakış açısıyla tartışılabilmektedir.

Fotoğraf 5: Adana Müzesi Eğitim Etkinlikleri

Fotoğraf 6: Adana Müzesi Eğitim Etkinlikleri

⁵ <https://kv.mgm.ktb.gov.tr/TR>, (Erişim Tarihi:05.05.2019)

Fotoğraf 7: Adana Müzesi Eğitim Etkinlikleri

Kırklareli Müzesi

Yöredeki sanatçıların katılımlarıyla “Minyatür Sanatı Workshop” eğitim etkinliği düzenlenmiştir. Etkinlik sonrası katılımcılara “Katılım Belgesi” takdim edilmiştir. Türk İslam Sanatlarının çok önemli bir kolu olan minyatür sanatı çalışmalarında, öğrenciler, bu eserlerin nasıl üretildiklerini eğitmenin yapılış aşamaları göstererek izlemelerine olanak sağlayan bir zeminde sunması amaçlanmıştır. Yapılandırmacı yöntemde öğrenciler minyatür sanatını daha önce kendilerinin resim iş ya da görsel sanatlar derslerindeki resim yapma çalışmalarına benzettikleri için eğitmenin, öğrencilere kısa sorularla ipuçları vererek öğrencilerin minyatür sanatı ve günümüz resim etkinlikleri ile bir bağ kurup fikir yürüterek sonuca yaklaşmalarına rehberlik etmeleri sağlanmaktadır.⁶ (Fotoğraf 8-9)

Fotoğraf 8

Fotoğraf 9

Kırkkale Müzesi Eğitim Etkinlikleri

⁶ <https://kvmmgm.ktb.gov.tr/TR>, (Erişim Tarihi:05.05.2019)

Aydın Müzesi

Müze Müdürlüğünce gerçekleştirilen müze eğitim çalışmaları kapsamında; Aydın Arkeoloji Müzesi ve Aydın Milli Eğitim Müdürlüğü işbirliğinde yürütülen Müze Okul Eğitim Projesinin Programı çerçevesinde, çocukların el becerilerini geliştirmeye yönelik kamış malzemesinden çeşitli müzik aletleri ve zeka oyuncakları yapılmıştır. Öğrenciler drama etkinliklerinde canlandırmış oldukları uygarlığın giysilerini giyerek ve ilgili karakterlerin rollerini sergileyerek kolay kolay unutamayacakları deneyimler elde etmektedirler⁷ (Fotoğraf 10-11). Bu uygulamalarla öğrencilerin aktif katılımı ile gezi ve drama tarzı aktivitelerde sorgulama, eleştirme ve kurgulama yeteneklerinin gelişimine katkılar sağlaması beklenmektedir. Uygarlık, kültür, sanat, estetik gibi soyut kavramların ne anlama geldiğinin öğrenilmesi ve bu kavramlara olan ilgiden sonra sanat eserlerini, kültür varlıklarını koruma duygusunun gelişmiş olabileceği umud edilmektedir.

Fotoğraf 10: Aydın Müzesi Eğitim Etkinlikleri

Fotoğraf 11: Aydın Müzesi Eğitim Etkinlikleri

⁷ <https://kvmmg.ktb.gov.tr/TR/>, (Erişim Tarihi:05.05.2019)

Mersin Müzesi

Müze müdürlüğünce gerçekleştirilen müze eğitim çalışmaları kapsamında, Drama, tiyatro, skeç gibi gösterilerde eğitimler eğlenceli hale getirilerek, öğrencilerin sıkılmadan hoş vakit geçireceği anlar oluşturulmaktadır. Mersin Müzesinde eğitsel gösterilerde almış oldukları rollerde bazen inisiyatif kullanarak metnin dışına çıkmaları istenmektedir. Bu yolla etkinliğin içinde özellikle çekingen öğrencilerin bağımsız olarak hareket etmeleri ve topluluk karşısında sorumluluk almaları amaçlanmaktadır⁸(Fotoğraf 12) Yapılandırmacı kuramda asıl amaç öğrencilerin deneyimler edinmesi olduğu için Müzelerdeki sergi izlenimleri sonrası öğrencilere bir proje hazırlama ya da dramada bir görev üstlenme sorumlulukları verilmektedir.

Fotoğraf 12: Mersin Müzesi Eğitim Etkinlikleri

Şanlıurfa Müzesi

Türkiye'deki aktif müzelerimizden biride Şanlıurfa Müzesidir. Müze müdürlüğünce gerçekleştirilen müze eğitim çalışmaları kapsamında Şanlıurfa Müzesi Arkeopark alanında uygulamalı kazı çalışmaları ve sikke basım etkinliği yaptırılmıştır.(Fotoğraf 13-14) Müzenin belirli tarihlerde bir festival havasında gerçekleştirdiği etkinliklerde öğrenciler keyifli anlar yaşamaktadırlar. Hem eğlenip hem de öğrenerek güzel vakit geçiren öğrencilerin sanata ve kültüre bakış açısı değişmektedir. Tarih, coğrafya, arkeoloji, sanat tarihi vb. birçok disiplinin öğretiminde (Altın, ve Oruç, 2007:130). Ve bu branşlara karşı sempati beslemekte, sanat eserlerini sev-

8 <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR>,(Erişim Tarihi:05.05.2019)

meye başlayan öğrenciler, onları aynı zamanda da koruma bilincine kavuşmaktadır.

Fotoğraf 13

Fotoğraf 14

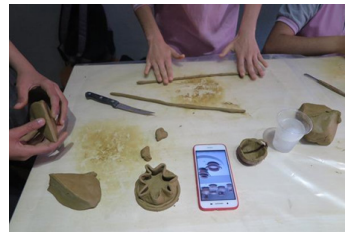
Şanlıurfa Müzesi Eğitim Etkinlikleri

Çankırı Müzesi

Müze müdürlüğünce gerçekleştirilen müze eğitim çalışmaları kapsamında, öğrencilerine yönelik seramik yapım tekniği etkinlikleri gerçekleştirilmiştir⁹ (Fotoğraf 15-16). Öğrencilerin katılımıyla kendilerinin yaratmış oldukları seramik, çini, sikke vb. tarihi eserlerin niçin ve nasıl yapıldıkları konusunda bilgi sahibi oldukları önemli bir gelişmedir. Öğrenciler sergileri gezdikten sonra oyun hamuru, yapboz (mozaik), resim çalışmalarlarıyla uygulayarak sorgulayan, eleştiren, üreten ve bir senteze vararak sonuç çıkaran bireyler olmalarına katkı sağlar. Bilgiyi yapılandırmak tam öğrenmelerin gerçekleşmesi adına hayatidir. Katılımcıların birçok duyu organının uyarılması suretiyle eğitim öğretim sürecinde sorumluluk üstlenmesi bilgilerin işlenmesine ve kalıcı olmasına sebep olmaktadır.

Fotoğraf 15

Fotoğraf 16

Çankırı Müzesi Eğitim Etkinlikleri

Pera Müzesi

Pera müzesi eğitime verdiği önemi maddi kaygıları gözetmeksizin, topluma hizmeti önemli bir görev sayarak gerçekleştirmektedir. Her yaştan

⁹ <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR>, (Erişim Tarihi:05.05.2019)

çocuk için hem eğlendirici hem de eğitici amaçlı salonlarında hizmet vermektedir. Türkiye'nin en gözde vakıf müzelerinden biri olan Pera müzesi, Suna-İnan Kıraç vakfının bir sanat kolu olarak faaliyetlerini sürdürmektedir. Müzede tecrübeli eğitimcileri ile çocukların birden çok duyu organına hitap edecek şekilde tasarlanmış ortamlarda zengin görsel malzemeleri ile anlamlı ve kalıcı öğrenmeler gerçekleştirilmektedir. Çocuklar, dur-hareket et tekniğiyle video, linol baskı, gölge oyunu, beden perküsyonu, 3 boyutlu yazıcı teknolojisi, dans, hafif (Tüf) beton taşından heykel, kahve ile kağıt tasarımı gibi değişik malzeme ve tekniklerin kullanıldığı çalışmalarla öğretici ve eğlenceli bir sanat deneyimi yaşamaktadırlar. Müzenin atölyelerinde yaratıcı drama ve rol alma eğitim teknikleriyle estetik, sanat, kültür vb. gibi kavramları anlamlandırarak kavramaya çalışmaktadırlar¹⁰ (Fotoğraf 17-18).

Pera müzesinde yeni uygulamaya başlanan sanal gerçeklik (VR) uygulaması ile Osman Hamdi Beyin Kaplumbağa terbiyecisi tablosunun içinde ve konağında sanal bir gezinti yapılmaktadır.

Bir adet dijital gözlük ve her iki ele alınan birer soket yardımıyla bu sanal seyahate çıkılarak unutulmaz deneyimler elde edilebilmektedir. İnteraktif (Etkileşimli) arttırılmış gerçeklik ziyaretçilerin bilgi alırken öğrenmelerini de sağladığı için keyifli anların yaşanmasına sebep olmaktadır.

Fotoğraf 17

Fotoğraf 18

Pera Müzesi Eğitim Etkinlikleri

İstanbul Modern Sanat

Modern sanatların önemli sergilerinin ve koleksiyonlarının yer aldığı müzede İlköğretim çağındaki öğrencilere sanatla yoğrulmalarını sağlayacak eğitsel amaçlı etkinlikler tasarlanmaktadır. Özellikle yaz tatillerinde eğlenceli ortamlarda çocukların sosyal becerilerini geliştirmek ve bilgilenmelerini sağlamak adına çalışmalar yapılmaktadır.

Müze, eğitim atölyelerinde görsel malzemelerden başlayarak çocuklar için ilginç gelecek kıyafetlerle geçmiş kültürlerin ileri gelen liderlerinin somut örnekleriyle tanışmaktadırlar. Bu sayede düşünsel anlamda sınırları zorlayarak yeni kavramları keşfetmektedirler. Video izleme salonunda önemli ressamların eserleri ile ilgili sunumlarını izleyerek farklı aktivitelerde yer almakta olmanın hazzını yaşamaktadırlar. Bir sonraki aşamada tarihteki önemli karakterlerin gerçek giysilerini inceledikten sonra bu izlenimlerini resim yaparak pekiştirmektedirler.¹¹

Sakıp Sabancı Müzesi

Okul öncesi döneme girmeden önceki yaş grubu çocuklarına sahip ailelerin, eğitimlerine yönelik, Sabancı Müzesi bahçesindeki yeşil alanlarda toplanan bir takım bitkilerle kendilerine has boya çeşitleri oluşturacak yetkinliğe kavuşmaları sağlanmaktadır. Bu doğal malzemeler ile çocuklarının portrelerini yapmaktadırlar. Her yaş grubundan bireylerin faydalanabileceği etkinlikler yılın birçok zamanında devam etmektedir. 0 – 6 aylık bebeklerin ailelerine yönelik atölyede ebeveynler, SSM bahçesinden topladıkları yaprak, ağaç kökü, çeşitli meyvelerle kendi doğal boya ve fırçalarını üreterek ayrıca bu malzemeleri kullanarak bebeklerinin portrelerini yapmaktadırlar.¹²

Sanal gerçeklik salonunda ziyaretçiler müzeden ödünç alınan bir bir adet I Pad vasıtasıyla eserleri üç boyutlu olarak inceleme fırsatı yakalanmaktadır. Bu uygulamada etkileşimli bir deneyim yaşayan bireylere eğitimler ya da rehberler vasıtasıyla bilgileri yapılandırarak eğitimler gerçekleştirilebilmektedir.

Dünya Müzelerinin Eğitim Uygulamalarından Örnekler

19.yy. Müzelerdeki gelişmelerden biri de eğitim uygulamalarının gündeme gelmeye başladığı çağdır. Halkın eğitimi öngörülerek topluma entegre olmaya başlanmıştır. Sanayi ihtilali, değişen sosyal yapılar, özgürlükçü, çok sesli düşünce ortamı müzecilik çalışmalarını doğrudan etkilemiştir. 19.yy sonlarında seyircilerin pasif olduğu bilgi aktarımı şeklinde yapılmıştır. 20.yy ortalarında ve sonlarına doğru dünyadaki uluslararası

11 <http://www.istanbulmodern.org/>, (Erişim Tarihi: 07.08.2019)

12 <http://www.sakipsabancimuzesi.org/tr/>,(Erişim Tarihi:07.08.2019)

örgütlenmelerinde çabalarıyla sistemli, yöntemsel tarzda eğitimler gerçekleştirilmiştir. 20.yy sonlarına doğru salt eğitim odaklı birçok müze açılmıştır. Dünyada gelişmiş devletler mini üniversite, eğitim akademisi, bilim merkezi, bilgi depoları gibi tanımlamalarla müzelere daha fazla sorumluluk yüklemişlerdir. Dünyada eğitim alanında yapılan reformlar neticesinde çeşitli eğitim kuramları vasıtasıyla müzelerde gerçek ve somut nesnelere eğitim öğretim faaliyetlerinin önemi bir kez daha vurgulanmıştır. İnfomal eğitimin yegane kurumları haline gelen müzelerin günümüze kadar sayıları hızla artmış ve artmaktadır. Brooklyn Çocuk Müzesi – ABD, Melbourne Victoria Müzesi – Avustralya, Chicago Çocuk Müzesi – ABD, Ulusal Fotoğrafçılık, Film ve Televizyon Müzesi / Ulusal Medya Müzesi İngiltere, Washington Ulusal Sanat Galerisi – ABD, V & A Çocukluk Müzesi – İngiltere CofC Natural History Museum (Fot: 19) Burke Museum (Fot:20) Stedelijk Museum (Fot:21) Maritiem Museum Rotterdam (Fot:22), Musea Zutphen (23) bunlardan sadece bazılarıdır.

Fotoğraf 19: Öğrencilerle kafatası tanıma oyunu oynayan müze eğitimci, CofC Natural History Museum

Fotoğraf 20: Bilim Kampında bilim adamlarıyla bilimsel deneyler yapan öğrenciler, Burke Museum

Fotoğraf 21: Gerçek Güzellik sergisinde, okullar için tanışma, rehberlik, turları ve bilgilendirme sunuyor. Eğitime mükemmel bir etkinlik mi istiyorsunuz sloganıyla bize gelin, aktiviteleri, Stedelijk Museum

Fotoğraf 22: Canavarlar temasıyla prof. Splash yönetiminde deniz müzesi konusu ele alındı, Maritiem Museum Rotterdam

Fotoğraf 23: Yaşam Hayvan sergisi bağlamında öğrencilerle etkinlikler yapıldı, Musea Zutphen

Değerlendirme ve Sonuç

Dünyada Türkiye'ye nazaran, çok önceleri başlatılan müzelerden maksimum fayda sağlama arzusu, halkın eğitimine olan katkılarının artırılması ve sistemli bir planlama doğrultusunda istikrara kavuşturulması çabalarıydı. Bu gayretler giderek müzelerin, kentin merkezinde yer alan sık ziyaret dilen mekanlar haline gelmeye başlamalarına olanak sağlamıştır. Avrupa'da uzun bir geçmişe sahip tanınmış bazı müzelerin, kapsamlı faaliyetleri neticesinde ülkelerin kültürel ve sanatsal faaliyetlerinin geniş kesimlere yayılmasına ve önemli uğrak noktalarına dönüşmelerine fırsat tanımışlardır. Unesco 1979 yılını çocuk yılı ilan etmiş ve o sene içinde bir de "müze ve çocuk" adında kitap yayınlamıştır. (Onur, 2012: 166), (Müzelerin, mini üniversite ya da akademiler gibi işlevsel fonksiyonları ile cazibe merkezleri haline gelmeleri tesadüfi bir oluşum eseri değildir. Eğitim kavramının, kısaca tanımı bireylerde istendik yönde davranış değişikliği meydana getirmek ise bu aynı zamanda bir süreçtir. Bu süreçte bireylerde belli bir zaman ve mekan içinde yapılacak aktiviteleri her eğitimci kendine has öğretim yöntem ve stratejileri ile harmanlayarak meydana getirirse geniş bir anlam ifade edecek şekilde zuhur eder. Dolayısıyla hedefe ulaşma aşamaları, öğretim yöntemi, taktiksel uygulama metotları, öğretim teknikleriyle akıp giden bir eğitim öğretim dönemidir. Eğitim, Önceden hazırlanmış planlamalar ve sistematik metodolojiler doğrultusunda kontrollü ve sağlam bir çerçevede yapılan aktivitelerdir. Müzelerin zengin görsel ve gerçek metalarından ve öğrencilerde okul dışı bir atmosferin uyandırmış olduğu heyecanla maksimum konsantrasyonun vuku bulan somut örneklerinin, üst düzey güdülenmeyle sonuçlanması kaçınılmazdır. Dewey, Vygotsky, Piaget, Gardner gibi gelişim ve öğrenme kuramcıları öğrenme olayının nasıl gerçekleştiğini, hangi aşamalardan geçtiğini ve buna benzer eğitimin, psikolojik ve öğrenen üzerindeki ciddi pozitif etkileri hakkında kayda değer eserleri olan bilim adamlarıdır. Öğrenmede öğrencinin aktif

olduğu eski deneyimleriyle süreçte etkin rol aldığı ve birden fazla uyarıcının öğrenmedeki önemi hakkında sıklıkla değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Dolayısıyla müzelerin anlamlı ve kalıcı öğrenmelerde ne kadar üstün bir görev üstlenecekleri misyonu her fırsatta ortaya çıkan bir gerçektir.

Müzelerin, misafirlerinde etkileyici izlenimler bırakmak, uygulamalarında başarılı sonuçlar elde etmek adına nitelikli çalışanlarıyla yola çıkması gerekmektedir. Lisansüstü eğitim almış uzman, alanıyla ilgili tecrübeli ve mesleki sorumluluklarının bilincinde bir kadroya sahip ziyaretçilerde kalıcı deneyimler sağlayacak ekiple kurulu olması elzem bir durumdur. İyi bir eğitmen, gerekli zaman ve iyi bir rehberlik sağladığında, ziyaretçilerde derin ve özel deneyimler sağlayabilmektedir. Sanat eserleriyle ilişki kurarak onları anlamalarına yardım eder (Burnham ve Kai-Kee, 2011: 28). Müze deneyimi genellikle estetik seyir açısından tanımlanır. Bununla birlikte tespitlere göre ziyaretçilerin müzeye belirlenmiş bir amaç ya da perspektifleri olmadan gittiklerini ve eserlerin üzerinde ayrıntılı incelemek yerine genel bir bakış açısıyla koleksiyonları inceledikleri göstermektedir. Bir küratörün tahminine göre, ortalama ziyaretçi, baktığı eserlerden her birine 1,6 sn ayırıyor. (Artun, 2017: 49). Bu sebeple uzman eğitmenler ziyaretçilerin nasıl davranacaklarını, nelere hassasiyet göstereceklerini, nasıl bir psikolojiyle hareket edeceklerini az çok kestirebilmektedir.

Bu çalışmada Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Çorum Müzesi, Adana Müzesi, Kırıkkale Müzesi, Aydın Müzesi, Mersin Müzesi, Çankırı Müzesi, Pera Müzesi, İstanbul Modern Sanat, Sakıp Sabancı Müzesi örneklerinden yola çıkılarak bu müzelerdeki mevcut eğitim aktivitelerinin yapılandırma öğretimi metoduyla kılavuzlanarak uygulanmasının önemi üzerinde durulmaktadır. Bu seçilen müzelerden yedi tanesi resmi nitelikli kamu müzeleri, üç tanesi ise özel müze grubunda yer almaktadır. Pera, İstanbul Modern ve Sabancı müzeleri İstanbul'da Avrupa yakasında bulunmaktadırlar. Diğer kamu müzeleri ise adlandırıldıkları şehirlerde bulunmaktadırlar. Seçilen tüm bu müze örneklerindeki eğitim çalışmaları belirli dönemlerde gerçekleştirilmektedir. Dünyanın farklı bölgelerindeki bazı müzelerden de örnek çalışmalara yer verilerek karşılaştırma mahiyetinde değinilmiştir.

Sonuç olarak, kültür ve toplumla alakalı yeni politikalar yeni ihtiyaçlar, müzeler de sirayet etmiştir. Dünyadaki toplumsal değişimler müzelerin yapısal olarak kendini yeniden konumlandırmasına olanak sağlamıştır. Postmodern felsefenin ana teması, düşünceye, sanata, estetik anlayışa ve birçok kültürel çalışmaya doğrudan etki etmiştir. Özellikle bağımsız statülü özel müzelerde nesnelere, kavramlara tasarımlara dönüşmüştür. Müzelerin farkındalığında da yeni bir çığır açmıştır. Burada asıl

vurgulanmak istenilen konu müzelerin bir bilgi deposu olduğu anlayışının yaygınlaşmasında ve daha fazla hassasiyet gösterilmesi gerçeğinde yatmaktadır. Müzeler sergileriyle, koleksiyonlarıyla zamanla insanların nasıl öğrenebilecekleri sorusunun sorulmasına sebep olur. Tüm bu oluşumlar bir müze pedagojisini gerekli kılmaktadır. Yaygınlaşan müze eğitimlerinin gerekliliği konusu Türkiye’de toplumsal olarak müzelerin aslında önemli bir sorumluluk üstlenmesinin gerekçesi olmuştur. Türkiye’de yapılandırmacı eğitim yöntemi ile aslında bir eğitim reformu amaçlanmıştır. Öğrenci, okul, aile, toplum ile geniş bir platformda çağı okuyarak, gelişmeleri analiz etmek temel gaye ise müzelerde yapılan eğitsel nitelikli çalışmaların, yapılandırmacı öğretim yöntemiyle kılavuzlanarak, aynı zamanda Türkiye’deki diğer müzelerde de yaygınlaştırılması bilginin kalıcılığı adına ve kişide pozitif davranış değişikliği oluşturmak amacıyla, Türkiye’de müzelerin, formal eğitimi desteklemesi bakımından hayatidir. Müzelerin, Türkiye’de uzun yıllardır hedeflenen, öğrencilerde tam öğrenmelerin gerçekleşmesi için zemin hazırlayan en ideal merkezlerden biri olduğu gerçeği artık daha fazla üzerinde tartışılması gereken bir meseledir.

Kaynakça

- Artun, A. (2017). *Müze ve Eleştirel Düşünce, Tarih Sahneleri-Sanat Müzeleri 2*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Altın, B. N. ve Oruç, S. (2007). Tarih ve Tarih Eğitiminde Müze Eğitimi ve Yaratıcı Drama. *I. Ulusal İlköğretim Kongresi* içinde. Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Burnham, R. ve Kai Kee E. (2011). *Müze Dersleri Yorum ve Deneyim*. Onacak, A. (Çev.). İstanbul: Küy Yayınları.
- Basu, P. ve Wayne, M. (2015). (*Museums, Heritage Heritage and International Developmen*), A Critical Conversation, NewYork:RoutledgeTaylorandFrancisGroup,6244-379-1pass-001r03.indd 22 AM, Erişim: https://www.academia.edu/9305398/Museums_Heritage_and_International_Development_A_Critical_Conversation.
- Fox, R. (2001). Constructivism Examined. *Oxford Review of Education*. XXVII, No:1, Londra
- Earl, A. (1997). *Müze Pedagojisi İngiltere’de Nasıl Gelişti? Tarih Konuşan Drama, Maske Müze*. Sağlam, T. (Çev.). Ankara: Çağdaş Drama Derneği.
- Duncan, C. ve Wallach, A. (2006). *Evrensel Müze, (The Universal Survey Museum)*. Akman, R. (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hooper, G. (1999). *Museum Education. The Educational Role of The Mu-*

seum, Hooper and Greenhill, (Ed.) Reprinted Routledge, New York.

_____. (1992). *Working in Museum and Gallery Education*. University of Leicester, Department of Museum Studies.

ICOFOM, (2010). *Key Concept of Museology*. Desvalles, E. and Mairesse, F. (Ed.). Paris:ICOM Internationale, Erişim: <https://icom.museum/en/ressource/key-concepts-of-museology/>

ICOM Kyoto (2019). /Museums and Local Development An ICOM/OECD Joint Session, Erişim:<http://icomMuseum//en/news/icom-kyoto-2019-museum-and-local-development-an-icom-oecd-session/>

İpek, Ö. ve Yılmaz M. (2015).Çorum Müzesi Müze Eğitim Çalışmaları içinde. (5.Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu) Aralık, (s. 5-6).

Karadeniz, C. (2015). *Çağdaş Müze ve Kültürel Çeşitlilik: Arkeoloji Müzesi Uzmanlarının Kültürel Çeşitliliğe İlişkin Yaklaşımlarının Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış, Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi/ Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Güzel Sanatlar Eğitimi Bilim Dalı, Ankara.

Karadeniz, C. ve Özdemir, E. (2018). Hangi Müze? Müzecilikte Değişim ve Yeni Müzebilim. *Millî Folklor Dergisi*, 120, 160-175.

Malatyalı E. ve Yılmaz K. (2010).Yapılandırmacı Öğrenme Sürecinde Kavramlar ve Önemli Kavramların Pedagojik Açından İncelenmesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 14(3), 320-330.

Onur, B. (2012). *Çağdaş Müze Eğitim ve Gelişim, Müze Psikolojisine Giriş*. Ankara: İmge Yayınevi.

Öztürk, M. (2014). *Yapılandırmacı Eğitim Kuramının Felsefi Temelleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Özmen, S. S. (2018). Müze Eğitiminin Gelişimi. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (11), 301-324.

Pisa, S. (2002). *Nach dem Pladoyer für eine Bildungsreform Pisa Schock*, Hrsg: Peter Müler, Hoffmann und Campe Verlag, Hamburg,GmbH, Erişim, <http://dergiler.ankara.edu.tr>

Powell, A. Farrar, E. ve Cohen, D. (1985). The shopping mall high school: Winners and losers in the educationalmarketplace,Boston-MA:HoughtonMifflin,Erişim.<https://journals.sagepub.com>

Sağır, E., Demirdelen, H. ve Alpagut, A. (2017). Anadolu Medeniyetleri Müzesi Eğitim Etkinlikleri ve Müze Eğitim Atölyesi. *Millî Eğitim*, 214, 387- 400.

Schommer, P. (1963). *Müzelerin idaresi, Müzelerin Teşkilatlanması-Pratik Öğütler*, UNESCO, ICOM, Ankara: Türkiye Milli Komitesi Yayınları.

Tezcan A. K. (2012). *Müze Eğitimi* içinde. Ertürk, N. ve Uralman, H. (Ed.). (s.198), İstanbul.

Torch, C. (2010). *Europaeen Museums and Intercultere*. Responding to challenges in a globalized World. Stockholm, Avrupa Konseyi raporu.

www.peramuzesi.org.tr, Erişim Tarihi:05.05.2019

<https://kvmmgm.ktb.gov.tr/TR/> Erişim Tarihi:05.05.2019

<http://www.istanbulmodern.org/>, Erişim Tarihi: 07.08.2019.

<https://www.sakipsabancimuzesi.org/tr/>Erişim Tarihi:07.08.2019

<http://network.icom.museum/icoform/previousconferences/icoform,annual,symposium,2010/>,Erişim: Tarihi:07.08.2019

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Kış / Winter Sayı/Issue: 46
Sayfa / Page: 285-307
ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 16.10.2019
Kabul/Accepted: 13.11.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**SUÇ NASIL ÖNLENEBİLİR?
BÜTÜNCÜL BİR MODEL
GEREKSİNİMİ**

**HOW CAN CRIME BE
PREVENTED? REQUIREMENT
OF AN INTEGRATED MODEL**

Prof. Dr. Zahir KIZMAZ

Fırat Üniversitesi

İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü

ORCID: 0000-0001-7686-4751, zahirkizmaz@gmail.com

“Önlemek tedavi etmekten iyidir”* (Leszek Borysiewicz)

Öz

Bu makale, suç önleme yaklaşımları üzerine odaklanmaktadır. Suçla etkin bir mücadelenin yürütülebilmesi faaliyetini, suç önleme politikaları ve programlarından bağımsız olarak düşünmek mümkün değildir. Çalışmada, suç önleme konusundaki yaklaşımlar gözden geçirilecek ve etkili bir suç önleme yaklaşımının nasıl olması gerektiği hususu açıklanmaya çalışılacaktır. Makalede, etkili bir suç önleme modelinin, suçun tüm değişkenlerini ve çok kurumlu yaklaşımı içerecek nitelikte olması gerektiği ileri sürülmüştür. Bu da, suçun önlenmesinde bütüncül bir suç önleme modelinin geliştirilmesinin gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bütüncül suç önleme modelinin; suçlu bireyi (bireyin kriminal eğilimini), işlenen suç türünü, suçun işlendiği mekânı/çevreyi, suç fırsatlarını, suça maruz kalan mağduru, suç kontrolü ve gözetim stratejilerini, suçun sosyo-ekonomik, kültürel ve toplumsal dinamikleri gibi suç ile ilgili tüm unsurları kapsayacak nitelikte olması gerektiği vurgulanmıştır. Bu nedenle bütüncül suç önleme modeli, önleyici yaklaşımlardan durumsal, sosyal, toplum odaklı ve gelişimsel suç önleme yaklaşımlarının tümünü içermelidir. Çalışmada belirtilen diğer bir husus da önleyici yaklaşımların reaktif olmaktan çok proaktif olmaları gerekliliğidir.

Anahtar Kelimeler: suç önleme, risk faktörleri, toplumsal faktörler.

Abstract

This article focuses on crime prevention approaches. It is not possible to think of the activities, which are necessary for an effective fight against crime,

* Özellikle gelişmiş batı ülkelerinde sağlık alanında kullanılan bu ifade günümüzde suç önlemenin önemini belirtmek için de kullanılmaktadır.

independently of the crime prevention policies and programs. In this study, the approaches on crime prevention will be reviewed and it will be tried to explain an effective crime prevention approach how should be. In this article, it was suggested that an effective crime prevention model should include all variables of crime and multi-agency approach. This reveals the necessity of developing a holistic crime prevention model in crime prevention. In other words, the holistic crime prevention model proposed in this study covers all elements related to crime such as the offender (criminal tendency of the individual), the type of crime committed, the place / environment where the crime was committed, the opportunities for crime, the victims of crime, crime control and surveillance strategies, the socio-economic, cultural and social dynamics. Therefore, the integrated crime prevention model should involve all preventive approaches which are situational, social, societal and developmental crime prevention approaches. Another point mentioned in the study is that preventive approaches should be proactive rather than reactive.

Keywords: crime prevention, risk factors, social factors.

Giriş

Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde de suç oranları giderek artmaktadır. Gelişmekte olan ülkeler günümüzde ekonomik, teknolojik, sosyo-kültürel ve siyasal alanda ciddi ve köklü bir değişim sürecinden geçmektedir. Geleneksel yapıdan modern ve postmodern bir yapıya doğru evrilen toplumlarda, geleneksel yaşam tarzları/yapısı ve kurumları ciddi sarsıntılar geçirmekte ve giderek zayıflamaktadır. Bu değişim dinamikleri ile birlikte aile yapılarının giderek zayıfladığı, bireyselliğin ve tüketim haz ve hırslarının geliştiği, çıkar ve rekabet eğilimlerinin hız kazandığı gözlemlenmektedir. Geleneksel kurum ve değerlerin zayıflaması, enformel denetim unsurlarının da toplum ve birey üzerindeki etkisinin zayıflamasına yol açtığı bir gerçektir. Enformel denetim unsurlarının zayıflaması, bireylerin sapkın veya suç nitelikli davranış biçimini doğrudan etkilemekte ve suç oranlarının artışına yol açmaktadır.

Çoğu gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi Türkiye’de de, geleneksel yapıların zayıflaması ile birlikte bireylerin suç yönelimi artma eğilimi göstermiştir¹. Ancak ülkemizde artan suç oranları karşısında suç önlemeye yönelik olarak ciddi ve bütüncül bir suç önleme politikasının geliştirilmediği ve yetkince uygulanmadığı gözlemlenmektedir. Bu politikasızlık nedeniyle suç önlemeye yönelik sistematik düzeyde bir stratejinin geliştirilmesi de mümkün olmamıştır. Oysaki gelişmiş ülkelerde gözlemlenen suç artışları karşısında ülkeler suç önlemeye yönelik olarak ciddi

1 Türkiye’de 2007 yılından bu yana Emniyet Genel Müdürlüğü suç istatistiklerini yayınlamadığı için işlenen suç rakamlarını tümüyle bilmek mümkün gözükmemektedir. Ancak zaman zaman basına yansıyan veya Emniyet Genel Müdürlüğü faaliyet raporlarında yer alan suç rakamlarından toplam suç oranlarında artışların meydana geldiği anlaşılmaktadır.

önleyici yaklaşımlar ve stratejiler geliştirmişlerdir.

Suçun önlenmesi veya kontrol edilmesine yönelik yaklaşımların ve politikaların geliştirilmesine olan ilgi, günümüzde de ciddi bir şekilde devam etmektedir. Suç önleme yaklaşımları toplumsal, sosyal, teknolojik, kültürel, siyasal ve fiziksel değişme veya gelişmelerle birlikte zaman zaman değişim geçirebilmektedir. Suç nedenlerine veya suçun gelişimine ilişkin bağlamların değişmesi ile birlikte suç önleme konusundaki tartışmalar da çeşitlenmekte ve farklılaşmaktadır. Özellikle ülkemizde toplumsal değişme ve gelişmeye bağlı olarak artan suç oranları karşısında suçu denetim altına alma veya önleme çabaları, geçmişe kıyasla günümüzde daha elzem ve önemli bir hal almıştır. Bu nedenle suç olgusunun değişim süreci ile birlikte niteliksel olarak da dönüştüğü günümüzde suç önleme çalışmalarının da gözden geçirilmesi gerekmektedir.

Suçlulukla etkin mücadelede veya suç önleme yaklaşımlarında zaman zaman ciddi paradigmatik değişmeler yaşanmaktadır. Toplumsal gelişmeler ile birlikte suç dinamiklerinin değişmesine bağlı olarak suç önleme yaklaşımları da değişmektedir. Diğer bir ifade ile suç nedenleri ve suç unsurlarındaki değişmeye bağlı olarak yeni suç önleme yaklaşımlarının geliştirilmesi gerekmektedir. İnternet toplumu ile birlikte yer yer suç türünde, suçlu profilinde ve suç motivasyonundaki değişmeler, yeni suç modellerinin gelişimini adeta zorunlu kılmaktadır. Bu nedenle suç önleme yaklaşımları da dinamik bir nitelik arz etmektedir. Yeni suç teorileri formüle edilmeye devam edildikçe yeni suç önleme yaklaşımları veya modelleri de geliştirilecektir.

Bu çerçevede günümüzde suç önleme hakkında konuşmak çoğu zaman sosyal değişim, kentsel bağlamların dönüşümü ve farklı kurumsal aktörlerin yanı sıra farklı sosyal gruplar arasındaki çatışmalar, teknolojik gelişmeler ve kentsel planlama arasında yaşanan uyumsuzluklardan ve dönüşümlerden de bahsetmek anlamına gelmektedir. Suç önleme politikaları, çeşitli genel sosyal dinamiklerle ve ceza dünyasının dışındaki değişikliklerle bağlantılı olarak geçmişte olduğundan daha yeni ve çoklu bir nitelik arz etmektedir. Aynı şekilde yerel yönetimlerin suçla mücadele etmedeki rolü ve müdahilliği de giderek artmaktadır (Selmini, 2010: 512).

1. Suç Önleme Yaklaşımları

Suç önleme, suçun işlenmeden önceki aşamasına olan müdahaleyi tanımlamaktadır. Bu nedenle suç önleme, suç olaylarının ortaya çıkışını önlemeye yönelik tüm yaklaşımları, faaliyetleri, çalışmaları ve programları kapsamaktadır. Bu kapsamda suç önleme yaklaşımlarının amacı; bir toplumdaki suç tehdidini ortadan kaldırmak veya azaltmak ve toplumdaki güvenlik duygusunu ve algısını güçlendirmektir.

Suç önleme stratejilerinin aşağıda belirtilen hususlardan en az birini gerçekleştirmeleri gerektiği belirtilmektedir.

1. Suçun yok edilmesi veya azaltılması,
2. Suça maruz kalma veya suç ile ilgili tüm endişe ve kaygıların ortadan kalkması veya azalması,
3. Vatandaşlarının suç eylemlerine karşı kendilerini koruma yönünde bir toplumsal bilinç ve duygunun gelişmesi,
4. Suçun yarattığı olumsuzluk etkilerinin minimize edilmesi (Geleri, 2013: 36).

Toplumda işlenen suçlar ciddi bir problem oluşturmaktadır. Bu problemlerin başında bireylerde oluşan mağduriyet, ölüm, yaralama, güvensizlik, suç korkusu ve ahlaki panik gibi hususlar gelmektedir. Diğer önemli bir husus da, suçun toplumda yarattığı maddi zarar veya maliyettir. Suçlulara yönelik olarak soruşturma ve kovuşturma sürecinde (kolluk güçleri, adliye, cezaevleri ve iyileştirici kurumlar) yapılan harcamalar ekonomik açıdan küçümsenmeyecek düzeyde yüksek bir maliyet oluşturmaktadır. Suç ortaya çıkmadan önce engellenmesine yönelik müdahale programları kapsamında yapılan harcamaların miktarı, ortaya çıktıktan sonra yapılan harcamalara kıyasla daha az olduğu tahmin edilmektedir.

Suç önleme ile ilgili yapılmış bazı çalışmalar, geleneksel cezai caydırıcılık temelli önleyici yaklaşımların, suçu önlemede çok etkili olmadıkları ve yüksek maliyet yarattığı gerekçesiyle farklı yaklaşımların geliştirilmesinin gerekliliğini ortaya koymaktadır (Rosenbaum vd., 1998: 6). Bu nedenle suç işlendikten sonra yapılan müdahalelerin tek başına suçların işlenmesini önleyemediği için suç öncesi önleyici yaklaşımların varlığı son derece önem arz etmektedir.

Suç önleme ile ilgili birden fazla sınıflandırma yapılmıştır. Yapılan ilk sınıflandırmalardan biri Brantingham ve Faust (1976: 287-290) tarafından geliştirilmiş olan birincil, ikincil ve üçüncül önleme şeklindeki sınıflandırmadır. Birincil veya asıl önleme, fiziksel ve sosyal ortamlara müdahale etmek suretiyle azalacak suç fırsatlarının, suçun işlenmesini önleyeceğini ileri sürmektedir. Burada, suçlulara veya suç işleme eğilimine sahip olan bireylere bir müdahalede bulunma veya suçluları değiştirmeye/iyileştirmeye yönelik bir çaba söz konusu değildir. Bu önleyici yaklaşımda suça zemin hazırlayan fiziksel ve sosyal koşulların değiştirilmesi amaçlanmaktadır. İkincil önleme ise, suç işleme potansiyeline sahip risk grubuna yönelik önleyici çalışmaları kapsamaktadır. Diğer bir ifade ile ikincil suç önleme, suç işleme riskine sahip olan birey veya gruplara erken müdahalelerin suçluluk potansiyelinin azalmasında etkili olduğunu varsaymaktadır. Bu nedenle burada erken teşhis ve müdahale öncelenmektedir. Üçüncül

önleme de, daha önceden suç işlemiş olan suçluların yeniden suç işlemlerini önlemeye yönelik bir önleyici yaklaşımdır. Bu yaklaşım bir anlamda, örneğin cezaevinden çıkan suçluların yeniden suçluluğunu önlemeyi amaçlamaktadır. Diğer bir ifade ile bu yaklaşımın amacı da, suçun tekrarinin önlenmesidir. Diğer bir suç önleme sınıflandırması da; durumsal suç önleme² ve toplum odaklı suç önleme şeklinde yapılmış olanıdır (Graham ve Bennett, 1995: 7). Tonry ve Farrington (1995: 2-3) tarafından geliştirilen diğer bir sınıflandırma da; ceza adaleti odaklı önleme, durumsal suç önleme, gelişimsel suç önleme ve toplum odaklı suç önleme şeklindedir. Bu sınıflandırmada, sosyal suç önleme yerine kriminal adalet (ceza adaleti) odaklı önleme yer almaktadır.

Bu çalışmada suç önleme yaklaşımları dört kategoride ele alınmıştır:

1. Durumsal suç önleme,
2. Toplum odaklı suç önleme,
3. Sosyal suç önleme,
4. Gelişimsel suç önleme

1.1. Durumsal Suç Önleme

Durumsal suç önleme, toplumu veya kurumları iyileştirmeyi değil, sadece suç fırsatlarını azaltmaya dayanan önleyici bir yaklaşım olarak tanımlanmıştır (Clarke, 1992: 3). Kuramın öncü ismi olarak bilinen Ronald Clark, öncelikli olarak suçun meydana gelmesinde etkili olan koşullara ve fırsatlara odaklanmaktadır. Bu nedenle durumsal suç önleme yaklaşımı, suçlunun suç işleme kararının durumsal faktörlerden etkilendiğini varsayarak asıl odaklanmanın birey değil, birey dışındaki ortamsal unsurlar olması gerektiğini ileri sürmektedir.

Durumsal suç önleme yaklaşımının suçlu birey yerine durumsal faktörlere odaklanması, suçun gerçekleşmesinde sorumluluğu bireyden almak veya bireyi işlenen suçtan dolayı sorumlu görmemekle ilgisi bulunmamaktadır. Hiç kuşkusuz, bireyin suçlu eğilimleri ve motivasyonu oluşmaksızın suçun işlenmesi mümkün değildir. Kuramın öne çıkardığı husus, durumsal koşulların bireyde suç eğilimini veya tahrikini yarattığı/kışkırttığı iddiasıdır. Örneğin, üzerinde anahtarı unutulmuş bir arabanın varlığı veya gece vakitlerinde kuyumcudanın vitrinde görülebilecek şekilde sergilenmiş halde bırakılması, bazı bireyleri suç işleme yönünde tahrik edebilir. Bu nedenle dışsal koşulların yarattığı cezbedicilik suçun işlenmesinde etkili olabilmektedir. Bu kuramın, işlenen suç olaylarından dolayı dikkatleri birey dışında fiziksel veya ortamsal unsurlara çekme ça-

² Bu kuram bazen sosyal veya suçlu yönelimli önleme olarak da belirtilmektedir.

bası, bir anlamda suç işleme olanaklarının, fırsatların, cazip veya kolaylaştırıcı unsurların varlığının bireylerde suç eğiliminin oluşmasındaki etkisini öne çıkarmış olmaktadır.

Durumsal önleyici yaklaşım aynı şekilde suç işleme eğilimine sahip olan bireyin, var olan koşullar içerisinde, suç işlemenin sonuçlarına ilişkin rasyonel bir değerlendirme (yakalanıp yakalanmama, elde edilecek ödüller gibi) yaparak suç işleme kararını verdiğini ileri sürmektedir. Bu rasyonel karar sürecinde; suç işlemeye ilişkin koşullar (hedefe ulaşmadaki fırsatlara ilişkin güçlük ve kolaylık), suçtan elde edilebilecek kazanç/ödül (hedefin çekiciliği) ve suçlunun yakalanıp yakalanmayacağına ilişkin değerlendirmelere/öngörülere (MOBESE, güvenlik kamerası ve alarm sisteminin varlığı gibi) ilişkin unsurlar etkili olmaktadır. Örneğin, suç işleme esnasında veya sonrasında yakalanma olasılığının düşük olması durumunda bireylerin suça yönelebilecekleri, aksi durumda suç eyleminden elde edecekleri kazanç ile maruz kalacakları zarar dengesinin kendi aleyhlerine sonuçlanmasını öngörmeleri durumunda suç eyleminden vazgeçebilecekleri varsayılmaktadır.

Durumsal suç önleme yaklaşımı bu nedenle suç işleme fırsatının güçleştirilmesini ve suç işleme riskinin arttırılmasını öngörmektedir. Bu nedenle durumsal suç önleme kuramı, mekânın tekniksel ve fiziksel açıdan suçun işlenmesini güçleştirici ve suçlunun yakalanmasını olanaklı kılıcı tedbirlerin varlığını elzem kılan bazı düzenlemelerin yapılması gerekliliğini ileri sürmektedir (Clarke ve Eck, 2005; Kızmaz ve Bilgin, 2012:373). Durumsal suçun önlenmesi, suçun genellikle fırsatçı bir nitelik arz ettiği ve bu nedenle suçluların kriminal yönelimini olanaklı kılan fırsatları sınırlandırmak için bağlamsal faktörleri değiştirmeyi amaçladığı öncülüne dayanmaktadır (Tonry ve Farrington, 1995:8). Durumsal suç önleme, belirli suç tipleriyle ilişkili durumsal veya çevresel faktörlerin tanımlanmasını, yönlendirilmesini ve kontrol edilmesini içerir. Bu çerçevede belirli koşullarda veya durumlarda belirli suç türlerinin önlenmesini hedefleyen bir dizi önleme teknikleri geliştirilmiştir (Cornish ve Clarke 2003: 47).

Bu önleyici yaklaşım, suçun bir kent veya toplulukta rastgele dağılım göstermediğini, bunun yerine suçun “sıcak noktalar” (Sherman et al., 1989: 36) olarak bilinen belirli yerlerde/mekânlarda yoğunlaştığını ileri sürmektedir. Örneğin, ABD ülke genelinde belirli yerlerin % 10’unun, suçların yaklaşık % 60’ının gerçekleştiği bölgeler olduğu tahmin edilmektedir (Eck, 2006: 242). Bu saptama bireylerin suç kariyerine sahip olabilecekleri gibi, yerlerin/mekânların veya bölgelerin de suç kariyeri özelliği taşıdığını göstermektedir (Sherman, 1995: 49). Suç olaylarının belirli bölgelerde yoğunluk kazanması da, aslında söz konusu bölgenin sahip olduğu koşullar veya bu bölgedeki suç işleme fırsatının varlığıyla –yani durumsal etkenler-

ilgili bir durum olduğunu göstermektedir.

Suçun belirli bir zaman ve mekânda tesadüfi olarak meydana gelmediğini varsayan durumsal suç önleme yaklaşımı, suçluların suç işleme fırsatına sahip olmalarının onların suç işleme eğilimleri üzerinde etkili olduğunu ileri sürmektedir. Burada, suçlular fırsatçı bireyler olarak resmedilmişlerdir. Bu nedenle bu önleyici yaklaşıma göre, suçun meydana geldiği çevrede suç işleme fırsatının ortadan kaldırılmasının, suç hedefinin güçleştirilmesinin ve suçluların yakalanma risklerinin arttırılmasının suçlularda caydırıcı bir etki yaratarak suçun işlenmesinin önüne geçilmiş olmaktadır.

Clark (1992:2), belirli suçlara yol açan koşulların analizinden yola çıkarak, bu suçların ortaya çıkma fırsatını azaltmak için farklı yönetim ve çevresel değişimin gerekliliğini vurgulamıştır. Bu nedenle ona göre, suç işleyenlere değil, suç davranışının koşullarına/ortamına odaklanmak gerekmektedir. Suçlunun tespit edilip ortaya çıkarılması ve cezalandırılmasını sağlamak yerine suç olayını önlemeye çalışır. Durumsal suçun önlenmesi yaklaşımının önemli bir özelliği, önleyici tekniklere ilişkin kategorilerin giderek artmasıdır. Yaklaşık olarak 20 yıl boyunca konuya ilişkin çalışmalarını sürdüren Ronald Clarke, durumsal suç önleme kapsamındaki çalışmalarını beş genel kategori içerisinde ele almıştır ve her bir kategori beş önleyici alt teknolojiyi içermektedir. Genel kategorileri şu şekilde belirtmek mümkündür:

1. Suçluluk çabalarının arttırılması,
2. Riskleri arttırmak,
3. Ödülleri/kazanımları azaltmak,
4. Provokasyonları veya tahrikleri azaltmak ve
5. Mazeretleri ortadan kaldırmak (Clarke, 2005: 46-47; Cornish ve Clarke 2003: 47).

Durumsal suç önleme yaklaşımını tanımlayan dört temel özellik vardır:

1. Fırsat teorisi kapsamında; rutin faaliyetler, suç örüntüsü ve rasyonel tercih gibi üç yaklaşım ele alınmaktadır. Rutin eylemler teorisi bir suçun meydana gelmesi için; motive olmuş bir suçlu ve uygun bir hedefin varlığı ve korumanın yetersizliğinin eş zamanlı olarak bir araya gelmesi koşulunu gerekli kılmaktadır (Clarke, 1992: 9-10). Bu yaklaşım, değişim süreçlerin suç için yarattığı fırsatlara dikkat çekmektedir. Suç örüntü teorisi, toplumların ve yerleşim bölgelerinin/mahallelerin etkisini açıklamaya çalışır ve suçluların günlük yaşamlarında suça yönelik fırsatlara nasıl karşılaştıklarına odaklanır (Clarke, 2005: 41). Rasyonel seçim teorisi, suçlu-

ların işleyecekleri suç eyleminin kendileri açısından oluşturacağı zarar ve kar gibi suçla ilgili göreceli riskleri ve ödülleri hesap eden ve dolayısıyla rasyonel olarak karar veren birey olarak bu karar süreçlerini araştırır (Clarke, 2005: 42; Welsh ve Farrington, 2012: 22-23).

2. Bu önleyici yaklaşım, belirli suç sorunlarını ve buna katkıda bulunan faktörleri analiz etmeyi, suça olası yanıtları belirlemeyi, uygulamayı, sonuçları değerlendirmeyi ve genelleştirmeyi içeren bir eylem araştırması metodolojisine dayanmaktadır.

3. Bu önleyici yaklaşım, yirmi beş (25) durumsal suç önleme tekniğinin sınıflandırılmasını içermektedir.

4. Suç türlerine uygun müdahale programlarının ve stratejilerinin belirlenmesi ve bunların uygulanması ile birlikte sürekli artma eğilimi gösteren bir literatürün oluşması (Clarke, 2005: 39-65) sağlanmaktadır.

Durumsal suç önleme, kilitlerin ve gözetimin güçlendirilmesini içeren çok sayıda önleyici teknikler veya önlemler önererek güvenliğin iyileştirilmesini hedeflemektedir. Fiziksel çevre alanındaki suç önleme tedbirleri olarak, bina tasarımı, sokak ve kamusal mekânlarının aydınlatılması, MOBESE'nin yaygınlaştırılması, elektronik anahtar kartının kullanılması, kapı alarmlarının yerleştirilmesi, eşyayı işaretleme, polis yaya devriyelerin yaygınlaştırılması ve özel güvenliğin kullanılması gibi önleyici çalışmalar belirtilmektedir.

Bu önleyici çalışmalardan hareketle durumsal suç önleme yaklaşımının suç fırsatının iki şekilde güçleştirilebileceği sonucu çıkmaktadır. Birincisi, genelde polis devriyeleri, vatandaş izleme komiteleri, kapalı devre kameraları üzerinden denetim ve gözetimin arttırılması yoluyla olan önlemedir. İkincisi ise, hedefi güçleştirme, yeni teknikler keşfetme ve özel güvenlik unsurları aracılığıyla yerleşim alanlarını, binaları koruma ve muhafaza etmeye yönelik çabalardır (White, 2010: 101).

Durumsal suç önleme yaklaşımı, yerel güvenlik politikasının geliştirilmesi açısından dikkat çekici bir yaklaşım olarak öne çıkmaktadır. Aynı zamanda durumsal suç önleme, son 20 yılda çoğu Avrupa ülkelerinde uygulanan en yaygın suç önleme kategorisi haline gelmiştir. Durumsal suç önleme yaklaşımının, politik düzeyde başarısı kolayca anlaşılabilir. Çünkü diğer suç modellerine kıyasla bu yaklaşım daha fazla politikacılara, suç için kolay erişilebilir, pragmatik ve görünüşte başarılı bir cevap seti sunmaktadır ve aynı zamanda vatandaşların güvenlik taleplerine cevap vermenin de iyi bir yolu (Selmini, 2010: 521-522) olmaktadır.

Günümüzde durumsal suç önlemeye ilişkin ciddi bir araştırma literatürü oluşmuştur. Çok farklı ülkelerde suçluya odaklanmayarak suç or-

tamlarının ve suç işleme fırsatlarının azaltılmasına yönelik çok sayıda araştırma yapılmıştır. Avrupa ülkelerinin çoğunda farklı bağlamda benimsenen önleyici programların ve planların çoğunda durumsal suçun önlenmesine yönelik bir ilgi oluşmuş durumdadır. Özel sektör polisliği ve güvenlik yaklaşımı da ilgisi artan yaklaşımlardır. Bu tür suç önleme yöntemlerinin önemli bir özelliği geleneksel devlet kurumlarına ve ceza adalet sistemine dayanmamasıdır (Selmini, 2010: 521-522). Ancak bu yaklaşım suçu bir fırsat ve tercih sorunu olarak gördüğü için suçun gerçek temellerini sorgulamamaktadır. Aynı şekilde bu önleme stratejisi, suçun önlenmesinde toplumsal desteğin mobilize edilmesini önermektedir. Bu çerçevede vatandaşların, polis ve suçla mücadele eden birimlerin bu önleyici çalışmalara katılmaları beklenir. Toplumlar veya gruplar bu çerçevede suçla mücadele etmede yardımcı bir işlevi yerine getirmiş olmaktadır. Toplum ve polis işbirliği buna en güzel örneği teşkil etmektedir. Sonuç olarak bu önleyici yaklaşımda, koruma ve gözetim stratejilerinin öne çıktığı söylenebilir.

Birçok Avrupa ülkesinde bu önleyici yaklaşım çerçevesinde çok sayıda ulusal ve yerel önleyici program geliştirilmiştir. Ancak bu yaklaşıma ciddi bir ilgi olmakla birlikte bazı özellikleri nedeniyle de eleştirilmiştir. Pratik düzeyde bu yaklaşıma “suçun yer değiştirme” olasılığı nedeniyle ihtiyatla yaklaşılmıştır. Daha teorik bir seviyede durumsal suç önleme, vatandaşların haklarının ihlali veya bazı haksız uygulamalara yol açma ile belirli sosyal grupların toplumdaki dışlanmasına neden olma gibi etik meseleler nedeniyle de dayandığı kriminolojik rasyonaliteler açısından eleştirilmektedir (Selmini, 2010: 522).

1.2. Toplum Odaklı Suç Önleme

Toplum odaklı suç önleme, toplumun sosyal organizasyonunu ve fiziksel yapısını değiştirmenin bireylerin davranışlarını etkileyebileceği fikrine dayanmaktadır (Tonry ve Farrington, 1995: 8-9). Suça katılma veya suç mağduru olma riskinin, sosyal dışlanmanın veya sosyal uyum eksikliğinin yoğun düzeyde gerçekleştiği topluluk yapılarında daha yüksek oranda meydana geldiği varsayılmaktadır. Bu önleyici yaklaşıma göre suç, belirli bir toplulukta az sayıdaki kriminal yönelimli bir grubun eylemlerinin sonucu olarak gerçekleşmemektedir. Suç belirli alanlarda (konut, iş/istihdam, eğitim ve sağlık hizmetleri gibi) bazı yapısal sorunların oluşturduğu yetersizlik sonucu olarak ortaya çıkmaktadır (Bennett, 1998: 386-388).

Bu önleyici yaklaşıma göre suçun önlenmesi veya azaltılabilmesi, suça teşvik eden yapısal gerilim faktörlerinin giderilebilmesi, toplumun yapılandırılması ve sorunların ortadan kaldırılması ile mümkün olabilmektedir (Hope, 1995: 76). Toplum odaklı önleyici stratejiler, sosyal bütünlüğü sağlamayı amaçlamaktadır ve toplumun çözülmesine yol açan

faktörleri saptayıp grup ve vatandaşlara, karar alma süreçlerine katılma konusunda yetki vermeyi; dezavantajlı topluluklardaki kaynakları, hizmetleri ve ekonomik fırsatları arttırmayı veya düşük seviyeli fiziksel veya sosyal bozukluğu ele almayı hedeflemektedir (Bennett, 1998: 375-376). Bu önleyici yaklaşım suçların önlenmesi için, bireyler ve gruplar arasındaki enformel ağları ve topluluk yapılarını güçlendirmeyi amaçlayan toplumsal gelişme programları sayesinde toplulukları ve yerel güçleri harekete geçirmeyi amaçlamaktadır.

Toplum odaklı suç önleme yaklaşımı, suçun önlenmesi veya suçla mücadelede birey ve toplumların suça karşı pasif tutumlarını aktif bir duruma getirmek için yapılan tüm bilinçlendirme çalışmalarını içermektedir. Bu kapsamda halk ve kolluk kuvvetlerinin suça karşı birlikte mücadele etmelerine olanak tanıyan bir program niteliğine sahiptir. Bir anlamda aşağıda belirtilenler bu önleyici yaklaşım kapsamında suç ve düzensizliğin azaltılmasında amaçlanan temel hususlardır:

1. Birey ve grupların suç ve düzensiz eylemlere karşı algı ve davranışlarını değiştirecek düzeyde bilinçlendirme çalışmalarını yoğunlaştırmak,
2. Bireylerin suça karşı mücadele etme kapasitesini güçlendirmek,
3. Polis ve vatandaş işbirliğinin geliştirilmesini/güçlendirilmesini sağlamak,
4. Suç eylemlerine karşı işbirliği içerisinde sürdürülen mücadele sonucunda bireylerin güvenlik ve emniyet duygusunun artmasını sağlamak.

Toplum odaklı suç önleme yaklaşımı günümüzde gerek kuramsal gerek politik ve gerekse kurumsal suç önleme söylemlerinde dikkat çekici bir yaklaşım olarak öne çıkmaktadır. Toplum odaklı suç önleme yaklaşımı; “topluluk yönetimi”, “sosyal sermaye”, “kolektif etkinlik”, “sosyal/toplumsal bağlılık”, “yerleşim yerinin yenilenmesi” ve “sivil yenileme” gibi çok farklı biçimde kavramsallaştırılmıştır. En açık tanımıyla toplum odaklı suç önleme ile meskun topluluklarda suça neden olduğuna ve suçun devam etmesinde etkili olduğuna inanılan sosyal koşulları değiştirmeyi amaçlayan çalışmalar kastedilmektedir (Hope, 1995: 21).

Toplum odaklı suç önleme yaklaşımının, günümüzde formüle edilen yeni bir yaklaşım olmaktan çok geçmiş dönemlere uzanan kökleri olduğu belirtilmektedir. Kuramın temeli Şikago Okulu’nun ekolojik çalışmalarında öne çıkan “sosyal örgütsüzlük” yaklaşımına kadar uzanmaktadır. Bu kurama göre, toplumsal mobilizasyonun toplumun sosyal bağlarının zayıflatıcı etkisi ve belirli bölgelerdeki sosyal gruplar arasında yaşanan rekabetin yol açtığı sorunlar suçun ana nedenleridir. Bu çerçevede toplum

odaklı suç önleme, hem bireysel hem de kolektif düzeyde, vatandaşların suçun önlenmesi faaliyetlerine katılımını teşvik etmeyi amaçlayan tüm stratejileri kapsamaktadır. Ayrıca toplum odaklı suç önleme yaklaşımında suçu önlemek veya suça tepki vermek için topluluk içi kaynakların teşvik edilmesi de amaçlanmaktadır. Bu yaklaşım aynı zamanda bir mahallede daha iyi yaşam koşulları sağlamak için genel önlemlere de gönderme yapmaktadır (Selmini, 2010: 525).

Graham ve Bennett (1995:71), toplum odaklı suç önleme yaklaşımının, fiziksel çevreyi değiştirme veya vatandaşların doğrudan gerçekleştirdiği farklı gözetim ve savunuculuk biçimleriyle suç fırsatlarını azaltmaya çalışan uygulamalara dayandığını belirtmektedirler. Graham ve Bennett, bu nedenle toplum odaklı önleyici yaklaşımının, bu yönüyle durumsal suç önlemenin farklı bir versiyonu olduğunu ileri sürmektedirler.

Graham ve Bennett, toplum odaklı suç önleme yaklaşımına ilişkin müdahale tipolojilerini üç kategoride sınıflandırmışlardır:

1. Toplumsal örgütlülük: Chicago Okulunun kent araştırmalarına ve “Chicago bölgesi projesi” modeline dayanan toplumsal organizasyonu hedefleyen bir yaklaşımdır. Temel amacı, toplumun sosyal organizasyonunu ve bireylerin toplumsal bağlarını güçlendirmek ve hızlı/yıkıcı sosyal değişimlerin yaratabileceği sorunlara karşı güçlü bir toplumsal örgütlülük yaratmaktır.

2. Toplumsal savunma: Vatandaşların kendilerini korumak için suç önleme programlarına doğrudan dâhil olmalarını ifade etmektedir.

3. Toplumsal gelişme: Temel olarak suç ve suçluluktaki azalmaya yol açabilecek toplumların sosyal, ekonomik ve fiziksel dokusunu yeniden inşa etme, kentsel bozulmayla başa çıkmak için yerleşim bölgelerinin/mahallelerin geliştirilmesini amaçlayan bir yaklaşımdır (Graham ve Bennett, 1998: 82).

Toplum odaklı suç önleme modeli, toplumsal seferberlik/mobilizasyon fikrine göndermede bulunmaktadır. Toplumsal seferberlik, vatandaşların çabasıyla güçlü ve organize olmuş yeni bir sosyal düzen biçiminin geliştirilmesini ifade etmektedir. Ancak kuramın ilginç bir paradoksu, toplum odaklı suç önleme yaklaşımının ampirik olarak toplulukların güçlü bir bağ kaynağı olarak ilgi düzeyinin azaldığı tarihi bir zamanda ortaya çıkmasıdır (Selmini, 2010: 526). Bundan ayrı olarak hiç kuşkusuz, suçları azaltmak için toplulukların yapısını değiştirme çabasının başarısını gözle görülür bir biçimde gözlemek çok mümkün gözükmemektedir.

1.3. Sosyal Suç Önleme

Sosyal suç önleme, fiziksel çevreye odaklanmaktan çok, suçlu motivasyonun yanı sıra suçun temelinde yatan sosyal ve ekonomik faktörlere yönelmektedir. Bu yaklaşım, suç önlemeye yönelik olarak amaçlanan sonuçları elde etmek için durumsal suç önlemeye kıyasla daha fazla zaman alan programları içermektedir. Sosyal suç önleme kapsamında, toplumsal bağlılığı güçlendirme, barınma, konut ve eğitim alanında iyileştirmeler yapabilecek programlar uygulanmaktadır.

Sosyal suç önleme, suça ilişkin motivasyon yaklaşımından başlayarak kriminolojik faktörleri ortadan kaldırmayı veya azaltmayı amaçlayan tüm suç önleme tedbirlerini kapsamaktadır. Bu yaklaşımda bireylerin, ailelerin veya grupların suç eylemine karşı daha güçlü olmalarını amaçlayan sosyal gelişim programlarına göndermede bulunmaktadır. Bu sosyal gelişim programlarıyla, suçun kökeninde yer alan sosyal sorunların azaltılması veya ortadan kaldırılması amaçlanmaktadır (Selmini, 2010: 523).

Durumsal suç önleme yaklaşımının tersine sosyal suç önleme yaklaşımında suçun faili ve motivasyonları suçun önlenmesinde merkezi düzeyde ele alınmaktadır. Burada “bağlam” unsuru, bir “durum” olarak değil, suça neden olan “bir dizi sosyal koşulla” ilgili bir faktör olarak analiz edilmektedir. Sosyal suç önleme, sosyal çevre faktöründen çok insanlarda var olduğu düşünülen suç motivasyonlarını değiştirmeye yönelmiştir. Bunun için konut, sağlık, eğitim, aile, gençlik ve istihdama ilişkin alanlarda sosyal politikalar geliştirilerek suç önlemeyi hedeflemektedir. Bazı araştırmacılara göre, suçun önlenmesi genel refah politikalarının bir amacı olarak görülmelidir. Bu çerçevede sosyal suç önlemenin; aile, işgücü, barınma ve sosyal entegrasyona ilişkin politikalar da dâhil olmak üzere çeşitli sosyal refah politikalarını içerdiği belirtilmektedir (Selmini, 2010: 523).

Sosyal suç önleme modeli “suçun gerçek kaynağına” dikkat çekmeye çalışır. Çünkü bu yaklaşıma göre suç, iş ve geçim sorunları (işsizlik, yoksulluk), aile ve ergen sorunları, eğitim ve sağlık alanında yaşanan bazı toplumsal rahatsızlıklardan ve sorunlardan kaynaklanmaktadır. Bu sebeple, suçun önlenmesi veya azaltılması için bu alanda bazı iyileştirici çalışmaların veya programların geliştirilmesi ve uygulanması önerilmektedir. Çocukların nasıl yetiştirileceği konusunda ailelere danışmanlık hizmetlerinin verilmesi, gençlere istihdam alanının yaratılması, suça eğilimli bazı gruplara yönelik kamp faaliyetlerinin düzenlenmesi ve sportif faaliyetlerin yürütülmesi gibi bazı programların uygulanması sosyal suç önleme çerçevesinde uygulanan faaliyetlerdir.

Sosyal suç önleme yaklaşımı son yıllarda daha fazla eleştirilmiştir. Bu yaklaşımın, yerel güvenlik politikalarına uyarlandığında geleneksel

özelliğini kaybetme riskiyle karşı karşıya kaldığı belirtilmektedir. Sosyal suç önleme yaklaşımının, suçu destekleyen veya suç lehine olan yapısal bağlamları değiştirme şeklindeki genel amacını giderek kaybettiği ve daha az başarılı uygulamalarla gündeme geldiği ileri sürülmektedir (Selmini, 2010: 533). Suçla ilgili sosyal yaklaşımlar, belirli sosyal gruplarla ilgili gündeme geldiğinde, bireylerin suç kariyerini veya kriminal yapılarını azaltmaktan çok, damgalayıcı işlevler için kullanıldığı ileri sürülmüştür. Diğer bir eleştiri de bu modelin suç eğilimleri konusunda eski yaklaşımları içerdiği, son derece pahalı olduğu, sonuçlarının değerlendirilmesinin imkânsız veya etkisiz olduğudur (Selmini 2010: 524, 532).

1.4. Gelişimsel Suç Önleme

Gelişimsel suç önleme, bireylerde kriminal davranışının gelişimini önlemeye odaklanan ve erken müdahaleyi savunan bir yaklaşımdır. Bu önleyici yaklaşım özellikle suç işleme eğilimine sahip olan risk gruplarını ve bireyleri hedef olarak seçmektedir. Diğer bir ifade ile bu önleyici yaklaşım, her hangi bir nedenle suç işleme eğilimi ihtimaline sahip olanları “riskli bireyler” veya “risk grupları” olarak tanımlamakta ve onların gelecekte suç işleyebilme ihtimallerine karşı suçluluk öncesi müdahale etme düşüncesini içermektedir.

Gelişimsel suç önleme, bireylerin gelişiminde erken dönemde müdahale etmenin uzun vadede önemli sosyal ve ekonomik faydalar sağlayabileceği fikrine dayanmaktadır. Kişinin yaşamında antisosyal ve suç eğiliminin gelişimini etkileyecek olumsuzlukların ortaya çıkması öncesinde belirli programlar çerçevesinde bu olumsuzluklara müdahale edilmesini savunan önleyici bir yaklaşımdır.

Bireyde kriminal bir kişilik yapısının oluşup oluşmamasında özellikle aile, okul ve iş/çalışma alanlarına ilişkin olumsuzluklar veya problemler son derece önem arz etmektedir. Bu nedenle bu alanlarda bireyin olumlu gelişimini sağlayan ve toplumsal bağlılıkların gerçekleşmesini hedefleyen programların uygulanması suça karşı güçlü yapıların inşasında etkili olmaktadır. Bu husus gelişimsel suç önleme kuramının, gelecekteki suçluluk (özellikle dezavantajlı ve korunmasız olan çocuklar için) ihtimaline karşı bireylerin suç yönelimi karşısındaki yapısını güçlendiren koruyucu faktörleri arttırmayı amaçladığı söylenebilir.

Gelişimsel suç önleme yaklaşımını; erken önleme veya risk odaklı suç önleme yaklaşımları ile benzer varsayımlar içermesi nedeniyle birbirinden ayırt etmek her zaman kolay değildir. Bu nedenle bu çalışmada her üç yaklaşımın konuya ilişkin benzer varsayımlar içermesi nedeniyle birlikte ele alınmıştır.

Risk ve koruyucu faktörler; çocukluğa ilişkin faktörler, aile faktörleri, okul faktörleri, yaşam olaylarına ilişkin faktörler, toplumsal ve kültürel faktörler olarak sınıflandırılabilir. Suç önleme hangi aşamada olursa olsun, hepsinden önemlisi olan, farklı risk faktörlerinin yaşamın farklı aşamalarındaki analizidir. “Risk faktörü” terimi, gelecekteki suçlarla ilişkilendirilen temel değişkenlerin tanımlanması, ölçülmesi ve manipüle edilmesine vurgu yapan bir program tasarımıdır. Homel (2005: 97)’e göre gelişimsel suç önleme literatürünün en önemli kazanımı, kısa ve uzun vadede, özellikle dezavantajlı ve savunmasız/kırılgan çocuklar ve gençler için bir fark yaratmayı mümkün kılmasıdır.

Erken suç önleme veya gelişimsel suç önleme yaklaşımının üç temel özelliği vardır.

1. Bireylerin ergenlik dönemine kadar olan çocukluk dönemi için müdahalenin varlığını öngörmesidir.
2. Erken önleme, bireylerin ilk sapma ya da suç eylemine müdahale etme girişimini içermektedir.
3. Bir tür sosyal veya bireysel müdahale biçimini gerekli kılmazdır. Bu husus, erken veya gelişimsel suç önleme ile sosyal suç önleme arasında bir örtüşmenin varlığını göstermektedir (Selmini, 2010: 527).

Risk odaklı veya gelişimsel suç önleme yaklaşımı, suçun temel sebeplerini veya bireyleri suç ve suç riski altına sokmaya iten faktörleri saptayıp bunları elimine etmeyi amaçlamaktadır. Bu kuramın en belirleyici özelliği kriminal yönelimin öngörücüsü olarak risk faktörlerini belirlemiş olmasıdır. Konuya ilişkin yapılmış çok sayıda araştırmalardan (Farrington, 2007: 602-640; Farrington v.d., 2012: 70-88; Lab, 2010: 134-137; Hawkins v.d., 2000:2; O’Mahony, 2009: 100-101; Loeber, v.d. 1986: 29-130; Blackburn; 1997; Kelly v.d., 2003) hareketle yapılmış çok değişkenli risk unsurları tablosu şu şekildedir:

Tablo 1: Suçluluk Risk Faktörleri

1. Kişisel Risk Faktörleri

- ✓ Sosyobiyojik faktörler (nöropsikolojik veya bilişsel bozukluklar, prefrontal veya frontal eksiklikler, düşük istirahat kalp hızı, alkol fetal sendromu)
- ✓ Erken dönemde ortaya çıkan antisosyal davranış / davranış sorunları (saldırgan davranış ve öfke yönetimi sorunları)
- ✓ Düşük öz kontrol, dürtüsellik
- ✓ Problem çözme, eleştirel düşünme ve soyut akıl yürütme becerilerinin

düşüklüğü; eylemlerinin sonuçlarını bilme ve öngörmeye yetersizlik; sorunlara olumlu çözümler geliştirmedeki yetersizlik,

- ✓ Düşük empati düzeyi
- ✓ Psikopatoloji
- ✓ Bazı psikolojik bozukluklar (örneğin, zıtlasma/inatlaşma bozukluğu, davranış bozukluğu, DEHB)
- ✓ Bazı akıl sağlığı bozuklukları (paranoid şizofreni)
- ✓ Madde bağımlılığı
- ✓ Akademik başarısızlık, okullara bağlılık eksikliği, okulu terk etme, okulu bırakma

2. Aile Risk Faktörleri

2.1. Ebeveyn özellikleri

- ✓ Ebeveyn psikopatolojisi
- ✓ Suçluluk ve sapma
- ✓ Madde bağımlılığı
- ✓ Aile içi şiddet (eş istismarı)
- ✓ Ebeveyn çatışması

2.2. Ebeveynlik Pratikleri

- ✓ Çocuklarla çatışma
- ✓ Sert veya düzensiz ebeveynlik becerileri
- ✓ Kötü/yetersiz ebeveyn denetimi
- ✓ İhmal
- ✓ Soğukluk / red
- ✓ Fiziksel veya cinsel istismar / çocuk kötü muamelesi

2.3. Aile özellikleri

- ✓ Geniş Aile
- ✓ Aile yıkılması ve parçalanma-boşanma veya ayrılma
- ✓ Düşük sosyo-ekonomik durum / yoksulluk

3. Okul / Akademik Risk Faktörleri

- ✓ Okul ortamında denetlenmeyen zorbalık, taciz ve şiddetin varlığı
- ✓ Yüksek devamsızlık oranı, sık sık okuldan atılma ve okulu bırakma
- ✓ Cezalandırıcı disiplin tekniklerinin varlığı gibi tepkisel tarza duyulan aşırı güven
- ✓ Mücadeleci öğrenciler için destek ve kanıt temelli önlemlerin eksikliği

4. Toplumsal Risk Faktörleri

- ✓ Mahallelerin/yerleşim bölgelerinin dezavantajlı, desorganize nitelikte olması

- ✓ Kötü konut ve mahalle/komşuluk koşulları
- ✓ Olumsuz rol modelleri
- ✓ Sapkın akran gruplarının yoğunluğu
- ✓ Yerel/lokal suç ve şiddet oranının yüksekliği
- ✓ Suç kolaylaştırıcılarının mevcudiyeti (uyuşturucular, silahlar, likör satan mağazalar)
- ✓ Yerel istihdam olanaklarının yetersizliği

5. Akran Risk faktörleri

- ✓ Sapkın akranlarla ilişkinin varlığı
- ✓ Akranlarla denetimsiz çok zaman geçirmek
- ✓ Akran reddi
- ✓ Çetelere katılım

6. Durumsal Risk Faktörleri

- ✓ Uyuşturucu ticaretine olan katılım
- ✓ Silahlara erişim

Kaynak: (Schneider, 2015: 107)

Ülkemiz dışında suçluluğu engelleme kapsamında yukarıda belirtilen risk faktörlerini esas alarak çok sayıda program geliştirilip uygulanmıştır. Homel'e göre eğitim başarısı, çocuklara kötü muamele, işgücüne katılım, çocuk ve gençlik davranışları ve madde bağımlılığı gibi alanlara ilişkin erken müdahale programlarıyla çocukların suça katılımında önemli düşüşler sağladığını ortaya koyan araştırmalarının yanında benzer çalışmaların sayısı giderek artmaktadır (Homel, 2005: 4-8).

Sonuç olarak, gelişimsel suç önleme etkisinin araştırılması üzerine yapılan araştırmalar bir bütün olarak ele alındığında, bir çocuğun gelişim süreçlerine erken müdahalenin, risk altındaki çocukların ve ailelerinin gelişimini iyileştirmede, suçluluğun ortaya çıkmasında engellemede ve gelecekteki kriminal suçlulukla ilgili uzun vadeli maliyetleri azaltmada umut verici bir strateji olduğunu (Welsh ve Farrington, 2001) söylemek mümkündür.

Risk odaklı suç önleme ve bu kuramın bünyesinde yer alan yaklaşımlar ile ilgili eleştiriler, durumsal suç önleme yaklaşımı için ileri sürülen eleştirilerden çok farklı değildir. Kişisel yaşama rahatsız edici şekilde müdahale etme, sosyal grupları hedefleme ve onları damgalama bu kuramlara yöneltilen en yaygın eleştiriler olmaktadır.

Genel Değerlendirme ve Sonuç

Tüm toplumlarda önemli bir güvenlik sorunu olarak yaşamı tehdit eden suç ve şiddet olaylarını azaltmak ve bireyleri tedirgin eden suçlara maruz kalma korkusunu önlemeye yönelik çaba ve faaliyetleri gerçekleştirmek, ancak suç önleme programlarının hayata geçirilmesi ile mümkün olmaktadır. Suç önleme, suç işlendikten sonraki süreçte yapılan müdahaleyi değil, suç işlenmeden önceki süreçte yapılabilecek çalışmaları/müdahaleleri tanımlamaktadır. Bu nedenle suç önleme yaklaşımları, suçun ortaya çıkışını önlemeye yönelik modellerdir.

Suçun ortaya çıkışını açıklayan çok sayıda kuramın varlığına benzer olarak çok sayıda suç önleme yaklaşımı geliştirilmiştir. Suç olgusu, suç türü, suç motivasyonu ve suç değişkeni açısından çoklu bir nitelik arz etmesi nedeniyle önleyici yaklaşımların da çeşitlilik arz etmesi kaçınılmazdır.

Suç davranışlarının sadece kolluk güçleri, ceza adalet sisteminin işleyişi veya yasaların caydırıcılığı ile önlenmesi mümkün değildir. Diğer bir ifade ile suçun minimize edildiği veya önlendiği güvenli toplumların oluşturulması için ceza adalet sisteminin işlemesi, polis sayısının veya faaliyetlerinin artırılması, cezaevi sayısının fazlaştırılması ve suç için öngörülen cezaların artırılması yeterli olmayacaktır. Suç önleme aynı zamanda suçla zemin hazırlayan tüm koşullara (fiziksel, sosyal, ekonomik, toplumsal, durumsal v.b.) müdahale edilmesini, toplumsal ve diğer kurumların desteğine gereksinim duyulmasını ve toplumda güvenlik bilincinin geliştirilmesini gerektiren çabaların tümünü içermektedir.

Suçun nedenleri oldukça çok sayıdadır ve birden çok disiplin tarafından ele alınabilecek düzeyde de geniş bir yelpaze arz etmektedir. Kriminolojide buna ilişkin sosyolojik, psikolojik, hukuksal, biyolojik ve sosyo-biyolojik disiplinlerde çok sayıda suç kuramları (psikolojik, psikiyatrik, biyolojik gibi bireysel kuramların yanı sıra sosyal örgütsüzlük, gerilim, alt-kültür, sosyal kontrol, sosyal öğrenme, etiketleme ve eleştirel kuramlar gibi sosyolojik kuramlar v.b.) ve bu kuramlar bünyesinde irdelenen çok sayıda değişken/etken (bireysel özellikler, aile sorunları, akran yapısı, antisosyal eğilimlilik, okul problemleri, işsizlik, yoksulluk, uyuşturucu ve silahların varlığı, fırsat yapısı, mağdurun rolü, kültür, eşitsizlik/adaletsizlik, cezaların caydırıcılığı v.b.) bulunmaktadır. Bütüncül ve daha sonuç alıcı bir suç önleme yaklaşımı bu nedenle; suçun ortaya çıkışı ile ilişkili olan sosyo-kültürel, ekonomik, hukuksal, politik, bireysel özellikleri, sosyo-biyolojik eğilimleri ve fiziksel veya çevresel alanlara ilişkin çok sayıda değişkeni içermek durumundadır. Bu nedenle etkili bir suç önleme modelinin, suç nedenlerine odaklanan kuramlar ile suç önleme yaklaşım-

larını birlikte içeren entegre bir model niteliğinde olması gerekmektedir.

Kriminoloji disiplininde suç önleme yaklaşımları içerisinde; durumsal, sosyal, toplum odaklı ve gelişimsel veya risk odaklı suç önleme en çok öne çıkan yaklaşımlar olmaktadır. Bu nedenle bireyin kriminal eğiliminin oluşumunda sadece durumsal faktörler etkili olmadığı için suç önleme çabaları da sadece durumsal yaklaşımlar ile sınırlı tutulamaz. Suç; sosyal, ekonomik, kültürel ve gelişimsel faktörlerin bireyde oluşturduğu kriminallik potansiyelinin, uygun ve elverişli fırsat faktörleri ile birleşmesi durumunda ortaya çıkma ihtimali olan bir eylemdir. Bir anlamda suçun temel motivasyonlarını ve kaynaklarını sadece durumsal faktörlerle sınırlandırmak doğru değildir. Örneğin, olumsuz bir aile geçmişini deneyimleyen (aile içi şiddet ve istismara maruz kalan veya buna tanıklık eden) bir bireyde oluşan şiddet eğilimi, uygun koşullarda ve ortamlarda kendini dışa vurmaktadır. Bu aynı zamanda, suç eğilimi oluşmamış olan bireylerde uygun fırsatların varlığı durumunda bile suçun niçin işlenmeyeceğini açıklamaktadır. Bu nedenle, kriminal eğilimlilik sadece durumsal/ortamsal faktörlerden oluşmamaktadır. Ortamsal faktörler daha önceden oluşmuş olan suç eğiliminin gerçekleşmesi için uygun bir zeminin teşkilini sağlamaktadır. Hiç kuşkusuz, durumsal faktörler bazen de doğrudan suç eğiliminin temel bir kaynağını da teşkil edebilmektedir. Ancak suçun gerçekleşmesinde, yapısal ve durumsal unsurlardan hangisinin suçun temel motivasyonu olduğu hususunun ispatlanması son derece güçtür.

Etkili bir suç önleme modelinin geliştirilmesi, kriminal eğilimin veya suç motivasyonunun oluşumunu açıklayan yaklaşımlar ile suçun durumsal yapısını dikkate alan fırsata ilişkin değişkenlerin birlikteliğini sağlayan bütüncül bir modeli gerekli kılmaktadır. Çünkü suçun önlenmesi ile suçun meydana gelmesi arasında yakın bir ilişki vardır. Bu nedenle suçun önlenmesi, suçun oluşumunda etkili olan unsurların elimine edilmesi veya suç karşıtı toplumsal zeminin sağlamlaştırılması ile mümkün olmaktadır. Burada suça neyin yol açtığı hususlarının bilinmesi, suçun nasıl önlenebileceği konusunda da önemli bir kavrayış sağlayacaktır.

Suç önleme modellerinin geliştirilmesinde, suç nedenlerini açıklayan teorilere başvurulması adeta kaçınılmazdır. Bu çerçevede suç önleme yaklaşımlarından biri olan durumsal suç önlemenin dışındaki diğer kuramların yukarıda belirtilen faktörlerden bazılarının öncüllerini içerdiği söylenebilir. Örneğin, sosyal kontrol teorisinin sosyalleşme ve toplumsal kurumlara bağlılık konusundaki yaklaşımı gelişimsel veya risk odaklı suç önleme kuramı başlığı altında belirtilen suçtan alıkoyucu bazı bağlılıklar ile örtüşmektedir. Ancak tüm değişkenler suç önleme yaklaşımlarında bir araya getirilmiş değildir.

Burada belirtilmesi gereken önemli bir husus, suç önleme programlarının, suçun tüm değişkenlerini içermesi gerektiğidir. Bu, suçun meydana gelmesinde etkili olan tüm faktörlerin suç önleme modellerine dâhil edilmesi anlamına gelmektedir. Bu kapsamda aşağıda belirtilen alanlarda gerekli müdahalelerin/çalışmaların yapılması suçun önlenmesi açısından son derece önem arz etmektedir:

1. Bireyin kriminal eğilimli olmasını sağlayan (tüm sosyal, ekonomik, ailesel, eşitsizlik, kültürel olumsuzluklar v.b) faktörlere müdahale edilmesi.

2. Suçun işlenmesini kolaylaştıran, olanaklı kılan tüm unsurların ve uygun hedeflerin elimine edilmesi ve suçun işlenmesinin zorlaştırılması ve suçlu açısından riskli hale getirilmesi

3. Suç mağdurunun, uygun bir hedef olmaktan çıkarılmasının sağlanması (mağdurların suça maruz kalmalarını önlemek için aldıkları önleyici tedbirler v.b).

4. Yeterli düzeyde güvenlik ve koruma tedbirlerinin alınması.

5. Suç eylemine karşı toplumsal bilinç ve farkındalığın artırılması.

Yukarıdan belirtilen bu hususlar esas alınarak etkili ve entegre bir suç önleme modelinin geliştirilebilmesi için aşağıda belirtilen çok sayıda faktör odaklı önleyicilerin tümü modele dahil edilmelidir:

1. Suçlu odaklı suç önleme,
2. Suç türü odaklı suç önleme,
3. Çevre/ortam odaklı suç önleme,
4. Mağdur odaklı suç önleme,
5. Risk grubu odaklı bir önleme,
6. Sosyo-ekonomik-kültürel odaklı engelleme,
7. Hukuksal yaptırım odaklı önleme.

Bir anlamda gelişkin ve kapsamlı bir suç önleme modeli; bireysel motivasyonlar ve suça yatkınlık; suçu kolaylaştırıcı fırsatlar, sosyal ve fiziksel yapı ile sosyo-ekonomik ve kültürel bağlamı içermelidir. Suç önleme faaliyetleri kapsamında suçluların cezalandırmalarını veya rehabilite edilmelerini amaçlayan uygulamaların yanı sıra kriminal eğilimin mayalandığı veya oluştuğu ilk sosyalleşme dönemlerini içermesi ve suça katılım veya yönelim açısından riskli görünen bireylerin toplumla bütünleşme çabalarına ağırlık verilmesi gerekmektedir. Bu nedenle suç önleme çabası, suçun hem bireysel hem de toplumsal bağlamını birlikte içermelidir.

Diğer önemli bir husus ise, suç önleme kapsamında suç davranışlarının yanı sıra bazı sapkın eylemler, kaba, rahatsız edici ve başıboşluk olarak tanımlanan eylemler ile de mücadele edilmesi gerekliliğidir. Çünkü suç davranışı bazen bu sapkın veya antisosyal zemin üzerinden gelişmektedir. Diğer bir ifade ile suçun önlenmesi konusuna yalnızca suçlu olma riskini taşıyan popülasyonların değil aynı zamanda insanlar arasındaki güvensizlik algısını etkileyen potansiyel risklerin de dâhil edilmesi gerekliliğidir.

Ayrıca suç önleme faaliyetleri sadece merkezi devlet kurumları ile sınırlı kalmamalı, vatandaşların, hükümet dışı organizasyonların, STK'ların ve yerel güçlerin veya aktörlerin de katılımını sağlayan kapsamda yapılması gerekmektedir. Burada sosyal genişleme (ilgili aktörlerin artırılması) ve kurumsal genişleme (yerel yönetimlerin yetki ve sorumluluklarının artırılması) sağlanması gerekmektedir. Bu yaklaşım, suç önleme sorumluluğundaki bireyleri ve vatandaşları birçok farklı şekilde suç önleme çabalarına dâhil edilmesini gerekli kılmaktadır.

Entegre bir suç modeli; çocukların gelişim aşamasında kriminal eğilimlerinin oluşmasında risk potansiyelini taşıyan risk faktörlerine müdahale edilmesini ve bu unsurların elimine edilerek bireylerin hukuksal ve toplumsal yapısının güçlendirilmesini (gelişimsel veya risk odaklı suç önleme), toplumsal bozulma ve toplumsal örgütsüzlük ile mücadele edilmesini ve enformel denetimi sağlayıcı programların hayata geçirilmesini (toplum temelli suç önleme), ekonomik, istihdam, eğitim, konut, sağlık gibi sosyo-ekonomik ve kültürel alanda iyileştirici programlar ile sosyal gelişiminin sağlanmasını (sosyal suç önleme) ve suç işlenmesini olanaklı kılan veya kolaylaştıran, suç fırsat faktörlerinin ortadan kaldırılmasını amaçlayan (durumsal suç önleme) faaliyetleri ve programları bünyesinde bulunduran tüm yaklaşımları içermelidir.

Geçmiş dönemlerde suç önleme yaklaşımları genelde suç adalet sisteminin (polis, mahkeme ve ceza infaz kurumları) faaliyetleri içerisinde görülmekteydi. Bu önleyici yaklaşım reaktif yaklaşım olarak tanımlanmaktadır. Reaktif yaklaşım, suç işlendikten sonra suçluya yapılan müdahaleyi (yakalanma, yargılanma, tutuklanma gibi) belirtmek için kullanılmaktadır. Oysaki günümüzde suç işlenmeden önce suçun ortaya çıkışını olanaklı kılan unsurlara müdahale edilmesi daha da önem kazanmıştır. Diğer bir ifade ile etkili önleyicilik, suç işlenmeden önce suçun meydana gelmesinde muhtemel risk faktörlerine olan müdahaleyi öne çıkaran yaklaşımdır. Bu yaklaşım, proaktif yaklaşım olarak ifade edilmektedir. Proaktif yaklaşım kapsamında gerçekleşen bu müdahalecilik; suç risk faktörlerini, potansiyel suçlu eğilimini, toplumsal ve fiziksel yapıları birlikte kapsmalıdır. Sonuç olarak suçla daha etkili bir mücadele için, reaktif ve proaktif yaklaşımın birlikte benimsenmesi ve uygulanması gerekmektedir.

Burada son olarak belirtilecek diğeri bir husus da, suç önleme faaliyetlerinin sadece ilgili kurum veya sınırlı birkaç kurumun işbirliği ile değil daha kapsamlı ve çok kurumlu bir birlikteliği ve bakış açısını gerektirmesidir. Aynı şekilde bu önleyici çalışmalara toplumun veya vatandaşların katılımının sağlanması ve suçla mücadeleye karşı mobilize edilmesi gerekmektedir. Sonuç olarak durumsal, sosyal, toplum odaklı ve gelişimsel suç önleme yaklaşımlarının tüm varsayımlarını içeren bir anlayışla her il bazında ilgili paydaşların tümünü kapsayan çok kurumlu ve çok boyutlu kentsel suç önleme birimlerinin kurulmasının, suç önlemede etkili ve faydalı olacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Bennett, T. H. (1998). Crime Prevention, Michael Tonry (ed.). *The Handbook of Crime and Punishment* içinde (s. 369-402) New York: Oxford University Press.
- Blackburn, R. (1997). *The Psychology of Criminal Conduct*, U.K.: Wiley, Chichester
- Borysiewicz, L. (2009). Prevention is Better Than Cure. *Clinical Medicine*, 9 (6), 572-83
- Brantingham, P. J. ve Faust, F.L. (1976). A Conceptual Model of Crime Prevention. *Crime and Delinquency*, 22 (3), 284-421
- Clarke, R. V. (1992). Introduction. Ronald V. Clarke (ed.). *Situational Crime Prevention: Successful Case Studies*, Albany, NY: Harrow and Heston.
- Clarke, R. V. (2005). Seven Misconceptions of Situational Crime Prevention, Nick Tilley (ed.) *From Handbook of Crime Prevention and Community Safety* içinde, (s. 39-70) UK: Willan Press
- Clarke, R. V. ve Eck, J.E. (2005). *Crime Analysis For Problem Solvers in 60 Small Steps* . Washington, DC: Department of Justice Office and Community Oriented Policing Services.
- Cornish, D. ve Clarke, C. V. (2003). Opportunities, Precipitators and Criminal Decisions: A Reply to Wortley's Critique of Situational Crime Prevention. Martha J. Smith ve Derek B. Cornish (ed.), *Crime Prevention Studies* içinde (s. 111-124) , Criminal Justice Press: Monsey
- Eck, J. E. (2006). Preventing Crime at Places. Lawrence W. Sherman (ed.), *Evidence-Based Crime Prevention* içinde David P. Farrington, Brandon C. Welsh, and Doris L. MacKenzie). New York: Routledge.

- Farrington, D. P.(2007). Childhood Risk Factors And Risk-Focused Prevention. Mike Maguire, Rodney Morgan ve Robert Reiner (ed.), *The Oxford Handbook of Criminology* içinde (s. 602–640), Oxford University Press: Oxford, U.K.,
- Farrington, D. P. Loeber, R., Ttofi M.M (2012). Risk and Protective Factors For Offending, David P. Farrington ve Brandon C. Welsh (ed.), *The Oxford Handbook of Crime Prevention* içinde (s. 70–88), Oxford, U.K.,: Oxford University Press
- Geleri, A. (2013). Suç Önlemede Temel Yaklaşımlar, Filiz Tepecik (ed.), *Suç Önleme Modelleri içinde*, (s. 35-56), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yay.
- Graham, J. ve Bennett, T. (1995). *Crime Prevention Strategies in Europe and North America*, Finland: Criminal Justice Press
- Hawkins, J. D., Herrenkohl, T.I, Farrington, D.P., Brewer, D., Catalano, R.F., Harachi, T.W., Cothorn, L. (2002). *Predictors of Youth Violence, Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention*, U.S. Department of Justice Office of Justice Programs
- Homel, P. (2005). A Short History of Crime Prevention in Australia, *Canadian Journal of Criminology and Criminal Justice* (47 (2), 355–368.
- Hope, T. (1995). Community Crime Prevention. *Building a Safer Society: Strategic Approaches to Crime Prevention* içinde (s. 1-20), Michael Tonry and David P. Farrington (ed.). Vol. 19 of Crime and Justice: A Review of Research. Chicago: University of Chicago Press.
- Kelly, B. T., Loeber, R., Keenan, K., ve DeLamatre, M. (2003), *Developmental Pathways in Boys' Disruptive and Delinquent Behavior*, Washington, DC: Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention.
- Kızmaz, Z. ve Bilgin, R. (2012). *Hırsızlık: Suçlular, Nedenler ve Dinamikler*. Ankara: Polis Akademisi Yay.
- Lab, S. P. (2010). *Crime Prevention: Approaches Practices, and Evaluations*, New York: Anderson Publishing.
- Loeber, R. ve Stouthamer-L, M (1986). Family Factors As Correlates And Predictors of Juvenile Conduct Problems And Delinquency, Michael Tonry and Norval Morris (ed.). *Crime and Justice* içinde (s. 29-149), Chicago: University of Chicago Press.
- O'Mahony, P. (2009). The Risk Factors Prevention Paradigm and the Ca-

- uses of Youth Crime: A Deceptively Useful Analysis? , *The National Association for Youth Justice*, Sage Pub. 9 (2), 99-114
- Rosenbaum, D. P. , Lurigio, A., Davis, R.C. (1998). *The Prevention of Crime: Social And Situational Strategies*, Belmont, CA: Wadsworth
- Savignac, J. (2009). *Families, Youth and Delinquency: The State of Knowledge, and Family-Based Juvenile Delinquency Prevention Programs*, Ontario, Canada: National Crime Prevention Centre, Ottawa.
- Schneider, S. (2014). *Crime Prevention: Theory and Practice*, Boca Raton: Taylor & Francis Group Press.
- Selmini, R. (2010). The European Experience of Crime Prevention, Shlomo Giora Shoham, Paul Knepper ve Martin Kett (ed), *International Handbook of Criminology* içinde (s.511-538), Boca Raton, FL: CRC Press
- Sherman, L. W. (1995). Hot Spots of Crime and Criminal Careers of Places. *Crime and Place*, John E. Eck and David Weisburd (ed.). *Crime Prevention Studies*. Monsey, NY: Criminal Justice Press
- Sherman, L. W., Gartin,P.R. ve Buerger, M.E. (1989). Hot Spots of Predatory Crime: Routine Activities and the Criminology of Place. *Criminology*, 27, 27-55.
- Tonry, M.ve Farrington, D.P. (eds). (1995). Building a Safer Society: Strategic Approaches to Crime Prevention. Vol. 19 of *Crime and Justice: A Review of Research*. Chicago: University of Chicago Press.
- Welsh, B.C., Farrington, D.P. ve Sherman, L.L. (2001). (Eds.) *Costs and Benefits of Preventing Crime*. Boulder, CO: Westview Press.
- Welsh, B.C. ve Farrington, D.P. (2012). (Eds.). *The Oxford Handbook of Crime Prevention*, U.K.,: Oxford University Press
- White, R. (2010). Situating Crime Prevention: Models, Methods and Political Perspectives. *Crime Prevention Studies*, 5, 97-113

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Kış / Winter Sayı/Issue: 46
Sayfa / Page: 309-333

ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY
Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 12.08.2019
Kabul/Accepted: 15.09.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**SEKÜLERLEŞMENİN
ATEİST TUTUM ÜZERİNDEKİ
ETKİSİ***

***THE EFFECT OF
SECULARIZATION ON
ATHEIST ATTITUDE***

Dr. Derya GÜLFİL

Adana Büyükşehir Belediyesi

ORCID: 0000-0002-1790-1898, deryadben@gmail.com

Öz

Modernleşme ve beraberinde gerçekleşen sekülerleşme süreciyle ortaya çıkan köklü değişim ve farklılaşmalar sadece toplumsal siyasal ve ekonomik hayatı değil, bireylerin duyu düşünce yapısını ve yaşam biçimini de etkilemiştir. Akademik çalışmalarda, sanayileşmiş modern toplumlarda aklın (rasyonalist) bilimin ve bilimsel anlayışın egemen olduğu ifade edilmiş; seküler düşünme ve davranışlardaki artışa paralel olarak, dindarlık dini yaşam biçimi ve inanç bağlılıklarında değişim ve farklılaşmaların olduğu belirtilmiştir. Hatta klasik sekülerleşme teorisyenleri, sekülerleşme sürecinin sonunda dinin tamamen yok olacağını ya da sosyal hayat ve siyasetten uzaklaşarak vicdanlara çekileceğini savunmuştur. Bu araştırma ise, sekülerleşmenin ateist tutumlar üzerindeki etkisini sosyal psikolojik bakış açısıyla incelemeyi amaçlamaktadır.

Nitel bir desene sahip olan bu makalede, yapılandırılmış (güdümlü) mülakat tekniği kullanılmıştır. Veriler, betimsel ve içerik analizi olmak üzere iki yol kullanılarak çözümlenmiş; anlayıcı geleneğe bağlı olarak yorumlanmıştır. Ulaşılan bulgularda ateist bireylerin sekülerleşmeyi çağdaş, modern, ileri görüşlü, içinde yaşadığı zamanla uyumlu, rasyonel ve bilimsel bakış açısına sahip olmak ve evrensel değerleri benimsemek anlamında algıladıkları görülmektedir. Çalışmanın bulguları, sekülerleşmenin ateist tutumu zorunlu olarak beslemediğini; ancak ateistlerin dini algılama, anlama ve yaşama biçimlerini etkileyerek bunlar üzerinde değişimler yarattığını ortaya koymaktadır. Bununla beraber, sekülerleşme ve ateist tutumlar arasında yakın bir ilişkinin olduğu saptanmış; söz konusu bu ilişkinin; düşünsel, kavramsal ve ahlâki temellerde benzerlik gösterdiği belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: din psikolojisi, din sosyolojisi, modernleşme, sekülerleşme, ateizm.

* Bu makale, yazarın Haziran 2018’de Çukurova Üniversitesi/ İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı’na sunduğu “Psikolojik Açıdan Ateizm: Nitel Bir Araştırma” adlı doktora tezinden hareketle yürütülmüştür.

Abstract

The radical changes and divergences that have emerged with the process of modernization and the secularization which have taken place have influenced not only the social-political and economic life but also the emotion-thinking structure and lifestyle of the individuals. Academic studies have indicated the mind (rationalist) science and scientific understanding are dominant in modernized industrialized societies; Parallel to the increase in secular thinking and behavior, religiosity has indicated that there are changes and differentiation in religious lifestyle and belief commitment. Even classical secularization theorists have argued that at the end of the secularization process, religion will be completely destroyed or withdrawn from social life and politics and drawn to mercy.

A structured interview technique, which has a qualitative pattern, has been used in this study. Data has been analyzed using two methods; descriptive and content analysis, and it has been interpreted depending on tradition. It has been seen that atheist individuals perceive secularization as contemporary, modern, forward-thinking, harmonious with the times they live in to have a rational and scientific point of view and adopt universal values. The findings of the study indicate that secularization does not necessarily feed atheist attitude; however, it has deeply affected the atheists' perception of religion, understanding, and way of life; and has created changes on them. However, it has been indicated that a close correlation between secularization and atheism have also similarities on intellectual, conceptual and moral bases.

Keywords: psychology of religion, sociology of religion, modernization, secularization, atheism.

Giriş

Dinin, bireysel, sosyal ve siyasal hayat üzerindeki etkinliğinin zayıflamasıyla sekülerleşmenin arttığına dair tartışmalar son yıllarda artmaktadır. Bu tartışmalarda, bazı teorisyenlerin sekülerleşmeyi din karşıtlığı, dinsizlik ve ateizm ile aynı anlamda kullandığını görmekteyiz. Sekülerleşme teorisi din-sekülerleşme sürecinde, üç farklı tez ortaya koymaktadır. Teorinin birinci tezinde, modernleşmenin mutlak surette sekülerleşmeyi doğuracağı ve nihayetinde dinin yok olacağı ileri sürülmektedir. İkinci tezde, modernleşmenin, üç asırdır dini ortadan kaldıramadığı söylenmekte; sekülerleşmenin dini yok edeceğine dair ortaya atılan bu savların, bir an önce terk edilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Üçüncü tezde, din ve modernitenin karşılıklı olarak birbirini etkilediği bu süreçte dinin otoritesini kaybedeceği; ancak kültürel fonksiyonlarının devam edeceği savunulmaktadır (Köse, 2005: 1). “Sekülerleşme süreci bireyi zihinsel olarak ateist bir anlayışa mı yaklaştırıyor?” sorusuna cevap arayan bu makaleyi daha çok ilgilendiren birinci tezin savunularındır. Bu teze göre, akıl ve bilim dünyaya egemen olacak seküler bir yapılanma zorunlu olarak kendisini topluma ve bireye dayatacaktır. Günlük problemlerin çözümünde dini kuralların, de-

ğerlerin örf ve adetlerin yerini daha dünyevi dinamikler alırken, dinin toplumsal rolü azalarak yok olacaktır (Carroll, 1984: 364; Haynes, 1997: 712). Bruce (2000), Batı Avrupa’da sekülerleşme süreciyle inançsızlığın geliştiğini; kiliseye devam etme ve kilise üyelerinin dinî bağlılıklarında azalma olduğunu dile getirmektedir. Hyman (2010: 33), Batıdaki dini azalmanın kısmen de olsa yön değiştirdiğine dair herhangi bir kanıt olmadığı sürece, insanların dine karşı olduklarını olumsuz bir dille bile ifade edemeyecekleri günlerin de geleceğini iddia etmiş; dinin anlamsız belli belirsiz bir olgu olacağını savunmuştur. Modernleşmenin artmasıyla kapitalist-sanayileşmiş toplumlarda; rasyonelleşme, uzmanlaşma ve bireyselleşme gibi kavramlar önem kazanırken, kurumsal-meslekî ayrışmalar sosyal ve bireysel değişimler hızlanmış, bilim ve teknoloji, laikleşme çağdaşlaşma gibi dinamikler toplum ve birey üzerinde ciddi değişimler yaratmıştır (Bayer, 2010: 151; Giddens, 1994: 100; Küçükcan, 2005: 111). Sekülerleşme sürecinde ortaya çıkan bu değişim ve farklılaşmalar bireyin bilişsel ve psiko-sosyal yapısını önemli ölçüde etkilemiş; kişiyi geleneksel düşünce biçiminden uzaklaştırarak daha çok bilimsel-laik-pozitivist anlayışı benimsemesine, dünyevi değerlere yönelmesine neden olmuştur (Robinson, 2002: 344). Sekülerleşen toplumlarda ortaya çıkan bu değişim ve farklılaşmalar, bize modern rasyonel kültür içinde yer alan ve seküler özelliklerle donatılan bireylerde ateist tutumlara rastlanılmasının tesadüf olmadığını göstermektedir. Ayrıca, Marcel Gauchet’in ifade ettiği gibi seküler toplumun insanı kendini, “değişimin zorunluluğu” dediği şeyin baskısı altında hissederek, irrasyonel tecrübeler aramak için yeni dini hareketlere, bireysel ve içsel bir dini varoluşa ya da nihlizme, agnostisizme deizme ve ateizme yönelebilir. Bu makale, sekülerleşme sürecinin ateistik tutum üzerindeki etkisini sosyal psikolojik (algı, tutum, tavır, değer yargıları, normlar, roller vb.) bakış açısıyla incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırma, bu çerçeveden hareketle şu sorulara cevap aramaktadır: “sekülerleşme süreci bireyi zihinsel olarak ateist bir anlayışa mı yaklaştırıyor?” ; “modernite ve sekülerleşme, bireylerin duygu düşünce ve davranışlarını ne düzeyde ve nasıl etkilemektedir?”; “sekülerleşmenin ateistik tutumlar üzerindeki etkisinin (bireyleşme-bireyselleşme, kendi kendine yetebilirlik, güç isteği, özgürlük ve bağımsızlık duygusu, rasyonalizm, ekonomik şartlar, bilim ve teknoloji vb. gibi) psiko-sosyal dayanakları nelerdir?”; “ateist bireyler, kavramsal olarak sekülerleşmeden ne anlamakta; sekülerleşmeyi nasıl tanımlamaktadır?” Buradan hareketle, birçok motivasyona sahip olan ateist tutumlar üzerinde sekülerleşmenin etkisi tespit edilmeye çalışılacaktır. Dolayısıyla tüm bunların tespit edilmesi sekülerleşmenin ateistik tutumlar üzerindeki etkisini anlama ve açıklamada merkezi öneme sahiptir.

Kavramsal Çerçeve

Sekülerleşme

Sekülerleşme; belli bir toplumda belli zaman diliminde dinin, dinimsi birleşimlerin, mantıksal temele dayanmayan büyüsel içerikli geleneksel inanç ve davranışların bireysel ve toplumsal düzeydeki saygınlığının, toplumu etkileme ve gündelik yaşamı şekillendirme gücünün azalması anlamına gelmektedir (Ertit, 2019: 47; Darende, 2015: 12). Sekülerleşme, Batı’da dinsizleşme ve kilisenin toplumsal kurumlar üzerindeki hâkimiyetinin ve otoritesinin azalması olarak benimsenirken; Türkiye’de ideolojik kamplaşmaların belirlediği içeriklere göre değişen anlamlar kazanmış çoğu zaman kültür içinde dinin zayıflaması olarak anlaşılmıştır (Çelik, 2017: 210). Avrupa’da Rönesans, Protestan Reformu, Mutlak Monarşilerin ortaya çıkışı, Bilimsel Devrim, Aydınlanma Çağı, Endüstriyel Kapitalizm ve Kentleşme gibi dinamiklere dayanan ve çizgisel bir tarih anlayışıyla evrilme gösteren sekülerleşme; temelini rasyonalizasyon, çoğulculuk, farklılaşma bireycilik gibi modernleşmenin temel karakteristik özelliklerinde bulmuştur (Ertit, 2014a: 107; Wilson, 1987: 51; Bryan, 2015: 10). Modern toplumun, dünya görüşünü ya da modernitenin dilini yansıtmaması nedeniyle bu kavram, liberal bir kültür, yaşam biçimi, dünya görüşü olarak dinin tersi yönünde gelişen bir değişim gibi anlaşılmıştır. Özellikle klasik sekülerleşme teorisi, kültürün dinin hegemonyasından bağımsızlaştığını, kurumların kendilerine özgü rasyonalitelerinin herhangi bir aşkın referans noktasına ihtiyaç duymadan ortaya çıktığını ve Batı’nın orta çağdan itibaren gittikçe sekülerleştiğini ileri sürmektedir (Maître vd., 1991). Klasik kuramcılara göre, modernleşmeyle beraber geleneksel paradigmalardan ve kurumların yerini bilimsel, akılcı ve mantıksal yapıyla örgütlenmiş kurumlar almış; dünya rasyonel bir düzen içerisinde yeniden inşa edilmiştir. Tüm bu değişim ve gelişmeler yeni bir idrak ve tutumu ortaya çıkararak her alanda bilimsel ve teknolojik gelişmeleri benimseyen, daha çok maddî çıkarılara odaklanan ve dinin son bulduğu yönünde bakış açısına sahip bireyler ortaya çıkarmıştır (Turner, 2012: 143; Tschannen, 1992).

Ateizm

Ateizmin temel düşüncesi Tanrının varlığını reddetmedir. En yalın biçimde Tanrının var olmadığına inanmaktır. Buna “inanmamaya inanmak” da denilebilir (Hyman, 2010). Tarihsel süreç içerisinde ele alındığında görülecektir ki, ateizm ilk çağdan günümüze kadar farklı görüntülerde ortaya çıkmış, farklı biçimlerde ifade edilmiştir. Ateizm ile ilişkili tanımlamalar devrin, toplumun ve kültürün dünya görüşüne, insan anlayışına, yani zamanın ruhuna göre çeşitlilik arz etmiştir. Bilindiği üzere antik dönemin tabiatçı filozofları, Tanrıyı dikkate almayarak her şeyin kaynağını maddede

(hava, su, toprak ve ateş) aramışlardır. Bu nedenle söz konusu bu filozoflar materyalist yaklaşımın ilksel temsilcileri kabul edilmiştir (Bakış, 2008: 14-16).

Orta çağ (5-15. yüzyıl) Hıristiyan dünyasında kilisenin ve skolâstik öğretilerinin güçlü hâkimiyeti söz konusuyken, özellikle bilim çevrelerinde kilise ve öğretilerine yönelik eleştiriler yükselmeye başlamıştır. Çağın bilim adamları ve aydınları, Tanrı'nın varlığını kabul etseler de kilisenin baskısından kurtulmak, özgürce yaşamak ve düşünebilmek için âleme müdahale etmeyen Tanrı fikrini savunmuşlardır. Bu anlamda 17. yüzyılda güçlenecek olan "Tanrı'ya evet, kurumsal dine hayır" diyen deistik bir yapının belirmeye başladığı görülmektedir (Ergezen, 2004: 20). Yeni çağa (15-18.yüzyıl) geldiğinde ateizm yeniden inşa edilerek yeni bir form ve kimlik kazanmıştır (Hyman, 2010: 21). Sadece doğal bilimlerin değil dinî gerekçelerin de akılla temellendirileceği görüşü hâkim olmuş, daha sonra aydınlanmanın da etkisiyle metafiziğe karşı şüphecilik ortaya çıkmış, aydınlanmacı paradigmanın temel ilkeleriyle yol almış temelini bu düşünceye dayandırmıştır (Topaloğlu, 2001: 22-23). Modern döneme (19. yüzyılın son çeyreğinden günümüze kadar) geldiğinde ateizm, felsefi bir problem olmaktan öte evrenselliği hayal eden insanın kişisel tercihinde ona taksim edilmiş bir yol gibi gözükmemektedir (Girardi, 2005). Tanrı'nın varlığına inanan kişilerin özlerine yabancılaşarak özgürlüklerini kaybedeceği, başka bir ifadeyle köleleşeceği iddia edilmiştir (Topaloğlu, 2001: 22-23). Günümüzde ise, ateizm olgusunun açık bir şekilde anlaşılması için moderniteyle sekülerleşmenin, Tanrı anlayışı ve teizm üzerindeki etkisinin ve sonuçlarının bilinmesi gerekmektedir. Çünkü bu iki olguyla birlikte geleneksel dini kurumsal yapıdaki Tanrı anlayışı evrilmeye başlamış, nihayetinde dünyadan uzaklaştırılan Tanrı sadece dua nesnesi haline dönüşmüştür. Çağın bilimsel ve teknolojik gelişmeleri, deney ve gözleme konu olamayan hiçbir şeyin anlamlı ve değerli görülmemesi, hedonizmin vazgeçilmez tutkulara dönüşmesi ve ölümün olduğu dünyada doyusuya yaşama arzusu gibi hususlar ateizmi besleyen nedenler arasındadır. Ayrıca giderek farklılaşan seküler toplum ve kültür yapısı ateizmin yeniden biçimlenip tanımlanmasında önemli rol oynamıştır (Hyman, 2010). Sosyal ve dinî kurumsal yapılarda meydana gelen değişimler dinî pratik, değer ve dünya görüşü başta olmak üzere pek çok alanda şekil ve içerik bakımından köklü dönüşümlere neden olmuştur (Çapcıoğlu, 2003: 49).

Ateistlere göre, değişen zamanın ruhuna uyum sağlayabilmek ve değişen toplumun ihtiyaçlarına cevap verebilmek için; insanın hayatı kontrol altına alması gerekmektedir. İnsan artık akıl ve bilimin öncülüğünde yaşamı denetleyebilmektedir. Dolayısıyla akıl ve bilime yönelen insanın Tanrı'ya ihtiyacı kalmamaktadır. Bugün ise gelişen modern dünyada insan,

dünyanın efendisidir. Tanrı fikrini üreten korku, kaygı ve acizlik dönemleri geride kalmıştır (Gülfil, 2019). Çünkü Tanrısız dünya, bilim ve akıl ile idare edilebilmekte, anlaşılabilir ve kontrol edilebilir duruma gelmektedir. Böyle bir dünyada meydana gelen epistemolojik kaymalar, ateist dünya görüşünü temellendirmeye destek sağlamıştır (Hyman, 2010).

Modernleşme Sekülerleşme ve Ateist Tutum Üçgeni

Modern kelimesi “yaşadığımız döneme uygun” ya da “ait olma” anlamına gelmektedir (Kongar, 1981: 218). Modernleşme, çağın gereklerini benimsemek, zamana ve geçerli olan değerlere uymak; geri kalmış toplumların iktisat, bilim, teknoloji, kültür ve sosyal alanlarda ileri seviyeye ulaşma çabası olarak tanımlanmaktadır (Şallı, 2017: 60). Bu süreçte, ulaşılmaya çalışılan ideal bir noktanın temel alındığı, geleneksel toplumsal bağların, duyguların, görenek ve inançların azaldığı daha çok modern kavramların, “gelişme” ve “ilerleme” fikrinin öne çıktığı görülmektedir (Touraine, 2002: 25; Steven ve Kellner, 1998; Arslan, 2010: 203). Modernleşmenin doğasında barındırdığı değişime ve farklılaşmaya yapılan aşırı vurgu, tarihi bir gelenekten kopma yaklaşımına işaret etmektedir. Bu süreçte eski kavram ve düşünce tarzları değişmiş; birey yaşadığı sınırlı alanın dışına çıkarak geleneksel yaşamdan ve ait olduğu gruptan uzaklaşmıştır (Sinanoğlu, 2008: 23; Fine, 2005: 253-254). Çünkü modernleşme, kişinin bugüne kadar ihtiyaç hissetmediği toplumsal gereksinimleri ve istekleri ortaya çıkararak fiili bir Batılılaşma sürecini (giyim tarzı, harcama kültürü, alışveriş alışkanlıklarını) getirirken, (Cansız, 2017: 14-15) sahip olmaya odaklı, hazcı, sadece bu dünya için yaşamayı kutsallaştıran, geleneklere, âdetlere, alışkanlıklara, ritüellere ve inançlara bağlı olmayan rasyonalist bir sistem üzerinde yaşamayı beraberinde getirmektedir (Bayer, 2006: 12; Kirman, 2005: 20). Modernite kişiyi iç ve dış dünyasında Tanrı’dan uzaklaştırırken, psiko-sosyal ihtiyaçlarına ve yaşadığı çağa uygun dünyevi kutsallar yaratmıştır. İbadethane yerine fabrikayı, doğaüstü olanın yerine doğayı, öte dünya yerine bu dünyayı, dinin yerine bilimi ve akli koyan insan, artık dini açıklamalardan yararlanmaksızın dünyayı yaşamı ve kendi öz varlığını bilimsel anlayışla yorumlamaya başlamıştır (Hazır, 2012: 147). Bu ise, dinin olmadığı ahlaki bir zeminde, aklın ve bilimin referanslığında herhangi bir otoriteye bağlı olmadan özgürce yaşama arzusunu güçlendirmiştir (Berger, 1993). Nitekim dini inanç ve otoritelerden bağımsızlaşan, Tanrı’dan ve dinden kendisini soyutlayan insan, seküler yaşama daha hızlı geçiş göstermiştir (Yücer, 2017: 5). Çünkü moderniteyle duygu düşünce ahlak ve kişilik yapısında görülen değişim ve farklılaşma bir şeyleri değiştirerek kişinin dünyasında öyle ya da böyle bir sekülerleşmenin yaşanmasını sağlamıştır (Martin, 1991: 467).

Sekülerleşmenin göstergeleri olarak kabul edilen ve aynı zamanda

hızlandırıcılarından olan kapitalizm, zenginliği sosyal ve bireysel refahı artırarak yaşam koşullarını iyileştirmiş, otoritelere olan bağlılığı gittikçe azaltmıştır. Kapitalizm bir taraftan ekonomik kalkınma sınıflaşma ve ayrılmaya neden olurken; diğer taraftan da, bireyin sınıf ve yaşam şekillerine uygun inanç sistemleri geliştirmesine neden olmuştur (Adorno ve Horkheimer, 2010; Ertit, 2013; Ertit, 2014c). Ayrıca sanayileşmenin ve modernleşmenin fazlaca hissedildiği bu dönemde hedonizm, insanın kendi bireyselliğini fark etmesi ve 1955'lerden sonra yaşanan cinsel devrimle birlikte cinselliğin yeniden keşf edilmesi (Poroy, 2010: 74-82) insan anlayışının değişmesiyle ortaya çıkan yan ürünler yerine ve durumuna göre dini ilgisizliği ve inançsızlığı tahrik ederek, sosyokültürel yapılarda dinî zayıflamayı ve inançsızlık eğilimlerini artırmıştır (Yapıcı, 2017). Sekülerleşmeyle birlikte rasyonalizmin, bilimin, teknolojik gelişmelerin getirdiği değişimler ve farklılaşmalar sadece toplumsal, siyasal ve ekonomik hayatı etkilememiş; Tanrı'yı ve mukaddes tüm objelere itiraz eden özgür ruhlu insan modeli ortaya çıkarmıştır. Bu tip insan modeli sekülerleşmeyi dinî otoritelerden kurtuluşu olarak görmüştür (Batur, 2015: 564; Küçükcan, 2005: 112).

Araştırmanın Problemi ve Cevap Aranılan Sorular

Araştırmanın temel problemi, “sekülerleşme süreci bireyi zihinsel olarak ateist bir anlayışa mı yaklaştırıyor?” sorusudur. Bu bağlamda, şu sorulara cevap aranmaktadır:

- a) Modernite ve sekülerleşme, bireylerin duygu düşünce ve davranışlarını ne düzeyde ve nasıl etkilemiştir?
- b) Sekülerleşmenin ateist tutumlar üzerindeki etkisinin psiko-sosyal dayanakları nelerdir?
- c) Ateistler kavramsal olarak sekülerleşmeden ne anlamakta; Sekülerleşmeyi nasıl tanımlamaktadır?

Yöntem

Araştırma Modeli

Nitel bir desene sahip olan bu çalışmada, betimsel yöntem kapsamında ve yazın taraması doğrultusunda, araştırmanın amacına uygun olan tam yapılandırılmış (güdümlü) mülakat tekniği kullanılmıştır.

Evren ve Örneklem

Araştırmanın evreni merkezi İstanbul'da bulunan Ateizm Derneği üyelerinden oluşmaktadır. Araştırmanın örneklemini, dernek üyeleri arasından araştırmaya gönüllü katılan 16'sı erkek, 2'si kadın olmak üzere toplam 18 kişiden ibarettir. Bunların 5'i lise, 13'ü üniversite mezunudur. Çalış-

maya katılanlarda en düşük yaş 17 en yüksek yaş 63'tür. Yaş ortalaması 31'dir.

Veri Toplama Araçları ve Analiz Yöntemi

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014 tarihli bu araştırmada etik beyanı zorunlu tutarken; etik kurul onayı için zorunluluk şartı aramamıştır. Veriler, 21 ve 22 Kasım 2014 tarihinde tam yapılandırılmış (güdümlü) mülakat tekniği ile toplanmıştır. Araştırmada kullanılacak soruların tespiti için öncelikle literatür taraması yapılmıştır. Buradan elde edilen bilgilere dayalı olarak 20 soru demetinden oluşan bir mülakat formu oluşturulmuştur. Ateistlerin onaylarıyla verdikleri cevaplar ses kayıt cihazı ile kaydedilmiştir. Veriler, betimsel ve içerik analizi üzere iki yol kullanılarak çözümlenmiş anlayıcı geleneğe bağlı olarak yorumlanmıştır.

Bulgular ve Yorum

Bu bölümü bulgulardan hareketle; sekülerleşmenin ateist tutumlar üzerindeki etkisinin psiko-sosyal dayanakları, sekülerleşmenin etkileri, gelenekselci sosyo-kültürel çevreden seküler yaşama geçiş ve ateistlere göre sekülerleşme kavramı olmak üzere üç başlık altında toplamak istiyoruz:

1. Sekülerleşmenin Ateist Tutumlar Üzerindeki Etkisinin Psiko-Sosyal Dayanakları

1.1. Bireyleşme-Bireyselleşme, Özgürlük ve Bağımsızlık Duygusu

Moderniteyle ortaya çıkan yeni bilinçlilik hali olarak ifade edebileceğimiz bireyleşme-bireyselleşme özgürleşme ve bağımsız olma isteği, seküler toplumlarda bende varım diyebilmenin kendi kendini var edebilmenin, temel şartlardan biri gibi görünmektedir. Ancak seküler insanın özgürlük bireyleşme ve bireyselleşme isteği inancın aleyhine gelişebilecek zihniyetin oluşmasına ve Tanrının reddedilmesine zemin oluşturabilir. Bulgularda, pozitivist ve seküler anlayışla insanın her alanda seçim ve yaşam biçimlerinde özgür bırakılması gerektiği ifade edilmektedir. Örneğin, "Ateizm beni özgür bırakıyor fikirlerimi özgür bırakıyor" (28/E Üniversite Mez.); "Ateizm zincirlerini kırmak", "Meydan okumak (31/E Akademisyen)", "Ateizm sorgulamayı kolaylaştıran, seçimlerinde ve düşüncelerinde kişiyi özgür bırakan" (30/K) "Bu çağda ben hegemonya'ya, baskıya ve otoriteye karşıyım. Bu ilahi bir makam olarak Tanrı'da olsa bu makama karşıyım" (34/E) ifadelerinde, özgürlük duygusuyla iç içe geçen bireyleşme-bireyselleşme, kendi kendine yetebilirlik arzusunu görmek mümkündür. Örneğin, "Ateizm, hiçbir yaratıcıya muhtaç olmadan kişinin sadece kendi fikirleri üzerine, daha doğrusu vicdanı üzerine karar almasıdır."(28/E); "Ateizm, hiçbir yaratıcıya muhtaç olmadan kendi temel fikirlerinden hareketle ka-

rarlarını özgürce verebilmektir.” (26/E; Yüksekokul Mez.); “Modern bir hayatı Tanrı buyruklarına bağlı belirli kalıplara sokulmuş kurallar ya da öğretiler etrafında yaşamaktan ziyade insanın vicdanı doğrultusunda iyi ve kötüyü kendi belirlediği değerlere dayanarak yaşaması gerektiğine inanıyorum.” (42/E; Üniversite Mez.); “Böyle bir çağda birine sığınmak yerine, bundan [Bu tür düşüncelerden] nasıl kurtulabilirizi düşünmeliyiz. Yani küçükken bunları çok yaptık.” (35/E Üniversite Mez.) ifadesi, katılımcıların ateist hayatı bireyselleşebilmek, Tanrı’ya muhtaç olmadan kendi irade ve düşüncelerini özgürce kullanabilmek için tercih ettiklerini göstermektedir. Çünkü modern çağda, ateizm güç ve kudreti Tanrı’nın elinden alarak insana veren dahası her bireyin özgür iradesiyle kendi kaderini kendisinin belirlemesine fırsat tanıyan bir olgu anlamına gelmektedir. Kendi kendini var edebilmek, bireyi yaratılmış olmaktan kurtarmakta, yaratıcı konumuna getirerek Tanrı’nın yerine ikame etmesini sağlamaktadır. Günümüzde modern özgürlük ancak, kişinin önce Tanrı’dan ve ahlâkî ufuklardan kopmasıyla ve metafiziksel varoluş düzeninin yok edilmesiyle elde edilmektedir (Poole, 1993: 14). Nitekim modernleşmeyle ortaya çıkan bireyleşme özgürlük ve bağımsızlık gibi kavramların, ateist bir ortamda kendisine saygın bir yer bulduğu söylenebilir. Çünkü ateistler için, özgürlük ve bağımsızlık “zincirlerini kırmak” ve “meydan okumak” anlamına gelmektedir. Bu ise, idrakimize vurulan zinciri kırmak demektir. Yani, ateizmle insanın kendisini aşması daha önce yapmadığı şeyleri yapmaya başlamasıdır. Cesaret gerektiren bu eylemler, bireyi özgürlük, özerklik, bireyleşme, güç erdem vs. şeylere ulaştırmaktadır. Dolayısıyla ateistler için modern ve seküler çağda özgür olmak ancak geleneksel ve dogmatik düşüncelerden kurtulmakla; kısacası ateist olmakla mümkündür.

1.2. Rasyonalizm ve Bilim:

Bulgular, bilimin ateistler için din görevi üstlendiğini, onların bilime gösterdiği bağlılık ve inancın “dogmatik” bir görüntü çizdiğini ortaya koymaktadır. Katılımcılara göre modern zamanın ruhuna uyum sağlayabilmek ve değişen toplumun ihtiyaçlarına cevap verebilmek için; insanın hayatı kontrol altına alması gerekmektedir. Bu ise ancak modernitenin getirdiği bilim teknoloji rasyonalite gibi kavramlarla, insanın akıl ve bilimin öncülüğünde yaşamı denetleyebilmesiyle mümkündür. Örneğin “Bilimin hakikatlerini kati suretle kabul etmek, boyun eğmek” (31/E; Akademisyen) ifadesiyle, ateistler hakikatin kaynağına, bilimi koymaktadırlar. Onlara göre dinler insanı ve evreni açıklamakta, entelektüel bilgi üretme hususunda bilimin gerisinde kalmış, hatta bilime yenilmiştir. Katılımcılar, insanın günümüzde evrene ve insana dair tüm bilinmeyenleri bilimle öğrendiklerini dolayısıyla Tanrı bilgisine ihtiyaç kalmadığını söylemektedir. Örneğin “Bugün dünyanın nasıl soğuduğunu, nasıl oluştuğunu, canlıların nasıl

ortaya çıktığını, değişik canlı motiflerinin nasıl türediğini, şunları bunları hepsini bilimle öğreniyorum.”(63/E; Üniversite Mez.) ifadesi bu duruma örnek gösterilebilir. “Orta çağda dinler dünyayı yönetiyordu ve rönesansla birlikte dünyada sadece bilim...” (26/E; Üniversite Mez.) ifadesi, aydınlanmayla başlayan bu çağda bilimin, elde ettiği bilgiler sayesinde dünyayı yönettiğini; evren ve evrendeki her şeyin hâkimi olarak dinin saygınlığını ve hükümranlılığını ele geçirdiğini ileri süren bir söylemdir. Katılımcı bilimi aynen din gibi dünyayı kontrol altına alan bir güç olarak görmektedir. Bu görüş dış dünyanın rasyonel bir düzeninin bulunduğu yolundaki bilimsel inanca entelektüel bir kesinlik kazandırarak Tanrısız bir dünya inşa etme arzusunu ortaya koymaktadır (Kahraman, 2015: 160). Kırk beş yaşında mühendis olan başka bir erkek katılımcı, modern ve seküler çağda bilimin, dinî alt ederek hâkimiyetini yok ettiğini ileri sürerek, dinlerin sekülerleşen insanın gereksinimlerine cevap veremeyecek kadar bilim dışı olduğunu ve bilime muhtaç hâle geldiğini şu ifadeyle savunmaktadır. “Din ile bilimin modern dünyadaki yarışı minarelerin üzerine paratoner takıldığı gün bitmiştir. Kim hasta olunca evine hoca çağırıyor. Kur’an okuyarak derman arayan yok, kalmadı artık böyle maskaralık. İnsan çareyi doktorlarda ve bilimin bulduğu ilaçlarda arıyor.” Katılımcı, Müslümanlara göre Tanrı’nın evi olan camileri yine Tanrı’nın afetlerinden bilimin koruduğunu, dinlerin bilimin gölgesinde kaldığını söyleyerek dünyayı ve insan yaşamını kontrol altına alan tek gücün bilim olduğunu dile getirmektedir. Bilimsel ve teknolojik gelişmişliğin toplumda güven sağladığını, dolayısıyla bilimin ve bilimsel öğretilerin günümüzde tam bir saygınlık kazandığını söylemektedir. Bu durum doğal olarak dinî inançların törpülenmesine ve dinin toplumlar üzerinde etkisinin azalmasına neden olmuştur. Katılımcıya göre, bilimin ve teknolojinin sağladığı sosyal güvenlik sisteminin oldukça başarılı ve güçlü olması insanların başlarına gelebilecek hastalık felaket gibi olaylardan korkmamasını sağlarken, insanın bilime olan inancını giderek artırmaktadır. Bu ise, modern dönem tanımlaması içerisinde kimliklerin yeni temeller üzerinden yapılanışına, modern toplumlarda bilim ve teknolojiye daha çok inanan bireylere işaret etmektedir (Güven, 2015; Köker, 1990: 23-24). Sekiz katılımcının ifadesinde, “bilimsel düşünce” ve “dogmatik akılcılık” öne çıkmış, evren ve insana dair bilgiye ulaşma konusunda akıl âdeta kutsallaştırılmıştır (%44). Ateistler modern dünyada rasyonalizmin sadece soyut akıl yürütme olmadığını; daha geniş anlamda hayatın her alanında varlığını hissettirmesi gerektiğini düşünmektedir. Katılımcılardan biri (25/E), “Bütün dinler modern dünyanın çok fazla gerisinde. Dolayısıyla dinler çağ dışı söylemleriyle günümüz insanına rehberlik edecek durumda değiller. Hatta özellikle Hıristiyanlık inanılmaz saçmalıyor, kendisiyle çelişiyor ayak uydurmaya çalıştıkça batıyor. Modern dünyada Hindistan falan oralar bitmiş durumda” ifadesiyle, modernitenin dini, bireysel bilinç

seviyesinde ve insan yaşamında ciddi anlamda yaraladığını, artık dinlerin modern düşüncüyü tatmin edemediğini iddia etmektedir. Katılımcıya göre din, insanın ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak olmakla birlikte çelişkili akıl almaz ve bilim dışı söylemleriyle kişinin maddî-manevî, iç ve dış dünyasına yön verememektedir. Günümüzde, insanın tek çıkar yolu akıl, mantık ve bilimin kurtarıcılığına sığınmaktır. Burada Tanrı iradesini dünya üzerinde değersizleştirme çabasını görmekteyiz. Bunun ise, bir ideolojiyi temsil ettiğini aydınlanmanın ilkelerinden olan, “ilerleme” ideolojisinin bir parçası olduğunu söyleyebiliriz (Hadden ve Shupe, 1989: 4; Köse, 2001).

“Bundan 1500-2000 yıl önce yapılan her şey kılık kıyafette, araç gereçte düşüncede modern ve seküler dünyanın gerisinde kalmıştır. Bugünkü düşüncelerimiz de bundan muhakkak ki, bir iki yıl sonra çok ilkel ve gereksiz olacaktır.” (31/E; Akademisyen) ifadesinde katılımcı, modern ve seküler çağda akıl bilim ve teknolojik ilerlemelerle insanın kendisini ve dünyayı algılayış tarzının kaçınılmaz biçimde değiştiğini, değişmeye devam edeceğini söylemektedir. Katılımcı, modernleşmenin ve sekülerleşmenin kendisini kültürel ve sosyal yaşamda, düşünce sistemi içerisinde açıkça gösterdiğini belirtmektedir. Ona göre zamanın ruhuyla birlikte değişen ve farklılaşan sadece insanın genel tutumu, dünya görüşü, anlamlandırma biçimi ve hayata bakış açısı değildir. Bütün bunların yanı sıra modern ve seküler çağa bağlı olarak değişen düşünce tarzı ve köklü yapısal değişimler karşısında dinde etkisini ve önemini kayıp etmeye başlamıştır. Başka bir katılımcının “Herkes kendi başına Tanrıdır zaten... Bence bir şekilde Tanrı'dır.” ifadesi sekülerleşen dünyada insanın sadece kendi akıl gücüne ve olanaklarına güven duyulması ifade edilmiştir. Burada hakikatin kaynağında insan yer alırken, rasyonellik bağlamında ise, insan aklı öne çıkarılmıştır. Böyle düşünenler için akıl çağı, Tanrı çağının bitip insanlık çağının başladığı bir zamandır. Onlara göre ‘insan her şeyin ölçüsüdür; var olanın da var olmayanın da’ (Erdem, 2000: 122). Dolayısıyla ateistler için, bu çağda insan aklı, hakikatin en yetkin inşa etme aracıdır.

2. Sekülerleşmenin Etkileri:

2.1. Öznel Ahlak Anlayışının Seküler Ahlak Anlayışıyla Temellendirilmesi

Bulgularda katılımcılar, insanı ve modern yaşam biçimlerini esas almış, bunu öznel ahlaki kabulleriyle özdeşleştirerek toplumsal ahlaki işlevlere dönüştürmüşlerdir. Onlara göre, ahlak insanı özgürleştiren, her bakımdan geliştiren ve yaşam koşullarını iyileştiren insan onuruna yakışır yasalardan oluşmalı; kişilere eşit haklar sunarak tüm insanlığın yararına hizmet etmelidir. Ateistler, ahlaki herhangi bir ilahi güce ihtiyaç hissetmeden sadece doğru olduğuna inandıkları seküler temelli değerler, ihtiyaçlar

ve evrensel ilkeler, üzerine inşa etmektedir. “Günümüzde dinî temelli ortaya çıkan kadın erkek eşitsizliği ve erkeğin otorite figürü olarak gösterilmesi ahlaksızlıktır.” diyen, dokuz katılımcı (%50), İslamiyet’in kadını insan bütününden ayrı tuttuğunu ifade etmektedir. Katılımcılar, İslam’da kadın-erkek eşitsizliğine vurgu yaparak, kadın ve erkeğin ayrı bir varlık olarak gösterilmesini insanı aşağılayan bir durum olarak dile getirmekte, kadın-erkek eşitsizliğini, ahlaksızlık olarak değerlendirmektedir. Örneğin “Bir insanın diğer bir insana ki, bu iki cins varlığın kadın ve erkek olarak birinin diğerine baskı kurması gibi bir ahlaksızlık olamaz. Bugün yaşadığımız çağda her iki cinsin de bütün davranış biçimlerinin eşit ve ortak olması gerekiyor” (63/E; Üniversite Mez.) ifadesinde katılımcı, günümüzde kadının konumunun geleneksel kabullerden uzaklaştırılarak modern düşünceye ve yaşama uygun biçimde yeniden kurgulanması gerektiğini söylemektedir.

Katılımcılardan bazıları, erkek-kadın eşitsizliğinin yanı sıra İslam dininde kadının imgeleştirildiğini ve ikincilleştirildiğini ileri sürmektedir. Onlara göre örtünme, kadının kendi iradesiyle aldığı ve uygulamaya koyduğu özgür bir karar değildir. Çünkü insan olmanın temeli özgür olmaktır. Bu durum kadının kişisel ve koşulsuz değerini ortaya koymaktadır. İnsan her hangi bir şeyi seçerim, isterim derse kendi önemini ve değerini hissedecektir (Sartre, 1997). Ateistlere göre, seküler dünyada dinî buyruklarla kadının erkek hegemonyası tarafından başının ve vücudunun kapatılması bu çağda kabul edilebilir bir durum değildir. Katılımcıların bu düşüncelerini seküler ahlak anlayışında görmek mümkündür. Seküler ahlak’a göre, din bireyin tercih hakkını yani özgürlüğünü kısıtlamaktadır (Aydın, 2011: 11). Ayrıca kız çocuklarıyla yapılan evlilikler, bir erkeğin dört kadınla evlenebilmesi, erkeğin kadını kolayca boşaması, miras ve şahitlik, kadının eksik ve yarım kabul edilmesi gibi hususlar ister istemez sosyo-kültürel yapıda kadının değersizleşmesine; erkeğin ise otorite figürüne dönüşmesine neden olmuştur. Bu ise modern ve seküler insanın ahlak anlayışına bütünüyle karşıt bir durumdur (Yapıcı, 2016; Bilgin, 2016).

Katılımcılar göre günümüzde Müslüman kadınlar, çağdışı uygulamalarla pasif, baskı altına alınmış, kurtarılmaya ihtiyacı içinde olan kişilerdir. Bu durum, özgürleştirici bir politika olan feminizm ile sekülerleşmenin etkileşim içerisinde olduğunu ortaya koymaktadır. Feminist kuramcılar, dinin kadına yönelik baskıcı boyutlarına çok çeşitli yollarla işaret ederken; bu akım “sekülerleşme” ile daha örtük biçimde saf tutmaktadır. İslam’ın kadını kapatmasını ve bunu dindarlıkta kadın erkek farklılığı olarak ifade etmesi sekülerleşmenin ileri görüşlü modern demokratik ve evrensel hakları kapsayan ideolojik anlayışıyla uyuşmamaktadır. Ateistlere göre kadın erkek eşitsizliği gelenekselci dini geçmişin kalıntısıdır. İnsanın kişisel

özgürlüğünü sınırlayan bağınaz ve baskıcı bu sistemin ilerlemeci modern anlayışta yeri, değeri ve önemi de yoktur (Reilly, 2016).

“Cinselliğin dinî gerekçelerle kısıtlanması ahlak dışıdır.” ifadesinde bulunan iki katılımcı (%11) modern yaşamda cinsel özgürlüklerin din tarafından sınırlandırılmasını çağdışı ve insan doğasına aykırı bulmaktadır. Yirmi altı yaşındaki erkek katılımcı, İslam’ın cinselliğe getirdiği kısıtlamalardan dolayı insanların cinselliklerini rahat rahat yaşayamadıklarını, İslam’ın eşcinselliğe karşı sert duruşunun kendi değerleriyle taban tabana zıt olduğunu söylemektedir. Bu durum 1955’lerden sonra ABD ve Avrupa’da yaşanan cinsel devrimle yakından ilişkilidir. Çünkü söz konusu devrim cinselliğin sınırsız bir şekilde yaşanması eğilimini kuvvetlendirmiştir (Poroy, 2010: 82). Yirmi iki yaşında lise mezunu başka bir erkek katılımcı, eş cinsel olduğunu belirterek, Tanrının Lût kavimini ortadan kaldırdığını İslam’ın eşcinselliğe karşı esnemez sert bir yapıda olduğunu cinsellik hakkındaki öğretilerinin eskide kaldığını söylemektedir. Katılımcı, cinselliğe bakış açısının ve cinsel tercihinin modern yaşamın normlarında kabul edilebilir olacağını ifade etmekte; bu tutumu mantığa büründürerek geçerli kılmaya çalışmaktadır. Her iki katılımcıya (%11) göre, herkesin eşit olarak itaat edeceği bir cinsel ahlaktan söz edilemez. Onlara göre cinsel ahlâkın, dinî kurallar çerçevesinde oluşturulması ve cinselliğin dinî açıdan değerlendirilmesi hem insan doğasına aykırı hem de seküler toplumun dokusuyla uyuşmamaktadır. Dolayısıyla cinsellik yasaklanıp sınırlandırılmaz. Tanrının yasaları cinsel ahlâkın yasaları olarak kabul edilemez. Cinsellikle ilgili kuralların, değer ve davranışların hangisinin doğru-yanlış, ahlâklı-ahlâksız olduğu, insan doğasına göre belirlenmelidir. Bu görüş, evrensel ateist ahlakçılığı olarak, değerlendirilebilir (Poroy, 2010: 26-27). Katılımcı, (19/Erkek; Lise Mez.) “Cinselliklerini özgürce yaşayan insanları ahlaksız diye taşıyan veya öldüren kişilerin aslında kendi kafalarında çok büyük bir ahlaksızlık yatmaktadır. O kişiler kendi kafalarındaki ahlaksızlığı yok edemeyince karşısındaki insanı öldürmeye, yok etmeye çalışmaktadır. Bu duruma ahlakî bir değer biçemiyorum.” diyerek cinselliklerini yaşarken dinî kural ve yasaklara uymayan kişilerin, insanlık dışı uygulamalara maruz bırakılmasını eleştirmektedir. Hayatta önemli olan şeyin “yaşamdan zevk alabilmek” olduğunu söyleyen katılımcı (35/E; Avukat) ifadesinde iç dünyasında özgürleşerek dünyayı arzu, istek ve hazları doğrultusunda yaşamak istemektedir. İnsanın, arzuları güdeleri ve ihtiyaçları doğrultusunda yaşadığı gibi inanmaya başlaması sekülerleşmenin göstergelerinden biridir. Sekülerleşmenin gerçekleştiği bu noktada ise, seküler ahlakın ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Çünkü seküler ahlak, her şeyi nicelikli fizik derecesine indirirken, insanı dürtülerden oluşmuş bir varlık, fiziksel ve ekonomik gereksinimlerden ibaret bir nesneye dönüştürmektedir (Aydın,

2011: 9).

2.2. Kutsallaştırılan Yeni Değerler

Bulgulara katılımcılar, günümüzde mal, mülk, para başarı gibi maddi değerlerin insanın iç huzurunu sağlama ve maneviyatını güçlendirmede tek başına yeterli fonksiyona sahip olduğunu düşünmektedir. Onlara göre, bu durum ancak sosyo-ekonomik şartların gelişmesine bağlı olarak gerçekleşeceği için sosyo-ekonomik iyileşme ve refaha ulaşan sanayileşmiş kapitalist ülkelerde, Tanrıya ve dinlere olan ihtiyacı doğal olarak ortadan kaldırmaktadır. Bu ise, günümüzde insanın değer anlayışını seküler anlayışla ve yeni değerlerle inşa ettiğini ortaya koymaktadır. Örneğin “İsviçre’nin bir Tanrı’ya ihtiyacı yoktur. Zaten orada hayat kalitesi yüksektir. Ama şimdi bir Afrika’ya gittiğinizde onlar Tanrıya muhtaçtır. Çünkü düşünüyorlar ki ben bu hayatı bu şekilde yaşadım en azından öbür tarafta rahat edeyim. Kanada da yaşayan İsviçre vatandaşı örneği de var. O adamdan daha rahat bir insan var mı?” ifadesiyle katılımcı, (25/E) seküler dünyada Tanrı’nın yerini paranın alacağını; hatta sanayileşmiş kapitalist toplumlarda Tanrının yok olduğunu düşünmektedir. Onun görüşünü Marx’ın felsefi düşüncesinde bulmak mümkündür. Marx’a göre kapital-in/para-nın asıl değer olduğu dünyada geleneksel düşüncelerden ve dinden köklü bir kopuş yaşanacaktır. Son tahlilde para, seküler insanın Tanrısı haline gelecek, bu yeni Tanrı dinin Tanrısını alınıp satılan bir meta haline getirecektir (Marx, 1968: 48).

Ateistler, modern yaşamda her şeyi kontrol altında tutan tek gücün para olduğunu söylemektedir. Bugün güç olgusunun kapital oluşuma göre şekillendiğini görmekteyiz Modern insanda, varlık ve varoluşun para ile gerçekleştiği algısı oluşmuş; para bütün değerlerin ortak paydası haline gelerek insanı hegemonyası altına almıştır. Katılımcılardan biri; “Aciz hissettiğim durumlar oluyor, bu gün yaşadım. Arkadaşıma ulaşamadım. [Cep] telefonu kullanmıyorum Ankesörlü telefonda arıyorum, açmıyor. İşte para olsaydı, anında ulaşabilirdim. Günümüzde para güç demek, paranız varsa kendinizi çaresiz ve aciz hissetmezsiniz.” ifadesiyle, parayı aciziyet ve çaresizliği ortadan kaldıran, yaşamı kontrol altına alan bir güç simgesi olarak tanımlamakta, onun her şeye kadir olduğunu söylemektedir. Para özneliği, evrenselliği ve mutlak gücü temsil etmesi nedeniyle katılımcıya her şeyden daha güçlü görünmektedir. Bugün seküler toplumlarda kişinin gücü sahip olduğu paranın gücü kadar büyüktür. Yani paranın nitelikleri paranın sahibi olan insanın niteliklerini ve potansiyelini belirlemektedir. Dolayısıyla bu durumda insanın ne olduğu ve ne yapabileceği sahip olduğu paranın miktarı tarafından belirlenmektedir. Paranın bütün insani ve doğal nitelikleri dönüştürüp değiştirmesi, aslında paraya Tanrısal bir güç yüklendiği anlamına gelmektedir (Marx, 1968: 48; Marx, 2009). Kuşkusuz

bu güç dinî ve metafizik değil, seküler ve kapitalisttir. Başka bir deyişle parayla birçok şeye sahip olmak, şifa bulmak, geleceği tasarlamak hatta varsayımsal olarak ölüme meydan okumak mümkün görünmektedir (Şişman, 2011). İşte bu noktada bazı ateistlerin parayı modern çağın tanrısı olarak değerlendirdiği görülmektedir.

Katılımcının, (19/E; Üniv. Öğr.) “Takıntı derecesinde başarı odaklı bir insanım.” şeklindeki açıklaması yaşamın temelini başarıyı koyduğunu, hayatı sadece başarı dolayısıyla güç üstünden algıladığını göstermektedir. Çünkü insan değişen yaşam koşullarında ayakta kalabilmek için başarılı olmak zorundadır. Başarı, her dönem insan hayatında yeni yeni anlamlar kazanmıştır. Seküler yaşamda ise, yerine ve durumuna göre başarı; ünvan, mal mülk sahibi olmak, bol para kazanmak, mesleki kariyer yapmak ve duygusal ilişkilerde tatmini yakalamak şeklinde tanımlanabilir. Dolayısıyla seküler insan yaşamda var olabilmek için bu değerlerin peşinden koşmakta; tüm bunlara sahip olabilmek için çırpınıp durmaktadır.

3. Gelenekselci Sosyo-kültürel Çevreden Seküler Yaşama Geçiş ve Ateistlere Göre Sekülerleşme Kavramı

3.1. Geleneksel Yaşamın Dışlanması Seküler Yaşamın İdeal Kabul Edilmesi

Bulgularda, on sekiz katılımcıdan on altı kişi, dindar ailelerden ve dindar bir sosyo-kültürel çevreden geldiğini söylemektedir. Bazı katılımcılar, geçmişte Tanrı’ya inandıklarını belirterek, dini aktivitelerde bulduklarını dile getirmektedir. İki katılımcı, (19/E; 26/E) ailesinin dindar olmadığını seküler bir aileden geldiğini söylemektedir (% 11). Dindar ailelerden gelenler, ebeveynlerinin dinî yapısını belirtirken fazlalık, aşırılık ve yoğunluk bildirecek tarzda “çok dindar” ve “hacı” gibi ifadeleri kullanmış; ailelerinin dini düşünce ve yaşam tarzlarından kendilerini kurtardıklarını, akıl ve bilimin referanslığında modern bir yaşam sürdüklerini ifade etmişlerdir. Örneğin bir katılımcı (31/E; Akademisyen) ister istemez mahalle baskısı ve aile baskısıyla karışık beyin yıkama sürecinden geçtiğini, aslında bunun sosyolojik bir durum olduğunu, kültürel aktarımların kişinin yaşamında belirleyici bir rol oynadığını dile getirmektedir. Fakat bilinçaltına sokulan bu kültürel Müslümanlığın üstesinden gelinemeyecek bir şey olmadığını söylemektedir. Katılımcı, seküler yaşamda psiko-sosyal çatışma yaratan bu kültürel kodların yenilebileceğini söylerken, yaşadığı toplum ve sosyal çevrenin dinine karşı muhalif bir duruş sergilemektedir. Mesela başka bir erkek katılımcı, radikal İslamî görüşten bir ay içerisinde ayrıldığını önce deist, daha sonra agnostik ve ateist olduğunu iddia etmektedir. Yine aynı katılımcı bir arkadaşıyla birlikte bir ay boyunca kendilerini eve kapatıklarını, Kur’an-ı Kerim-i rasyonalist bakış açısıyla yeniden okuduklarını

belirtmektedir. Katılımcı bu süreçte, Kur'an'da yazılanların akla ve mantığa uygun olmadığını çağın gerisinde kaldığını gördüğünü ifade etmektedir. Burada modernitenin getirdiği rasyonelleşmenin, bireyin düşünce yapısını rasyonalist ve mantıksal tarzda değiştirdiği, dini bireysel bilinç düzeyinde zayıflattığı söylenebilir.

Başka bir katılımcı (35/E; Üniversite Mez.) geçmişte Tanrıya inandığını söyleyerek arkadaşlarının etkisiyle İslam'a yöneldiğini radikal bir dindar olduğunu iddia etmektedir. Ancak İslam'ın tüm uygulamalarının ve düzenlemelerinin ahirete yönelik olması ve yaşamını yoksullaştırması nedeniyle mutsuz olduğunu seküler yaşama dönüş yaptığını söylemektedir. Dindar bir aileden geldiğini iddia eden başka bir katılımcının (25/E; Lise Mez.), “İslam'ın kadına ve cinselliğe bakışı, miras paylaşımı, peçeli-çarşafli giyim tarzı, insanlık dışı ceza uygulamaları taşlama kol kesme gibi yasaları modern yaşama uygun mu sizce? Çağımızda dindarlar bile bunların birçoğunu kabul etmiyor. İslam artık indiği iddia edilen o yıllarda, Arap dünyasında kaldı.” ifadesiyle, ahlaksal, hukuksal toplumsal ve kültürel değişimlerin yeni bir yaşam tarzını ortaya koyduğunu söylemektedir. Sekülerleşme süreci bireylere bir taraftan, belli bir yaşam biçimi ve eylem anlayışı sunarken diğer taraftan da, bu anlayışa uygun felsefi, siyasi ve ahlaki görüşler kazandırmıştır (Aydın, 2011: 10). Bulgulardan da anlaşıldığı üzere moderleşme ve sekülerleşme ateistler tarafından gerekli, kaçınılmaz ve arzu edilen bir değişim süreci olarak görülmektedir. Seküler toplumsal yapıyı esas alan ateistler, düşünsel ve toplumsal değişimi gerekli ve kaçınılmaz kabul etmiş; seküler düşünce ve yaşam tarzını idealleştirmiştir.

3.2. Ateistlere Göre Sekülerleşme Kavramının Anlamı

Araştırmada bir diğer husus, ateistlerin sekülerleşmeden ne anladığı, sekülerleşmeyi nasıl tanımladıklarıdır. Bulgularda ateistlerin sekülerleşmeyi “aydınlanmak”, “çağdaşlık”, “modernleşme”, “ileri görüşlülük”, “içinde yaşadığı zamanla uyumlu olmak”, “evrensel değerleri ve ahlak ilkelerini benimsemek”, “rasyonel ve bilimsel bakış açısına sahip olmak” “modern çağın ruhunu yansıtmak” “yoz fikirlerle ve dogmalarla mücadele etmek; akla ve bilime inanmak, değer vermek” anlamında kullandıkları görülmektedir. (28/E; 35/E, Avukat; 45/E, Mühendis; 63/E, Üniversite Mez.; 37/K).

Katılımcılardan ikisinin, (31/E, Akademisyen; 37/K), “ateizm” ile “sekülerleşme” kelimesini aynı anlamda tanımlaması dikkat çekicidir. Her iki ateiste göre sekülerleşme ve ateizm, dogmalara karşı gelmek zincirleri kırmak özgür olmak manasına gelmektedir. Dindar olmak ise, modern çağın ruhuna ters düşmek demektir. Dindarlar bağnaz, dogma ve yoz fikirlere sahip kişilerdir. Seküler insan, zincirlerini kırmış, kendisini bu fikirlerden

kurtarmış rasyonel, bilimsel bakış açısına sahip bireylerdir. Ayrıca kendilerini, (ateistleri) dogmalarla bağınaz ve yoz fikirlerle mücadele eden kişiler olarak tanımlamaktadır. Katılımcılara göre, din ve Tanrı düşünsel, toplumsal ve ahlâkî değerler açısından tek tip insan önermektedir (%17). Örneğin “Sizce din modern dünyanın gerisinde mi kalmıştır?” sorusuna “Kesinlikle kesinlikle çünkü sizi belli bir kalıba sokuyor, olmaması daha iyi.” (37/K) İfadesi modern dünyada tek tip insan profilinden sıyrılabilmenin ancak dinlerin öğretilerinden uzaklaşmakla mümkün olduğunu söyleyen katılımcıya göre, Tanrı reddedilmezse bireysel ve sosyal gelişme yaşanamaz, Dolayısıyla modernite’ye uyum sağlanamaz. Bu nedenle çok inançlı ve dindar olanlar her geçen gün daha fazla modernitenin dışında kalmaktadır. Burada bireysel ve toplumsal yaşamda dinin terk edilmesi modernleşmenin zorunluluğu olarak ifade edilmiştir. Esasen bu durum, sekülerizasyon tipolojisinin, bireysel düzlemdeki yansımalarını ortaya koymaktadır (Shiner, 1967).

Tartışma ve Sonuç

Modernite ve sekülerleşme, getirdiği köklü değişimlerle günümüz ateizminin olasılıklarına zemin hazırlayarak onu akla yatkın, çağın kültürel ve felsefi epistemolojisine uygun tarzda yeniden şekillendirmiştir. Bu ise, bir taraftan ateizmi modern ve seküler çağda ateistlerin çekinmeksizin kendilerine uyarlayabileceği saygın bir konuma getirirken diğer taraftan da, günümüz ateizmine sağlam bir yer açmıştır. Hyman (2010: 16-17), ateizmin günümüzde moderniteyle ayrılmayacak şekilde bağlantılı ve içinden çıkılmayacak ölçüde iç içe geçen bir görüntü arz ettiğini söylemektedir. Zuckerman (2005: 225), sekülerleşmeyle beraber inançlı insan sayısında artış ya da azalışın doğrudan yer almadığını belirtmiş; ancak Batı Avrupa’da bu süreçle beraber dinî inançta azalmanın olduğunu ortaya koyan istatistiksel bilgiler sunmuştur. Modernite ve sekülerleşme; getirdiği yeni kavramlarla, bilim teknoloji ve sanayi gibi güçleriyle insanlara yeni yaşantı deneyimleri sunarak modern bilinç düzeyinin oluşmasını sağlamış, böylece insan bilincinde değişme ve aşama yaratmıştır (Giddens, 1994: 100). Bu süreçte yaşanan değişimler, sosyal, siyasal, iktisadî hayatı derinden tesiri altına alırken; tüm kurumlar gibi dinî yapıları da dönüşüme uğratmıştır (Altıntaş, 2005: 24). Böylece zihinde dinin yeniden tanımlanmasına Tanrı’yı, dini algılama, anlama ve yaşama biçimlerinin yeniden düzenlenmesine neden olmuştur. Çünkü modernite ve sekülerleşmenin unsurları, insanın kendisini ve dünyayı algılama biçiminde kayma ve kopma meydana getirmiş; seküler ve maddi yaşam biçimi doğurarak bireyin inanç dünyasında değer kaybına neden olmuştur (Altıntaş, 2010; Çapçoğlu, 2008). Modernliğin modernizme, sekülerliğin ise sekülerizme dönüşmesiyle bireyin insan-insan, insan-dünya ve insan-metafizik algıları köklü biçimde değişmiştir. Öyle

ki, günümüzde mutlak gerçek olarak sunulan modern ve seküler hayat her türlü övgüyle yüceltilmektedir. Her teknolojik gelişme ve ideolojinin kendi ontolojisini beraberinde getirmesi, bunları benimseyenler arasında ya pasif bir Tanrı anlayışını harekete geçirmiş ya da Tanrı'nın reddi için uygun bir zemin hazırlamıştır. Ayrıca modern sanayi toplumlarında gözlenen din ve dindarlıkların zayıflaması, hatta inançsızlık düzeyinin artması gibi durumlar, sekülerleşme rasyonalizm ve pozitivizm üçgeninde tezahür etmiştir (Günay, 1986). Feminizm ise, her fırsatta modernizmi destekleyen ve ondan beslenen bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır (Cihan, 2018: 274). Ayrıca bireyleşme, özgürlük ve bağımsızlık arzusu, rasyonelleşme, bilimsel gelişme, kapitalizm gibi sekülerleşmeye neden olan dinamikler, bireyin düşünce dünyasında ve günlük yaşamında ateist eğilimleri ortaya çıkaran faktörler olarak görülmektedir. Seküler anlayışla dine ve metafiziğe karşı kendi özerklik ve meşruiyetlerini kazanma çabasında olan ateistlerin özgürlük ve bağımsızlık isteklerini güçlü kılan psiko-sosyal koşulların modern ve seküler yaşamdan beslendiği; bu arzunun modern insanın kişilik yapısına, akılcılığa, bireyleşme-bireyselleşme arzusuna dayandığını görmekteyiz. Çünkü modernite ve sekülerleşme insanı merkeze alan anlayışla onu giderek daha fazla rasyonel, analitik ve deneysel davranmaya mecbur bırakırken, bir taraftan kişiyi rasyonelleşme, bireyleşme-bireyselleşme, bu dünyaya ait olma, özgür ve bağımsız olma gibi özellikleriyle fazlasıyla kuşatmıştır (Konak, 2013: 24; Almond ve Powell, 1966: 24-25). Özellikle bilimsel araştırmalar ve endüstriyel gelişimin hızla ilerlemesinin yanı sıra destekleyici teknolojik başarılar, ulaşılabilir eğitim kolaylıkları (Zuckerman, 2005: 223; Ertit, 2014b: 108) dünyevi hareketlerle özdeşleştirilebilecek bir ateist kimliğini sürekli beslemiştir. Buna bilim, laik-rasyonalist-pozitivist eğitim, Darwinizm ve Marksizm gibi düşünceler de eklendiğinde en azından dinden uzaklaşma dine ilgisizlik ve Tanrı'yı reddetme şeklinde üçlü bir yapı ortaya çıkmaktadır. Çünkü sekülerleşme toplumun bağımsız bir gerçeklik oluşturmasına neden olurken, getirdiği özgürlük ve hürriyet duygusu "dinden bağımsız bir vicdan ve hayat mümkündür" iddiasına zemin oluşturmaktadır. Sekülerleşme ideolojisi, bireylere inançlı olabilirsiniz ama vicdanınızın tek belirleyeni din olmayabilir. Dindar olabilirsiniz ama hayatınızın her alanını kutsal'ın bağlayıcılığı altında sürdürmeyebilirsiniz düşüncesini benimsetmiştir (Batur, 2015: 564, Küçükcan, 2005: 112). Bu ideoloji, seküler dünyada ateizmi her geçen gün geçerli bir dünya görüşü, muhtemel bir seçenek ve kültürel bir olgu haline getirerek bireyde ateist bir anlayışın gelişmesine ve sekülerizmin ateizmle etkileşim içerisinde olduğu fikrini kanıksamamıza neden olmaktadır. Tüm bu tartışmalar ise, bu sürecin hem bireyi hem de toplumu kaçınılmaz biçimde seküler bir anlayışla kuşattığına, dini algılama anlama ve yaşama biçimlerinde kırılma ve kaymalar oluşturabileceğine işaret etmektedir.

Ayrıca, araştırmada sekülerleşme ile ateizm arasında paralel ve uyumlu bir gelişim gösteren ilişkiden söz edilebilir. Söz konusu bu ilişkide ateizm; kavramsal, düşünsel ve ahlâki temellerde neredeyse seküler dünya görüşünün bütün tezahürlerini yansıtarak sekülerleşmeyle benzerlik göstermektedir. Bununla beraber, ateist tutumları ve sekülerleşmeyi ortaya çıkaran sebeplerin (bireyleşme, özgürleşme, rasyonalizm, kapitalizm, bilim ve bilimsel gelişmeler) ortak olduğunu; bu nedenle, her iki olgunun kavramsal olarak rasyonalizm, bilimsel gelişmeler, sanayinin gelişmesi ve kapitalizm gibi başlıklar altında kapsamlı şekilde tartışılabileceğini söyleyebiliriz. Çünkü modern ateizm, kendisini dinin kaynağı ile ilgili ortaya atılan iddialardan (teizme), daha çok seküler çağa ve ondan mülhem birçok faktöre bağlı olarak kavramlaştırmış ve yeniden biçimlendirmiştir. Bu ise, günümüz ateistlerinin klasik ateistlerden nasıl ve hangi yönde ayrıldığını da ortaya koymaktadır. Klasik ateistler sadece teizme bağlı olarak Tanrı'yı inkâr ederken; modernlik ve sekülerlik kavramlarıyla kuşatılan günümüz ateistleri akıl, bilim, bireyselleşme ile birlikte dünyevi ve maddî bir yaşama tutkunluk üzerinden Tanrıyı reddetmektedir. Bu durumun ortaya çıkması sekülerleşmenin doğal bir sonucu olarak ifade edilebilir. Tarihsel sürece bakıldığında, Tanrı anlayışının farklı zaman, yer ve kültürlerde farklı şekillerde algılandığını; ateizmin de kendisini buna bağlı olarak tanımladığını ve şekillendiğini görmekteyiz (Hyman, 2010: 58-59). Çağımızda ise, her şeyin sadece insanla birlikte anlam ve önem kazanması sekülerleşmenin “insan evrensel tek hakikattir” şeklindeki insan merkezli anlayışı hakikatin kaynağını ve referansını değiştirmiş; dini inancı olumsuz yönde etkilemiştir (Tekin, 2015: 13).

Araştırmada tespit ettiğimiz diğer bir husus, ateizmin ahlâki temellerde seküler ahlak anlayışıyla benzerlik göstermesidir. Ateistler, dünyevi yaşama arzusu kişisel çıkarlar hazza ve maddî değerlere bağlılık üzerinden anlam ve değer dünyalarını inşa etmiş; yaşam biçimlerini dünyevi değerlere göre düzenlemişlerdir. Onlar, para, başarı, güç, özgürlük, çağdaşlık, uygar ve evrensel olma gibi seküler çağın değerlerini Tanrı ve dinin yerine koyarak; bu değerlerin hayatlarına anlam ve mutluluk kattığına inanmaktadır. Ateistlerin peşinden koştuğu değerler seküler insanın hayatta kalma motivasyonları olarak işlev görmektedir. Özellikle modern sanayi toplumunda ‘başarı’ önemli güdülerden biri olarak kabul edilmekte, sosyal tabakalaşma ve farklılaşma da yine başarı üstünden gerçekleşmektedir. Güç, para ve başarı bu toplumlarda kendi başına amaç haline gelirken diğer tüm değerler araçsallaştırılmaktadır (Atiker, 1998: 111). Dolayısıyla ateistlerin dünyevî değerleri kutsallaştırması modern ve seküler toplumculuğun bir parçası ya da dayatması olarak da değerlendirilebilir. Çünkü modernite ve sekülerleşmenin getirdiği koşullar, zorluklar ve sıkıntılar ateistleri zo-

runlu olarak güçlü, zengin, başarılı ve yaşam boyu mutlu olma arayışına yöneltmektedir. Sekülerleşmeyle dayatılan bu değerler, kişinin nihai hedefi haline geldiğinde, insana mutluluk üzerinde tüm hâkimiyetin kendisinde olduğu düşüncesini uyandırmıştır. Böylece kişi kaderinin efendisi olacağına yani kendi kaderini kendisi inşa edeceğine inandırılmıştır. Para, başarı ve güçle birlikte mutluluğu ve mutsuzluğu elde etme Tanrı yahut kaderden alınarak doğrudan insana verilmiştir.

Araştırmada diğer bir husus, ateistlerin sekülerleşmeden ne anladıklarını ortaya koyan söylemlerdir. Bu ifadeler, onların yaşadıkları çağın entelektüel kabullerini yansıtırken, aynı zamanda dine karşı rasyonalist ve pozitivist bilime dayanan önyargılarından oluşmaktadır. Bu anlayışta, sekülerleşmenin getirdiği farklılaşmaların ve değişimlerin, hem ön kabulünü hem de nihai sonucunu görmek mümkündür. Ateistler, seküler insanı çağcıl olmayan, akıl ve bilim dışı öğretilerden kendisini kurtarmış, modern, çağdaş, rasyonel ve bilimsel bakış açısına sahip evrensel değerleri benimseyen bireyler olarak tanımlamaktadır. Bu tanım onların, sekülerleşmeyi, hurefa doğma bağınaz gibi kavramlardan arındırdıklarını ilerlemeci ideoloji anlayışıyla, “bireysel bir dönüşüm” olarak algıladıklarını göstermektedir. Sekülerleşme ateistler için bir süreçten daha çok zihniyet değişimi olarak algılanmıştır. Dolayısıyla bu değişim insanı günlük yaşam ve davranışlarında dini veya metafizik denetimden kurtaran ilerlemeci bir anlayıştır. Çalışmanın sonucunu destekleyen Attas’ın görüşüne göre sekülerleşme, dini dünya görüşünü tüm doğaüstü mitleri ve kutsal sembolleri sarsmış geleneksel değerleri izafi bir hale getirerek insanın bireysel bir dönüşüm yaşamasına neden olmuştur (Attas, 1995: 43-45). Sekülerleşme, insanı cılızlaştıran Tanrı ve dini buyruklardan kurtararak; onun kişilik özelliklerini bağımsız olma-özgürlükçü, evrensel ahlak ilkelerini benimseyen, değer veren, öğrenmeye açık, insanın kendi geleceğini özgürce ve akıl gücüyle belirleyebilme ve kendi kendini var edebilme (gerçekleştirme) yeteneğini ortaya çıkaran bir süreç olarak algılanmıştır (Gülfil, 2019).

Sonuç olarak; modernitenin getirdiği rasyonalizm, bilim ve bilimsel gelişmeler, bireyleşme-bireyselleşme özgürleşme duygusu ve insanı merkeze koyan sekülerleşme anlayışı bireyin kendisini ve dünyayı kontrol altına alan bir güç olarak görmesini sağlamıştır. Maddi dünyayı kendisine göre kurgulayabileceğine değerler dünyasını oluşturabileceğine ve kendi dünyasında tek hüküm sahibi olabileceğine inanan insanın Tanrı’yı reddedebileceğini söylemek mümkündür. Ancak modernite ve sekülerleşmenin zorunlu olarak ateizmi beslediğini söylemek isabetli değildir. Şayet her iki olgu arasında zorunlu bir ilişki olsaydı sekülerleşme sürecine maruz kalan insanların doğrudan doğruya ateizmi benimsemiş olması gerekirdi. Ancak modernleşme ve sekülerleşme süreciyle kurumsal dinin zayıflaması

bir yandan maneviyatçı hareketleri beslerken diğer yandan deizme hatta ateizme kapı aralamaktadır. Ancak söz konusu bu kapı aralayışı, tek başına sekülerleşmeyle açıklamamak, bireysel, sosyal, ekonomik ve teknolojik gelişmelerle birlikte değerlendirmek gerekir.

Kaynakça

- Adorno, T. W. ve Horkheimer, M. (2010). *Aydınlanmanın Diyalektiği Felsefi Fragmanlar*. Ülner, N. ve Öztarhan-Karadoğan, E. (Çev.). İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Almond, G. A. ve Powell, G. B. (1966). *Comparative Politics: A Developmental Approach*. Boston: Little Brown and Company.
- Altıntaş, R. (2005). *Din ve Sekülerleşme*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Altıntaş, N. (2010). Kadın ve Bir Kimlik Olarak Araçsallaşan İslam: Almanya'da Karşılaştırmalı Bir İnceleme. *Sosyoloji Araştırma Dergisi*, 13 (2), 2-40.
- Arslan, M. (2010). Seküler Toplumlarda Kutsal Arayışları: Geç Modern Dönemde Büyü-Din İlişkinin Sosyolojik Analizi. İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1 (1), 195-210.
- Atiker, E. (1998). *Modernizm ve Kitle Toplum*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Attas, M. N. (1995). İslam, *Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi*. Kılıç, M. E. (Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Aydın, İ. H. (2011). Seküler Ahlak Bağlamında Din-Ahlâk İlişkisi. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35, 1-23.
- Bakış, M. L. (2008). *Felsefi Bir Problem Olarak Ateizm*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Batur, B. (2015). Sekülerleşme Türkiye'de. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (38), 563-572.
- Bayer, A. (2006). *Sosyolojik Perspektiften Sekülerleşme ve Din İlişkinine Yeniden Bakış*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans). Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.
- _____. (2010). Sekülerleşme Din İlişkisi: Kuramsal Bir Yaklaşım. *KSÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16, 149-190.
- Berger, L. P. (1993). *Din'in Sosyal Gerçekliği*. Coşkun, A. (Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.

- Bilgin, R. (2016). Geleneksel ve Modern Toplumda Kadın Bedeni ve Cinselliği. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26 (1), 219-243.
- Bruce, S. (2000). The Supply Side Model of Religion: The Nordic and Baltic States. *Journal for the Scientific Study of Religion* 39 (1), 32-46.
- Cansız, A. (2017). *Türkiye’de Sosyal Hayatta Sekülerleşme ve Göstergeleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sosyal Bilimler Enstitüsü/Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul.
- Carroll, G. T. (1984). Secularization and States of Modernity. *World Politics*, 36 (3), 362-382.
- Cihan, E. Z. (2018). Modernleşme ve Kadın. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (1), 269-280.
- Çapcıoğlu, İ. (2003). *Sosyal Değişme Sürecinde Din ve Kadının Toplumsal Konumu: Kastamonu Örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- _____. (2008). Küreselleşme, Kültür ve Din. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLIX (II), 153-183.
- Çelik, C. (2017). Sekülerleşmenin Kuramsal Sosyolojik Serüveni. *İslami Araştırma Dergisi*, 28 (3), 209-223.
- Darende, Ö. F. (2015). *Sekülerleşme Tartışmaları ve Bryan Ronald Wilson*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.
- Erdem, H. (2000). İlk Çağ Felsefesi Tarihi. Konya: Hü-Er Yayınları.
- Ergezen, E. (2004). *Günümüz Ateistlerinde Hayatı Anlamlandırma*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ertit, V. (2013). Teoriler Işığında Avrupa Sekülerleşmesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7 (29), 377-387.
- _____. (2014a). Evrenselleştirilmiş -Klasik-Sekülerleşme Teorisi. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11 (27), 103-120.
- _____. (2014b). *Sekülerleşme Dinden Uzaklaşmanın Hikayesi*. Ankara: Liberte Yayınları.
- _____. (2014c). Sekülerleşmenin Hızlandırıcısı Olarak Kapitalizm. *Liberal düşünce*, 19 (73-74), 63-82.

- _____. (2019). *Sekülerleşme Teorisi*. Ankara: Liberte Yayınları.
- Fine, M. (2005). Individualization, Risk and the Body. *Journal of Sociology*, 41 (3), 247-266.
- Gauchet, M. (1985). *Le Désenchantement du Monde. Une Histoire Politique de La Religion*. Paris: Gallimard.
- Gırardı, J. (2005). Çağdaş Ateizmin Problemi. Korlaelçi, M. (Çev.). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41 (1), 365-398.
- Giddens, A. (1994). *Modernliğin Sonuçları*. Kuşdil, E. (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gülfil, D. (2019). *Ateizmin Psikolojisi*. Ankara: Maarif Mektepleri.
- Günay, Ü. (1986). Modern Sanayi Toplumlarında Din I. Erciyes Üniversitesi. *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, 51-52.
- Güven, S. (2015). Postmodern Kimliklerin Kurulumu. *Selçuk İletişim*, 9 (1), 266-286.
- Haynes, J. (1997). Religion, Secularisation and Politics: A Postmodern Conspectus. *The World Quarterly*, 18 (4), 709-728.
- Hazır, M. (2012). Postsekülerliğin Gelişi: 21. Yüzyılda Sekülerliğin Sosyolojisini Yapmak. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 7 (3), 141-154.
- Hyman, G. (2010). *Ateizmin Kısa Tarihi*. Şendil, D. (Çev.). İstanbul: Kırmızı Kedi Yayıncılık.
- Kahraman, Y. (2015). Modern Bilim ve Din. *Milel ve Nihâl İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 12 (2), 149-170.
- Kirman, M. A. (2005). *Din ve Sekülerleşme. Üniversite Gençliği Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Konak, H. (2013). *Seyyid Nakib el Attas'ta Din ve Sekülerizm*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Kongar, E. (1981). *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Köker, L. (1990). *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Köse, A. (2001). Modernleşme-Sekülerleşme İlişkisi Üzerine Yeni Paradigmalar. *Liberal Düşünce*, 24, 150-165.
- _____. (2005). Sekülerleşme Teorileri Bağlamında Türkiye'de Din ve

- Modernleşme, “Parçalanmalar Çağında Yeni Toplumsallıklar. Uluslararası sosyoloji kolokyumunda sunulan bildiri, Galatasaray Üniversitesi, İstanbul. Erişim: <http://www.hazardernegi.org/wp-content/uploads/2013/01/sekulerlesme-teorileri-baglamnda%20trkiyede>. (Erişim Tarihi: 15.05.2019).
- Küçükcan, T. (2005) Modernleşme ve Sekülerleşme Kuramları Bağlamında Din, Toplumsal Değişme ve İslâm Dünyası. *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 13, 109-128.
- Maître, J. M., Guy, P. J. ve Sutter, J. (1991). *Les Français Sont-İls Encore Catholiques?*. Paris: Cerf.
- Martin, D. (1991). The Secularization Issue: Prospect and Retrospect. *The British Journal of Sociology*, 42 (3), 465-474.
- Marx, K. (1968). *Yahudi Meselesi*. Berkes, N. (Çev.). Ankara: Sol Yayınları.
- _____. (2009). “*Kapital*” Kapitalist Üretimin Eleştirel Bir Tahlili. Bilgi, A. (Çev.). Ankara: Sol Yayınları.
- Poole, R. (1993). *Ahlak ve Modernlik*. Küçük, M. (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Poroy, A. (2010). *Antik Çağ’dan Günümüze Avrupa’da Cinsellik Tarihi*. İstanbul: Dharma Yayınları.
- Reilly, N. (2016). Neo-Seküler Çağda Feminizm ve Sekülerizmin Etkileşimi. A. Sönmez, (Çev.). *Kültür ve Siyasette Feminist Yaklaşımlar*, 30, 35-67.
- Robinson, F. (2002). İslam’da Sekülerleşme. Çelik, C. (Çev.). *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13, 343-355.
- Sartre, J. P. (1997). *Varoluşçuluk Bir Hümanizmdir*. Bezirci, A. (Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Shiner, L. (1967). The Concept of Secularization in Empirical Research. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 6 (2), 207-220.
- Sinanoğlu, A. F. (2008). Toplumsal Değişim ve Din. *Hikmet Yurdu*, 1 (2), 17-24.
- Steven, B. ve Kellner, D. (1998). *Post-Modern Teori, Eleştirel Soruşturmalr*. Küçük, M. (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Şallı, A. (2017). Modernlik, Gelenek ve Din İlişkisi: Bir Modernleşme Kuramı Eleştirisi. *Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, II (IV), 55-82.

- Şişman, N. (2011). *Yeni İnsan*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Tekin, M. (2015). Din ve Postmodernizm. *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 12 (2), 7-24.
- Topaloğlu, A. (2001). *Tanrıtanımazlığın Felsefi Boyutları: Teizm ya da Ateizm*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Touraine, A. (2002). From Understanding Society to Discovering the Subject. *Anthropological Theory*, 2 (4), 387-398.
- Tschannen, O. (1992) *Les Theories de la Secularisation*. Geneva: Droz.
- Turner, S. B. (2012). “Max Weber’e Göre İslam ve Konfüçyanizm: Kantçı Sekülerleşme Kuramı”. Çapçioğlu, İ. (Çev.). *Din Sosyolojisi, Kuram ve Yöntem*, (Der. Peter B. Clarke). İstanbul: İmge Kitabevi.
- Wilson, B. (1987). *Secularization. The Encyclopedia of Religion*. M. Eliade (Ed.), London: Collier Macmillan Publisher.
- _____. (2015). *Sekülerleşme*. (Der. M. A. Kirman-İ ve Çapçioğlu), *Sekülerleşme, Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar içinde* (s. 235-252.) Bayer, A. (Çev.). Ankara: Otto Yayınları.
- Yapıcı, A. (2016). Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi (Bir Model Denemesi). *İlahiyat Fakültesi Dergisi, Din Psikolojisi Özel Sayısı*, İzmir.
- Yapıcı, A. (2017). *Postmodern Dönemde Din Kimlik ve Anlam Problemi*. A. Tüzer (Ed.), Ankara: Elis Yayınları.
- Yücer, H. M. (2017). Ortak Sosyal bilimsel Çalışmaların Önemi: Sosyoloji ve Tasavvuf Disiplinleri Arasındaki İmkanlar Üzerine. *Akademik Platform*, 1, 1-11.
- Zuckerman, P. (2005). Sekülerleşme: Avrupa-Evet, Amerik-Hayır: Sekülerleşme Neden Amerika Birleşik Devletlerinde Ortaya Çıkmadı da Batı Avrupa’da Ortaya Çıktı? Teoriler ve Araştırmalar Üzerine Bir İnceleme. Gürsoy, Ş. (Çev.). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLVI (I), 223-229.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Kış / Winter Sayı/Issue: 46
Sayfa / Page: 335-368

ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 02.10.2019
Kabul/Accepted: 12.11.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**TÜRKİYE’DE 1980-2009
NÜFUS HAREKETİ
PRATIĞİNE FOUCAULTCU
BİR BAKIŞ**

***A FOUCAULTDIAN VIEW OF
THE POPULATION MOVEMENT
IN TURKEY BETWEEN
1980-2009***

Dr. Habip ULUÇAY

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Mimarlık ve Tasarım Fakültesi
Şehir ve Bölge Planlama Bölümü
ORCID: 0000-0002-0755-4423, habipulucay@gmail.com

Öz

Her bilgi-iktidar kendi kentsel sistemini yaratmaktadır. Küresel bilgi-iktidarda insanların yaşadığı yer, yerleşim sistemi yeniden “hakikat oyununa” sokulmakta, yeniden sorunsallaştırılmaktadır. Artık ortam değişmektedir. Bu çalışmada değişen bilgi-iktidarla birlikte değişen yerleşim şeması oluşumunun varoluş koşulları, değişen bilgi-iktidarın rasyonelleştirme biçimleri ve mekânsal uzamı ortaya çıkarılmaya çalışılmaktadır.

Makalenin birinci bölümünde çalışmanın çıkış noktası ve içeriği açıklanmaktadır. Çalışmada kullanılan yöntemin kuramsal çerçevesinin belirlendiği ikinci bölümde; çalışmada tercih edilen Foucault’nun yönteminin temel kavramları ele alınarak çalışma ile nasıl ilişkilendirildiği, Foucault’nun yönteminin bilgi teorisinden farklılıkları ortaya konulmaktadır. Araştırma iki analiz kümesinden oluşmaktadır: 1. Dönüşüm Kalıpları, Tabanı Üzerinde Düşündüğümüz Düzendeki Değişimler, 2. Mekansal Uzam, Yeniden Yerleştirme/Yeniden Yerleşme.

Birinci analiz kümesinde; *dışarı* (ortam, arşiv, olageliş), *ilişki* (güç ilişkisi oyunu), *hakikat üretimi* (bilgi, “kıvılcım”), *itiraf* (hakikati kendinden damıtarak söylemek), *görünüm* (hakikati kendinden damıtarak göstermek) ve *güç İstencinin fiiliyata geçirilmesi* üzerinden nüfus hareketinin değişen ortamı belirlenmekte, Türkiye’de insanların 1980-2009 döneminde buldukları yeri hangi koşullarda sorunsallaştırıp harekete geçtiği saptanmakta, nüfus hareketinin olabilirliğinin dış koşullarına doğru gidilmektedir. İkinci analiz kümesinde değişen ortamın bir etki-

* Bu makale yazarın 2017’de Mimar Sinan Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Şehir ve Bölge Planlama Anabilim Dalı, Şehircilik Programı’na sunduğu “Türkiye’de 1980-2009 dönemi Nüfus Hareketi Pratiğine Foucault’cu Bir Bakış: Bilgi-Iktidar-Kendilik Teknolojileri Çözümlemesi” adlı doktora tezinden hareketle yürütülmüştür.

si, görünümü olarak haritalar ortaya konulmaktadır. Çalışmada, değişen bilgi-iktidarın dönüştürdüğü ortamın-arşivin bir etkisi olarak nüfus hareketi pratiği ele alınmaktadır.

Bu çalışmada, nüfus hareketi pratiğinin nasıl “biriktirildiği”, fiziksel-mekansal-bedensel uzamı, merkezin yerleşkeleri “birikim alanlarından” merkezi yerellikler “birikim noktalarına” nasıl gelindiği ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye’nin nüfus hareketi, Foucault, yeniden yerleşme, arşiv, dispoitif.

Abstract

Every power-knowledge creates its own urban system. During the global power-knowledge period, the place where people live, the residential system is again put into “the truth game”, and again problematized. The environment is changing now. This study aims to uncover the existence conditions of the urban planning that evolved with changing power-knowledge, and rationalization methods of evolved power-knowledge and its spatial space. Another topic is the rules that manage the distribution of population movement practice.

The first part of article describes the starting point and content. In the second part, the theoretical framework of the method used in the study is determined; in this study, the basic concepts of Foucault’s method, which is preferred is explained and how it is related to the study is explained. The research consists of two sets of analysis: 1. Conversion molds, changes in the base we think, 2. Spatial space, reinstallation.

In the first set of analysis; Outside (environment, archive, happening), relationship (the game of power relationship), production of the truth (information, “spark”), confession (telling the truth by distilling itself), view (showing the truth by distilling itself), initiation of the power enthusiasm changing environment of population movement is determined, where they found people in Turkey during the period 1980-2009 it is now determined to move under what problematically conditions, the external conditions of the likelihood of the population movement. In the second set of analyses, maps as an effect of the changing environment, the appearance is laid out. In this study, the application of the population movement as an effect of the environment-archive transformed by the changing knowledge-power is discussed.

In this study, how the population movement practicals are collected, the physical-spatial-physical space, and how to have the accumulation points of central localities from the accumulation points of the center are considered.

Keywords: Turkey’s population movements, Foucault, resettlement, archive, dispositive.

Giriş

Küresel bilgi-iktidarın Türkiye’nin yerleşim sistemine etkileri nelerdir sorusu ile başlayan bu çalışmada 1980 yılından 2009 yılına kadar

onar yıllık periyotlar halinde ilçe düzeyinde yerleşimlerin nüfuslarında yaşanan değişimler haritalarla ortaya konulmaktadır. Değişen bilgi-iktidar ile birlikte değişen kentsel sistemin oluşumunun varoluş koşulları, değişen bilgi-iktidarın rasyonelleştirme biçimleri ve bunun mekânsal uzamı ortaya çıkarılmaya çalışılmaktadır. Nüfus hareketi pratiğinin dağılımını yöneten kuralların düğümü çözümlenmektedir.

Türkiye'nin yerleşim sisteminde meydana gelen değişimlerin analizinde bilgi teorisinin içeriden bakışı yerine, Foucault'nun dışarıdaki, ilişkideki yöntemine başvurulmaktadır: Hangi tablo? Hangi düzen mekanı? Hangi yerleştirme mekanı tablosu söz konusudur? Nüfusu harekete geçiren, insanları belirli yerlere akıtan bu ilişkiler ağı nedir? Modern bilgi-iktidardan küresel bilgi-iktidara geçilirken tabanı üzerinde düşündüğümüz düzendeki değişimler nelerdir? Şeylerin varoluş tarzlarındaki değişimler nelerdir? Soruları irdelenmektedir.

Küresel bilgi-iktidarda bulunulan yer, yerleşim sistemi yeniden *hakikat oyununa* sokulmakta, yeniden sorunsallaştırılmaktadır. Nüfus hareketi pratiği değişmekte, yeniden kentleşme, yeniden yerleşme, yerleşim şeması oluşumunda önemli değişikliklere neden olmaktadır. Değişen bilgi-iktidar ile birlikte nüfus, *hakim hastalık*¹ unsuru olmaktan çıkmakta, yerini *vaka* olarak nüfusa bırakmaktadır. Artık nüfus, bulunduğu yerle maddi anlamda bütünleşmiş değildir. Nüfus hareketi, hakim hastalık bağlamından çıkmış, bireyselleşmiştir. Bireysel nüfus hareketi, kendi maddi yerinden sıyrılarak kolektif alana dahil olmuştur.

Kitlesel nüfus ortamından; kitlesele uzamdan, çoğunlukçu uzamdan, kitlenin homojenleştirilmesinden, kitlesele dispozitiften, kitlesele toplamadan, kitlesele birikmeden,

Bireysel nüfus ortamına; bireysel uzama, çoğulcu uzama, bireyin homojenleştirilmesine, bireysel dispozitive, bireysel toplamaya, bireysel birikmeye doğru gidilmektedir.

Modern örtü yırtılmakta, nüfus, dışarı çıkmaktadır. Modern bilgi-iktidar, geleneksel grupları dağıtarak modernitenin, sanayinin, sınıf temelli yeni gruplarını yaratmıştır. Bu dönemde nüfus hareketi de sanayi

1 17. yüzyıl ve hatta 18. yüzyıl tıbbının tanımladığı ya da betimlediği anlamda *hakim hastalık*, fiziksel bir yeri olan hastalıktır, yani bir ülkeyle, bir şehirle, bir iklimle, bir insan grubuyla, bir bölge ve bir yaşama biçimiyle maddi anlamda bütünleşmiştir. Hakim hastalığın özelliğini oluşturan şey, bir musibetle bir yer arasındaki, bir musibetle insanlar arasındaki bu yekpare ve genel ilişkidir.

Vaka kavramı ile kastedilen bireysel bir vaka değil, kolektif hastalık fenomeninin bireyselleştirilmesinin, fenomenlerin niceliksel, akılsal ve saptanabilir olanın kipinde kolektifleştirilmesinin, ya da bireysel fenomenlerin kolektif bir alana dahil edilmesinin bir biçimidir. (Foucault,2013:54-55).

temelli yeni sınıflar arasında olmuş, kırdan kente hareket olarak gelişmiştir. Küresel bilgi-iktidar, bütün grupları dağıtmakta, birey temelli yeni bir nüfus hareketi başlamaktadır. Yeniden kentleşme, yeniden yerleşme gerçekleşmektedir. Küresel bilgi-iktidar, yereli, kent ölçeğini öne çıkarmaktadır. Sınırların ortadan kalkarak ağların, ilişkilerin ve yeni mekansal organizasyonların öne çıktığı dinamik bir süreç yaşanmaktadır. Artık ilişkiler çağına girilmektedir.

Bu çalışmada, nüfus hareketini modellemek, önceden verili olan kavramsallaştırmalarla ölçmek yerine nüfus hareketinin oluşmasına olanak sağlayan koşullar kavranmaya çalışılmaktadır. Nüfus hareketinin oluşumunda, dışarıdaki heterojen unsurlar arasındaki ilişki oyunu çözümlenmektedir. Çalışma, nüfusun, insanların *kendilerini aşan bir güç istenci*² tarafından harekete geçirildiğini ileri sürmektedir: Küçük yerleşimlerin dışarı çıkaramadığı, ilişkiye sokamadığı güçler, itkiler; dışarı çıkabileceği, ilişkiye girebileceği, hakikat üretebileceği, güç istencini fiilyata geçirebileceği ilişki alanına, arşive yөнelmektedir.

1. Yöntem

Türkiye'nin kentsel sisteminde 1980-2009 döneminde meydana gelen değişimlerin analizinde³ bilgi teorisinin içeriden bakışı yerine, Foucault'nun dışarıdaki, güç ilişkisindeki yöntemine başvurulmaktadır. Foucault'nun temel analiz konusu, Nietzsche'den aldığı güç istencidir. Diğer analizler gücü absorbe eder, dondurur. Foucault, dışarıda, ilişkide olduğu anda analiz eder. Foucault, oluş felsefesini bilgiye, iktidara, kendilik teknolojilerine uygular, buralarda oluşan güç ilişkisinin kurulduğu yeri yakalar: Bu söylemdir, bu mikro-iktidar teknolojileridir, bu kendilik teknolojileridir. Nietzsche'nin yeniden tesis ettiği dışarıdalığı ve mesafeyi Foucault da bilgide, iktidarda, ben'de, tarihte, felsefede yeniden tesis eder; dışarının maddiliğini yeniden tesis eder, loş uzamı ortaya çıkarır. Bu çalışmada nüfus hareketinde güç, dışarıda, ilişkide analiz edilmektedir.

Foucault ile nüfus hareketi varlığa getirilmekte, maddiliğini kazanmaktadır. Nüfus hareketi, oluş, olay, etkinlik, faaliyet, pratik olarak

2 “Fizikçilerimizin Tanrı ve evreni yaratmada kullandıkları bu güç kavramı, başka bir şeyle tamamlanmak durumundadır. Yani ona benim güç istemi diyeceğim şeyi de eklemek gerekir” diyen Nietzsche, bununla evrenin mekanik düzeninde bulunan ve bu düzen ortadan kaldırılmadan yok edilemeyecek olan temelli bir özelliği kastettiğini söylemiştir. Evrende güçlü olma isteğinin hüküm sürdüğünü, güç istemi ilkesinin evrenin her yerinde iş başında olduğunu öne süren filozof, aynı ilkeyi insana da uygulamış ve güç istemini ikinci olarak insan eylemlerinin kendisine tabi veya bağlı kılındığı itki olarak tanımlamıştır (Cevizci, 1999:390).

3 Çalışmanın alan araştırmasının yöntemi; “Mekansal Uzam, Yeniden Yerleştirme/Yeniden Yerleşme” başlıklı 4. bölümde ele alınmaktadır.

analiz edilmektedir. Oluş felsefesinde bir sabitlik yoktur, sürekli değişen, sürekli söylenen bir hareketliliğin içindedir. Türkiye'nin nüfus hareketinin bu akışının, bu söyleminin analizi yapılmaktadır.

Foucault'nun çalışmalarının anahtar kavramlarının dışarı, ilişki, olay, maddilik olduğunu söyleyebiliriz. Nietzsche'nin “bilgi, iki kılıç arasındaki kıvılcımdır ama kılıçlardan değildir” (Foucault, 2012b:221) aforizması yani bilginin özne ile nesnenin çarpışmasından, ilişkiye girmesinden oluştuğu, ne öznenen ne de nesneden türediği, ilişkinin sonucunda ortaya çıkan bir oluşum olduğu yaklaşımı anahtar niteliğindedir. Bu yaklaşım özne-nesne felsefesinin yani bilgi teorisinin dışında yeni bir alan açar. Buna bağlı olarak, dışarıda olan, ilişki ile oluşan bir olay, bir etkinlik, bir faaliyet, bir pratik çalışma alanı olarak belirir:

*Kelimeler ile şeyler arasındaki aracı pratikler olan söylemler söylendiği anda dışarı çıkar, ilişkiye girer, tarihselliği, bilgiyi, iktidarı yüklenir.

*İktidar, iki nokta arasındaki her bağıntıda dışarı çıkar, ilişkiye girer, tarihselliği, bilgiyi, iktidarı yüklenir.

*Birey, bilgi-iktidar ile dışarı çıkar, ilişkiye girer, tarihselliği, bilgiyi, iktidarı yüklenir.

Foucault bütün analizlerini buradan yapar, kıvılcımın olduğu yerden yapar. Foucault, dışarı çıkarır, güç ilişkisinde, dışarıda yüklendiği tarihselliği, bilgiyi, iktidarı ortaya koyar. Şimdinin uzamıyla, sınırsız fakat tanımlanabilen bir alanda (arşivde), kavram-öncesine götürür. Sözcüklerden veya şeylerden yola çıkan analizlerden sıyrılıp, yapının ve mantığın dışında bir alanda, sözcüklerle şeyler arasında aracı olan söylemsel pratiklerle “dışarı” çıkılabilir.

Kentsel sistemin oluşumunda 2009 yılından 1980 yılına “sanki akıntıya karşı yüzer gibi giderek” (Foucault, 2013: 21) kentsel sistemde yaşanan düzen değişimleri, dışsal bir yaklaşımla, birinci analiz kümesi olan “Dönüşüm Kalıpları, Tabanı Üzerinde Düşündüğümüz Düzendeki Değişimler” bölümünde saptanmaktadır. İkinci analiz kümesi olan “Mekansal Uzam; Yeniden Yerleştirme/Yeniden Yerleşme” bölümünde, bu düzen değişimlerinin yerleşim sistemi üzerindeki etkileri, mekansal uzamı, nüfusun ülke mekanında nasıl birbirine bağlandığı, nasıl dağıldığı, nasıl kümelenildiği, nüfus hareketinin görünümü ortaya konulmaktadır. Foucault'nun çalışmalarında kullandığı bazı temel kavramlar ve bu kavramların çalışma ile nasıl ilişkilendirildiği aşağıda özetlenmektedir:

Sorunsallaştırma: Foucault, davranışlar ve temsiller tarihinin karşıtı olarak düşünce tarihinin işini “insanoğlunun kendisini, yaptığı şeyleri

ve içinde yaşadığı dünyayı hangi koşullarda ‘sorunsallaştırdığını’ tanımlamak” (Foucault, 2012c:122), olarak belirtmektedir. Bu perspektifte Türkiye’nin nüfus hareketinin analizinde, insanların buldukları yeri hangi koşullarda sorunsallaştırarak harekete geçtiği tanımlanmaktadır. Bulunulan yer sorunsallaştırmasının hangi koşullarda, hangi unsurlara dayandığı, modern/küresel bilgi-iktidarlar tabanı üzerinde düşündüğümüz düzendeki değişimlerin neler olduğu ve bunun bir etkisi olarak oluşan yerleşim şemasının nasıl şekillendiği belirlenmeye çalışılmaktadır.

Hakikat Oyunu: “Hakikat oyunu, doğru şeylerin keşfi değil, bir öznenin bazı şeyler hakkında söyleyebileceği şeyin, doğru ya da yanlış sorunuyla bağlantılı olmasını belirleyen kurallardır” (Foucault, 2011e: 352). Bu çalışmada, bulunulan yer sorunsallaştırmasında, değişen bilgi-iktidar ile birlikte değişen hakikat oyunu, değişen doğru/yanlış kuralları saptanarak, bunun mekânsal uzamı haritalarla ortaya konulmakta, bunun sonucunda oluşan yeni yerleşim şeması tanımlanmaya çalışılmaktadır.

Arşiv: Önceden ve başka yerde kurulmuş düşünceleri gözle görülebilir karakterler haline getiren kelimelerin, tarihin muhteşem, efsanevi kitabı üzerinde dizilişini görmek yerine, söylemsel pratiklerin kalınlığı içinde, ifadeleri koşullarına ve ortaya çıkış alanlarına sahip olan olaylar ve olanaklarını ve kullanım alanlarını içeren şeyler olarak düzenleyen sistemlere sahip olunur. Bunlar arşiv adını vermeyi teklif ettiğim, ifadelerin, bir bakıma olayların ve bir başka bakıma da şeylerin sistemidir (Foucault, 2011a: 158). Makalenin üçüncü bölümünde dışarı, ortam, arşiv tesis edilmeye çalışılmaktadır. Nüfus hareketi, heterojen ilişkiler alanında, dağılma uzamında, oyun alanında, ortamda, yatay bir eksene oturtulmaktadır.

“Benim arşiv olarak adlandırdığım şey, bir kültür içinde sözcelerin ortaya çıkış ya da yok oluşunu, yeniden yayılma ya da silinmelerini, olay ya da şey olarak paradoksal varoluşlarını belirleyen kurallar oyunudur” (Foucault, 2011e:153). Arşiv, ilişki alanıdır, oyun alanıdır, uzamdır. Bir tür havza, bir tür habitattır. Heterojen bütünlerin ortamıdır. Nüfus hareketi, dışarıdaki/arşivdeki kurallar oyununun içinde ele alınmaktadır. Makalenin dördüncü bölümünde haritalarla ortaya konulmaya çalışılan mekansal uzam, üçüncü bölümde tesis edilmeye çalışılan arşiv içerisinde değerlendirilmelidir. Bu çalışmada, bir gösterge analizi değil, bir ortam analizi, dışarıdaki heterojen ilişkiler analizi yapılmaktadır.

Dispositif: “Dispositif, söylemler, kurumlar, mimari biçimler, düzenleyici kararlar, yasalar, idari tasarruflar, bilimsel sözceler, felsefi, ahlaki ve hayırseverce önermeler, kısacası söylenmemiş olduğu kadar söylenmiş her şeyden oluşan heterojen bütünlerdir” (Foucault, 2011b:119). Dispositifin unsurları bunlardır. Dispositifin kendisi bu unsurlar arasında kurulabi-

lecek ilişkiler şebekesidir. Dispositifler, dışarıda, ilişki ile oluşan heterojen bütünlerdir.

“İkincisi bu dispositifte saptamaya çalıştığım şey tam da bu heterojen unsurlar arasında var olabilecek bağın niteliğidir. Söylemsel olan ya da olmayan unsurlar arasında kendileri de çok geniş bir biçimde değişebilecek konum değiştirmeler ve işlev değişiklikleri arasında bir tür oyun vardır” (Foucault, 2011b:119). Bu çalışmada, nüfus hareketinde dışarıdaki heterojen unsurlar arasındaki ilişki oyununun bir etkisi olarak yerleşim dispositifini çözümlenmektedir.

“Üçüncüsü, dispositif teriminden, belirli bir tarihsel andaki başlıca işlevi acil bir ihtiyaca karşılık vermek olan bir tür formasyonu anlıyorum” (Foucault, 2011b:119). Makalede, Türkiye’de değişen bilgi-iktidar ile küresel bilgi-iktidarda acil bir ihtiyaca karşılık veren formasyonun mekansal uzamı ele alınmaktadır.

Dispositif, izotopik, heterojen olanı toplama ve izomorfik olarak, homojenleştirerek yeniden dağıtma mekanizmasıdır. Bu mekanizmayı oluşturan bütün ilişkiler ağıdır. Nasıl oluyor da bu ağa yakalanıyoruz? Bu çalışmada, kentleri İstanbul’a akıtan şebeke, mekânsal olarak yakalayan ağ, fiziksel-mekansal uzam; ‘Merkezin Yerleşkeleri’nden, ‘Merkezi Yerellikler’e geçişi mümkün kılan koşulların analizi yapılmaktadır.

Özne ile nesne arasındaki aracı pratikler üzerinden yürüten Foucault’nun arkeolojisi/soykütüğü; kodları değil olayları, tek biçimli nedenselliği değil karşılıklı bağların çok biçimli demetini, dışarıda, güç ilişkisinin içinde, varlığa getirerek ele alır. Arkeoloji/soykütüğü, tümevarım-tümen-gelim mantıksal kuşatmasını yırtan dışarıdır. Foucault’nun yönteminin bilgi teorisinden temel farklılıkları ve odaklandığı alan aşağıdaki tablolarda özetlenmektedir:

Tablo 1: “İçeri”deki Arşiv-“Dışarı”daki Arşiv

“İÇERİ”DEKİ ARŞİV	“DIŞARI”DAKİ ARŞİV
İçeri	Dışarı
Özne-nesne felsefesi	Oluş felsefesi
Bilgi teorisi	İlişki felsefesi
Biçimsel a priori; kökene kadar giden dikey bir uzamda yapılır.	Tarihsel/deneysel a priori; varoluş koşullarını ortaya çıkaracak yatay bir uzamda yapılır.
Homojen bir kesit sunar.	Heterojen bir kesit sunar.
Aristoteles	Nietzsche
İzomorfik	İzotopik
Homojen	Heterojen
İdeal yerde	Olduğu yerde
Dispositif	Pozitif
Aynı	Farklı
Diyalektik	Analitik
Kavram; “içeriye” almak, “İçeriden” güç ilişkilerini göremezsiniz.	Kavram-öncesi; “dışarıya” çıkmak “Dışarıda” güç ilişkilerini görebilirsiniz.
Apofantik söylem	Söylem
Önerme-gösterge	İfade-ifade ettiği şey
Boşluksuz	Boşluklu
Proje	Uzam
İlişkisiz	İlişki
Değişmez biçimsel sınırlar	Fiiliyat alanının sürekli değişen sınırları
“Kod”lar	“Olay”lar
Tek biçimli nedensellik	Karşılıklı bağların çok biçimli demeti
Bilim	Karşı-bilim
Varlığını alarak, şeffaf ve tarafsız olarak “içeri” alır. Varlığını alarak nesnellik	Varlığa getirerek, ete-kemiğe büründürerek, “dışarıda” inceler. Kendi maddiliğinde nesnellik
İdeal bir yerde, izomorfik olarak “birikir”	Tekil varlıkları içinde oldukları yerde “akar”

Foucault, her şeyi dışarıda, ilişkide inceler. İşte Foucault, bu her şeyin dışarıda, ilişkide olduğu yeri arşiv olarak tanımlar. Foucault, analiz alanı olarak bilgi teorisinin “içeri”deki arşivinin yerine oluşumun alanı, olayın yeri olan “dışarı”daki arşivi önerir. Foucault’nun yönteminin ana odağı ilişkidir. Arşiv, ilişkiler alanıdır, kavgaın yeridir. Söylem, bu ilişkiler alanında özelleşmiş pratiktir. Nüfus hareketi pratiği, arşivdeki güç ilişkisinin görünür etkisi olarak değerlendirilmektedir.

Bu çalışmada nüfus hareketi pratiğinin “öznenin ve zamanın felsefesi doğrultusundaki” (Foucault,1987:55) “içerideki” analizi yapılmamaktadır. Nüfus hareketinin “dışarıdaki” düzenliliklerinin analizi ya-

pılmaktadır:

**İçeride;* kelimeler ve şeyler üzerinden; baskı, sözleşme şeması, mantığın, pozitivizmin sınırlarında, kompartımanlar içinde sabitlenmiş, hukuksal şemalar görünür.

**Dışarıda;* kelimeler ve şeyler arasında aracı pratikler üzerinden; bastırma, ilişki, güç ilişkisi şeması, pozitifin sınırlarında, karmaşık, sınırsız ama tanımlanabilen bir alanda, söylemin alanında, güç ilişkilerinin şemaları görünür; akışlar, ilişkiler görünür.

Küreselleşme bir bakıma ilişki çağı olarak tanımlanabilir. İlişki alanlarının alabildiğine genişlediği bir dönemdir. İlişki çağında ilişkiye girememek var olmamak demektir. Nüfus hareketi bir ilişki hareketi, bir var olma, başka bir deyişle bir yok olmama hareketi olarak ele alınmaktadır. Nüfus hareketi, değişen arşiv ile birlikte kendinin kendiyi deşifre ederek görünebileceği yerlere akış hareketi; bir itiraf hareketi, bir görünme hareketi olarak değerlendirilmektedir.

Tablo 2: Önerme-Gösterge, İfade-İfade Ettiği Şey

ÖNERME-GÖSTERGE	İFADE-İFADE ETTİĞİ ŞEY
Sürekli	Süreksizdir
Boşluksuzdur, doludur, tamdır	Boşluklar vardır
“İçeri”dedir	“Dışarı”dadır
Tarihsizdir	Tarihseldir
Sahibi vardır	Sahibi yoktur
Kılıçlardan birindedir (öz-nesne)	İki kılıçtan da değildir (özne-nesne) İki kılıç arasındaki kıvılcımdır. Özne ile nesne arasındaki aracı pratiklerdir.
İzomorfik, homojen	İzotopik, heterojen
İdeal yerdedir, Yersizdir	Olduğu yerdedir

İfade, tarihsel olarak, dışarıda, ilişkiyle gerçekleşen bir olaydır, tekrarı imkânsızdır. Nüfus hareketi, önerme-gösterge olarak değil, ifade- ifade ettiği şey üzerinden çözümlenmeye çalışılmaktadır. Nüfus hareketi pratiği ifadesi; sürekli değil süreksizdir, boşluksuz değil boşlukludur, içe-

ride değil dışarıdadır, tarihsiz değil tarihseldir, sahipli değil sahipsizdir, kılıçlardan birinden değil, kılıçların çarpışmasından çıkan kıvılcımdır.

Bu çalışma, nüfus hareketinin metninden-haritalarından, göstergesinden bir homojen süreklilik çizgisi çizmeyen, nüfus hareketi pratiğinin süresiz, yatay, heterojen ilişkiler demetini ortaya çıkarmaya çalışan, farklıyı göstererek, kapatmadan ama kavranabilir, ilişkilenebilir bir alana yerleşir. Dışarıda, heterojen bir çevreleme, birbirine indirgemen, kapatmadan çevreleme yapılmaktadır.

2. Dönüşüm Kalıpları, Tabanı Üzerinde Düşündüğümüz Düzendeki Değişimler

Bu bölümde bulunulan yerin yeniden sorunsallaştırılarak hakikat oyununa sokulması; dönüşüm kalıpları ve tabanı üzerinde düşündüğümüz düzendeki değişimler üzerinden ele alınmaktadır. Türkiye'nin nüfus hareketi pratiği, bu dönüşümlerle ilişkiye giren bireyin bir etkisi olarak değerlendirilmektedir. Dönüşüm kalıpları; *dışarı*; ortam, arşiv, oluş, *ilişki*; *güç ilişkisi* oyunu, *hakikat üretimi*; bilgi, "kıvılcım", *itiraf*; hakikati kendinden damıtarak söylemek, *görünüm*; hakikati kendinden damıtarak göstermek üzerinden ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

Dışarı; ortam, arşiv, oluş

Türkiye'nin nüfus hareketi pratiği, dışarıya, ortama, arşive yerleştirilmektedir. Bu kapsamda, birinci analiz kümesinde değişen bilgi-iktidar ile birlikte değişen 'dışarı' tesis edilmekte, nüfus, "canlı bir beden" olarak, dışarıda, varlığa getirilerek ele alınmaktadır. Türkiye'nin nüfus hareketi pratiği, canlı bir beden olarak dışarıda, bilgi-iktidar ile ilişkiye giren bireyin çıkardığı 'kıvılcım', oluşan 'etki' olarak değerlendirilmektedir. Bu 'kıvılcımın', bu 'etkinin' mekansal uzamı ikinci analiz kümesinde haritalarla ortaya konulmaktadır. Foucault, biyo-iktidarı şöyle tanımlamaktadır:

Batılı insan yavaş yavaş canlı bir dünyada canlı bir tür olmanın, bir bedene, var olma koşullarına, yaşama olasılıklarına, kişisel ve kamusal sağlığa dönüştürülebilecek güçlere ve bu güçlerin en uygun biçimde dağıtılabileceği bir düzleme sahip olmanın ne anlama geldiğini öğrenir. Tarihte kuşkusuz ilk kez, biyolojik olan siyasal olanda yansıma bulur; artık yaşama olgusu arada bir ölümün ve ölümlülüğün izin verdiği ölçüde bilginin denetim ve iktidarın müdahale alanına kayar. İktidar artık, üzerlerinde kullanılacak en uç hakkın ölüm olduğu hukuksal öznelerle değil canlı varlıklarla muhatap olacaktır ve bunlar üzerindeki en son etkisi bizatihi yaşam düzeyine kaymak zorunda kalacaktır; iktidarın onların yanına kadar sokulma hakkını veren, öldürme tehdidinden çok yaşam

sorumluluğunu yüklenmesidir. Eğer, yaşam hareketleriyle tarihin süreçlerinin birbirleriyle bağdaşmak için başvurdukları baskıları “biyo-tarih” diye adlandırırsak, yaşam ve yaşam mekanizmalarını açık hesaplar alanına sokan ve bilgi-iktidarını insan yaşamının dönüşümünün bir failine dönüştüren olaydan da biyo-politika diye söz etmek gerekecektir (Foucault, 2012c:102).

“Öznesi olduğumuz deneyimler, bu deneyimleri kuran hakikat oyunları, bu hakikatlerin kurduğu kimlik ve bu kimliğin dayattığı sınırlar, yani bireyselliğimiz hep biyo-iktidarın yaşamı denetleme ve güdüleme tekniklerinin bir ürünüdür” (Foucault, 2011c:22). Bu çalışmada, öznesi olduğumuz yerleşim şeması deneyimi, biyo-iktidarın tekniklerinin uygulama alanı olan arşivde ele alınarak, burada kurulan hakikat oyunları, bu hakikatlerin kurduğu kimlik ve bu kimliğin dayattığı nüfus hareketi ele alınmaktadır. Türkiye’nin 1980-2009 yılları arasındaki nüfus hareketi pratiğinin biyo-iktidarın yaşamı denetleyen ve güdümlenen tekniklerinin bir etkisi olduğu ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

İlişki; güç ilişkisi oyunu

Canlı bir organizma olarak insan, arşivde, ortamda, dışarı çıkar, ilişkiye girer. Bu ilişkinin bir etkisi olarak nüfus hareketi pratiği, birer canlı organizma olarak arşivde, ortamda, dışarıda, ilişkide ele alınmaktadır. Türkiye’nin yerleşim şemasında yaşanan dönüşümler, nüfus hareketinde bulunan bireyin dışarıdaki ilişkisinin bir etkisi olarak değerlendirilmektedir. Nüfus, ete-kemiğe büründürülmekte, varlığa getirilmektedir.

Hakikat Üretimi; bilgi, “kıvılcım”

Foucault, (2011b:102)’de “İktidar tarafından hakikati üretmeye zorlanıyoruz, hakikati söylemek zorundayız, hakikati itiraf etmeye ya da bulmaya mahkûmuz. Nasıl zenginlik üretmek zorundaysak aynı şekilde hakikat üretmek zorundayız ve hakikati zenginlik üretebilmek için üretmek zorundayız” der. Bu bağlamda nüfus hareketi, küreselleşme ile birlikte değişen bilgi-iktidarla hakikati bulunduğu yerde üretemeyenlerin, bulunduğu yerde hakikat üretimi ilişki şebekesinin dışında kalanların hareketi olarak ele alınmaktadır.

“O gerçekliği talep eden ve işleyişi için buna gereksinimi olan iktidar tarafından gerçekliği üretmeye zorunlu kınılırsınız; gerçeği söyleyemeyiz, gerçeği itiraf etmeye ya da bulmaya zorunluyuz, mahkûmuz” (Foucault,2002:39). Nüfus hareketi pratiği bu iktidar teknolojisinin hakikat ekonomisi; itiraf hareketi olarak değerlendirilmektedir. Nüfus hareketi, değişen arşiv ile birlikte kendiyi deşifre ederek, itiraf edilebilecek, görünülebilecek yerlere akış hareketi olarak değerlendirilmektedir.

İtiraf; hakikati kendinden damıtarak söylemek

En azından ortaçağdan itibaren itiraf, Batı’da, hakiki olanı üretmek için en üst düzeyde değer taşıyan tekniklerden biri durumuna geldi. Bu, aynı anda diğer çalışma biçimleri sermaye birikimini sağlarken, Batı’nın insanların uyruklaşmasını sağlamak için uğruna birçok kuşağı harcadığı dev bir iştir; uyruklaştırma derken, anlatmak istediğim kişilerin hem birer uyruk hem de birer özne olarak oluşturulmasıdır (Foucault, 2012:47).

Bu çalışmada nüfus hareketi pratiği, değişen bilgi-iktidarın öznesi olabilmek için buldukları yerlerde yeni bilgi-iktidarın hakikatini kendinden damıtarak itiraf edemeyenlerin hareketi olarak değerlendirilmektedir.

Görünüm; hakikati kendinden damıtarak göstermek

Güç İstenci II, 592 (1885) “Benim anladığım şekliyle görünüm, şeylerin hakiki ve yegane gerçekliğidir, var olan tüm yüklemelerin uygun düştüğü gerçeklik budur. Ben ‘görünümü’ ‘gerçekliğin’ karşısı olarak görmüyorum; aksine, görünümün gerçeklik olduğunu, gerçeğin hayali bir ‘hakiki dünya’ya dönüştürülmesine karşı çıkan bir gerçeklik olduğunu öne sürüyorum” (Foucault, 2012:220). Bu çalışmada nüfus hareketinin görünümü, gerçekliği analiz edilmektedir.

Yukarıda ele alınan dönüşüm kalıpları üzerinden Türkiye’nin nüfus hareketi pratiğinin ilişki ağı, tabanı üzerinde düşündüğümüz düzendeki değişimler aşağıda özetlenmektedir:

Modern/Küresel Bilgi-İktidar- Kendilik Teknolojileri

- Küresel bilgi-iktidar ile birlikte bireyin durağanlığı kalkmakta, bireysel nüfus üzerinden işleyen biyo-iktidara geçilmektedir. Dışarıda, ilişkide, potansiyel kavranmakta, artık tümevarım-tümdengelim mantıksal kuşatması yarılmakta, arkeoloji/soykütüğü dönemine, *ilişkiler çağına* girilmektedir.
- Birey, *yerleşik* konumdan *göçebe* konumuna geçmekte, dışarı çıkmaktadır. Bilgi-iktidar, ulus-devlet şablonunu yarmakta, hiyerarşi dağılmakta, içeriden dışarı çıkmakta, çok boyutlu hale gelmektedir. Birey, sınırlı, tanımlı gruplarından sıyrılmakta, ana aktör olmaktadır. Büyük anlatıların yerini kişisel menkıbeler almaktadır. Ana yollar ve yan yollarla hedefe gitmenin yerini binlerce patika ile potansiyele gitme almaktadır.
- Bedenin biyo-iktidar ile birlikte bir yüzey olmaktan çıktığı canlı bir varlık olarak sınırlı bir ortamda oynadıkları oyun üzerinden ele alındığı modern bilgi-iktidardan, bu sınırın da ortadan kalkarak

bedenin sınırsız bir ortamda oynadığı oyun üzerinden, ilişki beden olarak yakalandığı küresel bilgi-iktidara geçilmektedir.

Hükümranlık /Disiplin/Güvenlik/Küresel Bilgi-İktidarda Şehir

- Şehir, hükümranlık bilgi-iktidarının kapitalleştirmesinden, disiplin bilgi-iktidarının hiyerarşik kavrayışından, güvenlik düzeneklerinin sınırlı bir ortamda şehrin oyununu belirli bir mesafeden izlemesine gidilirken, küresel bilgi-iktidarda şehrin ortamının sınırlarının kalkmasına doğru gidilmektedir.

Modern Bilgi-İktidarda Ulus-devlet Şablonu /Küresel Bilgi-İktidarda Küresel Kavrayış

- Modern bilgi-iktidarın yerleşimler üzerinde oturttuğu ulus-devlet şablonu; alansal bir bakış, hiyerarşik kontrol, genel, merkez ile tanımlı çevre, ana merkez ve alt merkezler, dikey, homojen, makro ölçek, fiziki hareket, tanımlı birey, sürekli, boşluksuz, içeride, belirli, statik bir sistem oluştururken küresel bilgi-iktidarın yerleşimleri kavrayışı; noktasal bakış, stratejik kontrol, özel, tek başına tanımlı çevre, yerellikler, yatay, heterojen, sanal, ağsal, tanımsız, sınırsız birey, süreksiz, boşluklu, dışarıda, belirsiz, dinamik olmaktadır.

Modern/Küresel Bilgi-İktidarda Panoptikon

- Modern bilgi-iktidarda kapatılarak yakalamadan, gözetlenen bireyden, küresel bilgi-iktidarda açık yakalamaya, gözetleyen bireye doğru gidilmektedir. Artık birey kapatılmadan da yakalanabilmektedir.

Modern/Küresel Bilgi-İktidarda Yerleştirme Mekâmi Tablosu

- Hükümranlık bilgi-iktidarında dünya tek bir tabloya yerleştirilirken, modern bilgi-iktidarda dünya birbirine eklenen büyük parçalarla (ulus devletlerle) tek bir yap-boza yerleştirilmekte, küresel bilgi-iktidar ile birlikte binbir parçalı ve çeşitli yap-bozlar ortaya çıkmaktadır.

Boyut-Simülaktr-Gösterge-Nüfus Hareketi Söylemi

- Modern bilgi-iktidarda nüfus hareketi; gösterge, temsil hareketi iken, küresel bilgi-iktidarda nüfus hareketi; simülaktr harekettir.

Görüntü-Görünüm

- Modern bilgi-iktidar formu; *görüntü*; sınırlı, tanımlı, belirli iken küresel bilgi-iktidar formu; *görünüm*; sınırsız, tanımsız, belirsizdir. Modern bilgi-iktidarda içeriye girmeden görünemiyorsun, kü-

resel bilgi-iktidarda dışarı çıkmadan görünemiyorsun.

Sınır

- Modern bilgi-iktidardaki *sınırlı ortamdan* küresel bilgi-iktidardaki *sınırsız ortama* geçilmektedir. Modern bilgi-iktidar, sınırlı bir ortamda ilişki alanını, ortamı, arşivi, dışarıyı tanımlarken küresel bilgi-iktidar bu sınırı ortadan kaldırmaktadır.

3. Mekansal Uzam, Yeniden Yerleştirme/Yeniden Yerleşme

Bu bölümde değişen bilgi-iktidarın bir etkisi, görünümü olarak Türkiye'nin 1980-2009 dönemindeki kentsel nüfus hareketi pratiğinin uzamı haritalarla ortaya konulmaktadır. Alan araştırmasında, 1980 yılından başlayarak onar yıllık periyotlar halinde Türkiye'nin kentsel nüfus hareketi süreci izlenmeye çalışılmıştır. Türkiye'nin kentsel sistemindeki nüfus değişimi 1980-1990, 1990-2000 ve 2000-2009 dönemlerinde nüfus büyüklüğü aralıkları (büyükşehirler ve İstanbul için Türkiye'nin kent nüfus büyüklüklerine göre uyarlanarak) esas alınarak 10 ayrı kademede incelenmiştir. Kademelerdeki nüfus değişimlerinin Türkiye'nin toplam nüfusundaki değişime göre ve Türkiye'nin kent nüfusundaki değişime göre durumları ortaya konulmaktadır.

Bu çalışmada ülke ölçeğinde kent merkezlerine odaklanılmaktadır. Ülke ölçeğindeki kent merkezleri nüfus büyüklüklerine göre 10 ayrı kademede ele alınmıştır. Tablolar ve grafikler bu kademeler esas alınarak oluşturulmuştur. Bu kademeler;

1. *Kademe*: Nüfusu 700 ile 5.000 arasında olan kentler (272 kent)
2. *Kademe*: Nüfusu 5.001 ile 10.000 arasında olan kentler (175 kent)
3. *Kademe*: Nüfusu 10.001 ile 20.000 arasında olan kentler (138 kent)
4. *Kademe*: Nüfusu 20.001 ile 50.000 arasında olan kentler (106 kent)
5. *Kademe*: Nüfusu 50.001 ile 100.000 arasında olan kentler (78 kent)
6. *Kademe*: Nüfusu 100.001 ile 250.000 arasında olan kentler (35 kent)
7. *Kademe*: Nüfusu 250.001 ile 500.000 arasında olan kentler (11 kent)
8. *Kademe*: Nüfusu 500.001 ile 1.000.000 arasında olan kentler (7

kent)

9. *Kademe*: Nüfusu 1.000.001 ile 10.000.000 arasında olan kentler (7 kent)

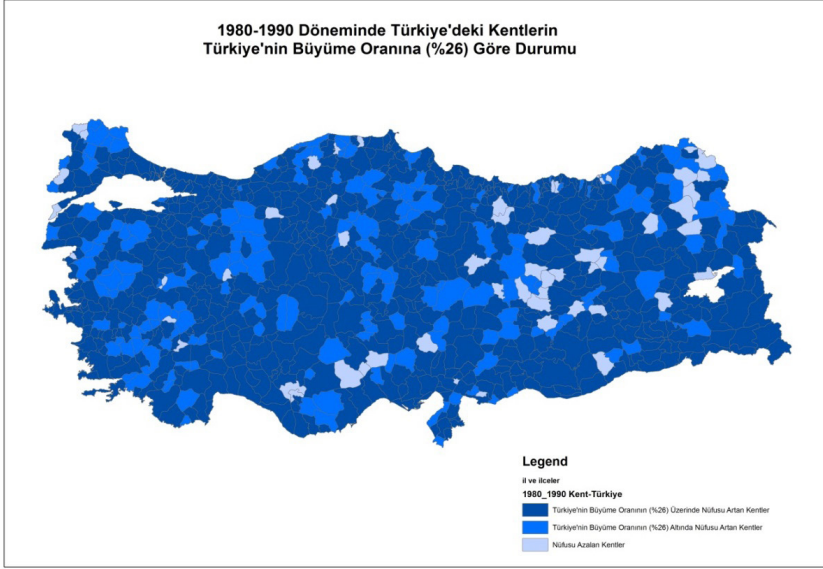
10. *Kademe*: Nüfusu 10.000.0001'dan büyük kent (İstanbul)

Çalışmada Türkiye'deki kentlerde meydana gelen nüfus değişimleri 1980-1990, 1990-2000 ve 2000-2009 olmak üzere üç dönemde ele alınmaktadır. Çalışmada her dönem ayrı ayrı olmak üzere Türkiye geneli için 'Coğrafi Bilgi Sistemleri' tekniği ile ArcGIS programı kullanılarak haritalar üretilmiş, nüfus değişimlerinin ülke mekanına yansımaları izlenmeye çalışılmıştır. Türkiye'de ve kademelerde meydana gelen nüfus değişimleri, veri seti derlenerek grafiklerle yorumlanmaya çalışılmıştır.

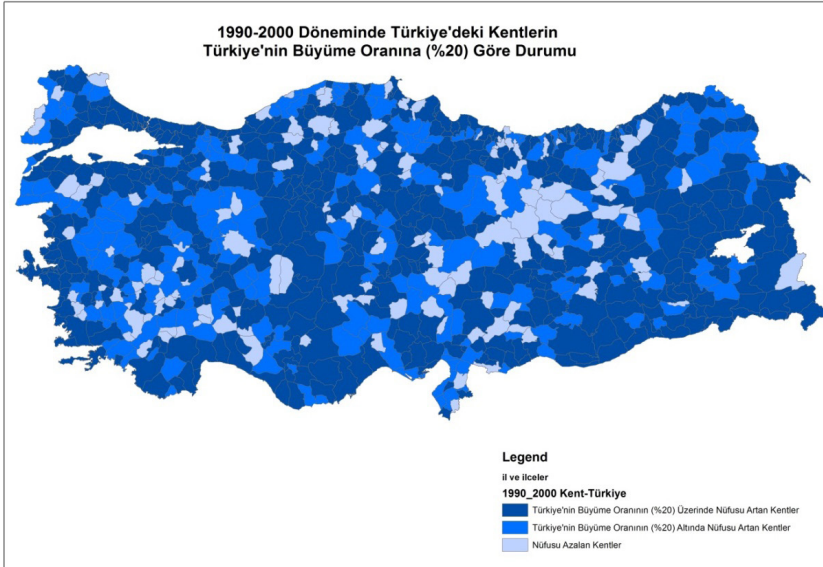
Veri tabanı oluşturulurken aşağıdaki sistematik izlenmiştir;

- İl merkezleri merkez ilçe olarak ele alınmıştır.
- Büyükşehirler bir kent olarak değerlendirilmiştir.
- Büyükşehirlerde 2009 yılındaki ilçe sınırları esas alınmıştır. 2009 yılından önceki yıllara ait veriler 2009 yılındaki sınırlar esas alınarak yeniden düzenlenmiştir. Örneğin, İstanbul'un büyükşehir sınırı olarak 2009 yılındaki büyükşehir sınırı esas alınmış, 1980, 1990 ve 2000 yılındaki veriler bu sınır esas alınarak düzenlenmiştir. Bir başka deyişle, İstanbul'un büyükşehir sınırı 1980'den itibaren 2009 yılındaki sınırymış gibi veriler düzenlenmiştir.
- Veri tabanında, 2009 yılındaki ilçeler esas alınmıştır. Sonradan ilçe olan yerleşimlerin ilçe olmadıkları dönemlerdeki kırsal, belde nüfusları işlenmiştir. Adları değişen ilçelerin eski adlarına ulaşılarak veri tabanına işlenmiştir.

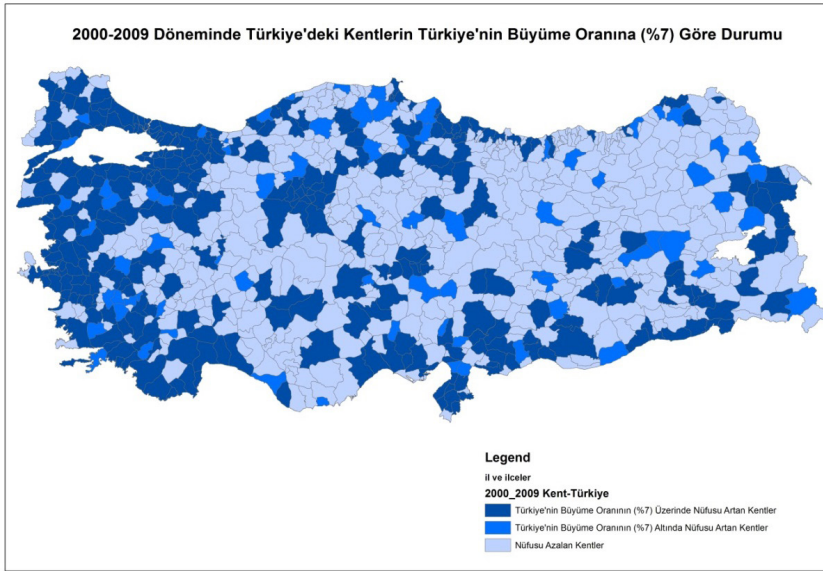
Bu haritalar bulunduğu yerin sorunsallaştırılarak yeniden hakikat oyununa sokulan bireyin yukarıda birinci analiz kümesinde ortaya konulan pratik ortam, pratik değişim ile ilişkiye girerek çıkan "kıvılcımın" görünümü, mekansal uzamı olarak değerlendirilmelidir. Bütün bu ilişkilerin bir sonucu olarak değil bütün bu ilişkilerin bir etkisi olarak görülmelidir.

Harita 1: 1980-1990 Döneminde Türkiye'deki Kentlerin Türkiye'nin Büyüme Oranına (%26) Göre Durumu

Harita 2: 1990-2000 Döneminde Türkiye'deki Kentlerin Türkiye'nin Büyüme Oranına (%20) Göre Durumu

Harita 3: 2000-2009 Döneminde Türkiye'deki Kentlerin Türkiye'nin Büyüme Oranına (%7) Göre Durumu

Türkiye'de 2000 yılından sonra yerleşim şemasında köklü değişimler olmuştur;

- Nüfusu 50.000'in altında olan kentlerin kütleleri erimektedir. Bu yerleşimler *maddiliğini yitirmiş pozitifliklere* dönüşmektedir.
- Nüfusu 500.000'in üzerinde olan kentlerin nüfusları çok artmaktadır. Türkiye'nin toplam nüfusuna oranları artmaktadır. Ana toplanma mekânları olmaktadır. Bu yerleşimler *merkezi yerelliklere* dönüşmektedir.
- İstanbul ülke nüfusunun toplandığı *yerleşim dispozitifine* dönüşmektedir.

2000-2009 yılları arasında nüfusu 700-5.000 arasında olan 272 ilçenin %93'ü göçmüştür. Bu dönemde ortalama nüfuslarının %37'sini kaybetmişlerdir. Buna doğal nüfus artışını da eklediğimizde bu dönemde 272 ilçe, nüfuslarının yaklaşık yarısını kaybetmiştir, göçmüştür. Bu kayıp, nüfusu 5.000-10.000 arasında olan yerleşimlerde %19, nüfusu 10.000-20.000 arasında olan yerleşimlerde %13 olmuştur. Doğal nüfus artışları da eklendiğinde durumun ciddiyeti ortaya çıkmaktadır. Veriler 830 ilçesi olan (büyükşehirler bir ilçe olarak değerlendirilmiştir) Türkiye'de, 519 ilçe-

nin 2009 yılında 2000 yılındaki nüfuslarının altına düştüğünü, göçtüğünü göstermektedir. Nüfus kayıpları sadece küçük ilçelerle sınırlı kalmamakta, orta ölçekli ve büyük ilçeleri de sarsmaktadır.

Türkiye'deki 830 kentin 1980-1990 döneminde 194'ünün, 1990-2000 döneminde 362'sinin, 2000-2009 döneminde 649'unun nüfusu erimekte, göç vermektedir. Her yıl göç veren kentlere yenileri eklenmektedir. Bu durum ülkenin kentsel sisteminin çöktüğünü açıkça göstermektedir. Değişen bilgi-iktidar, yerleşim şemasını da değiştirmektedir.

Türkiye, nüfusu 1 milyonun üzerinde olan 8 merkezde yoğunlaşmaktadır. Özellikle 2000 yılından sonra kentlerde çok hızlı bir çözülme görülmektedir. Nüfusu 500.000'in altında kalan yerleşimlerin yeni bilgi-iktidarda direnebilecek, rekabet edebilecek güçleri kalmamıştır. *Maddiliğini yitirmiş pozitiflikler* konumundadırlar.

Nüfusu 1 milyonun üzerinde olan 8 merkezde yaşayanların Türkiye'nin toplam nüfusuna oranı 2000 yılında %29.05 iken bu oran 2009 yılında %37.89'a ulaşmıştır. Bu dönemde Türkiye'nin toplam nüfusunun %9'u bu 8 merkeze kaymıştır. Bir başka deyişle Türkiye'de yaşayan yaklaşık her 10 kişiden 1'i bu merkezlere gelmiştir. Türkiye'de kentlerde yaşayanların da yarısından fazlası bu 8 merkezde yaşamaktadır.

1980-1990 döneminde merkezin kapıları çevreye açılmakta, çevre merkeze yığılmaktadır. Çevrenin içinde bulunduğu kapılar esnemektedir. Kentler arasındaki farklılıklar çok değildir, grinin tonları azdır. Hareket kırdan kente doğrudur. 1990-2000 döneminde merkez çevreye kapanmakta, buldukları yerden taşanlar merkeze yönelmektedir. Hala asıl olan yereldir, herkes yerinde vardır. Kentler arasındaki farklılıklar artmakta, grinin tonları artmaktadır. Bu dönemde de hareket kırdan kente doğrudur. 2000-2009 döneminde merkez çevreye açılmakta, her sınıftan ve her kademeden çok büyük kopuşlar olmakta, çevre, merkeze taşınmaktadır. Artık kimse yerinde var olamamaktadır. Kentler arasındaki farklılıklar çok artmakta, grinin tonları çok artmaktadır. Bu dönemde kentlerden çok büyük kopuşlar olmakta hareket kentten kente doğru hızlanmaktadır.

Nüfusu 1 milyonun üzerinde olan kentler aşırı kalabalıklaşmakta, nüfusu 20.000'in altında olan kentler aşırı seyrelmektedir. Alt kademelerden üst kademelere doğru gidildikçe seyrelme azalmakla birlikte durulmamakta, kentlerin kütleleri erimekte, risk artmaktadır. Nüfusu 250.000 ile 1.000.000 arasında olan 26 kentin nüfuslarının ülkenin toplam nüfusuna oranı 2000 yılında %9.97 iken, 2009 yılında bu oran %12.64'e çıkmıştır. Bu kentler, nüfuslarını sadece %2.67 oranında arttırmışlardır. Bu durum asıl hareketliliğin nüfusu 1 milyondan büyük kentlerde yaşandığını göstermektedir. Diğer büyük kentler, bölgesel merkezler olarak kalmaktadırlar.

Göçte hiyerarşik basamakların; ilçe, il, bölge merkezi basamaklarının olmadığı, tepeden tırnağa her kademededen büyük merkezlere hareketin olduğu görülmektedir.

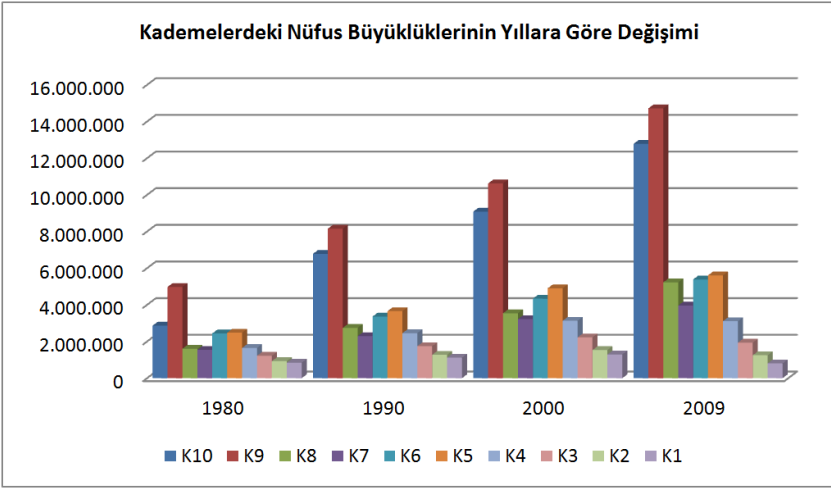
Tablo 3: Kademelerdeki Kent Nüfus Büyüklüklerinin Yıllara Göre Değişimi

Kademeler	1980 Kent Nüfusu	1990 Kent Nüfusu	2000 Kent Nüfusu	2009 Kent Nüfusu
10.000.000 +	2.867.632	6.779.594	9.085.599	12.782.960
1.000.000-10.000.000	4.977.438	8.155.745	10.623.379	14.721.925
500.000-1.000.000	1.608.736	2.741.695	3.543.027	5.229.577
250.000-500.000	1.543.768	2.294.044	3.221.669	3.961.691
100.000-250.000	2.440.033	3.362.317	4.337.679	5.387.193
50.000-100.000	2.483.051	3.657.350	4.906.975	5.611.508
20.000-50.000	1.649.054	2.455.454	3.132.493	3.109.627
10.000-20.000	1.221.915	1.744.803	2.226.861	1.937.911
5.000-10.000	933.420	1.276.709	1.534.946	1.252.473
700-5.000	843.583	1.119.299	1.292.446	805.917

1980-1990 döneminde bütün kademelerin kent nüfusu önemli oranlarda artmıştır. Bu dönemde üst kademede kentlerin nüfus artışlarını büyük ölçüde ülkenin her yerinden kırdan gelenler ile doğal nüfus artışları sağlamıştır. Diğer kademelerdeki kentler, göç verdiklerinden daha fazlasını doğal nüfus artışları ve kendi kırlarından almış oldukları göç ile almış, kütlelerini önemli oranlarda arttırmışlardır.

1990-2000 döneminde bütün kademelerin kent nüfusu artmıştır. Bu dönemde kentleşme hızının yavaşlamasına paralel olarak kentlerdeki nüfus artışları da bir önceki dönem kadar yüksek olmamıştır. Üst kademelerdeki kentlerin nüfus artışları, doğal nüfus artışları ve ülkenin her yerinden aldıkları göçle açıklanabilir. Alt kademeler bu dönemde de kendi kırlarından aldıkları göçle nüfuslarını arttırmışlardır.

2000-2009 döneminde, kentlerden kopuş başlamıştır. Nüfusu 50.000 'in altında olan kentlerin kütlelerinde ciddi erimeler olmuştur. Alt kademede kentler artık kütlelerini koruyamaz hale gelmiştir. Buna yaklaşık %7 oranındaki doğal nüfus artışlarını da eklediğimizde, orta kademelerdeki kentlerde bir durulma, alt kademede kentlerde bir çökme görülmektedir. Bu dönemde, küçük ve orta ölçekli kentlerden büyük kentlere göç belirgin hale gelmiştir.

Grafik 1: Kademelerdeki Nüfus Büyüklüklerinin Yıllara Göre Değişimi

Grafikten, Türkiye'nin kentleşmesine paralel olarak kademelerdeki nüfus artışı görülebilmektedir. Her üç dönemde de K10, K9 ve K8 kentlerinde nüfus artışları çok yüksek olmuştur. 2000 yılından itibaren K4, K3, K2 ve K1 kentlerinin nüfuslarında önemli azalmalar olmuştur.

Türkiye'nin büyümesi ve kentleşmesi ile beraber grafikteki blokların hacimleri de büyümüştür. Kentleşmeden en çok pay alan K10 ile K9 kemelerinin diğer kademelerle arasındaki farkı çok açtığı görülmektedir. 1980 yılında kademeler arasında daha dengeli bir yapı varken giderek bu dengenin bozulduğu, 2009 yılında üst kademelerin farkı çok açtığı, orta kademelerin konumlarını muhafaza ettiği, alt kademelerin çok geride kaldığı söylenebilir.

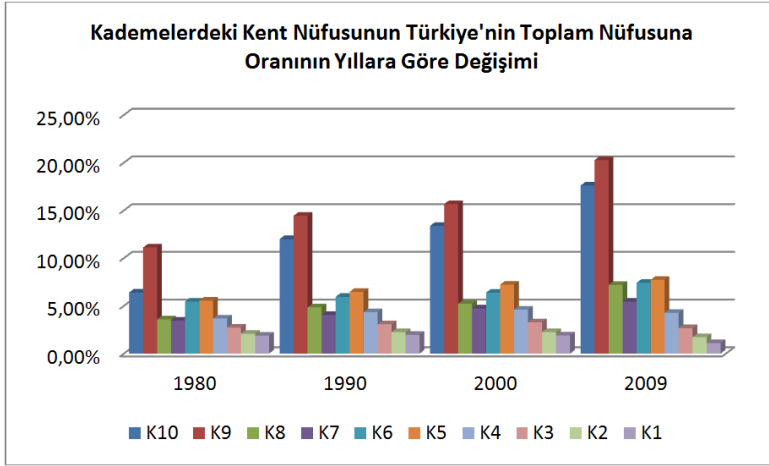
Tablo 4: Kademelerdeki Kent Nüfuslarının Türkiye'nin Toplam Nüfusuna Oranının Yıllara Göre Değişimi

Kademeler	1980 Yılında Kademelerin Türkiye'nin Toplam Nüfusuna oranı	1990 Yılında Kademelerin Türkiye'nin Toplam Nüfusuna oranı	2000 Yılında Kademelerin Türkiye'nin Toplam Nüfusuna oranı	2009 Yılında Kademelerin Türkiye'nin Toplam Nüfusuna oranı
10.000.000 +	6,40%	12,00%	13,39%	17,61%
1.000.001-10.000.000	11,12%	14,44%	15,66%	20,28%
500.001-1.000.000	3,59%	4,85%	5,22%	7,20%
250.001-500.000	3,45%	4,06%	4,75%	5,45%
100.001-250.000	5,45%	5,95%	6,39%	7,42%
50.001-100.000	5,55%	6,47%	7,23%	7,73%
20.001-50.000	3,68%	4,34%	4,61%	4,28%
10.001-20.000	2,73%	3,08%	3,28%	2,67%
5.001-10.000	2,08%	2,26%	2,26%	1,72%
701-5.000	1,88%	1,98%	1,90%	1,11%

1980-1990 döneminde, Türkiye'nin kentleşmesinde bütün kademelerin Türkiye içindeki ağırlıklarını arttırdıkları görülmektedir. Her kademe kütle oranında ağırlığını arttırmıştır. Kademeler arasındaki nüfus dengesi henüz bozulmamıştır.

1990-2000 döneminde, bütün kademeler Türkiye içindeki ağırlıklarını arttırırken 1. kademe kentleri Türkiye içindeki ağırlıklarını azaltmıştır. Bu dönemde, küçük kentlerden büyük kentlere göç, nüfusu 5.000'in altında olan kentlerde belirgin hale gelmeye başlamıştır.

2000-2009 döneminde, üst kademelerdeki kentler Türkiye içindeki ağırlıklarını önemli oranlarda arttırırken alt kademelerdeki kentler ağırlıklarını önemli oranlarda azaltmışlardır. Nüfusu 50.000'in altında olan kentlerin Türkiye içindeki ağırlıkları çok önemli oranlarda azalmıştır. Bu dönemde göç, orta ölçekli kentlerde de belirgin hale gelmiştir.

Grafik 2: Kademelerdeki Kent Nüfusunun Türkiye'nin Toplam Nüfusuna Oranının Yıllara Göre Değişimi

Grafikten nüfusu 1 milyonun üzerinde olan K10 ile K9 kademelerinde bulunan kentlerin her üç dönemde de Türkiye içindeki ağırlıklarını arttırdıkları, 2000-2009 döneminde büyük bir sıçrama yaptıkları görülmektedir. 2000-2009 döneminde K4, K3, K2 ve K1 kademelerinde bulunan kentlerin Türkiye içindeki ağırlıklarını önemli oranlarda kaybettikleri söylenebilir.

Tablo 5: Kademelerdeki Kent Nüfuslarının Türkiye'nin Kent Nüfusuna Oranının Yıllara Göre Değişimi

Kademeler	1980 Yılında Kademelerin Türkiye'nin Kent Nüfusuna oranı	1990 Yılında Kademelerin Türkiye'nin Kent Nüfusuna oranı	2000 Yılında Kademelerin Türkiye'nin Kent Nüfusuna oranı	2009 Yılında Kademelerin Türkiye'nin Kent Nüfusuna oranı
10.000.000 +	13,94%	20,18%	20,69%	23,32%
1.000.001-10.000.000	24,20%	24,28%	24,19%	26,86%
500.001-1.000.000	7,82%	8,16%	8,06%	9,54%
250.001-500.000	7,50%	6,83%	7,33%	7,22%
100.001-250.000	11,86%	10,01%	9,88%	9,83%
50.001-100.000	12,07%	10,88%	11,17%	10,23%
20.001-50.000	8,01%	7,53%	7,13%	5,67%
10.001-20.000	5,94%	5,19%	5,07%	3,53%
5.001-10.000	4,53%	3,80%	3,49%	2,85%
701-5.000	4,10%	3,33%	2,94%	1,47%

1980-1990 döneminde, nüfusu 500 binin üzerinde olan kentler Türkiye'nin kentleşmesinden daha fazla kentleşmiş, Türkiye'nin kent nüfusu içindeki payları artmıştır. Bu dönemde nüfusu 500 binin altında olan kentler Türkiye'nin kentleşme hızına yetişememiş, Türkiye'nin kent nüfusu içindeki payları azalmıştır.

1990-2000 döneminde İstanbul, Türkiye'nin kentleşmesine paralel bir gelişme göstermiştir. Bu dönemde nüfusu 250.000-500.000 arasında olan kentler ile nüfusu 50.000-100.000 arasında olan kentler Türkiye'nin kentleşmesinden daha fazla kentleşmişlerdir. Bu üç kademe dışında kalan kentler bu dönemde Türkiye'nin kentleşme hızına yetişememiş, Türkiye'nin kent nüfusu içindeki payları azalmıştır.

2000-2009 dönemi, 1980-1990 döneminin bir benzeri olmuştur. Bu dönemde de nüfusu 500 binin üzerinde olan kentler, Türkiye'nin kentleşmesinden çok daha fazla kentleşmişlerdir. Diğer kademelerdeki kentler Türkiye'nin kentleşme hızına yetişememiş, Türkiye'deki kent nüfusu içindeki payları azalmıştır. Bu dönemde nüfusu 50 binin altında olan kentlerin Türkiye'nin kent nüfusu içindeki payları %28 oranında azalmıştır. Bu durum nüfusu 50 binin altında olan kentlerin nüfuslarının önemli bir bölümünü büyük kentlere verdiğini göstermektedir.

Tablo 6: Türkiye'nin Büyüme Oranına Göre Kademelerde Büyüyen/Göç Veren/ Kütleleri Eriyen Kentlerin Sayısının Dönemlere Göre Değişimi

Kademeler	1980-1990 Döneminde Türkiye'nin Büyüme Oranına Göre; Büyüyen, Göç Veren, Kütleleri Eriyen Kentlerin Sayısı			1990-2000 Döneminde Türkiye'nin Büyüme Oranına Göre; Büyüyen, Göç Veren, Kütleleri Eriyen Kentlerin Sayısı			2000-2009 Döneminde Türkiye'nin Büyüme Oranına Göre; Büyüyen, Göç Veren, Kütleleri Eriyen Kentlerin Sayısı		
10.000.000 +	1	0	0	1	0	0	1	0	0
1.000.000-10.000.000	7	0	0	7	0	0	7	0	0
500.001-1.000.000	7	0	0	5	2	0	7	0	0
250.001-500.000	11	0	0	10	1	0	9	1	1
100.001-250.000	30	5	0	25	7	3	30	2	3
50.001-100.000	70	8	0	61	15	2	57	9	12
20.001-50.000	91	15	0	68	34	4	47	16	43
10.001-20.000	95	38	5	74	50	14	42	16	80
5.001-10.000	108	58	9	77	62	36	27	20	128
701-5.000	146	83	43	110	77	85	7	13	252
Toplam	566	207	57	438	248	144	234	77	519

Türkiye nüfusunu, 1980-1990 döneminde %26, 1990-2000 döneminde %20, 2000-2009 döneminde %7 oranında arttırmıştır. Yukarıdaki tablo bu oranlar esas alınarak hazırlanmıştır. Buna göre Türkiye'nin büyüme oranının üzerinde büyüyen kentler mavi, Türkiye'nin büyüme oranının altında büyüyen, göç veren kentler yeşil, bir önceki döneme göre nüfus kaybeden, kütleleri eriyen kentler kırmızı olarak gösterilmiştir.

Nüfusu 500 binin üzerinde olan kentler, büyükşehirler, her üç dönemde de nüfuslarını arttırmış, net göç almışlardır. 1980-1990 döneminde, Türkiye'deki 830 kentin %32'si, 264 kent Türkiye'nin bu dönemdeki büyüme hızının altında kalmış, net göç vermiştir. Bu dönemde nüfusu 250 binin altında olan kentler net göç vermeye başlamış, nüfusu 20 binin altında olan 57 kent nüfus kütlelerini koruyamamış, erimiştir. Bu dönemde kentlerin %68'i, 566 kent Türkiye'nin büyüme oranının üzerinde büyümüş, göç almıştır.

1990-2000 döneminde, Türkiye'deki kentlerin %47'si, 392 kent Türkiye'nin bu dönemdeki büyüme hızının altında kalmış, göç vermiştir. Bu dönemde nüfusu 1 milyonun altında olan kentler net göç vermeye başlamış, nüfusu 250 binin altında olan 144 kent nüfus kütlelerini koruyamamış, erimiştir. Bu dönemde kentlerin %53'ü, 439 kent Türkiye'nin büyüme oranının üzerinde büyümüş, göç almıştır.

2000-2009 döneminde, Türkiye'deki kentlerin %72'si, 596 kent Türkiye'nin bu dönemdeki büyüme hızının altında kalmış, göç vermiştir. Bu dönemde nüfusu 1 milyonun altında olan kentler net göç vermeye başlamış, 519 kent nüfus kütlelerini koruyamamış, erimiştir. Bu dönemde kentlerin %28'i, 234 kent Türkiye'nin büyüme oranının üzerinde büyümüş, göç almıştır.

Tabloda, nüfusu 500 binin altında olan kentlerin nüfuslarını koruyamadıkları, net göç veren kentlere her kademedeki yeni kentlerin eklendiği görülmektedir. 2000-2009 döneminde Türkiye'nin kentlerinin önemli bir bölümü 'yerleşik' konumdan 'göçebe' konuma geçmiştir.

Tablo 7: Türkiye'nin Kent Nüfusunun Büyüme Oranına Göre Kademelerde Ağırlıklarını Arttıran/Ağırlıklarını Azaltan/ Kütleleri Eriyen Kentlerin Sayısının Dönemlere Göre Değişimi

Kademeler	1980-1990 Döneminde Türkiye'nin Kent Nüfusunun Büyüme Oranına Göre; Ağırlıklarını Arttıran Kentlerin Sayısı, Ağırlıklarını Azaltan Kentlerin Sayısı, Kütleleri Eriyen Kentlerin Sayısı			1990-2000 Döneminde Türkiye'nin Kent Nüfusunun Büyüme Oranına Göre; Ağırlıklarını Arttıran Kentlerin Sayısı, Ağırlıklarını Azaltan Kentlerin Sayısı, Kütleleri Eriyen Kentlerin Sayısı			2000-2009 Döneminde Türkiye'nin Kent Nüfusunun Büyüme Oranına Göre; Ağırlıklarını Arttıran Kentlerin Sayısı, Ağırlıklarını Azaltan Kentlerin Sayısı, Kütleleri Eriyen Kentlerin Sayısı		
	1	0	0	1	0	0	1	0	0
10.000.000 +	1	0	0	1	0	0	1	0	0
1.000.001-10.000.000	2	5	0	3	4	0	7	0	0
500.001-1.000.000	3	4	0	2	5	0	7	0	0
250.001-500.000	2	9	0	8	3	0	5	5	1
100.001-250.000	5	30	0	16	16	3	17	15	3
50.001-100.000	18	60	0	38	38	2	57	9	12
20.001-50.000	26	80	0	59	43	4	16	47	43
10.001-20.000	34	99	5	56	68	14	15	43	80
5.001-10.000	25	141	9	50	89	36	7	40	128
701-5.000	52	177	43	72	115	85	4	16	252
Toplam	168	605	57	305	381	144	136	175	519

Türkiye'de kent nüfusu, 1980-1990 döneminde %70, 1990-2000 döneminde %32, 2000-2009 döneminde %24 oranlarında artmıştır. Yukarıdaki tablo bu oranlar esas alınarak hazırlanmıştır. Buna göre Türkiye'nin kent nüfusunun büyüme oranının üzerinde büyüyen, Türkiye ortalamasından daha fazla kentleşen kentler mavi, Türkiye'nin kent nüfusunun büyüme oranının altında büyüyen kentler yeşil, bir önceki döneme göre nüfus kaybeden, kütleleri eriyen kentler kırmızı olarak gösterilmiştir.

Türkiye'nin 16 büyükşehirindeki kentleşme oranına bakıldığında, 1980-1990 döneminde, İstanbul, İzmir, Bursa, Antalya, Mersin, Sakarya'nın Türkiye'nin kentleşmesinden daha fazla kentleştiği, nüfusun toplandığı ana merkezler olduğu görülmektedir. 1990-2000 döneminde, İstanbul, Bursa, Gaziantep, Konya, Antalya, Diyarbakır, Erzurum'un Türkiye'nin kentleşmesinden daha fazla kentleştiği, nüfusun toplandığı ana merkezler olduğu görülmektedir. 2000-2009 döneminde Erzurum'un nüfus kütlesi-

nin eridiği, diğer 15 büyükşehirin Türkiye'nin kentleşmesinin çok üzerinde kentleştiği, nüfusun toplandığı ana merkezler olduğu görülmektedir. Türkiye özellikle 2000 yılından sonra büyükşehirleşmekte, kalabalık merkezlere yoğunlaşmaktadır.

1980-1990 döneminde, Türkiye'deki 830 kentin %80'i, 662 kent Türkiye'nin bu dönemdeki kent nüfusunun büyüme oranının altında büyümüş, Türkiye'nin kentleri içindeki ağırlıkları azalmıştır. Nüfusu 20 binin altında olan 57 kent nüfus kütesini koruyamamış, erimiştir. Bu dönemde Türkiye'deki kentlerin %20'si, 168 kent Türkiye'nin kent nüfusunun büyüme oranının üzerinde büyümüş, nüfusun toplandığı ana merkezler olmuş, önemli oranlarda göç almıştır.

1990-2000 döneminde, Türkiye'deki kentlerin %63'ü, 525 kent, Türkiye'nin bu dönemdeki kent nüfusunun büyüme oranının altında büyümüş, Türkiye'nin kentleri içindeki ağırlıkları azalmıştır. Nüfusu 250 binin altında olan 144 kent, nüfus kütesini koruyamamış, erimiştir. Bu dönemde Türkiye'deki kentlerin %37'si, 305 kent, Türkiye'nin kent nüfusunun büyüme oranının üzerinde büyümüş, nüfusun toplandığı ana merkezler olmuş, önemli oranlarda göç almıştır.

2000-2009 döneminde, Türkiye'deki kentlerin %84'ü 694 kent Türkiye'nin bu dönemdeki büyüme hızının altında kalmış, göç vermiştir. Bu dönemde nüfusu 1 milyonun altında olan kentler net göç vermeye başlamış, 519 kent nüfus kütesini koruyamamış, erimiştir. Bu dönemde kentlerin %16'sı, 136 kent, Türkiye'nin kent nüfusunun büyüme oranının üzerinde büyümüş, nüfusun toplandığı ana merkezler olmuş, önemli oranlarda göç almıştır.

Sonuç

Nüfus hareketi, birincil bir veri değildir, birçok değişkene bağlıdır. Bu değişkenlerin aralarında oynadıkları oyunun sonucunda varılan bir etkidir. Bu oyunun sonucundaki güç fazlasıdır, gerçektir. Bu çalışmada, Türkiye'de 1980-2009 döneminde nüfus hareketinin ülke ortamında bilgi-iktidar ile ilişkiye girerek oynadığı oyun ortaya konmakta, bunun mekansal uzamı değerlendirilmektedir. Türkiye'nin nüfus hareketi pratiğinin varoluşunu sağlayan ilişkiler demeti, nüfus hareketini mümkün kılanın içinde betimlenmeye çalışılmaktadır.

Bu çalışmada, nüfus hareketi pratiğinde; birbirine eklenen, sürekli, boşluksuz, homojenleştirerek neden-sonuç ilişkisi aranmamaktadır. Bu çalışmada aranan, nüfus hareketi pratiğinde heterojen ilişkiler ağının birbirine nasıl bağlandığıdır. Dolayısıyla bu çalışmadaki bölümleri bir bölümün diğer bölümün üstüne gelen dikey bir yapılanma olarak değerlendirmeye-

mek gerekir, bu çalışmadaki bölümler, birbirine indirgenemeyen heterojen unsurlar olarak yan yana duran bölümler olarak değerlendirilmelidir. Bu çalışmada yapılan yan yana duran bölümler arasındaki ilişkiyi yatay bir eksenle ortaya koymaktır. Burada söz konusu olan farklı, heterojen unsurların aynı arkeolojik şebekeye bağlı olduklarını göstermektir. Nüfus hareketi metnini-haritalarını sürekli hale getirerek sahte bir süreklilik yapmaktansa nüfus hareketi pratiğinin varoluşunu sağlayan ilişkiler demetini, nüfus hareketini mümkün kılanın içinde betimlenmeye çalışmaktadır.

Bu çalışmada Türkiye’de insanların buldukları yeri hangi koşullarda “*sorunsallaştırarak*” harekete geçtiğini tanımlamak söz konusudur. Değişen bilgi-iktidar ile birlikte değişen *arşiv*, değişen *yerleşim dispoziyonu*, değişen *dışarı çıkmak*, değişen *ilişkiye girmek*, değişen *hakikat üretimi*, değişen yaşadığını *itiraf etmek*, değişen *güç istencini fülüyata geçirmek*, değişen görünümün mekânsal uzamıdır bu haritalar.

Merkezin Yerleşkelerinden, Merkezi Yerelliklere; İstanbul dispoziyonuna, *Büyükşehirler arayüzüne*, *Maddiliğini yitirmiş pozitifliklere* geçişleri *mümkün kılan koşulların* analizidir söz konusu olan. Nüfus hareketini modellemeyi, önceden verili olan kavramsallaştırmalarla ölçmeyi reddederek nüfus hareketinin *oluşmasına olanak sağlayan koşulları* kavramayı denemek söz konusudur.

Bu araştırmada, Türkiye’de 1980-2009 döneminde nüfus hareketi öznesinin gerçek pratikler ortamında; dışarı, ilişki, hakikat üretimi, itiraf, görünüm üzerinden kurulduğu gösterilmeye çalışılmaktadır. Değişen bilgi-iktidar ile birlikte yeniden “hakikat oyununa” sokulan “bulunulan yer” sorunsallaştırmasına, Türkiye’de, bu dönemde, nüfus hareketinde bulunan öznenin nasıl girdiği değişen ortam tanımlanarak yakalanmaya çalışılmaktadır.

Biçimsel a priori; kökene kadar giden dikey bir uzamda yapılıp, homojen bir kesit sunar.

Tarihsel a priori; varoluş koşullarını ortaya çıkaracak yatay bir uzamda yapılıp, heterojen bir kesit sunar.

Bu çalışmada tarihsel, deneysel bir a prioride⁴ yatay bir uzamda, heterojen bir kesit sunulmaya çalışılmaktadır.

4 “Yargılama alanının olumsuzluk olmaksızın geliştirdiği biçimsel a prioriler karşısında, pozitifliklerin a priorisi tamamıyla deneysel bir biçimdir. Pozitifliklerin a priorisi, biçimsel a priorileri psikolojik ya da kültürel doğuş gibi bir şeyle açıklayamaz fakat biçimsel a priorilerin tarih içinde takılma noktalarına, bağlanma, girme ya da yüzeye çıkma yerlerine, kullanılma alanlarına ya da fırsatlarına nasıl sahip olabildiklerini ve nasıl bu tarihin kesinlikle dışı bağlı bir olumsuzluk değil, kendi diyalektiğini açan biçimin zorunluluğu değil ama özel bir düzenlilik olabildiğini anlama olanağını verir. *Biçimsel a priori ile tarihsel a priori*

Küresel bilgi-iktidar, sınırları ortadan kaldırarak yerelin yönelimini değiştirmektedir. Yerel, kavrayabildiği bir dünyadan sanal, amorf kavranamaz bir dünyaya, küresele doğru savrulmaktadır. Küresele eklenemeyen kentler yeni bilgi-iktidarda maddiliğini yitirmekte, ulus devlet içindeki mevcut nüfus dağılım dengesinin bozulmasına neden olmaktadır.

Türkiye’de merkezin (söylemsel olmayan pratiklerinin) ve bilginin (söylemsel pratiklerin) yönlendirmesinde merkezin çözülmeyip bilginin çözülmesi, *merkezi yerellikleri* beraberinde getirmiştir.

Türkiye’de 1980-2009 döneminde, yerleşim şeması oluşumunda ulus-devlet şablonu dağılmaktadır. Bu dönemde küreselin yereli olabilen kentler küresele eklenemekte, diğer kentler küresele eklenememekte, ulus-devlet (yumuşak güç), gevşek bağı ile tutulmaktadır. Ulus devlet de form değiştirmekte, katı, statik, (sert güç) bir yapıdan akışkan, esnek, (yumuşak güç) bir yapıya dönüşmektedir.

Kentsel sisteminin ulusal şablonu, ulusal bütünlüğü dağılmış, küresel ortamda grinin tonları artmış, kentlerin dünya içindeki konumları deşifre olmuştur.

Bu çalışmada Türkiye’nin kentsel sisteminde, 2000 yılından sonra ulusal merkezin bilgi-iktidar, hakikat oyunlarının dağıldığı, arşivin kaydığı, küresel bilgi-iktidar-hakikat oyunu sürecine girildiği görülmektedir. Artık kademe, basamaklar, yerini tepeden tırnağa geçişlere bırakmaktadır.

Küresel bilgi-iktidarın yerelleri dünya ile tek başına ilişkiye geçebilen yerellerdir. Küresel dönemde bunu başaramayanlar küresele tam entegre olamayan kentler, küresel bilgi-iktidarın taşraları konumundaki *arayüzlerdir*.

Küreselleşme, doğrudan bütün yerleşimleri etkilemektedir. Küreselleşmeden sadece önde giden kentler etkilenmemekte, küresele eklenemeyen kentler de derinden etkilenmekte, kentsel sistemlerde büyük dönüşümler yaşanmaktadır. Küresel bilgi-iktidar ile birlikte modern bilgi-iktidarın getirdiği toplu bakış yerini noktasal bakışa bırakmaktadır. Artık her kent tek başına kalmaktadır. Bütün bu dönüşümler olurken mevcut yapı bütün ağırlığıyla yerinde durmakta, dönüşemeyen kentler *maddiliğini yitirmiş pozitifliklere* dönüşmektedir.

Küresel bilgi-iktidarda, Türkiye’nin nüfus hareketi bir varoluş hareketidir, maddiliğini kazanma hareketidir, potansiyele gitme hareketidir,

ne aynı düzeye ne de aynı doğaya sahiptir. Eğer kesişiyorlarsa bu onların iki farklı boyutta bulunmalarındandır.”(Foucault, 2011a:155).

güç istencini fiiliyata geçirme hareketidir.

Yeni bilgi-iktidara bulunulan yerde eklemlememekte, uzam değişmekte, arşiv kaymaktadır. Küresel bilgi-iktidara ulus-devlet uzamıyla eklemlememekte, küresel bilgi-iktidar kendi uzamını da beraberinde getirmektedir.

Nüfus hareketi, bulunduğu yerde hakikat üretemeyen, o kıvılcımı çakamayanların hakikat üretebileceği, o kıvılcımı çakabileceği yerlere hareketidir. İstanbul, güç ilişkilerinin fiiliyata geçirilebildiği ilişki alanıdır. Küçük yerleşimlerin ilişkiye sokamadığı güçler, itkiler bu ilişki alanına yönelmektedir. Nüfus hareketi, buldukları yerlerde fiiliyata geçirilemeyen güçlerin hareketidir.

Küresel bilgi-iktidar, ulus-devletin ortamını dağıtmakta, insanları küresel ortama, sınırsız ortama bağlamaktadır. Sınırlı ortamda ilişkiye giremeyen güçlerin sınırsız ortama hareketi, ortama hareketi, arşive hareketi gerçekleşmektedir.

Türkiye’de idari yapı il, ilçe ve köy olmak üzere üç kademededen oluşmaktadır. Bölgesel bir idari yapılanma ve bölgesel bir gelişme yoktur. Yerel yönetimlerde il kademesi de il bütününe kapsayamamış, merkez ilçe olarak gelişmiştir. Bir başka deyişle üçlü kademe uygulamada ilçe ve köy olmak üzere ikili kademeye inmiştir. Ademimerkezileşmeyen yapı ile oluşan bu ikili kademe nedeniyle yerel ya da bölgesel bir gelişme oluşamamıştır. Kentler, *merkezin yerleşkeleri* olarak kavranmıştır.

Türkiye’de ademimerkezileşmeyen yapı nedeniyle belirli bir coğrafyayı paylaşan birbirinden bağımsız kent birimleri kendi bölgesinden çok merkeze odaklanmakta, bölgesinde tek bir birim olarak yalnız kalmaktadır. Bu durum Türkiye’de bölgesel/alansal bir gelişme yaratamamış, kentsel merkezlerde noktasal bir gelişme, noktasal bir yapı oluşturmuştur. Küresel bilgi-iktidar ile birlikte *merkezin yerleşkelerinden merkezi yerelliklere* doğru hareket başlamıştır. Türkiye büyükşehirler odaklanmakta, ülke bütününe kavrayamamaktadır.

Türkiye’de ademimerkezileşmeyen yapı nedeniyle yerel, yerellikler oluşamamış, irili ufaklı bine yakın merkez (ilçe) oluşmuştur. Her yer yerinden, bağlamından kopararak *merkezin yerleşkeleri* (izomorfik, homojen, merkeze asılı) oluşturulmuştur. İlçe küçük bir merkezi birimdir. Yerinden kopuk, ana merkeze asılı halde duran bir kent ünitesidir. Yerel değildir. Türkiye’de İstanbul dışında hiçbir kent yerinde değildir. İstanbul da yerel olmaktan çok merkez niteliğindedir. Büyükşehirler göçlerle gelen dinamizmle yerine yerleşmeye çalışıyorlarsa da başarılı oldukları söylenemez, *merkezi yerellikler, arayüzler, küreselin taşraları* konumunda

kalmaktadırlar. Merkezin ağırlığını sadece İstanbul üzerinden atabilmekte, yerinde var olabilmektedir.

Küresel bilgi-iktidar ile ulusdevletten, bölgeden yerele inilirken Türkiye’de yereller *merkezi yerelliklerde* toplanmakta, noktasal yığılmalar, toplanma alanları oluşmaktadır.

Türkiye’de küreselleşme ile merkez aşırı güçlenmekte, yerel yerinde eklemelenememekte, *merkezi yerellikler* yaratılmaktadır. Merkezi yerellikler de ülke mekanına dengeli dağılmamakta, ülkenin kuzeyi, iç kesimleri ve doğusu boşalmaktadır.

Türkiye’deki nüfus hareketi *merkezin yerleşkelerinden merkezi yerelliklere* kayarak yine merkezi inşa etmektedir.

Yerel *pozitiflikler*, büyükşehir *arayüzlerine*, İstanbul *dispositifine* taşınmaktadır. Bulunulan yer, *yersizleşmekte*, *maddiliğini* yitirmektedir.

Küresel bilgi-iktidarda oluşan kentsel şemada İstanbul, *yerleşim dispositifi* olarak yığılma mekanı olmuştur. Türkiye, çözülmekte, çözüldükçe kalabalıklaşmakta ve yoğunlaşmaktadır. Türkiye bireyselleşerek toplulaşmakta, dağılırarak toplanmaktadır.

İstanbul, ülke mekanının *pozitifliklerinin* akılsallaştırıldığı bulunduğumuz yer *sorunsallaştırmasında* aklımızın gideceği tek yoldur.

Yerleşim pozitifi uzamdır, *yerleşim dispositifi* bu uzamın kırılarak projeye dönüşmesini sağlayan ağlardır, toplama ve homojenleştirerek izomorfik olarak yeniden dağıtma mekanizmasıdır. Yerleşim pozitifiğini, heterojenliğini, farklıyı yok eden, aynıya götüren mekanizmadır.

İstanbul dispositifi; farklıyı, heterojeni aynıya, homojene götüren ilişkiler şebekesidir.

Bu homojenleştirirmedi,

Bu sürekliliktir,

Bu diyalektiktir,

Bu izomorfizmdir,

Bu aklın yolu birdir dedirten şeydir.

Küresel bilgi-iktidarda, yereli yerinde var ederken, Türkiye, alanlardan noktalara, büyükşehirlere toplanarak, yereli, kenti, kente katarak, yerellikleri yok ederek, merkezi, yapay yerellikler yaratarak yerelleşmektedir.

Küresel bilgi-iktidar ile ulus-devletin örtüsü ortadan kalkmakta, yerel görünür hale gelmekte, ana aktör olmaktadır. Türkiye’de örtü kalkın-

ca yerel görünür hale gelmiş, küresel bilgi-iktidarda ayakta kalabilecek, altyapısı olan bir yerelin olmadığı ortaya çıkmıştır. Yerel, *merkezi yerelliklerde* toplanmaya başlamıştır.

Ülke mekanının önemli bir kısmı insansızlaşmaktadır. Ülke mekanının *uzamı* değişmektedir. Ülke kentsel sistemi;

- *Merkezin Yerleşkelerinden* (ülke mekanının bütün alanına yayılan)
- *Merkezi Yerelliklere* (merkezi noktalara yoğunlaşan)

*İstanbul *dispositifi* (birikme alanı) küreselin yereli,

*Büyükşehirler *arayüzü* (merkezi yerellikler, dispoitifleşemeyen ama pozitifliklerini de yitiren yerleşimler, arayüzler; ne yerel, ne küresel, ne pozitif, ne dispoitif) ulusalın merkezleri, küreselin taşraları.

*Diğer Yerleşimler; *Maddiliğini* yitirmiş *pozitiflikler* (maddiliğini yitirmiş, atıl, içi boşaltılmış pozitiflikler, anlama dönüşmüş pozitiflikler, anlamda pozitif, maddilikte yok yerleşimler) ulusalın taşraları, ne küresel, ne ulusal, ne yerellere dönüşmektedir.

Modern bilgi-iktidarın mekanı, ayaklarının yere bastığı yer ulus devlet iken küresel bilgi-iktidarın mekanı yereldir. Yerel, küresel bilgi-iktidarın ayaklarının yere bastığı, somutlaştığı yerdir. Türkiye’de küresel bilgi-iktidarın mekanı, ayaklarının bastığı tek yer İstanbul’dur. Bu durum küresel bilgi-iktidarda İstanbul’u Türkiye’nin *yerleşim dispositifi* haline getirmiştir.

Merkez-çevre ilişkisinde çevre, merkez ile tanımlı, merkez ile var olurken küresel bilgi-iktidar ile birlikte çevre, tek başına tanımlı hale gelmektedir. Çevre, merkezin alt birimi olmaktan kurtulmakta, ana aktör haline gelmektedir. Artık her yer merkez, her yer her şey olmaktadır. Küresel bilgi-iktidar ile çevre yerinde küresele eklemenebilmekte, yerel yerinde ana aktör haline gelmektedir. Türkiye’de çevre yerinde eklemenebilmekte merkezi yerelliklere taşınmaktadır. Çevre yok olmakta, büyük merkezi yerellikler, *arayüzler* yaratılmaktadır.

Modern bilgi-iktidarda kentleşemeyen Türkiye, küresel bilgi-iktidarda ultra kentleşmekte, daha doğrusu *arayüzleşmektedir*. Merkez ile çevre arasındaki mesafe açılmaktadır. Merkez, çevre tarafından kavranabilirken artık merkez dışında kalanların ulaşamadığı bir yer haline gelmektedir.

Türkiye’de birey, küresel bilgi-iktidarın yerel ağına bulunduğu yerden eklemenebilmekte, bugünün dünyasında yaşıyor olabileceği yer-yerler olarak İstanbul-büyükşehirleri görmekte ve oraya doğru hareke-

te geçmektedir. Bu öylesine bir bilgi-iktidar değişimidir ki İstanbul dışında, bulunulan yerde, yerleşimde (kent, kır) varlık bulamamaktadır. Birey, küresel bilgi-iktidarda, küresel bilgi-iktidar süreçleriyle, kendisinden ürettiği hakikatlerle, hakikati yaşama geçirecek, böylece iktidarını (eklemlendiği iktidarını, aynı zamanda ürettiği küresel iktidarını) yaşama geçirebilecek, varlık bulacaktır. Değişen bilgi-iktidar ile ilişkiye geçecek, bu ilişki ile kendini, öznelliğini biçimlendirecek, bir yere yerleştirecektir.

Küresel bilgi-iktidarın sorunsallaştırdığı “bulunulan yer”, İstanbul ve bulunduğu yerin dışına çıkmayı düşünemeyenlerin dışındaki herkesi harekete geçirmiştir.

İstanbul yeni bilgi-iktidar ile ilişkiye geçmekte, eklemlenmekte, varlık bulmaktadır, diğer yerleşimler yeni bilgi-iktidar ile ilişkiye geçemekte, değişmeden değişmekte, varlık bulamamaktadır.

Nüfus hareketi bütün bu değişimlerin bir etkisidir. Artık bulunulan yerin yetmediğinin farkına varılmış, harekete geçilmiştir. Küresel bilgi-iktidarın çok boyutlu dünyasında bulunulan yerin sınırlı ortamında, üç boyutlu dünyasında;

- *Varlık gösterilememekte,
- *Hakikat üretilememekte,
- *Görünülememekte,
- *İtiraf edilememekte,
- *Dışarı çıkılamamakta,
- *İlişkiye girilememekte,
- *Güç istenci fiiliyata geçirilememektedir.

İtiraf etmeden, *görünmeden*, *ilişkiye girmeden*, kendinden damıtarak, o “*kıvılcımı*” çakmadan, *varlık* gösterilememektedir. Nüfus hareketi işte bu *VAR olma*, *VARLIK olma* hareketidir.

Kaynakça

- Cevizci, A. (1999). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul:Paradigma.
- DİE. (2001). *2000 Genel Nüfus Sayımı*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü.
- DPT. (1982). *Türkiye’de Yerleşme Merkezlerinin Kademelenmesi: Ülke Yerleşme Merkezleri Sistemi*. Ankara :Kalkınmada Öncelikli Yörelere Başkanlığı.
- _____. (2004). *İlçelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması 2004*. Ankara: Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel

Müdürlüğü.

- Foucault, M. (1967). *The Archaeology of Knowledge*. Routledge. London and New York. Translated from the French by A. M. Sheridan Smith
- _____. (1987). *Söylemin Düzeni*. Ilgaz T. (Çev.). İstanbul:Hil.
- _____. (1992). *Dostluğa Dair*. Ener C. (Çev.). İstanbul:Telos.
- _____. (1993). *Ders Özetleri 1970-1982*. Hilav S.(Çev.). İstanbul: Yapı Kredi.
- _____. (2002). *Toplumunu Savunmak Gerekir*. Aktaş Ş. (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi
- _____. (2011a). *Bilginin Arkeolojisi*. Urhan V. (Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- _____. (2011b). *Entellektüelin Siyasi İşlevi, Seçme Yazılar 1*. Ergüden I., Akınhay O., Keskin F. (Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- _____. (2011c). *Özne ve İktidar, Seçme Yazılar 2*. Ergüden I., Akınhay O. (Çev.). İstanbul:Ayrıntı.
- _____. (2011d). *Büyük Kapatılma, Seçme Yazılar 3*. Ergüden I., Keskin F. (Çev.). İstanbul:Ayrıntı.
- _____. (2011e). *Felsefe Sahnesi, Seçme Yazılar 5*. Ergüden I. (Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- _____. (2011f). *Sonsuza Giden Dil, Seçme Yazılar 6*. Ergüden I. (Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- _____. (2012a). *İktidarın Gözü, Seçme Yazılar 4*. Ergüden I. (Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- _____. (2012b). *Bilme İstenci Üzerine Dersler, College de France Dersleri 1970-1971*. Eksen K. (Çev.). İstanbul:İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- _____. (2012c). *Cinselliğin Tarihi*. Hülya Uğur Tanrıöver (Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- _____. (2013). *Kelimeler ve Şeyler, İnsan Bilimlerinin Bir Arkeolojisi*. Kılıçbay M.A. (Çev.). İstanbul: İmge.
- _____. (2014). *Güvenlik, Toprak, Nüfus, College de France Dersleri 1977-1978*. Taylan F. (Çev.).İstanbul:İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- TUİK. (2008). *Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Nüfus Sayımı 2007*.
- _____. (2009). *Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Nüfus Sayımı 2008*.

_____. (2009). *İstatistiklerle Türkiye 2008*.

_____. (2006). *Bölgesel Göstergeler*.

_____. (2008). *Bölgesel Göstergeler*.

Uluçay, H. (2017). *Türkiye’de 1980-2009 dönemi Nüfus Hareketi Pratiğine Foucault’cu Bir Bakış: Bilgi-İktidar-Kendilik Teknolojileri Çözümlemesi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). MSGSÜ Fen Bilimleri Enstitüsü/İstanbul.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Kış / Winter Sayı/Issue: 46
Sayfa / Page: 369-381

ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 01.11.2019
Kabul/Accepted: 18.11.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**AFGANİSTAN'DA TALİBAN
SONRASI SOSYAL DEĞİŞİM***

***SOCIAL CHANGE AFTER
TALIBAN IN AFGHANISTAN***

Prof. Dr. Mehmet KÖÇER

Süleyman Demirel Üniversitesi

Eğitim Fakültesi

Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü

ORCID: 0000-0003-2794-7483, mehmetkocer@sdu.edu.tr

Öz

Afganistan, Sovyet işgali nedeniyle 1980'li yıllarda sürekli olarak dünya kamuoyunun gündeminde yer almıştır. Ülkede, Sovyet işgalinin son bulduğu 1989 yılından itibaren ise yeni bir süreç yaşanmaya başlanmıştır. Bu dönemde, dünya kamuoyunda ismi az bilinen Taliban'ın yükselişi ve ülke yönetimini ele geçirmesi, Afganistan tarihinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. 11 Eylül 2001 tarihinden itibaren de ülkenin ismi bu kez ABD ile anılmaya başlanmıştır. Taliban yönetiminin sebep olduğu büyük yıkım ve devamında ABD'nin 11 Eylül saldırıları sonrası başlattığı askeri müdahale, ülkede onarılması zor siyasi, sosyal ve ekonomik travmalar oluşturmuştur. Afganistan'ın bugün içinde bulunduğu siyasi, sosyal ve ekonomik sorunların temelinde eğitim alanında yaşanan problemlerin olduğu kabul edilebilir. Afganistan dünya kamuoyunda saygın bir pozisyon alacaksa bunu iyi bir eğitim sistemi sayesinde yaşayacağı değişim ile başarabilecektir.

Afganistan'da 2001 yılında kız çocukları okula dahi gidemiyordu; 2016 yılına gelindiğinde ise okullarda yaklaşık 3,1 milyonu kız olmak üzere toplam 9,7 milyon civarında kayıtlı öğrenci bulunmaktadır. Bütün bu olumlu gelişmelere rağmen eğitim, sağlık, ekonomi ve demokratikleşme konularında ciddi eksiklikler bulunmaktadır. Bu bağlamda, Afganistan'ın içerisinde bulunduğu sosyal problemler bu başlıklar ekseninde ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Afganistan, Taliban, sosyal değişim, eğitim, demokratikleşme, sağlık.

* Bu çalışma, 27-28 Kasım, 2017 tarihlerinde Eskişehir'de düzenlenen "Uluslararası Türkiye-Afganistan İlişkileri Sempozyumu"nda sunulan sözlü bildirinin genişletilmiş hâlidir.

Abstract

Afghanistan was constantly on the agenda of the world public opinion in the 1980s due to its social occupation. A new process has started since the end of the Soviet invasion in 1989. During this period, the rise of the lesser-known Taliban in the world public opinion and the seizure of the country administration by them became an important turning point in the history of Afghanistan. The name of Afghanistan with the USA has begun to be mentioned since September 11, 2001. Upon being Taliban regime's great destruction, the USA's military intervention initiated following the September 11 attacks, in the country, created political, social, and economic traumas, which are difficult to repair. The basis of political, social, and economic problems that Afghanistan faces today can be considered as problems in the field of education. If Afghanistan is to gain a respectable position in the world public opinion, it will be possible only by a change by means of a good education system.

In 2001, girls could not even attend to school in Afghanistan. However, in 2016, there were around 9.7 million registered students in schools, of which 3.1 million were girls. Despite all these positive developments, there are serious deficiencies in education, health, economy, and democratization. In this context, the social problems of Afghanistan have been dealt with in the centerline of these headings.

Keywords: Afghanistan, Taliban, social change, education, democratization, health.

Giriş

Toplumsal değişme, toplumun her alanında zaman içinde meydana gelen farklılaşmaları ifade eder. Toplumsal değişme, toplumun yapısında kurum ve kurallarında, kurumlar arası ilişkilerdeki başkalaşma ve farklılaşmadır. Toplumsal değişme farklı hız ve boyutlarda da olsa her toplumda gözlenen ve o toplumun bütün kurumlarını etkileyen bir süreçtir. Toplumsal değişme kuşkusuz toplumun her kademesinde aynı zamanda ve hızda gerçekleşmemektedir. Değişme ya planlı ya da tamamen tesadüfi olabilir. Ayrıca her toplumun değişmeye karşı koyan güçleri bulunur. Töre ve gelenekler bu güçlerin başında gelmektedir. Töreler en kutsal değerleri temsil ettiği için bu direnç sıralamasında öncü rolü oynamaktadır. Görenekler ise töreler kadar dirençli olmadıkları için değişmeye daha açıktırlar. Özetle her toplum daima değişim geçirmekte ve bu değişim kesintisiz bir süreç olarak aynı anda, farklı alanlarda ve birbirleriyle ilişkili olarak hızla devam etmektedir (Erol, 2010: 110).

Afganistan'da Taliban sonrası meydana gelen değişimi incelerken konuyu toplumsal değişmeye etki eden faktörlerden belki de en önemlilerinden kabul edilebilecek olan eğitim, ekonomi, demokratikleşme ve sağlık alanındaki gelişmeler ışığında ele aldık.

Diğer yandan, Taliban sonrası sosyal değişimi doğru bir şekilde irdelemek için Taliban'ın iktidara gelişi ve iktidardan uzaklaşmasını da içeren tarihi süreci kısaca ele almakta fayda olduğunu düşünmekteyiz. Genel olarak tarihine bakacak olursak Afganistan'ın imparatorluklar mezarlığı olduğunu görmek mümkündür. Yakın tarihte bile İngiltere, Rusya ve hatta ABD gibi büyük devletler Afganistan'da benzer kaderi yaşamışlardır. Büyük Britanya'dan bağımsızlıklarını aldıkları 1919 tarihi Afganlılar için savaşların son bulması anlamına gelmemiştir. Çünkü Aralık 1979'da Sovyetler Birliği Afganistan'ı işgal etmiş ve Afgan halkının büyük mücadelesi sonrasında Kızıl Ordu 15 Şubat 1989 tarihinde Afganistan'ı terk etmek zorunda kalmıştır. Sovyetlere karşı verilen mücadelede büyük bir bedel ödendiği halde ne yazık ki savaş yine son bulmamıştır. Boyut değiştiren çatışmalar 2001 yılına kadar devam etmiştir. Çünkü Eylül 1996 yılında Taliban güney Afganistan'ı, sonra da başkenti ve büyük illeri kontrolü altına almıştır. Taliban'ın temel politikası Afganistan'ın tek bir etnik yapının denetimi altında yer almasıydı. Bu doğrultuda mücadele sırasında ülkenin farklı bölgelerinde Peştun olmayan özellikle Orta ve Kuzey Afganistan'daki etnik unsurlara yönelik bir temizlik hareketine girilmiştir.

Taliban uluslararası düzeyde üç ülke Pakistan, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri tarafından desteklendiği kabul edilmektedir. Kesin olan bir şey vardır ki Pakistan, Taliban'ın ortaya çıkışında ve iktidara gelmesinde etkin bir rol üstlenmiştir. Dolayısıyla ABD'nin, Pakistan'ın Taliban'ı desteklediğini bildiğini söylemek hatta Taliban'ın ilk başta Afganistan'da iktidara gelmesine olumlu baktığını da ifade etmek çok da yanlış bir tespit olmayacaktır.

11 Eylül saldırıları Amerika Birleşik Devletleri'nin Afganistan ve Orta Asya politikalarını genişletmesine hatta yön vermesine zemin hazırlamıştır. Nitekim saldırıların ardından ABD'nin hedefindeki ilk ülke Afganistan olmuştur. ABD ve müttefik orduları büyük bir hava saldırısı ve askeri harekâtla 17 Kasım 2001 tarihinde Afganistan'da iktidarı elinde bulduran Taliban yönetimini devirmiştir. Taliban'ın devrilmesinin ardından Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyinin 1378 sayılı kararı gereğince, Afganistan'da yeni hükümet oluşumunun çerçevesi çizilmiş ve eski diplomat El Ahdar El-İbrahimi, Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri'nin özel temsilcisi olarak atanmıştır. Ardından istikrarı sağlamak amacıyla Afganistan ile Birleşmiş Milletler arasında yapılan anlaşma sonucunda NATO öncülüğünde barış gücü (ISAF) askerleri bu ülkeye yerleşmeye başlamışlardır (Karaağaçlı, 2013: 1).

Taliban rejiminin devrilmesinden önce, Birleşmiş Milletler tarafından Aralık 2011 tarihinde Afganistan'da bir hükümet kurmak için Bonn

anlaşması yapılmıştır. Bonn sürecinde BM gözetiminde dört Afgan siyasi grup ile müzakereler gerçekleştirilmiştir. Başta Taliban ve Hizb-i İslami gibi radikal militan gruplar olmak üzere Afganistan'daki bazı taraflar Bonn sürecine iştirak etmemişlerdir. Sonuç olarak dört grubun mutabık kaldığı Kuzey İttifakı ABD'nin onayı ile gerçekleşmiştir. Kuzey İttifakı, Peştun olmayan üç ana etnik gruptan oluşmaktadır. Bunlar Hazara, Tacik ve Özbeklerdir. Tacikler bu üç ana etnik grup içerisinde kilit pozisyona hâkim olmuşlardır. Süreçte yer almayan diğer kuzey ittifak grupları ve Peştunlar mücadeleye başlamışlardır. Bonn anlaşması ile geçici bir hükümet kurulması imkânı bulunmuştur (Arslan, 2015: 325).

Hamid Karzai öncesinde, Roma delegasyon lideri ve bir Özbek olan Abdul Sattar Sırat seçimde katılımcıların ismi üzerinde en çok anlaşıkları kişi olmuştur. Ancak daha sonra bir Afganistan gerçeği olan Peştunluk kavramının önemi hatırlanmış ve Hamid Karzai atanmıştır. Geçiş hükümeti sürecinde de anayasa ve hükümetin oluşumu konuları etnik tartışmalar kapsamında devam etmiştir. Sonuç olarak Peştunlar cumhurbaşkanlığını tercih etmiş ve Peştun olmayan etnik kökene başbakanlık pozisyonunu uygun görmüşlerdir. Ocak 2004 tarihinde bu anayasa Loya Jirga tarafından onaylanmıştır. Anayasanın onayından sonra Afgan hükümeti ve uluslararası toplum ülkenin modern tarihinde ilk seçimin yapılması için harekete geçmişlerdir. Afgan halkı, Ekim 2004'te ülke genelinde, uluslararası gözlemciler tarafından da takip edilen demokratik bir seçim yapmaya çalıştı. Gerçekleştirilen bu seçimde ülke genelinde güvenlik sorunu olmasına rağmen kadınların seçime katılım oranı dikkat çekici olmuştur. Ülkede belediyeler ve yerel yönetimler için seçime gidilmesi gerekirken Karzai bu pozisyonları büyük oranda mevcut kanunlara tamamen aykırı olarak çevresinin memnuniyetini sağlamak için kendi denetiminde atama yolu ile doldurmuştur (Arslan, 2015: 328).

Nitekim Afganistan'da farklı etnik gruplar olmasına rağmen devletin siyasi yapısı 1747 yılından günümüze kadar sürekli tek bir etnik grubun kontrolünde olmuştur. Ülkeyi yöneten egemen güç Peştunlardır. Bu durum, Tacikler ve diğer etnik grupların marjinalleşmesine sebep olan sonuçlar doğurmuştur. Bu konuda 2001'den sonra da çok değişen bir şey olmamakla birlikte, 2001 Bonn Anlaşması ile ülke yönetimi otuz bakanlığa bölünmüş ve farklı etnik gruplar da yönetime dâhil edilmeye çalışılmıştır.

Karzai'den sonra iktidarın demokratik yolla değişmesi ile cumhurbaşkanı olarak seçilen Ghani, yönetimi başbakan olarak Dr. Abdullah Abdullah ile paylaşmaya başlamışlardır. Ghani ve Abdullah arasındaki bu iktidar paylaşımı sonuçta başarılı olursa yeni hükümetin meşruiyeti güçlendirilmiş olacaktır. Ancak Ghani ve Abdullah arasındaki bu işbirli-

ği bozulursa farklı bölgesel ve etnik güçler devreye gireceğinden ülkede yeniden ciddi gerilim ve çatışma ortamını beraberinde getirmiş olacaktır. Çünkü Ghani, çoğunluğunu Peştunların oluşturduğu güney bölgesini temsilen iktidarda bulunurken Abdullah destek tabanının çoğunluğunu Taciklerin oluşturduğu kuzey bölgesini temsil etmektedir.

Sosyal değişim sürecini inceleyeceğimiz Afganistan, uluslararası müdahaleden sonra ve hatta bugün dahi dünyanın en yoksul ülkelerinden biri olmaya devam etmektedir. Ülke hâlâ güvensizlik, uluslararası terörizm ve uyuşturucu gibi konularda ciddi sorunlarla karşı karşıya bulunmaktadır. Bugün Afgan halkı, ülkelerinin geleceği konusunda çok umutlu olmasalar dahi Taliban dönemi ile mukayese edildiğinde olumlu anlamda önemli oranda değişim yaşandığını söylemek mümkündür. Bu değişim süreci eğitim, ekonomi, modernleşme, demokratikleşme ve sağlık başlıkları altında incelenebilir.

Eğitim

Taliban yönetiminden sonra Afgan eğitim sisteminde meydana gelen değişimler gözlemlendiğinde ülkenin en büyük başarı öykülerinden birinin bu alandaki gelişmeler olduğu söylenebilir. 2001 yılında okullarda kayıtlı sadece bir milyon erkek öğrenci varken kız çocuklarının okula gitme imkânı olmamıştır. 2012 yılına gelindiğinde okullarda yaklaşık 2,9 milyonu kız olmak üzere toplam 7,8 milyon kayıtlı öğrenci olduğu görülmektedir. Ancak bütün bu olumlu sayısal verilere rağmen hâlâ birçok yerde çadır gibi çok olumsuz ortamlarda eğitim verilmeye çalışılmaktadır.

Afganistan'da eğitim alanında yaşanan geri kalmışlık Habibullah Han'dan itibaren her dönemde hissedilmiş, iç savaş ve Taliban dönemi dışında iyileştirme arayışı yaşanmıştır. 2001 sonrası yapılanma sürecinin üzerinde durduğu hususlardan biri de eğitim olanaklarının iyileştirilmesi ve nitelikli insan gücünün oluşturulması gayretidir. Bu bağlamda dışarıdan danışmanlar getirilmiş, kız okulları açılmış, yurtdışına öğrenci gönderilmiştir (Arslan, 2015: 331). 2013 yılında %39'u kız olmak üzere öğrenci sayısı 8 milyona yükselirken, 2007'de 110 bin olan öğretmen sayısı da aynı dönemde 187 bine çıkmıştır. Bu olumlu gelişmenin daha dikkat çeken tarafı ise bu öğretmenlerin %32'sinin kadın olmasıdır. Ortaokul öğrenci sayısı 2001'de 10 bin iken 2013'te 266 binin üzerine çıkmıştır. 2001'de 8 bin olan yükseköğretim öğrenci sayısı 2013'te 132 bine yükselmiştir. 2003 sonrası on yılda eğitim olanaklarında yaşanan bu niceliksel gelişmeye rağmen ülke nitelikli insan gücü bakımından henüz yeterli seviyede değildir. Ülkede, 16 yaş ve üzeri her dört erkekten sadece biri okuma yazma bilmekte veya bir okuldan mezun durumdadır. Özellikle yurtdışına eğitim maksatlı gönderilen öğrencilerin büyük bölümü ülkesine geri dönmemekte,

geri dönenler ise liyakat yerine kayırmacılığın ön planda olduğu sistemde yeteneklerini kullanabilecekleri bir göreve gelememektedirler. Hazaraların son dönemde eğitimin önemini diğer etnik gruplara nazaran daha çok içselleştirmiş olduklarını söylemek mümkündür. Ancak Hazaralar Şii olduklarından toplumda ikinci sınıf olarak kabul edildiklerinden çoğunlukla beden işlerinde çalıştırılmışlardır. Son dönemlerde bu kesimin genç nesli bilişim ve teknoloji alanlarında aldıkları eğitimle ülke yönetiminde etkili yerlere gelmeye başlamışlardır. Öğretmen ve okul sayısında artış yaşanmasına rağmen okulların büyük kesiminde temel eğitim araç gereçleri sınırlı miktarda bulunmaktadır. Öğretmenlerin nitelik bakımından yetersizliğinin yanı sıra eğitimde en önemli problemlerden biri de eğitimin düalist yapısıdır. Yani bir tarafta modern eğitim olanaklarıyla temel bilimler alanında eğitim alan ve bakış açısını modern dünyaya çeviren bir kesim yetiştirilmeye çalışılırken diğer tarafta köy mollaları tarafından geleneksel yöntemlerle dar dünya görüşüne sahip bir nesil yetiştirilmektedir. Ülkede modern eğitim olanaklarından çoğunlukla Tacik, Özbek, Türk ve Hazaralar yararlanırken, Peştunlar genellikle geleneksel yöntemlerle eğitim görmektedir. Bu durum etnik gruplar arasında zaten var olan gerilimin artmasına neden olmaktadır (Arslan, 2015: 332).

Taliban iktidarda olduğu dönemde kız eğitim kurumlarını yasaklamışken, Taliban sonrası Afgan hükümetleri kadın eğitimine önemli ölçüde öncelik vermeye başlamışlardır. Çok önemli bir gelişme olarak Afgan anayasanın 43. maddesi ile kız çocuklarına ve kadınlara eğitim hakkı verilmiştir. Afgan Eğitim Bakanlığı tarafından 2007’de hazırlanan bir değerlendirme raporunda, Afgan kızlarının %40’ının ilkokulu bitirdiğini ancak bunların sadece %5’inin ortaokulu bitirebildiği belirtilmiştir. Eğitim alanındaki bütün bu olumlu gelişmelere rağmen bugün Afganistan’daki yetişkin okuma yazma oranlarına bakıldığında bu sonuçların dünyadaki en düşük oranları teşkil ettiğini söylemek mümkündür. Nitekim 14 yaşın üstündeki kadınların yalnızca %12,6’sı ve erkeklerin %23,5’i okuma yazma bilmektedir. Bütün bu olumlu gelişmelere rağmen ülkedeki yoksulluk, erken evlilik, emniyetsizlik, eğitilmiş kadın öğretmenin eksikliği ve kız okullarının sınırlı sayıda olması gibi etkenler kızların eğitim almalarını daha da zorlaştırmaktadır (Khan, 2012: 5).

Taliban sonrası Afganistan eğitimine genel olarak bakıldığında, Taliban rejimi altında olduğu döneme göre çok daha iyi durumdadır. Bugün, milyonlarca kız öğrenci ilk ve ortaöğretim okullarına devam ederken önemli oranda bir kız öğrenci de yükseköğrenim kurumlarına gitme imkânı bulabilmiştir.

Ekonomi

Ülkede uzun yıllar boyunca devam eden savaş ortamı sosyoekonomik yapıyı büyük ölçüde tahrip etmiştir. Afganistan bugün ekonomik olarak dünyanın en geri kalmış ülkelerden birisidir. Nitekim Afganistan, 2010 yılı verileri esas alındığında, Bangladeş ve Sri Lanka'nın da altında yer alarak Asya ülkeleri arasında kişi başına düşen gayrisafi millî geliri en düşük olan ülke olmuştur. Afganistan nüfusunun üçte ikisini oluşturan 20 milyon insanın günlük 1,5 doların altında bir gelirle yaşamını idame ettirmeye çalıştığı tahmin edilmektedir (Özer ve Atvur, 2010: 276). Afgan halkının %36'sının yoksul olduğu, bu oranın kırsal kesimlerde göçebe halk için %36 -%54 arasında değişim gösterdiği ancak şehirlerde %29 ile nispeten daha düşük olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca ülke nüfusunun %78.6'sının geçim kaynağı tarımdır. Bu olumsuzluklara karşın, Afganistan, doğal kaynakları bakımından oldukça zengin bir ülkedir. Dünya Bankası 1986 Raporuna göre Afganistan, dünyada yeraltı kaynakları açısından en zengin ülke olarak gösterilmektedir (Yoldaş, 2007: 3).

Bütün çeşitlendirme çabalarına rağmen günümüzde Afganistan'ın en büyük ihracat kaynağı hâlâ afyondur. Afganistan dünya afyon üretiminin neredeyse tamamına yakınını üretmektedir. Nitekim 2013 yılında dünya üretilen afyonunun %90'ını Afganistan üretmiştir. Afganistan'dan tüm dünyaya yapılan afyon ticaretinin yıllık hacmi 40 milyar dolar civarındadır. Yönetimi küresel sermaye patronlarının elinde olan bu 40 milyar dolarlık cironun çok küçük bir kısmı, ancak 5 milyar doları, Afganistan'a geri dönmekte ve ancak 1 milyar doları haşhaş üretiminden başka geçim kaynağı olmayan köylüye intikal etmektedir. Afyon üretiminin yoğun olduğu bölgeler, uluslararası toplumun istediği uyuşturucuyu alternatif geçim kaynağı haline getirmiştir. Bu afyon üretim alanlarının Peştunların yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde olması sürpriz değildir. Çünkü Afgan hükümeti serbest-afyon için çoğunlukla Peştun bölgelerine destek verirken diğer azınlık bölgelerine bu imkânı vermemiştir.

Afganistan'ın diğer ihracat ürünleri ise yaş meyve, fındık ve el yapımı yün halılardır. Buna karşılık ithalat ürünlerinde makine, gıda, tekstil ve petrol ürünlerinin öne çıktığını söylemek mümkündür. Afganistan'ın en fazla ihracat yaptığı ülke %26'lık oranla ABD'dir. Bu oranı %17 ile Fransa ve Pakistan izlemektedir. Hindistan ise %16'lık oranla Afganistan ihracatı için önemli bir ülke konumundadır. İthalatta ise Afganistan'la en yüksek ticaret hacmini elinde bulunduran ülke, %27'lik oranla, Pakistan'dır. Pakistan'ı %12 ile Güney Kore, %8 ile Japonya, %5 ile ABD ve %4 ile Kenya takip etmektedir.

Afganistan sahip olduğu büyük enerji potansiyelini savaşlar nede-

niyle değerlendirilememiştir. Bu enerji potansiyeli, 1980'li yıllarda SSCB tarafından yapılan hesaplamalara göre, 95 milyon varillik petrol, 140 milyar m³ doğalgaz ve 73 milyon tonluk kömür rezervine denk gelmektedir. Ancak daha sonraki yıllarda Amerikalı uzmanların tespitlerine göre ülkenin enerji kaynaklarının SSCB tarafından yapılan hesaplardan 10 kat daha fazla olduğu belirtilmiştir. Afganistan dünyada enerji kullanımının en düşük olduğu ülkelerin başında gelmektedir. Nitekim Dünya Bankası verilerine göre Afgan nüfusun sadece %28'i ulusal elektrik şebekesine bağlıdır. Bu olumsuz verilere rağmen Afganistan'ın, kullanılmamış önemli oranda zengin maden rezervlerine sahip olduğu söylenmektedir. Ancak bu madenlerin kullanılmaması doğal olarak, ülkenin içinde bulunduğu siyasi durumla ilişkili olduğunu söylemek mümkündür. Afganistan'ın doğal kaynakları üzerinde, uzun yıllar devam eden savaşlar nedeniyle henüz kapsamlı bir araştırma yapılamamıştır. Bu duruma rağmen Afganistan'ın yeniden yapılandırılması sürecinin sona ermesi durumunda, ülkenin doğalgaz kaynaklarından yılda 330 milyon dolar gelir elde edebileceği tahmin edilmektedir (Yoldaş, 2007: 8). Afyon üretiminin ticari ürün olarak yaygınlık kazanması, savaşın finansmanında eroin ticaretinden gelen gelirin kullanımı, Afganistan'ı uyuşturucu ticaretinde önemli bir merkez hâline getirmiştir (Atacan, 2008: 39).

Ülkede güvenliğin sağlanması ekonomik faaliyetleri artırmanın yanı sıra insan gücünün ve yerli sermayenin dışarı akışını önleyecektir. Ayrıca bu durum yabancı sermayeyi çekecek ve yoksulluğu önemli ölçüde azalmasını sağlayacaktır. Dahası, kırsaldan kente göçü önleyerek zaten yoksulluk içinde yaşayan kent sakinleri üzerindeki baskıyı azaltacaktır. Bu çerçevede hükümete düşen önemli bir görev de bu amaç doğrultusunda ülkeye geliş sağlanan dış yardımların büyük ölçüde halka yeni iş olanakları sağlayacak alanlar da kullanılmasını sağlamadır (Arslan, 2015: 316).

Demokratikleşme

İngiltere'den bağımsızlığını kazandıktan sonra, sık sık sekteye uğramakla birlikte, Taliban yönetimine kadar Afganistan'da nispeten devamlılığı olan bir modernleşme ve demokratikleşme gayreti olmuştur (Özer, vd. 2010: 271). Taliban rejiminin yıkılmasından sonra demokratikleşme sürecinin bir çabası olarak siyasi partilerin kurulması tekrar gündeme gelmiştir. Ancak ABD'nin müdahalesi sonrasında oluşturulan bu yeni yapıda, Peşuların, Taliban ile birlikte yönetimden uzaklaştırma çabası iç dinamikleri temelden etkilemiştir (Arslan, 2015: 328).

Afganistan konusunda Aralık 2001'de yapılan BM görüşmeleri sonucunda yayımlanan Bonn Deklarasyonu'na dayanarak oluşturulan ISAF, güvenli bir ortam yaratmak ve Afganistan'ın yeniden inşasına destek ol-

mak amacını taşımıştır. İSAF başlangıçta yalnızca Kabil ve çevresinin güvenliğinden sorumluyken 13 Ekim 2003 tarihli 1510 sayılı BM Güvenlik Konseyi Kararı ile ISAF'ın görev alanı tüm ülkeyi kapsar hâle getirilmiştir. Bu düzenleme ile ülkenin yeniden inşası ve diğer bütün alanlarda gelişmelere uygun ortam sağlanması amaçlanmıştır (Özer vd. 2010: 272). 2001 Bonn Sözleşmesi ile Batılı değerler olan demokrasi, çoğulculuk ve sosyal adalete ilaveten İslam dininin gerekleri tasdik edildikten sonra liberal ve anayasal demokrasiye geçiş amaçlanmıştır. Bu çerçevede tek ordu, insan haklarına saygı ve kadın haklarına saygı konuları yeniden yapılanma kapsamına dâhil edilmiştir. Ayrıca 22 Aralık 2001 ile 13 Temmuz 2002 arası dönemde ülkeyi yönetecek bir geçici yönetimin teşkili kararlaştırılmıştır. 11 Haziran 2002'de Kabil'de, Afgan aşiretlerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulan Loya Jirga (Büyük Meclis), toplantıda Karzai'yi devlet başkanı seçmiştir. Karzai'nin devlet başkanı olması ve devlet başkanı olduktan sonraki uygulamaları ülkede yeniden Peştunların yönetiminde egemen güç olmasını sağlamıştır. Nitekim Karzai, kabinesinde Kuzey İttifakı temsilcilerine ağırlık vermiştir. Bonn Sözleşmesi'nde belirlenen yol haritası çerçevesinde, ülkenin siyasi gelişimini, özel mülk ve piyasa ekonomisinin tesis edilmesini, kadınlara siyasi katılma hakkı tanınmasını içeren anayasa Loya Jirga tarafından onaylanmış ve yürürlüğe girmiştir. Loya Jirga'da üzerinde uzun süre tartışmaların olduğu ve sonunda uzlaşma sağladığı anayasa, Taliban sonrası ilk anayasa olması ile büyük öneme sahiptir. Yeni anayasa içerdiği düzenlemeler bakımından modern bir görüntü çizmektedir. Anayasanın öncelikli vurgusu; Afganistan'ın bağımsız, üniter ve bölünmez bir İslam Cumhuriyeti olduğudur. Ancak bununla birlikte İslami kurallar, anayasada geçerli değildir. Nitekim aynı zamanda, diğer dinlere de özgürlük tanınmıştır. Bununla birlikte İslam'ın esaslarına aykırı hiçbir kanunun olamayacağı açıkça belirtilmiştir. Evrensel insan haklarına saygı başlangıçta belirtilen hususlardandır. Yasama, yürütme ve yargı erkleri ayrılmış, yargının bağımsızlığı ifade edilmiştir.¹ Afganistan'da Taliban sonrası oluşturulan bu yeni yapı bir yarı başkanlık sistemini çağrıştırmaktadır. Nitekim buna göre yürütme erki cumhurbaşkanı başkanlığındaki bakanlardan oluşurken cumhurbaşkanı, Afganistan İslam Devleti'nin başıdır. Cumhurbaşkanı anayasada belirlenen sınırlamalar dâhilinde yasama, yürütme ve yargı alanında yetki sahibidir ve en fazla iki dönem seçilebilmektedir (Arslan, 2015: 327). Loja Jirga'da devlet başkanına, dolayısıyla Hamid Karzai'ye geniş yetkiler tanınması yoğun tartışmalara neden olmuştur. Ancak uzun tartışmalara neden olan bu konu üzerinde sonuçta uzlaşmaya varılmıştır.

Demokrasi kültürünün olmaması, izole edilmiş yapı ve kıt kay-

¹ <https://www.dw.com/tr/afganistan%C4%B1n-yeni-anayasas%C4%B1-onayland%C4%B1/a-2527138> (Erişim Tarihi: 1.11.2019)

nakların paylaşımına dayalı nedenlerle, Afgan toplumunda uzlaşma kültürü gelişmemiştir. Bunun bir sonucu olarak da küçük anlaşmazlıklar büyük çaplı çatışmalara neden olabilmektedir. Kişiler arası veya aşiretler arası anlaşmazlıklar şiddet uygulanarak veya rüşvet verilerek çözülme yoluna gidilmektedir. Ülke nüfusunun %75-80'i kırsalda yaşamakta olup kırsaldan kente göç de birçok ülkede görüldüğü gibi sanayileşmenin bir sonucu değildir. Ayrıca kentler, nüfusu kendisine çekecek bir sanayi altyapısına da sahip değildir. Kent merkezlerine yönelik nüfus hareketliliğinin temelinde güvenlik endişesi yatmaktadır (Arslan, 2015: 314).

Sağlık

Afganistan'da sağlık hizmetlerinde, beslenme ve temiz suya ulaşma konusunda imkânlar oldukça sınırlı düzeydedir. Ayrıca yaşam süresi, sağlık hizmetlerine ulaşma, aşılama kapsamı, beslenme, ölüm oranı gibi bütün sağlık göstergeleri bölge ülkelerinin gerisindedir. Sağlık alanında insan kaynaklarının yetersizliği temel sorundur. Sağlık elemanı dağılımı da bir bölgeden diğerine büyük farklılıklar göstermektedir ve en büyük yoğunluk Kabil şehir merkezinde bulunmaktadır. Afganistan'da sağlık hizmetlerinden yararlanma oranı, bölge ülkeleri ile kıyaslandığında, çok düşüktür. Birçok sağlık merkezi, hem ekipman hem de eleman açısından yetersizdir.

Afganistan'da, yaşanan bütün olumsuzluklara rağmen Taliban sonrası dönemde sağlık alanında önemli gelişmeler olduğunu da görmek mümkündür. Örneğin Afganistan'da 2004 yılında yapılan bir çalışmaya göre ülkede ortalama yaşam süresinin 42 yıl olduğu tespit edilmiştir. Çocukların %25'inin beş yaşından önce öldüğü tespit edilmiştir. Ayrıca ortalama 100.000 canlı doğumun gerçekleştiği süreçte yaklaşık olarak 1.600 kadının hayatını kaybettiği tespit edilmiştir. Buna karşın yakın dönemde yapılan yeni bir araştırma ortalama yaşam süresinin 62 yaş olduğu ve çocukların sadece %10'unun beş yaşından önce öldüğünü göstermektedir. Anne ölüm oranı, %80 düşerek 100.000 canlı doğumda 327'ye düşmüştür. Ülkede yeni yolların yapılması, uluslararası destekle inşa edilmiş klinik ve hastanelere erişimi nispeten kolaylaştırmıştır. Afgan hükümeti, kadınların sağlık hizmetlerinden yararlanmasını öncelikli hedeflerinden birisi hâline getirmiştir (Khan, 2012: 6).

Sağlık alanında, olumlu anlamdaki bütün ilerlemelere rağmen, zorluklar da devam etmektedir. Afganistan'da yapılan çalışmalara göre, kadınlarda genellikle folik asit ve demir eksikliği bulunmaktadır. Yoksulluk yüzünden kadınların günlük beslenmelerinde meyve ve sebze yeterince yer almamaktadır. Mevcut olumsuzluklardan kaynaklı olarak Afgan kadınları hipertansiyon, demir eksikliği ve anemi gibi sağlık sorunları ile

karşı karşıya kalmaktadır. Afganistan'da çok yüksek bir oran olarak dikkat çekmektedir. Kadınların ortalama altı veya yedi çocuğa sahip oldukları bu durum, doğal olarak, büyük oranda sağlık risklerini beraberinde getirmektedir. Buna ek olarak, coğrafi yapıdan kaynaklanan sorunlar da bulunmaktadır. Nitekim dağlık alanlarda ikamet eden kadınlar da dâhil olmak üzere bazı Afganlar, yoğun kar yağışı nedeniyle yılın tamamında veya bir kısmında sağlık kuruluşlarına erişememektedirler (Khan, 2012: 6). Bütün olumlu gelişmelere rağmen beş yaşın altındaki çocuk ve anne ölüm oranları hâlâ ciddi seviyelerde seyretmektedir. Dünyada çocuk felcinin olduğu ülkelerden biri olan Afganistan'da aşı kampanyaları ile bu tehlikenin ortadan kaldırılması yolunda yoğun gayret gösterilmektedir.

Sonuç

İşgalin ardından uzun bir zaman geçmesine rağmen bazı önemli kentler dışında Afganistan'da devlet hâkimiyetinin tam olarak sağlandığını söylemek mümkün değildir. Özellikle güney, güneydoğu ve iç kısımlarda birçok kasaba, köy ve kırsal bölge hâlen Taliban güçlerinin, farklı düzeyde de olsa, hâkimiyetindedir. Büyük kentlerin en güvenli bölgeleri dâhil olmak üzere her an Taliban veya başka diğer silahlı örgütlerin saldırılarına maruz kalabilecek bir ortamın bulunması, bunca yıldır hedeflenen güvenlik ve istikrarın sağlanmamış olduğunu göstermenin yanı sıra zihinlerde soru işaretleri de oluşturmaktadır. Bu durum da göstermektedir ki günümüzde Afganistan, hâlâ Taliban'a karşı oldukça savunmasız ve güvensiz durumdadır. Nitekim ülkede sürekli meydana gelen çatışmalarda çok sayıda asker ve polis yanı sıra bu çatışmalar esnasında çok sayıda sivil de hayatını kaybetmekte veya yaralanmaktadır (Maley, 2010: 875). Ayrıca Taliban'ın Afganistan'da olası yeni bir hâkimiyeti sonrasında eski alışkanlıklarına geri dönme ihtimali oldukça yüksektir (Brahimi, 2010: 19).

Afganistan, öncelikle bölgede sağlam diplomasi bağları kurmalı ve zaman kaybetmeden titizlikle uluslararası sahada kendi rotasını belirlemelidir. Bu yeni dönemde Afganistan hem güvenlik ve hem de ekonomik anlamda bölgesel uzlaşma çabası içinde olmalıdır. Bu amaç doğrultusunda Çin, Hindistan ve Rusya gibi bölgenin üç temel gücü ile aktif bir diyalog içerisinde bulunmalıdır. Bu arada bu ülkelerin her birinin Afganistan'da çatışan çıkarılara sahip olduğu göz ardı edilmemelidir. Ayrıca bu ülkeler için Afganistan'daki istikrarsızlığın büyük bir kaynak, bir şans oluşturduğu unutulmamalıdır.

Bundan sonraki dönemde Afganistan'ın kendi ayakları üzerinde durabilmesi için daha fazla uluslararası ve bölgesel ekonomik, siyasi ve askeri desteğe ihtiyacı vardır. Uluslararası toplumdan istediği desteği alabilmek için güvenilir müttefik olduğunu kanıtlamak zorunda kalacaktır.

Kabil'deki yeni hükümetin önceliği iç istikrardır ve bu da dışarıdan ve iç-riden gelebilecek tehlikelere karşı ülkenin korunması için birliğin sağlanmasıyla gerçekleşecektir. Afganistan'ın, komşuları ve ortakları tarafından ciddiye alınması gerekmektedir. Mevcut hükümet başarılı olmak istiyorsa bir yandan ülkede, barış ve istikrarın önünde engel oluşturan terör ve irtica ile mücadele ederken diğer yandan da ekonomik reform için ulusal bir uzlaşma oluşturmak zorundadır.

Sonuç olarak, Afganistan'a gelen uluslararası aktörlerin tamamı, Afgan halkının acısını, onlarla herhangi bir şekilde empati kurma gereği duymaksızın, sadece bu ülkeyi sömürmeye çalışmışlardır. Bu ülkeye geliş nedenleri ne olursa olsun bugün, Afganistan'da demokrasi ve istikrar, dolayısıyla sosyal değişim, ABD ve ittifak kuvvetlerinin desteklerine bağlıdır. Bu güçler, uzun vadede gelişim ve yeniden yapılanma sürecine katkıda bulunmalıdır. Özellikle birleşmiş milletlerin ülkedeki rolüne devam etmesi gerekmektedir. Çünkü özellikle Pakistan ve İran, Afganistan içindeki unsurları (Taliban, Tacik, Şii) manipüle etmekten vazgeçmeyeceklerdir. Sonuçta Afganistan, ABD ile iyi ilişkilerine devam ederken diğer bölgesel unsurları da göz ardı etmemeli hatta İran ve Pakistan'a alternatif bir güç olarak Hindistan'la olan ilişkilerini önemsemelidir.

Gelinen noktada Amerika'nın isteğiyle Afgan hükümetiyle Taliban arasında müzakereler devam etmektedir. Ancak bugün sorulması gereken, aslında cevabı da dünya kamuoyu tarafından bilinen soru, *Afganistan'da amaç üzüm mü yemektir? Bağcı mı dövmektir?* olmalıdır. Ne yazık ki ABD ve Batılı müttefikleri tarafından Afganistan'da hem üzüm yendi hem de bağcı dövüldü. Gelinen nihai aşamada madem Taliban'la masaya oturulacaktı, Taliban'a tavizler ve ödünler verilecekti, neden bu kadar masum insanın ölümüne sebep olundu? Neden zaten yoksullukla boğuşan bu ülkede taş taş üstünde bırakılmayıp bu ülke harabeye çevrildi?

Kaynakça

- Afganistan'ın yeni anayasası onaylandı. (2004, 26 Ocak). *DW Haber* Erişim Adresi: <https://www.dw.com/tr/afganistan%C4%B1n-yeni-anayasas%C4%B1-onayland%C4%B1/a-2527138>
- Amiri, R., Hunt, S. and Sova, J. (2004). Transition Within Tradition: Women's Par The Taliban's Evolving Ideology. *Sex Roles*, 51 (5-6), 283–291.
- Arslan, M. (2015). Abdurrahman Han Reformlarından 2015'e Afgan Modernleşmesi, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7 (13), 309-336.
- Atacan, F. (2008). Radikal İslam'ın Küresel Bir Tehdite Dönüşüm Süreci:

- Afganistan Deneyimi. *Sosyal Bilimler Dergisi*, (1), 32- 49.
- Brahimi, A. (2010). The Taliban's Evolving Ideology. Erişim Adresi: <http://www.lse.ac.uk/Globalgovernance/Publications/Workingpapers/Wp022010.Pdf>
- Erol, N. (2011). Toplumsal Değişme ve Eğitim: Temel İlişkiler, Çelişkiler, Tartışmalar. *Gazi Akademik Bakış*, 5 (9), 109-122.
- Karaağaçlı, A. (2013). Afganistan Barışa Ne Kadar Yakın? <http://www.bilgesam.org/incele/1100/-afganistan-barisa-ne-kadar-yakin-/#.XdEuY1czaUk>
- Khan, A. (2012). Women&Gender in Afghanistan. *Afghanistan Resource Desk Woman&Gender*, 1-5. http://www.Operationspaix.Net/Data/Document/6969~V~Women_And_Gender_in_Afghanistan.Pdf
- Maley, W. (2011). Afghanistan: An Historical and Geographical Appraisal. *International Review Of The Red Cross*, 92 (880), 859-876.
- Özer, S., Uysal, O. C. ve Atvur, S. (2010). NATO ve AB'nin Değişen Güvenlik Stratejilerinin Afganistan Örneğinde Değerlendirilmesi. *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, (19). 257-285.
- Yoldaş, M. A. (2007). Afganistan'ın Sosyal, Kültürel Ve Ekonomik Yapısı İle İlgili Olarak Türk Yatırımcı Firmaları İçin Bazı Tespitler. *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Eē Dergisi*, (13). 1-11.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Kış / Winter Sayı/Issue: 46
Sayfa / Page: 383-405

ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 26.09.2019
Kabul/Accepted: 07.12.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**CEVAT DURSUNOĞLU'NUN
ŞARK RAPORU (ÖNERİLER,
FARKLILIKLAR,
BENZERLİKLER)**

***ORIENT REPORT
OF CEVAT DURSUNOĞLU
(SUGGESTIONS,
DIFFERENCES, SIMILARITIES)***

Doç. Dr. Mehmet PINAR

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi

Tarih Bölümü

ORCID: 0000-0001-5416-5220, mmetpinar@gmail.com

Öz

Cumhuriyet'in Osmanlı bakiyeleri üzerine kurguladığı yeni ulus-kimlik modeli rejimin gerekliliğine uygun politikalar üretmeyi beraberinde getirdi. Yeni rejim kuruluşundan itibaren bu yeni kimlik inşasını topluma yerleştirmek için önemli çalışmalar yaptı. Yeni rejimin bu kimlik inşasında zorlandığı yerlerin başında Doğu ve Güneydoğu bölgesi yer almaktaydı Devletin önde gelen isimleri bu kimlik inşasının yerleşmesiyle ilgili bölgeye yönelik önemli raporlar hazırladılar. Raporlar, isyan sonrası bölgede ortaya çıkan hareketlilik ve asayişsizliğin yansımalarıydı. Raporların ortak yönü Şeyh Said isyanının bölgedeki etnik hareketliliği beslediği ve tetiklediği yönünde ortak bir görüşün varlığıydı. İçişleri Bakanı Cemil Uybadın'dan Abdülhalik Renda'ya kadar ilk dönemlerde hazırlanan raporlar isyanlar nedeniyle güvenlik kaygılarıyla hazırlandığı için Türkleştirme politikaları rejimin birinci öncelikleri arasında yer aldı. Bu dönemde rapor hazırlayanlardan Kars Milletvekili Cevat Dursunoğlu kendi dönemine yakın tarihte hazırlanan raporlardan farklı olarak Kürtleri kendi kimlikleri içinde değerlendirmeyi tercih etti. Dursunoğlu'nun raporu erken Cumhuriyet döneminde hazırlanan raporlarla bazı noktalarda paralellik gösterse de kendi içinde bir özgünlüğü barındırmaktaydı. Kürtler ile ilgili ülke dışına çıkarılmaları seçeneği radikal, fakat gerçekçi olmayan bir yanılmanın ürünüydü.

Anahtar Kelimeler: Arap, Cevat Dursunoğlu, Kürt, Türkçe, rapor.

Abstract

The new nation-identity model that the Republic built on the Ottoman balances brought along policies that were appropriate to the necessity of the regime. Since its inception, the new regime has made significant efforts to place

this new identity in society. The east and southeast regions were at the top of the places where the new regime had difficulty in building identity. Leading names of the state prepared important reports about the establishment of this identity. The reports were reflections of mobility and lack of security in the region after the rebellion. The common point of the reports was that there was a common view that the Sheikh Said rebellion fed and triggered ethnic mobility in the region. Turkification policies were among the top priorities since the reports prepared in the early periods from Interior Minister Cemil Uybadin to Abdülhalik Renda were prepared with security concerns due to the rebellions. Kars deputy Cevat Dursunoğlu, prepared reports during this period, chose to evaluate the Kurds in their own identities unlike the reports prepared recently. Although Dursunoğlu's report showed some parallelism with the reports prepared in the early Republican period, it had an originality in itself. The option of expulsion with the Kurds was the product of a radical but unrealistic illusion.

Keywords: Arab, Cevat Dursunoğlu, Kurd, Turkish, report.

Giriş

İttihat ve Terakki dönemiyle başlayan doğu coğrafyasıyla ilgili rapor hazırlama geleneği tek parti döneminde de devam etti. İhyadan inşaya geçişkenliğin yaşandığı bu dönemde yeni rejim, ulus kimlik paradigmasını uyumlu hale getirmek ve türdeş bir toplum oluşturmak için önemli bir politik tavır ortaya koydu. Osmanlı'dan tevarüs eden farklı etnik ve kültürel bakiyeler modernleşme pratiğine ulaşmada engel olarak görüldü. Bu vecheden bakıldığında tek parti döneminde ortak aidiyetler bağlamında kimlik oluşturmaya yönelik farklı uygulamalar dikkat çekti. Devlet kontrollü sermaye birikimi ve ekonomi, Türkçe öğretme-okullaşma, iletişim ve ulaşım aygıtlarının çeşitliliği (demiryolu, radyo vb) bu yeni kimliğin en önemli kodlarını temsil etti.

Bu perspektifte çok yönlü bir şekilde yürütülen bu politikalar tüm farklı kimlikleri vatandaşlık bağıyla ulus-devlet çatısı altında toplamayı hedefledi. Bu süreçte oluşturulmak istenilen ulus-kimliğin en önemli basamağını Doğu ve Güneydoğu bölgeleri teşkil etti. Aşiret yapılanmasının, farklı etnik kimliklerin ve nüfuzlu ailelerin olduğu coğrafyada ortak bir vatandaşlık modeli oluşturmak zorlu bir süreç olarak görüldü. Cumhuriyet'in ilk dönemlerinden itibaren bu coğrafyayla ilgili ulus-kimlik oluşturulmasına yönelik çalışmalar dikkat çekmekteydi. Rejimin temsilcileri bu yapıyı anlamak ve ona göre çözüm önerileri geliştirmek adına bölgeye yönelik önemli çalışmalara imza attılar. Bölgeyle ilgili hazırlanan raporlar kendi içinde farklılık arz etse de uluslaşma sürecinin en önemli alametifarikasını ortak bir tarih ve dil vurgusu oluşturduğundan raporların genellikle bu alanlara yoğunlaştığı görüldü.

Bu alanı doldurmak ve bölgedeki geleneksel yapılanmayı kırmak

için güvenlikçi bir anlayış tercih edilirken istisnai olsa da bölge halkıyla iletişim kanallarının açık tutulması yönünde eğilimler de görülmektedir. Arap ve Kürtlere yönelik politikalarda tedip ve tenkil başat bir şekilde önde durmaktaydı. Özellikle Cumhuriyet kadroları, Kürtlerin Türklerle aynı soydan geldiği düşüncesinden hareketle aidiyet bağlarını güçlendirmek ve onları Türk kültür dairesi içerisine çekebilmek adına, dil öğrenimini/öğretimini ön planda tutmaktaydı. Bu bağlamda tek parti döneminin kimlik tanımlamalarında en ön planda olan dil politikaları oldu.

Raporların büyük bir kısmı Kürtlüğü kendine özgü bir kimlik olarak tanımlayarak herhangi bir kimliğin uzantısı olarak görmezken bir kısmı da başka bir kimliğin parçası olarak değerlendirmekteydi. Bu yönü de dikkate alarak bu çalışmamızda bölgeyle ilgili hazırlanan raporların kendi içinde bir değerlendirilmesi yapıldıktan ve Kars Milletvekili Cevat Dursunoğlu'nun II. Dünya Savaşı döneminde bölgeyle ilgili hazırladığı raporun muhteviyatı analiz edildikten sonra raporun diğer çalışmalarla benzeşen ve ayrışan yönleri ortaya koymaya çalışılacaktır.

Cevat Dursunoğlu'nun Raporunda Araplar ve Kürtler

Cumhuriyet rejimiyle birlikte dil, milletin doğuşu ve toplumu meydana getiren bireylerde aidiyeti ve bütünleyecek temel kimliğin parçası olarak görüldü. (Obuz, 2017: 68). Tek parti döneminde güney-Güneydoğu bölgelerinde Arapça konuşmanın yanında doğuda da yoğunlukla Türkçe yerine Kürtçe konuşulmasına ulusun bütünlüğü açısından problem olarak bakıldı. Erken Cumhuriyet döneminden itibaren kurucu kadrolar doğu ve güney bölgesindeki ulus-kimlik inşasının önündeki engelleri ortadan kaldırmaya çalıştılar. Türk Ocakları Kurultaylarında bu meselenin derinlemesine tartışıldığı görüldü. Van Delegatesi İshak Refet Bey, güney bölgelerinde Arapçanın çok yoğun bir şekilde konuşulduğunu belirtti (Türk Ocakları 1927 Senesi Kurultay Zabıtları, 1928: 309). Benzer şekilde İshak Refet Bey, Doğu Anadolu'da Serkanlılar, Türkanlar gibi Türkmenlerin zamanla Kürtleştiklerini ve Türklüklerini unuttukları uyarısında bulundu. Hamdullah Suphi de paralel bir şekilde İç Anadolu'da yoğun Türkmen nüfusundan ötürü Türk olmayan unsurların zamanla Türkleştiğini, Doğu Anadolu'da ise Türkmen nüfusu yoğun olmadığından Türkçe konusunun zamanla problem haline geldiği konusunda görüş bildirdi (Türk Ocakları 1926 Senesi Kurultay Zabıtları, 1927: 177-179).¹

¹ Emniyet Genel Müdürü Cemal Gökten da benzer bir şekilde 1958'de bölgedeki incelemeleri sonucunda Van Gölü çevresinde Türk olan bölgenin zamanla Kürtleştiğini, ailelerin bile soyadlarından su katılmamış, dillerini kaybetmiş Türkler olduğunu, Celali, Halıkanlı ve Ertoşi Aşiretlerinin buna örnek olduğunu söyledi. Bununla birlikte bu aşiretlerin tekrardan çocuklarının Türkçe öğrenmesi için valinin de çabalarıyla devletten okul talebinde bulduklarını belirtti. (Cumhurbaşkanlığı Celal Bayar Arşivi, 3/9-14, 5642-6-4.) Ziya

Tek parti dönemi kadroları, doğuya yaklaşımlarında daha çok otoriter eğilim sergiledi. Umumi Müfettişlik kanalıyla ulaşım, sağlık, kültür (dil) alanında bu coğrafyalarda yaşayan toplumu merkezin ürettiği ve olgunlaştırdığı modelin alanına çekmeyi amaçladılar. Bu sorunun çözümünde raporların da etkisiyle farklı referanslar kullandılar.

Cevat Dursunoğlu² bu sorunun II. Dünya Savaşı döneminde de devam ettiğini, bunu da İçel, Seyhan, Hatay, Urfa, Mardin ve Siirt'te Arapça konuşan 200.000 civarında topluluğun yaşamasına dayandırdı. Dursunoğlu, bu unsurların küçük topluluklar olarak görünmesine karşın Arap devletleri sınırında yaşamaları ve son dönemlerde Arap dünyasında başlayan etnik propagandalarından etkilenecekleri endişesini taşıdı. Bu topluluk için okul açma politikalarının yeterli gelmeyeceğini, farklı bir yol denenerek bu unsurların mübadele vb yollarla Irak ve Suriye'ye gönderilmesinin gerekliliğinin altını çizdi (BCA.490.01/61.233.6-23).³ Hemen hemen aynı dönemde bölgeyle ilgili rapor hazırlayan Memduh Şevket Esendal da benzer şekilde bu unsurların göç ettirilmesinin mantıklı olacağını, boşalan yerlerinin çok rahat bir şekilde doldurulacağı yorumunda bulundu (BCA.490.01/571.2274.1-85). 1948'de Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün isteği doğrultusunda bölgede incelemelerde bulunan Maraş Milletvekili Hasan Reşit Tankut, Mardin'de Süryani Metropolitinin Türkçeyi daha çabuk ve kolay öğrenebilmeleri için gerekli yardımın yapılmasını istediğini, kendisinin de bu konuyu Milli Eğitim Bakanlığına aktardığını belirtti (Cumhurbaşkanlığı Celal Bayar Arşivi, 2/13-24, 9936). Tankut, Siirt ve Bitlis örneğinden hareketle bu bölgelerde Türkçe konuşulmamasını Şafi mezhebinin dini ritüellerini Türkçe yapmamasına bağlamaktaydı (BCA.490.01/1015.916.4-2).

Tek parti dönemindeki bu sorunun DP iktidarı döneminde de de-

Gökalp doğudaki birçok Türk aşiretinin Türkkan, Karakeçiler gibi zamanla Kürtleştiğini söylemekteydi. (Gökalp, 2011: 102-104.) Beyrut'ta çıkan El Ahrar gazetesi, Süreyya Bedirhan'a dayandırdığı haberde Türk Hükümetinin doğuda Kürtçe konuşmayı ve gazetelerini yasakladığını, okulları kapattığı iddiasını aktarmaktaydı. (Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A IV 16-b, D 65, F 87-3)

2 Oldukça hareketli bir yaşama sahip olan Dursunoğlu, yurtiçi ve yurtdışı eğitimini başarılı bir şekilde tamamladı. I.Dünya Savaşı'nda farklı cephelerde mücadele etti. 23 Temmuz 1919'da Erzurum Kongresi'ne katıldı. (TBMM Arşivi Cevat Dursunoğlu Tercüme-i Hal Dosyası, No: 1151). Erzurum'da İzmir işgalini protesto etmek için toplanan miting heyetinde yer aldı. (TİTE Arşivi, K24,G9, B9-2001). Milli Mücadele sonrası eğitim kurumlarında farklı görevlerde bulunduktan sonra siyasete atıldı.

3 İsmet İnönü raporunda Siirt ve Mardin'de Arapların ve Kürtlerin yoğun olmasına karşın Türkleşmeye hevesli durduklarını ifade etti. (Öztürk, 2012: 28). Bölgede incelemelerde bulunan Memduh Şevket Esendal, özellikle Mardin ve çevresinde yaşayanların "Araplığımızla Suriye vb yere gideceğimize Türkleşip burada kalmayı yeğleriz" düşüncesinde olduklarını belirtti. (BCA.490.01/571.2274.1-57)

vam ettiğini görmekteyiz. 1958’de Emniyet Genel Müdürü Cemal Gökten, Mardin ve Siirt taraflarında yaptığı incelemelerde Arapça konuşulduğunu, Arap kültürünün yaşatılmaya çalışıldığını bunun sebebini de Arap âlemine yakınlığa bağlamaktaydı. Bölgede radyolar aracılığıyla Arapça yayın yapıldığı, bunun önüne geçilmesinin gerekliliğine vurgu yapmaktaydı (Cumhurbaşkanlığı Celal Bayar Arşivi, 3/9-14, 5642-6-2). Bölgeyle ilgili diğer raporlar da göz önüne alındığında Arap kökenlilerin ülke dışına çıkarılması teklifiyle en sert çözüm önerisinin Dursunoğlu’ndan geldiği görülmektedir. Dursunoğlu, askerlik dönemi ve Erzurum Vilayeti Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nde Kürtlük ve Ermenilik faaliyetleri ile sık sık karşılaştığından bölgenin dokusu konusunda deneyimliydi.

Dursunoğlu, Arap toplulukları için ayrıntılı tespitlerde bulunmazken Kürtlerin yaşam biçimine ve demografik yapısına ayrıntılı bir şekilde odaklandı. Türkiye’de en önemli millet meselesinin Kürt sorunu olduğunu, Kürtlerin yaklaşık 31 şehirde 1.5 milyonu aşkın nüfusa sahip oldukları tespitini yaptı (BCA.490.01/61.233.6-24.). Rus Dışişlerinin 1914’teki verilerine göre Türkiye’deki toplam Kürt nüfusu 1.601.808 kişiydi.⁴ Raporlar içerisinde Kürtlerin nüfusuyla ilgili en yüksek rakamı veren kişi Dursunoğlu’ydu.

Dursunoğlu’nun bölgeyle ilgili değerlendirmelerini temellendirmek için bölgeyle ilgili çalışma yapan ve rapor hazırlayan devlet adamlarının yaklaşımlarıyla karşılaştırmakta fayda vardır. Bu karşılaştırmayı yaparken dönemin koşullarını ve zaman dilimini göz önünde bulundurmak gerekir. Dursunoğlu’nun verdiği rakamlar, bölgede nüfus konusunda incelemelerde bulunan yetkililerin verileriyle karşılaştırıldığında, I. Umumi Müfettiş Abidin Özmen 1935’te bölgenin nüfusunun 1.126.775 ve bunun 228.000’ü Türk, 765.000’nin Kürt olduğu verisinin doğruyu yansıtmadığını, 1927 nüfus kayıtlarından 1935 tarihine Türklerin 20.000 Kürtlerin nüfusunun 250.000 artmasını tutarsız bulmaktaydı (Öztürk, 2012: 73).⁵ Abdülhalik Renda 1926’lı yıllarda yazdığı rapora göre doğuda nüfusun 1.360.000 olduğunu, bu nüfustan 999.000’nin Kürt olduğu bilgisini ver-

4 Bu nüfus rakamlarının içinde Yezidi ve Aleviler de yer almaktaydı. (Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanlığı Arşivi АВПРИ, Ф. 151 ПОЛИТАРХИВ, О. 482, Д. 4333, Л. 16).

5 1936 Umumi Müfettişlik toplantısında I. Ve III. Umumi Müfettişlik bölgesinde bulunan 16 ilde Kürt nüfusunun 1.040.380 olduğu tespit edildi. (Umumi Müfettişler Konferansında Görüşülen ve Dâhiliye Vekâletini İlgilendiren İşlere Dair Toplantı Zabıtları ile Rapor ve Hülasası, 1937: 29). Benzer şekilde nüfusla ilgili bilgi veren Silan, Kürtlerin Doğu ve Güneydoğu bölgesinde, Irak, İran ve Rusya sınırında çoğunlukla göçebe hayat sürdürdüklerini, birkaç ilçede % 90’dan daha fazla çoğunlukçu bir nüfusa sahip olduklarını ifade etti. Ona göre Ağrı, Bitlis, Muş, Van, Hakkari, Tunceli, Siirt, Diyarbakır, Mardin ve Urfa’da Kürtler nüfusun % 60’dan fazlasını teşkil etmekte ve bunun dışında ülkenin birçok yerinde yaşamlarını sürdürmekteydiler. (Silan, 2017:217).

mekteydi. Ona göre bölgede yaşayan Türkler, alışverişlerde Kürtçe konuşmaktaydı. Bölge için aşiret ve ağalık düzeni en büyük sorundu. Devletin gücünü hâkim kılmak için demiryolu politikasına önem verilmeliydi (Sılan, 2010: XIII)⁶. Renda, Kürtlere bakış açısında Dursunoğlu ile hemen hemen aynı yerde durmaktaydı. Her ikisi de Kürtleri kendi kimlikleriyle kabullenerek Türkleştirmeye yönelmesi konusunda paralel düşünceye sahiptiler. Renda'nın raporunda öne çıkan ve dikkat çeken yön raporun aşırı güvenlikçi kaygılarla yazılmış olmasıydı. Bölgeyle ilgili incelemelerde bulunan yetkili ağızlar nüfus istatistiklerinin yanında, Kürtlerin etnik yapısı ve bölgedeki problemlerin çözümüyle ilgili de değerlendirmelerde bulundular.

Bu görüşlere benzer özellikte Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey de güvenlikçi kaygılarla bölgede askeri tedbirlere öncelik verilmesi gerektiği düşüncesindeydi. (Yayman, 2011: 97). İbrahim Tali Öngören, paralel şekilde asayiş tedbirleriyle sorunun çözüleceğini söylerken (Yayman, 2011: 102). Fevzi Çakmak Paşa askeri güç kullanılarak sert tedbirlerle sorunun üstesinden gelineceği inancını taşımaktaydı. (Mumcu, 1993: 56). Aynı dönemlerde yazılan Cemal Bardakçı Bey'in raporunda ise farklı olarak güvenlikçi kaygılardan ziyade bölgeye yapılacak yatırımlarla bölge halkıyla iletişim kanallarının açık tutulması yönünde bir eğilim gözlenmekteydi (BCA.030.126.901.7-2). Asayiş tedbirlerinin artırılması yerine bölge halkına yapılacak dokunuşların onları rejime ısındıracağı inancındaydı. İstisnalar dışında bölgeyle ilgili hazırlanan raporlarda güvenlik eksenli bir okuma ön planda durmaktaydı.

Bölgeyle ilgili hazırlanan diğer raporlara benzer şekilde Dursunoğlu da güvenlik eksenli bir yaklaşım gösterdi. Kürtlerin toplu bir şekilde sınır bölgelerinde yaşadığı gerçeğinin sürekli göz önünde bulundurulması gerektiğine raporunda yer verdi. Büyük devletlerin politikalarının yakından takip edilmesi gerektiğine işaret ederek Rusya'nın Erivan'da bir Kürdoloji Enstitüsü adı altında Kürtlük propagandası yapmasının yanında, İngilizlerin güney sınırında Kürt teşkilatları oluşturmalarına, Kürt alfabesini ön plana çıkarmalarına, Revandiz'de bir Kürt koleji açmalarına ve İran'da bir Kürt lisesi teşkil etmelerine dikkat çekmek istedi (BCA.490.01/61.233.6-25).⁷ Abidin Özmen de 1936'da hazırladığı raporda Erivan'da Marksizm ve

6 Renda, Doğu'nun çok geri kaldığını, bölgeyi kalkındırmak için çok paraya ihtiyaç olduğunu vurgulamaktaydı. (Renda, 2018: 298).

7 CHP iktidarı dönemindeki Kürtler üzerinde Rus etkisinin varlığıyla ilgili tartışmalar DP döneminde de devam etti. Emniyet Genel Müdürü Cemal Göktan, 1958'de Bağdat, Şam, Kahire ve Rusya'dan yayın yapan radyoların Kürtçe yayın yaptıklarını, Kürtçülük peşinde koşan şeyh ve ağaların tazyikleriyle bu neşriyatın yaygınlaşması Kürtleri Türk toplumundan kopartacağı endişesini taşımaktaydı. Bunun önüne geçebilmek için Diyarbakır ve Erzurum'da kurulacak iki Türkçe radyo istasyonu ile masallar, hikâyeler, âşık destanları,

Lenizim Enstitüsü'nün Kürtlük propagandası yaptığını, 1935'te Erivan'da Kürdoloji Kongresi'nde Kürtleri Türk kültürü tesirinden kurtarmak, Kürtlerle Yezidilerin ve Ermenilerin ırkı münasebetlerini bulmak ve bir Kürdistan haritası hazırlama kararı aldıklarını öne sürdü. (Öztürk, 2012: 76.). Dış kaynakların Kürt sorununa kendi eksenlerinden çıkar odaklı çözüm önerileri üretmeleri raporların muhteviyatını etkilemekteydi.

Rus etkisinin varlığını tartışanlardan biri olan Necmeddin Sahir Silan, Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmının (45 aşiret) Horasan'dan gelen Türklerden oluştuğunu, dış mihraklar özellikle Rusların etkisiyle Kürtleştiklerini öne sürdü (Silan, 2010: 451). İsmet İnönü, benzer şekilde tehlikeye işaret ederek İran sınırına yapılacak karakollarla ve Hakkari şehir merkezinde devletin gücünü temsil eden dairelerin beraber düşünülmesi gerektiğinden hareketle Erzincan'ın stratejik önemine değinerek buranın Kürt merkezi olması durumunda asıl korkunç olanın Kürdistan'ın kurulacağı endişesini taşımış olmasıydı (Öztürk, 2012: 40-51). 1958'de Emniyet Genel Müdürü Cemal Gökten, çok iddialı bir şekilde "Düşmanlarımız Feza'ya Sputnikler atacak kadar ileri gitmiştir. Milletimiz arasında bir tefrika, bir ayrılık ve husumet yaratmağa çalıştıkları muhakkaktır." (Cumhurbaşkanlığı Celal Bayar Arşivi, 3/9-14, 5642-6-6.). Dış etkilerin varlığına dikkat çekmek istedi. Dursunoğlu da Kürt sorununun dış kaynak yönünü yadsımamaktaydı. Dursunoğlu'nun yaklaşımlarını bölgeyle ilgili hazırlanan diğer raporlardan ayıran değişkenlik Kürt tanımlamalarında "Dağ Türkü", "Bozulmuş Türk" gibi kimlik okumalardan uzak durarak Kürtleri yabancı bir topluluk olarak görerek ötekileştirmenin çözüm odaklı bir yaklaşım olduğu savıydı. Bu tanımlamalardan hareketle Kürtlerin ülke içerisinde yer değiştirme pratiğinden ziyade ülke dışına çıkarılmasını daha sağlıklı bir sonuç olarak gördü.

Dış kaynakların da etkisiyle Dursunoğlu dâhil bölgeye güvenlik boyutuyla yaklaşanlar bu kaygının giderilmesi noktasında bölgenin Türkleştirilmesini birinci öncelik olarak gördüler. Bunun sağlanması açısından da Türkçe konuşmanın yaygınlaştırılmasını önemsediler. Silan, Erzincan Refahiye, Kemah % 80'nin Türk olmasına karşın %20'sinin Türkçe konuştuğunu, Alevi olduklarından Kürtleşmelerinde mezheplerin etkili olduğunu düşündü (Silan, 2017: 217). Emniyet Genel Müdürü Cemal Gökten, 1958'de hazırladığı raporda erken Cumhuriyet döneminde doğuda Türkçenin yoğun bir şekilde konuşulduğunu, Kürtçenin ise sadece kırsal alanla sınırlı kaldığını, DP iktidarında ise şehirleşmenin artması ve köyden merkeze doğru göçlerin yoğunlaşmasıyla Kürtçe konuşmanın arttığı tespitinde bulundu (Cumhurbaşkanlığı Celal Bayar Arşivi, 3/9-14, 5642-6-3).Rapor-

mahalli müzik vb yayınlar yapılmasını gerekli gördü. (Cumhurbaşkanlığı Celal Bayar Arşivi, 3/9-14, 5642-6-4.).

larda bölgenin en büyük sorunu olarak bölge halkının Türk olmasına rağmen Kürtçe konuşması ve DP iktidarında bölgedeki şehirleşmenin Kürtçe konuşmayı arttırması görülmekteydi.

Bölgede Türkleştirme politikalarının karşılık bulması adına Kürtler, Türklük çatısı altında gösterilmeye çalışıldı. Bu politikalar dönem dönem farklı yaklaşımlar gösterdi. Renda, Kürt tabirini kullanırken Necmettin Sahir Silan doğudaki meseleyi etnik kaygılardan ziyade asayiş sorunu olarak gördü (Silan, 2011: 2). O, “Dağ Türkü”, “Dağ Türkçesi” gibi ifadelerle Dursunoğlu’ndan farklı olarak Kürtlerin etnik olarak Türk olduğu düşüncesinden hareketle bir perspektif belirledi.⁸ Silan bölgede öz Türkçe yerine dağ Türkçesi konuşulduğundan köy kanununun tam anlamıyla uygulanmadığını ortaya koydu (Silan, 2010: 28). 4. Umumi Müfettişi Abdullah Alpdoğan da Kürtlerin Dağ Türkü olduğunu ve bunun bu şekilde söylenmesi gerektiğini bölge valilerine talimat olarak ilettiler. Kürtlerin Osmanlıca Dağ Türkçesi (Kürtçe) konuştuğunu söyledi (Umumi Müfettişler Konferansında Görüşülen ve Dâhiliye Vekâletini İlgilendiren İşlere Dair Toplantı Zabıtları ile Rapor ve Hülasası, 1937: 133). Türk Ocakları Müfettişi Hasan Reşit Bey, dağlı bir toplum olduğu noktasında aynı kanaati paylaşmasına karşın Türklüğün dışında bir oluşum olduğu fikrini taşımaktaydı. Kürtçenin ise İrani, Süryani, Ermeni, Arap toplumlarının katkılarıyla ortaya çıkan bir dil olduğu düşüncesini savundu. (BCA.30.10/115.797.16-7). Memduh Şevket Esenal ise Kürtçenin esasında orijinal bir dil olmadığını, Farsçanın bozuk melezleşmiş şekli olarak tasvir etti (BCA.490.01/571.2274.1-86). Raporlarda Kürtçenin Türkçenin bir uzantısı şeklinde değerlendirmelerin yanında farklı bir dil olduğu yönünde görüşte yer almaktaydı.

Raporlarda dil analizlerinin yanında etnik değerlendirmelerde ön plana çıkmaktaydı. Mehmet Sekban’a göre Kürtler, Turani olduğu gibi Türk ile Kürt’ü birbirinden ayırmak da zordu. (Sekban, 1998: 38). Ragıp Gümüşpala Dersim raporunda doğu halkının Sünnilik-Şiilik telakiki nedeniyle kendilerini Kürt sandıkları bilgisini paylaştı (Silan, 2011: 87)⁹. Memduh Şevket Esenal doğu raporunda, Abdullah Alpdoğan’ın ortaya koyduğu verilerden hareketle bölgede yaşayan Alevilerin Türk olduklarına temkinli yaklaşıp da bu unsurların Türkleşmelerinin veya

8 Silan, 1950 genel seçiminden sonra CHP’den istifa edip DP’ye geçmesiyle “Dağ Türkü”, “Dağ Türkçesi” tabirleri yerine Kürtler ve Kürtçe ifadelerini kullanmaya başladı. Kürtlük ve Kürdistan dış mihrakların bir projesidir yaklaşımını benimsedi (Silan, 2010: 451).

9 Benzer şekilde 4. Umumi Müfettiş Abdullah Alpdoğan da bu topluluğa bugüne kadar Kürt denilerek başka bir ırktanmış muamelesi yapıldığını, esasında Türk kökeninden geldiklerini öne sürdü. (Umumi Müfettişler Konferansında Görüşülen ve Dahiliye Vekaletini İlgilendiren İşlere Dair Toplantı Zabıtları ile Rapor ve Hülasası, 1937: 96-97) Konuştuğuların Türkçeyi Türklüklerine delil görmeyerek çobanlarıyla anlaşmak için kullandıkları karışık bir dil yüzünden bunlara Kürt denilmesini büyük bir hata olarak gördü. (Silan, 2011: 110).

Türk olduklarının bilincine varmalarının daha kolay olacağını düşündü (BCA.490.01/571.2274.1-7).

Bu verilerden hareketle Dursunoğlu kendisinden önce hazırlanan raporları da dikkate alarak Kürtlerin ırk-kültür ve yaşam tarzlarıyla ilgili tespitlerde bulundu. Kürtlerin süreklilik arz eden tarih, edebiyat, bilim, dil ve istatistikî alanlarda verimli çalışmaları olmamasına karşın yaşadıkları coğrafyanın hassas, stratejik ve dış etkilere açık olmasından hareketle dikkat edilmesi gereken bir topluluk olarak gördü. Kürtlerin ırkları konusunda tartışmalı bir durum olsa da milli birliğin esasını teşkil eden dil birliğinin oluşmaması üzerinde durdu. Bu realiteden hareketle “Dağ Türkü”, “Yayla Türkü” gibi tabirlerle gerçeği görmezlikten gelen tezlerin ülkeye bir fayda getirmeyeceğini, bunların Türk olduğuna ne kendilerini ne de başkalarını inandırmanın güç olduğunu söyledi. Bütün bu verilerden hareketle Kürtleri yabancı bir topluluk olarak görmenin ve ona göre davranmanın en mantıklı yol olduğu noktasında kararlılık gösterdi (BCA.490.01/61.233.6-24). Millet oluşumu için gerekli gördüğü tarihselliğin bu toplum nezdinde oluşmadığı yönünde bir kanaate sahip olduğundan ve Türklüğün bu süreci tamamlamasından ötürü bölgede Türklüğün bu karakterinden faydalanılması gerektiği üzerine yoğunlaştı. Kürtlüğü Türklük omurgasına eklenmiş bir parça olarak görmediğinden ve farklı bir etnik yapı olarak değerlendirdiğinden genel anlamda tek partinin bu yöndeki politikalarından ayrıştığı görüldü.

Bölgeyle ilgili rapor hazırlayanların sistemle sürekli sorun yaşayan Dersim bölgesiyle daha çok ilgilendikleri görüldü. Türklük vurgusu kendini bu coğrafyada daha fazla hissettirdi. Kazım Karabekir de Kürt Meselesi adlı eserde benzer bilgileri 1924’te vererek Sılan’ın söz ettiği coğrafyayla ilgili Dersimlilerin atalarının Maveraya’yı Türkistan’dan geldiğini ve çoğunluğunun Türk olduğunu ifade etti (Karabekir, 2004: 88). İçişleri Bakanı Şükrü Kaya raporunda Dersim ve civarının çoğunlukla Türk olduğunu ve bunun bilincine varmaları için çalışma yapılmasını merkeze bildirdi (BCA.030.10/110.740.22-3). Bu görüşlerin aksine Türk Ocağı Müfettişi Hasan Reşit Tankut, Dersim ve Ovacık’ta yaptığı incelemelerde bölgedeki gençlerin kendilerini Horasan’dan gelen Türkler olarak tanımlamalarına karşın onları samimi bulmadığını, “Kızılbaşların sahte Türkçülük” yaptığını belirtti (BCA.30.10/115.797.16-6).

Bölgeyle ilgili hazırlanan hemen hemen bütün raporlarda Dersim bölgesi yer almasına karşın Dursunoğlu daha çok Van, Erzurum, Muş ve Ağrı bölgesiyle ilgilendi. Kürtlerle ilgili var olan sorunu tanımladıktan sonra çözüm önerileri üzerinde durdu. Dursunoğlu’na göre Kürtlerin yaşadığı coğrafyanın genişliği ve nüfuslarının oldukça fazla olması Kürtlerle ilgili acil önlemler alınmasının gerekleri arasındaydı. Bu şartların dikkate

alınarak Arnavut, Gürcü ve Çerkezler gibi nüfus yoğunluğu az olan topluluklara uygulanan politikaların Kürtlere uygulanamayacağını, bu hususların dikkate alınarak daha kapsamlı bir politika takip etmenin gerekliliği konusunda farkındalık oluşturmak istedi. Mübadele ve göç seçeneklerinin sürekli gündemde olması gerektiğinin altını çizerek kapsamlı bir önlem alınması yönünde şu önerilerde bulundu:¹⁰

Manevi Tedbirler: Bölgenin kendine has koşulları daha özel bir politika izlenmesini zorunlu kılmaktaydı. Hükümetin yapması gereken Kürtlerin yaşadığı bölgelerle ilgili yaklaşımlarını ve eğilimlerini gözden geçirerek eşitlik mesabesinde girişimlerde bulunmasının gerekliliğini ortaya koymasıydı. Bölgenin en büyük sorununun Ankara ve İstanbul'a uzaklığı söylene de Cevat Dursunoğlu bunun bahane olamayacağını, sınırlar içerisinde en uzak köşenin bile ihmal edilmemesi gerektiğini şu şekilde ifade etti: "Her Türk için Türkiye'de uzaklık ve yakınlık mefhumu ancak hududun ötesinden başlayacak bir mefhum olduğunu yoksa Ankara'ya veya İstanbul'a olan mesafenin vatan bakımından bir mikyas olmadığını bilmek ve zihniyetini buna uydurarak Türk devleti teşkilatında iş alan her adamın vazifesidir." (BCA.490.01/61.233.6-26). İzlenilen politikaların tekrardan gözden geçirilmesi taraftarıydı.

İskân Tedbirleri: Kürtler batıdan doğuya geniş bir coğrafyada, nehir ve vadiler gibi verimli alanlarda çoğunlukla hayvancılık yaparak göçebe bir hayat sürdürmekteydi. Dursunoğlu'na göre Kürtlerin yaşadığı coğrafyanın sınırları, Palandöken dağlarının güneyinden başlayarak Kars-Göle, batıda Birecik, Behisni, Akçadağ ve Hekimhan hattına kadardı. Dursunoğlu, Kürt nüfusuna karşı denge oluşturmak adına bu coğrafyaya yoğun bir Türk nüfusunun yerleştirilmesini gerekli gördü. 1934'te kabul edilen 2510 sayılı İskân Kanunu'nu nüfusun dengelenmesi açısından önemli bir adım olarak değerlendirdi. Bu kanunun en önemli maddesinin "Türkiye'de Türk kültürüne bağlılık dolayısıyla nüfus oturuş ve yayılışını düzenlemek olduğunu" bu maddeyle hükümete nüfusu dengelemek adına önemli görevler düştüğünü belirtti. Hükümetin, ülkeyi farklı bölgelere ayırarak bu coğrafyalara Türk nüfusu yerleştirmek için büyük bir fırsat yakaladığına işaret etti. Bunun dışında hükümet, sorun olarak gördüğü kitleleri istediği yere gönderme, hatta sınır dışına çıkarma yetkisini elinde tutmasının önemini altını çizdi. Dursunoğlu'na göre bu kanun kâğıt üzerinde sorunsuz gözükmeye karşın uygulama safhasında yeterli ölçüde başarı sağlayamadı. Bunun sebebi olarak da kanunu uygulayan memurların sistemsiz, plansız hareket etmelerinin yanında, II. Dünya Savaşı'nın başlamasını gösterdi.

¹⁰ İsmet İnönü de Kürt raporunda Kürt halkının içine nüfuz edebilmek için her yolun denenmesini hatta sıtma ve trahomdan kırılan insanlarla seyyar sağlık ekipleriyle bile iletişim kurulabileceğini söylemekteydi. (Öztürk, 2012: 18).

Kanun, ülke içinde kolonizasyonu amaçlanmasına karşın daha çok dışarıdan gelenlerin iskânına hizmet etti. O, bu kanunun uygulanması için kurulan idari mekanizmanın zayıflığının yanında yürütücüsü olarak da Sağlık Bakanlığı'na bağlı bir umumi müdürlüğe verilmesinin yanlılığına dikkat çekti. Dursunoğlu'na göre şehirlerde bu iş sıhhat müdürlerine verilmesine karşın bu müdürlükler iskân işlerini 15-25 lira aylıkla çalışan memurlara bıraktı. Sıhhat müdürleri kendi alanlarında iyi yetişmiş olmalarına karşın sadece iskânın sağlık ve toplumsal boyutuyla ilgilendiklerinden bu iş için profesyonel ve milli davayı bilen uzman kadronun kurulmasının şart olduğunu savundu.¹¹ İskân işlerinin düzenli yürütülmesi için şu önerilerde bulundu: (BCA.490.01/61.233.6-28).

1- İskân işi ilk önce doğuda Aras vadisinden başlayarak Iğdır, Tuzluca, Kağızman üzerinden Göle'ye kadar götürülmeli

2- Murat vadisinde; Ağrı'dan başlayarak Bayazıd, Karaköse, Tutak, Malazgirt, Bulanık ve Muş ovası üzerinden Genç havalisinden geçerek Palu ve Elazığ'a kadar bu iskân hattını uzatmalı. Bu suretle kuzey kısmındaki yaylalar Sinek, Köse, Çakmak ve Bingöl dağlarında oturan Kürtlerle, Aladağ, Bozdağ, Süphan, Nemrut, Mutki, Hacireşit, Akçakara dağları havalisinde yaşayan Kürtleri yoğun bir Türk iskânı ile ayırmak mümkün olacaktı.

3- Van'ı merkez alarak Muradiye, Erciş, Adilcevaz, Ahlat, Tatvan ile Van gölü havzasında Türk iskanını yoğunlaştırmak gerekir.¹²

4- Dicle nehrinde Botan suyunu takiben Şatak, Pervari, Şirvan, Siirt üzerinden Cizre'ye ulaşarak Aladağ, Akçakara uzantısından güney sahasını ayırmalı.

5- Bu iki sahanın iskânı bittikten sonra batı ve güney yönünde Keban'dan Fırat'a ve Birecik'e kadar toplu olarak yaşayan Kürt yerleşim birliğini dağıtmalı.

Dursunoğlu'nun bu açıklamalarından bölgenin coğrafyasını bildiği ve Van Gölü havzasını baz alarak iskan bölgesini doğudan güneye ve

11 Memduh Şevket Esendal aynı tarihlerde yaptığı tetkik seyahatinde Malazgirt ve Patnos mıntıkasında gördüğü köylerle ilgili "Gördüğüm köyler Türkiye'nin en geri köyleridir. İran ve Afganistan'da bile böyle geri ve pis köyler görülmez" açıklamasında bulundu. (BCA.490.01/571.2274.1-23.)

12 Dâhiliye Vekili Cemil Uybadın, Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde iskânın önemi üzerinde durarak Türk nüfusunun Kürt köylerine yerleştirilmesini gerekli gördü. (Yayman, 2011: 76) Abdülhalik Renda da raporunda demiryolu yapımının önemine değinerek Van Gölü, Erzincan, Muş, Diyarbakır bölgenin Türkleşmesi için bunun gerekli olduğunu savundu. (Sılan, 2011: 10) İçişleri Bakanı Şükrü Kaya da demiryolu, *elektrik ve radyo merkezlere inhisar etse dahi, şeyhinin resullüğüne inanan Kürdün bu kanışını sarsacaktır*. Diyerek bu konunun önemine dikkat çekti. (Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A IV 16-b, D 65, F 14-108)

sınır çizgisinden iç bölgelere doğru bir hat biçiminde oluşturmak istediği anlaşılmaktaydı. Türklerin yoğun bir şekilde Kürt nüfusu arasına yerleştirme düşüncesi hemen hemen bölgeyle ilgili hazırlanan bütün raporlarda ön planda yer almaktaydı. Çizdiği çerçevede Van Gölü havzası kilit noktayı teşkil etmekteydi.

Dursunoğlu, önlemleri ve yapılması gerekenleri sıraladıktan sonra iskânın iyi sonuçlar verebilmesi için söz konusu bölgelere yerleştirilecek Türk nüfusunun Kürt nüfusuna eşit olmasını gerekli gördü. Ona göre gelişmişlik ve medeni ölçüler bakımından Türkler, Kürtlerden daha iyi bir seviyede olduğundan bu özellikler iyi kullanılmalıydı. Bunun yanında Türklerin bölgede üretim aletleriyle donatılarak üstün bir hale getirilmesinin şart olduğunu söyledi. Ayrıca buraya yerleştirilecek Türklerin geldikleri bölgenin iklim koşullarının bölgeyle uyumlu olmasının dikkate alınması gerektiğine işaret etti. Bu anlamda coğrafyacılarından faydalanmanın gerekliliğinin altını çizdi. Kürtlerin yaşadığı bölgelere Türkiye dışından da Türk nüfusunun getirilmesinin uygun olacağını, Bulgaristan ve Romanya'dan getirilecek Türklerin buraya yerleştirilmesinin isabetli bir karar olacağına raporunda yer verdi. Bu seçeneğin dışında Kürtlerin ve Farsların yoğun yaşadığı İran Şiraz'da 200.000 fazla nüfusa ve büyük bir hayvan servetine sahip Kaşkailerin de yerleştirilebileceğini planladı. Bütün bu seçeneklerin kullanılması ve 1 milyonluk nüfusun bölgeye yerleştirilmesiyle Aras, Murat, Fırat ve Dicle havhalisinde oturan Kürt nüfusunun azınlıkta kalacağını, bölgedeki Türk nüfusunun başat hale geleceğini öngördü (BCA.490.01/61.233.6-29). Benzer şekilde İsmet İnönü de Van, Erzincan ve Elazığ'a Türk nüfusu yerleştirerek bu şehirlerin güçlü kültür merkezleri haline getirilebileceğinin önemine dikkat çekti (Öztürk, 2012: 58)¹³. Abidin Özmen 1936'da raporunda Van Gölü havzası, Muş ovası, Bulanık ve Malazgirt bölgesine Türk muhacirleri yerleştirmenin önemine atıf yapmaktaydı. Ayrıca Kürt kızlarıyla evlenip buraya yerleşecek olan Türklere arazi tahsis edilmesini teklif etti (Öztürk, 2012: 78-81).

Güvenlik eksenli düşünen Dursunoğlu'na göre bu nüfus takviyesiyle bölgeyi dışarıdan tehdit eden Gürcü ve Ermeni tehlikesine karşı da set çekilmiş olacaktı. Dursunoğlu bütün bu verileri paylaştıktan sonra iskân işinin çok yönlü bir mesele olduğunu, devletin etraflı ve planlı politikalarla bu işin üstesinden geleceğine inandı. İskân siyasetinin başarılı olabilmesi için göçebe yaşam tarzının önüne geçilmesinin şart olduğunu da gerekli gördü (BCA.490.01/61.233.6-29).

13 Bölgeyle ilgili aynı dönemlerde rapor hazırlayan Emniyet Genel Müdürü Şükrü Sökmenşür, İsmet İnönü'nün bölgeye seyahatini önemseyerek yanlış kalkınma anlayışının değişmeye başladığını, rejimle bölge halkının daha uyumlu hareket ettiğini düşünmekteydi. (TTK Arşivi, 3/28).

Dursunoğlu, doğunun en büyük sorunun temsil meselesi olduğunu, “temsil makinası” olarak tanımladığı bu durumu şu şekilde açıkladı: Servetleri, toplumsal kimlikleri ve bilgi düzeyleri ne durumda olursa olsun Kürtlerin kırsaldan şehre göç ettirildikten belli bir dönem sonra Türkleşeceklerini ve Türklerin temsil kuvvetinin iyi olmasından ötürü coğrafyanın kısa zaman içerisinde “Türk Adasına” dönüşeceği inancını taşıdı. Bu durumun güçlenmesi için Kürtlerin yaşadığı yerleşim merkezlerinin idari açıdan iyileştirilmesi gerektiği düşüncesindeydi. Ulaşım olanaklarının geliştirilmesiyle ticaret ağının güçleneceğini, pazar yerlerinin Türkleşmesiyle, bölgedeki çarkların güçlenerek temsil gücüne katkı sunacağını ifade etti (BCA.490.01/61.233.6-30). Kürtlerin Türk kültür dairesi içine çekilebilmeleri için kırsaldan kente göç ettirilmelerini mobilizasyon için gerekli gördü.

Temsil gücünün artırılması yönünde Dursunoğlu demiryolunun geçtiği bölgelerde Türkçenin yaygın konuşulmasından hareketle Diyarbakır-Cizre-Elazığ- Muş- Tatvan hattında kurulacak iki demiryolu hattının bu amaca hizmet edeceğine raporunda yer verdi. Benzer bir şekilde Horasan- Karaköse- Kızıldeniz demiryolu hattı karayolu ile takviye edildiğinde amaçlanan Türkleştirme hedefine hizmet edeceği inancını taşıdı (BCA.490.01/61.233.6-31). Dursunoğlu’nun dışında bölgeyle ilgili hazırlanan diğer raporlarda da ulaştırma politikaları önemli başlıklar arasındaydı. Abidin Özmen Kürtlüğün önüne geçmek sağlam bir idari yapı oluşturmak için Diyarbakır’dan Hakkari’ye kadar yol yapmanın gerekliliğine atıf yaptı. (Öztürk, 2012: 59). İnönü de 1935’deki doğu seyahatinde demiryolunun önemine değinerek bölgeyle bütünleşmenin demiryolu politikalarıyla sağlanabileceğinin önemine işaret etti (Öztürk, 2012: 83). Şükrü Sökmensüer, İnönü’nün düşüncesine paralel bir şekilde demiryollarının bölge için büyük değer olduğu kanaatindeydi. (TTK Arşivi, 3/28). Abidin Özmen raporunda demiryollarının geçtiği yerlere Türk muhacirlerin yerleştirilmesini, Türklüğün baskın hale gelmesi için önemsendi (Umumi Müfettişler Konferansında Görüşülen ve Dâhiliye Vekâletini İlgilendiren İşlere Dair Toplantı Zabıtları ile Rapor ve Hülasası, 1937: 106). Celal Bayar’a göre ulaşım sıkıntıları bölgenin ekonomik gelişimini olumsuz yönden etkilemekteydi. Bölgenin kalkınması için devlet eliyle ulaşım probleminin acilen çözülmeliydi. Ulaşım ile ilgili bölge raporlarında Türkleştirme olgusu birinci öncelikler olarak gözükmeye karşın Celal Bayar’ın Şark Raporunda bu durum yerini ekonomik kaygılara bırakır.

Memduh Şevket Esendal ise özellikle Van’a tren yolunun ulaşmasıyla köylerde yaşayan Kürtlerin merkeze göç etmesiyle şehrin Kürtleşeceği ve Van ve çevresinde yerliliğin kaybolacağı, Diyarbakır’a demiryolunun ulaşmasıyla Kürtleşmenin arttığı ve Kürtçe konuşmanın yaygınlaştığı

endişesini paylaştı. (BCA.490.01/571.2274.1-32.) Silan demiryollarını daha çok askeri ve iktisadi görürken (Silan, 2010: 328). Dursunoğlu, kültürel (Türkçe) sahaya hizmet etme aracı olarak gördü. Dursunoğlu da dâhil olmak üzere bölgeyle ilgili rapor hazırlayanlar demiryolu politikalarının Türkleşmeye hizmet edeceği yönünde bir tavır koyarken Memduh Şevket Esendal farklı bir şekilde demiryolunun Kürtleştirmeyi hızlandıracağı fikrini savundu.

Dursunoğlu dâhil bölgeyle ilgili hazırlanan raporlarda etnik kimlik-Türkleştirme-asayiş-tedip gibi kavramlar ön plana çıkarken Celal Bayar'ın Şark Raporunda madenler, tarım, hayvancılık, işletmeler, fabrikalar, ticaret ve ekonomi gibi alanlara odaklanılmaktaydı (Bayar, 2006: 112-113.). Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey Dersim'i baz aldığı raporunda Bayar'ın aksine okul açmak, yol yapmak, fabrika kurmak uygarlaştırma suretiyle ıslaha çalışmanın boş bir hayal olduğu kanaatindeydi. (Yayman, 2011: 93). Maliye Müfettişi Burhan Ulutan da Bayar'ın düşüncelerine benzer şekilde mahkemesiz, yolsuz, hastanesiz, doktorsuz ve ziraatçı, veteriner olmadan doğu halkının kalbinin kazanılamayacağını raporunda vurguladı. (Çalışlar, 2011: 232). Şükrü Sökmensüer ise bölgeye yapılan yatırımları olumlarken yatırımların halktan uzak sermayedarlara yaradığı kanaatindeydi (TTK Arşivi, 3/28).

Her ne kadar güvenlik eksenli bir refleks ortaya koymasına karşın sanat ve ticaretle bu coğrafyanın merkeze daha bağımlı bir hale getirileceği konusuna değinen Dursunoğlu, sanat ve ticaret hayatının yanında eğitim alanında yapılacak yatırımların sürece katkı sunacağı ve bölgede yapılması planlanan ilköğretim seferberliğiyle Türkleştirmenin sağlam bir zemine oturacağı inancındaydı. Bölge için izlenilen özel bir kültür politikasının olmadığına değinerek bunun sağlanması durumunda bölgede Türkçe konuşmanın artacağı ümidini taşıdı. Aynı zamanda bölgede Türkçe konuşmanın sağlıklı bir zeminde ilerlemesi için bazı özel çalışmaların yapılmasının gerekliliğine vurgu yaptı. Türklerin temsil gücünün arttırılmasını, devletin bölgede başlatacağı zorunlu ilköğretim seferberliğiyle paralel gördü. Bölgede Kürtlerin yoğun yaşadığı köylerde okul açılması yerine nüfusun dengeli olduğu yerlerde okul açılmasının daha doğru bir yaklaşım olacağını düşündü. Kürtlerin dışında diğer topluluklar için de aynı uygulamaların yapılabileceğini savundu (BCA.490.01/61.233.6-31).

Okullaşmanın yoğun olduğu köylerde, Kürt çocuklarının Türkçe konuştuklarını ve Türkçenin evlere kadar girdiğini, okul bulunmayan köylerde ise Türk çocuklarının Kürtçe konuşarak Kürtleştiği tespitinde bulundu (BCA.490.01/61.233.6-32). Bu tezini şu örneklerle desteklemeye çalıştı. 1943 yılında Erzurum'a yaptığı seyahatte Hınıs'ın 25 hanesinin Türk, 65 hanesinin Kürt olan ve okulu bulunan Ovaçevirme köyünde Türkçenin

yoğun bir şekilde konuşulduğunu, buna karşın aynı ilçenin 51 hanesi Türk, 90 hanesi Kürt olan ve okulu bulunmayan Harani köyünde ise Türk çocuklarının Kürtçe konuştuğunu ve köyün tamamen Kürtleştiğini gözlemlediğini belirtti (BCA.490.01/61.233.6-32). Türkçe konuşmayla okullaşmanın doğru orantılı olduğunu ortaya koymaya çalıştı.

Ona göre köylerde ilköğretimi yaygınlaştırma faaliyetleri sürdürülürken Kürtlerin yoğun yaşadığı köylerdeki çocuklar için yatılı bölge ilkokulları açılması faydalı olacaktı. Bu uygulamayla çocukların Kürtçe yerine Türkçe konuşmaları sağlanacaktı. Bu projenin başarılı olması için yatılı okullardaki çocukların yarısının Türk kökenli olmasına dikkat edilmesi gerektiği uyarısında bulundu. Bu esaslar dâhilinde eğitim camiasında çalıştırılacak öğretmenlerin ana dillerinin Kürtçe olmamasına da özen gösterilmesi gerektiğinin altını çizdi (BCA.490.01/61.233.6-32). Dursunoğlu, Türkçenin bölgede yaygınlaşması için eğitim-öğretim planlanmasının nüfusa göre dengeli olarak belirlenmesini doğru sonuçlar için gerekli gördü.

Bu şartlar altında seçilecek olan öğretmen gruplarının belli bir süreçten sonra bölgede yaşayan kişilerin etkisinde kalıp onların yaşam tarzına ayak uyduracaklarının dikkate alınarak serbest bırakılmamaları konusunun üzerinde durulması gerektiğini belirtti. Bu durumun önüne geçebilmek için öğreticilerin temsil görevleri bakımından bir enstitüye bağlanmaları konusunu vurgulayarak sınır bölgelerinde bulunan Sivas, Erzurum, Malatya ve Diyarbakır Köy Enstitüleri ve öğretmen okulların bu amaca hizmet etmek için uygun yerler olduğu düşüncesini paylaştı. Bu kuruluşların gözetiminde öğretmenlerin bölgeye daha iyi hizmet vereceği ümidini taşıdı (BCA.490.01/61.233.6-33). Bu uygulamanın ilk dönemlerinde ana dili Kürtçe olan çocuklar yerine, Türk olan köylerden çocukların alınmasının daha doğru bir adım olacağı yorumunda bulundu. Dursunoğlu'na göre bu şartlar altında işleyecek olan öğretmen okulları ve enstitüleri, kendilerine ayrılan bölgedeki ilkokullara atanacak öğretmenleri, her yıl 3/1'ini kendi bünyelerine alarak en az altı hafta çalışmalarını yakından takip etmeli, temsil işlerindeki becerilerini gözlemlemeli ve başarısız olanların yerine yeni öğretmenler yerleştirilmeliydi. Bu tür bir uygulamanın bölgeye temsil açısından dinamizm getireceği kaçınılmazdı (BCA.490.01/61.233.6-34). Kontrol mekanizmasını temsil gücünün bölgede tam anlamıyla hissedilmesi için gerekli gördü.

Dursunoğlu'na paralel bir şekilde Abidin Özmen de bölgeye atacak öğretmenlerin Türklüğü aşılacak kişilerden seçilmesinin önemine işaret etti. Ayrıca devşirme usulü şeklinde köy çocuklarının yatılı mekteplerde okutulmasının önemli olduğunu belirtti (Öztürk, 2012: 79). İsmet İnönü ise farklı olarak ilköğretimin çok önemli olduğunu ortaya koysa da ona göre Türk ve Kürt çocukları ayrı okullara gönderilmeliydi. Ayrıca

memurluğa Kürt kökenlilerin getirilmemesi konusuna dikkat edilmesi gerektiğinin altını çizdi (Öztürk, 2012: 63).¹⁴ Dursunoğlu, İsmet İnönü'den farklı olarak temsil gücünün artırılması noktasında karma eğitim sisteminin Türkleşmeye daha çok hizmet edeceğini savundu.

Dursunoğlu, bir dili en iyi ve kolay öğreten kişinin ana olduğunu, bu sebepten bölgedeki kızların eğitim işine daha bir önem verilmesinin gerekliliğine vurgu yaptı. Ortaokul ve liseler, ilçe ve şehirlerde olacağından ve çoğunluğu Türk kökenli öğrencilerden oluşacağından buralarda özel bir okulluşmaya gitmenin gerekmeyeceği kanaatindeydi. Yapılması gereken burada görev yapacak öğretmenlerin ana dilinin Türkçe olmasının yanında temsil sorumlulukları konusunda aydınlatılmalarıydı (BCA.490.01/61.233.6-33).

Bütün bu teknik çalışmaların yanında en önemli konunun bu alandaki çalışmalarda gönüllük ve samimiyet esasını gördü. Bölgede Türkleşmenin ve temsil gücünün gelişmesi, bu işe gönülden kabullenmiş bir ekip işiyle olacağını da dikkatten kaçırılmaması gerektiği inancındaydı. İşin içinde inanmış ve sorumluluğunu bilen insanların olmaması durumunda teknik önlemlerin zamanla etkisini kaybedeceği düşüncesindeydi (BCA.490.01/61.233.6-34). Sağlam bir kadroyla temsil gücünün yerleşeceğini inancı tamdı.

Cevat Dursunoğlu, ulus-kimlik inşası bağlamında düşüncelerini ortaya koyarken özellikle paylaştığı verilerin kitabi bilgilerden çok gözlemlere dayandığına altını çizdi. Partisinin kendisine biçtiği görev sorumluluğundan ayrılmadığını belirterek partinin bir ilin ocağı olmadığını, bir politika organı olduğundan raporun Parti Umumi İdare Heyeti'ne sunulduğunun da unutulmaması gerektiğini hatırlattı. Politika en geniş manasıyla milli varlığın tesisine yönelik bir hedefe yönelik olarak anlaşıldığından bu özelliğe dikkat ettiğinin altını çizdi. Politika için realiteden ayrılmadığını da ayrıca belirtmekten geri durmadı.

14 Abidin Özmen, Kürtçe konuşan memurlara yazılı ihtar devam etmesi durumunda maaş kesintisi hatta memuriyetten çıkarılmaya kadar götürülmesi gerektiği konusunda kararlılık sergiledi (Öztürk, 2012: 82). 1958'de Emniyet Genel Müdürü Cemal Göktan, DP iktidarı döneminde bile çözümü Türk kültürünü iyi bilen memurların bölgeye atamasında görmekteydi (Cumhurbaşkanlığı Celal Bayar Arşivi, 3/9-14, 5642-6-5). Abdülhalik Renda da raporunda kız alıp vermenin artması gerektiğinin yanında Kürtçe konuşanların cezalandırılacağı gibi Türkçe konuşanların da ödüllendirilmesini teklif etti (Sılan, 2011: 8.). 1936 dönemi Emniyet Genel Müdürü Şükrü Sökmensüer, sorunu etnik bir dil meselesi olarak görmekten ziyade bir dil sorunu olarak gördüğünü, "Şark'ta Türk renginden başka renk yoktur." kültürel çalışmalarla meselenin aşılacağını ümit etmekteydi. (Umumi Müfettişler Konferansında Görüşülen ve Dâhiliye Vekâletini İlgilendiren İşlere Dair Toplantı Zabıtları ile Rapor ve Hülasası, 1937: 187).

Sonuç

Bölgeyle ilgili ilk dönem hazırlanan raporlarda Şeyh Said isyanının da etkisiyle farklı başlıklar yerine bölgenin güvenliğine yönelik bir yaklaşım kendini göstermekteydi. 1930'lardan sonra hazırlanan raporlarda asayiş/güvenlik kaygısı kendini hissettirse de bölgeyle ilgili tasavvur edilen başlıkların arttığı görülmekteydi. İlk dönem raporlarının taslak metin şeklinde sonraki süreçteki bölgeyle ilgili okumaları etkilediği anlaşılmaktaydı.

Bu yönüyle kendisinden önceki verileri iyi kullanan Dursunoğlu, Doğu ve Güneydoğu bölgesinde yaşayan Araplarla ilgili verdiği bilgileri sınırlı tutarken Kürtlerin sosyo-ekonomik ve sisteme bağlılık yönlerinin üzerinde ayrıntılı bir şekilde durdu. Dursunoğlu sorunu tanımlarken dönemin diğer rapor hazırlayanlarıyla ayrıştığı ve benzeştiği yerlerin olduğu görülmekteydi. O, toplu bir şekilde yaşam sürmelerini sakıncalı bulurken nüfus dinamiklerini dikkate alarak diğer raporlardan farklı olarak Kürtlerin nüfusuyla ilgili %75'leri aşan ölçüde yüksek rakamlar verdi. Bölgeyle ilgili diğer çalışmalara paralel bir şekilde Kürtlerin yaşadığı sınır coğrafyasının dış etkilere açık olmasından endişe duyarak buna uygun politikalar üretilmesini arzuladı. Rusya ve İran'da Kürtçülük çalışmalarından örnekler vererek bu tezini kuvvetlendirmek istedi. Bu yönüyle değerlendirildiğinde bu eğilim güvenlik eksenli bir yaklaşımın yansımalarıydı. Bu farklı denklemlere karşın doğuya yönelik söylemlerinde güvenlikçi eğilimlerin tezahürünü görmek mümkündü. O da bölgeyle ilgili hazırlanan diğer raporlara benzer şekilde Kürt nüfusunun kontrol altına alınması için Türk nüfusunun bölgeye iskân fikrini savundu. Raporunda en çok üzerinde durduğu konu, bölgede Türk nüfusunun artmasıyla temsil gücünün kuvvetleneceği savıydı. Bu düşünceye paralel şekilde tek partinin uyguladığı ulaştırma politikalarını (demiryolu) olumlu görerek Türklerin bölgedeki temsil gücüne katkı sunacağını savundu. Bu yönüyle ele alındığında demiryollarına Necmeddin Sahir Silan iktisadi açıdan yaklaşırken Memduh Şevket Esenal Kürtleşmeye hizmet edeceği düşüncesindeydi. Dursunoğlu birçok raporda da işlendiği şekilde demiryolları politikalarını Türklüğün temsil kodlarının kuvvetlenmesi açısından önemsemi.

İsmet İnönü dahil birçok rapor bölgede okullaşma üzerinde durup Kürtlerin ayrı okullara gönderilmeleri tavsiyesinde bulunurken Dursunoğlu, temsilin hissedilmesi açısından karma modeli savundu. Raporların büyük kısmında Halkevlerinin bölgede Türk kültürünün yaygınlaşmasına önemli katkılar sunulduğu noktasına durulmasına karşın Dursunoğlu, Köy Enstitüleri üzerine yoğunlaştı. Köy Enstitüleri üzerinden bölgede başat bir Türk kültür modeli olacağı inancını taşıdı.

Diğer raporlardan farklı olarak Türklüğün temsil gücünün artırılması noktasında Dursunoğlu, parti kadrolarını önemserken diğer raporlarda bölgedeki Türklük mefhumunun kuvvetlendirilmesinde parti teşkilatlarıyla ortak çalışma konusu üzerinde pek durulmadığı görüldü. İnönü, Van, Muş, Erzincan ve Elazığ'da Türk kütleleri oluşturarak bölgeyi Türkleştirmek için merkezler oluşturmayı tercih etti. İnönü'nün raporunda Kürtlüğün yayılma endişesi her satır arasında kendini göstermekteydi. İnönü'nün hazırladığı raporun tamamlayıcısı niteliğinde olan Celal Bayar çalışmasında parametre olarak iktisadi veçheleri ön planda tutmaktaydı. Bu yönüyle Dursunoğlu, Bayar gibi toplumsal realitelerin daha somut hissedildiği yaklaşımdan ziyade partizan ve merkezîyetçi teamüllerle hareket eden İnönü ekolüyle benzerlik arz etmekteydi. Türklerin bölgeye iskân edilmesinden ve diğer birçok meselede düşünce olarak İnönü ile aynı kulvarda yer aldı.

Tek parti döneminde hazırlanan raporlar, isyan sonrası bölgede ortaya çıkan hareketlilik ve asayişsizliğin tezahürleriydi. Raporların ortak yönü Şeyh Said isyanının bölgedeki etnik hareketliliği beslediği ve tetiklediği yönünde ortak bir görüşün varlığıydı. Benzer şekilde raporların ortak yönlerden biri bölgenin iklim şartlarının ve ulaşım olanaklarının çetin olmasıydı. Dursunoğlu'nun bölgenin coğrafi özelliklerine hâkim olduğu ve bölge gerçeğinin daha iyi analiz edilebilmesi için coğrafyacıardan yardım alınması gerektiğinin altını çizmekteydi. Onun coğrafyanın olumsuzluklarıyla yetinmeyip çözüm önerileri üretmesi onu diğer rapor hazırlayanlardan farklı bir yere taşımaktaydı.

Tek parti döneminde hazırlanan diğer raporlarla paralel düşünceler ortaya koyduğu gibi, Kürtleri Türklük potasının dışında gören tanımlamalarıyla da ayrı bir bakış sundu. O, bu topluluğa yönelik Türklüğü nitelendirecek isimlendirmeler yerine onları kendi kodlarıyla kabullenip ona göre bir yaklaşım modeli geliştirmenin önemi üzerinde durdu. Bu yeni söylem esasında tek partinin Kürtlüğü, Türklük gövdesinde görme anlayışından kopuşun göstergesiydi. Kürtlüğü, Türklüğün yanında olmaktan ziyade karşısında gösteren izahı, tek partinin ulus-kimlik inşası modelinin dışında kalan bir değerlendirmeydi. Bu yönüyle Sahir Sılan ve Abdullah Alpdoğan'ın Kürtleri Türklüğün bir ögesi olarak gördükleri Dağ Türkü anlayışından farklılaşırken Hasan Reşit Tankut'un Kürtleri, Türklüğün dışında bir topluluk olduğu görüşüyle örtüşmekteydi. Dursunoğlu, Kürtlerin etnik kimliklerini, başka bir etnik kimliğin ögesi/uzantısı olarak görmenin sorunun çözümüne katkı sunmadığını, varlıklarını Kürt kimliği bünyesinde kabul edip çözüm önerileri üretmenin sonuç odaklı-sağlıklı bir yaklaşım olacağını savundu. Her ne kadar diğer eğilimlerden farklı olarak Kürtlerin etnik kökenlerini, Türklük havzasının dışında görse de kültürel ve bayındırlık çalışmalarıyla Kürtlerin Türkleşmelerini gerekli görmekteydi. Dur-

sunoğlu'nun Kürtlüğü, Türklük çatısı içinde görmemesine karşın raporun satır aralarında Kürtleri, Türkleştirecek formüllere girmesi dikkat çekiciydi. Karma okul-karma köy projeleri de bunun en önemli izdüşümleriydi. Raporda Kürtler azınlıklardan farklı bir değerlendirmeye tabi tutulsa da ulus-kimlik aidiyetinin neresinde olmaları gerektiği, azınlıkların genelinde olmayan bir özellik olarak tanımlanan ve ulus-kimliği besleyen sadakat bağlarının olup olmadığıyla ilgili bir belirsizlik hâkimdi. İskân politikaları çerçevesinde Kürtlerin arasına Türk nüfusunun yerleştirilmesini önemseyen dönemin yaklaşımlarıyla benzerlik gösterirken Kürtlerin ve Arapların ülke dışına çıkarılması noktasında radikal tutumuyla farklı bir yerde durdu. Dursunoğlu kültürel dönüşüm için merkezine Halkevleri yerine Köy Enstitülerini alması, Arap ve Kürtlerin tedibi yerine ülke dışına tenkilini istemesi ve Kürtlüğü Türklüğün bir uzantısı olarak görmenin aksine ayrı bir millet olarak gören yaklaşımları onu bölgeyle ilgili çalışma yapan diğer kişilerden farklı kılan özelliklerdi. Düşünce örüntüsü içerisinde farklılaşmasına karşın ulaştırma ve okullaşma konusunda aynı paydada yer almaktaydı.

Kaynakça

Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Arşivi

Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi

Rusya Federasyonu Dışışleri Bakanlığı Arşivi- АВІРІ, Ф. 151 ПОЛИТАРХІВ

TBMM Arşivi Cevat Dursunoğlu'nun Tercüme-i Hal Dosyası

TTK Arşivi

Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi

Resmi Yayınlar

Türk Ocakları 1927 Senesi Kurultay Zabıtları. (1928). Ankara: Ankara Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası.

1926 Türk Ocakları Zabıtları. (1927). İstanbul: Kader Matbaası.

Umumi Müfettişler Konferansında Görüşülen ve Dahiliye Vekaletini İlgilendiren İşlere Dair Toplantı Zabıtları ile Rapor ve Hülasesi. (1937). Hazırlayan M. Bülent Varlık, Ankara: Başvekalet Matbaası.

Kitap ve Makaleler

Bayar, C. (2006). Şark Raporu. Bayramoğlu, N. (Haz.). İstanbul: Kaynak

Yayınları.

- Dersim Raporu.* (2011). Çalışlar, İ. (Haz.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gökalp, Z. (2011). *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler.* İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Karabekir, K. (2004). *Kürt Meselesi.* Özergin, F. (Haz.). İstanbul: Emre Yayınları
- Mumcu, U. (1993). *Kürt Dosyası.* İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Obuz, Ö. (2017). *Siirt'in Cumhuriyet Serüveni (1923-1950) Gelenek, Modernite, Milli Kimlik.* İstanbul: Akıl Fikir Yayınları.
- Öztürk, S. (2012). İsmet Paşa'nın Kürt Raporu. İstanbul: Doğan Kitap.
- Renda, M.A. (2018). *Hatırat.* Demirci, A. ve Sayarı, S. (Haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Sekban, M.Ş. (1998). *Kürt Sorunu.* Vedat, Ş. (Haz.). İstanbul: Kamer Yayınları.
- Sılan, N.S. (2010). *Doğu Anadolu'da Toplumsal Mühendislik Dersim-Sason (1934-1946).* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Sılan, N.S. (2010). *Doğu Sorunu Necmeddin Sahir Silan Raporları (1939-1953).* Akekmekçi, T. ve Pervan, M. (Haz.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Sılan, N.S. (2011). *Doğu Anadolu ve Cumhuriyet Bürokrasisi (1939-1951).* Akekmekçi, T. ve Pervan, M. (Haz.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Yayman, H. (2011). Şark Meselesinden Demokratik Açılıma Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası. Ankara: Seta Yayınları.

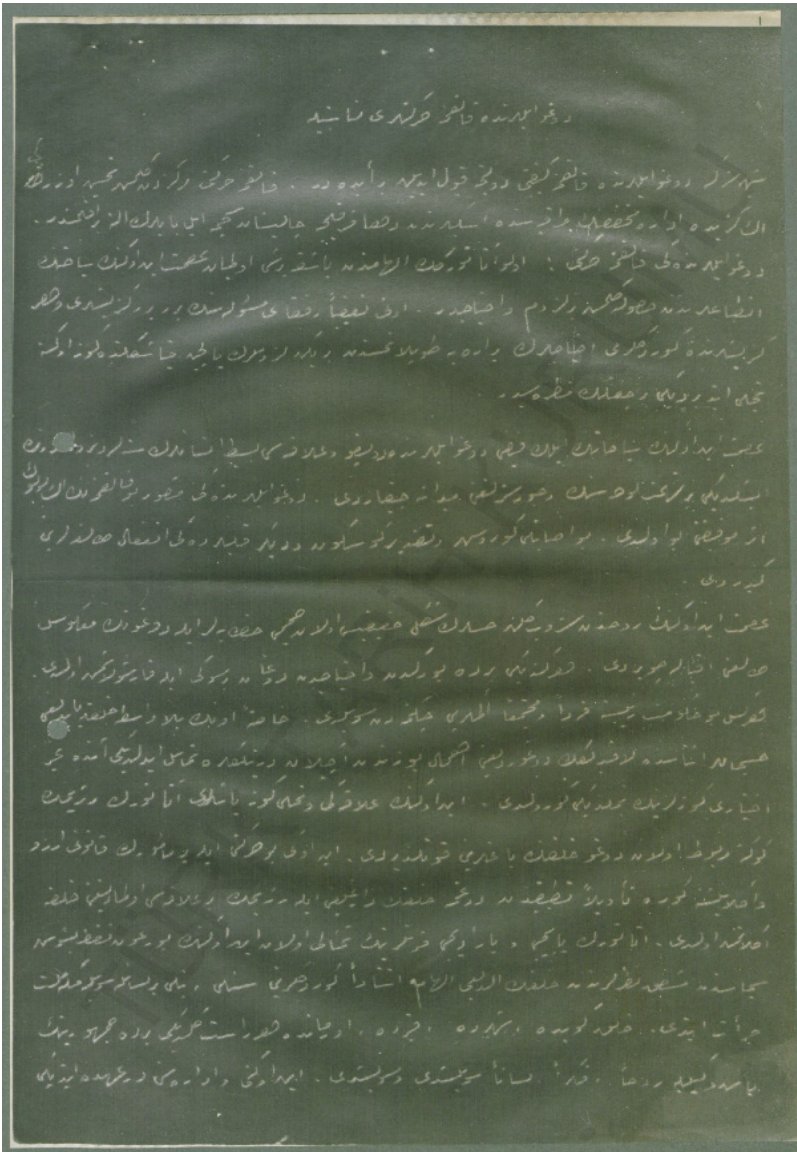
EKLER

اولیات نومروسو	میغی	مسودی
تودیع تاریخی	قیض تاریخی	تسویب تاریخی
	۱۶	

تصحیح ایذن ذوات
۱۶/۱۰/۱۳۰۶
علامه مال

از یمروز و اینک یونانسانه الحاقه دول مؤتلفه طرفه خرابه و بربدیکه و ۱۶
 تاریخه اعتباراً یونان عسکری طرفه اسفاده با سدیله این آراسی تیفق
 اکتولمنه منی مفایر عدل و هو اولدن اهو قراره قاریو بوجوتولمیش
 ادر دم اهلیتک برتسو ایله کهری دول مؤتلفه مملدیه تبلیغ ایلد
 ۱۸ مصلح تاریخه آلا تورق رعنا و صیده ایسک عیونت قوناش اوتور
 بیاتقده بیدر اعضاسه شیخ اسرافاندی اهر دعوی و کبلا حسیه عوف
 آل بایره مدیری سلیمان نجاران و طوبرسون نزاره هواد کبهر دن مرکب
 اولورده برقیغ عقیده موملر اهلک واقع اولورده و مقصدی اولورده
 رهفتا دیر لیسنه صیه علمه اوجوم و بر تقیم اولورده نبط و عقیده
 تقیم
 ۱۶ رجب ۱۳۰۶

TİTE Arşivi (Cevat Dursunoğlu'nun Erzurum'da İzmir'in işgalini protesto etmesi)

TTK Arşivi (Şükrü Sökmensüer'in Şark Raporu)

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Kış / Winter Sayı/Issue: 46
Sayfa / Page: 407-426

ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 04.11.2019
Kabul/Accepted: 05.12.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**MÜSKİRATA MESKEN
MEYHANEDEN,
BALODAN BOZMA
BALOZA: OSMANLI'DA
EĞLENCE MEKÂNLARININ
DÖŞÜMÜ, İHLALLER VE
TEDBİRLER**

***FROM RESIDENTIAL
TAVERNS TO INTOXICATING
DRINKS FROM THE BALL TO
THE "BALOZ":
TRANSFORMATION OF
ENTERTAINMENT PLACES,
VIOLATIONS AND MEASURES
IN OTTOMAN***

Dr. Öğr. Üyesi Ercüment TOPUZ
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü

ORCID: 0000-0001-9458-1384, ercumenttopuz@yyu.edu.tr

Öz

Haram olan müskiratın kullanımına mesken olan meyhanelerin müstekreh davranışlara ortam hazırlaması, İslam medeniyetine mensup devletlerin buraları titiz bir şekilde teftiş ve tahdid etmelerine ortam hazırlamıştır. Mezkûr medeniyetin temsilcilerinden olan Osmanlı Devleti'nde meyhanelere karşı belirtilen tavırlar üzerinden bir kontrol mekanizması geliştirdiği müşahade edilmiştir. Mekânın imkânına, zamanın insafına ve kendisinin de gerçekliğine göre şekillendirilmiş bu mekanizmanın belli ilkeleri sabit tutulmak kaydıyla iktisadi ve siyasi tercih ve tehditler karşısında yer yer sertleştirildiği veya esnetildiği zaman zaman görülmüştür.

Devletin meyhanelere karşı yürürlüğe koyduğu politikaların ikircikli parametrelerden oluşmasının önemli bir sebebi, kendi zaafiyetlerinden ileri geldiği gibi bu tür eğlence yerlerinin nezafet ve nezaketten yoksun olmasının getirdiği avantajlarla gayr-i resmi bir şekilde her izbe köşede açılıyor olmasından da kaynaklanmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kadınların bu tür eğlence yerlerinde görünür olmasının adı olan "Baloz" ve benzerlerinin de zuhuru, devleti daha tafsilatlı kanunlar hazırlamasına yöneltmiştir.

Bu çalışmada öncelikle meyhanelere karşı devletin tutumuna ilişkin örnek davranışlar paylaşılmış akabinde özellikle balozların ortaya çıktığı ve çoğaldığı XIX. yüzyılın ikinci yarısı dikkat-i nazara alınarak meyhanelerin ve türevlerinin teftiş ve tahdidine sebebiyet veren nedenler zemin, zaman ve özne üzerinden anlamlandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, meyhane, baloz, yasak, Gayrimüslim.

Abstract

The fact that the taverns, which were inhabited for the use of the forbidden drink, provided an environment for improper behavior caused the states of Islamic civilization to carefully inspect and restrict these places. In the Ottoman Empire, which is one of the representatives of the mentioned civilization, it was seen that it developed a control mechanism over the attitudes towards the taverns. It has been seen that the mechanism is shaped according to the possibility of space, the mercy of time and reality itself and this mechanism is hardened or stretched against economic and political preferences and threats, provided that certain principles are kept constant.

An important reason why the ambiguous parameters of policies implemented by the state against the taverns stemmed from their own weaknesses and this kind of entertainment places were opened in informal every damp and dirty corner with the disadvantages of lack of cleanliness and courtesy. Since the second half of the nineteenth century, the emergence of “Baloz” with the inclusion of women in such entertainment centers led the state to more elaborate arrangements.

In this study, sample behaviors related to the state’s attitude towards taverns were shared, and then especially the emergence and multiplication of Balos in the second half of the XIX. century, the reasons that lead to the inspection and limitation of taverns and their derivatives have been interpreted on the ground, time and subject.

Keywords: Ottoman Empire, tavern, baloz, forbidden, Non-Muslim.

Giriş

İslami normların müstakil formlarından birini teşkil eden Osmanlı Devleti, nazari ve filii eylemlerini belirtilen kaide ve kuralların nezaretinde gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bu çaba, mekânın imkânına, zamanın insafına bağlı olduğu gibi aidiyetinin meşrulaştırımına göre de şekillenmiştir. Tespitin önemli temsillerinden birisi hamr yasağında ve bu nesneye yer olarak tahsis edilmiş olan meyhanelere ilişkin düzenlemelerde ön plana çıkmıştır.

Mekân itibariyle devletin Darül-harbte kurulması, gelişimini bu coğrafya üzerinden devşirmesi dolayısıyla muhatap kitlesinin belli bir bölümünün de Gayrimüslimlerden oluşması (İbn-i Kemal, 1991: 16-17)¹ meyhanelere ilişkin normların tatbikatında yer yer esnetilmelere neden olmuştur. Aynı etken zaman mevzusunda da söz konusu edilmiştir. Varlığa

¹ İbn-i Kemal, Tevarih-i Al-i Osman adlı eserinin I. Defterinde “Selatin-i Alî şan-ı Al Osmanın vücuh-ı rüchanını bunların derecat-ı fazlını...” adlı başlıkta Osmanlı’nın seleflerinden farklılığını ve üstünlüğünü bunların Dar-ül İslam da müslim devletlerin yıkılması ile değil Dar-ül Harb’taki fethedilen topraklarda kurulmasından kaynaklandığını beyan etmiştir.

iliştirilmiş ve iliştirilmekte olan anlatımların “din” ilkesi üzerinden okunduğu dönemlerde meyhanelere yönelik devletin katı tutumu, diğer taraftan varlığı “seküler” kriterler eşliğinde tanımlandırarak mezkûr yapıları insani insiyakları kamçılıyan eğlence merkezleri haline getiren zaman aralıklarında devletin bu durumla inatlaşamaması, zamanın insafı karşısında devletin inisiyafinin boyutunu gösteren örneklerdendir.

Aidiyetin meşrulaştırımına göre de yasağa ilişkin bireysel ve kamusal tercihlerin katılaştırıldığı veya esnetildiği vaki olmuştur. Dini değerlerin devletleşmeye yüz tuttuğu I. Ahmed saltanatında hamr yasağının uygulanması hatta yıllık 100 yük akçe geliri olan Hamr Emanetinin lağvı, aidiyetin baskın bir unsur olarak belirleyiciliğine işaret etmiştir (Kenanoğlu, 2009: 155). Yaklaşık yüzyıl sonra yeni düzenin müessisi ünvanıyla tesmiye edilecek III. Selim’in de kendi meşruiyetine ilişkin homurdanmaları meyhane yasakları gibi şer’i şerifin tel’in ettiği haramlar üzerinden teskin ve telafi etmeye çalışması muhtemelen aynı hassasiyetten ileri gelmiştir. Ancak her iki sultanın yasakları ya kendi saltanatlarında kendilerince son verilmiş veya halefleri tarafından nihayetlendirilmiştir. Sultanların, meyhaneler karşısındaki ikircikli tutumuna ilişkin birçok temsil hemen hemen bütün dönemlerde söz konusu olmuştur.

Devletin meyhaneler karşısında takındığı bu tutum mezkûr mekânların faaliyet noktasında resmi ve gayri-resmi olarak ön plana çıkmalarına neden olmuştur. Resmi faaliyet gösterenlere “gedikli” veya ruhsatnamelelerinde padişahın tuğrasının olmasından dolayı da “selatin meyhane” denmiştir. Gayri-resmi meyhaneleri ise “koltuklar” ve “ayaklı meyhaneler” meydana getirmiştir. Bu tür meyhaneler özellikle yasağ-ı padişahiye maruz kalınan dönemlerde çok fazla faaliyet göstermişlerdir (Koçu, 2002: 14-15).

Meyl-i İnhidamdan İzdihama: Osmanlı’da Meyhaneler

Kuruluş dönemi “Gazi”/“Mücahid” han ve hakanlarından klasik dönem zillullahi fi’l-ard ünvanlı sultan ve padişahlarına kadar şear-i İslam hadimliği ile övünen hanedanın, Hz. Muhammed’in müjdesine nail olmak üzere İstanbul’u kuşattığı zaman surların ardındaki tablo şu şekilde tarif ve tasvir edilmiştir.

Fatih Sultan Mehmed orduları Bizans surlarını kuşattığı zaman kale duvarlarının arkasında Rum hükümdar ve soylularını, saray kadınları ve kibar sınıf mensublarını dudakları şarap kâselerinde, kolları genç sevgililerin bellerinde, göğüsleri şehvetle kalkıp inen taze göğüslerde, akılları ihtiras ve yalan dolanın gayya kuyusunda fitnelik aramakla uğraşır bulmuştu (Sevengil, 1959: 43’ten aktaran Kurnaz, 2000: 4).

Osmanlı Devleti'ni zinde bir güç olarak tesmiye eden Doğu Roma'yı da zevk u eğlenceye haps olmuş bir şekilde tariflendiren bu tasavvur, mağlup ile galib arasındaki farkı tarihi bir sabiteymiş gibi afişe etmiştir. Böyle bir sabiteye muhatap olmamak için ferdi ve toplumsal teheyecü tehdit edecek yapılardan uzak durulmasını cezai müeyyideler ile takviye etmiş olan Osmanlı, formunu teşkil eden norma azami derecede saygı göstermeye çalışmıştır. Fethi müteakip kaleme alınan kanunnamelerde kendinden olanları hamrdan uzaklaştırmak için had ve ta'zir cezalarına başvurmuştur (Akgündüz, 1990: 349; Tekin, 2014: 149). Dönem kaynaklarınca tasdik edilmiş olan bu tasavvurun tatbiki, zamanın ve mekânın imkân dairesinde şekillenen toplumsal teamüllerin sıhhatine göre koşullandırılmıştır. Bu teamüllerin taraflarını teşkil eden Müslimin ve Gayrimüslimin talepleriyle siyasi yapının ihtiyaçları, mezkûr sıhhatin tashihine yön tayin etmiştir. Mevzuya mesel tashihi tehdit ve sarhoş/nahoş miskinliği telkin eden yapılar ya belli alanlarla ve miktarlarla sınırlandırılmış ya da ortadan kaldırılmışlardır.

Müskirata mesken meyhanelere karşı tahdit veya telkin politikasının belirtilen nedenlerinden ileri geldiği, dönem müşahitlerinden Latifi'nin 1524 tarihli "evsaf-ı İstanbul" adlı eserinde Galata ve Tahtakale'yi resmeden yazılı tasvirinde tanzih edilmiştir. Latifi'nin resminde her iki bölgenin içki ve eğlenceye konum olduğu ve Müslüman kesiminde ayartılmalarına buraların ortam hazırladığı belirtilerek bu durumda özellikle müslüman kesimin teheyecünü tefessühe kalb edeceği endişesi dolaylı bir şekilde dile getirilmiştir (Latifi, 1977: 57-59).

Tehdit ve telkine konu hamrın ve konum olan meyhanenin, bozahenenin ve kahvehanelerin kal' u hedmi veya belli mahallere hapis olunmalarına ilişkin birçok verinin döneme ilişkin vesikalara yansıdığı görülmüştür. Bu müşahadenin misallerinden biri 1564 tarihinde Halep Beylerbeyi'si ve Kadı'sının arızasına hitaben gönderilen emr-i şerif nüshasıdır.

Sen ki kâdısın, mektûb gönderüp; "bundan akdem emr-i şerîf vârid olup; "Memâlik-i Mahrûsem'de şer'-ı şerîfe muhâlif bir vaz' olmayup eğer meyhâneler ve eğer bozahânelerdür ve sâyir mecmâ'a-i feseka olan kahvehânelerdür ve bi'l-cümle şer'-ı şerîfe mugâyir olan evzâ' u etvâr bi'l-külliyye ref' olunmak" fermân olunmağın emr-i şerîf mücebince men' olunmuşlardı. Hâlen evvelki gibi kemâ-kân kahvehânelerde gice vü gündüzde çeng ü çağana ve emred-oğlanlar ile evzâ'-ı münkerden hâlî olmaduğın" bildürmüşsin. İmdi; buyurdum ki:

Hükm-i şerîfüm varıcak, kat'â te'hîr ü terâhî eylemeyüp kahvehâneleri ref' idüp min-ba'd şer'-ı şerîfe muhâlif vaz' itdürmeyesin. Emr-i şerîfûme mugâyir vaz' olmağa bâ'is olanları isimleriyle ya-

zup arzeyelesin (6 Numaralı Mühimme Defteri, 1995: 201).

II. Süleyman'ın saltanatının son yıllarında meyhanelerin kapatılmasıyla “kolluk” veya “ayaklı meyhaneler” üzerinden müskirat kullanımı devam etmiştir. Yasağın merdiven-altı organizasyonlarca ihlal edilmesi hem siyasi iradenin törpülenmesine hem de ekonomik kayıpların yaşanmasına neden olmuştur. Böyle bir tablonun telafisi için bu yasakların yumuşatılmasına hatta ortadan kaldırılmasına ilişkin ifta makamından alınan fetva üzerine yürürlüğe konulan karar mühimme defterine şu şekilde yansımıştır:

İstanbul Kadısı'na hüküm ki, bundan akdem Kefere tâifesi şehirlere hamr getirmekten men' olunup resm-i hamrden ferâgat olunmuş iken kefare gerû hîle ile hamr getirip resmi alınmamağla Beytü'l-mâle külli zarar ve noksan lâzım gelmeğın husûs-ı mezbûr istiftâ olunup ehl-i zimmetin getirdikleri hamrden nısf öşür ve cüz'î getirdiği hamrden tamam öşür alınmak meşru'dur (Altınay, 1987: 74-75).

İnanç noktasında Müslüman toplumun tefessühüne, Gayrimüslim sosyal strüktürünün ise tefeyyüzüne tavassut eden müskirata karşı, devletin payitahtta iktisadi kaygıları dikkate alarak sergilediği bu tavrın genel bir uygulama olmadığı bölgeden bölgeye hatta daha küçük yerleşim yerlerine göre değiştiği aynı tarihli farklı bir emirde görülmüştür.

Malâtiyye ve Seferîhisâr kâdîlarına hüküm ki: Nefs-i Seferîhisâr'da ve civârında olan Altunbâğ nâm karyede ba'zı kefare meyhâneler açup alâniyyen şürb-i hamr olup fisk u fücûr olduğu i'lâm olunmağın sen ki Malâtiyye kâdisısın, kâdîlığına giderken kasaba-i mezbûreye vardukda, kazâ-i mezbûre kâdisi ile bu husûsı kemâl-i dikkat ü ihtimâmla tettebbu' eyleyesin emridüp buyurdum ki:

Varıcak göresin; fi'l-vâkı' kasaba-i mezbûrede şer'-ı şerîfe ve emr-i hümayûnuma muhâlif kefare tâyifesi ol vechile vaz' itmişler ise şer'-ı şerîfe mugâyir i'lân-ı hamr itdürmeyüp mefâsid-i mezbûreyi gereği gibi men' u def' idüp inâd ü muhâlefet idenler sipâhî tâyifesinden ise isimleriyle yazup bildüresin (6 Numaralı Mühimme Defteri, 1995: 271).

Meyhane yasağının meşruiyetini temin eden şer'-i şerif aynı zamanda bu yasağın sınırlarını ve yasağa neden olan içkinin (hamr) miktarını da tayin etmiştir. Müslüman mahallerden uzaklaştırılan ve Gayrimüslim meskenlerinin yoğunlaştığı yerlerle sınırlandırılan meyhanelerin ve buralardaki şarap miktarlarının sürekli kontrole tabi tutulması, kendin-

den olmayanların hayat tarzlarını koruma kaygısından kaynaklandığı gibi meyhane kültürünün Müslim kesime sirayet etmesi korkusundan da ileri gelmiştir. Bu kaygı ve korku arasındaki denge, Edirne kadısına hitaben kaleme alınan hüküm de şu şekilde serimlenmiştir;

Dergâh-ı Mu‘allâm çavuşlarından Hasan *zîde kadruhû*[y1] mu‘te-med nâyibünle şarâb muhtemel olan mahallerün üzerine gönderüp gereği gibi yoklayup vech-i meşrûh üzre keferede bulunan hamrun nefslerine kifâyet mikdârın alıkoyup bâkîsine sirke olacak mikdârı tuz koyup sirke itdürüp müslimânlarda bulunan hamrı bi'l-külliyeye yabana akdurup telef itdürüp taşradan şehre aslâ vü kat‘â bir katre hamr kodurmayup gereği gibi men‘ u def‘ idesin. Bu husûsda benüm ziyâde ihtimâmum vardır; sonra yoklanup görilse gerekdür. Hılâf-ı [emr] her kimde hamr bulunursa kendülere siyâset olunup sen dahı mes’ûl olursın. Ana göre mukayyed olasın. Ammâ; bu bahâne ile mübâşirîn ve gayriden hılâf-ı emr kimesneye zulm ü hayf olunup ahz ü celb olunmaktan hazer eylesesin (6 Numaralı Mühimme Defteri, 1995: 284).

Devlet, kaygı ve korku arasındaki sarkacın kâfesini her daim Müslüman kesimin lehine kurmuş ve kurgulamıştır. Müslümanların müessisi-i millet rolüne sahip olmaları ve bunların ayıklıklarının da siyasi istikrara istinatgâh olması mezkûr imtiyazın nedenini teşkil etmiştir. Millet-i hakîme olarak tavsif edilen bu taifenin ayıklığı, cami merkezli düşün ve ameli hayatla canlı tutulduğu için bu durumu sekteye uğratacak yapıların titizlikle tasfiyesi ve bu hassasiyetin hususi bir şekilde muhafazası gaye edilmiştir. Mezkûr hayatın tasaffisi için tasfiye edilen yapıların en önemlilerini ise meyhaneler oluşturmuştur. Örnek olarak Gayrimüslim ahalinin yoğunlukla yaşadığı Galata’ya tabi Kasımpaşa’nın Yildeğirmeni Mahallesi mes-cid-i şerifiyle Kurdağa Mahallesi Mescidi arasında bazı zimmi taifesinin meyhane açmasıyla beliren şikâyet karşısında devletin göstermiş olduğu refleks bahse konu hassasiyetten ileri gelmiştir (85 Numaralı Mühimme Defteri, 2002: 270).

XVI. yüzyıl iktidarının ihtişamından ilham alan bu tür emirlerin XVII. asrın devlet adamlarına da bir referans çerçevesi oluşturduğu vakîdir. Böyle bir çerçeve yüzyılın ilk yarısında meyhane küşadına ve hamrın kullanımına yönelik yasakların daha şiddetli bir şekilde yürürlüğe konulmasına ortam hazırlamıştır. 1601 tarihinde şer’i şerifle “şehr-i şevvalde yasağ-ı sultanî ile ümmü’l-hâbâ’is nâm fâhişe tesettür ü ihtifâ edip hamr emâneti ref olundu.” (Naima I, 2007: 177). Mütedeyyin vasıflarla ön plana çıkan I. Ahmed ise 1613 tarihinde seleflerinden de ileriye giderek payitaht başta olmak üzere Memalik-i Mahruse-i Osmani’de bütün meyhanelerin kal’ u hedmine ilişkin emir vermiş, yıllık yüz akçe getirisi olan Hamr

emanetini lağv etmiştir (D’Ohsson, 1971: 44; Kenanoğlu, 2009: 155-156). Yasağ-ı padişahinin neden kaynaklandığını, maddi ve manevi fayda ve zararının ne olduğu ve yasağın ne kadar sürdüğü hakkında Vak’anüvis M. Naima aşağıdaki bilgileri paylaşmıştır;

Bu sâl cumâdelâhiresinde muhyi-i şerâyil ve râfi‘-i şenâyil hazret-i padişah-ı dîndâr fitne vü şürûra bâ’is hamr dedikleri ümmü’l-habâ’isi memâlik-i İslâmiyyeden bi’l-küllîye ref buyurup,

Kalb-i âşık gibi vîrân ettiler meyhâneyi

Bî-vefâlar ahdine döndürdüler peymâneyi

mazmûnunda humlan pâre pâre ve mî-fürûşları âvâre edip meyhâneleri kal‘ ve nice yük akçe hâsıl olan emâneti ref ferman ettiler. Zararına nazar etmeyip menâfi‘inden geçtiler. Lâkin çiin tab‘-ı beşere fesâd u şerr gâlibdir, çok geçmeyip girii ke’l-evvel içilir oldu (Naima II, 2007: 400-401).

I. Mustafa ve II. Osman belirtilen yasağı aynı sertlikle tatbik etmemişlerdir (D’Ohsson, 1971: 44). Ancak bu yasakların çok uzun soluklu olmadığı 1631’de Filibe’de “câmi-i şerîfe karîb zikrolunan meyhânelerde dâyimâ fesâdât olup ve müslimânlar serhoş âvâzından ziyâde müte’ezziler olduğu” (85 Numaralı Mühimme Defteri, 2002: 307) şeklinde mezkûr kaza kadısına hitaben Divan-ı Hümayundan sadır olan emr-i şerifte ortaya çıkmıştır. IV. Murad ise 1634’te kendi meşruiyetine ilişkin siyasi dedikoduların demlendiği meyhanelerin ve bu yapıların işlevselliğine soyunmuş kahvehanelerin kapatılmasına yönelik emirler vermesi ve bu kanunlara muhalefet edenlerin ölümle cezalandıracağını bildirmiş olması, yüzyılın başlangıcından itibaren meyhanelere yönelik men’ siyasetinin etkin bir şekilde uygulanmadığını gösteren deliller olmuştur.(Evliya Çelebi, 2003: 187).

I. Ahmed’in umum tebaayı muhatap alan yasağının ve mahdumu IV. Murad’ın bu konudaki kararlılığının sahada bir karşılık görmediği dönem müşahitlerince belirtilmiştir. Evliya Çelebi’yi referans gösteren Goffman, yasaktan dört yıl sonra (1638) IV. Murad’ın buyruğuyla düzenlenen ve üç gün süren törenlerdeki resmigeçidin konuk loncalarından birinin meyhaneciler olduğunu ifade etmiştir (Goffman, 2004: 114). Yasaklara rağmen meyhanelerin önüne geçilememesinin zimmi hukuku belirleyen şer’i şeriften ileri geldiği ifade edilmiş ayrıca “Osmanoğlu’nun ihtişam esbabı da çok” realitesini de ileri sürülerek devletin hamrın iktisadi getirisinden de faydalanmak zorunda kaldığı belirtilmiştir (Evliya Çelebi, 2003: 660). Aidiyetin meşrulaştırılmasından neşet eden kanunlara rağmen hamra konum olan meyhanelerin eksilmeleri veya ortadan kaldırılmaları bir tara-

fa Evliya Çelebi'nin de belirttiği üzere sayıları sürekli artmıştır. Mel'un, uğursuz, yerilmiş esnaf olarak tesmiye ettiği meyhanecilerin bütün işyerlerinin dört mevleviyet yerde (İstanbul, Eyüp, Galata ve Üsküdar) 1.060 kadar ve buralardaki müstahdeminde 6.000 kişi olduğu Çelebi tarafından tespit edilmiştir (Evliya Çelebi, 2003: 660).

Evliya Çelebi'nin verdiği bu sayının sıhhatinin sağlaması, İslam ve Osmanlı dünyası ile ilgili tutarsız eserleriyle ön plana çıkan dönemin Fransız tarihçisi Michel Baudier'in (Ferwerda, 1992: 200) İstanbul'da Hıristiyan ve Yahudi halkına alenen, Türklere ise gizlice şarab satan meyhane sayısını 1500' olarak vererek yapmıştır. (Kömürciyan, 1988: 219-220). Baudier'in vermiş olduğu sayının Çelebi'nin tespitinden üçte bir fazla olmasının nedeni muhtemelen koltuk ve ayaklı meyhanecileri dikkate almayan Çelebi'nin sayısına bunların eklenmesinden kaynaklanmıştır.

Yüzyılın ikinci yarısında meyhane konusundaki yasaklar yeniden gündem olmuş ve 1669-1670 tarihlerinde "Memalik-i mahrusede olan cümle meyhanelerin hedmine ferman-ı humayun sadır olup min-ba'd şühur ve kasabatta ve bil-cümle şer'an bey'i caiz olmayan mahalatta hamr bey' olunmamak için azim yasağ ve tenbih ve te'kid ve emr-i şedid buyurulup hamr emaneti dahi ref' olunmuştur." (Silahtar, 1928: 559) İsa-zade Efendi tarihinde ise bu yasağ, dini aidiyetlerle mücehhez memalik-i mahrusenin kötülüklerin anası olarak tesmiye edilen meyhanelerden temizlenmesi şeklinde tefsir edilmiş ve ötesinde bu tathirin maişetin genişliğine sebep olduğu da ayrıca vurgulanmıştır.

Bu sâl-i ferhunde-fâlin rebî'ulevvelinde Padişah-ı dindar, fiten u fesad-ı eşrara ba'is olan ummü 'l-haba'is levsini Memalik-i Mahruselerinde cevami' ve mesacid ile muzeyyen olan emsardan tathir için meyhanelerin kal' u kam'ı ferman olunup, Hamr Emaneti'nden miriye kulli emval hasıl olurken geçdiler. Mu'ekked ferman-ı humayunları her kutra gelup, 'ibad-ı mu'minin mesrur u handan olup, du'a-i devletlerin hulus-i tam ile eylediler. Ve nice fisk u fucura muhtela olup, kâ(r) u kesbinden tahsilini meyhanelerde harc edup, ehl u 'iyali kuru etmek ile geçinenlere refahiyyet el verup, halk salâha meyi etmekle, ehl u 'iyalleri dahi azık gördüler. Selatin i zevi'l-iktidarın üzerlerine nehy-i munkerâtda bezli makdur eylemek vacibdir (İsa-zade Efendi, 1996: 108).

Dönem dönem güncellenen bu yasakların sahadaki karşılıklarının kısıtlı olması ve hazinenin de önemli bir gelir kaleminden mahrum kalması gibi etkenler, Viyana kuşatması sonrasında aralıksız süren savaşlar silsilesinin oluşturduğu krizlerle birleşince 1670 tarihli yasağın 1688'de kaldırılmasına neden olmuştur (Anonim, 2000: 4). Yasağın lağvına ilişkin

emr-i şerif Defterdar Sarı Mehmed Paşa tarafından eserine şu içerikle derç edilmiştir;

İstanbul'da Galata ve Kumkapu ve sa'ir büyüt-ı Nasara ve Yahudi olduğu mevazi'de kefere ta'ifesi için mahsus olan mey-haneler hedm ve hamr-emaneti ref olunmazdan mukaddem keferenin et-rafdan mahall-i mezburelere getürdükleri ve bilad-ı sa'ireden dahi bey' u şira' eyledikleri hamr u 'arakdan, bundan akdem resm alınup, senede hayli akce Miri için cem' olunurdu. Lakin bir muddetdir gerçi ref' olundu, amma yine kefere ta'ifesi hufyeten getürüp, kendü hanelerinde evvelkiden ziyade bey' u şirada taksirat itmezler. Bunun böyle ref'i Miriye zarardan gayriye muntec değildir. Fi-ma-ba'd gerek İstanbul'da ve gerek gayri biladda resm alınmak ferman buyurulur ise, hayli akce hasıl olur" deyu hüsn u kubhun mulahaza eylemiyen ba'z-ı şahıs huzur-ı Sadrıazamide irad itmekle, ol ummu'l-haba'isden hasıl olacak mal-ı habis ile Hazine-i 'Amire'nin iradına imdad olur me'muliyle resm-i gümrük alınmak için ferman ısdar olundu. (Defterdar Sarı Mehmed Paşa, 1995: 299)

1688 tarihli meyhane serbestiyeti 1690 tarihinde yeniden rafa kaldırılmıştır. (Kenanoğlu, 2009: 155). Ancak yasağa ilişkin muhalefetin dinmeyen döngüsü yüzyılın ikinci yarısında da devam etmiş sırasıyla 1747'de ilan olunan "hamre ve meyhanelere yasağ oldu" (Şemdani-zade I, 1976: 138) emri kayıtlara geçmiş ancak bu emre rağmen de meyhane muhalefeti sürdürülmüş, 1759 yılında meyhanelerin yeniden kapatıldığı bildirilmiştir. (Şemdani-zade II, 1976: 26). Mevzuya mesel meyhane yasaklarının karşılıksız kalmasının bir diğer örneğine 1774 tarihli havadisatta rastlanılmış ve Şemdanizade tarihinde Şumnu'da ki meyhane miktarının ne denli çok olduğunu belirtmek için Galata'dan daha çok meyhâne küşâd kılındı kaydıyla yasakların karşılıksız kaldığı dolaylı bir üslupla anlatılmıştır. (Şemdanizade III, 1976: 11)

Nizam-ı Cedid'in müessisi III. Selim'in saltanatında da bu yasakların devam ettiği Cevdet tarihinde nakledilmiştir. Bu yasağın temel nedeni ordu cephele devletın selameti ve milletin saadeti için mücadele ederken İstanbul'un fenalıkların başı ve türlü fesadın menba'ı içkiye pek düşkün bir halde hayat sürmesi gösterilmiştir. 1889 tarihinde padişah huzurunda toplanan meşveret meclisinde bu konu üzerine yapılan tartışma üzerine Padişah'ın meyhaneler kapansın sözü ağzından çıktığı için hemen rakı ve şarabın alınıp satılması yasak edilmiştir. (Cevdet I, ? : 1105). Yasağa ilişkin lakaytlıkların devam edilmesi üzerine 1890'da daha sert tedbirler alınarak Sur dışında bazı meyhaneler dışında şehrin içki dükkânlarından arındırılması tenbih ü te'kid edilmiştir (Cevdet III, ? : 1228).

Ancak barış dönemiyle birlikte yeni düzene ilişkin koşullandırmaların gereksinimi olan finansal destek gerçeği bu yasağın uzun soluklu olmasını engellemiştir. Dönem yazarlarından olan Kethüda Said Efendi;

evvelen himmet-i gûh-endâz-ı mülûkâne vâridât-ı merkûme-i tedârike masrûf ve nazar-ı gayret-i şahâne mebâliğ-i merkûmeyi mevzi-i hâzine iddihâr itmeğе ma'tûf olduğundan ibtidâ hamrî ta'sîr ve 'araki takdir idenlerden zecren el- 'şarebeyn ikişer para hamre ve dörder pâre 'arakin beher vakıyyesine ta'yîn ve mahsûsen zecriye emini nasb edilmesi kararlaştırılmış

kaydını düşmüştür. (Özcan, 1999: 65)

Zamanın, zeminin ve her ikisiyle kendini anlamlandıran öznenin (Osmanlı Devleti) XIX. yüzyıl öncesinde meyhanelere ilişkin zikredilen tutumunun tutarlı tarafları olmuştur. Bu tutarlılık her üç kıymetin din eklenli bir tefekkür dünyasından beslenmesinden kaynaklanmıştır. Ancak XIX. yüzyılda hazza dayalı hissiyatın, mezkûr tefekkür dünyasıyla iltisaklı ilhamından değil de Hristiyanlığın eleştirisinden devşirilen aydınlanma düşüncesiyle irtibatlı ilhaddan kaynaklanmaya başlaması, devletin meyhaneler ve türevleri karşısında gel-gitlerini ortadan kaldırmış ve bu anlamdaki manevra alanını da genişletmiştir.

Meyhanelerin Alafranga Halleri: Balodan Bozma Balozlar

Hazza ilişkin hissiyata yeni boyutlar kazandıran XIX. yüzyılın paydaşları, meyhanelerin faaliyet anlayışını da güncellemişlerdir. Bu sürecin neticesinde maişet korkusundan veya muaşeret kaygısından bunalan benlikleri su değil şarap soğuturken, buhranlarını ise ana veya eş kucağı değil konsomatrislerin dekolte göğüsleri teskin etmiştir. Bu tür taleplere cevap veren yapıların önde gelenlerini ise zarafeti temsil eden kadının meyhanelerde görünür olmasıyla ortaya çıkan "balozlar" teşkil etmiştir.

İtalyanca "balo" dan bozma "baloz"lar, (Karagöz, 2016: 51) müzik ve içki seanslarına kadın çalışanlarında eşlik ettiği XIX. yüzyıl batılılaşmasının meyhaneleri dönüştürmesiyle ön plana çıkmış havassın "balo"suna özenen avamın eğlence yerleridir. Balozların zuhuruna zemin olan "balo"ların palyahtta görünür olmaları kadimin kılıcı olan Yeniçeri Ocağı'nın ilgasından sonra olmuştur. Bu korkunun ortadan kaldırılmasıyla Osmanlı rical-i devletinin balo ile ilk randevusu ise 1829 tarihinde İngiliz sefaretinin daveti ile gerçekleşmiştir (Obuz, 2017: 424). Tarih-i Liva'da bu ilk deneyim şu şekilde ifade edilmiştir;

İngiliz elçisini hamil olan firkateyn, tersane önünde lenger-endaz olmağla elçi tarafından da'vet olunan Ser'asker paşa ve Halil Paşa ve Kapudan Paşa hazeratı ve mukerraban-ı saltanatdan silahtar

ağa hazretleriyle Kahvecibaşı Bekir Efendi hazretleri ve hariçten Ser-etibba-i Sultani birader efendi hazretleri ve Reis efendi ve abd-i hakir akşam üzeri, tersaneye gidüp namazdan sonra firkateyne varıldı. Derunu, enva'-ı kanadil ile müzeyyen olup düvel-i sa'ire sefirleri dahi mevcut idi ve birçok da kokonalar ihzar olunmuş olmağın sa'at beşe kadar oturulup sonra ta'am tenavül olundu. Ba'de't-taam oynadılar, civadra dibinde sa'at ona gelinceye kadar birader efendi ile fakîr oturup oradan konağa gittik. (Molla, 2013: 108-109)

Havassın kadınlı erkekli bu resmi ağırılanma kültürü kısa bir süre içinde avamın eğlence kültü haline gelmiştir. Balolarda davetli olan erkekler ve kadınlar balozlarda yerlerini erkek müşteriye ve kadın müstahdeme bırakmıştır. Balolara öykünen bu tip yerlerde kadınların, içki servisi yapmaları, müşterilerin masalarında oturmaları, dans etmeleri ve şarkı söylemeleri muhtemelen meyhanelerin pabucunu dama atılmasına neden olmuştur.

Meyhanelerin müşteri kitlesini cezbeden çalgıcı ve raks eden kadınların önceki dönemlerde kamusal eğlence yerlerinde görünmedikleri sadece davet edildikleri konaklarda konuklarını eğlendirdikleri vakidir. XIX. yüzyıl arifesinde Osmanlı coğrafyasında İsveç sefaretinde görev yapan Osmanlı vatandaşı D'Ohsson bu durumu şu şekilde nakletmiştir; "Oyuncu kızlara gelince, bunların çoğu esir kızlar yahut Müslüman çalgıcıların karılarıdır. Bunlar asla umumî yerlerde görünmezler. Sadece davet edildikleri evlere giderler." (D'Ohsson, 1971: 212)

Gerçi Kömürçiyan Çelebi'nin kaydına göre kadınların ilk kez bu umum eğlence yerlerinde görünür olmadığı daha önceki dönemlerde de şarkı söyleyen kadınların ara ara meyhanelerde şarkı söyleyip oynadıkları söylenmiştir.

Rum çingenelerle meskûn Litros da buradadır. Bu çingenelerin kadınları hanende olup, evlere girerler ve sokak ortasında şarkı söylerler. Bunlar meyhanelere giderek, başı sevdalılar için çalgı çalarlar ve raks ederler ve öğrendikleri yeni şarkılar ve masallar okurlar;

Ey derdimend gel gira

Koynuma hemen bir zaman.

Buse hirid-u fûruht...

Heyecana gelen sarhoşlar, onların alınlarma para yapıştırırlar ve çingene kadınları bir zaman bu paralarla gani gani doyarlar. Rumlarla münakaşaya tuttuğumuz vakit: «Bizim posalar, ekmeklerini

alın terleri ile kazanırlar; hâlbuki sizinkiler ellerinde dablaklarla, meyhanelerde dolaşırlar ve zevk ticareti yaparlar. Yanık yüreklere şeftali ver, gele koynuma gir heman gibi açık saçık şarkılarla sevdalı, garip gençleri tahrik ederek onların karşısında göbek atarlar» diye mukabele ederiz (Kömürçüyan, 1988: 21-22).

Dönem vesikalarında “mezkûr balozlarda ba-irade-i seniyye memnu’ olan kumar oyunu ve menhiyatın” (BOA, İ.MVL. 24-481) ifadesi de dikkat-i nazara alınacak olunursa buralarda sadece belirtilen fiiller değil aynı zamanda kumarın da oynandığı kayıtlara geçmiştir.

Son dönem Osmanlı payitahtının resmini kelimelerle tasvir eden Sermet Muhtar Alus, mel’ab-ı menhiyata ev sahipliği yapan bu tür yerleri, Arap Yorgi Baloz’u üzerinden şu şekilde resmetmiştir;

Kapıdan girdin mi tezgâhın önündeki set baloz sahibine ve onun yakınlarına mahsus; soldaki sette Lavtacı Sadıkoğlu’nun lavta, klarnet, zillimaşadan ibaret takımı; tavanda petrol lambaları, yanda yörede mermer taşlı masalar. Rakının karafakisi çeyreğe, kadehi kuruşa, biranın bardağı yüz paraya, yani oldukça tuzlu. Zira çalgılı baloz bu, aşağısı kurtarmaz. Dileyen, gezici işportacılar da meze alabilir.

Etek üstüne al, mavi, sarı atlastan bluzlar giymiş dört beş düzgün kuklası içerde dolaşır; boğacak birini gözlerine kestirdiler mi: «Bana kahve ismarlasana!» diyerek yanına çöker. Çünkü en ucuz nesne kahve. Fakat o kadarla da kalmaz, hemen işi biraya dökerler. Müşteriler mavnacı, kayıkçı, at sürücüsü, hamal çamal takımından şeylerdi.

Kabadan iki telli ile kadınlar ortaya seğirtip kıvrır; alınlarına bakır yüzükler, ellilikler yapıştırılır, yine yerlerine oturunca: «Yana baktın, başkasına işmar geçtinlerle maraza kopar, lambalara iskemleler veriştirilir, gırtlak gırtlığa, bıçak bıçağa gelinirdi. Patron Arap Yorgi. Tatavlı (şimdiki Kurtuluş) melezlerden, namlı kabadayılara kadar içkiyi esirgemez, böylece tutunurdu. (Alus, 1972: 241)

Sahip oldukları bu özellikler dolayısıyla vesikaların dilinde ümmü’l habaset olarak tesmiye edilen balozların ilk ortaya çıktıkları tarih, bu alanda çalışan araştırmacıların belirttiği üzere Abdülaziz saltanatında (Kabağöz, 2016: 51; İstanbul Ansiklopedisi, 1993: 32) değil, Tanzimat Dönemi’nin korumacı iklimi altında gerçekleşmiştir. Balozlara ilişkin ilk kayıt 1848 tarihinde düzenlenmiştir. Bu belgede eyyam-ı şitanın (kış günlerinin) hululuhiyle (gelmesiyle) balozlar mevsiminin takrib etmesine “mebni”

(BOA. İ.MVL. 111-2566) ibaresi de “balozların” diğer mevsimlere oranla en fazla faaliyet gösterdiği zaman diliminin soğuk günleri içeren mevsimler olduğu anlaşılmıştır.

Soğuk havalarda sayıları daha fazla artan balozların kısmı azamı Karaköyle Tophane arasına yığılmış (Koçu, 2002: 65-66), Sermed Muhtar Alus “Eski Galata’nın Eğlece Yerleri” başlıklı yazısında bu yoğunluğu, “Karaköyden Tophaneye doğru giderken tramvay caddesinde, sağlı sollu, yüksek merdivenli kokonalarıyla, kabadayılarıyla, avanaklarıyla dolu balozlar şeklinde tasvir etmiştir (Alus, 1972: 240-246).

Döneme ilişkin vesikalarda müskirata mesken gedikli ve gediksiz mağaza ve mekânların (meyhane, baloz ve gazino) sadece Galata semtiyle sınırlı kalmadığı Dersaadet (nefs-i İstanbul) ve mezkûr semtinde yer aldığı bilad-ı selasede (Galata, Eyüp ve Üsküdar) sayıca fazla oldukları belirtilmiştir (BOA. ŞD. 1282/21). Bu tabloya rağmen birtakım müskirat mağazaların daha açıldığı ve bunların teksirinin her türlü uygunsuzluğun tezayüdüne sebebiyet verdiği ifade edilmiştir. Bahse konu menfi gelişmenin önüne geçebilmek maksadıyla mezkûr müskirat mağazalarının mevcudundan biri eksilmedikçe diğerinin küşadına ruhsat verilmemesi emredilmiştir (BOA. ŞD. 1282/21). Alınan bu önleme rağmen müskirat mağazalarının açılışı devam etmiş ve yerel yönetim başta olmak üzere merkezi irade bahse konu gelişmeyi tahdit etmektense teftiş etmeyi yeğleyerek bu tür mekânların biyolojik ve psikolojik sıhhati tehdit etmemesine yönelik kanuni ve fiili usulleri daha titiz bir şekilde uygulamaya çalışmıştır. Bu bağlamda “şartları taşıyanlara ruhsat tezkiresi verilmekte ve mağazacılarda bey’iye tezkiresinin verilmesiyle kontratı muamelesinin cereyanını makasatlarına kâfi görek müskirat satmakta iselerde açılması murad ve istitida olunan müskirat mağazalarının evvel emirde zabıta tarafından bi-l-muayene müskirat nizamnamesine ve zabıta-i belediyeye icabatına göre mahzursuzluğu tebyin eden” müskirat mağazalarına kolaylık sağlanmıştır (BOA. ŞD. 1282/21).

Müskirata konum mağaza, meyhane, gazino ve balozların sayıca artmalarına zemin hazırlayan muhtemelen etkenlerden biri, Kırım Savaşı dolayısıyla İstanbul’da başta İngiliz ve Fransız asker ve sivil memurlar olmak üzere Avrupalı misafirlerin uzun bir süre payitahtı mesken tutmalarından kaynaklanmıştır. Bu konuda ilk satırları kaleme alanların üzerinde ittifak ettiği üzere balozların Abdülaziz saltanatında yaygınlaştığına ilişkin görüşleri bu tespitin bir temelidir.

Osmanlı’da hazzın hızına ayak uydurma adına ihdas olunan balozların bu yoğunluğuna etken olan bir diğer neden devletin siyasi ve iktisadi tercihlerinde Avrupalı olana meyil etmesinden ve öykünmesinden ileri gelmiştir. Siyaseten Islahat Fermanıyla ve fermanın lahikalarıyla ilerleyen

yıllarda sadece Gayrimüslim tebaaya değil ecebilere de tanınan imtiyazlar, iktisaden ise Balta Limanı Ticaret Antlaşmasıyla başlayan ve iş birliği altında kapitülasyonlara rahmet okutan ekonomik ayrıcalıklarla Osmanlı'yı Avrupa'nın mahalle pazarı haline getiren gelişmeler bahse konu temayüllerin tatbikleri olmuştur. Böylece İstanbul başta olmak üzere liman kentlerindeki popülasyonun demografik yapısı çeşitlenmiştir.

Böyle bir çeşitlilik “koltuk” denilen gayr-i resmi meyhane ve türevlerinin artmasına neden olmuştur. 1861 tarihli belgede bu yoğunluktan kaynaklı vergi kayıpları ve asayiş problemleri şu içerikle ifade edilmiştir;

Üç bin beş yüzü aşkın koltuk dükkânının varlığı ve günden güne sayılarının artıyor olması asayişsizliğin artmasına sebebiyet vermemekle kalmamış, hem hazinenin gelirini düşürmüştü, hem de gediklilerin itibarını azaltmıştı. Durumun Tanzimat Meclisinde görüşülmesi, bu prensipler üzerinde bir nizamname hazırlanarak kurallarının belirlenmesi, gedikli ve gediksiz tüm satıcılardan vergi alınması gerektiği ifade edilmişti. Böylece hem gediklilerin hakları korunabilir, hem de koltuk dükkânları konusundaki sıkıntılar giderilebilirdi. Şayet böyle bir yol izlenirse koltuk meyhanelerinin zaten kapanacağı, kapanmayanların ise devlete vergi vereceği için zararının kalmayacağı, aynı zamanda gediklilerinin itibarının da korunmuş olacağı belirtilmekteydi. (Öztürk, 2017: 112-113)

Osmanlı Devleti, müskirata konum olan meyhane, baloz gibi eğlence mekânları ile gayr-i resmi türevlerinin sebep oldukları problemlere geçmişte olduğu gibi palyatif politik parametreler üzerinden değil de daha tafsilatlı düzenlemeler üzerinden mücadele etme adına nizamnameler hazırlamıştır. Bu maksatla 1277 (1861) den başlamak üzere 1278 (1891)-1282 (1866)-1283 (1867)-1298 (1881)-1301 (1886)-1304 (1888) ve 1320 (1904) tarihli düzenlemeleri yürürlüğe koymuştur (Öztürk, 2017: 112-136).

Devletin bu çabasının sürekli güncellenmesi demografik yapının genişlemesini ve gelişmesini teşvik ve tamam eden ulaşım araçlarındaki ilerlemeden kaynaklanmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nde ulaşım alanında özellikle demir yollarında devrim niteliğindeki gelişmeler, İstanbul'u ve hinterlandını Avrupa'nın yakın bir şehrine indirgemıştır. Bu yakınlıkla birlikte artan nüfus eğlence mekânlarını çoğaltmış ve mezkûr mekânların faaliyet yelpazesini de çeşitlendirmiştir (Topuz, 2017: 124). Çoğalan ve çeşitlenen nüfusun eğlence ihtiyacına göre kendi içlerinde hiyerarşik bir görünüm kazanan meyhane türü mekânların vasatına tekabül eden balozların da önceki dönemlere mukayese edilemeyecek tarzda arttığı ve Osmanlı güvenlik görevlilerini pek müşkül durumda bıraktıkları kayıtlara geçmiştir.

Galata'da Altıncı daire tarafından ruhsat verilen gazino, meyhane ve "balo (baloz)" nam mekânlarda birtakım eşhas tarafından vukua gelen sirkat ve ef'al-i na-beca" gibi menfi tavırlar, yerel yönetim idarecilerini sıkıntıya düşürmüştür. Günü kurtarma adına hadiseler hakkında "bazı tahkikatı havi verilen varaka leffen irsal kılınup bu hallerin vuku'u pek uygunsuz ve çirkin şey olarak men'i lazımeden bulunmağla bu babda dairece lazım gelen tedbirin ittihaz ve icrası" gibi beyanlar mezkûr mekânlardaki mürtekiblerin muvazenesizliğini def' etmekten ziyade tezayüdüne ortam hazırlamıştır (BOA. A.MKT. MHM.473-60).

Kanunun ve kuvvetin bu tür mekânlardaki uygunsuzlukları önleme noktasındaki acziyeti, kadınların eğlenceye meze yapıldığı gazino ve baloz gibi mekânların sadece artışına zemin hazırlamamış aynı zamanda bunların kural tanımaz tavırlarını da beslemeye devam etmiştir. Söz konusu tespite ilişkin durum vesikada "Galatanın büyük caddelerinde bulunan birtakım kadınların halkı fuhşiyata davet edercesine alenen dükkân önlerinde ve içinde fezahetle iştigali, adab-ı umuma ve teşebbüsât-ı zabtiyeye mugayyirat" derecesine varmıştır şeklinde tanzih edilmiştir (BOA. HD. İD.176-41). Mezkûr semtin büyük caddesinde teba-yı Yunaniye ve sair ecnebilerin işlettikleri on sekiz dükkânda çalgıcılık ve hizmetkârlık yapan çok sayıda kadın bahse konu tavırları sergilemişlerdir. Edebe mugayyir bu davranışlar, kamunun kargışını ve karşı duruşunu galeyane getireceği kaygısı bir tarafa zikrolunan caddenin erkân- hanedan-ı cenab-ı vel-ni'metin güzergâhı hükmünde bulunması acil önlemlerin alınmasını telkin etmiştir. Bu aciliyetle, "bunların mümkün ise caddelerinden büsbütün kaldırılması emrolunmuş ancak tedmire dayalı idari tasarrufun sahada bir karşılığının olmaması geçmiş tecrübelerde sabit olduğu için cümlemin devamında "o suret katiyen kabil olamayacağı takdirde hiç olmazsa böyle yerlerin geceleri bir müddet teb'id olunarak ana göre açılıp kapatılması zabita ve memleketçe kaide-i kadimeye müstenid muamelelerden olduğuna binaen mezkûr dükkânların geceleri saat dörde beşe kadar açılıp kapatılması zikr olunan fenalıkların mümkün mertebe önü alınabilecek esbabdan" olacağı düşüncesiyle çalışma saatlerinin olabildiğince sınırlandırılması emr olunmuştur (BOA. HD. İD.176-41).

Osmanlı'da asayiş ihlallerine mesken olan balozlar başta olmak üzere müskirat mağazalarının müşteri kitlesinin kısm-ı azamını Gayrimüslim tebaa, sefaret mensupları ve ülkede iktisadi veya çok fazla olmasa da kültür turizmine temayüllü olan yabancılar oluşturmuşlardır. Müslim kesimin bazılarının da bu mekânların müdavimi oldukları ancak bunların "ağır abi" rollerine soyundukları dolayısıyla dansı değil içki eşliğinde kadınlarla sohbet etmeyi tercih ettikleri belirtilmiştir. Galata'da kâin daha seçkin bir konuma sahip Alafranga Baloz'u örneği üzerinden buraların müdavimleri

şu şekilde tasvir edilmiştir.

Alafranga balozun müşterileri limandaki Fransız, Rus, Avusturya, Yunan vapurlarının çarkçıları, kamarotları, lostromoları, tayfaları idi. Yerlilerden de tatlı su frengi bozuntuları Beyoğlu mağazalarının Rum tezgâhtarları, uygunsuz takımından şabı emredler, kokonalar idi; Galata'nın diğer balozlarındaki benzerleri gibi yanaşır başımıza ekşimez, karşıdan kaş göz işareti ile daveti sezer sezmez masalara gidip oturlardı; orkestra başlayınca polkalar, mazurkalar, valsler oynanırdı.

Türklerden ve kılık kıyafetlilerden de müşteriler çok fakat bunlar arasında kalkanlar hemen hiç yoktu. Onlar yalnız kadını yanına oturtur, beraber bira içer ve keyif çatardı. (Alus, 1972: 576)

Osmanlı Devleti'nin değişim öykünmesini kendi mensubiyetlerinden duydukları şımarıklıklara kurban eden mezkûr ecnebi tabakasının (Öztürk, 2017: 113) balozlardaki güvenlik ihlallerine örnekler belirtilen dönemle birlikte artmıştır. 1896 tarihli belgede Galata'da Antilop isimli Baloz'da İtalyan sefaret maiyet vapuru askerlerinin çıkarmış oldukları kavgada Avusturya vatandaşı başta olmak üzere birçok kişinin yaralandığı rapor edilmiştir. Ecnebi şımarıklığının payitaht İstanbul'da ki bir diğer münazaası ise 1898 tarihli bir belge de kayda geçmiştir. Balozlara mesken Galata'daki küre-i Arz adlı alafranga eğlence mekânında vuku' bulan kavganın bu defaki tarafları Avusturyalılar olmuştur.

Asayişe muhalefet eden yalnız Gayrimüslim tebaa ve yabancı devlet vatandaşları değil Müslim tebaanın hovardaları hatta devlet memurları da aynı müstekreh davranışları sergilemişlerdir. 1892 tarihli bir soruşturma da devlet memuru oldukları anlaşılan kişilerin mesleki edeplerine mugayir olarak Panyolaki'nin balozunda işret edip sonra muvazzaf memurlara karşı uygunsuz davranışları nedeniyle karakola düşmeleri bahse konu belgede şu şekilde arz olunmuştur.

Balada muharrer mumaileyh işbu gice saat üç raddelerinde Galata'da doğru yolda Panyolaki'nin balozunda isimleri ba'de-l-tahkik anlaşılan tüfengi hazret şehriyari bölüğünden Murtaza ve mabeyn ketebelerinden Mehmed Efend'nin birlikte kızlar ile işret ve daha ismi meçhul bir boşboğaza şarkı söyleyerek ahenk itmekde oldukları haber alınup gidilerek sureti tebliğ olunmuş ise de esefa itmemiş ve muahharan bi-t-takrib balozdan aşağı ittirilmekte sizi tanımam diyerek vazifelerimize karşı muhalefette bulunmuş dahi darbe kadar kıyam eylemiş olduğu halde o esnada vürud iden Bahriye kalonlarından Galib ve refiki Mahmud Efendiler'in muavenetiyle Aziziye Karakolhanesine götürülüb sekri tasdik ittirilerek ca-

nib-i bahriyeye gönderilmek üzere bunca zabıtana teslim olunduğu ma'ruzdur. (BOA. Y.PRK. ASK. 90-40)

Asayiş teminle mükellef memurların da bu tip yerlerde kendi mesuliyetlerine muhalefet ettikleri vaki' olmuştur. Polis Ali Efendi'nin Galata'da Virjin'in Baloz'unda "işret iderek mezkûr balozda bulunan Ermeni cemaatinden mezadçı Karabet nam şahsı tokatla darb ittiği" (BOA. ZB. 63/18) hadisesi, "hırsız içerden olursa kapı kilit tutmaz" darb-ı meselini hatırlatarak devletin 1861 tarihinden itibaren müskirat kullanımını belli kanun ve kaideler etrafında kontrol ve koordine etme çabalarının sürekli sekteye uğratılmasını açıklayan etkenlerden biri olmuştur.

Güvenlikten sorumlu memurin sınıfının bu tür suistimalleri, balozlar özelinde yaşanan sıkıntının tasfiyesine engel teşkil ettiği şüphesizdir.

Veled-i Dimitri tarafından istida' olunan Galata'da Bey-zade sokağında kâin baloz(un) Galata'da şerbethane sokağının ve irak meyhaneler arasında bulunmasından ve orada evvelce birçok cinayetler vuku'bulmasından dolayı kapatılmış ve tekrar küşadı zabıtaca mahzurdan gayr-i salim bulunmuş olduğu halde merkur ruhsat-ı resmiye istihsal etmekten hadd u tecavüz(le) mahall-i mezkûri küşad ittiği (BOA. ZB. 486/36)

kaydı muhetelemen mezkûr memur sınıfının iğmaz-ı ayin etmelerinden ileri gelmiştir.

Baloz sahiplerinin kural tanımaz sorumsuzluklarını asgariye indirgemek ve bu mekânların çevreye verdiği rahatsızlığı belli zaman aralıklarıyla sınırlandırmak maksadıyla "Galatadaki balozların nısf-ı elliden sonra sedd edilmesi lüzumuna dair varid olan 27 Mart 323 tarih ve 21 numaralı tezkire-i aliye-i nezaret penahileri üzerine sebk eden tebliğe cevaben altıncı daire-i belediye müdiriyetlerinden alınan tezkire leffen isbal kılınmak" (BOA. ZB.55/101) ifadesinden anlaşılacağı üzere mezkûr yerlerin sayılarının ve çalışma saatlerinin tahdid edilmesi kararlaştırılmıştır.

Bu tür önlemlere rağmen hem hırsızın içeride olması hem de ecnebi sınıfının şımarıklıklarının konsolos mahkemelerince göz ardı edilmesi ötesinde ise II. Meşrutiyetin estirdiği hürriyet havası, devletin balozlar başta olmak üzere diğer meyhane ve türevleri karşısındaki mücadelesini iyice zorlaştırmıştır. II. Meşrutiyetin ilanının hemen akabinde Beyoğlu, Beşiktaş ve Galata'da kâin mezkûr mekânların sabahlara kadar çalgılarla etrafı rahatsız etmeleri sokaklarda erkeklerin ve kadınların birlikte bi-edebane gezmeleri üzerine vaki olan şikâyetler nedeniyle kendilerini "her bir cezadan muaf add iderek ve men'-i teşebbüs oldukça hürriyet var diyerek" (BOA. ZB. 74/31) sorumsuzluklarına yeni rejimi koruma kalkanı yapmaları meş-

rutiyetin toplumsal tabandaki karşılığına tuhaf bir zeyl olmuştur.

Sonuç

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren kendini anlamlandırılan kıymetler kümesine, uygulamada göstermiş olduğu aksaklıklara rağmen azami derecede ehemmiyet atfedip ta'zim ve tekrimden geri durmamıştır. Devletin meyhane kültürüne karşı yürürlüğe koyduğu “teftiş”, “tahdid” ve “tenkil” politikaları mensubiyetine duyduğu bu ilgiden ileri gelmiştir. Her üç politik parametre, mekânın imkânına, zamanın insafına ve kendi gerçekliğine biçtiği role göre sertleştirilmiş veya esnetilmiştir. Müskirata ve müptelasına mekân ve mesken olan meyhanelere karşı uygulanan mezkûr politik parametreler tanzimat dönemine kadar palyatif çözümler üreten emirnamelerden meydana gelmiştir.

Belirtilen dönemle birlikte devletin, siyasi ve iktisadi tercihlerinin düşman olarak tanımlandırılan dünyanın değerleri üzerinden devşirilmesi ve ulaşım araçlarındaki gelişiminde uzakları yakın etmesi Osmanlı payitahtı başta olmak üzere liman kentlerinde ki gayrimüslim nüfusun dur durak bilmeksizin artmasına neden olmuştur. Demografik yapının çeşitliliğini ve sayısını artıran bu gelişme eğlence kültürünün de çeşitlenmesine ve artışına neden olmuştur.

XX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren yaşanan bu gelişmeler meyhane kültüründe kadını görünür kılan “balo”dan bozma “baloz”ların ortaya çıkmasına ortam hazırlamıştır. Tanzimat’ın değişim ve dönüşüm telaşesinde siyasi tercihlerin batı değerleri üzerine teksif edilmesi, eğlence kültürünün yeni yetmesi olan baloz ve gazinoların gelişigüzel artmalarına sebebiyet vermiş ve mezkûr mekânlardaki izdiham çeşitli nizamnameler ile tahdit ve idari tasarruflar ile teftiş edilerek kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Ancak ecnebi memur ve vatandaşların şımarıklıkları, idari tasarruftan mesul bazı memurların hovardalıkları müskirat mağazalarına yönelik hukuki ve idari parametreleri boşa çıkarmıştır. Son söz olarak, varlığını siyasi teyakkuza ve toplumsal teheyüce hamleden devletle, bu ayıklığı tehdit eden eğlence yerleri arasındaki kovalacama, kadının da müskirata mesken mekânlarda hazzı meze edilmesiyle bu tür yerler, sadece müskirat müptelalarına konum olmayıp aynı zamanda hovardalarında gönül eğlendirdiği randevu evleri gibi faaliyet göstermelerine neden olmuş ve terazinin topuzu meyhane ve türevleri lehinde gelişmeye başlamıştır.

Kaynakça

Arşiv

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (Osmanlı Arşivi)

Resmi Yayınlar

6 Numaralı Mühimme Defteri (972 / 1564–1565). (1995). Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.

85 Numaralı Mühimme Defteri (1040-1041 (1042)/ 1630-1631 -1632). (2002). Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.

Kitap ve Makaleler

Altınay, A.R. (1987), *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, Uysal, A. (Haz.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Abdülhak Molla (2013). *Tarih-i Liva (Sultan II.Mahmud Portresinden Farklı Bir Kesit)*. Yıldız, M. (Haz.). Ankara: TTK.

Ahmet Cevdet Paşa. (?), *Tarih-i Cevdet*. II, Günday, D. (Haz.). İstanbul: Hikmet Neşriyat.

Akgündüz, A. (1990). *Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnameleri (I. Kitap)*. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları.

Alus, M. S. (1972). *Eski Galata'nın Eğlece Yerleri: Bu Şehr-i İstanbul ki (İstanbul Üzerine Anılar, Gözlemler, İzlenimler, Sohbetler)*, Kutlu, Ş. (Haz.). İstanbul: Milliyet Yayınları.

_____. (1958). Alafranga Baloz. İstanbul Ansiklopedisi içinde. İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi Neşriyat.

Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704). (2000). Özcan, A. (Haz.). Ankara: TTK.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa. (1995). *Zübde-i Vekayiât*. Özcan, A. (Haz.). Ankara: TTK.

D'ohsson, M.D.M. (1971). *XVIII. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Adetler*. Yüksel, Z. (Çev.). İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.

Evliya Çelebi. (2003). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi-İstanbul*. I. Kahraman, S.A. ve Dağlı, Y. (Haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Ferwerda, F. F. (1992). Michel Baudier, *D'IA* içinde. (Cilt. V, ss. 211-212). İstanbul: TDV. Yayınları.

Goffman, D. (2004). *Osmanlı dünyası ve Avrupa 1300-1700*. Tansel, Ü. (Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.

İbn-İ Kemal. (1991). *Tevarih-i Al-i Osman I. Defter*. Turan, Ş. (Haz.). Ankara: TTK.

İsâ-Zade Tarihi. (1996). Yılmaz, Z. (Haz.). İstanbul: İstanbul Fetih Ce-

miyeti Yayınları.

Karagöz, C.M. (2016). *Eğlenirken Modernleşmek (Meyhaneden Baloza, İmparatorluk'tan Cumhuriye İstanbul)*. İstanbul: Heretik Yayınları.

Kenanoğlu, M. M. (2009). Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinlerarası İlişkiler (14-20. Yüzyıllar). *Milel ve Nihal*, 6 (2). 103-164.

Koçu, E.R. (2002). *Eski İstanbul'da Meyhaneler ve Meyhane Köçekleri*. İstanbul: Doğan Kitap.

Kömürçüyan, E. Ç. (1988). İstanbul Tarihi (XVII. Yüzyılda İstanbul). Andreasyan, H.D. ve Pamukçıyan, K. (Haz.). İstanbul: Eren Yayınları.

Latifi. (1977). *Evsâf-ı İstanbul*. Suner, N. (Haz.). İstanbul: Baha Matbaası.

Naîmâ Mustafa Efendi. (2007). *Târih-i Naîmâ (Ravzatü'l-Hüseyn Fî Hulâsati Ahbârit-Hâfıkayn)*. İpşirli, M. (Haz.). C.I-II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Obuz, Ö. (2017). Cumhuriyet Döneminin “Çılgınlık Gecesi”: Yılbaşı Eğlenceleri ve Eleştiriler. *Tarih Okulu Dergisi*, 30, 419-442.

Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa. (1928). *Silahtar Tarihi I*, İstanbul: Devlet Matbaası.

Şem'dâni-Zâde. (1976). *Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi I,II, III (Mür'i't-Tevârih)*. Aktepe, M.M. (Haz.). İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Matbaası.

Tekin, R. (2014). *İstanbul'da Gayrimüslimlerin Gündelik Yaşamı*. Ankara: Birleşik Yayınları.

Topuz, E. (2017). Tanzimat Sonrası Osmanlı'da Otelcilik Teşebbüsleri ve Osmanlı Oteller Kumpanyası. *International West Asia Congress of Tourism Research* Tam Metni İçinde, (s. 119-128)

Tezler

Kurnaz, G.İ. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu Döneminde İstanbul'da Eğlence Hayatı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Özcan, A. (1999). *Kethüda Said Efendi Tarihi ve Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kırıkkale Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Kış / Winter Sayı/Issue: 46
Sayfa / Page: 427-446

ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 27.05.2019
Kabul/Accepted: 07.11.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**TURİZM EKSENİNDE KADIN
GAZETESİ YAZARLARININ
GEZİ NOTLARI (1950-1960)***

**TRAVEL NOTES OF WOMEN'S
NEWSPAPERS IN TOURISM
AXIS (1950-1960)**

Dr. Canan SARIYAR

Doktora Sonrası Araştırmacı

ORCID: 0000-0002-5374-7103, canan-sryr@hotmail.com

Öz

Kadın Gazetesi, İffet Halim Oruz tarafından ilk sayısını 1 Mart 1947 yılında İstanbul'da çıkarmıştır. Gazeteyi dönemindeki diğer yayınlardan ayıran özellik sahibi ve yazarlarının kadınlardan oluşmasıdır. Alışılmış süslü kadın dergilerinden farklı olarak memleket sorunlarıyla ilgilenmiştir. Sosyal, siyasi ve kültürel açıdan kadınlar için adeta bir rehber görevi ihya eden gazete, çok gezen mi bilir? Çok yaşayan mı? Tabirinden hareketle bir memleketin çeşitli zenginliklerinden, tabiat ve kültür değerlerinden seyahat yolu ile yararlanmayı ilke edinmiştir. Turizmin ülke içinde ve dışında geniş bir gelir kaynağı oluşturduğunu öne süren Kadın Gazetesi yazarları, hem ekonomi hem de kültürel mana da turizmin özellikleri üzerinde durmuştur. Bu çalışmanın amacı, yurt içinde ve yurt dışında gezip görülen şehirlerin o dönemki şartlarını kadınların bakış açısıyla gözler önüne sermektir. Kadın Gazetesi ile ilgili yapılmış çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Bunlardan birisi Sezen Çoğun tarafından hazırlanan “Türk Basınında Kadın Gazetesinin Yeri” ve Birsen Ünal tarafından hazırlanan “Türk Kadınlığı İçin Çağdaş Bir Adım: Kadın Gazetesi (1947-1951)” isimli yüksek lisans tezidir. Bu çalışmalar Kadın Gazetesi’ni genel hatlarıyla değerlendirirken, Türkiye’de kadınların çağdaşlaşması üzerinde durmuşlardır. Bu makalede ise daha özel bir konu olarak sadece turizm açısından değerlendirilmiştir. Ayrıca Demokrat Parti Dönemi’ne denk gelen 10 yıl içerisinde gazetenin çıkan bütün sayıları eksiksiz taranmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kadın Gazetesi, gezi notları, İffet Halim Oruz, Hase-ne Ilgaz.

* Bu çalışma, Dr. Öğr. Üyesi Çağatay Benhür danışmanlığında, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi bilim dalında Canan Sarıyar tarafından 2018 yılında tamamlanmış olan “Demokrat Parti Döneminde Kadın Gazetesi (1950-1960)” isimli Doktora tezinden faydalanılarak oluşturulmuştur.

Abstract

The first issue of Women Newspaper by Iffet Halim Oruz was published on March 1, 1947 in Istanbul. What distinguishes the newspaper from other publications in its period is the fact that its writers consist of women. Unlike the usual fancy women's magazines, she has dealt with country problems. Using the principle of "who does know better? does the man who travels much? or does the man who reads a lot?" The newspaper has adopted the principle of making use of various riches, natural and cultural values of a country through travel. The Women Newspaper authors who claim that tourism constitutes a large source of income both inside and outside the country, have emphasized the characteristics of tourism in both economic and cultural terms. The aim of this study is to expose the conditions of the cities seen in Turkey and abroad from the perspective of women. "The Place of the Women's Newspaper in the Turkish Press" prepared by Sezen Çoğun and "A Contemporary Step for Turkish Femininity: Woman Newspaper (1947-1951)" prepared by Birsen Ünal, Çağdaş are the Master thesis about the Women's Newspaper. These studies assessing the Women's Newspaper, the general line, they stood on the modernization of women in Turkey. In this article, it is evaluated as a more specific issue only in terms of tourism. In addition, all issues of the newspaper were scanned thoroughly within the 10 years of the Democrat Party Period.

Keywords: Women's Newspapers, travel notes, Iffet Halim Oruz, Hase-ne Ilgaz.

Giriş

Toplumumuzda kadın ve kadın hakları konusu, hukuk alanının yanı sıra sosyal, siyasi ve ekonomik hayatta olduğu kadar basın alanında da bilhassa Cumhuriyet Dönemi'nden sonra ele alınmış ve gelişme göstermiştir. Bu dönemde yayınlanan kadın dergi ve gazetelerinde kadınlara ilişkin önemli bilgiler bulunmaktadır. İçerik olarak değerlendirdiğinde hepsinin genel konu başlığını kadınlar oluşturmaktadır. Gazetenin isimleri bile içerikleri hakkında bir değerlendirme yapmayı mümkün kılmaktadır.

Cumhuriyet Dönemi'nde kadınlar için çıkan gazete ve dergilerin bazıları: Ev Hocası, Süs, Yıldız, Resimli Ay, Kadın Yolu, Kadın Yazıları, Çiçek, Yeni Kitap, Cumhuriyet Kadını, Model, Moda Albümü, Ev- İş, Ev-Kadın, Aile, Kadınların Sesi, Kadın- Ev, Kadınlık, Kadın Hayatı, Kadın, Kadın Dünyası, Türk Kadını olarak isimlendirilmiştir (Ünal, 2010: 31-34).

Cumhuriyet'in kuruluşundan 1950 DP Dönemi'ne yılına kadar geçen süre içinde toplam 30 kadın süreli yayını yayınlanmıştır. DP iktidarı döneminde yayınlanan kadın gazete ve dergilerinin sayısı ise 20'dir (Koçer, 2009: 92).

1950-1960 yılları arasında yayınlanan kadınlarla ilgili süreli yayınlar şunlardır: Hemşireler Dergisi (1950-1967), Modern Türk Kadını

(Mart 1950-Nisan 1950), Şule (Mayıs 1950-Haziran 1950), Yeni Familya (1950?), Burda Moda (Temmuz 1951-Mart1954), Kadın Güzelliği (Şubat 1951-Mayıs 1951), Resimli Romans (Aralık 1951-Eylül1952), Kadın Dünyası (Mayıs 1952-Şubat 1953), Misafir (Mart 1952-Eylül 1952), Resimli Hayat (Mayıs 1952-Temmuz 1955), Yelpaze (Haziran 1952-Mart 1967), Cennet (Ağustos 1953-Nisan 1954), Demokrat Kadın (1954?), İkimiz (Kasım 1954-Şubat1955), Anahtar (1955-1957?), Evim (Mayıs 1955-Ekim 1955), Gazete Magazin (Aralık1956), Sekreter Daktilograf (Mart 1956-Temmuz 1960), Kadın Dünyası (Mayıs 1958-Mart 1959), Sim (1958-?), Kadın Sesi (1957-1976).

Ayrıca 1950 yılından önce yayınlanmaya başlayan ve 1950’li yıllarda da yayın hayatına devam eden beş yayın bulunmaktadır. Bunlar: Ev-İş (1937-1952), Aile (1947-1952), Kadın Gazetesi (1947-1979), Hanımeli (1948-1953), Familya (1949-1954).

Bu dönemlerde yayınlanan kadın gazete ve dergilerin içeriklerini genellikle moda haberleri, kadınların ev ve iş hayatını kolaylaştırıcı bilgiler özellikle de magazin haberleri oluşturmaktadır. Kadın Gazetesi’ni bu zaman kadar yayınlanan diğer gazete ve dergilerden ayıran en önemli özellik ise moda ve magazin konularından ziyade sosyal ve siyasi olaylara ayrıntılı bir şekilde yer vermesidir (Çoğun, 2003: 1). Ayrıca 1947’den 1979 yılına kadar uzun soluklu bir gazete olmasıyla diğerlerinden farklı bir konumda yer almıştır.

Gazetenin sahibi ve başyazarı İffet Halim Oruz, 1904 yılında İstanbul Erenköy’de doğmuştur. Kültürlü bir aileye mensup olan Oruz’un babası Nizamettin Bey ve annesi Saide Hanım’dır. Hukuk fakültesinde üniversite hayatına başlayan Oruz daha sonra kararını değiştirip İktisat Fakültesi’ne geçiş yapmıştır. 1924 yılında hem Atatürk hem de İsmet İnönü ile yakın arkadaş olan Albay Halim Oruz’la evlenmiş ve bir yıl sonrada İsmet adında çocuğu olmuştur (Köse, 2006: 6-7). Gazetecilik hayatına, ilk olarak Diyarbakır’da Halk Sesi Gazetesi’ne yazdığı makalelerle başlayan Oruz, 1930 ve 1933 yılları arasında ise Hâkimiyet-i Milliye (Ulus) gazetesi kadın sütununda kadımlarla ilgili yazılar yazmıştır (Peltekoğlu, 1988: 102). Yaşadığı süre boyunca çeşitli dernek ve kurumlarda aktif bir şekilde yer almış her zaman milletin, özellikle de kadınlığın yararı için çalışmalar yapmıştır. Türk Ocakları, Kızılay, Çocuk Esirgeme Kurumu, Halk Evleri, Türk Kadınlar Birliği, Yardımsevenler Derneği, Kadınlar Konseyi, Çocuk Dostları Derneği, Darüleceze’ye Yardım Derneği, Sosyal Dayanışma Derneği, Huzurevlerini Kurma ve Yaşatma Derneği, Sosyal Hizmetler Federasyonu gibi kurumlarda kuruculuk ve yöneticilik yapmıştır (Köse, 2006: 55). Bunların yanı sıra Türkiye’de Kadın Devrimi başta olmak üzere çeşitli kitaplar yazmıştır. Yoğun çalışmaları neticesinde rahatsızlanan Oruz,

yatırıldığı Fransız Hastanesi'nde 20 Ağustos 1993 Cuma günü hayata gözlerini kapatmıştır (Köse, 2006: 65).

İffet Halim Oruz genelde seyahatlerini en yakın arkadaşı ve gazetenin yazar kadrosunda yer alan Hasene Ilgaz ile gerçekleştirmiştir. Hasene Ilgaz, 1902 yılında İstanbul'da doğmuştur. Osmanlı saray kâatibi Fevzi Efendi'nin kızı olan Ilgaz, 1921 yılında İstanbul Darülmualimattan mezun olmuş ve 1923 yılında öğretmenliğe başlamıştır. Öğretmenliğin yanı sıra idarecilik ve yazarlık da yapmıştır. Bir halk kadını olan Ilgaz, İstanbul'da cemiyetler içerisinde çeşitli çalışmalarda bulunmuş Yardımsevenler Derneği İstanbul Merkezi sekreterliği görevini yürütmüştür. Aynı zamanda TBMM'nin 7. devresinde Hatay ve 8. devresinde Çorum milletvekilliği yapmıştır. Ilgaz, gazetecilik hayatına ilk kez Giresun'da 1932 yılında yayınlanan "Akgün" gazetesine yazarak başlamıştır (Peltekoğlu, 1988: 106). Çorum milletvekili olduğu sırada ise Çorum Gazetesi'ni idare ederek başyazarlığını yapmıştır. Daha birçok gazete de yazıları bulunan Ilgaz, sivil toplum kuruluşlarında da çeşitli faaliyetler de bulunmuştur. Bir taraftan öğretmenlik, idarecilik, yazarlık, hatiplik ve en önemlisi annelik yapan Ilgaz, bu işlerin zorluğunu hatıratlarında dile getirmiştir (Ilgaz, 1991: 31). Bütün ömrünü ülkenin sorunlarına adanmış Ilgaz'ın ölümü hakkında ayrıntılı bilgi bulunamamakla beraber ölüm yılına da herhangi bir kaynakta rastlanılmamıştır.

İffet Halim Oruz ve Hasene Ilgaz gibi iki önemli gazetecinin önderliğinde varlık bulan Kadın Gazetesi çıkmaya başladığı günden itibaren kadınları bilinçlendirmek ve onları toplumsal hayatta daha aktif kılmak için yoğun çabalar sarf etmiştir. Ayrıca, kadınının bir ülkenin iktisadi bünyesindeki önemini vurgulayarak kadınları çalışma hayatına sevk etmiştir (Karabulut, 2011: 91). Bu yönüyle dönemindeki diğer gazete ve dergilerden farklı olduğunu ortaya koymuştur. Siyasetten eğitime, tiyatrodan sinemaya, çocuk bakımından kadın güzelliğine her konuya ayrı ayrı değinen gazete, ülkenin turizm potansiyelini de ele almıştır. Bu bağlamda zaman zaman şehir sayfalarına yer ayırmıştır. Yazarların kendilerinin gidip tetkiklerle bulunmasıyla şehirleri bütün ayrıntılarıyla ele alan gazete, bir hafta önceden o sayıyı hangi şehre tahsis edeceğini bildirmiştir. Örneğin; 16 Ocak 1954 tarihli sayıda; "Kadın Gazetesi gelecek sayısını Erzurum'a tahsis edecektir. Bu sayıda Erzurum'un imarı, iktisadi kalkınması, kültür hareketleri ve çeşitli mevzularına ait çeşitli izahat bulacaksınız. Et kombinasına ait röportaj ve yerli yemekler listesi de Erzurum sayısında yer alacaktır." şeklinde bilgilendirme sunarak okurların takip etmelerini tavsiye etmişlerdir (Kadın Gazetesi, 16 Ocak 1954). Aynı şekilde aşağıda isimleri verilen şehirlere de gazetenin bir sayısı tahsis edilmiş ve sosyal, siyasi, kültürel, ekonomik vb. gibi durumları ayrıntılı şekilde anlatılmıştır. Bu

sayfalar hazırlanırken şehirlerin bölgeleri dikkate alınmamış kimi zaman Doğu Anadolu Bölgesinden, kimi zaman Akdeniz ve Ege'den şehirler tanıtılmıştır. Örneğin Hatay sayısında, şehrin coğrafi konumu, tarihi güzellikleri ve ilçeleri, Hatay'daki kadın teşekkülleri, hastaneleri, fabrikaları, Kız Sanat Enstitüleri ile Akşam Sanat Okulları ve Hatay'daki etnik gruplar ve çeşitli mezhepler tek anlatılmıştır (Kadın Gazetesi, 18 Mayıs 1957).

Dönem içerisinde gazetede tanıtılan şehir sayfalarını şunlar oluşturmaktadır: Bursa Sayfası (29 Ekim 1951), İzmir Sayfası (10 Eylül 1951), Zonguldak Sayfası (25 Aralık 1952), Erzurum Sayfası (23 Ocak 1954), Sakarya Sayfası (29 Ocak 1955), Antalya Sayfası (8 Kasım 1956), Hatay Sayfası (18 Mayıs 1957), Kayseri Sayfası (30 Ağustos 1958), Balıkesir Sayfası (4 Temmuz 1959). Kadın Gazetesi'nin, yayın politikası doğrultusunda bu sayfalara yer ayırmasının amacı hem kadın okuyucuları çeşitli alanlarda bilgi sahibi yaparak Türk kadınlarının daha donanımlı olmalarını sağlamak hem de ülke turizmine katkı sağlamaktır.

1. Yurtiçi Gezileri

Gazetenin sahibi ve başyazarı olan İffet Halim Oruz, fırsat buldukça yakın arkadaşları ile birlikte yurt içinde dolaşarak memleketin kadınlık davalarını inceledikleri gibi diğer içtimai ve kültürel meseleleri de gözden geçirmişlerdir. Bu gezilerde edindikleri deneyimleri de Kadın Gazetesi okurları ile paylaşmışlardır. Gezi yazıları genellikle İffet Halim Oruz ve onun yakın arkadaşı Hasene Ilgaz tarafından kaleme alınmıştır. Burada yazarların gazetede tek bir makalede değil, yazı dizileri şeklinde yayınladıkları şehir gezilerindeki izlenimlerine yer verilmiştir.

1.1. Eskişehir Gezisi

1950 yılı Ocağında ve Şubatında birer ay ara ile Eskişehir'de bulunan Oruz şehir hakkındaki gözlemlerini tek tek kaleme almıştır. Fazla kalamadığı için üzgün olduğunu belirten Oruz'un, burada öncelikle üzerinde durduğu konu eğitim olmuştur. Kız Enstitüleri ve Akşam Kız Sanat Okulları'na olan ilgiden son derece memnun kalmıştır. 1939 yılında açılan ve 350 öğrencisi bulunan Akşam Kız Sanat Okulu'nun 1950 yılında 820'ye çıkması her geçen gün bu sayının artarak katlanacağını göstermiştir. Memnun olduğu diğer bir konu da şehrin görünüşü iken, burada açılan Türk Kadınlar Birliği Şubesi'nin henüz bir faaliyette bulunmamasını üzüntü ile karşılamıştır. Aynı zamanda Çocuk Esirgeme Kurumu da hala etkin bir konuma gelmediği gibi bu kurumların idarecilerinin arasında kadınların olmamasını da tenkit etmiştir. Çünkü Oruz'a göre çocuk davası ile uğraşan bir kurum idaresinin kadın eleman olmadan çalışması mantıklı değildir (Oruz, 1950a: 1-2).

Eskişehir Öğretmenler Yardımlaşma Derneği'nin “Kıbrıs Toplantısı” günü düzenlemesi sebebiyle, davet üzerine ikinci defa Eskişehir'e giden Oruz, konuşmasını yaptıktan sonra sırasıyla Erkek Teknik Okulu, Ticaret Lisesi, Kız Orta Okulu ve Yunus Emre İlkokulunu gezmiştir. Kız Enstitüsü ve Akşam Sanat Enstitülerinin bayan müdürleriyle görüşmeleri sonucu derneklerine fahri üye olarak kaydını yaparak kendisini onurlandırmışlardır (Oruz, 1950b: 1-2). Buradan da görüldüğü gibi Eskişehir gezisinin temelini eğitim konusu oluşturmuştur. Çünkü Kadın Gazetesi, toplumsal hayat içerisinde kadını daha etkin ve daha eğitilmiş bir konuma getirmek için çalışmalarda bulunmuştur. Bu çalışmalar gazetede şu şekilde yayınlanmıştır:

Türk Kadınlar Birliği tarafından asistans sosyal mevzuları ve bilhassa genç kızların ahlaki durumlarını korumak için mücadele elemanı yetiştirmek üzere hazırlanmış olan kurs 15 Mart Cumartesi günü saat 17'de Birlik merkezinde açılmıştır. Bütün dünyada olduğu gibi, nazari ve tatbiki mevzularda sosyal, hukuki, tıbbi ve ev kadınlığına taallük eden ev işi, çocuk bakımı gibi dersleri ihtiva eden kur müfredat programı dört sömestrede ve iki yılda en az orta tahsilini bitirmiş genç kızlara gösterilecektir (Çoğun, 2003: 46).

Ayrıca gazete yazarlarından Ilgaz'da eğitime verdiği önemi şu satırlarıyla dile getirirken: “iyi ve faziletli olmak, hizmet vermek, faydalı olmak nerede olursa olsun unutulmaz ve buda hocalarımızın, öğretmenlerimizin ve ailemizin eserdir.” (Ilgaz, 1950: 1-2). Oruz ise “Bir genç kızın yalnız dikiş veya başka bir sanat öğrenmesi kifayet etmez. Ona muayyen bir kültür seviyesi verilmelidir ki cemiyete gereği kadar faydalı olsun” diyerek özellikle kadın eğitimini bu şekilde özetlemiştir (Oruz, 1950: 1-2).

Eskişehir gezisinin temeli ile ilişkilendirildiğinde gazetenin eğitim konusuna verdiği önem bu gezinin amacı ile açık bir şekilde ortaya konmuştur. Gazeteye göre bir kadın sadece ev hanımı, anne olacaksa bile eğitilmiş ve bilinçli olmalıdır. Çünkü toplumun geleceği olan çocukların eğitilmiş ellerde büyütülmesi okulda alınacak eğitimin de üzerinde gelmektedir. Bu şekilde düşünüldüğünde Kadın Gazetesi'nin eğitim hakkındaki düşüncesi Şemsettin Sami'nin kadın eğitimi hakkındaki görüşleriyle benzer nitelik taşımaktadır. Şemsettin Sami “Kadınlar” isimli kitabında kadının eğitiminin önemini şu sözlerle açıklamıştır:

Eğitim görmüş bir kadın anasını, babasını, ailesinin öteki üyelerini ne kadar memnun, kocasını ne kadar mutlu kılar, çocuklarını ne kadar eğitirse kendisi de ne kadar esenlik içerisinde yaşarsa, eğitim görmemiş kadın da çevresini o ölçüde bezdirir, tiksindirir, çocuklarını o kadar kötü eğitir. (Sami, 1996: 28).

1.2. Safranbolu Gezisi

Gazete yazarlarından Hasene Ilgaz, dedemin diyarı diye adlandırıldığı Safranbolu'ya 4 Eylül 1950'de ziyaret amaçlı gitmiştir. Şehrin tarihini ve coğrafi yapısını uzun uzun anlatan Ilgaz aynı zamanda şehirdeki yaşam tarzlarına hatta gelenek göreneklerine yazılarında yer vermiştir. Asıl amacı Safranbolu kadınlarının durumunu anlamak ve anlatmak olan Ilgaz, "Safranbolu Notları" isimli yazısında bu konuya değinmiştir.

Ilgaz, denizden 370 metre yükseklikte bulunan şehrin havası çok sıcak olduğundan buradaki yerleşmelerin şehir ve bağ olarak iki kısma ayrıldığından bahsetmiştir. Güzel ve yakışıklı olarak nitelendirdiği Safranbolu Kadınlarının çok hamarat olduğunu aktarmıştır. Meyvelerin toplanması, reçel, pekmez, pestil, sucuk, pastırma yapılması, kışlık tarhana, erişte, nişasta ve bulgur hazırlanması oradaki kadınların vazifesidir. Bütün bu vazifelerin dışında iyi bir anne ve kadın olma özelliklerini de kaybetmişlerdir (Ilgaz, 1950a: 5).

Safranbolu'da dikkate değer diğer bir konu ise eğitime verilen önemdir. Şehirde ilk, orta ve akşam sanat okulları mevcuttur. Akşam sanat okulu, genç kızların dikiş, nakış öğrenme düşüncesi ile ihtiyaçtan doğmuştur. Hatta şehirde müsait bir bina bulunmadığından ötürü Cumhuriyet Halk Partisi kendi binasını bu okula vererek yardımcı olmuştur (Ilgaz, 1950b: 1-2).

1.3. Edirne Gezisi

İffet Halim Oruz'un Edirne gezisi gazetede ki diğer gezilerden farklı bir amaç teşkil etmektedir. Türkiye Cumhuriyeti, 1950-1951 yıllarında Bulgaristan tarafından tehci re tabi tutulan soydaşlarına kapılarını açmıştır. Sınırdan girdikleri ilk andan, yerleştirilecekleri il, ilçe ve köylere varıncaya kadar her şey belli bir plan dâhilinde gerçekleştirilmiştir (Değerli ve Karakuzu, 2016: 335). Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Bulgaristan'ın bütün göçmenleri Türkiye'ye göndermesi durumunda dahi hükümet olarak, göçmenlere sahip çıkılacağını belirtmiştir (Pınar, 2014: 66). Demokrat Parti politikaları doğrultusunda Kadın Gazetesi 'de göçmen meselesini gündeminde tutmuş hatta bu mesele ile yakından ilgilenen Oruz, İstanbul'daki göçmenleri dolaşmakla yetinmeyip, trenle Edirne'ye giderek durumu bizzat yakından değerlendirmiştir. Yazılarında göçmen derdi ile ilk defa karşı karşıya kalan şehrin Edirne olduğunu vurgulamıştır. Burada göçmen evini inceleyen Oruz, bir göçmenim ortalama günlük yiyecek ve içecek masrafının 1 lira olduğunu öğrenmiştir. Bu miktarların toplu şekilde düşünüldüğünde devlet bütçesini zorlayacağını kaleme almıştır (Kadın Gazetesi, 30 Ekim 1950).

Gazetenin 23 Ekim 1950 tarihinde çıkan sayısında büyük puntolarla “Yurdun her derdine şefkat duygusu sunan mübarek Türk Anası! Sınıırı bekleyen Edirne, düşmanın kötü emellerini önlemek için göçmenler işinde seni vazifeye çağırıyor, yardıma koş” diyerek kadınları göçmenlere yardıma çağırmıştır. Edirne’de Göçmenlere Yardım Derneği kurulmuştur. Bu derneğe ilk yardımı da Pakistan Sefiresi Bayan Beşir Han yapmıştır (Ünal, 2010: 77). Ayrıca Türkiye’de Göçmen ve Mültecilere yardım için yapılan toplantıda İffet Halim Oruz’un Yardımsevenler Derneği önderliğinde 25.000 liralık yardım toplandığını ve 1000 yataklı hastanenin bütün yatak levazımının temin edildiğini bildirmesi üzerine toplantıda bulunan herkes tarafından takdir edilmiş ve Başbakan Adnan Menderes Kadın Gazetesi’ne bu konu ile bir mülakat yapacağını vaat etmiştir.

Edirne’deki intibalarını kaleme alan Hasene Ilgaz, bu şehirdeki göçmen meselesini bir kez daha ele almış ve orada yaşanan zorlukları anlatmıştır. En büyük sıkıntı ise pasaportları alma konusunda olmuştur. Bu hususu şu şekilde özetleyen Ilgaz;

Pasaport alma işlemleri o kadar güçleştirilmiştir ki günlerce konsolosluk kapısında nöbet bekleyerek cebindeki son parayı muamelesini tamamlayacak olana rüşvet veren ve neticede büsbütün perişan kalıp hatta pasaportunu tamamlayamadan hududu geçenlerin sayısı da ayrı bir yekûn tutmaktadır. Biz bunları medeniyet ve insanlıktan utanç duyarak öğrendik ve cefakâr Edirne’imizin halkı teker teker bu uygunsuzlukların yüzlerce misalini biliyor. (Ilgaz, 1950c: 1-7)

Bütün bunların milletimizi daha temkinli ve tedbirli olmaya sevk ettiğini hükümetin de bu davayı sükûnet ve basiretle halledeceğini beklediğini dile getirmiş ve bu bağlamda Adnan Menderes’in Edirne’ye düzenlediği ziyaret gazetenin manşetinde yerini almıştır.

1.4. Konya Gezisi

Yurt içi gezilerinde ziyaret edilen başka bir Anadolu şehri Konya’dır. O dönemde Ankara- Konya yolunun yapılması üzerine iç turizmde bir hareketlilik meydana gelmiştir. Gez dünyayı, gör Konya’yı sözünden hareketle yola çıkan Oruz’un Konya gezisi tamamen hayal kırıklığı ile bitmiştir. Ona göre bu kadar tarihi eser barındıran kıymetli şehre çok az ilgi gösterilmiştir. İzlenimlerini dile getiren Oruz, şehrin vahim durumunu şu şekilde anlatmıştır:

Alaaddin Camii’nin moloz dolu zemini ile terkedilmiş hali, Karatay Medresesi’nin kubbesine dayanan iskelenin sanki bir ıslah ve ihya ameliatına başlanacakmış fikrini uyandıran, soruşturunca da

düşmekte olan o canım çinilere bir dayanak vazifesi gördüğü anlaşılan manzarası, ince minareli diye tanınan Darülhadis'in bir kazı eşyasına sığınak olması içler acısıdır. (Oruz, 1951a: 1,5).

Konya yerel basınından Yeni Meram Gazetesi'nde yazarlık yapan Mehmet Önder'de Oruz'un gezisi ile aynı tarihlere denk gelen "Tarihi Anıtların Korunması" isimli makalesinde Oruz'un söylediklerini destekler nitelikte Konya'da eski eserlerin korunamadığından duyduğu üzüntüyü dile getirmiştir. Selçukludan günümüze bin bir emekle yapılan sanat eserlerinin korunamamasını şu sözlerle ifade etmiştir: "Bugün ne Karatay ne İnce minare ne Alaeddin Camii ne de Sahip Ata Camii aslının aynıdır. Eğer yaşatmasını bilecek olursak, bunlar dahi nice asırları doldurur, nice milyonlarca gönlü fetheder." (Önder, 1951: 1).

Yeni Meram Gazetesi, Konya'daki gezi intibalarının Kadın Gazetesi sütunlarında yer alması sebebiyle gazeteye övgü dolu şu sözleri yazmıştır:

Beşinci yılını ve iki yüz otuzuncu sayısını idrak etmiş olgun ve dolgun münderecatla, sahibi ve başyazarları bayan olan "Kadın Gazetesi" bu kere ilk sayfasına Konya'mıza bir köşe ayırmış bulunuyor. Muallimler Birliği Temsilciler Kongresi münasebetiyle bahse konu olan Konyamız, hiç şüphesiz şehir ve belde olarak muharririn güzel ifadeleriyle ayrıca güzelleşmiştir. Derin bir vukuf, nafiz bir nazar, selahiyetli bir kalem ve pek güzel bir üslubla yazılmıştır. (Yeni Meram, 31 Temmuz 1951).

diyerek Konya'dan Notlar yazısını bu şekilde okuyucuları ile paylaşmıştır.

Aradan yıllar geçtikten sonra Konya'ya tekrar gitme fırsatı bulan Oruz, diğer gidişleriyle bir kıyaslama yaparak ilk gittiği güne göre daha gelişmiş olduğunu gözlemlemiştir. Hatta bu gelişmeleri şu sözlerle anlatmıştır: "Mevlana ihtifalinin bir hafta süresince devam eden törenleri dolayısıyla binlerce kişi Konya'ya akın ederken, yumurta yuvarlayacak kadar düzgün kara yollarının, az gelmesine rağmen çoğalan ve konforlu hale gelen otellerin, açılan meydanların, onarılan eski eserlerin ve müzelerin elbet rolü olacaktır." (Oruz, 1959: 1)

1.5. Erzurum Gezisi

Erzurum'u Doğu bölgemizin aslan yeleli şehri diye tanımlayan Oruz, ilk ziyaretini 1950 ikinci ziyaretini 1954 yıllarında yapmıştır. Bu süre zarfında Erzurum'da değişen özelliklerden bahsetmiş ve eski şehrin içinde yeni imar faaliyetinin yerli halk tarafından ele alınmış olmasından duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir.

Erzurum'da hoşuna gitmeyen manzara ise memurlar için yapılmış evlerin bir koloni manzarası arz etmesi olmuştur. Oruz'a göre bu durumda memurlar Ankaralıların da ifade ettiği gibi "yabanlar" olarak kalmaktadır. Oysaki memurlar bir milletin kendinden çıkmış ve devlet hizmetine kendini vermiş vatandaşlardır (Oruz, 1954: 1).

Oruz'un burada dikkat ettiği asıl konu kadınlık hareketlerinin canlılığıdır. Çocuk Esirgeme Kurumlarında, Yardımseven Derneklerinde, okullarda ve birçok alanla kadınlar aktif olarak yer almışlardır. Bu yüksek katılımdan son derece memnun olan Oruz, millet işlerinde kadınların candan bağlılığından iftihar duyduğunu belirterek şehirden ayrılmıştır (Kadın Gazetesi, 23 Ocak 1954).

1.6. Gaziantep Gezisi

Adana üzerinden Gaziantep'e gidiş serüvenini anlatarak yazısına başlayan Ilgaz, şehri düşünülenden çok daha ileri, bakımlı ve hareketli gördüğünü şu sözleriyle dile getirmiştir:

Şehre girerken büyük binalar, temiz ve geniş caddeler derhal gözü müz ü aldı. Bu caddeler üzerinde eski ve büyük taş evler bir kısmının inşaatı tamamlanmış veya tamamlanmak üzere bulunan güzel binalar, hükümet konağı, postane, doğum evi, çocuk yuvası, banalar, okullar, barlar, sinemalar, fabrikalar...(Ilgaz, 1951: 1).

O dönemde Gaziantep'in imarı faaliyetlerinin bu kadar gelişmiş olduğuna sevinen Ilgaz, eski bir eser olan Antep Kale'sinin bile uzun uğraşlar sonucu tamir ettirilmiş olmasına ve şehrin özenli bir yapıya sahip olmasına son derece hayran kalmıştır.

Sanayi şehri olması hasebiyle ekonomik olarak gelişen şehirde tarım da yüksek pay sahibi olmuştur. Özellikle Antep fıstığı üretiminde ilk sırada yer alan şehir zeytinde de yüksek gelir elde etmektedir.

Antep'in Gazi bir şehir olduğunu vurgulayan Ilgaz, cadde üzerinde gelen ziyaretçilere bu memleket için ölmenin bir vazife olduğunu fısıldayan şehitler abidesine ilaveten, Anteplilerin Atatürk ve Şahin Bey'in heykelini dikme arzusunda olduklarını, bu husustaki görüşmelerin sürdü-rüldüğünü yazmıştır.

Burada Ilgaz ve Anteplilerin en büyük beklentisi ise şehrin kültür bakımından kalkındırılmasıdır. İlkokul çağında bulunan 17500 nüfustan sadece yedi binin okula gitmekte ve şehirde 15 tane ilkokul bulunmaktadır. İstatistiklerle birlikte eğitimin önemini vurgulayan Ilgaz, bu konunun yetkili makamlarca dikkate alınmasını, Antep'in okula ve öğretmene kavuşmasını temenni etmiştir (Ilgaz, 1954: 2).

2. Yurt Dışı Gezileri

Kadın Gazetesi'nde yurtiçi haberlerin yanında yurtdışındaki haberlere de sıklıkla yer verilmiştir. Özellikle bazyazar Oruz olmak üzere, gazetenin yazar kadrosundaki diğer isimler de yurtdışına çıkarak izlenimlerini anlatmıştır. Gazetede yazarların yanı sıra Başbakan Adnan Menderes ve Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın gezilerine de yer verilmiştir. Hatta Nejat Gülen'in Anılarımda 27 Mayıs ve Yassıada¹ isimli kitabında "Adnan Menderes'in Washington'a gelişini ne gazete yazdı ne televizyon söyledi" derken Kadın Gazetesi 10 Ekim 1959'da Başbakanın Washington'da olması uzun uzadıya yazılmıştır (Kadın Gazetesi, 10 Ekim 1959).

2.1. Kıbrıs Gezisi

Kadın Gazetesi'ne göre Türkiye ile Kıbrıs arasındaki ilk yakınlaşmalar Hasene Ilgaz ve İffet Halim Oruz'un 1948 yılında 15 kişilik bir öğretmen kafesi ile gerçekleştirdiği ziyaretle başlamıştır. Bu geziden sonra Kadın Gazetesi yayın hayatı boyunca yavru vatan olarak görülen Kıbrıs için sayfalar ayırmış ve her konuda Kıbrıs'a destek vermiştir. Özellikle İffet Halim Oruz ve Hasene Ilgaz birçok kez Kıbrıs'a gitmiş hatta Hasene Ilgaz izlenimlerini kitap olarak yayınlamıştır.² Zaman zaman da bu izlenimlerine gazetede yer vermiştir.

Oruz ve Ilgaz hemen her yıl bazen de yılda birkaç defa olmak üzere Kıbrıs'a gitmişlerdir. Kıbrıs'a yapılan geziler genellikle siyasi ekonomik ve kültürel manada bir amaç taşımıştır. Örneğin 31 Ağustos 1950 tarihinde Kıbrıs'a giden yazarlar Lefkoşe'de açılan milletlerarası fuarı ziyaret için Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı tarafından, Kıbrıs'la Türkiye arasındaki ticari, iktisadi münasebetleri belirtmek ve bunun hakkında bir rapor hazırlamak için görevlendirilmişlerdir (Kadın Gazetesi, 31 Ağustos 1950).

Oruz, Kıbrıs'tan Akseden Sesler isimli başmakalesinde, Kıbrıs'ın İngiltere'nin elinde bulunmasına rağmen sınır dışı kalmış Türklük zümresini yakından görmek ve Kıbrıs Türklerine kültür hizmeti yapmak için arkadaşı Hasene Ilgaz ile Kıbrıs'a gittiğini dile getirmiştir. Yine bu dönemde tesirler altında kalan yerli halk ve Türk olmayanlardan bir kısım insan,

1 Ayrıca bkz. (Gülen, 2015: 109)

2 Hasene Ilgaz kendi özel arşivinde Kıbrıs Notları isimli kitabında 1948 yılında 51 öğretmenin İstanbul'dan Kıbrıs'a yapmış oldukları ziyareti anlattığını ve Kıbrıs'ı her bakımdan okuyucuya tanıttığını yazmıştır. Kadın *Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı (Hasene Ilgaz Özel Arşivi)* Atatürk'e 100. Yıl Armağanı isimli kitabında ise, Kıbrıs Notlarının o yılın kitabı olarak adlandırıldığını, Kıbrıs coğrafyası, Kıbrıs tarihi, Kıbrıs'ın idari şekli, Türk İngiliz dostluğu, anayasa işi, Kıbrıs'ta ahali ve kültürel seviye, Kıbrıs kadın erkekleri, Kıbrıs'ta gazeteciliğin gelişmesi, Kıbrıs'ta partiler, Kıbrıs parası, Kıbrıs'ta hayat seviyesi, hayvan ıslahı istasyonu, Kıbrıs ormanları, Kıbrıs mersin ağacı, incir ağacı, Kıbrıs'ta şarapçılık, çiçek sevgisi ve turistik yerleri anlattığını yazmıştır.

adayı hâkimiyetleri altına alma sevdalarına düşmüşlerdir. Bu durumun ise Kıbrıs Türkleri'ni galeyana getirdiği ve memleketimizde de aynı havayı yarattığını yazmıştır (Kadın Gazetesi, 20 Mart 1950).

Oruz ve Ilgaz, Kıbrıs'ı gezdikçe, artan tetkiklerinden bahsetmiş ve Ada üzerinde üç türlü siyasetin cereyan ettiğini görmüşlerdir. Bunlar; İngiliz, Türk ve Yunan siyasetleridir. Oruz'a göre bunların içinde bizi en çok ilgilendiren Kıbrıs Türkleri arasındaki iç siyasettir. 23.10.1949 tarihinde kurulan Milli Türk Birliği teşekkülü ile siyasi mahiyetteki iki partinin azası toplanarak milli birleşme hamlesinin ilk adımı atılmıştır. Bundan sonra da İstiklal Partisi adıyla ayrı bir teşekkül kurulmuştur. Fakat tüm bunlara rağmen Türk unsurlar içinden ayrılıklar çıkması, işlerin aksamasına neden olmuştur (Kadın Gazetesi, 25 Eylül 1950).

Yazarlar Kıbrıs'a her gittiklerinde oradaki Türk Kadınlar Birliği'nin sıcak tavırlarıyla karşılaşmış iki ülke kadınları arasındaki yaklaşımlar birlik ve beraberlik ortamı doğurmuştur. Yazarların Kıbrıs'a gösterdikleri yoğun ilgi ve çabalarına karşı Kıbrıs halkı minnet ve şükran duygularını göstermek amacıyla Kıbrıs'ta iki sokağa İffet Halim Oruz ve Hasene Ilgaz Sokağı adını vermişlerdir. Ayrıca Kadın Gazetesi İffet Halim Oruz'un Kıbrıs için gösterdiği ilgiden şu şekilde söz etmiştir;

İffet Halim Oruz'da yurt ve yurttaşlık aşkı o kadar kuvvetli ki... İnsani duygularla çarpan asil bir kalp var onda... Biz yurdumuzda her türlü mahrumiyetten uzak ve mes'ut yaşıyoruz. Bizim so-yumuzdan olan, fakat sonradan bizim elimizden çıkarak yabancı devletler elinde kalan hakiki Türk topraklarındaki diğer vatan-daşlarımız da onun hassas kalbinde büyük akisler yaratmış. Bu topraklardan biri ve bugün üzerinde önemle durulanı da Kıbrıs'tır (Kadın Gazetesi, 26 Kasım 1951).

2.2. Pakistan Gezisi

Pakistan Kadınlar Cemiyeti Başkanı ve Başbakan Liyakat Ali Han'ın eşi Begüm Rana Liyakat Ali Han'ın davetlisi olarak Pakistan'a giden Oruz ile Leyla Kara gitmeden önce Ankara ve İstanbul'da bir basın toplantısı yapmış, verdiği demeçte şu sözleri söylemiştir: "Pakistan kadınlığının davetlisi olarak Pakistan'a gidiyoruz. Büyük bir inkılâp hamlesi yapmış olan kadınlığımızın başarılı adımları hakkında kardeş Pakistan kadınlığına bilgi vereceğiz ve bilhassa konferanslarımızda poligami aleyhindeki görüşlerimizi açıklayacağız." (Kadın Gazetesi, 22 Ocak 1951).

3 hafta Pakistan'da kalan Oruz ve Kara gözlemlerini Kadın Gazetesi sayfalarında bir bir anlatmışlardır. Orada çok güzel karşılandıklarını belirten yazarlar konuşmalarında Türkiye ve Pakistan'ın iki büyük lide-

ri Mustafa Kemal ve Muhammed Ali Cinnah'ın yolundan giderek ileriye doğru büyük adımlar atacaklarından bahsetmişlerdir (Kadın Gazetesi, 5 Şubat 1951).

“Pakistan Kadınlığı Arasında” adlı başmakalesinde Pakistan kadınlarının yeni girilen bu müstakil yaşama davasında sağlam adımlarla yürümek için erkeklerden çok daha heyecan gösterdiklerini dile getirmiştir (Oruz, 1951b: 1).

Pakistan'ın kalkınmasında din, dil ve toprak reformu gibi üç büyük esasın rol oynadığını söyleyen Oruz, şuanda din birliğine dayandığını fakat dil birliği ve toprak üzerinde müsavi faydalanma reformunun da mutlaka yapılması gerektiğini düşünmektedir (Oruz, 1951c: 1).

Gezisini bitirip yurda döndükten sonra 28 Şubat saat 17.30'da Ankara Milli Kütüphane salonunda kadınların yoğun ilgisi altında “Pakistan'ı Ziyaret İntibahlarımız” başlığıyla bir konuşma yapmış ve Pakistan'ın sosyal, kültürel meseleleri hakkındaki tetkiklerini dinleyicileri ile paylaşmıştır. (Kadın Gazetesi, 5 Mart 1951).

Konferansında öncelikle Pakistan kadınlarının günlük yaşantısını ele almıştır. Pakistan'da kadınların ziraat ile meşgul olduğunu, şehirlerde bazen el işleri yaptırılan sanat evlerinde çalıştıklarını anlatmıştır. Sanayi çok fazla gelişmediğinden burada henüz bir işçi sınıfı oluşmamıştır. Meslek kadını olarak öğretmenler, doktorlar, gazeteciler, ressamalar bulunurken, hukuk ve mühendis olarak çalışan kadınlara rastlamadığını dile getirmiştir. Oruz'un dikkatini çeken bir diğer konu da kadınların siyasi hayatta fazlasıyla aktif olmasıdır. Bunun yirmi yıl öncesinden kadınlara verilen oy hakkı ile bağlantılı olduğu düşüncesindedir. Konuşmanın devamında Pakistan'daki kadın derneklerinden bahsetmiş ve bu derneklerin çalışmalarını Yardımseverler Derneği'ne benzetmiştir. Bunların haricinde Pakistan Kadınları Milli Müdafaası teşkilatını tetkik etmiş ve kızlara bu teşkilat tarafından askerlik dersleri verildiğini anlatmıştır (Kadın Gazetesi, 5 Mart 1951).

2.3. Suriye Gezisi

Başyazar Oruz, gazetenin diğer yazarları ve Gazeteciler Heyetiyle 12 Mayıs 1951 cumartesi günü sabah saat 5.30'da Halep'e gitmişlerdir. Gazeteciler Heyeti, Halep Valisinin daveti üzerine Pazar günü Baron Oteli'nde öğle yemeğine katılmışlardır. Yemekten sonra gördükleri yoğun ilgi karşısında teşekkürlerini sunan Oruz, kısaca yaptığı konuşmada; Türkler ile Suriyeliler arasında bir kültür birliği olduğunu vurgulamıştır. Biz bugün Atatürk çocukları olarak buraya geldik diyen Oruz, Fransız müstemlekesi değil, Suriye hükümetini ve milletini görmekten duyduğu memnuniyeti

dile getirmiştir (Kadın Gazetesi, 21 Mayıs 1951). Heyet Halep'te bulunduğu üç gün boyunca okulları, fabrikaları ve şehrin ilgi çekici yerlerini gezmişlerdir.

Oruz, “Arap Memleketlerinde Bir Gezi” isimli yazısında da Halep'ten Şam'a oradan da Beyrut'a geçtiklerini bildirmiş ve o kadar yakın komşu olan Suriye'yi çok fazla tanımamaktan üzüntü duymuştur. Bu top- raklara çok daha fazla insanın gelip görmesini, sıkı temaslar kurmasını temenni etmiştir (Oruz, 1951d: 1). Suriye-İsrail meselesini yakından takip etmek için heyet, Şam'da cumhurbaşkanını ziyaret etmiştir. Kendilerine Suriye-İsrail Cephesi gezdirilmiştir. Ayrıca kadın teşekkülleri, dispanser ve veremle savaş müesseselerini de ziyaret etme fırsatı bulmuşlardır (Kadın Gazetesi, 1951e: 2). Fakat gazete, gezilen yerler hakkında ayrıntılı bilgilere yer vermemiş bu gezinin daha çok siyasi amaçlı olduğu vurgulanmıştır.

2.4. İtalya Gezisi

Kadınlar Kongresi için kalabalık bir grupla yola çıkan Oruz, 13-29 Eylül 1952 tarihleri arasında İtalya'nın bazı şehirlerini gezmiş ve bu ülke hakkındaki intibalarını gazetede “İtalya Yolculuğu” adı altında 11 yazı dizisi ile anlatmıştır. İtalya'ya ilk girdiğinde dikkatini çeken ülkenin modern görüntüsü olmuştur. Bunun yanı sıra turistlere sunulan imkânlarla da hayran kalmıştır. Çeşitli teşkilâtların programlarına göre insanların nereye gideceği, ne ile gideceği, nerede ne yiyeceği tek tek fiyatları ile birlikte yazılmış ve her açıdan gelen turistlere kolaylık sağlanmıştır (Oruz, 1952: 5).

Napoli, Kapri, Pompei'de vakit geçiren ekip, buradaki insanların davranışlarından çok etkilenmişlerdir. Girdikleri her dükkânda müşterilere çok iyi davranıldığını görmüşlerdir (Oruz, 1952b: 5). Elektrikli trenle Katolik medeniyetinin merkezi Roma'ya geçtiklerini anlatan Oruz, burayı İslam medeniyetinin merkezi olan İstanbul'a benzetmiştir. Yolları hep asfalt ve geniş olmakla beraber belediyenin de şehri çok temiz tuttuğu görülmüştür. Saint Pierre Kilisesi ve Vatikan Müzesi'nin gezilmesinin ardından dünyanın en ilginç yerlerinden biri olan Kapuçini Kilisesini gezmişlerdir. Buranın ilginç olmasının sebebi ise kilisenin altının insan kemikleriyle bezemesidir. Müzeyi gezdirenin anlattığına göre; Kapuçini bir dini mezhep adıdır. Bu mezhebin salıkları de vücutlarını öldükten sonra kiliselerine bağışlarmış (Oruz, 1952: 5).

İtalya gezisini daha çok kültürel manada yorumlayan Oruz, buraları anlattığı yazı dizilerinde, gezdiği yerlerin, bazı kiliselerin ve heykellerin de fotoğraflarını çekerek, gazete okuyucuları ile paylaşmıştır.

2.5. Almanya Gezisi

Oruz; Orhan Arıman, Nur Som, Aytekin Atay, Hüsamettin Cin-

doruk ile birlikte 30 Haziran 1953'te Almanya'da bir hafta sürecek olan Gençliğin Avrupa Kampanyası Kongresine, Türkiye Milli Gençlik Federasyonu adına Türk delegesi olarak iştirak etmiştir (Kadın Gazetesi, 2 Temmuz 1953).

Bu vesile ile Berlin'i gezen Oruz, 9 Temmuzdaki başmakalesinde oradaki izlenimlerini anlatmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından o kadar yıl geçmesine rağmen hâlâ Berlin'i yaralı bir aslana benzetmiş ve o anki durumu şu sözleriyle anlatmıştır:

İkiye bölünmüş bir şehrin iki yanında, kocasını, kardeşini göremeyen insanlar yaşıyor. Yıkılmış "Reichstag" binası yanında bulunan "Brandenburger" kalesi üzerinde şimdi sallanan kızıl bayrak, Berlin'i ikiye bölen bir demir perdedir. Ve 17 Haziran hadisesinden beri artık kuş uçmaz, kervan geçmez olmuştur. Herkes merakla Doğu Berlin kapısından içeri bakıyor. Ne görünüyor? Belki sessizlikten başka hiçbir şey... Veya birkaç Rus askeri... Bununla beraber her gelen oraya bakıyor. Halen Berlin'deki haleti ruhiye, her şeye rağmen Alman milletinin Rus zulmüne karşı koymasından dolayı duyulan gururdur. Ayda elli bin insanı Şarktan Garba aktaran bu şehir, Komünist terörüne boyun eğmeyen bir vakar taşıyor. (Oruz, 1953: 1)

diyerek şehrin genel görüntüsünü aktarmıştır. Berlin Belediye Başkanı önderliğinde Konsey için gelen delegelere ayrıca göçmen kampları gezdirilmiştir. Konsey 6 Temmuz'da umumi bir toplantı yaparak çalışmalarını bitirmiştir (Kadın Gazetesi, 9 Temmuz 1953).

2.6. İsviçre Gezisi

Başyazar Oruz ve bazı kadın gazeteciler, İsviçre Migros Teşkilâtının tertiplelediği program gereğince Zürih'e gitmişlerdir. Zürih'e gittikleri gün, Belediye Reisi B. Dr. Landolt, kendilerini karşılamış ve gece de Migros senatörü B. Dutweiler şereflerine akşam yemeği vermiştir. Bu yemeğe İsviçreli kadın gazeteciler de katılmış ve aralarında bir kaynaşma yaşanmıştır (Kadın Gazetesi, 23 Şubat 1957).

Oruz, İsviçre gezisi itibariyle edindiği bilgileri okuyucuları ile paylaşmıştır. Zürih'i temizlik ve intizam bakımından ideal bir şehir olarak tanımlayan Oruz, fertlerin hürriyetleri açısından düşünüldüğünde ise tam bir demokrasi cenneti olduğunu vurgulamıştır (Oruz, 1957a: 2).

Kadın gazeteciler İsviçre'de kadınların her sahada çok hareketli bir konumda bulunduğunu gözlemlemişlerdir. Kadınlar Birliği'nin yeni bir organizasyonu olan "Ev İdaresi Enstitüsü" nün üzerinde dikkatle durmuşlardır. Bu Enstitü ev idaresinde her türlü mevzu üzerinde kadınlara bilgi

vermek ve kolaylıklar göstermek üzerine kurulmuştur. İstek üzerine evlere gitmek, telefon ve mektupla yapılan şifahi tavsiyeler için de 3 kişi çalışmaktadır. Bu iş için çok cüzi bir miktarda para talep edilmektedir. Bunun yanı sıra Enstitü farklı bir fon kurarak birçok fabrika ve firmaların çıkaracakları yeni malların burada denenmesini sağlamıştır. 6 ay kadar deneme süreci sonunda Enstitü raporlarını bu firmalara göndererek ürün açıklamaları yapmıştır. Bu raporlar firmalar tarafından büyük önem arz etmiştir çünkü ürün reklamları bu raporlar neticesinde şekillenmektedir (Oruz, 1957b: 5).

Gazetenin Kadın Göziyle isimli köşesinde de gezi intibalarına yer veren Oruz, burada kadınların aradığı her şeyin mevcut olduğundan bahsetmiştir. İsviçreli bir ailenin evinde gördüğü eşyaların çoğunun elektrikli olduğunu ve eşyaların huzur verdiğini, sokakların çok temiz olduğunu, Migros mağazalarının ise otomatik kasalarla ve paket makinalarıyla iş gördüğünü dile getirmiştir. Oruz'a göre Avrupa'nın bu temizlik ve intizamı tüm gözleri üzerine çekmiştir (Oruz, 1957c: 2).

İsviçre gezisine hatıratında da yer veren Ilgaz, burada çok kuvvetli bir kadın birliği olduğundan söz etmiştir. Özellikle Migros kurulurken karşılaşılan zorlukların kadınların destekleri ile aşıldığını yazmış ve Migros'u devlet içinde devlet olarak tanımlamıştır (Ilgaz, 2011:123).

Sonuç

Seyahat etmek, bütün kültürlerde geçmişten günümüze kadar süregelen kadim bir faaliyettir. Bu faaliyeti sürdüren Kadın Gazetesi yazarları, gezip gördükleri yerlerin olumlu ya da olumsuz yönlerini objektif bir biçimde okuyucularıyla paylaşmıştır. Kadın yazarların yurtiçi gezilerinde özellikle üzerlerinde durdukları alan eğitimidir. Çünkü ülkenin gelişmişlik seviyesinin eğitim ile artacağını düşünerek, kız çocuklarının eğitim faaliyetlerine daha yoğun bir çaba harcamışlardır. Bazı şehirlere tekrar gitme fırsatı bulan yazarlar aradan geçen süre zarfında şehrin değişim ve gelişimiyle ilgili tespitlerde bulunmuşlar ve ilerleyen yılların şehirlerin gelişmişlik düzeyine büyük katkı sağladığını dile getirmişlerdir.

Kadın Gazetesi yazarları yurtdışı seyahatlerinde gittikleri bütün ülkelerde çok samimi karşılanmışlardır. Yurtdışında en çok şehirlerin modern görüntüsü dikkatlerini çekmiştir. Turizm cenneti olarak gördükleri Türkiye'nin de bu çizgide olması beklentisine girmişlerdir. Yurtdışı tecrübelerini genellikle bir konferans şeklinde dinleyiciler ile paylaşmışlardır. Gittikleri yerlerde Türk Kadınlar Birliği şubelerini ziyaret etmişler, yurtdışındaki kadınlar ile yurtdışındaki kadınlar arasında bir kültür elçiliği görevi üstlenmişlerdir.

Sonuç olarak Kadın Gazetesi, dönemin diğer kadın gazete ve dergileri gibi moda, süs, magazin ağırlıklı olmamıştır. Siyasetten kültüre, sanata, ekonomiye ve spora varıncaya kadar her konu ile ayrı ayrı ilgilenmiştir. Ülkenin turizm potansiyelini iller için özel sayfalar açarak tanıtmış ve yazarların gezip gördükleri yerleri bizzat kendi görüş açıları ile ele almıştır. Yurt içinde ve yurt dışında yapılan bütün seyahatlerin kadınlar için dönemin içinde bulunduğu şartları gözler önüne serme amacı gütmüştür. Gittikleri yerlerde şehrin tarihi, ekonomik, kültürel, imari özelliklerini tanıttıkları gibi, kadınların haklarını ve çalışmalarını da gözlemleyerek Türk kadınlarına adeta bir rehber olmuştur.

Kaynakça

Sürelî Yayınlar

Kadın Gazetesi (1950-1960)

Arşiv Belgeleri

Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı (Hasene Ilgaz Özel Arşivi)

Kitap ve Makaleler

Çoğun, S. (2003). *Türk Basımında Kadın Gazetesi'nin Yeri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi /Atatürk İlkelere ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir.

Gülen, N. (2015). *Anılarımda 27 Mayıs ve Yassıada*, İstanbul: Kastaş Yayınevi.

Hasene I. (1991). *1915'den 1921'e Kadar Yatılı Bir Kız Okulunun Öyküsü*, İstanbul: Özyürek Yayınevi

_____. (1950a). Safranbolu Notları. *Kadın Gazetesi*, 18 Eylül, 5.

_____. (1950b). Edirne İntibaları. *Kadın Gazetesi*, 30 Ekim, 1-7.

_____. (1950c). Safranbolu Notları. *Kadın Gazetesi*, 2 Ekim, 1-2.

_____. (1951). Gaziantep'te Geçen 2 Gün. *Kadın Gazetesi*, 4 Aralık, 1.

_____. (1957). Turizm ve Ehemmiyeti. *Kadın Gazetesi*, 1 Haziran, 1.

_____. (2011). *Okuduklarım Gördüklerim Yazdıklarım*, İstanbul: Türk Şehitlikleri İmar Vakfı Yayınları.

İffet, H.O. (1950a). Eskişehir'de Bir Gün. *Kadın Gazetesi*, 2 Ocak, 2.

_____. (1950b). Eskişehir Öğretmenleri Arasında *Kadın Gazetesi*, 20 Şubat, 5.

- _____. (1951d). Arap Memleketlerinde Bir Gezi. *Kadın Gazetesi*, 28 Mayıs, 1.
- _____. (1951a). Konya. *Kadın Gazetesi*, 20 Ağustos, 1-5.
- _____. (1951b). Pakistan Kadınlığı Arasında. *Kadın Gazetesi*, 12 Şubat, 1.
- _____. (1951c). Pakistan'ın Kalkınması. *Kadın Gazetesi*, 19 Şubat, 1.
- _____. (1952). İtalya Yolculuğu. *Kadın Gazetesi*, 23 Ekim, 5.
- _____. (1953). Berlin. *Kadın Gazetesi*, 9 Temmuz, 1.
- _____. (1954). Erzurum. *Kadın Gazetesi*, 16 Ocak, 1.
- _____. (1957). İsviçre'de İlk İntibalar. *Kadın Gazetesi*, 23 Şubat, 2.
- _____. (1957). Kadınların Aradığı. *Kadın Gazetesi*, 23 Şubat, 2.
- _____. (1957). Sosyal Hareketler. *Kadın Gazetesi*, 20 Nisan, 5.
- _____. (1959). Konya. *Kadın Gazetesi*, 19 Aralık, 1.
- Karabulut, S. (2011). 1950'lerde Kadının Sosyalleşmesinde Basının Önemi: "Kadın Gazetesi Örneği" *Belgi*, 1, 87-97.
- Koçer, D. (2009). *Demokrat Parti Döneminde Kadın: 1950-1960 Arası Kadın Dergilerinde Kadın İmajı*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Köse, E. (2006). İffet Halim Oruz'un Hayatı, Sanatı, Eserleri. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi /Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Mehmet, Ö. (1951). Tarihi Anıtların Korunması. *Yeni Meram*, 23 Ağustos, 1.
- Peltekoğlu, Z.F. (1988). *Cumhuriyet Dönemi'nde Türk Basınında Kadın Gazeteciler*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi /Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Pınar, M. (2017). 1950-1951 Bulgaristan'dan Türkiye'ye Göçler ve Demokrat Parti'nin Göçmen Politikası. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 30(89), 64-94.
- Sami, Ş. (1996). *Kadınlar*. İstanbul: Gündoğan Yayınları.
- Değerli, E. S. ve Karakuzu, H. (2016). 1950-1951 Yıllarında Bulgaristan'dan Türkiye'ye Türk Göçü , *Akademik Bakış Dergisi*, 57, 313-342.

Ünal, B. (2010). *Türk Kadınlığı İçin Çağdaş Bir Adım: Kadın Gazetesi (1947-1951)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Ekler

Ek.1. Kadın Gazetesi Hatay Sayfası

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Kış / Winter Sayı/Issue: 46
Sayfa / Page: 447-461

ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 07.08.2019
Kabul/Accepted: 02.10.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**MERKEZ-ÇEVRE
YAKLAŞIMI BAĞLAMINDA
AZERBAYCANLI
TÜRKLERİN İRAN İSLAM
DEVİRİMİNE
ETKİLERİ**

***THE EFFECTS OF
AZERBAIJANI TURKS ON THE
IRANIAN ISLAMIC
REVOLUTION IN THE
CONTEXT OF THE
CENTER-PERIPHERY
APPROACH***

Dr. Şeref ÇETİNKAYA

İstanbul Emniyet Müdürlüğü

ORCID: 0000-0002-6446-2322, seref_c@hotmail.com

Öz

1979 yılında gerçekleşen İran İslam Devrimi, hem İran hem de Orta Doğu'nun geleceği açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bugünkü İran yönetiminin temelini atıldığı İslam Devrimi, birçok faktörün bir araya gelmesi ile gerçekleşmiştir. Ekonomik, siyasi, sosyal faktörlerin yanında özellikle İran'da yaşayan farklı etnik grupların iktidara karşı tutumları da etkili olmuştur. Bu gruplardan bir tanesi ve belki de en önemlisi Azerbaycanlı Türklerdir. İran nüfusunun önemli bir bölümünü oluşturan Azerbaycanlı Türkler, İran tarihinin hemen hemen her döneminde etkili olduğu gibi İran İslam Devrimi sürecinde de çeşitli roller üstlenmek suretiyle yer almışlardır. Bu çalışmanın amacı, İran İslam Devrimi'nin gerçekleşmesi sürecinde Azerbaycanlı Türklerin ne şekilde rol aldığını merkez-çevre yaklaşımı bağlamında açıklamaya çalışmaktır. Bu nedenle öncelikle merkez-çevre yaklaşımı ile ilgili teorik bilgilere yer verilecektir. Daha sonra İran İslam Devrimi'ne gidilen süreçte İran tarihinde yaşanan önemli yönetsel değişimlerden söz edilecek ve bu süreç içerisinde Azerbaycanlı Türklerin durumuna değinilecektir. Son olarak İran İslam Devrimi'nin gerçekleşmesinde Azerbaycanlı Türklerin etkileri tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İran, İslam Devrimi, Azerbaycanlı Türkler, merkez-çevre yaklaşımı.

Abstract

The Iranian Islamic Revolution, in 1979, was an important milestone for the future of both Iran and the Middle East. The Islamic Revolution, which laid the foundation of today's Iranian administration, was realized by the combination of many factors. In addition to economic, political and social factors, especially

the attitudes of different ethnic groups living in Iran towards power were influential. One of these groups and perhaps the most important one is the Azerbaijani Turks. The Azerbaijani Turks, which make up a significant portion of the Iranian population, have played an active role in almost every period of Iranian history as well as taking part in the Iranian Islamic Revolution. The aim of this study is to explain the role of Azerbaijan Turks in the process of realization of Iran Islamic Revolution in the context of center-periphery approach. For this reason, firstly theoretical information about center-periphery approach will be included. Then, important administrative changes in Iranian history before the process of Iran Islamic Revolution will be mentioned and in this process, the situation of Azerbaijani Turks will be discussed. Finally, the effects of Azerbaijani Turks will be discussed in the realization of Iran Islamic Revolution.

Keywords: Iran, Iran Islamic Revolution, Azerbaijani Turks, center-periphery approach.

Giriş

Türkler, tarihin en eski dönemlerinden bu yana Çin sınırından Avrupa içlerine kadar uzanan geniş bir coğrafyada varlıklarını sürdürmüşler ve buldukları bu bölgelerde farklı kültür ve medeniyetlerle etkileşim halinde olmuşlardır. Türklerin, eski çağlardan beri yurt haline getirdikleri ve kültürel miraslarını günümüze kadar aktarmayı başardıkları coğrafyalardan bir tanesi de İran coğrafyasıdır (Kafkasyalı, 2010: 27). Bu haliyle İran tarihine bakıldığında ilk göze çarpan unsurlardan biri Türklerle iç içe geçmiş yapısıdır. İran coğrafyasında Türkler tarafından MÖ 4000 li yıllarda kurulduğu ifade edilen Kutî Devleti de bu ilişkinin ne kadar eskilere dayandığını gösterir niteliktedir (Celilov, 2000). Günümüzdeki duruma bakıldığında İran içerisinde bulunan Türk nüfusunun azımsanmayacak noktada olduğu görülmektedir. 1956 yılında yapılan etnik nüfus sayımında İran'da yaşayan Azerbaycanlı Türklerin genel nüfusa oranı % 30 civarında (Çevik, 2005: 56) iken 2017 yılı Temmuz ayı rakamlarına bakıldığında bu oran % 16 olarak açıklanmıştır ki bu da yaklaşık 13,5 milyona tekabül etmektedir (SİTSO, 2018).

İran tarihi ile ilgili Batılı bir takım kaynaklara bakıldığında bu coğrafyada kurulan birçok devletten söz edilir. Elamlar, Medler, Sasaniler, Emeviler, Abbasiler, Gazneliler, Selçuklular, Safeviler, Afşarlar, Kaçarlar, Pehleviler ve İran İslam Cumhuriyeti bunlardan bazılarıdır. Buradan anlaşılacağı üzere İran coğrafyası birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Ancak bu durum İran devlet geleneğinin aralıksız şekilde sürdürdüğü bir başka deyişle bu coğrafyada kurulan eski medeniyetlerin tamamıyla Persler olarak değerlendirilmektedir. Bunun dışındaki unsurlar istilacı olarak isimlendirilmiştir (Sarıkaya, 2012: 4).

M.S. 997 yılından 1925 yılına kadar, bir başka deyişle yaklaşık bin

yıl boyunca İran'ın Türk egemenliği altında kalmış olması, Farsların Türklerle karşı içten içe düşmanlık beslemelerine neden olduğu söylenebilir. Farsların özellikle kültürel ve edebi alanlarda kendilerini Türklerden üstün görmeleri, düşmanlık duygusunu besleyen önemli bir unsur olmuştur. Bahse konu bin yıl süresince İran'da saray ve ordu mensupları ile soylular sınıfı Türklerden oluşmuştur. Bunun bir sonucu olarak 1925 yılında iktidarı ele geçiren Pehlevî Hanedanlığı döneminde, İran'da Türklüğün kültürel etkinlikleri hemen tümüyle yasaklanmış ve Türkler hakkında her türlü konuda bilimsel araştırma yapmak oldukça güç bir hale gelmiştir (Doerfer, 1987: 243).

Bu çalışmada İran'da gerçekleşen İslam devrimine uzanan süreç, ulus devlet öncesi İran'da Fars ulusçuluğunun gelişimi adına ilk adımların atıldığı Safeviler döneminden başlayarak ele alınacaktır. Bu dönemden itibaren İran coğrafyasındaki Türklerin durumu tartışılacak ve devrimin yaşandığı döneme giden süreçte Türklerin ne şekilde rol oynadığı ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu analizlerin yapılması sürecinde, ilk kez Edward Shils tarafından ifade edilen merkez-çevre yaklaşımı kullanılacaktır. Bu nedenle çalışmanın ilk bölümünde merkez-çevre yaklaşımı ile ilgili detaylı bilginin sunulması uygun olacaktır.

1. Merkez-Çevre Yaklaşımı

Merkez-çevre yaklaşımı, ilk kez Edward Shils tarafından ortaya konmuş ve bu sayede siyaset bilimi literatürüne girmiştir. Shils (1975), bu yaklaşımın özelliklerini ifade ederken kullandığı ilk cümle toplumun bir merkezi olduğudur. Shils, Türkçeye çevrilen bir diğer çalışmasında; bu merkezin kendine has özelliklerinin bulunduğu, bu özelliklerin inanç ve değerler üzerinden şekillenerek kutsal bir hal aldığını belirtmektedir. Aynı zamanda bu merkez, toplumu yöneten ve yönlendiren inanç ve değerlerin de merkezi olmaktadır (Shils, 2002: 86-88). Bu merkez içerisinde yer alanlar bu inanç ve değerlerin maddeye dönüşmüş halidir. Bu merkezde bulunanlar birbirlerine çeşitli şekillerde bağlanmışlardır. Bu bağlantılar akrabalık ilişkileri, siyasi bağlar ve statüden kaynaklı olabilmektedir. Merkezdeki değerler sistemi ile bu değerlerden oluşmuş kurumlar sistemi birbirini tamamlayarak uyum göstermektedir. Tabii bu durum toplumun tüm kesimlerinin merkezin değerlerini kabullenmesi anlamına da gelmemektedir (Shils, 2002: 87). Merkezin dayandığı bu değerler sistemi, inanç ve manevi değerler tarafından şekillenmiş olmasından dolayı merkezde bulunan yöneticilere de kutsal bir güç kazandırmaktadır ve bu güç otoritelerinin temelini oluşturmaktadır (Shils, 2002: 88). Merkezi değer sisteminin en önemli aktörü devlet olarak karşımıza çıkmaktadır. Devlet, otoritesini toplumun her kesimine yayma eğilimindedir. Merkezin değerlerinin toplumun tüm noktalarına ulaştırılması aşamasında merkezin seçkinleri etkin rol oy-

namaktadır. Devlet kademelerinde kilit noktalarda yer alan bu seçkinler, direnenleri cezalandırma kabullenenleri ödüllendirme gücüne de sahiptirler. Yine Shils, eğitim ve ekonomik alanlarda ilerleme ile kentleşmenin artması ile merkezin değerlerinin toplumun diğer kesimlerine ulaşmasını ve kabullenilmesini de kolaylaştırdığını ifade etmektedir (Shils, 2002: 91-92).

Merkez-çevre yaklaşımı Türk siyasetinin daha iyi anlaşılması açısından önemli bir yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır (Gülener, 2007: 39). Özellikle Türkiye’de bu yaklaşıma öncülük yapan isim Şerif Mardin olmuştur. Mardin tarafından 2003 yılında yayınlanan “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri” isimli makalesi, merkez-çevre yaklaşımının Türkiye’ye uyarlanması açısından oldukça önemlidir. Osmanlı döneminden itibaren merkez-çevre yaklaşımını hem Türk toplumu içerisinde hem de diğer devletlerle kıyaslamak suretiyle değerlendirmektedir. Osmanlı Devleti karmaşık ve incelmış bir kurumlar sistemine dayalı uzun ömürlü bir merkeze sahip olmuştur. Bunu sağlamak için yapılanlardan bir tanesi de gayrimüslim çocukları küçük yaşlarda devlet sistemi içine alarak seçkinler arasına yerleştirilmesidir. Yine Osmanlı Devleti, eğitim ve adalet alanlarında merkezin değerlerinin yayılmasında başarılı uygulamalarda bulunmuştur. O dönem için Osmanlı ile İran arasında kıyas yapıldığında, İranlı yöneticilerin aynı başarıyı sağlayabildikleri söylenemez (Mardin, 2003: 35-36). Mardin, aynı makalesinde, Shils’ten farklı olarak, merkez-çevre yaklaşımını siyaset kurumu bir başka deyişle yöneten ile yönetilen arasındaki ilişki boyutunda değerlendirmiştir (Gülener, 2007: 62).

Osmanlı Devleti’nde merkezi oluşturan unsur, merkezi bürokrasi olmuştur. Merkezi bürokrasiye en önemli desteğin ise devletin işleyişini sağlayan özden geldiği söylenebilir. Çevre denildiğinde ise merkezin dışında kalan coğrafyayı, toplumsal kesimi ve kurumları anlamak gerekmektedir (Mardin, 2004: 275). Merkez ile çevrenin birbirinden farklılaştığı noktalar, değerler sistemleri ve üsluplarındaki farklılıklar olarak gösterilebilir (Gülener, 2007: 62). Bu makalede merkez-çevre yaklaşımı daha çok Şerif Mardin tarafından odaklanılan siyaset (yöneten ile yönetilen) üzerinden ele alınacak ve bu yönüyle İran İslam Devrimi’ne uzanan süreçte kullanılacaktır.

2. Safevi Devleti (1501- 1736): Fars Ulusçuluğuna Doğru

İran coğrafyasında bulunan tarikatlardan bir tanesi olan Erdebil tarikatının giderek büyümesi, tarikatın kurucusu Safiyüddin İshak Erdebil’in siyasi alanda öne çıkmasında etkili olmuştur. Erdebil, Azerbaycan bölgesindeki Akkoyunlu Türkmenlerin de yardımıyla müritlerini silahlandırmak suretiyle kendi ordusunu kurarak iktidarı ele geçirmiştir. Bu süreç içerisinde-

de tarikatın müritleri başlarına kırmızı başlık takmışlar ve bu nedenle tarihsel süreçte Kızılbaş olarak isimlendirilmişlerdir (Karadeniz, 2014: 53). Safevi Devleti, bu hal üzerine kurulmuştur. Safevi Devleti birçok uzman tarafından ideal bir Türk Devleti olarak nitelenmiştir. Bunun en önemli sebeplerinden biri, İslamiyet sonrası İran coğrafyasının ilk kez bir Türk hükümdar öncülüğünde birliğini sağlamasıdır (Gresh ve Vidal, 1991: 27). Şeyh Safiyüddin'den ismini alan Safevi Devleti'nin kurucusu ve Şeyh'in torunu olan Şah İsmail, İslam devlet geleneğinde önemli bir kırılmaya neden olmuştur. Sufi tarikatının lideri olan Şah İsmail, hem devlet başkanı hem de dini lider olarak ilahi kudrete sahip biri olarak söylentilerin çıkmasına kaynak teşkil etmiştir (Taflioğlu, 2012: 108).

Safevi Devleti'nin 1501 yılında kuruluşunu takiben bölgede bulunan etnik gruplar üzerinde bir takım değişikliklerin yaşandığını görmek mümkündür. Özellikle kimlik konusunda değişimlerin görüldüğü bölgede Sünni mezhebinden Şii mezhebine geçişlerin arttığı söylenebilir. Bu haliyle Safeviler, devletin dini olarak merkeze aldıkları Şii mezhebini, siyasi ve sosyal bir yapı olarak inşa etmişlerdir. Ancak zaman içerisinde Safevilerin mezhepsel alandaki bu tutumları özellikle Osmanlı Türkleri ile aralarındaki bağların zayıflamasına ve kısmen Farislerle yakınlaşmalarına neden olmuştur (Shaffer, 2008: 24).

Safevi Devleti kuruluşunun ilk yıllarında aşiret devleti izlenimi veren askeri yapısı ve din anlayışı devletin merkezileşmesinin bir sonucu olarak zaman içerisinde Şii ve Fars karakterli bir kurumsallaşma sürecine girmiştir (Savory, 1980). Şah İsmail zamanında kısa sürede elde edilen askeri başarıların arkasında Türkmen aşiretlerinin etkisi oldukça fazla olmuştur. Bu aşiretler, daha 13 yaşında iktidara gelmiş ve fetihler yapmaya başlamış olan Şah İsmail'in tanrısal güçlere sahip olduğuna inanmışlardır. Bu duruma, Şah İsmail'in dedelerinden gelen dinsel yetkilerinin de etkili olduğu söylenebilir (Yenisey, 2008: 82).

Şah İsmail'in 1514 yılında Osmanlı Devleti ile karşı karşıya geldiği Çaldıran Muharebesi'ni kaybetmesi Safevi Devleti için bir dönüm noktası olmuştur. Bu muharebe sonucunda Safevi Devleti'nin merkezileşmeye ihtiyaç duyduğu ortaya çıkmıştır. Türk aşiretlerinin devlet içerisindeki etkinlikleri, merkezi bürokrasiye getirilen Fars kökenliler ile dengelenmeye çalışılmıştır. Yine aynı dönemde Şii ulemanın da giderek güçlenmesi Safevi Devleti'nin Şii-Fars karakterine dönüşmesini hızlandırmıştır. Nizami ordu kurma çalışmalarını Osmanlı Devleti'ndeki devşirme sisteminin bir benzeri olan gulam sistemi üzerine inşa eden Safevi Devleti, Türk askeri gücünü kırmak için de çok çeşitli yöntemlere başvurmaktan geri kalmamıştır. Topraklarına devlet tarafından el konulmasından, yerleşik hayata geçmelerine karşı çıkarılan zorluklara kadar birçok şekilde Türkmen aşi-

retlere yönelik yaptırımlar giderek katliam boyutlarına ulaşmaya başlamıştır. Sürecin sonunda nizami ordu gulamlardan, merkezi bürokrasi ise Farslardan oluşmuş, devlet, Fars bürokrasisi ile Kızılbaşlığın yerini alan Şii teokrasisine dönüşmüştür (Akyol, 1999: 85).

Safevi Devleti'nin kuruluş yıllarında, Şah İsmail'e Türk aşiretleri tarafından atfedilen 'mürşid-i kâmil' sıfatı, kurumlaşan yeni yapıda devleti yönetmek için yeterli olma özelliğini kaybetmeye başlamıştır. Bu nedenle Farlaşan devletin soy kökenlerine 'resmi' bir ekleme yapılma ihtiyacı ortaya çıkmış ve bu ihtiyaç kısa sürede giderilmiştir. Bu nedenle oluşturulan rivayete göre; Hz. Ali, oğlu Hz. Hüseyin'i eski Pers imparatoru III. Yazdigerd'in kızıyla evlendirmişti. Böylece Farlaşan Safevi Devleti, üstün ruhani otorite ile eski Pers monarşi geleneğini birleştirmiş ve meşruiyet sağlamış oluyordu (Akyol, 1999: 115). Bu rivayete en ciddi eleştiri getirenler arasında bulunan tarihçi Prof. Dr. Vecih Kevserani, rivayetin siyasi amaçlı olduğunu ve tarihin çarpıtıldığını belirtmiştir (Kevserani, 1992).

Safevilerin kuruluş döneminde etkin olan Türk aşiretleri kurumsallaşan devlet içerisinde etkinliğini kaybetmiş ve devlet Farlaşmaya başlamıştır. Daha önce de belirtildiği üzere, bu sürecin etkin faktörlerinden biri olan gulam sistemi -Osmanlı'daki devşirme sisteminin aksine- Farlaştırma süreci olarak çalışmıştır. Yine dönemin en büyük devletlerinden Osmanlı Devleti kurumsallaştıkça halk İslam'ından Sünni Fıkıh'a yönelmiş, aynı süreçte Safevi Devleti Kızılbaşlıktan On İki İmam Şiiliğine yönelmiştir. Osmanlı Devlet geleneği Türk çizgisinden çıkmazken, Safevi Devleti Türklükten uzaklaşarak Farlaşmıştır (Yenisey, 2008: 86).

3. Kaçar Hanedanlığı (1796-1925): İran'daki Son Türk Yönetimi

Safevi Devleti zamanında İran'da toprak bütünlüğü sağlanmış ve yaklaşık 2,5 asır süren Safevi Hanedanlığı, Afgan ordusu tarafından tasfiye edilmiştir. Bu saldırıdan sonra yaklaşık 15 yıl kadar devam eden karmaşa ve dağılma süreci 1736 yılında Nadir Şah önderliğindeki Afşarların Afgan ordusunu yenmesiyle son bulmuştur. Afşar Hanedanı, İran'ı 1736-1749 yılları arasında yönetecek yeni bir hanedanlık olarak ortaya çıkmıştır.

Safeviler döneminde özellikle de Şah İsmail tarafından idari ve askeri görevlerde değerlendirilen Kaçarlar (Sümer, 2001: 51), Nadir Şah dönemindeki iç karışıklıkları daha çok izleyerek süreci değerlendirmiş, Zendliler dönemine geldiğinde silahlı mücadeleye başladıkları görülmüştür. Kerim Han Zend'in 1779'da ölümü ve Cafer Han Zend'in 1786'da öldürülmesi sonucu meydana gelen karmaşadan yararlanarak Kaçarları bir araya getiren Ağa Muhammed Han, başkentleri Şîrâz olan Kürt Zend Hanedanı'nın yönetimine son vermiş ve Tahran'ı başkent yapmıştır. 1795

yılında İran Şah'ı olarak tahta çıkan Ağa Muhammed Han, İran'da son Türk iktidarının ilk yöneticisi olmuştur (Karadeniz, 2006: 68). Kaçar Hanedanı tarafından yönetilen İran, 19. yüzyılın başlarında dünya devletleri içerisinde güçlü devlet olarak değerlendirilmesine karşın, Batılı devletlerin özellikle İngiltere ve Fransa başta olmak üzere askeri, siyasi ve teknik alanlarda ilerlemesi ve ancak Orta Doğu ülkelerinin bu alanlarda geride kalması İran'da hem yönetimin hem de Fars geleneğinin zayıflamasına neden olmuştur (Hodgson, 1995: 252).

Kaçarlar döneminde ülke içerisinde çok sayıda hanlıklar bulunmaktaydı ve bu hanlıklar ile merkezi hükümet arasındaki ilişkiler dengeli bir şekilde düzenlenmiştir. Hanlıklara ilave olarak Kaçarlar, Kaşkaylar ve Bahtiyariler gibi kabile konfederasyonları da mevcuttu ve bu konfederasyonların da başında 'ilhanlar' vardı. İlhanlar ya merkezi hükümetin tayini ile görev alırdı ya da kendi hanları tarafından seçildikten sonra merkezi hükümetinin onayıyla iş başına geçerlerdi (Abrahamian, 1982: 20). Kaçarlar döneminin bir diğer önemli özelliği ise devlet sınırlarının kesinleşmiş olması nedeniyle ülke içerisindeki etnik grupların dağılımları da daha düzenli bir hal almaya başlamıştır. İran içerisinde o dönem için altı ulusal gruptan söz edilmektedir. Bunlar: Türkler, Persler, Araplar, Kürtler, Yahudi ve Zerdüştlerdir (Abrahamian, 1982: 27).

Kaçarların yönetimindeki İran, 'memalik-i mahrusa' anlayışına dayalı bir yapıya sahipti. Ayrı memaliklerin birleşmesinden oluşan bu modern öncesi federatif devlet yapısı, o dönem Müslüman dünyasında görülen ve hatta Osmanlı'da da görülen bir yapıydı. Devlet idaresinde ve askeri yönetimde ağırlıklı olarak bulunan Türkler, dönemin en temel etnik grubu olmuştur (Yenisey, 2008: 97). Ancak Kaçarlarda mevcut olan 'ümme't' anlayışına dayalı idare biçimi, en temel etnik grup olan Türklere herhangi bir ayrıcalığın sağlanmamasında etkili olmuştur. Devlet idaresinde ve resmi işlerde daha çok Farsça kullanılmıştır. Bir başka deyişle Türk kökenli Kaçar Hanedanı, şehzadelerin ve ülkenin diğer bölgelerinden getirilmiş soylu çocukların Farslaştırılması sürecine hizmet etmiştir (Werner, 2000: 153).

Kaçar Hanedanı, meşrutiyetin ilan edildiği 1906 yılına dek iktidarı elinde tutmayı başarmıştır (Karadeniz, 2008:194). Nasıreddin Şah'ın 1848 yılında iktidarı ele almasıyla birlikte Batılı devletlere özellikle de İngiltere'ye ve Ruslara sağlanan imtiyazlar, İngiltere'nin kurduğu Bank-ı Şahinşahi ve Rusya'nın kurduğu Bank-ı İstikrazi aracılığıyla devleti aşırı borçlanmaya zorlamıştır. Bunun sonucunda halk ekonomik sıkıntı yaşamaya başlamış ve alternatif aramaya başlamıştır (Mustevfi, 1371: 47). Buna ilave olarak İngilizlerin siyasi idareyi yıpratmaya yönelik tutumu ve halk üzerinde meşruti idare fikrini geliştirmesi, iç karışıklıkların artmasına sebep olmuştur. Bu dönemde İran ve Osmanlı'nın uğraştığı bu sorunlar aynı

zamanda birçok Asya ülkesini de tehdit eder nitelikteydi (Şemim, 1379: 441). İngiltere o dönemde ekonomisini sömürgeleri üzerinden elde ettiği kaynaklar vasıtası ile ilerletmekteydi. Hindistan, Arap Yarımadası, Bruma bu sömürgelerden sadece birkaçıydı. Aynı şekilde Rusya da İran ve Çin sınırlarından Kuzey Buz Denizi'ne kadar olan yerlerde hâkimiyet kurmuştu. Sömürge topraklarında yaşayan halklar baskı altında yönetilmekteydi (Mehdevi, 1379: 317–318).

Kaçarlar döneminde özellikle son dönemde yapılan reformist hareketler herhangi bir etnik gruba özel hak ve ayrıcalıklar sağlamaya yönelik olmamıştır. Bu nedenle bu dönemin reform çabaları kucaklayıcı ve kapsayıcı bir niteliğe sahip olarak yorumlanmıştır. Ancak Kaçarları takip eden dönemde ülke yönetimini ele alan Pehlevi Hanedanının reform hareketleri dışlayıcı nitelikte olmuştur. Fars ulusçuluğu öne çıkarılmış ve tek bir İran ulusu yaratılmaya çalışılmıştır (Yenisey, 2008: 100).

4. Pehlevi Hanedanlığı: 20. Yüzyıl Fars Ulusçuluğunun Gelişimi

Fars ulusçuluğuna giden sürecin en önemli yapı taşı Şiilik inancı olmuştur. Farsçılık ile Şiilik inancı ayrılmaz hatta iç içe geçmiş kavramlar olarak görülmüştür. Şii inancına göre yönetime geliş biçiminin kalıtsal olduğu bir başka deyişle Hz. Ali'nin soyundan gelenlerin ülkeyi yöneteceği inancı bulunmaktadır. İran'ın nüfusunun yaklaşık % 90'ının Şii oluşu ile ulusçuluk anlayışında birey ve toplum kimliğinin örtüştüğünü bir araya geldiğinde, nüfusun % 90'ı tarafından kabul gören bir toplum kimliği ortaya çıkmıştır. Bu nedenle ortak bir toplum kimliğinin oluşmasında Şiilik inancı oldukça etkili olmuştur (Cottam, 1978: 165).

19. Yüzyıl sonlarında Rusya ve İngiltere'nin İran üzerindeki nüfuz mücadelesine karşı bir İrancılık fikri ortaya çıkmışsa da Fars ulusçuluğunun gelişiminde bir evre olmaktan ileri gidememiştir. Rıza Şah Pehlevi'nin 1925 yılında İran Şahı olarak yönetime gelmesiyle de Fars ulusçuluğunun son evresi olan Farsçılığın, teoriden çıkarılarak pratiğe dökülmesi hız kazanmıştır. Farsçılık teorisinin arkasında ilginçtir ki birçok Türk düşünür bulunmaktadır. Mahmut Avşar, Hasan Kesrevi gibi Türk kökenli bu düşünürler, bölgesel farklılıkların ortadan kaldırılarak devletin merkezileşmesini, Batı modernleşmesi sürecine uyumu ve Farsçanın tüm İran'da kullanılabilir hale gelmesini desteklemişlerdir (Yenisey, 2008: 107). Rıza Han, 1941 yılına kadar süren iktidarı döneminde iki unsura ciddi yatırımlar yapmıştır (Abrahamian, 2014, s. 90). Ordu ve bürokrasiye yapılan yatırımlar sonucunda ordudaki asker sayısı 40.000'den 127.000'e yükselmiştir. Yine bürokraside de benzer bir oranda büyüme gerçekleşmiştir (Cronin, 1997: 234). Daha sonradan da oğlu Muhammed Rıza Şah Pehlevi, İslam Devri-

mi'ne kadar ülkeyi yönetmiştir (Akyol ve Ahdamı, 2019: 151).

Rıza Şah, tahta oturduğu andan itibaren sert bir merkezileştirme politikası izlemeye başlamıştır (Aljazeera, 2014). Rıza Şah, devleti kademelili olarak kendisine bağladıktan sonra Batı tarzı çeşitli reform hareketlerine girişmiştir (İslam Ansiklopedisi, 2008: 67). İran'da ortaya çıkan modernleşme hareketleri 1905-1909 yıllarında gerçekleşen Meşrutiyet Devrimi'ne kadar geri götürülebilir. Ancak ekonomik, sosyal ve eğitim konularında seküler bir modernleşme programı ilk kez Rıza Şah tarafından yürürlüğe konmuştur (Aydın, 2000: 115). Askerliğin zorunlu hale gelmesi, soyadı edinme, soyluluk unvanlarının kaldırılması, Şems takviminin kabulü, kadınların dışarıda peçe takmalarının yasaklanması, erkeklerin Batılı tarzda giyinmesinin zorunlu hale getirilmesi bu modernleşme programı uygulamalarına örnek olarak gösterilebilir (Kartal, 2016: 18; Koca, 2013: 74-77). Rıza Şah'ın otoriter merkezileştirme politikaları, çevreyi oluşturan yerel halkları oldukça rahatsız etmiştir. Azerbaycan'da, Kürtlerin yaşadığı bölgelerde, Türkmen Sahra'da yerel dillerle eğitim yapan okulların kapatılması, okullarda Farsçanın zorunlu dil olması, yerel dillerde yazılan kitapların yok edilmeye çalışılması gibi uygulamalar çevre üzerinde ağır bir baskının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Farsça üzerinden genişleyen milliyetçilik ve merkezileştirme uygulamaları, yerel ulusçuluğun gelişmesine neden olmuştur (Yenisey, 2008: 113-115).

Merkezileştirme yönündeki baskılara karşın Azerbaycan'da 1940'lı yıllarda çeşitli sosyal olaylar meydana gelmiştir. 1940 yılında İran'ın nüfusu yaklaşık 10 milyon iken bu nüfusun 5 milyon kadarı da Türklerden (Azerbaycan eyaleti, Horasan Türkleri, Türkmenler ve Kaşkailer dâhil) oluşmaktadır (Azer, 1942: 12). Azerbaycan'da yaşanan bu gelişmelere karşı çok sayıda gazete, dergi ve cemiyet kurulmuştur ki bu cemiyetlerden en önemlisi 'Azerbaycan' cemiyeti olmuştur. Yine 1945 yılında kurulan Azerbaycan Demokrat Partisi (ADP) de halkın aydınlanmasında etkili olmuştur. Kasım 1945'te 744 delegenin katılımı ile Azerbaycan Halk Kongresi yapılmıştır. 12 Aralık (21 Azer) 1945 günü Tebriz'de milli meclis açılmış ve ADP'nin de lideri Seyid Cafer Pişeveri başkanlığında 'milli hükümet' kurulmuştur. Açıklanan hükümet programında; Azerbaycan Hükümetinin dünyaya tanıtımı, eğitimin ana dilde yapılması, Azerbaycan Hükümeti'nin merkezi İran hükümetini tanımakla birlikte, merkezi hükümet tarafından alınacak kararların Azerbaycan Hükümeti'ne muhalif olmayan kararları kabul edeceği gibi konular yer almıştır (Baykara, 1978: 192). 1 yıl sonra İran ve Azerbaycan hükümetleri arasında imzalanan anlaşma ile Azerbaycan hükümeti önemli bir başarıya imza atarak birçok talebini kabul ettirmiştir (Lenczowski, 1949: 301-302). Azerbaycan'da 1941-1946 yılları arasında meydana gelen bu hareketler, merkeze karşı çevrenin güçlü

bir politik mücadelesi olarak değerlendirilebilir. Çevrenin üst düzeyde bağ kurarak birlikte hareket edebildiği bu dönemde, çevrenin merkeze açık bir şekilde başkaldırarak özerklik talebinde bulunduğu görülmüştür (Yenisey, 2008: 140).

Rıza Şah'ın oğlu Muhammed Rıza Şah zamanında çıkarılan toprak reformu yasası çevrenin tepkisine yol açan başka bir olaydır. 1963 yılında 'Ak Devrim' ile başlayan toprak reformu sürecinde yerel toprak ağalarının gücü azalmış, işsiz kalan köylüler büyük şehirlere göç etmiştir. Yine ekonomik alanda yapılan yatırımlar da merkez ile çevrenin giderek uzaklaşmasına neden olmuştur. Yatırımların merkeze yakın yerlere yapılması, fabrikaların, santrallerin başkent Tahran ve çevresinde yoğunlaşması çevrenin hoşnutsuzluğuna yol açmıştır. Çünkü merkez ekonomik olarak giderek güç kazanırken, çevre giderek yoksullaşmaya başlamıştır. Merkez ile çevre arasındaki farklılaşma 1970'li yıllara gelindiğinde daha da belirginleşmeye başlamıştır (McDowall, 2000: 258).

Muhammed Rıza Şah döneminde Pehlevi Hanedanlığına kutsal bir misyon yüklenmesi, Farsçanın öne çıkarılması ve bunların baskıcı, dayatmacı bir şekilde yapılması merkez ile çevrenin karşı karşıya geldiği başka bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. 1925-1979 yılları arasında İran'da hüküm süren Pehlevi Hanedanlığının uyguladığı merkezi güçlendiren uygulamalar Fars kökenlileri devlet içerisinde egemen noktaya taşıırken Fars kökenli olmayan çevre unsurları arasında etnik bilinçlenmeye yol açmıştır. Çevre içerisinde siyasi hareketlerin 1970'lere gelindiğinde giderek arttığı ancak rejim baskısı nedeniyle gizli şekilde yürütüldüğü görülmüştür (Yenisey, 2008: 151).

5. İran İslam Devrimine Doğru: Azerbaycanlı Türkler

Şah döneminde merkezi güçlendiren ve tek bir Fars ulusu yaratmaya yönelik uygulamalardan hoşnut olmayan çevrenin, İslam devrimine giden süreçte oldukça etkili olduğu söylenebilir (Burke ve Lapidus, 1988: 13). Bu çevre içerisinde Azerbaycanlı Türkler de önemli bir unsurdur¹. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki; devrimin gerçekleşmesi için sadece etnik grupların hoşnutsuzluğu yeterli bir etken değildir (Enloe, 1986: 224). Bu çok boyutlu süreç içerisinde etnik hareketler bir boyut olarak değerlendirilebilir.

Merkezde toplanan ekonomik yatırımlar neticesinde ortaya çıkan refah düzeyi, çevrenin tersi durumu yaşaması ile birleşince eşitlik ve adalet duygularının çevre tarafından sorgulanır hale gelmesine neden olmuştur. Ekonomik eşitsizlik duygusunun yarattığı baskıya kültürel ayrımcılığın da

¹ 1976 yılı için ülke nüfusu 30 milyondur. Bunun yarısını Farslar oluştururken, 5 milyonluk nüfus ile % 17,6'sını Azerbaycanlı Türkler oluşturmaktadır (Iran Almanac, 1976: 350).

eklenmesiyle etnik gruplar arasında bir dışa vurumun ortaya çıkması da kaçınılmaz olmuştur. Özellikle Azerbaycanlı Türkler, Kürtler ve Araplar bu gruplar içinde en aktifleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Merkeze yönelik başkaldırı şeklinde gerçekleşen özerklik hareketlerinin öne çıkmasında politik aktörlerin yanında dini aktörler de etkili olmaya başlamıştır (Yeni-sey, 2008: 158). Tahran yönetiminin Ak Devrim adı altında gerçekleştirdiği toprak reformuna karşı direnç gösterenlerin başında Ayetullah Humeyni gelmektedir. Bu karşıtlığı mitingler organize etmek suretiyle hayata geçiren Humeyni'nin, tutuklanması ve idam cezasına çarptırılmasını takip eden süreçte Türk din adamı Ayetullah Şeriatmedari'nin çabaları sonuç vermiş ve Humeyni'nin idam cezası kaldırılmışsa da sürgün cezası almaktan kurtulamamıştır (Üstün, 2000: 403). Humeyni her ne kadar sürgün hayatı yaşıyor olsa da İran halkı üzerindeki etkisini devam ettirebilmiştir.

İran'da 1963 yılında yapılan seçimin sonucunda sandıktan başbakan olarak çıkan Hasan Ali Mansur'un, 1965 yılı Ocak ayında öldürülmesi, 1967 yılında Muhammed Rıza Pehlevî'nin kendisini 'şehinşah' (şahlar şahı) ilan etmesi, yine Şah'ın 1971 yılında imparatorluk tacı giyerek kendisinin imparator olduğunu duyurması gibi gelişmeler İran'da siyasal ortamın giderek ısınmasına zemin hazırlamıştır. 1975 yılına gelindiğinde Şah, İran'ı 400 bin kişilik ordusu, 80 bin kişilik jandarması ve 100 bin kişilik gizli polis teşkilatıyla (SAVAK) tam bir polis devletine dönüştürmüştür. Akabinde işkence haberlerinin ardı arkası kesilmemiş ve faili meçhul cinayetlerin de sayısı bir hayli artış göstermiştir. Öyle ki kısa zaman içinde yalnızca Tebriz'de gecenin bir vaktinde sebepsizce evinden alınıp götürülenlerin sayısı 500'leri aşmıştır. Bu gelişmelere Tebriz'deki Türk tüccarlara kesilen para cezaları da eklenmiştir. Para cezalarına ilave olarak bu tüccarlardan 29 tanesi tutuklanmış ve 15 i de sürgün edilmiştir (Attar, 2006: 136). Şah rejiminin modernleşme hareketlerine karşı hoşnutsuzluk 1977 yılının sonlarında zirveye ulaşmış ve Kasım 1977'de Tebriz pazarında bazı göstericilerin ellerindeki Azerice pankartlarla Şah rejiminin politikalarını açıkça protesto etmelerine neden olmuştur. Bu dönemde üniversitelerde de rejim karşıtı gösteriler baş göstermeye başlamıştır. 1977 yılının Ekim ayında Tahran ve İsfahan üniversitelerinde gerçekleştirilen gösteriler 10 öğrencinin gözaltına alınmasıyla sonuçlanmıştır. Aralık 1977'de Tebriz Üniversitesi'nde 21 Azer Hareketi anısına gösteri yapan öğrencilerin de sonu gözaltına alınmak olmuştur (Devlet, 1997: 57). 1978 yılı başlarında Şiiliğin merkezi olan Kum'da başlayan gösterilerin önemli sonuçları olmuştur. Buradaki gösterilerde ölenlerin anısına Tebriz'de Ayetullah Şeriatmedari tarafından 40 günlük yas ilan edilmesi Şah rejimine karşı büyük bir ayaklanmanın çıkmasına öncülük eden bir gelişme olmuştur. Resmi açıklamalara bakıldığında; ayaklanmanın sonucunda 9 kişinin öldüğü ve

125 kişinin de yaralandığı belirtilmiştir. Ancak resmi olmayan verilere bakıldığında durumun çok daha vahim olduğu ortaya çıkmıştır. Ayaklanmada ölen sayısının 400 civarında, yaralı sayısının da bin kişi kadar olduğu ifade edilmiştir. Yine süreç sonunda yaklaşık iki bin kişi gözaltına alınmıştır. Tebriz’de yaşanan bu ayaklanma İran’a dalga dalga yayılmış ve Tahran, Yezd, İsfahan, Meşhed, Zencan, Arak ve diğer şehirleri de etkisi altına almıştır. Rejimin aldığı önlemler sonuca ulaşmakta yetersiz kalmış ve 1979 Ocak ayında sürgünde bulunan Ayetullah Ruhullah Humeyni önemli bir zafer kazanarak İran’a dönmüştür. Böylece rejimin, bir İslam Cumhuriyetine dönüşmesi için gerekli zemin bulunmuştur (Devlet, 1997: 58).

Sonuç

İran nüfusunun önemli bir kısmını oluşturan Azerbaycanlı Türkler tarihsel süreç içerisinde değerlendirildiğinde karşımıza çelişkili bir durum çıkmaktadır. Azerbaycanlı Türkler her ne kadar uzun yıllar iktidarda bulunmuş olsa da çeşitli nedenlerden dolayı devletin merkezinde konumlanmaktan ziyade çevrede yer almışlardır. Safeviler ile başlayan Fars ulusçuluğunun ilk kıpırtıları Pehlevi Hanedanlığı döneminde zirve yapmıştır. Rıza Şah ile başlayan ve oğlu Muhammed Rıza ile devam eden Batılı reform hareketleri ve merkezileştirme politikaları ekonomik refahın ve iyi eğitim şartlarının merkezde toplanmasına neden olmuştur. Merkezde yaşanan bu sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik gelişmeler, çevreyi oluşturanlarda rahatsızlık uyandırmıştır. Bunun bir sonucu olarak çevrenin merkeze yönelik adalet ve eşitlik alanlarındaki inançları da zedelenmiştir. Nihayetinde zaman zaman merkezi otoriteye karşı başkaldırıları görülmüştür. 1945-1946 yıllarında Azerbaycan Milli Hükümeti’nin kurulması bunun bir örneğidir.

Merkezi Farslaştırma politikası karşısında Azerbaycanlı Türklerin tepkileri genellikle yerel çapta özerklik hareketlerinin ortaya çıkması şeklinde tezahür etmiştir. Azerbaycan Türklerinin özerklik taleplerinin genellikle akamete uğramasında etkili olan faktörlerden biri de Şii Türklerin bazı dönemlerde merkezi hükümetten yana tavır alarak rejim yönetiminde etkin olmak istemelerine karşın geri kalan Türklerin merkezden daha bağımsız bir yapıyı savunmasının oluşturduğu ikilemden kaynaklanmaktadır.

Azerbaycanlı Türkler, çevrenin en önde gelen unsuru olmuşlardır. Çevrede konumlanmış diğer etnik gruplarla birlikte Azerbaycanlı Türklerin de aktif olarak katılım gösterdiği Tebriz’de başlayan ve İran’ın birçok şehrine yayılan gösteriler, İran İslam Devrimi’nin gerçekleşmesiyle sonuçlanmıştır. Bu haliyle İran İslam Devrimi, merkez-çevre yaklaşımı bağlamında değerlendirildiğinde, çevrenin öncüsü olan Azerbaycanlı Türkler ve diğer çevre unsurlarının merkeze karşı ayaklanması sonucu gerçekleşmiştir şeklinde yorumlanabilecektir.

Kaynakça

- Abrahamian, E. (1982). *Iran Between Two Revolutions*. New Jersey: Princeton University Press.
- Abrahamian, E. (2014). *Modern İran Tarihi*. Şendil, D. (Çev). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Akyol, E. ve Ahmadı A. (2019). İran'da Rıza Şah Dönemi Modernleşme Sürecinin Şia Ulemasına Etkisi. *Tarih Okulu Dergisi*, 40, 145-170.
- Akyol, T. (1999). *Osmanlı'da ve İran'da Devlet ve Mezhep*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Attar, (Haşimzade), A. (2006). *İran'ın Etnik Yapısı (Yakın Dönem ve Günümüzde)*. Ankara: Divan Yayıncılık.
- Aydın, S. (2000). *Modernleşme ve Milliyetçilik*. İstanbul: Gündoğan Yayınları.
- Azer, S. (1942). *İran Türkleri*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- Baykara, H. (1978). *İran İnkılabı ve Azatlık Hareketleri*. İstanbul: Emek Matbaacılık.
- Burke, E. ve Ira, M. L. (1988). *İslam, Politics and Social Movements*. Berkeley: University of California Press.
- Celilov, F. A. (2000). *Azer Halkı*. Bakü: Ağrıdağ Neşriyat.
- Cottam, R. (1978). *Nationalism in Iran*. Pitsburg University Press.
- Cronin, S. (1997). *Army and Creation of the Pahlevi State in Iran: 1910-1926*. Tauris Academic Studies, London.
- Çevik, H. (2005). *Kadim Toprakların Trajedisi-Ortadoğu*. Konya: NKM Yayıncılık.
- Devlet, N. (1997). İran İslam Cumhuriyetindeki Azerbaycan. *Toplumsal Tarih Dergisi*, 40, 53-61.
- Doerfer, G. (1987). *İran'da Türkler*. *Türk Dili*, TDK Yayınları, 431, 242-251.
- Enloe, C. (1986). *Ethnic Conflict and Political Development*. University Press of America.
- Gresh, A. ve Vidal D. (1991). *Ortadoğu, Mezopotamya'dan Körfez Savaşı'na*. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Gülener, S. (2007). Türk Siyasetinde Merkez-Çevre İlişkilerinin Seyri ve 27 Mayıs 1960 Darbesi. *Bilgi Dergisi*, 14, 36-66.

- Hodgson, M. G. S. (1995). *İslam'ın Serüveni*. Komisyon III (Çev.). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Kafkasyalı, A. (2010). *İran Türkleri*. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
- Karadeniz, Y. (2006). *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, İstanbul: Bakış Yayınları.
- Karadeniz, Y. (2008). II. Meşrutiyetin Ön Denemesi: İran Meşrutiyet Hareketi ve Sebepleri (1906). *Bilig Dergisi*, 47, 193-214.
- Karadeniz, Y. (2014). Safevi Devleti'nin Kuruluşu Meselesi: Kızılbaşların Ortaya Çıkışı. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (3), 53-67.
- Kartal, F. (2016). *Toplumsal ve Demografik Yapı*. Burak Tangör (Ed.), *İran Toplum, Devlet ve Siyaset içinde* (s. 9-44). Ankara: TODAİE Yayınları.
- Kevserani, V. (1992). *Osmanlı ve Safevilerde Din Devlet İlişkisi*. İstanbul: Denge Yayınları.
- Koca, M. (2013). *İran'da Rıza Şah Dönemi Modernleşme Hareketleri (1925-1941)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İnönü Üniversitesi, Malatya.
- Kurtuluş, R. (2008). Rıza Şah Pehlevi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 35, 67.
- Mardin, Ş. (2003). Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri. M. Türköne ve T. Önder (Der.). *Türkiye'de Toplum ve Siyaset (Makaleler 1)* içinde (s. 35-77). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2004). Türkiye'de Gençlik ve Şiddet, M. Türköne ve T. Önder (Der.). *Türk Modernleşmesi (Makaleler 4)* içinde (s. 251-291). İstanbul: İletişim Yayınları.
- McDowall, D. (2000). *A Modern History of the Kurds*. London: Tauris Academic Studies.
- Sarıkaya, Y. (2012). Geçmişten Günümüze İran: Tarih, Siyaset, Toplum ve Kültür. *Türk Akademisi Siyasal Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı Raporu*, 2, Ankara.
- Shaffer, B. (2008). *Sınırlar ve Kardeşler; İran ve Azerbaycanlı Kimliği*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Shils, E. (1975). *Center and Periphery Essays in Macrosociology*. Chicago and London: University of Chicago Press.

- _____. (2002). Merkez ve Çevre, Y. Z. Çelikkaya (Çev.). *Türkiye Günlüğü*, 70, 86-96.
- SİTSO, (2018). *İran İslam Cumhuriyeti Ülke Raporu*. Mersin.
- Sümer, F. (2001). Kaçarlar. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 24, 51-53.
- Tafloğlu, M. S. (2012). İran Türk Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Türk Tarihine Stratejik Etkisi. *Turan-Sam Dergisi*, 4 (13), 105-115.
- Üstün, İ. S. (2000). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İran*. İstanbul: TDV Yayınları.
- Werner, C. (2000). *An Iranian Town in Transition*. Almanya: Harrasowitz Verlag Publishers.
- Yenisey, G. (2008). İran'da *Etnopolitik Hareketler: 1922-2004*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- “Ülke Profili: İran”, (15.07.2019), <http://www.aljazeera.com.tr/ulke-profil-i/ulke-profil-i-iran>

T.C.

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
YAYIN İLKELERİ VE YAZIM KURALLARI

GENEL İLKELER

1. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayın organı olan Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi uluslararası hakemli bir dergi olup yılda 4 sayı (İlkbahar, Yaz, Sonbahar, Kış) yayımlanır. Gerektiği durumlarda bu sayıların dışında özel sayılar da yayımlanabilir.
2. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sosyal bilimlerin tüm alanlarıyla ilgili özgün bilimsel çalışmalarını yayımlayan akademik bir dergidir. Bu amaçla dergiye gönderilen makalelerin daha önce başka bir yayın organında yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekmektedir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş olan bildirimler, bu durumun açıkça belirtilmesi koşuluyla kabul edilebilir.
3. Derginin yazı dili Türkçe olmakla birlikte İngilizce, Arapça, Farsça, Almanca, Fransızca ve Rusça gibi dillerde yazılan makaleler de kabul edilmektedir. Bu dillerin dışında yazılmış makalelerin kabulü Yayın Kurulunun kararına bağlıdır.
4. Dergiye gönderilen makale öz, abstract, atıflar, kaynaklar ve ekler dâhil en az 4.000, en fazla 8.000 kelime olmalıdır.
5. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'ne makale göndermek isteyen yazarların <http://www.yyusbedergisi.com/> veya <http://dergipark.gov.tr/yyusbed> adresine üye olarak makalelerini sisteme yüklemeleri gerekmektedir. Sistemde yazara/yazarlara ve makaleye ait bilgilere eksiksiz yer verilmelidir. Ancak makale sistem üzerinden hakemlere gönderildiği için sisteme yüklenen dosyada yazarın/yazarların kimliğini deşifre edici bilgiler yer almamalıdır. Makalenin hakem süreci tamamlandıktan sonra yazarla/yazarlarla ilgili bilgiler sistemden alınarak makaleye eklenecektir.
6. Makalenin, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin web sitesine gönderilmesi, yayımı için başvuru olarak kabul edilir ve yazımın değerlendirme süreci başlatılır. Birden fazla yazarlı makalelerde, yazarların telif haklarını makaleyi sisteme yükleyen yazara devrettikleri kabul edildiğinden, Yayın Kurulu yazarlardan tek tek telif hakları talebinde bulunmaz. Bu konuda sorumluluk, makaleyi sisteme yükleyen yazara aittir.

7. Hakemlerin, “Düzeltilmeler yapıldıktan sonra yayımlanabilir” raporu verdiği makalelerde, yazar/yazarlar tarafından gerekli düzeltmeler yapılmalı ve makale son şekliyle sisteme yüklenmelidir.

8. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, gönderilen yazılarda düzeltme yapmak, yazıları yayımlamak ya da yayımlanmamasına hakkına sahiptir.

9. Yayımlanması için Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi’ne gönderilen yazıların telif hakları dergiye devredilmiş olur. Dergi yönetiminden izin alınmaksızın başka bir yayın organında bu yazılar yayınlanamaz, çoğaltılamaz ve kaynak gösterilmeden kullanılamaz. Ayrıca yazara/yazarlara telif ücreti ödenmez.

10. Dergide yayımlanan yazıların hukuksal, bilimsel ve etik sorumluluğu yazara/yazarlara aittir. Yayın Kurulu ve editöryal ekip kaynaklanması muhtemel herhangi bir yasal yükümlülük kabul etmez.

DEĞERLENDİRME SÜRECİ

11. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi’ne gönderilen makaleler, ilk olarak editör tarafından derginin yayın ilkeleri ve yazım kurallarına uygunluk açısından incelenir. Uygun görülmemeyen yazılar, gerekli düzeltmelerin yapılması için yazarına/yazarlarına iade edilir.

12. Derginin yayın ilkelerine uygun olan makaleler için değerlendirme süreci başlatılır. Yayın Kurulu üyelerinin görüşü doğrultusunda makale, ilgili alanda eser ve çalışmalarıyla bilinen iki hakeme gönderilir.

13. Yayın ilkelerine uygun olmayan makaleler hakeme gönderilmez.

14. Makalenin yayımlanabilmesi için hakemlerden olumlu rapor gelmesi şartı aranır. Böyle bir raporda göz önünde bulundurulacak bilimsel esaslar şunlardır:

- a. Araştırma yöntemi,
- b. Konu bütünlüğü,
- c. Bilimsel özgünlük,
- d. İlgili bilim dalının terim bilgisine hâkimiyet,
- e. Konuyla ilgili eski ve yeni çalışmaları görebilmek,
- f. Yararlanılan kaynaklarda uygunluk ve yeterlilik,
- g. Değerlendirme yapabilme ve sonuca ulaşabilme,
- h. Alanına katkı sağlama,
- i. Dil hâkimiyeti/anlaşılabilirlik, akıcılık.

15. Hakem değerlendirmesi sonucu iki olumlu rapor alan makaleler yayımlanmaya hak kazanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde makale, üçüncü bir hakeme gönderilir. Makalenin

yayımlanıp yayımlanmaması üçüncü hakemin raporu belirlenir.

16. Hakemlerden olumsuz rapor alan makaleler yayımlanmaz ve yazarına/ yazarlarına iade edilmez.

17. Hakem ve yazarların isimleri karşılıklı olarak birbirinden gizli tutulur. Hiçbir koşulda hakemlere yazar adı gönderilmediği gibi, yazarlara da hakem adları açıklanmaz.

18. Yazarlar, hakemlerin ve Yayın Kurulunun eleştirisi, öneri ve düzeltme taleplerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler.

YAZIM KURALLARI

19. Yayımlanmak üzere Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'ne gönderilen makalelerin başında en az 150, en fazla 200 sözcükten oluşan Türkçe (Öz) ve İngilizce (Abstract) özet mutlaka bulunmalıdır. Özet içinde kaynak, şekil, çizelge vb. unsurlara yer verilmemelidir. Özeti altında en az 3, en çok 6 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir.

20. Makalede atıf sistemi olarak APA kullanılmalıdır. Metin içi kaynak gösteriminde dipnot kesinlikle kullanılmamalıdır. Sadece açıklamalar ve internet kaynakları için dipnota başvurulmalıdır.

21. İmla ve noktalama açısından, metnin gerektirdiği zorunlu haller dışında, Türk Dil Kurumunun güncel İmla Kılavuzu esas alınmalıdır.

22. Dergi sistemine yüklenen makaleler Microsoft Word programında hazırlanmalı aşağıdaki değerlere uygun bir biçimde düzenlenmelidir:

Kâğıt Boyutu	A4 Dikey
Üst Kenar Boşluk	2,5 cm
Alt Kenar Boşluk	2,5 cm
Sol Kenar Boşluk	2,5 cm
Sağ Kenar Boşluk	2,5 cm
Yazı Tipi	Times New Roman
Yazı Tipi Stili	Normal

Yazı Boyutu (Başlık ve Metin)	11
Yazı Boyutu (Özetler)	10
Yazı Boyutu (Dipnot)	9
Tablo-Grafik	10
Paragraf Aralığı	Önce 6 nk, sonra 0 nk
Satır Aralığı	Tek (1)

23. Microsoft Word programında bulunmayan bir yazı tipinin (font) kullanıldığı çalışmalarda, makale ile birlikte font dosyası da sisteme yüklenmelidir.

24. Makalelerde sayfa numarası, üst bilgi ve alt bilgi gibi ayrıntılara yer verilmemelidir.

25. Makalenin başlığı BÜYÜK harflerle ve **koyu** yazılmalıdır. Makale içerisindeki diğer başlıklar ise koyu ve her bir kelimenin sadece ilk harfi büyük olmalıdır.

26. Makalenin sonunda kaynakça bulunmak zorundadır. Yararlanılan kaynaklar, yazar soyadlarına göre alfabetik olarak sıralanmalı ve yazar soyadı ve adı küçük yazılmış bir şekilde düzenlenmelidir.

Alıntı Kuralları:

1. Kitap, makale veya herhangi bir kaynak Kendi metninizde yazar soy isminden bahsedilmemişse ve tek yazarlı bir kaynak ise yazarın soyadı virgül, basım tarihi iki nokta ve sayfa no girilir. (Örnek 1)

2. Kitap, makale veya herhangi bir kaynak Kendi metninizde yazar soy isminden bahsedilmemişse ve tek yazarlı bir kaynak ise yazarın soyadı virgül, basım tarihi iki nokta ve sayfa no girilir. (Örnek 2-3)

Tek Yazarlı Kaynaklar

a. Cümle içi gösterimine ilişkin örnek

Cümle içi gösteriminde metninizde yazar hakkında bir ifade yoksa;

1. ... (Vural, 2004: 27)'de belirtildiği üzere eğitimde planlama yapmak geleceği tasarlamamanın önemli unsurlarından biridir.

Cümle içi gösteriminde metninizde parantezden önce yazardan bahsedilmişse;

2. Eğitim sorunlarına değinen Sever (2003: 27 – 29) sorunların çözümlenmesi için kapsamlı çalışmaların yapılması gerektiğini vurgulamaktadır.

Cümle içi gösteriminde metninizde parantezden önce yazardan bahsedilmişse;

3. Vural (2007: 78), günümüzde çevre kirliliğinin önemli bir sorun olduğunu belirtmektedir.

b. Cümle sonu gösterimine ilişkin örnek:

Cümle sonu gösteriminde metninizde yazar hakkında bir ifade yoksa;

... Nüfus artış hızı işsizliğin temel gerekçeleri arasında sayılabilir (Sever, 2008: 145).

Cümle sonu gösteriminde metninizde yazar hakkında bir ifade yoksa ve birden fazla eserine atıf yapılırsa;

... İnternet bağımlılığı, çağımızın önemli bir sorunudur (Ceyhan, 2008: 15; Ceylan, 2005: 20).

İki Yazarlı Kaynaklar

Herhangi bir kaynak iki yazarlı ise; metin içi alıntılarınız örneklerde olduğu gibi her iki yazarın da soyadlarından, eserlerin yayın tarihlerinden ve sayfa numaralarından oluşmalıdır.

a. Cümle içi gösterimine ilişkin örnek:

Cümle içi gösteriminde metninizde parantezden önce yazar(lar)dan bahsedilmişse:

Güven ve Kürüm (2006: 86)'de belirtildiği üzere eğitimde planlama yapmak geleceği tasarlanmanın önemli unsurlarından biridir.

b. Cümle sonu gösterimine ilişkin örnek:

Cümle sonu gösteriminde metninizde yazarlar hakkında bir ifade yoksa;

... Eğitimde planlama yapmak geleceği tasarlamının önemli unsurlarından biridir. (Güven ve Kürüm, 2006: 86).

Üç veya Daha Fazla Yazarlı Kaynaklar

Üç veya daha fazla yazarı olan herhangi bir kaynağın referansını verirken; ilk referans vermede tüm yazarların soyadları virgülle ayrılarak açıkça belirtilmelidir. Daha sonra verilen referanslarda; bu kaynağın referansları ilk yazarın soyadı ve “vd.” Kullanılarak verilir.

İlk Kullanımda:

a. Cümle içi gösterimine ilişkin örnek:

Cümle içi gösteriminde metninizde parantezden önce yazarlardan bahsedilmişse:

... Çardak, Ceylan ve Güven (2008: 206) çevrimiçi derslerin etkililiğini sağlama da etkileşim öğelerinin büyük rol oynadığını belirlemiştir.

b. Cümle sonu gösterimine ilişkin örnek:

Cümle sonu gösteriminde metninizde yazarlar hakkında bir ifade yoksa;

... Çevrimiçi derslerin etkililiğini sağlama da etkileşim öğelerinin büyük rol oynadığı belirlenmiştir (Çardak vd., 2008: 206).

Daha sonraki kullanımlarda:

a. Cümle içi gösterimine ilişkin örnek:

Cümle içi gösteriminde metninizde parantezden önce yazarlardan bahsedilmişse:

... Çardak vd. (2008: 206) çevrimiçi derslerin etkililiğini sağlama da etkileşim öğelerinin büyük rol oynadığını belirlemiştir.

b. Cümle sonu gösterimine ilişkin örnek:

Cümle sonu gösteriminde metninizde yazarlar hakkında bir ifade yoksa;

... Çevrimiçi derslerin etkililiğini sağlama da etkileşim öğelerinin büyük rol oynadığı belirlenmiştir (Çardak vd., 2008: 206).

Yazarı bilinmeyen kaynaklar

Cümle sonu gösterimine ilişkin örnek:

Yazarı bilinmeyen kaynaklar metin içi alıntılarda tırnak içinde yer alan kısa makale başlığı ve tarih ile verilir. Makale başlıkları uzun olduğunda, başlığın yalnızca ilk kelimesi veya iki kelimesi kullanılır.

Metin içi gösterim:

... (“Uzaktan Eğitimde Yaşanan Sorunlar”, 2003: 56).

Aynı Soyadına Sahip Yazarların Eserleri

Birden fazla kaynağın ilk yazarları aynı soyadına sahip ise bu durumda her bir kaynak için ilk yazarların ön adının baş harfleri büyük harf ve nokta ile soy isimden önce örnekte olduğu gibi verilir.

a. Cümle içi gösterimine ilişkin örnek:

Cümle içi gösteriminde metninizde parantezden önce yazarlardan bahsedilmişse:

A. Ceyhan (1990: 56) ve E. Ceyhan’ın (1998: 124 – 125) çalışmalarında ifade ettikleri gibi, ...

b. Cümle sonu gösterimine ilişkin örnek:

Cümle sonu gösteriminde metninizde yazarlar hakkında bir ifade yoksa;

... ifade edilmektedir (A. Ceyhan, 1990: 56 ve E. Ceyhan, 1998: 124, 125).

Aynı Yazarın Eserleri

Aynı yazar tarafından yazılmış iki veya daha fazla kaynaktan aktarma yapılırken yazarın soyadı bir kez yazılır ve kaynakların basım yılları noktalı virgül ile ayrılarak sıralanır. Yapılan sıralamada eskiden yeniye doğru bir sıralama yapılması tercih edilir.

a. Cümle içi gösterimine ilişkin örnek:

Cümle içi gösteriminde metninizde parantezden önce yazarlardan bahsedilmişse:

Adıgüzel'in (1991: 142; 2006: 298) araştırmalarında....

b. Cümle sonu gösterimine ilişkin örnek;

Cümle sonu gösteriminde metninizde yazarlar hakkında bir ifade yoksa;

... belirtilmektedir (Terzi, 2003: 251; 2005: 64).

Bir Yazarın Aynı Tarihli birden fazla Eseleri

Bir yazarın aynı yılda basılan birden çok eseri referans olarak verilirken eserlerin yayın tarihlerinden sonra a, b, c .. küçük harfler kullanılır.

a. Metin içi gösterimine ilişkin örnek:

Cümle içi gösteriminde metninizde parantezden önce yazarlardan bahsedilmişse:

.... Balaban, (2004a: 23; 2004b: 200) ekonomik yapının düzelmesindeki en önemli faktörlerin

b. Metin içi gösterimine ilişkin örnek:

Cümle içi gösteriminde metninizde yazarlar hakkında bir ifade yoksa;

Bazı araştırmalarda (Balaban, 2004a: 23; 2004b: 200) ekonomik yapının düzelmesindeki en önemli faktörlerin

Derleme Kaynaklar

Derleme kaynakların gösteriminde yalnızca yazar ya da yazarların soyadları verilir. Editör bilgisi kaynakçada yer alır.

a. Cümle içi gösterimine ilişkin örnek:

Cümle içi gösteriminde metninizde parantezden önce yazarlardan bahsedilmişse:

... Odabaşı ve Kılıçer (2008: 46)'e göre, postmodernizmin erkek ile kadın arasındaki ayrımı reddetmesi, postmodern reklamlarda da kendini göstermektedir.

b. Cümle sonu gösterimine ilişkin örnek:

Cümle sonu gösteriminde metninizde yazarlar hakkında bir ifade yoksa;

... Postmodernizmin erkek ile kadın arasındaki ayrımı reddetmesi, post-modern reklamlarda da kendini göstermektedir (Odabaşı ve Kılıçer, 2008: 46).

Çeviri Kaynaklar

Çeviri kaynakların metin içi gösteriminde yalnızca yazar ya da yazarların soyadları verilir. Çeviren bilgisi kaynakçada yer alır.

a. Cümle içi gösterimine ilişkin örnek:

Cümle içi gösteriminde metninizde parantezden önce yazarlardan bahsedilmişse:

... Bradley (2004: 45)'e göre rakiplere odaklanma, şirketlerin güçsüz rakiplerinin zayıf olan yönlerine yoğunlaşmak yoluyla bu rakiplerinden müşteri ve pazar payı çalmaya çalışmasıdır.

b. Cümle sonu gösterimine ilişkin örnek:

Cümle sonu gösteriminde metninizde yazarlar hakkında bir ifade yoksa;

... rakiplere odaklanma, şirketlerin güçsüz rakiplerinin zayıf olan yönlerine yoğunlaşmak yoluyla bu rakiplerinden müşteri ve pazar payı çalmaya çalışmasıdır (Bradley, 2004: 45).

Kurum Yazarlı Kaynaklar

Kurum, dernek, hükümet kuruluşları ve çalışma gruplarının isimleri yazar gibi değerlendirilir. Genellikle metin içinde her geçtikleri yerde yazılırlar. Bazı kurum vb. yazarlarının ismi ilk geçtiği yerde açıkça yazılır ve sonra kısaltılarak kullanılır. Bir grup yazarın isminin kısaltılmasına karar verirken, aşağıdaki genel kurallar göz önünde bulundurulur.

Kısaltmalar, okuyucu için yeterince bilgi verecek şekilde olmalı ve “Kaynaklar” kısmına da hiçbir güçlüğü yer vermeden yazılabilir. İsim uzunsa, kısaltması kolaylıkla okunuyor ya da biliniyor ise, ikinci veya daha sonra geçtiği yerlerde kısaltma kullanılır. Ancak ilgili kaynağın daha sonraki gösteriminde kısaltma kullanılacak ise ilgili kurumun kısaltması köşeli parantez içerisinde gösterilir. Daha sonraki gösterimlerde bu kısaltma kullanılır. Eğer isim kısaysa veya kısaltma anlaşılmazsa, ismi kısaltma-

nin yerine tam olarak yazmak daha doğru olur.

Metin içi gösterimine ilişkin örnek:

İlk referans verilmesinde

1. ... (Milli Eğitim Bakanlığı [MEB], 2008: 20).

Sonraki referans verilmelerde

2. ... (MEB, 2008: 20).

Arşiv Belgeleri

Metin içindeki arşiv belgeleri, arşiv belgesinin kaynağı ilk etapta kısaltılmadan yazılır. Bununla birlikte, kısaltma sonraki kullanımlarda kullanılacaksa, ilgili arşiv belgesinin kısaltması köşeli parantez içinde gösterilir. Bu kısaltma sonraki izlenimlerde kullanılır. Belge adını virgül izler ve belgenin tarihi verilir. Ardından, arşivin sınıflandırılma şekline göre bir dosya, sayfa veya sayfa numarası verilir.

Arşiv belgeleri dipnotunda, referanslar arşiv belgesinin adını, varsa belgenin tarihini, arşiv ve dosyaları, defterleri ve folyo / çarşafı / sayfa numaralarını içerir.

Metin içi gösterimine ilişkin örnek:

İkincil Kaynaktan Aktarmalar

a. Cümle içi gösterimine ilişkin örnek:

Cümle içi gösteriminde metninizde parantezden önce yazarlardan bahsedilmişse:

...Sağlam (1955'den aktaran Vural, 2008: 164) çalışmasında...

b. Cümle sonu gösterimine ilişkin örnek:

Cümle sonu gösteriminde metninizde yazarlar hakkında bir ifade yoksa;

..... belirtilmektedir (Sağlam, 1955'den aktaran Vural, 2008: 164).

E-Kaynaklar

Basılı olduğu halde internet ortamından erişim sağlanmış kitap, makale ve tezlerden yapılan aktarımlar basılı yayınların aktarımıyla aynı şekilde yapılmaktadır. Yalnızca internet ortamında yer alan kaynakların gösterimine ilişkin örnekler şu şekildedir:

E-Dergilerdeki Makaleler

E-dergilerin metin içi aktarımlarında yazar ve/veya yazarların soyadları ve yayın tarihi (varsa sayfa numarası) parantez içinde gösterilir.

Metin içi gösterimine ilişkin örnek:

.... savunmuştur (Kopkallı ve Mutlu, 2009: 3).

Web Sayfasında Yayınlanan Bildiriler

Metin içi gösterime ilişkin örnek:

..... (Tanışlı ve Özdaş, 2006) şeklinde ifade edilmiştir.

Künye Bilgileri Olmayıp Yalnızca İnternet Ortamında Yer Alan Kaynaklar

Yazar, eser adı, yayın tarihi, kurum adı gibi künye bilgilerinin tamamının veya herhangi birinin olmadığı e-kaynaklarda yalnızca internet tam adresi ve erişim tarihi verilir. **Metin içi gösterimde de bu kaynaklar dipnotta yer alır.**

Örneğin;

<http://www.warc.com/News/TopNews.asp?ID=26981&Origin=WARC-NewsEmail> (Erişim Tarihi: 16.07.2010)

Tablo ve Şekiller

Metin içinde her tablonun, şeklin, grafiğin, resmin bir numarası ve başlığı bulunur. Ancak numara ve başlık tablolarda üstte, şekillerde (grafik, resim vb.) altta yer alır. Her iki durumda da numaralar (1,2,3...) şeklinde yazılır. Başlıklar ilk harfleri büyük ve 11 punto olarak yazılır. Başlıklar sola dayalı olarak yazılır. Tablo, şekil vb.'nin altında kaynak gösterileceği durumlarda, koyu stilde "Kaynak" yazılarak, kaynak gösterilir. Kaynak gösteriminde 11 punto kullanılır. Bu gösterim hem metin içi hem de dipnot yoluyla yapılan aktarımlarda aynı şekilde uygulanır.

Alıntılar

Doğrudan aktarmalarda alıntı, ana düşünce, biçim ve içerik yönünden değiştirilmeden çalışmada yer alır. 40 kelimedenden daha kısa olan alıntılar tırnak işaretleri içinde ve normal satır aralıklarıyla yazılır. 40 kelime ve daha uzun alıntılar, ilk bakışta bunun bir aktarma olduğunun anlaşılabilmesi için, sıkıştırılmış paragraf şeklinde verilir. Bu amaçla, blok biçimindeki alıntı yeni satırdan başlamalı ve tüm paragraf soldan satır başı hizasından bloklanıp soldan girinti oluşturulacak şekilde 1.25 cm içeriden yazılır. Alıntının tamamı tek satır aralığı ile yazılmalıdır. Blok alıntılar için tırnak işaretleri kullanılmaz.

KAYNAKÇA OLUŞTURMA

Tek Yazarlı Kitap

Soyad, Adın Baş Harfi. (Yayım Yılı). *Kitap Adı*. Yayım Yeri: Yayın Evi.
İpekten, H. (1990). *Nâ'îlî Dîvânı*. Ankara: Akçağ.

Çok Yazarlı Kitap

Soyad, Adın Baş Harfi., Soyad, Adın Baş Harfi. ve Soyad, Adın Baş Harfi.
(Yayım Yılı). *Kitap Adı*. Yayım Yeri: Yayın Evi.

Eğilmez, M. ve Kumcu, E. (2012). *Ekonomi Politikası*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Çetişli İ., Çetin, N., Doğan, A., Gür, A., Karataş, C. ve Demir, Ş. (2007).
II. Meşrutiyet Dönemi Türk Edebiyatı. Ankara: Akçağ.

Çeviri Kitap

Soyad, Adın Baş Harfi. (Yayım Yılı). *Kitap Adı*. Çevirmenin Soyadı,
Çevirmenin Adının Baş Harfi. (Çev.). Yayım Yeri: Yayın Evi.

Ferguson, N. (2009). *Paranın Yükselişi-Dünyanın Finansal Tarihi*. Pala,
B. (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Editörlü Kitap

Soyad, Adın Baş Harfi. (Ed.). (Yayım Yılı). *Kitap Adı*. Yayım Yeri: Yayın Evi.

Özbek, M. (Ed.). (2005). *Kamusal Alan*. İstanbul: Hil.

Editörlü Kitapta Bölüm

Soyad, Adın Baş Harfi. (Yayım Yılı). Bölüm Başlığı. Editör Adı (Ed.), *Kitap Adı* içinde (sayfa aralığı). Yayım Yeri: Yayın Evi.

Kejanlıoğlu, B. (2005). Medya Çalışmalarında Kamusal Alan Kavramı. Meral Özbek (Ed.), *Kamusal Alan* içinde (s. 689-713). İstanbul: Hil.

Dergiden Tek Yazarlı Makale

Soyad, Adın Baş Harfi. (Yayım Yılı). Makale Başlığı. *Dergi Adı*, Cilt (Sayı), Sayfa Aralığı.

Özerhan, Y. (2016). Yerel Finansal Raporlama Çerçevesi Taslağındaki Ölçümleme Esasları Üzerine Bir Değerlendirme. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 18 (2), 307-336.

Dergiden Çok Yazarlı Makale

Soyad, Adın Baş Harfi., Soyad, Adın Baş Harfi. ve Soyad, Adın Baş Harfi. (Yayım Yılı). Makale Başlığı. *Dergi Adı*, Cilt (Sayı), Sayfa Aralığı.

Ayrıçay, Y., Özçalıcı, M. ve Bolat, İ. (2017). Katılım Bankalarının Performanslarının AHP ve GIA Tekniklerinden Oluşan Bütünleşik Bir Sistem ile Değerlendirilmesi: Türkiye Örneği. *Pamukkale Avrasya Sosyoekonomik Çalışmalar Dergisi*, 4(2), 54-69.

Elektronik Dergiden Makale

Soyad, Adın Baş Harfi. (Yayım Yılı). Makale Başlığı. *Dergi Adı*, Cilt (Sayı). Erişim Adresi.

Kardaş, F. ve Tanhan F. (2018). Van Depremini Yaşayan Üniversite Öğrencilerinin Travma Sonrası Stres, Travma Sonrası Büyüme ve Umutsuzluk Düzeylerinin İncelenmesi. *YYÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, XV (I). Erişim: <http://efdergi.yyu.edu.tr/makaleler/Cilt15/rpdabdyuefd01112017y.pdf>

Sempozyum/Kongre/Konferans/Bildiri

Soyad, Adın Baş Harfi. (Tarih). Bildiri Başlığı. *Sempozyum/Kongre/Konferans Adı* Tam Metni içinde (sayfa aralığı).

Bülbül, S. E. ve Baykal, K. B. (2017). Gri İlişkisel Analiz Yöntemi İle Hayat Dışı Branşlarda Türk Sigorta Sektörünün Değerlendirmesi. 3. *Ulusal Sigorta ve Aktüerya Kongresi* Tam Metni içinde (s. 1-9).

Yayımlanmamış Tez

Soyad, Adın Baş Harfi. (Tarih). Tezin Başlığı. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans/Doktora Tezi). Kurum adı, Yer.

Ertuş, A. (2016). *Toplumcu Gerçekçi Türk Şiirinde Kadın İmgesi (1960-1980)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

Ansiklopediler

Soyad, Adın Baş Harfi. (Tarih). Madde Başlığı. Ansiklopedi Adı içinde. (Cilt, sayfa aralığı). Yer.

Bergmann, P. G. (1993). Relativity. *The New Encyclopedia Britannica* içinde. (Cilt. 26, ss. 501-508). Chicago, IL: Encyclopedia Britannica.

Sözlükler

Soyad, Adın Baş Harfi. (Yayım Yılı). *Sözlük Adı*. Yayım Yeri: Yayın Evi.

Gerrymander. (2003). *Merriam-Webster's Collegiate Dictionary* (11. Bas-

kı). Springfield, MA: Merriam-Webster's.

**REPUBLIC OF TURKEY
VAN YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY
THE JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES INSTITUTE
PUBLICATION PRINCIPLES AND SPELLING RULES**

GENERAL PRINCIPLES

- 1.** The Journal of Social Sciences Institute, the media organ of Van Yüzüncü Yıl University the Institute of Social Sciences, is an international refereed journal and is published 4 issues (Spring, Summer, Autumn, Winter) annually. Special issues, except mentioned ones, may also be published when necessary.
- 2.** Van Yüzüncü Yıl University The Journal of Social Sciences Institute is an academic journal that publishes unique scientific studies on all areas of social sciences. For this purpose, the articles sent to the journal must not have been previously published in another publication or accepted for publication. Assertions provided at scientific meetings may be accepted provided that this is clearly indicated.
- 3.** While the written language of the journal is Turkish, articles written in languages such as English, Arabic, Persian, German, French and Russian are also accepted. The acceptance of written articles except these languages depends on the decision of the Editorial Board.
- 4.** Articles sent to the journal should be at least 4000, at most 8000 words, including preface, abstracts, citations, references, and attachments.
- 5.** Authors who want to send articles to Van Yüzüncü Yıl University The Journal of Social Sciences Institute should upload their articles to <http://www.yyusbedergisi.com/> or <http://dergipark.gov.tr/yyusbed> by becoming a member. The complete information about the author/authors and articles must be included in the system. However, since the article is sent to the referees through the system, the file uploaded to the system should not contain any decryption information for the identity of the author(s). Information about the author/authors will be taken from the system and added to the article after the referee process is completed.
- 6.** The submission of the article to the website of Van Yüzüncü Yıl University The Journal of Social Sciences Institute is accepted as an application for publication and the evaluation process of the work is started. In multi-authored articles, since it is assumed that the authors accept the

transfer of copyrights to those who upload the article to the system, the Editorial Board does not request individual copyright rights from the authors. Responsibility in this respect belongs to the author who uploads the article.

7. In the articles that the referees report as “Can be published after making corrections”, necessary corrections should be made by author/authors and the article should be uploaded to the system in its final form.

8. Van Yüzüncü Yıl University The Journal of Social Sciences Institute reserves the right to edit, post, or not to post any articles submitted.

9. Copyrights of the articles sent to Van Yüzüncü Yıl University The Journal of Social Sciences Institute for publication are transferred to the journal. These articles cannot be published, copied or used without reference in another media organ without permission from the journal administration. Also, copyright fee is not paid to author/authors.

10. The juridical, scientific and ethical responsibility of the articles published in the journals belongs to the author/authors. The Editorial Board and the team do not accept any probable legal liability.

REVIEW PROCESS

11. The articles sent to Van Yüzüncü Yıl University The Journal of Social Sciences Institute are first reviewed by the editor in terms of compliance with the publication principles and the spelling rules of the journal. Non-compliant articles are returned to the author/authors for necessary corrections.

12. The peer review process is started for the articles that comply with the publishing principles of the journal. In accordance with the opinion of the members of the Editorial Board, the article is sent two referees that are well known for their studies and works with the related field.

13. Articles that don't comply with the publishing principles aren't sent to the referee.

14. In order to publish the articles, it is required to receive a positive report from the referees. Scientific principles to be considered in such a report are as follows;

- a) Research Methods
- b) Subject integrity
- c) Scientific originality
- d) The dominance of the terminology of the relevant discipline,

- e) To be able to see the old and new studies with the related topics
- f) Convenience and adequacy in the resources available
- g) To be able to evaluation and reach the result,
- h) Contribution to the field
- i) Language dominance / intelligibility, fluency.

15. After the peer review process of the referee, the articles receive two positive reports are deserved to be published. If one of the referee's reports is positive and the other is negative, the article will be sent to a third referee. The publication of the work is determined according to the third referee's report.

16. The articles receive the negative report from referees aren't published or returned to the author/authors.

17. The names of the referees and authors are mutually kept confidential. Under no circumstances is the name of the author sent to the referees, and the names of the referees are not disclosed to the authors.

18. The authors consider the criticism, recommendation and correction requests of the referees and the Editorial Board. If they disagree with them, they have the right to object to their reasons.

GUIDELINES

19. Articles sent to the Van Yüzüncü Yıl University The Journal of Social Sciences Institute for publication should start with Turkish (Öz) and English (Abstract) abstracts consisting of minimum 150 and maximum 200 words. The Abstracts should not include elements such as source, shape, chart etc. Keywords including at least 3 words and at most 6 words should appear at the end of the abstract.

20. APA should be used as the citation reference system. The footnote should not be used in in-text citations. Footnotes should be referred only for explanations and footnotes should be numbered.

21. In terms of marking and punctuation, the current Imprint Manual of the Turkish Language Association should be taken as a basis, except in compulsory cases.

22. The articles uploaded to the journal system should be prepared in Microsoft Word and should be arranged in accordance with the following rules:

Paper Size	A4 Vertical
Top Edge Space	2,5 cm
Bottom Edge Space	2,5 cm
Left Edge Space	2,5 cm
Right Margin	2,5 cm
Font	Times New Roman
Font Style	Normal
Font Size (Title and Text)	11
Font Size (Abstracts)	10
Font Size (Footnote)	9
Table-Graphic	10
Paragraph Space	First 6 nk, Then 0 nk
Line Space	Single (1)

23. In the case of using a font unavailable in Microsoft Word, the font file must be uploaded to the system along with the article.

24. The articles should not include details such as page number, header, and footer.

25. The title of the article should be written in CAPITAL letters and **bold**. The other headings in the article should be bold and only the first letter of each word should be capitalized.

26. The bibliography must appear at the end. References should be arranged in alphabetical order according to surnames of all contributing authors, and surname and first name of the authors should be written in lower case letters.

Citing Rules :

1. A book, an article or any sources list one author and if there is no expression about the writer in your text; the name of the author's last name, comma, the publication date, colon, and page no appear in the reference parenthesis (as in example1).

2. A book, an article or any sources list one author and if you named the author before the parenthesis in your text, the writer's name or last name will not be used in the reference parenthesis as in examples 2,3.

One Author Resources

a. Examples of in-sentence formation

If there is no expression about the writer in your text

1. ... (Vural, 2004: 27)'de belirtildiği üzere eğitimde planlama yapmak geleceği tasarlamamanın önemli unsurlarından biridir.

If you named the author before the parenthesis in your text

2. Eğitim sorunlarına değinen Sever (2003: 27 – 29) sorunların çözümlenmesi için kapsamlı çalışmaların yapılması gerektiğini vurgulamaktadır.

If there is no expression about the writer in your text

3. Vural (2007: 78), günümüzde çevre kirliliğinin önemli bir sorun olduğunu belirtmektedir.

b. Examples of sentence end formation

If there is no expression about the writer in your text

... Nüfus artış hızı işsizliğin temel gerekçeleri arasında sayılabilir (Sever, 2008: 145).

If there is no expression about the writer in your text and, citing more works of author

... İnternet bağımlılığı, çağımızın önemli bir sorunudur (Ceyhan, 2008: 15; Ceylan, 2005: 20).

Two Authors Resources:

When any source lists two authors, your in-text citations should consist of the last names of both authors, the publication date, and page number(s).

a. Example of in-sentence formation

If the author's or authors' name(s) are in your text

Güven ve Kürüm (2006: 86)'de belirtildiği üzere eğitimde planlama yapmak geleceği tasarlamamanın önemli unsurlarından biridir.

b. Example of sentence end formation

If the author's or authors' name(s) are named in your text

... Eğitimde planlama yapmak geleceği tasarlamının önemli unsurlarından biridir. (Güven ve Kürüm, 2006: 86).

Three or More Author Resources

When citing any source which has three or more authors; the reference should consist of the surnames of all the authors clearly by separating them with a comma. But in later citing of the same source is done by using the first author's surname and "et al."(vd.)

For The First Usage:

a. Example of in-sentence / end-sentence formation

If the authors' names are in your text

... Çardak, Ceylan ve Güven (2008: 206) çevrimiçi derslerin etkililiğini sağlama da etkileşim öğelerinin büyük rol oynadığını belirlemiştir.

If the authors' names are not in your text

... Çevrimiçi derslerin etkililiğini sağlama da etkileşim öğelerinin büyük rol oynadığı belirlenmiştir (Çardak vd., 2008: 206).

For The Subsequent Usage:

a. Example of in-sentence / end-sentence formation

If the authors' names are in your text

... Çardak vd. (2008: 206) çevrimiçi derslerin etkililiğini sağlama da etkileşim öğelerinin büyük rol oynadığını belirlemiştir.

If the authors' names are not in your text

... Çevrimiçi derslerin etkililiğini sağlama da etkileşim öğelerinin büyük rol oynadığı belirlenmiştir (Çardak vd., 2008: 206).

Resources of unknown writers

Resources of unknown writers: In in-text citations, short article title that is in quotation marks, and the date has taken place. When article titles are long, Just the first word or two words of the title are used.

Example of a reference given at the end of the Sentence:

In-text formation

... (“Uzaktan Eğitimde Yaşanan Sorunlar”, 2003: 56).

Authors who have the same surname in the same reference.

If the sources belong to the authors who have the same surnames, then the initials of the first names of the first authors’ are given before the last name of the authors for each resource as in the example.

a. Example of in-sentence formation

If the authors’ names are in your text

A. Ceyhan (1990: 56) ve E. Ceyhan’ın (1998: 124–125) çalışmalarında ifade ettikleri gibi, ...

b. Example of end-sentence formation

If the authors’ names are not in your text

... ifade edilmektedir (A. Ceyhan, 1990: 56 ve E. Ceyhan, 1998: 124, 125).

The Works Has Written by The Same Author

When quoting from two or more sources written by the same author, the surname of the author is written once and the years of printing of the sources are separated by a semicolon. In the ranking, it is preferable to make a ranking from old to new.

a. Example of in-sentence formation

If the author’s names are in your text

Adıgüzel’in (1991: 142; 2006: 298) araştırmalarında...

b. Example of end-sentence formation**If the author's names are not in your text**

... belirtilmektedir (Terzi, 2003: 251; 2005: 64).

The works having the same date and same author

When formatting a reference for the works of the same author, which published in the same year, a, b, c... small letters is used after the date of publication. (a, b, c, ...)

a. Example of in-text formation**If the author's names are in your text**

Balaban, (2004a: 23; 2004b: 200) ekonomik yapının düzelmesindeki en önemli faktörlerin

b. Example of in-text formation**If the author's names are not in your text**

Bazı araştırmalarda (Balaban, 2004a: 23; 2004b: 200) ekonomik yapının düzelmesindeki en önemli faktörlerin

Compilation Resources

When quoting information from the compilation sources; only the author or authors' surnames are given. The information about the editor is given in the bibliography.

a. Example of in-sentence formation**If the author's names are in your text**

... Odabaşı ve Kılıçer (2008: 46)'e göre, postmodernizmin erkek ile kadın arasındaki ayrımı reddetmesi, postmodern reklamlarda da kendini göstermektedir.

b. Example of end-sentence formation**Example of sentence end display: If the authors' names are not in your text**

... Postmodernizmin erkek ile kadın arasındaki ayrımı reddetmesi, post-modern reklamlarda da kendini göstermektedir (Odabaşı ve Kılıçer, 2008: 46).

Translation Resources

When quoting information from the translated sources; only the author or authors' surnames are given. The information about the translator is given in the bibliography.

a. Example of in-sentence:

If the author's names are in your text

... Bradley (2004: 45)'e göre rakiplere odaklanma, şirketlerin güçsüz rakiplerinin zayıf olan yönlerine yoğunlaşmak yoluyla bu rakiplerinden müşteri ve pazar payı çalmaya çalışmasıdır.

b. Example of end- sentence

If the authors' names are not in your text

... rakiplere odaklanma, şirketlerin güçsüz rakiplerinin zayıf olan yönlerine yoğunlaşmak yoluyla bu rakiplerinden müşteri ve pazar payı çalmaya çalışmasıdır (Bradley, 2004: 45).

Cooperated Writers Resources

The names of institutions, associations, government organizations, and working groups are evaluated as writers. They are usually written in the text where they pass. Some institutions etc. The names of the authors are clearly written in the first place and then used shortened. When deciding to name a group of authors, the following general rules are taken into consideration.

Abbreviations should be sufficient to provide sufficient information for the reader and "References" should be written without any difficulties. If the name is long, the abbreviation is easily read or known, the abbreviation is used in subsequent usages. However, when the abbreviation is used in the subsequent usage of the relevant resource, the abbreviation of the relevant institution is shown in square brackets. This abbreviation is used in subsequent impressions. If the name is short or the abbreviation is not understood, it is more accurate to write the name fully instead abbreviation, where it passes.

Example in-text:

Example in-sentence: In the first usage

1. ... (Milli Eğitim Bakanlığı [MEB], 2008: 20).

Example in-sentence: In subsequent usages.
2. ... (MEB, 2008: 20).

Archive Documents

Archival documents in the text, the source of the archive document are written without shortening in the first place. However, if the abbreviation is to be used in the subsequent usages, the abbreviation of the relevant archive document is shown in square brackets. This abbreviation is used in subsequent impressions. The document name is followed by a comma and the date of the document is given. A file, sheet, or page number is then given according to the way the archive is classified.

In the footnote for archival documents, the references include the name of the archive document, the date of the document, if any, the archives and files, notebooks and foil /sheets/page numbers.

Example of end-sentence formation

In the first usage

1.(Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi [BCA], 1927: 239).

In subsequent usages.

2. (BCA, 1927: 240).

In the first usage

3. ... (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi [BCA], 1933: 198, 352, 11).

In subsequent usages

4. ... (BCA, 1933: 198 352 11)..

In the first usage

5. ... (Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA]. Tapu Defteri [TD]: 26).

In subsequent usages

6. ... (BOA, TD: 26).

Secondhand Source citing

a. Example in-sentence formation

Example in- Sentence: If the author's names are in your text

...Sağlam (1955'den aktaran Vural, 2008: 164) çalışmasında...

b. Example of end-sentence formation

..... belirtilmektedir (Sağlam, 1955'den aktaran Vural, 2008: 164).

E-Resources

The transfers made from books, articles, and thesis which have been accessed through the internet although printed, are done in the same way as the publication of printed publications. Examples of only the resources available on the Internet are as follows:

Articles in E-Journals

The surnames of the authors and / or authors and the date of publication (if any, page number) are shown in parentheses in the in-text transfers of e-journals.

Example in-text formation

.... savunmuştur (Kopkallı ve Mutlu, 2009: 3).

Resources Published on The Web Page

Example in-text formation

..... (Tanışlı ve Özdaş, 2006) şeklinde ifade edilmiştir.

Resources on the Internet Only Without Imprint Information

Only the full internet address and the date of access are given in the e-sources where all of the imprint information such as author, work name, publication date, institution name or not. These sources are included in the footnote in the text.

Example;

<http://www.warc.com/News/TopNews.asp?ID=26981&Origin=WARC-NewsEmail> (Erişim Tarihi: 16.07.2010)

Tables and Figures

Tables, figures, graphics, pictures should have a number and title in the text. However, the number and title are shown at the top, in the figures (graphics, pictures, etc.) at the bottom. In both cases, numbers (1,2,3 alar) are written. Headings are written with the first letters in the capital, all in italic style and in 11 pt. Titles are written to the left. In cases where a source will be shown below the table, figure etc., the source will be shown by typing Source, in the dark style. 11 point is used in the source display. This notation is applied in the same way for both text and footnote transfers.

Quotations

The quotation indirect transfers take place in the study without changing the main idea, form, and content. Quotations less than 40 words are written in quotation marks and normal line spacing. Quotations of 40 words and longer are given in the form of a compressed paragraph so that they have little space and at first glance, it is understood to be a transfer. For this purpose, the quotation in block form should start from the new line and the entire paragraph is written from the left to the top of the line and 1.25 cm from the left to indent from the left. If there are paragraphs in the quotation, 1.25 cm indentation or five spaces should be left at the beginning of these paragraphs. The entire quotation should be written in single line spacing. Quotation marks are not used for block quotations. All quotes in the blockquote must be specified with double quotation marks.

CREATING BIBLIOGRAPHY

Single-Author Book

Surname, Initial of Name. (Publication Year). Title of Book. Publication Place: Publisher.

İpekten, H. (1990). Nâ'ilî Dîvânı. Ankara: Akçağ.

Multiple Author Books

Surname, Initial of Name., Surname, Initial of Name. and Surname, Initial of Name. (Publication Year). Title of Book. Publication Place: Publisher.

Eğilmez, M. ve Kumcu, E. (2012). Economic Policy. İstanbul: Remzi Publishing.

Çetişli İ., Çetin, N., Doğan, A., Gür, A., Karataş, C. ve Demir, Ş. (2007). Turkish Literature in the Second Constitutional Monarchy Period. Ankara: Akçağ.

Translated Books

Surname, Initial of Name. (Publication Year). Title of Book. Translator's Surname, Initial of Translator's Name. (Transl.) Publication Place: Publisher.

Ferguson, N. (2009). The Ascent of Money: The Financial History of the World. Pala, B. (Transl.). İstanbul: Yapı Kredi Publishing.

Edited Books

Surname, Initial of Name. (Publication Year). Title of the Chapter. Editor's Name (Ed.), Title of Book within (page range). Publication Place: Publisher.

Kejanlioğlu, B. (2005). The Concept of Public Place in Media Studies. Meral Özbek (Ed.), Public Place within (p. 689-713). İstanbul: Hil.

Single Author Article from a Journal

Surname, Initial of Name. (Publication Year). Title of Article. Journal Name, Volume (Issue), Page Range.

Özerhan, Y. (2016). A Review on the Measurement Basis in the Local Financial Reporting Framework Draft. The World of Accounting Science, 18 (2), 307-336.

Journal Articles by Multiple Authors

Surname, Initial of Name., Surname, Initial of Name. and Surname, Initial of Name. (Publication Year). Title of Article. Title of Journal, Volume (Issue), Page Range.

Ayrıçay, Y., Özçalıcı, M. and Bolat, İ. (2017). Evaluation of Participation Banks' Performance with an Integrated System Resulting From AHP and GIA Technique: Turkey Sample. Pamukkale Eurasia Journal of Socio-Economic Studies, 4(2), 54-69.

Article from Electronic Magazine

Surname, Initial of Name. (Publication Year). Title of Article. Title of Journal, Volume (Issue), Accessed Address.

Kardas, F. and Tanhan F. (2018). An Investigation of Post-Traumatic Stress, Post-Traumatic Growth and Hopelessness Levels of University Students Experienced Van Earthquake. YYÜ Education Faculty Journal, XV (I). Accessed: <http://efdergi.yyu.edu.tr/makaleler/Cilt15/rpdabdyuef-d01112017y.pdf>

Symposium / Congress / Conference / Presentation

Surname, Initial of Name. (Date). Title of Presentation. Symposium / Con

ference / Conference Name Full Text (page range).

Bülbül, S.E. and Baykal, K.B. (2017). Evaluation of Turkish Insurance Sector in Non-life Branches by Using Gray Relational Analysis Method. *3rd National Insurance and Actuarial Congress* Full Text (pp. 1-9).

Unpublished Thesis

Surname, Initial of Name. (Date). Title of Thesis. (Unpublished Master/ Doctoral Thesis). Institution name, Location.

Ertuş, A. (2016). Woman Image in Socialist Realistic Turkish Poetry (1960-1980). (Unpublished Doctoral Thesis). Van Yüzüncü Yıl University / Institute of Social Sciences, Van.

Encyclopedias

Surname, Initial of Name. (Date). Title of Article. Name of Encyclopedia Within (Volume, page range). Location.

Bergmann, P. G. (1993). Relativity. The New Encyclopedia Britannica Within. (Vol. 26, pp. 501-508). Chicago, IL: Encyclopaedia Britannica.

Dictionaries

Surname, Initial of Name. (Publication Year). Dictionary Name. Place of Publication: Publisher.

Gerrymander. (2003). Merriam-Webster's Collegiate Dictionary (11th Edition). Springfield, MA: Merriam-Webster's.

